

१९३९

म. प्र. सं. टाणे

य १२ प्रवक्ष्य

क्र. ११९

त्रि भाग ४ था.

स व समुद्र पर्यटन

विंदे हरी फडके.

धारधाम

श्रीजगन्नाथ.

श्री वद्रीनारायण.

धर.

श्रीद्वारकाधारा.

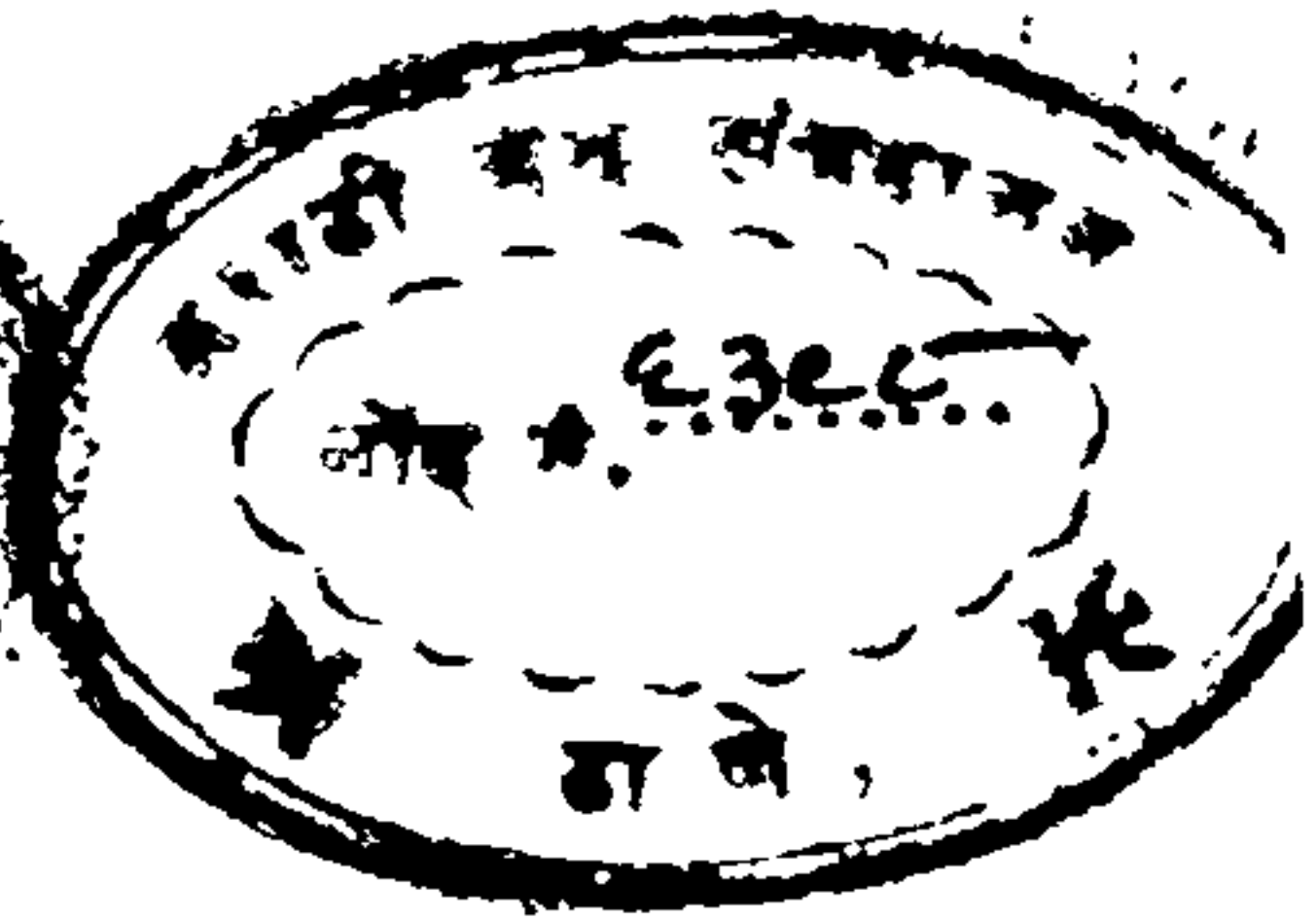
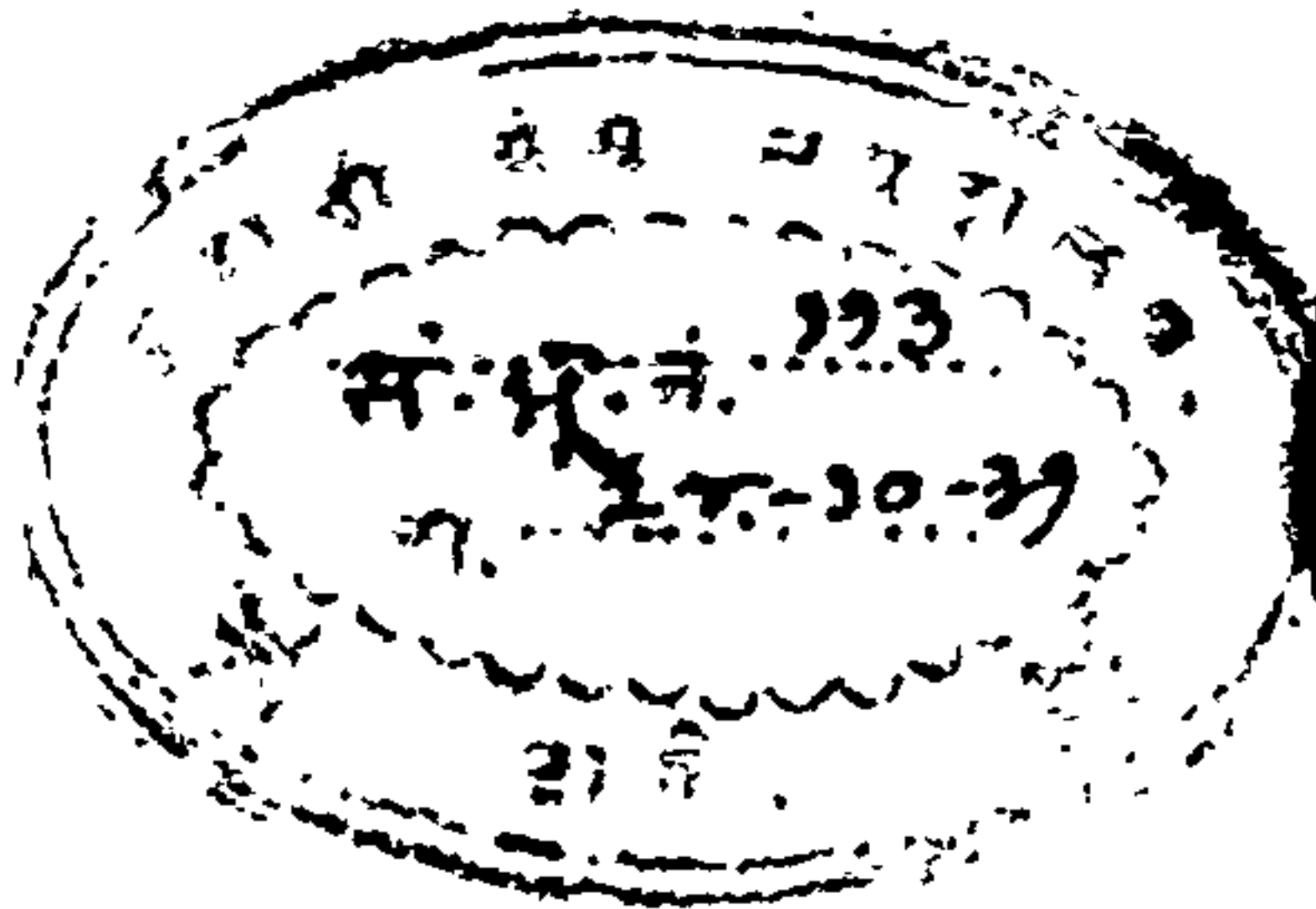
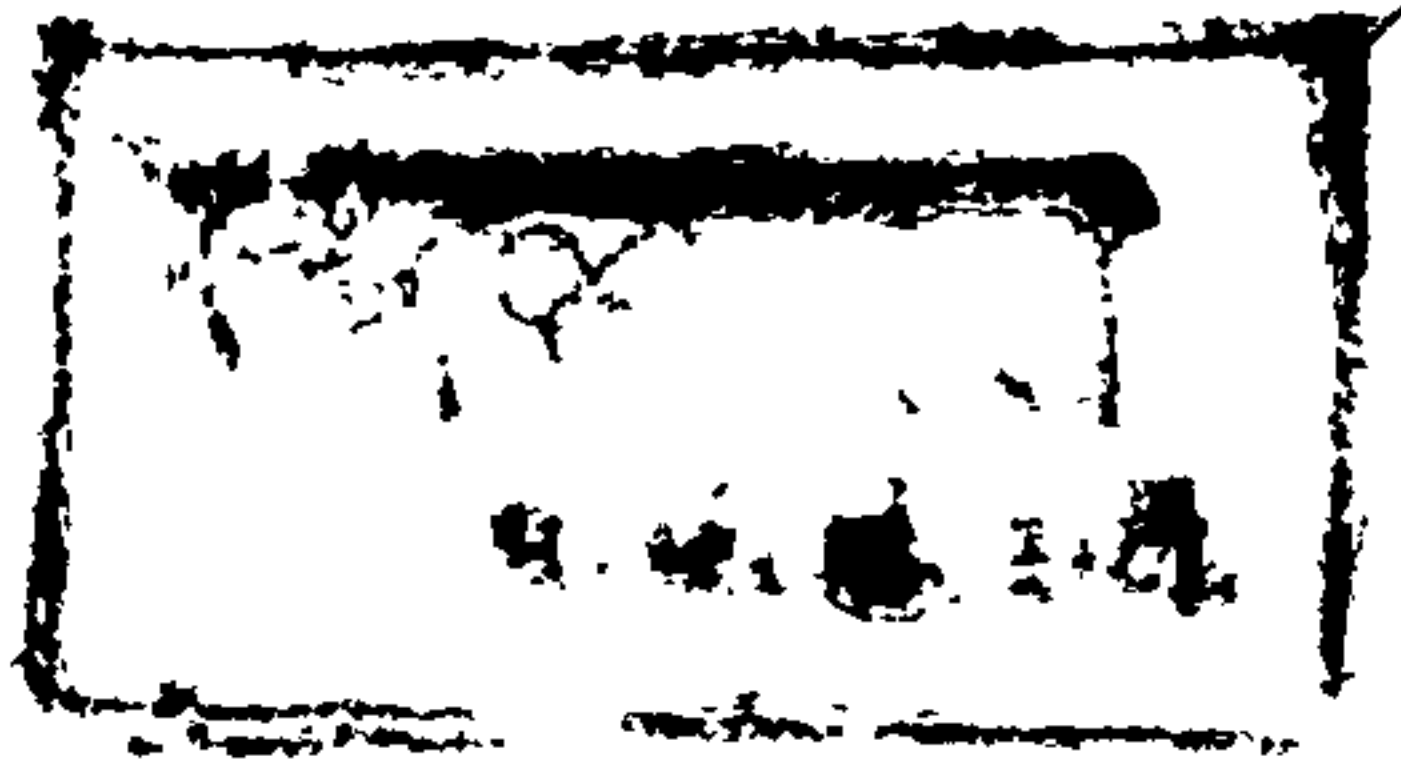

REFBK-0004566

प्रमाल आभाप्रमाणे हाही भाग आबालवृद्ध स्त्रीपुरुषांचें मनोरंजन करून त्यांस ज्ञानदायक झाला आहे.

नकाशासुद्धां किं. रा. रु. व्ही. पी. नं. ३ रु. सुटा नकाशा ४ आणे.

यात्रेकरून सुटा नकाशा जवळ अवश्य घ्यावा.

सर्वोत्कृष्ट पण सर्वांत स्वस्त.

बलवंत मुद्रणालय-रत्नागिरी.

छपाई संबंधींच्या कोणत्याही कामांत ग्राहकांना पुण्या-मुंबईची छपाई कोकणच्या अल्प किंमतीत करून देणे हेच 'बलवंत' मुद्रणालयाचे विशिष्ट्य असून मुंबईपासून मंगलोरपर्यंतच्या सर्व कोकणपट्टीत 'बलवंत मुद्रणालया' एवढे एकही मुद्रणालय नाही ही एकच गोष्ट त्याच्या सर्व श्रेष्ठतेचा भक्रम पुरावा होय. आपण एकदां अनुभव घ्या ह्या ह्याणजे आमचे कायमचे ग्राहक व्हाल. अधिक माहितीकरितां चौकशी करा.

—व्यवस्थापक, 'बलवंत मुद्रणालय'—रत्नागिरी.

BEST YET CHEAPEST.

माझी तीर्थयात्रा.

भाग ४ था.

सं-प्र-म-३१३

महाराष्ट्र प्रवास व समुद्र पर्यटन.

प्रवासाचे नकाशासुद्धां

ग्रंथकार

गोविंद हरी फडके

माझी तीर्थयात्रा भाग १, २ व ३ यांचे कर्ते

REFBK-0004566

REFBK-0004566

किंमत अडीच रुपये. व्ही. पी. नं तीन रु.

सुटा नकाशा किंमत ०-४-०

माझी तीर्थयात्रेचा

भाग १, २, ३ व ४ ही चारी पुस्तके सुट्या नकाशासह

एकदम घेतल्यास टपालखर्च माफ.

समुद्राची अंर्णनीय शोभा	१८	कोंकणचा प्रवास	५१
त्याचें मध्यम स्वरूप	२०	कनकेश्वर	५२
त्याचें रौद्र स्वरूप	२१	अकलेचें प्रदर्शन	५४
बोर्तीची माहिती	२१	मिरची बोवा	५५
तिची रचना	२२	ईश्वरी साक्षात्कार	५६
महाद्वीपांत जाणाऱ्या बोटी	२५	स्वयंभू स्थानाचें कारण	५६
आर्यांचें समुद्र वर्चस्व	२६	चौल	५७
यात्रेचें वर्णन.		श्री बल्लाळ विनायक (पाली)	५८
काऱ्हेरी	२८	पौराणिक कथा	५८
एका मित्रानें कलेलें स्वागत	२८	पाका पक्षी	६३
लेण्यांचें वर्णन	२९	सिद्धेश्वर (पाली)	६४
वसईच्या मिठागरांतील मिठाचीं		बापूजी देव	६४
स्थित्यंतरे	३२	वीरेश्वर	६४
वसईच्या किल्ल्याची ऐतिहासिक		येथील देवाचा साक्षात्कार	६५
माहिती	३४	अस्पृश्यतेचीं दैवी कारणे	६५
तुंगार	३७	उन्हाळें	७१
वज्राबाई	३८	उद्धर रामेश्वर	७२
शिवाजीला भवानी तलवार कशी		जटायूचें घरटें	७३
मिळाली	३९	मेढें	७४
वज्राबाईचीं उन्हाळीं (तप्तकुंडें)	३९	जुनी उत्सव सरणी	७५
सखाराम बुवा कवाडकर यांची		नांदगांव	७६
समाधी	४०	येथील दंतकथा	७७
निर्मळ	४०	मुरुड	७८
विमल व निर्मळ या तीर्थांचे तलाव	४१	देव पळाला	७९
सोपान्याचा प्राचीन इतिहास	४२	रायगड	८१
आगाशी व सुकेळीं	४३	अज्ञानांची समजूत	८२
अर्नाळा व किल्ला	४४	किल्याचें स्थानमहारम्य	८३
महालक्ष्मी (कोंकवणांतील)	४६	त्याची मांडणी	८४
एक चमत्कार	४७	हिरकणी	८५
एक नवल वाटण्यासारखी गोष्ट	४८	टकमक	८७
शुद्धाचाराचें रहस्य	४९	जगदीशाचें मंदार	८८
कांहीं साक्षात्कार	५०	कुत्र्याची समाधी	८९
चमत्कारीक नवस	५१	श्री हरिहरेश्वर	९०

सृष्टिजन्य आकृति	९१	गोकर्णाची इतर माहिती	१५१
येथील समुद्राची निरूपणेय शोभा	९२	बेळगांव	१५३
मक्केचे विष्णुपद	९५	दुधसागर-कॅसलरॉक-लॉढा	१५४
परशुरामाचा बाण	९६	शहापूर (संस्थान व खालसांतील	
अस्सल कोकणची राहणी	९६	फरक)	१५५
निसर्ग सोयी	९७	गोकाक	१५६
लोकांची राहाणी	९८	धबधब्याची शोभा	१५७
सांवळें ओवळें	१०३	नरसोबाची वाडी	१५८
राजकीय माहिती	१०४	दगडी दरवाजे व नकशी काम	१६०
परशुराम	१०५	भूत संचार	१६१
धर्मरहस्याचीं कारणें सांगितलीं		कोल्हापूर	१६४
नाहींत	१०८	असंख्य दगडी खांब	१६७
पुळें	१०९	मूळ भगव्या झेंड्याचे दर्शन	१६९
समुद्राचीं नानाविध रूपें	११२	जोतीबा	१६९
रत्नागिरी	११४	संस्थानांतील गुप्त पोलिसांचा	
लोकमान्याचे जन्मस्थान	११५	पराक्रम	१७०
सोमेश्वर	११६	औदुंबर	१७१
आडिवरें	११८	देवाचा साक्षात्कार	१७२
ऋषींचे आश्रम	११८	कऱ्हाड	१७४
कनकादित्य	११९	प्रीतिसंगम	१७४
राजापूर-गंगा	१२०	कोळें नरसिंहपूर	१७५
पणजी (गोवा)	१२४	जरंड्याचा डोंगर	१७६
मार्भ गोवा	१२५	अमृत संजीवनी	१७७
गोकर्ण महाबळेश्वर	१२६	माहुली	१७८
ताम्र गौरी	१२९	शंकराचार्य-वेदव्यास-व	
एक गंभीर देखावा	१३२	वालिमकि यांचे फोटो	१७८
रंभांचें राज्य	१३२	संगम माहुली	१७९
लोकांची वहिवाट	१३७	एक दगडी कामाचा उत्कृष्ट	
गैरसापाचा धबधबा	१३९	नमुना	१७९
एक विलक्षण आंधळा	१४०	सातारा	१८०
धबधब्याची शोभा	१४२	महाराष्ट्र राज्यलक्ष्मीची	
एक अधांत्र कडा	१४४	स्थित्यंतरे	१८०
एक अपूर्व दृश्य	१४५	एका पायाची बाई	१८२
घाटाची शोभा व उपयुक्त वस्तु	१४९	परळी उर्फ सज्जनगड	१८३

समर्थाचा उपदेश	१८४	दहा सोंडा व वीस हातांचा	
नवीन सुधारकांचें गौडबंगाल	१८७	गणपती	२५०
स्वामी पंचायतन	१९३	लेण्याद्री	२५२
धावडशी	१९५	शिवनेरी व शिवाई	२५३
ब्रह्मद्र स्वामीचें कर्तृत्व	१९५	क्षेत्रस्थ भिक्षुकांच्या लीला	२५५
जुने व नवे साधूंचे मार्ग	२००	पौराणिक कथा	२५९
बाई	२०१	गणपतीच्या स्वरूपाचे सात्विक	
कृष्णाबाईचा उत्साह	२०२	विचार	२६०
कीचक वधस्थान	२०५	सुडाचे कागद	२६६
धौम	२०६	ओझर	२६८
मेणवली	२०७	विघ्नेशाचें अविघ्नत्व	२७१
नाना फडणवीसांची कल्पकता	२०८	थेऊर	२७२
ग्राज्ञ पाठशाळा	२१०	सतीचें वृंदावन	२७४
येथील नवी जुनी मते	२१५	एका सात्विक बाईचा सहवास	२७५
राष्ट्रीय शिक्षणाचा विचार	२१६	केडगांव पंडिता रमाबाईचा	
महाबळेश्वर-पाचगणी	२२१	आश्रम	२७६
क्षेत्र महाबळेश्वर व कृष्णेचा		नारायण महाराजांचा आश्रम	२७७
उगम	२२४	एका समारंभाचें वर्णन	२८०
महाबळेश्वराचें देऊळ	२२६	आश्रमांतील इतर व्यवस्था	२८८
ब्रह्मारण्य	२२७	संस्थानांतील इमारती	२९२
सावित्रीचें खोरे	२२८	नारायण महाराजांची माहिती	२९४
पौराणिक माहिती	२२९	सिद्धटेक	२९७
जेजुरी	२३१	चिंचवड	२९९
बाघ्या-मुरळ्या	२३३	आळंदी	३०३
मोरेश्वर ऊर्फ मोरगांव	२३४	देहू	३०५
सिंहगड	२३६	तळेगांव (दाभाडे)	३०८
राजाराम महाराजांची छत्री	२३७	कालें	३१०
तान्हाजचें पराक्रम स्थान	२४०	खंडाळे	३११
देव टाकें व अल्लड तरुण		मढ	३१२
मंडळी	२४२	भिमाशंकर	३१५
तरुणांस उपदेश	२४३	वैजनाथ व त्याचा जागृत	
पाषाण	२४७	महिमा	३१९
पाण्याचा तेजस्वीपणा	२४८	एक तेजस्वी ब्रह्मचारी	३२२
रांजणगांव	२४९	माथेरान	३२३

येथील हवेची स्थिति	३२५
चंगल्यांची शोभा	३२७
हॉटेले	३३०
क्रोडांगणें	३३१
शर्यतीचें प्रदर्शन	३३२
देवळें व स्मशानें	३३६
मलंगड	३३९
नारायण सरोवर	३४२
बोटीची माहिती	३४५
बोटीतील लोकांची ओळख	३५०
ह्या प्रवासाची स्थानिक माहिती	३५२
एका नाटकशाळेचें वर्णन	३५८
एका ग्रामाधिपतीचें वर्णन	३६१
जुने शस्त्रास्त्राचें वैभव	३६२
मृगजळ	३६४
जंगली उंट्यांचे तांडे	३६८
सरोवराचें वर्णन	३६९
अंगलाई	३७२
जहाल व मवाळ वृत्ति	३७४
ह्या स्थानाचा हवेवर परिणाम	३७८
खोरेटी सोमनाथ	३८१
सुटे पैसे न ठेविल्याचा परिणाम	३८४
सोमनाथाचें दर्शन व पूजेचा	
घाट	३८५
कृष्णाक्ताराचे पर्यवसान	३८७

तपःश्रयेंचा उपयोग	३९०
अन्यायाचें पातक केव्हांतरी	
नडतेंच	३९३
या भूमीचें महत्व.	३९४
एका श्रीमान व विद्वान	
यात्रेकरूची संगत	३९६
जोतिर्लिंगाची उत्पत्तिकथा	४००

उपसंहार

भाग— १ ला

मनुष्याचा उत्पत्तिकाल व	
संक्रमण	४०१
लेखन कलेची उत्पत्ति	४०४
मनुष्याची देवाविषयी कल्पना	४०५

भाग २ रा.

ह्या यात्रांपासून ऐहिक बोध	४०९
तात्विक यात्रा	४१०
भक्ति, ज्ञान व वैराग्य यांचा	
खुलासा	४१४
ओंकाराचें (शब्दब्रह्माचें)	
महत्व	४१६
या यात्रांची तपःश्रय्या	४१८
आत्मज्ञानी मनुष्याचा आधिकार	४२१
परमेश्वराची माया	४३१
यात्रांची फलश्रुती	४३३

प्रस्तावना.

तिसऱ्या भागाच्या प्रस्तावनेच्या शेवटों सांगितल्याप्रमाणें हा महाप्रयासानें चौथा भाग तयार झाला. महाप्रयास झणण्याचें कारण त्याच्यावर फार अरिष्टें आलीं होतीं. तशांत चालू काळीं कसल्याही गोष्टीला स्थैर्य नाहीं. उद्योगधंदा व व्यापाराला नाहीं, व मनुष्यालाही नाहीं. पुष्कळ सुशिक्षित गृहस्थ, वर्तमानपत्र-वाले, छापखानेवाले, शिक्षक, मोठे व्यापारी व स्वदेशाभिमानी देशहिताकरितां आपलें काम टाकून स्वदेशाश्रमांत (राजकीय कैदेंत) अहमहामिकेनें जाऊं लागले. यामुळें हा ग्रंथ जवळजवळ दोन वर्षे पडून राहिला होता ! पण हें “शिष्टागमने अनध्यायः” सारखें झालें. त्याला इलाज नाहीं.

यांत वर्णन केलेल्या यात्रा इतर भागांप्रमाणें एकदम झाल्या नाहींत. कांहीं यात्रा करून पस्तीस चाळीस वर्षेसुद्धां झालीं आहेत ! त्यांचीं वर्णनें व जाण्याचे मार्ग त्या काळाला अनुसरून स्मरण करून लिहिले आहेत त्यांत हल्लीं थोडाबहुत बदल झाला असला, तरी त्यांचीं हीं वर्णनें उद्बोधक वाटल्या-वांचून राहणार नाहींत असा भरंवसा आहे. मागील तिन्हीं भागांत मोठमोठ्या यात्रांचीं वर्णनें दिलीं आहेत. मोठ्या यात्रांचा अनुभव निराळा व लहानांचा निराळा. लहान यात्रांचा अनुभव थोडा तरी भिळावा झणून त्या इतर भागांतील देतां आपल्या सोयीच्या अशा महाराष्ट्राच्याच दिल्या आहेत, त्यावरून तर ठिकाणच्या यात्रांची कल्पना व अनुमान सहज येईल. अगदीं किरकोळ यात्रांचीं वर्णनें दिलीं नाहींत. लहान यात्रांचीं वर्णनें देण्याचें दुसरें कारण असें कीं, जरी त्या आज लहान दिसत आहेत तरी त्यांच्या साक्षात्कारावरून किंवा त्या ठिकाणच्या वर्णनावरून त्यांच्या वैभवकाळीं त्यांचा महिमा मोठा असलाच पाहिजे असा भास होतो. ठाणें जिल्ह्यांतील सोपारें व कुलावा जिल्ह्यांतील वैजनाथ वगैरे अशाच उद्बोधक यात्रांचीं वर्णनें दिलीं आहेत. या सर्व यात्रा मार्गे पुढें केल्या असल्या तरी प्रवासाच्या सोयीकरितां त्याचें संगतवार वर्णन केलें आहे.

तिसऱ्या भागांत सर्व हिंदुस्थानचा नकाशा दिला होता. सबब या भागांत निराळा नकाशा द्यावा लागणार नाहीं, असें वाटलें होतें. पण त्या मोठ्या स्केलच्या

नकाशांत लहान अंतराची स्थळें दाखवितां येईनात, आणि सप्रमाण नकाशा-
 शिवाय प्रवास करणें धोक्याचें व त्रासाचें आहे. कोणी ह्मणतील आझाला
 महाराष्ट्राची माहिती आहे, निदान मुलांच्या भूगोलाच्या नकाशावरून हें
 काम सहज भागण्याजोगें आहे. पण हें त्यांचें ह्मणणें चूक आहे. यात्रा किंवा
 प्रवास करण्याच्या हेतूनें ते काढले नसल्यामुळे ते या कार्या उपयोगाचे नाहींत,
 असा अनुभव आल्यावरून मुद्दाम प्रयत्न करून हा नकाशा काढला आहे.
 महाराष्ट्रा बाहेरच्या लोकांना त्याचा उपयोग आहेच, पण महाराष्ट्रियांना सुद्धां
 पुष्कळ होईल असा भ्रंवसा आहे. चालू परिस्थितीप्रमाणें ग्रंथांत उद्बोधक
 चित्रें घावयाचीं खरीं पण ज्यावेळीं या यात्रा केल्या त्यावेळीं अशा प्रवास
 वर्णनाचीं पुस्तकें लिहिण्याचा हेतु नसल्यामुळे त्यांचा नाश झाला. आतां तशीं
 चित्रें मिळविण्याचा मी पुष्कळ प्रयत्न करून पाहिला पण तीं तशीं मिळालीं
 नाहींत, याबद्दल माझा हिरमोड झाला. अशांपैकीं चित्र ह्मणजे गेरसण्याच्या
 धबधब्याचें- हा धबधबा जगप्रख्यात कॅप्टन न्यूबोल्ट यानें ज्या भयंकर धोंड्या-
 वरून पाहिला होता, त्याच धोंड्यावरून मी हा धबधबा पाहिला आहे. त्याचें
 रसभरीत वर्णन मी यांत केलें आहे. पण तो धोंडा ज्या चित्रांत दर्शविला
 आहे असें चित्र मला आतां कोठेंही मिळालें नाहीं, यामुळे त्या धबधब्याचीं
 इतर चित्रें दिलीं नाहींत. इतर चित्रांपैकीं धावडशीचे ब्रह्मोद्रे स्वामीचें चित्र
 भारत इतिहास संशोधकांतील ग्रंथांतून घेण्यास त्यांचे सेक्रेटरीनीं परवानगी
 दिली ह्मणून मी त्यांचा फार आभारी आहे. तसेंच बावला मलंगचे यात्रेस गेलों
 असतां तेथील व्यवस्थापक रा. महादेव नारायण वझे, कल्याणकर यांनीं
 मुद्दाम प्रेमपूर्वक ह्या बुकांत घालणेंस त्या दरग्याचे दोन फोटो दिले. याबद्दल
 त्यांचाही मी फार आभारी आहे.

महाराष्ट्र आझाला माहित आहे. त्याच्या प्रवासांत व यात्रांत एवढें काय
 असणार, असें कांहीं ह्मणतील. पण हा ग्रंथ वाचल्यावर अतिपरिचयामुळे
 अवज्ञा झालेल्या महाराष्ट्राची खरी योग्यता त्यांस दिसून आल्याशिवाय
 राहणार नाहीं. इतकेंच नव्हे तर ह्यांत लिहिलेल्या यात्रा सुवडीप्रमाणें तरी
 त्यांचयानें केल्याशिवाय राहणार नाहीं अशी खात्री आहे. मागील प्रत्येक
 आग्रप्रमाणें हाही भाग अगदी स्वतंत्र वृत्तीचा व तेजस्वी आहे अशी मार्मिक
 वाचकांची खात्री झाल्याशिवाय राहणार नाहीं.

वेदवाङ्मयाची रचना त्यांतील व्यवहार ती भाषा ह्यणण्याची रीति अगदी स्वरासुद्धां कायम ठेवण्यांत त्या भाषा रचनेवरून व व्यवहारावरून त्या अज्ञात कालाचा कोणास कधी तरी शोध लागल्यास पहावा हाच दिसतो. हा काल ह्यणजे आद्य आर्यांची ह्यणजे हे मनुष्य कुळ उष्ण प्रदेशांतून ध्रुव प्रदेशीं गेल्या पूर्वीची माहिती कोणी कोणाला कधी शिकविली याचा पत्ता प्राचीन ऋषींना सुद्धां नव्हता. ह्या गोष्टी मुख परंपरेनें आह्मांला मिळाल्या असेंच सर्व सांगत आले ह्यणूनच वेदांना अपौरुषेय ह्मटलें आहे असें दिसते. नव्या स्थित्यंतराप्रमाणें जेव्हां जेव्हां व्यवहार बदलत गेले—ते विरुद्ध असले तरी—तसतसे प्रधान पुरुषांनीं ते धर्मग्रंथांत लिहून ठेवले पण जुने नाहसि केले नाहींत हे लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे. यामुळे बदललेल्या व्यवहाराची परंपरा कायम मिळते. धार्मिक ग्रंथांत परस्पर भिन्न मते दृष्टीस पडतात त्याचें कारण हे आहे पण त्यामुळे नवीं मते प्रचारांत आणण्यापूर्वी आपली जुनी परंपरा याविषयीं काय होती, चालू काळाला त्यांत किती बदल करणे आवश्यक व सोईचें आहे तें पहातां यावें व त्यामुळे त्या त्या अज्ञात कालाचा शोध लावण्यास त्याचा फार उपयोग व्हावा हेंच आहे. हल्लीप्रमाणें त्याचा दुरुपयोग करण्याकरितां नाहीं.

या यात्रांना खर्च काय लागला याचा टिकटिकाणी थोडाबहुत उद्देश केला आहेच. शिवाय खर्चाचें मान स्थलें, काल, मनुष्यस्वभाव. व प्रसंग यांवर पुष्कळ अवलंबून असल्यामुळे खर्चाचा तपशलि देतां येत नाहीं. तरी तुमच्या खर्चाचें मान आह्मांला कळवा ह्यणजे आह्मांला आमच्या खर्चाचा अदमास करितां येईल असें पुष्कळांनीं विचारल्यावरून त्याचा थोडक्यांत खुलासा करितों.

पहिल्या भागाची यात्रा १९१६ सालीं केली. त्यावेळीं तीनशें रुपये लागले. यांपैकी निम्मे हिमालयाच्या सर्व यात्रांना लागले व बाकीचे इतर यात्रांना लागले. दुसऱ्या भागाची यात्रा १९२५ सालीं स्वतंत्रपणें केल्यामुळे त्यास दीडशें रुपये खर्च आला. तिसऱ्या भागाची यात्रा १९२० सालीं केली. तिला सहाशें रुपये खर्च आला. चौथ्या भागाची यात्रा निरनिराळ्या काळीं केली असल्यामुळे त्याचा आकार देतां देत नाहीं आणि हा भाग सर्वांच्या परिचयाचा असल्यामुळे त्याची तशी आवश्यकताही नाहीं. ह्यापैकी गैरमाहीत अशा नारायण सरोवराची यात्रा १९२३ सालीं केली व त्यास पाऊणशें रुपये लागले

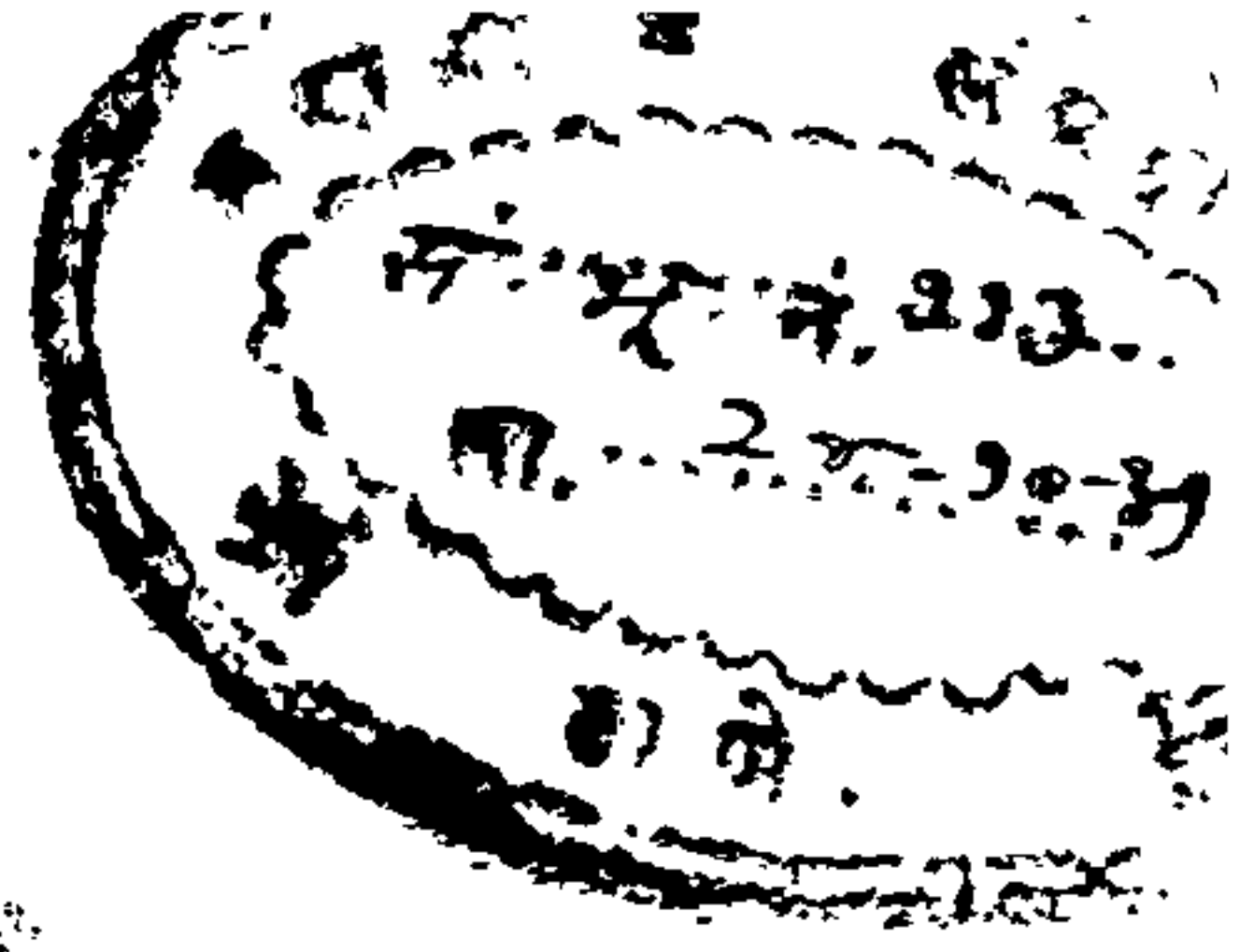
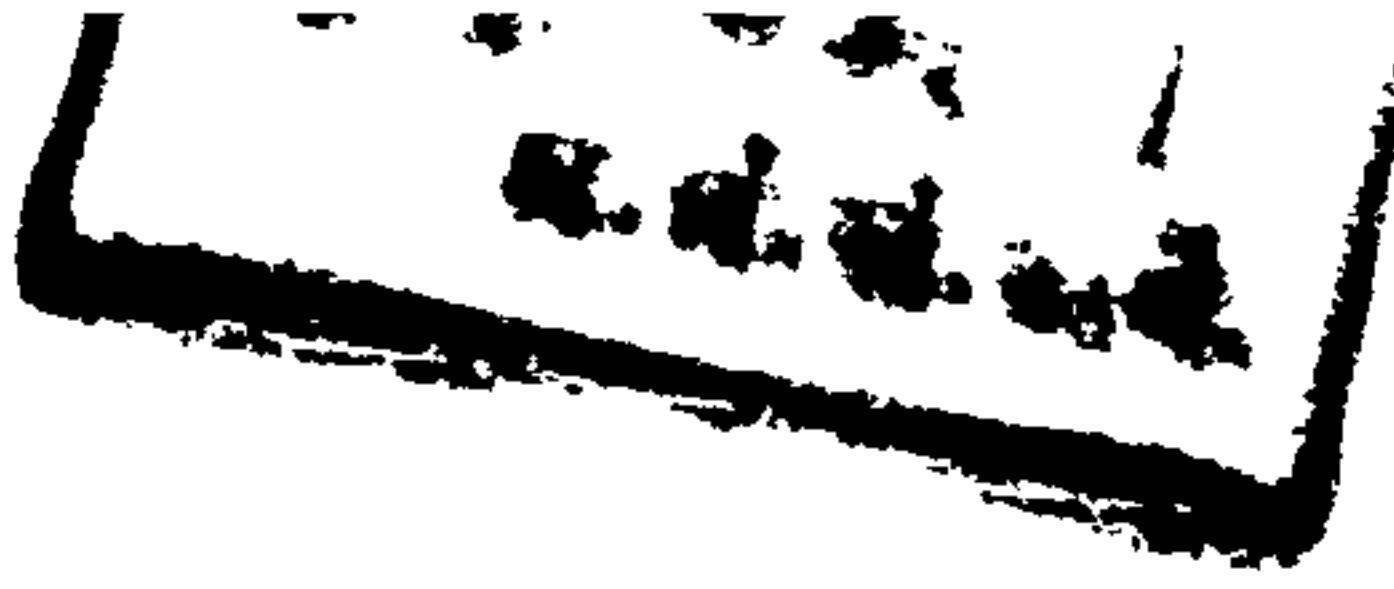
एवढें सांगितलें ह्यणजे पुरे. पांचव्या भागांतिल यात्रेचा खर्च देण्याचें कारण नाहीं. तें मनुष्याच्या उत्पन्नाच्या सामर्थ्यावर किंवा वडिलार्जित गर्भ श्रीमंतीवर राहिल.

यात्रा किंवा प्रवास ह्या दृष्टीनें या चारी भागांत सर्व यात्रांचें वर्णन करून यात्रांची ही वाजू पुरी केली आहे. पण ह्या यात्रांचा मूळ उद्देश मनुष्याची लोक-यात्रा ह्यणजे आयुष्य, कीं ज्याच्याकरितां परमेश्वरानें मनुष्याला जन्म दिला, तें सुखावह होणेंकरितां या यात्रांचा उपयोग आहे. ह्यणजे जेवणाराला जसें तोंडीलावणें, तशा मूळ लोकयात्रेच्या ह्या पूरक यात्रा आहेत. हें मूळ ध्येय नव्हे हें विसरतां कामा नये. याचा खुलासा पहिल्या भागांत स्पष्टपणें केला आहे. सबब त्या मूळ लोक यात्रेचें वर्णन-निदान दिगदर्शन तरी केल्याशिवाय या विषयाची पूर्णता होणार नाहीं, सबब त्याला पांचवा भाग असें नांव देऊन ही सर्व सेवा जनतारूपी जनार्दनाची करून त्यालाच वाहून मुक्त होण्याचा विचार आहे. काय परमेश्वर करील तें खरें !

नेरळ
दशहरा शके १८५३. }

गोविंद हरी फडके,
नेरळ, जिल्हा कुलाबा.

॥ ॐ ॥

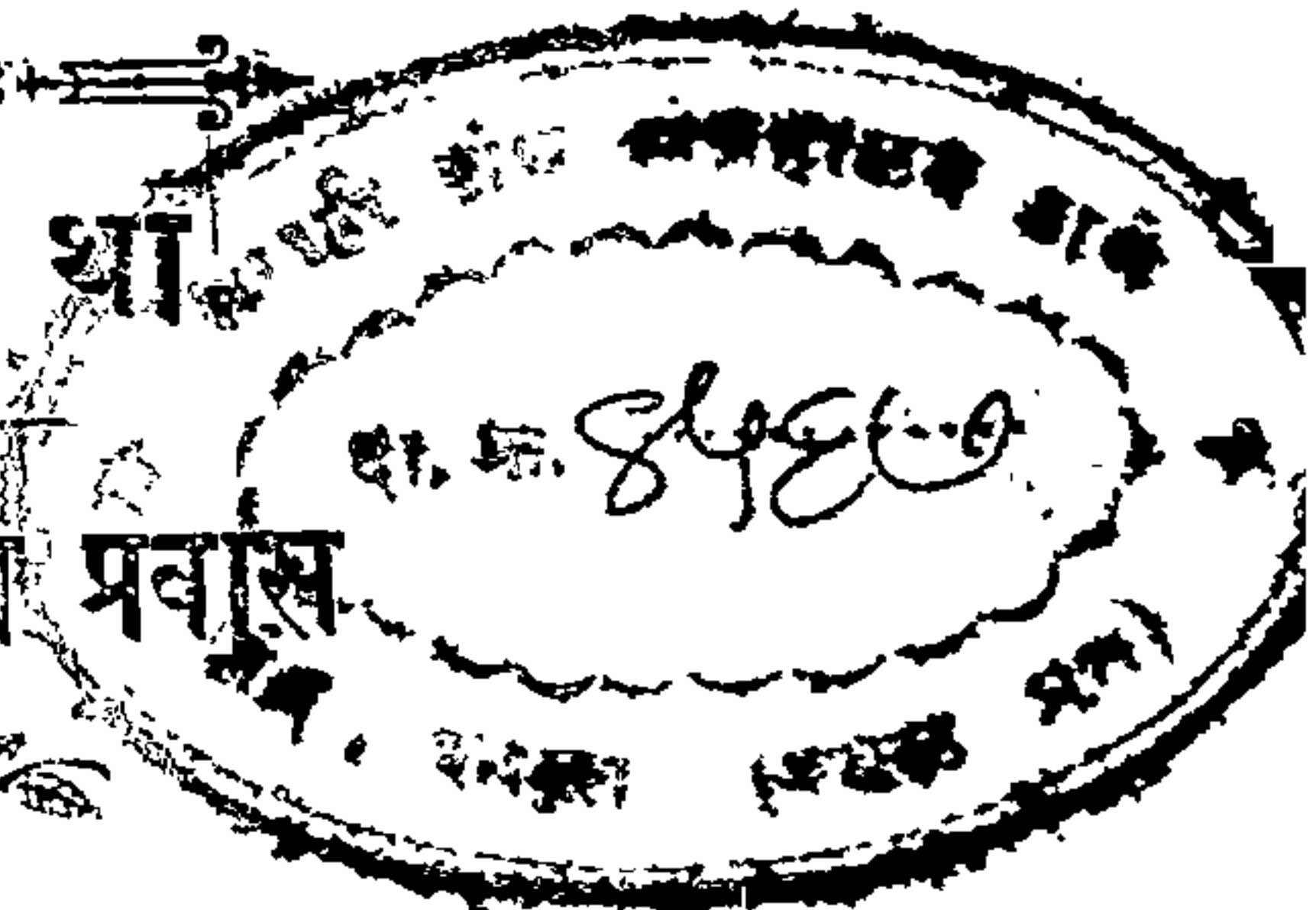

माझी तीर्थयात्रा

भाग ४ था

महाराष्ट्राचा प्रवास

समुद्र व पर्यटन.

दिल्या: तीन भागांमध्ये इष्ट यात्रेची तयारी कशी करावी हे सांगितले आहे. त्यापेक्षां ह्या भागांत आतां तयारी कशी करावी हे कांहीं सांगण्यासारखे राहिले नाही. तथांत हा प्रांत महाराष्ट्रच असल्यामुळे महाराष्ट्रीयानांचो सर्व प्रकारचा यांत सांय आहे, व ठिकाणेंही आपल्या टापूंत असल्यामुळे त्या प्रवासाकरितां काय काय सांयी करून घ्याव्या हे ज्यांनीं

त्यांनीं ठरवावे. शिवाय विशेष सूचना ठिकठिकाणीं केल्या आहेतच. आतां यांत समुद्रप्रवास असल्यामुळे त्याच्या तपःश्र्चर्याविषयीं मात्र विशेष सांगितले पाहिजे. ही

तपःश्र्चर्या

करणे ह्यणज मन, शरीर व बुद्धि हीं शिथिल झालीं असतील तर तीं इष्टकार्यां करितां सामर्थ्यवान व बलवान ह्मणें हे होय. तसुत्रशी ज्यांचा तपःश्र्चर्या श्रेष्ठ

असेल व परमेश्वरावर भरंवसा ठेवून आत्मविश्वास उत्पन्न झाला असेल त्याप्रमाणे इष्ट कार्यांत यश येण्याचा व ते निर्विघ्नपणे पार पडण्याचा संभव अधिक मन सामर्थ्यावान होण्यास परमेश्वरावर पूर्ण भरंवसा पाहिले, ह्मणजे त्या योगाने आत्मविश्वास उत्पन्न होतो, आणि खात्री होते की, प्रसंगी सर्वानों जरी सोडले तरी परमेश्वर मात्र अंतर देणार नाही. अशा रीतीने मन जोरदार झाले ह्मणजे शारीर सामर्थ्यास दुजोरा येतो, व कार्यसिद्धीची पर्वा रहात नाही. आतां बुद्धि ही कर्मानुसारिणी आहे, तरी सन्मार्गाने यश येऊं लागले ह्मणजे बुद्धि सात्विक होऊं लागते. पण दुर्दैवाने मार्ग चुकत गेल्यामुळे अपयश येत गेल्यास कोठून तरी श्रेष्ठत्व येण्यास बुद्धि वाममार्ग पतकरते. ह्मणून बुद्धि शुद्ध करण्याकरितां सुद्धां तिला विचाराने ईश्वरपरायण करावी. ह्मणजे कशाही प्रसंगी ती दगा देत नाही.

ही तपश्चर्या कार्याच्या बाहुल्याप्रमाणे निरनिराळी करावी लागते. इष्टकार्य सिद्धीकरितां कसल्या सामर्थ्याची आवश्यकता आहे व ते कसे उत्पन्न करावे, हे समजण्याला धोरण लागते. ज्याचे धोरण श्रेष्ठ, तपश्चर्या श्रेष्ठ, त्याचेच कार्य प्रामुख्याने होते. पण मनुष्य एकदां महत्वाच्या कामाच्या किंवा रागलोभाच्या भरांत असला ह्मणजे त्याचे ते धोरण पाहून शत्रूकडील धोरणी मनुष्य त्याला त्याच्याच धोरणाने खाड्यांत आणणेचा प्रयत्न करितात. ने गेलियन बोनापार्टीचे असेच झाले. अफझुलखान ह्याच तत्वावर मारला गेला. व शिवाजीही ह्याच डावाने दिल्लीस अडकला गेला ! ह्मणून राजकारभारासारख्या मोठ्या कामांत शत्रूचे व्यूह समजून त्याचे धोरण राखणारा दीर्घदर्शी मनुष्य अगदी स्वतंत्र व योगी असाच असावा लागतो. ह्मणून अशा मोठ्या कामांत खात्रीच्या अशा अनेक लोकांची सहा घेणे अगदी अपरिहार्य असते अशांने आपल्या विरुद्ध शत्रूचे बहुतेक रुवे डाव लक्षांत येऊन त्यावर निश्चित उपाय योजना करितां येते. व मनुष्य कशाही प्रसंग आला तरी डगमगत नाही. तरुण मुलामुलीना हे धोरण सांगण्याचे काम त्यांच्या वृद्ध मातापितरांचे असते. जे हा बहुमोल उपदेश आपल्या गुर्मीने ऐकत नाहीत, त्यांची फजिती झालेली आपण वारंवार पाहात आहोच. निरनिराळ्या प्रवासांत निरनिराळी धोरणे लक्षांत यावी व प्रवास सुखावह व्हावा ह्मणूनच ही ग्रंथमाला आहे बुद्धिवळाचा खेळ याच तत्वावर रचला आहे. भारती युद्धांमध्ये हे धोरण सांगण्याचे

काम योगसामर्थ्याने कृष्णाने आपल्याकडे घेतले होते. यामुळे अर्जुन हा सर्व योध्यांत सामर्थ्यवान व यशस्वी झाला. शिवाजीला धोरण सांगण्याचे काम रामदासस्वामींकडे होते. व कृपाप्रसाद भवानीचा होता. महाराज इष्टकार्या-करितां भवानीची परवानगी घेत असत असे इतिहासांत स्पष्ट सांगितले आहे. यामुळे शिवाजीला यश आले व त्यांचे सामर्थ्य वाढले. पेशवाईच्या अखेरचे वेळीं हे धोरण संभाळण्याचे काम नाना फडणविसांकडे होते. ह्यामुळे राष्ट्राची फूट असून ती दृष्टीस न पडतां जूट दिसून सर्व स्वपर शत्रूंना ते बलवान दिसले. तात्पर्य इष्टकार्य सिद्धीस जाण्यास कोणत्या प्रकारची व कशी तपश्चर्या केली पाहिजे हे सर्वांना समजते असे नाही. ज्याला तशा कार्याचा अनुभव असेल तोच त्याबद्दल कांहींतरी सांगू शकेल. नाहीतर कार्य एक व धोरण भलतेच. नुसते पंचपक्वानांचे जेवण जेवण्याससुद्धां केवळ शारीरसामर्थ्य असून भागत नाही. ते जेवण्यास तारतम्य पाहिजे. नाहीतर तेच विषवत होईल. जेवणाची ही गोष्ट. मग इतर कार्याची गोष्ट कशाला ? जेवणाचे उदाहरण घेतले आहे ह्याचे कारण मुख्यत्वेकरून हेच की, अलीकडील लोकांनी जेवणा-मध्ये धारबंद न ठेवण्यामुळेच त्यांच्या शक्ति क्षीण होऊन हल्लींचा अनवस्था प्रसंग मुख्यतः आलेला आहे.

यात्रेच्या पहिल्या भागांत उत्तर हिंदुस्थानची व हिमालयाची यात्रा सांगितली आहे. दुसऱ्या भागांत हिमालयाचीच यात्रा आहे, पण ती भिन्न प्रकारची आहे. महाराष्ट्रीयानां हे निरनिराळे हवापाणी व अन्न पचून निरनिराळ्या पहाडी मुलखांतून जात असतां शरीर बलवान् व मन उत्साहि कसे राहिल व त्या योगाने यात्रा क्लेश सहन होऊन यात्रेचा फायदा कसा घेतां येईल हे सांगितले आहे. तिसऱ्या भागांत दक्षिण हिंदुस्थानची यात्रा सांगितली. यांत शारीर सामर्थ्यापेक्षां निरनिराळ्या स्वभावाच्या लोकांत वापरावयाचे असल्यामुळे मनाच्या धूर्ततेची व प्रसंगावधानाचीच आवश्यकता फार, सबब ती कशी उत्पन्न करावी हे सांगितले, पण यापेक्षां समुद्र प्रवासाची यात्रा अगदीं निराळी आहे. या ठिकाणीं नुसते बलवान शरीर असून उपयोगी नाही. किंवा केवळ धूर्तपणाही उपयोगी नाही. हे सामर्थ्य जेवण्यास मुख्यतः समुद्राचा किंवा जलप्रवासाचा कांहीं तरी अनुभवच पाहिजे. समुद्राचा अनुभव सर्वासच मिळण्याचा संभव नाही. घाटावरील मनुष्यास समुद्राची कल्प-

नाहि येणे शक्य नाही. त्यांना पावसाळ्यांत दुधाढ भरलेल्या नद्या मात्र ठाऊक आहेत, पण त्या पुष्कळ संथ. कोकणच्या नद्या तशा नाहीत. फार उच्छ्वळ आहेत व्हाणूनच समुद्राने त्यांस आपल्याजवळ ठेविले आहे ! कोकणच्या नद्यांमध्ये पाणी फार खोल नाही पण पाण्यास वेग, वळणे, व खडकाळ जागू फार, यामुळे मधून मधून पाण्याचे ढिसाळ ऊर्फ लोढे व भोंवरे फार भयंकर येतात. अशांतून होडीने, सांगडीने किंवा ताफ्याने जाणे सुद्धा फारच भयंकर. मृत्यूच्या दाढेंतीलच तो मार्ग आहे. अशा ठिकाणी नुसते सामर्थ्य असून काय उपयोग ? सामर्थ्याचा अभिमान बाळगणारा पहिला बाजीराव याचा अंत अशाच अविचारीपणामुळे रावेर येथे नर्मदेत झाला. पण यापेक्षा भयंकरपणा समुद्राच्या पाण्याचा आहे. जमिनीचा जसा केवढाहि मागू सपाट नसतो त्याप्रमाणे समुद्राचा पृष्ठभागहि समपातळीत केव्हांही नसतो. जमिनीचे उंचवटे व खोलवटे कायम तरी असतात, पण पाण्याचे तसे नाही. उंचवटा ऊर्फ लाट केव्हां उत्पन्न होईल व केव्हां पुढून मनुष्यासुद्धा होडीचे तुकडे होऊन ती बुडेल व सर्वस्वाचा नाश होईल हे कांहीं सांगता येत नाही. कराचीस एक इंजनीअर लाइट हाऊसवर समुद्र शोभा पहात असतां अशीच काळ लाट येऊन वाहून गेले ! काळलाट व्हाण्याचे कारण ती कल्पनेच्या बाहेर व अवेळी आली. तिने समुद्राची मर्यादा उल्लंघन करून ती मर्यादेबाहेरच्या मनुष्यांना वेगाने ओढून घेऊन गेली ! याच पद्धतीने होव्या, गलबते, बोटी यांना कधी कधी जलसमाधि मिळते. पाण्याचा पृष्ठ भाग नेहमी समपातळीत असतो हा पदार्थ-विज्ञान शास्त्राचा पुस्तकी सिद्धांत येथे मुळीच लागू पडत नाही !

जमिनीचा पृष्ठ भाग कसा जरी असला तरी वाहनाशिवाय जाता येईल; परंतु तसे जलप्रवासाचे नाही. जलप्रवासाचा वाहन हे पाहिजेच. वहानाशिवाय जाणे व्हाणजे पोहून जाणे. पण जेथे वाहनातूनसुद्धा जाणे धोक्याचे तेथे तरून जाण्याचा उपायच नाही. तरीपण जलप्रवास करणाराला पोहतां येण्याची फारच आवश्यकता आहे. पोहण्याच्या योगाने पाण्याशी परिचय होतो. व त्याच्या अघटित लीलांची माहिती होते, व मन त्याच्या सन्निध्याला तयार होते व्हाणजे घादशी हाते. पोहतां येण्यास पहिल्याने तळ्यासारखे संथ पाणी उत्तम. पाण्याची खोला प्रथम कंवरपेक्षा जास्त नसावी. आमच्या तीर्थ यात्रेच्या विधीत मनुष्याला पाण्याचा परिचय झाला आहे किंवा नाही, हे पाहण्या-

करितां प्रत्येक तीर्थांत त्यांना निदान कंधरभर पाण्यांत उतरून स्नान करावे, निदान तीन बुड्या तरी माराव्या असें मुद्दाम सांगितलें आहे. नद्यांच्या संगमां स्नानाचें पुण्य विशेष सांगितलें आहे. तसेंच समुद्राशीं सहवास व्हावा झणून कांहीं तीर्थें समुद्र सन्निध मुद्दाम ठेविली आहेत व कांहींकरितां समुद्रस्नानही सांगितलें आहे. सारांश मनुष्य सर्व प्रकारें निष्णात होण्यास जलपर्यटनाची आवश्यकता फार आहे. आमचें राष्ट्र सर्व प्रकारें गुणसंपन्न असून अलीकडच्या जलपर्यटनाच्या अभावामुळें मुख्यता त्याची फजिती झाली आहे. समुद्राचा परिचय व्हावा झणूनच रामेश्वर, जगन्नाथ, द्वारका, यासारखी मुख्य धामें समुद्र काठीच ठेविली आहेत. मलासुद्धां वाटलें कीं पहिले दोन तीन भाग लिहून तीर्थयात्रेचे व प्रवासाचे उद्देश शेवटास जातील पण पुढें विचार करितां समुद्रपर्यटनाचा भाग लिहिल्याशिवाय चालणारच नाही असें दिसलें झणून हा भाग लिहिला आहे.

आतां याची तपश्चर्या करण्यास प्रथम जलप्रवासाची, तुफानाची व वादळाची वर्णने व काव्ये वाचावी. हीं इंग्रजीमध्ये फार उत्तम सचित्र व विपूल असतात. आपल्याकडेही कादंबऱ्यांत कधी कधी तीं येतात पण फारच कमी. याचा अनुभव येण्यास कोंकणांत आगोठीच्या आरंभी जमिनीवरच्या वादळांत प्रथम जरूर शिरावें. त्याचा परिचय झाला झणजे वारापाऊस मित्र भिन्न दिशांनीं एका एकीं येऊन मनुष्याचा कसा कोंढमारा होतो व त्याचे प्रसंगान्वधान जाऊन त्यास कसें सुचत नाही याचा परिचय करून घ्यावा. नंतर नद्या, तलाव, यांच्यावर स्वाऱ्या करून त्या पोहून जातां येतील इतकी धमक आणावी. संध पाण्यांत पोहण्यापेक्षां वाहत्या पाण्यांत पोहणे निराळें आहे. वाहत्या पाण्याची धार कापण्यास हात टाकून संवय केली नाही व धार कापतां आली नाही तर मनुष्य वाहात जातो. म्हणून नुसतें पोहोतां येतें या सबबीवर वेगाच्या नदींत उढी घालूं नये, इतकी तयारी झाल्यावर मग समुद्रदर्शन घ्यावें. समुद्राचें शांत स्वरूप अत्यंत मोहक असतें. अर्थांत अशा वेळीं समुद्र पर्यटन अत्यंत मजेदार व फार अल्हादकारक वाटतें. नंतर त्यांच्या भरती ओहोटीच्या लाटांचा परिचय करावा व लाट उंच उंच कशी वाढते, कशी फुटते, अशा वेळीं मनुष्याचें जीवित सुरक्षित कसें ठेवावें, याची कल्पना स्वतः बसवावी. कारण सांगण्यापेक्षां अनुभव फार पाहिजे. अशा लाटांत पोहोतां येणें दुरापेक्ष आहे. पण ते

आलें पाहिजे. त्याशिवाय धाडस येणार नाही. तळ्यासारख्या संध पाण्यांतलें पोहणें निराळें. नदीसारखें वाहातें पाणी कापणें निराळें. पण त्या संवर्षेषुवां समुद्राची लाट फोडून पोहणें निराळें असें त्यावेळीं वाटेल. कारण ज्या ठिकाणीं प्रथम पाऊलभर पाणी नसतें तेथे लाट आली म्हणजे एकदम कंभरभर किंवा कदाचित् गळाभरही होतें. व लाट परत जाऊ लागली म्हणजे पायाखालची वाळू जाऊन त्याचे पाय सुटून मनुष्य पार कोणीकडेच्या कोणीकडेच फकलां जातो. अतीशय वेगामुळे पोहण्याचा कांहीं उपयोग होत नाही. लाट वाहू लागली म्हणजे त्या लाटेबरोबर मनुष्य वरवर जातो पण तीच लाट कोसळली म्हणजे डोकें खालतीं जाऊन तंगळ्या वरतीं होतात ! मग आपण समुद्राच्या आंत जात आहों किंवा बाहेर येत आहों हें मुळींच समजत नाही. सबब लाट फुटण्याची वेळ आली ह्मणजे आपण बुडी मारावी. लाट पूर्ण फुटली ह्मणजे मग वर डोकें काढावें. ह्मणजे पहिल्यासारखा गोंधळ उडत नाही. पण भरतीची वेळ असली ह्मणजे आपण डोकें वर काढण्याची व त्यावर दुसरी लाट फुटण्याची वेळ एकच आली ह्मणजे मात्र जीव गुदमरतो ! असा प्रसंग उधानाचे भरतीचे वेळेस बहुधा येतो. समुद्राच्या निरनिराळ्या तिथींच्या भरत्यांची व त्यांच्या वेदरसम्याची सुद्धां माहिती पाहिजे. बंदरसमा ह्मणजे समुद्रांत जेव्हां भरती असते त्याच वेळा लांबच्या खाड्यांत ती येत नाही. त्यांच्या वांकडे-तिकडेपणामुळे तेथे भरती पोहोचण्यास त्यांच्या लांबपिमाणें व वळणाप्रमाणें कमजास्त वेळ लागतो. तो इतका की, समुद्रांत भरती किंवा समा असतां त्यावेळीं खाडींत पूर्ण निखार असते, ह्मणजे पाणी मुळींच नसतें ! व समुद्राच्या निखाराच्या वेळीं खाडींत पूर्ण भरती येते ! खाडी रिकामी झाली ह्मणजे पाय-उतारसुद्धां मिळतां. व भरतीचे वेळीं मोठमोठें गलबतें तींत तरतात. खाडीची भरती एकदम मोठ्या वेगानें येते व जाते. तीस पाण्याचा घोडा ह्मणतात. हा बंदरसम्याचा काळ स्थानिक लोकांनाच विचारावा लागतो. तो विचारिल्याशिवाय खाडी करेडी आहे, असें समजून जातां कामा नये. गेल्यास अनर्थ होतो. लाट आली असतांना उभें राहून ती पाठीवर घेऊ नये. घेतल्यास त्यांस मोठा धसका बसतो. ह्मणून हातपाय रुंद करून उभें राहून कोणत्या-तरी बगलेनें तिला कापावी, ह्मणजे लार्तीत किंवा पाठीस धसका बसत नाही. त्याचप्रमाणें लाट परत समुद्रांत जाऊ लागली ह्मणजे करावें. लाट मार्गे समुद्रांत

जाऊं लागली झणजे पायाखालची वाळू भराभर जाऊन मनुष्य घसरतो. सबब वारंवार पाय उचलीत जावे. गोढ्या पाण्यांत वारंवार स्नान केल्याने ते कधी कधी बाधते. पण खारे पाणी कधीच बाधत नाही. यात्रेकरूला थंड पाण्याची सवय प्रथमपासून पाहिजेच, असें मागे सांगितले आहेच.

अशा रीतीने पोहण्याचा परिचय झाल्यावर होडींत बसण्याचा सराव केला पाहिजे. होडींत तोल संभाळून कसे बसावे, बसतां आले झणजे उभे कसे राहावे, व तोल कसा सांभाळावा हे समजले पाहिजे. लाटांच्यायोगे होडी खालीवर होऊं लागली झणजे तोल सांभाळणे कठीण असते. त्यावेळी मन सावध राहिले पाहिजे. गढबद्दून तोल जातां उपयोगाचे नाही. नंतर होडी वल्हवावयाला शिकले पाहिजे. वल्हे धरावे कसे, कसे वल्हाविले असतां होडी कोठे वळते, होडी वल्हवण्याकरितां कोठे बसले पाहिजे, इष्ट ठिकाणी जाण्याकरितां वल्हे कसे मारावे, दोन वल्हेवाले असले तर त्यांनी कोठे बसून कसकशी वल्हे मारावी, पाण्याचा प्रवाह किंवा लाट कशी तोडावी, ह्यांचे ज्ञान आले पाहिजे. लाट फोडतांना कसे तिरके उभे राहावे लागते, तसेच कांहींसे होडीचे आहे. लाट होडीच्या बाजूवर घेतां कामा नये. लाटेवर होडी घातली पाहिजे. अशांने होडी खालवर होते, पण बुडत नाही. वल्हाचे ज्ञान झाल्यावर शीड सुकापूची माहिती करून घ्यावी. वाऱ्याची दिशा व आपल्या होडीची जाण्याची दिशा यांचेमध्ये जो कोन होतो तो दुभागणाऱ्या कोनाच्या दिशेने शीड लावावे लागते. हा शिडाचा शास्त्रीय सिद्धांत लक्षांत पाहिजे. सुकापू ज्या बाजूला फिरवावे त्या बाजूला होडी किंवा गलबत वळते. असे अनुभव संथ पाण्याच्या वेळचे व तुफानाच्या वेळचे घेतले पाहिजेत. हे लिहीणे फार सोपे आहे, पण प्रत्यक्ष अनुभव फार खडतर आहेत. मी हे सर्व अनुभव घेतले आहेत. इतकेच नव्हे तर ह्यापेक्षाही जास्त घेतले आहेत. झणजे होडी खोल पाण्यांत नेऊन मुद्दाम बुडविली आहे. होडी बुडाली तरी ती लाकडाची असल्यामुळे तळीं जात नाही. होडी बुडाली झणजे आपण एकीकडे, होडी दुसरीकडे, व वल्हे तिसरीकडे जाते. पण प्रथम वल्हे पकडून होडीकडे पोहोत गेले पाहिजे. नंतर तिला उताणी करून उडी मारून आंत बसून वल्हाने तिच्यांतिल पाणी काढून टाकिले पाहिजे. व इष्ट ठिकाणी तिला खेचीत नेली पाहिजे. अशा तऱ्हेचे खडतर अनुभव घेतल्याशिवाय मनुष्याचे मन घाडशी बनणारच

नाहीं. व. मात्रचे उद्देश शेवटास जाणार नाहीत. असे अनुभव झिळवि. आपण संकट सोसून दुसऱ्यालाही संकटांतून सोडविण्याची शक्ति याची हाच या तपश्चर्येचा उद्देश आहे. संकट केव्हां येईल याचा नेम नाही. संकट आले नाही, येणार नाही किंवा आपण अशा भानगडींत पडणार नाही, अशा समजुतीने तपश्चर्या न करितां असावध चागणे हें अत्यंत गैर आहे. कोळ्याच्या शिकारीला वाघाच्या शिकारीची तयारी करावी लागते, ही ह्मण सदैव लक्षांत ठेवावी.

होडींत बसल्यावर होडी खालवर होते. त्याचप्रमाणे पाटांतसुद्धा डचमळते व ओकारी येते. त्याकरितां झोपाळ्यावर मोठमोठ्या झोपा घेण्यास शिकावे व गांवठी यात्रेतील पाळण्यांत बसून शंभर दोनशें झोका घेतल्या किंवा आपण गिरगिरमाता पुष्कळ केली तरी गरवरत नाही, अशी संघय करावी. सर्व प्रकारच्या संकटाला तोंड देतां आले पाहिजे. संकटाच्या वेळीं न घाबरतां व न गडबडतां युक्ति सूचून आपण व दुसऱ्याला निदान परोपकार बुद्धीनें तरी पार पाडिले पाहिजे. हाच यात्रांचा व तपश्चर्येचा मुख्य उद्देश आहे. इतके विस्तृत वर्णन करण्याचे कारण असे की, गेल्या नोव्हेंबर १९२७ महिन्यांत हिंदुस्थानच्या पश्चिम किनाऱ्यावर अरबी समुद्रामध्ये एकाएकी भयंकर वादळ होऊन देशी कंपनीची तुकाराम बोट व स्टीम नॅव्हिगेशनची जयंती बोट ह्या एकाएकी त्या तुफानांत सांपडून अगदीं किनाऱ्याजवळ येऊन बुडाल्या ! त्या कोकण किनाऱ्यानें जाणाऱ्या होत्या त्याप्रमाणे त्या किनाऱ्या-किनाऱ्यानें जात होत्या. त्यावेळीं ज्यांनीं ही तपश्चर्या स्वाभाविक किंवा मुद्दाम केली होती असे २५।३० पंचवीस तीस असामी मात्र जगले. व बाकीचे मरे ! आतां कोणी ह्मणतील कीं जितके लोक बोटींतून प्रवास करतात, त्या सर्वास ही विद्या येते कीं काय ? तर असें नाही. हा अपायाला उपाय ह्मणून सुचविला आहे. ज्यांच्यांत सामर्थ्य असेल त्यांनीं हें सामर्थ्य आणावें. नाही. तर इतरांप्रमाणे त्यांची व्यवस्था होईलच ! ! समुद्रांतली गोष्ट राहिली पण होडी बुडाली असतां अगदीं थोड्या पाण्यांत सुद्धा पोहण्याच्या अभावीं पुष्कळ लोक विनाकारण जिवास मुक्ततात. एका श्रीमंत कुटुंबांत एकुलता एक मुलगा होता. त्याला सर्व मंडळी जिवापाड जपत असत. कदाचित् अपघात होईल ह्मणून त्यांनीं त्याला पाण्यांत कधीही पाठविला नाही. मग त्याला

पोहतां कसें येईल ! तु तो मोठा झाल्यावर कर्मधर्म संयोगाने त्याला होडीचून प्रवास करण्याची वेळ आली आणि ती होडी नदीत अगदी थोड्या पाण्यांत बुडाली ! हा नदीत वाहात जाऊन मेला ! ! व सर्व कुटुंबाचा निर्वेश झाला ! ! नदी उतारावर पाणी सरासरी कंबरभर होतें. पण हे श्रीमंत असल्यामुळे जिवाच्या संरक्षणाकरितां व सुखाकरितां त्यांनीं हा होडीचा मार्ग पत्करिला पण तेथेही असा दगा झाला. ह्मणून श्रीमंतांनीं सुद्धां आपल्या मुलांना पोहण्यांसं अवश्य शिकविले पाहिजे. गरिबांना तें स्वाभाविक येतेंच. युरोपांतल्या मुन्नी-सुद्धां वीस मैलांची इंग्लिश खाडी पोहून जातात मग आपल्याकडच्या पुरुषांना सुद्धां नुसतें पोहतां येऊं नये ही गोष्ट मोठी लालनास्पद आहे. हल्लीं डेक्कन जिमखान्यांत पोहण्याची कला शिकण्याची सोय केली आहे तशी प्रत्येक ठिकाणीं करावी व ही प्राणदायिनी विद्या अवश्य शिकावी व तिची तपासणी नदीत, तळ्यांत व समुद्रांत करावी. बुडी मारून वस्तु काढणें हा त्याचा दुसरा भाग आहे पण तो खुषीवर ठेवावा. पोहण्याचें अंतिम ध्येय हातपाय न हालवितां नुसतें नाक, तोंड वर करून उताणें पडून राहणें हें आहे, अशांना हातापायांस विश्रांति मिळून मनुष्य पाण्यांत पुष्कळ वेळ राहूं शकतो. संथ पाण्यांत हें साधतें. उपज्यापेक्षां उताणें पोहणें सोपें असून त्यानें फार विश्रांति मिळते. मी हें सर्व करून मुलांसही शिकविले आहे.

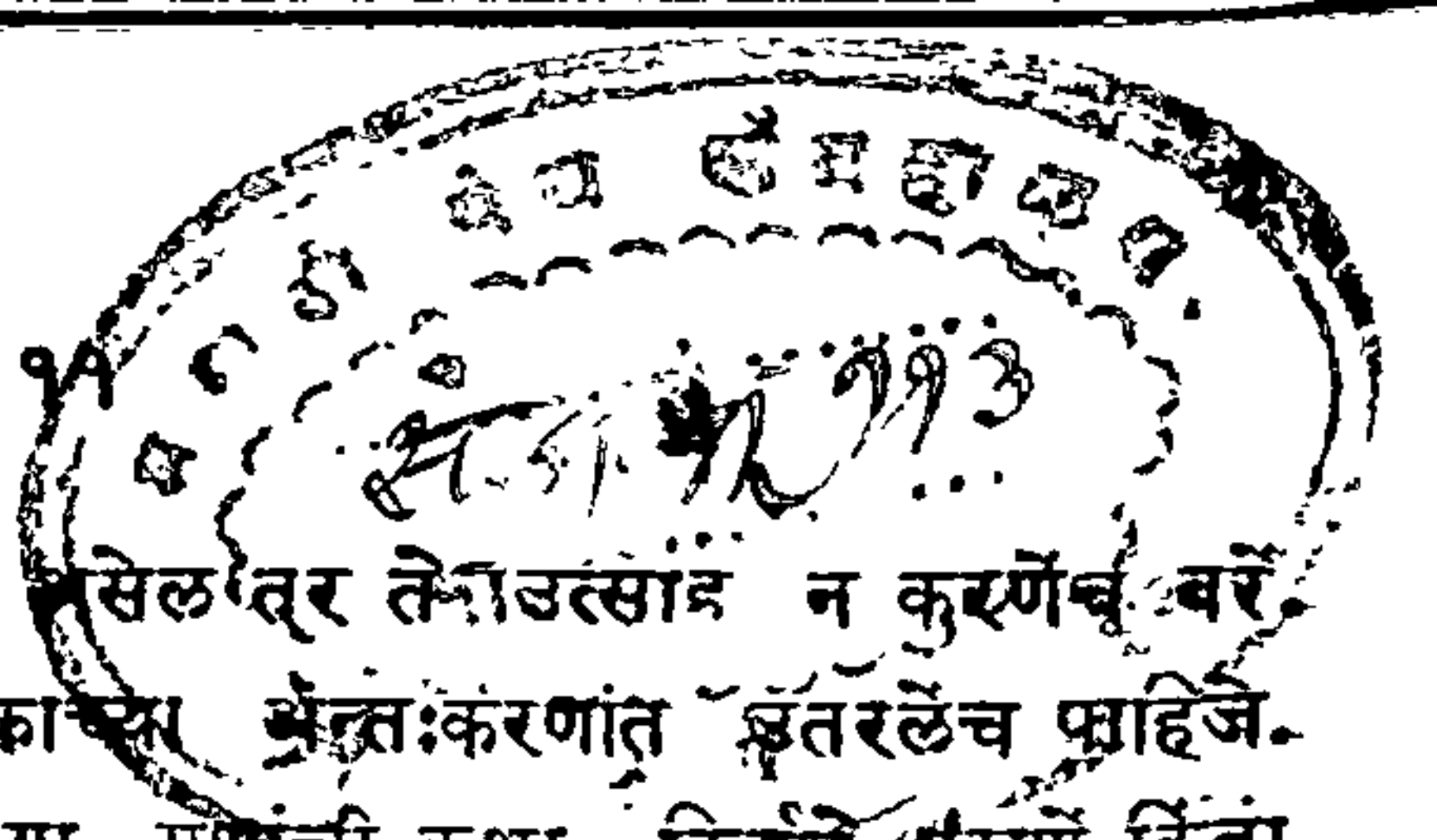
न साहसमनारुह्य नरो भद्राणि पश्यति ॥

सहि साहसमारुह्य. यदि जीवति पश्यति ॥१॥

साहस केल्यांशिवाय मनुष्याला चांगले दिवस येतच नाहींत. साहसाचे तडाक्यांतून मनुष्य जंगला तर त्याला मोठा चमत्कार दृष्टीस पडतो. (तो आपलें विलक्षण स्थित्यंतर पाहातो.) क्लाइव्ह, वारन् हेस्टिंग, औरंगजेब, पाहिले बाजीराव, शिवाजी, बाळाजी विघ्नाथ, नाना फडणीस, हैदर वगैरे इतिहास प्रसिद्ध पुरुषांची पुष्कळ बरीं वाईट उदाहरणें आहेत. महाराष्टीयांचा राज्यस्थापनेचा इतिहास साहसांनींच भरला आहे. महाराष्टीयांनीं पूर्वजांचे स्मरण या दृष्टीनें करावें. आतां साहस करणें तें थोर अंतःकरणाचें असावें. चोरी किंवा तसें घातक नसावें.

पूर्वीं आपल्या देशामध्ये नाविक विद्या इतर विद्यांप्रमाणेंच कळसांस जोडून पोहोचली होती. परंतु तेव्हांपासून तिच्यांत कांहींएक फेरफार

झाले नाहीत. त्यानंतरच्या सुधारणांपैकी आझाला त्या विद्येची कांहीं एक माहिती नाही. आगबोटी, पाणबुड्या, टारपेडो, यांचा आम्हांला गंधही नाही. आझी त्यांचीं नांवे ऐकतो. वर्णने वाचतो व चित्रे पाहतो, मात्र बाकी कांहीं अर्थ नाही. सारांश संकटें मनुष्याला शहाणपणा, शिकविण्याकरितां येतात. त्याला जो कचरला तो ईश्वरनिर्मित शिक्षणाला मुकला. अर्थात त्याचे हातून कांहीं होणें नाही. जन्मास येऊन तो फुकट गेल्यासारखा आहे. मग तो अलिकडच्या पद्धतीप्रमाणें कितीही शिकलेला असो, त्याचा कांहीं उपयोग नाही. हल्लींची भयंकर शांति व भित्रीपणा हा मनुष्याचें शरीर व मन नाजूक करून तेजस्विता घालविणारा आहे. हल्लींच्या सुधारणेनें बहुतेक संकटें दूर झाली आहेत, त्यामानानें लोक सुद्धा नामद होत चालले आहेत. व सृष्टिशिक्षणाला मुक्त आहेत. राष्ट्रीय पुरुषांच्या अंगी साहस व धडाढी हे गुणच प्रधान असतात. हे गुण जसजसे अंगी जास्त असतील तसतशी त्यांची तेजःकिरणें शत्रूस किंवा जगासही दिपवितात. अलीकडे राष्ट्रीय पुरुषांचे उत्साह करण्यांची चाल आहे. व उत्साहाला जाणारे सर्व लोकांच्यांचे अनुयायी व अभिमानी असतात. पण ते फक्त केवळ शून्यात्मे असतात, असेंच ह्मणावें लागतें. यांनीं खिरापती खाव्या, हार घालावे, मिरवणुकी काढाव्या व व्याख्यानें द्यावी. राष्ट्रीय पुरुषांच्या गुणांचा लेशही त्यांच्या अंगी नसतो. व ती या साधनांनीं येतही नाही. हे सर्व देखावे आहेत. कारण तसें जर नसतें तर एवढ्या समुदायांतून दर वर्षास एकतरी तसा किंवा तत्सदृश राष्ट्रीय पुरुष किंवा कांहीं कमी गुण घेतलेला तरी पुरुष निर्माण झाला असता. पण गुणाचे नांवानें अगदीं शून्य आहे. वादाविवाद, बडबड व मत् स्वातंत्र्य यांनीं द्वेष मात्र पसरत आहे. यामुळे राष्ट्रीय पुरुष शिवाजी, पहिले बाजीराव, टिळक, विष्णुशास्त्री, तेथे पुतळ्याच्या रूपानें दगड होऊन बसतात, किंवा चित्ररूपानें आश्चर्यचकित होतात. ते ह्मणतात आमच्या गळ्यांत सुगंधी माळा घालून उदबत्या लावून किंवा पालखीत आमच्या मिरवणुकी काढून शरीराचे चोचले करण्याकरितां आझी आपला देह राखला नव्हता तर ज्याचे योगानें राष्ट्र उदयोन्मुख होईल असें तेज सर्वांच्या अंगांत भिनेल अशी कृति करण्याकरितां होता. ती जर तुमच्या हातून झाली नाही, नुसती बडबड करावयाची असेल तर आमचा उत्साह करूं नका. कारण त्यांत आझाला फारच कमीपणा आहे. राष्ट्रीय पुरुषांचे उत्साह करून

जर अशी नेभळी प्रजा उत्पन्न होणार असेल तर ते उत्साह न करणेंच बरे. राष्ट्र पुरुषांचें तेज अदृश्य रूपानें प्रत्येकाच्या अंतःकरणांत छतरलेच पाहिजे. याकरितां आशा उत्साह प्रसंगीं नुसत्या गुणांची कथा, कित्ते, पुराणें किंवा छाठी, लेजीम, बोथाडी वगैरे चालू काळालासुद्धां गैरलागू व एकदेशी अशी फारशी सोंगें न आणितां मागील उत्साहापासून ह्या उत्साहापर्यंत ज्यांनीं ज्यांनीं उत्साह व्यक्तीच्या सदृश अशीं कांहीं तरी कामें केलीं असतील त्यांचा गौरवपूर्ण उच्चार करीत गेल्यास अहमिहमिकेनें पुष्कळांना तशी उत्साहयुक्त स्फूर्ति येत जाऊन देशांत कर्ते पुरुष निर्माण होण्याचा फार संभव आहे. अशांनीं त्यांचे उत्साह तेजस्वी होऊन देशोद्धाराला कारणीभूत होतिलि. नाहींतर अशा नेभळटपणानें ते उत्तरोत्तर हास्यास्पद किंवा थड्डेचेच विषय मात्र होत जाताल. ह्मणून अशा उत्साहांतून हीं दृश्य सोंगें शक्य तितकें कमी करावीं. हीं केवळ बायका मुलांकरितां किंवा तत्सदृश पुरुषांकरितां आहेत.

आतां देशकाल वर्तनाप्रमाणें समाजाला परिस्थिति प्राप्त होते. पण त्या परिस्थितीला वश न होतां राष्ट्र पुरुष किंवा अवतारी पुरुष आपला मार्ग काढ्या खड्यांतूनच पण त्याच परिस्थितींतून चोंखळून बाहेर काढतात. परिस्थितीला कंटाळत नाहींत किंवा दोषही देत नाहींत. परिस्थितीला दोष देण्याची पाळी आली ह्मणजे भांडण्याला सुरवात झालीच. आणि आपल्या कृतीनें भांडणें होतात असें ठरलें ह्मणजे आपण राष्ट्रीय कामें करण्यास नालायक आहों असें प्रत्येकानें समजावें. हल्लींचा प्रत्येक पुढारी धर्माला व समाजाला दोष देत आहे. त्यांच्या इच्छेप्रमाणें समाज बदलला ह्मणजे हे ध्वजा तोरणें बांधणार ! नाहीं तर नाहीं ! ह्मणजे समाज बदलाला नको व ह्यांच्या हातून बडबडीशिवाय कांहीं व्हावयास नको. शिवाजी, बाजीराव, नाना फडणीस व अलीकडचे लोकमान्य टिळक यांनीं समाजाला दोष देऊन कधींही त्राग केला नाहीं. कर्ता पुरुष निर्माण झाला ह्मणजे समाज त्याचा अनुयायी होतोच हे त्यांनीं स्पष्ट दाखविलें आहे. आतां सर्वच गुण सर्वांच्या आंगां येतील असा नेम नाहीं. परंतु परक्यांच्या संगतीनें त्यांचे दुर्गुण आमच्या पुढारी मंडळींत शिरत आहेत ते तरी थांबले पाहिजेत. डोक्यांवर केंस ठेवणें, अंगांत सतत कांहीं तरी ठेवणें, वारंवार चहा, सोडा लेमन-सारखीं पेयें पिणें, आहार विहारांत, कपड्यालत्यांत अत्यंत नाजुकपणा दाख-

विण, बायकांसारखें परकी पोशाखांत नटण्याभुरडण्यांत लक्ष ठेवणे, ह्या गोष्टी रवाभिमान नष्ट करणाऱ्या आहेत. आपल्यासारख्या उष्ण कटिबंधातील देशास यांची कांहीं जरूरी नाही. तीस परतीस वर्षापूर्वी पुरुष अंगांत क्वचित कपडा घाली. नेहर्मा त्यांचे शरीर उघडें असे. बाजारांत किंवा कोठें सरकार-दरबारांत जाणे असेल तर अंगावर धोतर व एक पांगोटें असे. यामुळे सर्व अंगाला जिवंत हवा मिळून पुरुष तेजस्वी व गोंडस दिसत. अजूनसुद्धा नाटकांत किंवा कोठेही ब्राह्मणांचे सोंग दाखवावयाचे असतां तो उघडा बंब, भस्म लाविलेला, डोक्यावर एक अग्निहोत्री किंवा दिक्षितपणाची टोपी व एक लहान पंचा नेसलेला, अंगावर छाटी किंवा धोतर असाच दाखवितात. डोक्यावर केस राखलेला, स्टॅन्डींग कॉलर लावलेला, हॅट घातलेला असा दाखवात नाहींत ! आतां आंग उघडें टाकण्याची बायकांप्रमाणे पुरुषांनाही लाज वाटूं लागली आहे. ह्या गोष्टीस सुधारणा ह्मणावी तर तिने मनुष्य अल्पायुषी व नामर्द होऊं लागले आहेत. अजूनसुद्धा जे लोक चहा पीत नाहींत, उघडे राहतात, अलीकडची भिकार पेये पीत नाहींत ते निरोगी राहून तेजस्वी व दीर्घायुषी होत आहेत. प्रत्येक पुरुषाला तेजस्वीपणाचा गुण घेतां आला नाहीं, तरी हे दोष टाकले असतांही त्यांची उन्नतीच झाली, असे ह्मणतां येईल. सारांश मनुष्याला श्रेष्ठत्व आणण्यास ह्या बाह्य उपाधींची किंवा परिस्थितीची कांहीं जरूर नाहीं. पण ज्यांना श्रेष्ठत्व किंवा गुण मिळण्याचा संभवच नसेल ते आपण गुणी आहो किंवा विद्वान् आहो असे दाखविण्याकरितां ह्या बाह्योपाधींचा स्वीकार करतात.

तपश्चर्येसंबंधाने इतके जास्त लिहिण्याचे कारण यात्रांचे ते रहस्य आहे. हें न मिळवितां नुसत्या रेलवेत बसून झोपा काढून, तीर्थदेवतेचे दर्शन घेऊन व तेथील तीर्थांत बुड्या मारून यात्रा करण्यांत कांहीं अर्थ नाहीं. इतकेच नव्हे तर यात्रा न करितां नुसती ही तपश्चर्या केली तरीसुद्धा यात्रेपेक्षां पुण्य विशेष लागेल.

अशा रीतीची तपश्चर्या झाली तरी बोटीत बसल्यावर बोटीची किंवा समुद्राची एक प्रकारची घाण येत असते. ही घाण मुख्यत्वे करून बोटीतील भटारखान्याची असते. मासांहार न करणाऱ्यांना ही घाण फार येते. आणि त्यामुळे डोकें उठून आंकारी येते. खालच्यापेक्षां वरच्या मजल्यावर ही घाण

कधी येते. तरीपण अखेरचे दिवस आले म्हणजे दर्याची सुदां घाण येऊ लागते, बोट खालवर नाचते त्यामुळे सर्व जगूच हालत व दोलत आहे असे वाटते. अशा वेळीं बायकांची जी त्रेधा तिरपिट उडते. ती कांहीं विचारूच नये, अती ओकारीमुळे त्यांचीं अगदीं आतदीं बाहेर येण्याची वेळ येते. अशा वेळीं पाण्याकडे न पाहतां स्वस्थ निजून राहिल्यास कांहीं बरे वाटते. बायकांनींही वरच्याप्रमाणे तपश्चर्येची सवय ठेवल्यास त्यांस बोटीपासून उपद्रव कमी होईल. एवढे सांगण्याचे कारण प्रवासांत देहभान ठिकाणावर नसते व यात्रा क्लेश भयंकर होऊन यात्रेविषयी अप्रीति उत्पन्न होते व त्यांच्यापासून होणाऱ्या सर्व सुखास मनुष्य मुक्तो असो. अशा रीतीची तपश्चर्या झाल्यावर

बोटीची साधारण माहिती

सांगणे जरूर आहे. कारण रेलवेपेक्षा ही माहिती अगदीं भिन्न आहे. बोटीच्या कंपनी रेलवेप्रमाणेच निरनिराळ्या असतात व त्यांच्या बोटीची व्यवस्था त्याप्रमाणे निरनिराळी असते. पण सर्व बोटींची सर्वसाधारण माहिती सांगतो.

सर्व बोटींच्या कंपन्यांचे पश्चिमेकडील मुख्य स्टेशन ऊर्फ बंदर मुंबई आहे. मुंबईहून त्यांच्या घरमतर लाईन, उलवा लाईन, कोकण लाईन, गोवा लाईन, मंगलूर लाईन, भावनगर लाईन, कराची लाईन, अशा निरनिराळ्या अरबी समुद्रांतिल शाखा असतात व त्या निरनिराळ्या ठिकाणाहून सुटतात. म्हणजे जवळ जाणाऱ्या बोटी एका ठिकाणावरून (अलेक्झांड्रा डाकमधून) सुटतात व लांबच्या बोटी प्रिन्सेस डॅकवरून सुटतात. जवळ जाणाऱ्या बोटी लहान असतात पण लांब जाणाऱ्या बोटी त्यांच्या दुप्पट तिप्पट मोठ्या असतात. रेलवेप्रमाणे पॅसेंजर बोटी व माल नेणाऱ्या बोटी निराळ्या असतात. माल नेणाऱ्या बोटीमध्ये माणसेही घेतात. पण ही त्यांची खुशी आहे. कोणतीही कंपनी मालाबद्दल किंवा, कोणतेही पॅसेंजरचे जिवाबद्दल हमी घेत नाही. उतारुने आपल्या हमीवर जा ये करावी किंवा मालाची ने आण करावी. कंपनी कोणत्याही प्रकारे जोखिमदार नाही. कंपनीच्या टिकीट ऑफिसांत त्या कंपनीच्या बोटीचे टाईमटेबल दिले असते. पण ते रेलवे प्रमाणे विकत मिळत नाही. शिवाय त्या त्या बंदराला त्या

टाईमाला ती बोट येईलच अशी हमी नाही. इतकेंच नव्हे तर एखादी बोट एखादेवेळीं एखादें बंदर घेणारही नाही. कदाचित् तुफान असल्यास मुंबई बंदरांतून ती बोट ठरलेल्या वेळीं सुटणारही नाही ! म्हणजे शाश्वती कसलीही नाही. याचें कारण समुद्राचें वादळ किंवा तुफान हें आहे. रेलवे लाईन वाहून गेलीं किंवा मोडली असतांना रेलवेची जशी अशाश्वता असते त्याप्रमाणें बोटोंची आहे. वादळ केव्हां होईल हें कांहीं सांगतां येत नाही. तरीपण बहुधा श्रावणापासून वैशाखमध्यापर्यंत समुद्र शांत असतो व बोटी बहुधा टाइमशीर जातात येतात बोट निघणार नसली किंवा बंदरांत येणार नसली तर तिकिटें देत नाहीत. कदाचित् तिकिटें दिलीं तरी बोटोंत जागा नसली तर कप्तान पॅसेंजर घेत नाही. मग त्यांना दुसऱ्या बोटीनें जावे लागतें. बोटींत रेलवेसारखे बसावयाला बाक नसतात. समपृष्ठावरच सगळ्यांना बसावें लागतें. अप्पर क्लास, किंवा फर्स्टक्लास यांत क्वचित् बाक असतात. स्त्रियांकरितां निराळी व्यवस्था नसते. रेलवेत प्रत्येक स्टेशनवर जसा प्लॅटफॉर्म असतो तसे सर्व बंदरांना बोटीचे धके नसतात. पश्चिम किनाऱ्यावर मुंबई, कराची, कारवार, मार्मागोवा येथे मात्र धके आहेत. तेथे त्या बोटी धक्याला लागतात. बाकी सर्व ठिकाणीं बोटी समुद्रांत उभ्या राहून तेथून पडावानें व होडीनें माणसें किनाऱ्यावर जातात. कांहीं ठिकाणीं हे पडाव त्या कंपन्यांचे असतात व कांहीं ठिकाणीं नसतात. मुंबई पासून मंगलोरपर्यंत हे पडाव असतात पण कराचीलाईनला नसतात. कंपनीचे पडाव असल्यास त्याबद्दल पडाववाल्यास कांहीं द्यावें लागत नाही. पण ज्या ठिकाणीं कंपनीचे पडाव नसतात खासगी असतात, त्या ठिकाणीं पडाववाले उतारुपासून वाटेल तसे पैसे चोपून घेतात.

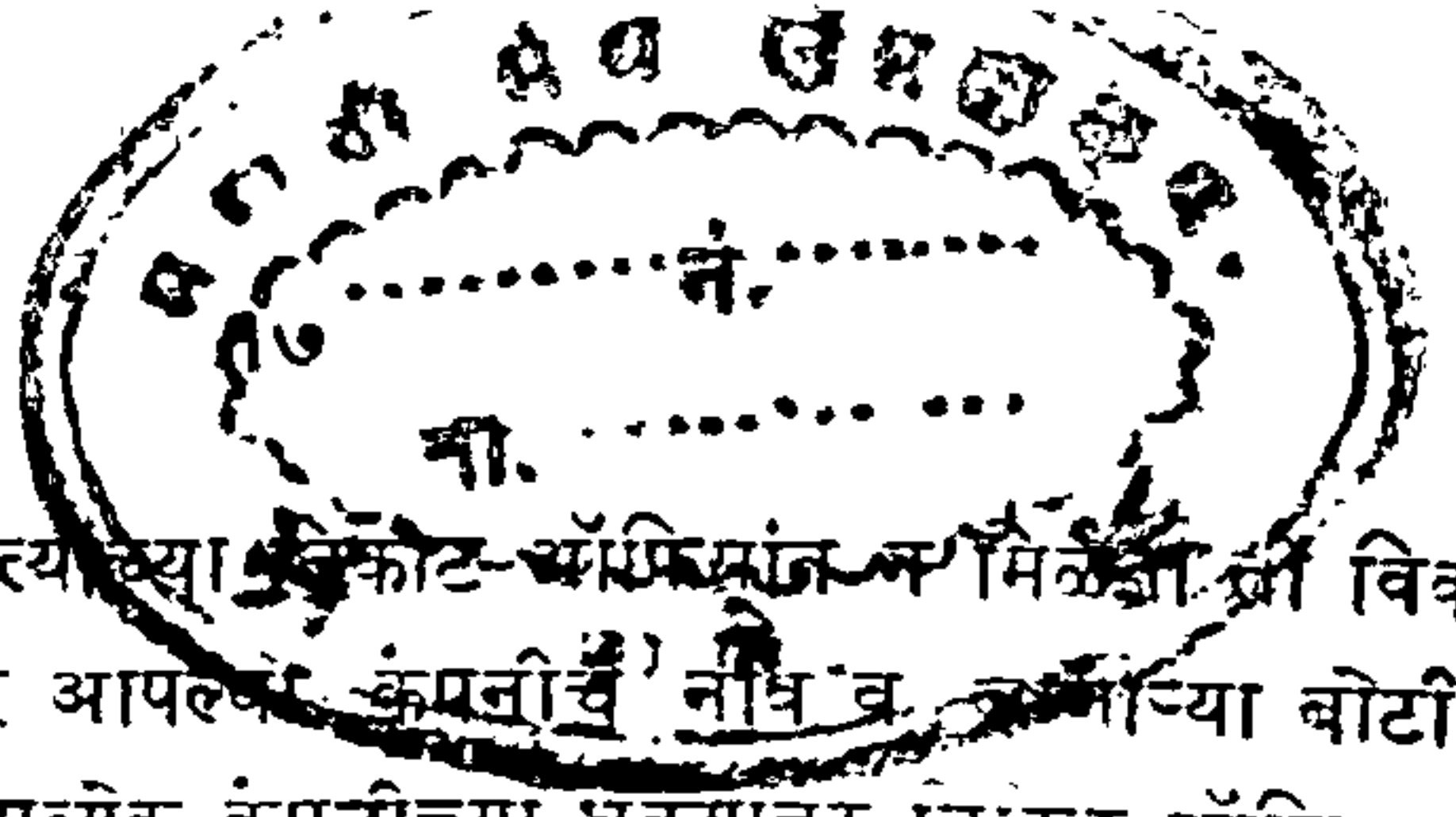
रेलवेप्रमाणें बोटींतही माणशीं पंधरा शेर ओझे फुकट नेतां येतें. रेलवेप्रमाणें कांहीं बोटींत फर्स्टक्लास, सेकंडक्लास, थर्डक्लास, असे तीन क्लास असतात. कांहीं बोटींत म्हणजे लांबच्या बोटींत अप्परक्लास व लोअर क्लास असे दोनच क्लास असतात. शिवाय अप्परक्लासवाल्यास त्याची इच्छा असल्यास (जास्त पैसे दिल्यास) केबीनही मिळते. तिचा चार्ज सरासरी अप्परक्लासपेक्षां दहा रु. जास्त द्यावा लागतो. शिवाय खाण्यापिण्याचा चार्ज निराळा भरावा लागतो. कांहीं कंपन्यांत केबीनचा चार्ज खाणावळीसुद्धां घेतात. मग तुम्हीं कितीही खा

अगर खार्ऊ नका. लहान बोटीमध्ये केबिनची व्यवस्था नसते. कारण त्यांत थोडा वेळ राहावयाचें असतें. बोटी जसजशा लांब जावयाच्या असतील त्याप्रमाणें ही व्यवस्था मुख्यत्वेकरून दोन प्रकारची असते. त्यांच्यावर गोडें पाणी, व खाण्यापिण्याची व्यवस्था केलेली असते. एक मांसाहारी लोकांकरितां व एक शाकाहारी लोकांकरितां. शाकाहारी लोकांकरितां एक गुजराथी किंवा मारवाडी ब्राह्मण ठेविलेला असतो. मांसाहारी लोकांकरितां कोणी गोवेकर ख्रिश्चन, मुसलमान महार, कोणीतरी असतो. जवळ जाण्याच्या बोटींत फळफळावळीचें दुकान असतें. ह्याशिवाय गाडी स्टेशनवर आली असतां प्लॅटफॉर्मवर जशी चहा, विडी, चिवड्याची व इतर जिनसांची फिरती दुकानें असतात त्याप्रमाणें बंदर आलें असतां बंदरावरील लोक आपला माल बोटींत विकावयास आणितात व बोट सुटण्याची वेळ आली झणजे परत जातात. बोटीचें उभें राहण्याचें बंदर आलें झणजे १५।२० मिनिटें अगोदर बोटींतील खलाशांकडून अमूक बंदर आलें अशी सूचना सर्व प्यासेंजरांना गाडी स्टेशनवर आल्यावर रेल्वे स्टेशन पोर्टरप्रमाणें मोठमोठ्यानें ओरडून मिळते. ही सूचना मिळतांच त्या बंदरीं जाणाऱ्या लोकांनीं आप- आपल्या सामानाची बांधाबांध करून खालच्या मजल्यावर आपल्या मंडळी-सुद्धां आलें पाहिजे. बंदरचे मचवे बोटीला लागले झणजे बोटीचा दरवाजा उघडून प्रथम पडावांतील किंवा मचव्यांतील लोक व त्यांचें सामान वर घेतात. मग मचवा रिकामा झाल्यावर बोटींतील मनुष्यांचीं तिकिटें दरवाज्या-वर घेऊन एक एकाला मचव्यांत सोडतात. ही व्यवस्था कशी होते ती एक-दोन बंदरीं पहावी व विशेषतः आपल्या बायका मुलांना दाखवून ठेवावी झणजे प्रसंगी त्यांची गडबड होणार नाही. रेल्वेप्रमाणें बोटीवर चढउतर-ण्याची विलकूल गर्दी करीत नाहीत. सर्वांनीं आपलें सामान मुलें माणसें नीट उतरून बसल्याशिवाय बोटीपासून पडाव सुटत नाहीत आणि पडाव सुटून लांब गेल्याशिवाय बोट सुटत नाही. बोट लहान मोठी असेल त्याप्रमाणें बाटीला दोन पासून चार दरवाजे असतात. बंदरांतून एकच पडाव आल्यास एकच दरवाजा उघडतात व त्याला पडाव लागतो. दोन आल्यास दोन उघडतात. असे प्यासेंजरच्या चढण्याउतरण्याचे जरीप्रमाणें दरवाजे उघडतात. बंदरांत पडाव अगदीं जमिनीला लागेपर्यंत जातात पण तेथेही पाणी बरेंच

खोल असतें. तेथेही होव्या उभ्या असतात व त्यांस कांहीं देऊं केलें ह्मणजे ते होईं अगदीं पाऊलभर पाण्यांपर्यंत नेतात किंवा पडाववाल्यांस कांहीं दिल्यास तेही उचलून किनाऱ्यावर ठेवितात किंवा किनाऱ्यावरचे खलाशो खुर्च्या घेऊन येतात त्यांत वसून जावें. सारांश सर्व प्रकारच्या सोई असतात. जरूरीप्रमाणें त्यांचा उपयोग करावा. आतां ह्या प्रांतांत रेल्वे होण्याचें घाटत आहे ती झाल्यास सर्वच त्रास चुकेल पण मग त्या घैर्याचा अनुभव जाईल, हें वाईट आहे.

खाण्यापिण्याची व्यवस्था ज्यांस पसंत नसेल, त्यांनीं ती आपण आपली स्वतः करून घ्यावी. श्रेष्ठ प्रतीचे हिंदु लोक आपल्या फराळ्याचें सामान आपल्याबरोबर आणतात. पिण्याचें पाणीही बोटींत वसण्यापूर्वी किनाऱ्यावरून घागर भरून चांगला दादर बांधून घेतात. हेतु हा कीं, ह्या वस्तूना प्रत्यक्ष कोणाचही स्पर्श होऊं नये. केवीनमध्ये राहणाराची एक कंपनीचा मनुष्य असतो तो प्यासंजरची सर्व प्रकारची व्यवस्था करतो. पूर्वी बॉंबे स्टीम नॅव्हिगेशन कंपनी व ब्रिटिश इंडिया स्टीम नॅव्हिगेशन कंपनी अशा दोनच कंपन्या पश्चिम किनाऱ्यावर मुख्यत्वे होत्या. यामुळे पॅसंजरची सोय फारशी हांत नसे. वेपवाई असे. पण आतां कंपनी जास्त झाल्यामुळे त्यांच्यात सोईची चढाओढ सुरू होऊन भाड्यांचे दर सुद्धां उतरले आहेत. सुख सोईही वाढत्या प्रमाणावर हांत आहेत. ही आनंदाची गोष्ट आहे. बोटीचें भाडें रेल्वेप्रमाणें अंतराच्या प्रमाणानें नसतें. कधीं कधीं जवळच्या बंदराला व लांबच्या बंदराला एकच भाडें असतें !

ज्या कंपनीच्या बोटातून आपणाम प्रवास करावयाचा असेल त्या कंपनीच्या त्या लाईनीच्या बोटी मुंबईहून कोठल्या ठिकाणाहून कधीं निघतात मध्ये कोणती बंदरें करितात. याबद्दलची विश्वसनीय माहिती त्या कंपनीचें एजंटकडे लिहून आणवची. रेल्वेप्रमाणें बोटीही बेलप्रमाणें जलद जाणाऱ्या व लहान लहान बंदरें न करणाऱ्या असतात व कांहीं प्यासंजर माडीप्रमाणें सर्व बंदरें करणाऱ्या असतात. आपलें बंदर कोणती बोट करणार याबद्दलची नक्की माहिती आणल्यावर त्याप्रमाणें आपल्या जाण्यायेण्याचा प्रवासाचा वेत ठरवावा. तिकिट ऑफीस, लगेज ऑफीस, कुली वगैरे धक्यावर असतात.

कांहीं कंपनींचीं तिकिटें केवल त्यांच्या तिकिट-ऑफिसांत न मिळता ती विक-
णारे लोक बोटीच्या रस्त्यावर आपल्या कंपनीचें नांव व त्यांच्या बोटीचें
नांव घेऊन ओरडत असतात. प्रत्येक कंपनीच्या धक्यावर तिकिट ऑफिसावर
निघणाऱ्या बोटीचें नांव, कप्तानाचें नांव, बोटींत किती मनुष्ये बसवावयाचीं
याचा बोर्ड लाविलेला असतो. त्याप्रमाणे आपलें तिकिट ज्या कंपनीचें असेल
त्या कंपनीच्या बोटीवर चढावें लागतें. दुसऱ्या बोटीवर जानां उपयोगी नाहीं.
तिकिट तपासणारे व बोटीवर सोडणारे दरवाजावर तिकिट कलेक्टर अस-
तात, ते ह्याविषयीं काळजी घेतातच, पण आपणही घ्यावी. बोटीवर तिचें
नांव मागेल भागीं लिहिलेलें असतें. शिवाय तिच्यावराल प्रत्येक वस्तूवर
तेंच नांव लिहिलेलें असतें. नांव इंग्रजींत असतें, कधीत देशी भाषेमध्ये असतें.
त्यावरून तीच बोट आज निघणार आहे असें समजाव.

मुंबईस बोट धक्याला लागते. यामुळें शिडीवरून (जिन्यावरून) बोटींत
बसण्यास मुलांचे त्रास पडत नाहीं. कधी कधी अर्धी सुटणारी
बोट धक्याच्या बोटीच्या पलीकडे बोटीला लागलेली असते. तिला मधल्या
बोटीतून पलीकडच्या बोटींत जावें लागतें. अशा प्रसंगीं बोटींत बसणाराला
ठिकाणिकाणीं माहिती देणारे लोक असतात. बोटींत बसल्यावर आपला क्लास
कोणता, हें पाहून त्या ठिकाणीं बसावें. सर्व उतारुंना बोटींत जाण्याचा मार्ग
एकच असतो. आंत गेल्यावर ज्यांनीं त्यांनीं आपल्या क्लासच्या जागेवर
बसावें. कुली केल्यास ते उतारुंच्या सोयीनें सामानास व बायका मुलांस
सोयीचे जागीं बसवितात. बोटींत गेल्यावर एका क्लासचा मनुष्य दुसरे क्लासां-
तील मनुष्यांशीं बोलावयास गेल्यास चालतो; पण त्यानें आपली कायमची
वस्ती त्या ठिकाणीं केली नसली म्हणजे झालें. मालाच्या बोटी असतात त्यांत
प्रथम माल भरतात. माल भरून झाल्यावर मग पैसेजरला आंत शिरण्यास
परवानगी मिळते. मालाचे गळे बोटींत यारीनें कसे बिनचूक जाऊन पडतात
ही संमत पाहण्यासारखी असते. बोटीच्या धक्यावर जाण्याचें जी. आय. पी.
रेलवेचें जवळचें स्टेशन मशीदबंदर आहे व बी. बी. लाईनचें स्टेशन चर्नि-
रोड आहे. चर्निरोडपासून बोटीचा धक्का फार लांब आहे; पण मशीदपासून
जवळ आहे. कोकणचा धक्का म्हणजे अलेक्झान्ड्रा डाक मात्र मैल दीडमैल
आहे. म्हणून बी. बी. लाईनीचे मंडळीनें दादरला उतरून सवड झाल्यास

जा. आय्. पां. नें मशीदवर यावें. दोन्ही स्टेशनवर बोटींवर जाणाऱ्यांकरितां कुली, गाड्या, टांगे, वगैरे तयार असतात व ते हाचिछल्या ठिकाणां विनचूक नेऊन पोहोचवितात. मशीदहून प्रिन्सेस डाक मात्र अगदीं जवळ आहे. मशीदवर मेल व एक्प्रेस गाड्या उभ्या राहात नाहींत; सबब लांबच्या उतारुंनीं कल्याण स्टेशनवर उतरून लोकलमध्ये बसावें. विहकटोरिया टर्मिनसपासून सुद्धां बोटीच्या बंदरावर जाणाऱ्या गाड्या मिळतात बांटासंबंधानें एवढीं सर्व साधारण माहिती दिली आहे. विशेष माहिती विशेष ठिकाणीं त्या प्रवासाच्या आधीं दिली आहे. आतां

सामान

मुख्यत्वे काय घेतलें पाहिजे तें सांगतों. ह्या प्रवासांत कपड्यालत्याचें व भांड्याकुंड्याचें महत्त्व नाहीं. तीं रीतीप्रमाणें अगदीं जरूरी पुरतीं घ्यावीं. पण फराळाचें सामान मात्र चांगलें व पुष्कळ घ्यावें. हा प्रवास मुख्यत्वे उन्हाळीं करावयाचा असल्यामुळे हवेनें पदार्थ सहसा खराब होत नाहींत. तरी खराब न होणारे व पुष्कळ दिवस टिकणारे पदार्थ मुख्यत्वेकरून घ्यावे. युरोपियन पदार्थांमध्ये विस्किटें हा पदार्थ बराच टिकाऊ आहे. आपल्याकडचे तसे पदार्थ ह्याणजे आनसें, तळलेल्या ढिकाचे लाडू व साबूदाण्याचा चिवडा हे चांगले असतात असा मला अनुभव आहे. तसेंच ताजे निवडलेलें पोहे घ्यावे. बोट लागूं नये ह्याणून आल्याच्या, सुंठीच्या, जिऱ्याच्या बड्या करून घ्याव्या. व तसेंच आतां देशी पेपरमिठें व विस्किटें मिळतात तीं घ्यावीं किंवा आपण घरीं करावीं. हल्लीं पुष्कळ बायकांना तीं चांगलीं करितां येऊ लागलीं आहेत. परदेशी घेऊ नयेत. ह्याशिवाय लवंग, सुपारी, वेलची वगैरे पदार्थ घ्यावे. समुद्र लागूं नये ह्याणून 'मुंबईस धक्यावर औषधें विकत मिळतात, तींही घेऊन ठेवावीं. तसेंच संत्री, डार्लिंबे, द्राक्षें वगैरे फळफळावळ घेऊन ठेवावी. कोचकाईच्या बड्या, चिंच, अमसुलाची चटणी वगैरे पदार्थ ज्यांच्या योगानें ओकारी येणार नाहीं, ढवळणार नाहीं व जिभेची चव कायम राहिल असे पदार्थ घेतले पाहिजेत.

अशा कृत्रीम उपायांनीं मन स्वस्थ केल्याशिवाय

समुद्राची अवर्णनीय शोभा

व सौंदर्य यांचा अनुभव घेतां येणार नाहीं. जमिनीवर बागा, बागीचे, हमान

जंगलें, आकाशाला टेकलेले पर्वत व त्यांचीं शिखरें, दरे, खोऱ्या, यांची अपूर्व शोभा दृष्टीस पडून मनरंजन होतें. तितकीच किंवा त्याहूनही अधिक शोभा समुद्राची व महासागराची दृष्टीस पडते. जितकें जग जमिनीवर आहे तितकें सर्व किंवा त्यापेक्षां जास्त पाण्यांत आहे, हें त्याचें यथातथ्य पण संक्षिप्त वर्णन आहे. सिंह, वाघ, गेंडे वगैरे जसे जमिनीवर जंगलांत आहेत तसे समुद्रांतही आहेत ! फार काय सांगावें, मनुष्यासारखीं मनुष्येसुद्धां समुद्रांत आहेत ! हें कोणास सांगितल्यास खरेसुद्धां वाटणार नाही. पण अशीं माणसें पकडून तीं प्रदर्शनांत दाखविलेलीं आहेत. त्यांचा कमरेखालचा आकार माशासारखा असून वरील हात, डोळे, केस हे सर्व अवयव माणसासारखे असतात. यांस जल-देवता ह्मणतात. कारण यांचा आकार मच्छावतारासारखा असतो. हे प्राणी जलधर आहेत. बाहेर काढले असतां फार वेळ जिवंत राहात नाहींत. दुसऱ्या प्रकारचीं माणसें आहेत व त्यांस हातपाय आहेत; पण त्यांचीं हातापायांचीं बोटे बदकासारखीं जोडलेलीं असतात, त्यामुळे त्यांस फार जलद पाहोतां येतें. यास कोणी बदकी माणसें ह्मणतात. हे भू-जलवासी आहेत. सारांश जमीनीप्रमाणें झाडे, जानेवारें, वगैरे सर्व सृष्टि पाण्यांत आहे. मात्र हे सर्व प्राणी जमिनीवरील प्राण्यांपेक्षां थोड्या निराळ्या स्वरूपांत आहेत. पक्षांच्या ऐवजीं निरनिराळ्या पंखाचे मासे आहेत. खार्णीत जशीं रत्ने सांपडतात तशीं समुद्रांतसुद्धां सांपडतात. ह्मणूनच त्यास रत्नाकर ह्मणतात. जमिनीत हिरा सांपडला तर समुद्रात मोती सांपडते. बागवगीचे, कुंज, वनश्री हीं जमिनीवरचीं रम्य स्वरूपे आहेत व भयंकर दरे, खोरे, कडे ही तिचीं रौद्र रूपे आहेत. त्याचप्रमाणें समुद्राचीं सौम्य व रौद्र रूपे आहेत. समुद्र शांत असला व आकाश स्वच्छ असून समुद्रास लागलेले असले ह्मणजे सकाळीं, दुपारीं, संध्याकाळीं व रात्रीं निरनिराळ्या ऋतूंत निरनिराळ्या वेळीं सूर्यप्रकाशांत व चंद्रप्रकाशांत त्याच्या बाललाटांवर निरनिराळ्या वेळीं सूर्याचीं व चंद्राचीं किरणे पडून जे सुवर्णमय व रत्नमय अप्रतिम देखावे दिसतात, त्यापुढें जमिनीवरचे कृत्रिम देखावे तुच्छ वाटतात आणि आपण सप्त सागरांचा उपभोग घेणाऱ्या नारायणाच्या राजधानीच्या सुखविलासाचा उपभोग घेत आहों असे वाटते ! त्याची जशी दिवसाची शोभा दिसते तशी रात्रीचीही फारच शांत आल्हादकारक शोभा दिसते. एक

सर संपूर्ण आकाश निरभ्र व समुद्रास लागलेले दिसते. त्या आकाश चांदव्यांत दररोज चंद्राची निरनिराळी विवे व नक्षत्रांची हंड्या झुंबरे व निरनिराळ्या तेजाचे विजेचे दिवे लकलकताहेत. त्यांस तेल नको, वात नको, लावायला कोणी नको. जसजसा अंधार पडेल तसतसे हे दिवे तेजस्वी दिसतात व दिक्कालानुसारें आपल्या गतीने खालवर नाचून आपले ऐश्वर्य व त्यांस उत्पन्न करणाऱ्या परमेश्वराचे वैभव दाखवितात. बोटही खालवर माना हालवून त्याला रुकार देत असते; तसा समुद्रही आपल्या प्रकाशमय लाटा त्यांस दाखवून तुमच्याप्रमाणे माझ्यावरही भगवंताची कृपा आहे असे दाखवीत असतो. धर्मशास्त्रांत याला वडवाग्नि झटले आहे. सकाळीं सूर्यप्रभा चमकू लागली झणजे त्यांत सर्व शोभा अंतर्धान पावते. अशा त्या दिव्य तेजापुढे आपल्या कृत्रिम विजेच्या दिव्यांची तरी काय प्रतिष्ठा आहे ! सृष्टिशोभेची योग्यता कृत्रिम शोभेला कशी येईल ? हवा ही शीतोष्णाने मनुष्यांची करमणूक करून त्यांनीं खाल्लेले अन्न पचवून त्यांस हुशारी देते.

हे याचे रम्य रूप झाले, पण हा जेव्हां खवळतो तेव्हां याच्याकडे काळाच्यानेही पाहवणार नाही, एवढा तो भयंकर होतो. पर्वतप्राय लाटा अगदी थयथान घालीत असतात. त्यांना बारा जसजसा चिथावतो, तशतशा त्या फारच भयंकर स्वरूप घेतात. अशा वेळीं बोटीचा सुद्धा उपाय चालत नाही. ती आतां बुडेल किंवा क्षणार्धांत बुडेल याचा नेम नसतो. तिचे चित्त ठिकाणावर नसते. मग मचवे, पडाव, होड्या यांची गोष्ट बोलावयासच न हो ! अखेरचे दिवस आले झणजे बोटीजवळ मचवे लाटेबरोबर पुरुष दीड पुरुष वर खाली एकसारखे नाचत असतात. एकदां खाली गेले झणजे हे कसले वर येतात असे वाटून जीव भांबावतो. अशा भयंकर स्थितीत ते कसेतरी बोटीला लागतात व त्यांतील माणसे बोटीवर चढतात. त्यांत ओझी, बायकांमुळे असलीं झणजे काळजी घेणारा परमेश्वरच ! अशा भयंकर स्थितीत जे खलाशी माणसांस मचव्यावरून बोटीत बायका, मुले सुरक्षित चढवितात त्यांचे वैर्य असामान्यच होय ! अनोळखी मनुष्याचा जीव अगदीं फाटून जातो. असा प्रकार बहुधा रत्नागिरीसारख्या कठीण बंदरावर मुख्यतः अखेरचे दिवसांत झणजे पावसाचे सुमारास होतो. हे बंदर फार भयंकर आहे पण तेथील खलाशीही नेहमीच्या सवयीने विलक्षण धाडसाचे झाले आहेत. हे समुद्राचे

मध्यम स्वरूप आहे. रौद्र स्वरूप पाहण्याची कोणाचीच छाती नाही. किनाऱ्यावर आपण असलो तरी त्याच्याकडे पाहावत नाही, मग आंत कोण शिरणार? अशा वेळी वारा, पाऊस, मेघगर्जना त्याला मदत करितात. सर्वत्र भुताटकी सुरू होते. अशा वेळी अगडवंव काळिकुट्ट ढग गर्जना करीत खाली आले ह्मणजे ते प्रत्यक्ष यमदूतच दिसतात आणि यमाच्या दरवारचा थाट दृष्टीस पडतो. अशा वेळी ह्या दरवारकडून आपणांस काय शिक्षा होईल हे सांगतां येत नाही! हा भयंकर देखावा सामान्य माणसास पाहतां येणे शक्य नाही. जिकडेतिकडे भयंकर अंधार पडतो व त्यांत विजा चमकतात, यामुळे त्याचा गडवडगुंडाच व्हावयाचा, जमिनीवर भयंकर कड्याखाली पाहिले असतां जशी दृष्टि फिरते तशी किंवा त्यापेक्षाही येथे जास्त फिरते. दर्यावरील संकटें ज्यांनीं सहन केलीं आहेत त्यांना जमिनीवरच्या संकटांचें भय वाटतें; व जमिनीवरचीं संकटें ज्यांनीं सहन केलीं आहेत त्यांस दर्याचें भय वाटतें. दोहोंचा स्वतंत्र अनुभव मिळावा ह्मणूनच पूर्वजांनीं दोन्ही ठिकाणाच्या यात्रा मुद्दाम मुख्य यात्रांच्या ठिकाणीं घातल्या आहेत.

असो. वांटींत बसल्यावर जो तो आपल्या जागेवर बसतो. बोटींतील पुढल्या भागापेक्षां पाठीमागचा भाग विशेष चांगला असतो. पुढील भागीं संधास, भटारखाना असतो, यामुळे जिकडे तिकडे घाण येते. शिवाय पुढल्या भागास लाट फोडावयाची असल्यामुळे तो विशेष हालतो, तितका मागचा भाग हालत नाही. सुखाकडे सर्वांचीच प्रवृत्ति असते, ह्मणून प्रथम येऊन माहितगार मनुष्य त्याचा फायदा घेतो. खालच्या मजल्यापेक्षां वरचा मजला ह्मणजे सेकंड क्लास किंवा अपर क्लास चांगला असतो हे उघड आहे. हा मार्गच असतो. याचा दर जास्त असल्यामुळे त्यांत गलिच्छ माणसें कमी येतात. यामुळे त्यांच्या गलिच्छ कपड्यांची व ओकाबोकीची घाण येत नाही. वारा जोराचा वाहूं लागल्यानें मोठ्या लाटेचें भरतीचें पाणी बोटींत खालच्या मजल्यावर येतें व कपडे भिजून उतारुंचे हाल होतःत, तसे वरच्या मजल्यावर होत नाहीत. पाणी कितीही आंत आलें तरी बोट बुडण्याची धास्ती नसते. तें आंत न जातां परस्पर परत समुद्रांतच जाण्याची तजवीज केलेली असते. बोटींचा डेक किंवा पृष्ठभाग मध्याकडे चढत जाऊन दर्याकडे उतरत आलेला असतो. व त्याचे शेवटास पाणी जाण्याकरितां भोकें ठेविलेलीं असतात. वरच्या क्लासाला

पैसे थोडे जास्त पडतात, पण त्याप्रमाणे फायदाही असतो. मोठ्या बोटीमध्ये अप्पर क्लास व लोअर क्लास असतात. त्यांत लोअर क्लासांत बसण्यास कांहीं हरकत नाही; कारण त्या बोटीत पाण्याची लाट कधी वर येत नाही, इतकी ती उंच व मोठी असते. तसेच ती समुद्रांत फार खोल बुडाली असल्यामुळे साधारण लाटांनीं हालतही नाही.

याप्रमाणे बसल्यावर व सामानसुमान नीट लाविल्यावर बोट चालू लागली व्हाणजे डेकवर येऊन बोट बदरांतून कशी सुटते, मुंबई बंदरांत लहान मोठ्या बोटी जावरत असतात त्यांत कांहीं मालाच्या, माणसांच्या, कोळशांच्या चिखल व गाळ काढण्याच्या आपआपलीं कामे कशा करीत असतात, दुसरीं गलवते, होब्या, पडाव, समुद्राच्या लाटांनीं खालवर कशा नाचत आहेत, जणुं काय आपल्या वरचा भार कमी झाला-आपण सुखरूप घरीं आलों, मुंबई बंदराचा सुंदर देखावा पाहात पाहात आपली बोट कसकसा मार्गक्रमण करीत आहे व मुंबई बंदराचे देखावे कसे दाखवीत आहे, त्याचे चांगले निरीक्षण करावे. हा सर्व देखावा पाहण्यांत सुमारे एक तास जातो. शेवटीं कुलाब्याची दांडी दिसत नाहीशी झाली व्हाणजे जरा आपल्या जागेवर बसून विश्रांति घेऊन नंतर बोटीची व्यवस्था पहावी. प्रत्येक क्लासच्या उतारुंची काय सोय आहे, त्यांच्या-करितां संधास, जेवण्याखाण्याची व्यवस्था, गोडे पाणी, खारे पाणी, लघवीची सोय, वगैरे सोईची माहिती करून घ्यावी. कधी कधी बोटीवर टपाल असते-त्यांत पत्रे टाकिलीं असतां तीं इच्छिल्या ठिकाणीं जातात. नंतर बोटीची अंतर्-व्यवस्था पहावी. बोट ज्याचे ताब्यांत असते त्यास कप्तान व्हातात. त्याची अगदीं स्वतंत्र खोली असते. तींत ज्या मार्गानें बोट जावयाची त्याचा नकाशा असून त्याचे आसपासचे दुसरेही समुद्राचे नकाशे असतात. बोटीच्या अगदीं वर पुढल्या भागीं सुकाणु धरणारा असतो. त्याजवळ होका-यंत्र, सुकाणु व ते वळविण्याचे चक्र, तसेच समुद्रतळचा उंचसखलभाग दाख-विणाऱ्या खुणांचा, तसे बंदरांच्या दिवेबत्तींच्या खुणांचा असे नकाशे असतात. शिवाय बोटीचे खाली तळमजल्यावर इंजनीअर बोटीचे इंजन चालवीत असतो, त्याला वरचा सुकाणुवाला विजेच्या घंटेनें खुणा करीत असतो. त्या-प्रमाणे तो इंजन चालवितो व त्याप्रमाणे बोटीला इच्छित गति मिळते. सुका-

षू फिरविणें, यारीनें माल चढविणें, उतरविणें, वगैरे जेथें जेथें शक्तीची जरूर आहे, तेथें तेथें ती वाफेची दिलेली आहे.

आगबोटीचें इंजिन फारच मोठें असतें. लहान बोट असली तरी तिचें इंजिन सर्वांत मोठ्या आगगाडीच्या इंजिनापेक्षांही फारच मोठें असतें. इंजन-रूममध्ये बहुधा कोणास जाऊं देत नाहींत. पण ओळखीमुळें किंवा कामाची माहिती असलेल्यांना क्वचित् जाऊं देतात. पण तेथें जातांना अगदीं उघडें जावें. जागा अगदीं अपुरी असते व यंत्रें चालू असतात. न जाणो कदाचित् आपला कपडा त्यांत सांपडल्यास अनर्थ होण्याचा संभव असतो. आंत वापरणाऱ्या इंजनीअरचे कपडेसुद्धां अगदीं अंगासरसेच असतात. ह्यणजे विजार कोट सुटे नसून जोडून शिवलेले असतात व ते अगदीं अंगासरसे बसतात. या इंजनमध्ये बोट मार्गेंपुढें, बाजूला, इकडे तिकडे वळविण्याची व सावकाश जलद चालविण्याची साधनें असतात. बॉयलर रूम आणि इंजन रूम ही गिरणीप्रमाणें बोटोंतही निराळीं असतात. बॉयलरमध्ये कोळशांन आग व पाणी कायम ठेवून त्या योगानें इच्छित शक्तीची वाफ ठेवतात. व इंजिनमध्ये त्या वाफेचा नळ आणून ती निराळ्या यंत्रांत सोडून ड्रायव्हर तिचेजवळून कप्तानाचे हुकुमाप्रमाणें काम करवून घेतो. यामुळें एवढी मोठी बोट, पण अगदीं एका मनुष्याच्या हुकुमाप्रमाणें गांधळ गडबड न होतां सुव्यवस्थित व सुरक्षित चालते. ही व्यवस्था खरोखर पाहण्यासारखी असते. गोडें पाणी कदाचित् संपलें तर खारे पाण्याची वाफ करून, पुन्हा त्याचें गोडें पाणी करण्याचें यंत्र असतें. बोट कदाचित् तुफानांत सांपडली ह्यणजे ती इष्ट स्थळीं नेतां येत नाहीं. जिकडे ती सुरक्षित नेतां येईल तिकडे तिला न्यावी लागते. अशावेळीं गोडें पाणी संपल्यास ही योजना आहे. शिवाय मनुष्याप्रमाणें यंत्रालासुद्धां गोडें पाणीच पाहिजे असतें. खारें पाणी चालत नाहीं. त्याला अन्नाच्या ऐवजीं कोळसा लागतो; पण आतां तेलानेसुद्धां चालणाऱ्या बोटी निघाल्या आहेत.

बोटीला किनारा दिसतो तोंपर्यंत आपण कोठें आहों हें समजतें. पण ती एकदां अखंड दर्यांत गेली ह्यणजे तिलां आपण कोठें आहों हें समजण्याचें साधन होकायंत्र घड्याळ, चंद्र, सूर्याच्या गती व नक्षत्रांची स्थिति व त्याचें नकाशे हींच आहेत. पण त्याशिवाय अखंड समुद्रांत मूळ ठिकाणापासून आपण किती लांब आलों आहों हें दाखविण्याकरितां पाण्यांत एक यंत्र

सोडलेलें असतें. तें बोटीच्या वेगाप्रमाणें पाण्याच्या ओढीनें फिरतें व त्यापासून आपण किती मैल लांब आलों आहों हें समजतें. याशिवाय बोटीवर चार पांच लाईट बोटी, कडी व बंड्या असतात. बोट एकाएकीं फुटली तर, किंवा ती नादुरुस्त होऊन बंद झाली तर ह्या पडवांचा उपयोग करून लोकांचे प्राण वाचवावयाचे असतात. ह्या कड्यांच्या व बंड्यांच्या योगानें मनुष्य पाण्यामध्ये आपोआप तरूं शकतो. याशिवाय महासागरांत जाणाऱ्या बोटींवर विनतारी तारायंत्र असतें. त्यावरून संकटाच्या प्रसंगीं आसपासच्या बोटींना मदतीस बोलावितां येतें. त्यावेळीं जिच्यावर संकट आहे ती बोट महासागरांत कोठे आहे, हें तिनें सांगितलेल्या अक्षांश रेखांशावरून समजतें व त्याप्रमाणें जवळच्या बोटी येऊन प्राणहानी वांचते. हे सर्व प्राण रक्षणाचे उपाय आहेत. याचें कारण दर्याची अशाश्र्वती !! बोटी निघतांना तुफान होणार नाहीं, हवा स्वच्छ आहे, अशाबद्दल ऑबझर्व्हेटरीचा (सरकारी वेधशाळेचा) दाखला मिळतो.

याशिवाय बोटीच्या मलूनमध्ये त्या बोटीला सरकारनीं दिलेले सर्टिफिकेट किंवा परवाना लाविलेला असतो; त्यांत ही बोट कोणाची, कोणी बांधली, तिचें वजन, तीवर घ्यावयाचे प्रत्येक क्लासचे उताऱुंची संख्या, खलाशांची संख्या, तिचा चालण्याचा वेग, तिचें सर्व सामान दुरुस्त असून प्राणरक्षक सर्व साधनें कायद्याप्रमाणें भरपूर आहेत, व यंत्ररचना दुरुस्त असून एक मोसमापर्यंत न विघडणारी आहे, अशाबद्दल सरकारी इंजनीअरचें सर्टिफिकेट, बोटीचा प्रवास मार्ग ह्यगजे कोठपासून कोठपर्यंत तिनें प्रवास करावा, किती दिवस करावा, त्या काळांतिल प्रवासाला योग्य काळ, मध्यम काळ व धोक्याचा काळ कोणता ह्यांचे वर्गीकरण केलेलें असतें. त्यांत पश्चिम किनाऱ्यावर योग्य काळ ऑक्टोबरपासून मार्चपर्यंत असतो. या काळांत जलप्रवास खरोखरच सुखावह असतो. नवख्या मनुष्यानें ह्या काळांत निर्धास्तपणें प्रवासास निघावें. तसेंच त्यांत चालू कप्तानाचें नांव, इंजनीअरचें नांव, त्याच्या परिक्षा, खलाशांची प्रत्यक्ष संख्या किती आहे, वगैरे सर्व गोष्टी लिहिल्या असतात. या परवानगीच्या आंत सर्व व्यवहार झाले पाहिजेत. बाहेर झाल्यास कंपनीस दंड होतो. कदाचित् त्यांचा परवानाही रद्द होतो. बोटीला दिलेल्या अधिकारापर्यंतच ती चालविली पाहिजे. नंतर सर्व सामान दुरुस्त असल्या

बहुल पुन्हां दुसरे मोसमाकरितां सर्टिफिकेट घ्यावें लागतें. बोटीची झडती वाटेल तेव्हां वाटेल त्या कस्टम अधिकाऱ्यास घेण्याचा अधिकार आहे; इतका कडक बंदोबस्त आहे. आधुनिक शास्त्राप्रमाणें समुद्राचा तळ, समुद्रावरचे फेरफार व वादळें समजण्याची बरीच साधनें उपलब्ध झालीं आहेत व त्यांबद्दल पाश्चात्यांना मोठी घमेड आहे. तरी भलतेच वेळीं एकाएकीं वादळ होऊन त्या बुडतात ! टिटॉनिक सारख्या कोऱ्या, पूर्ण बंदोबस्ताच्या व खात्रीच्या बोटी क्षणार्धांत सहकुटुंब सहपरिवार रसातळाला गेल्या आहेत व अद्यापही जात आहेत ! व मी सर्वस्वी तुमच्या ताब्यांत येणार नाहीं, माझी लहर निराळी आहे, असें मनुष्यांना वारंवार हा रत्नाकर ऊर्फ वरुण राजा बजावीत आहे. तरी मनुष्य आपला प्रयत्न सोडीत नाहीच ! !

असो. येथपर्यंत वरुणाचें प्रकृतिमान, त्यांचा राज्याधिकार व त्याला वश करण्याची साधनें काय करावीं, तपश्चर्या कशी करावी ही सांगितली. ही माहिती लहान म्हणजे एका देशाचे किनाऱ्यानें जाणाऱ्या बोटींची झाली. महासागरांतून द्विपांतरास जाणाऱ्या मोठ्या बोटींची माहिती आणखी पुष्कळ आहे. पण तिचा आपल्या यात्रेशी संबंध नाहीं झणून ती दिली नाही. तरी सवड साधेल त्यानें परदेशची नांवाजलेली एखादी प्रख्यात बोट अवश्य पाहून घ्यावी. महासागरातील प्रवास बारा महिने चालू असतो. महिना महिनाही कधीं कधीं प्रवाशाला बोटींत राहावें लागतें. ह्या प्रवासांत हाल होऊंच नयेत तर ऐहिक सुखाची परमावधी करण्याचा त्यांनीं दीर्घ प्रयत्न केला आहे व अजूनही करीत आहेत, असें त्यांच्या प्रवास वर्णनावरून दिसतें. ह्या बोटींत सामान्य प्रवाशानें घरीं कधीं सुख अनुभविलें नसेल, इतक्या सुखाची परमावधी असते. श्रीमंताकडे दिवाळसणांत जावयाचा जो थाटमाट असतो तसा येथें त्यांचा होतो. मात्र त्याची पाश्चात्य पद्धति असते. त्यांना आपण प्रवासांत व समुद्रांत आहों, असें वाटत सुद्धां नाहीं. दिवसांतून चार पांचवेळां परोपरीचें जेवण, खानें, सुखशय्या, नाचरंग, परोपरीचे खेळ, करमणूक, प्रोहणें, आराम, विनोद आणि स्वच्छंदीपणा यांची रेलचेल असते. फर्स्ट क्लासांत त्यांचा श्रेष्ठपणा असतो. व सेकंड क्लासामध्ये कांहीं कमतरता असते एवढेंच. भाडोत्री प्रेमाचीं कां होईनात पण प्रेमाचीं चार माणसें शब्द झेलण्यास अगदीं तयार असतात. मात्र पैशाची पिशवी जशी खुली असेल तसें हें सुख अनुभवितां

येईल. आपण हें सुख अनुभविलें नाहीं, तरी तें पाहण्यासारखें व सवडीनुसार अनुभवण्यासारखें आहे. ही बोट पाहण्यास कस्टमची परवानगी लागते. या-शिवाय लष्करी क्रुझरें, टारपेडो, वाणबुड्या, ह्या पाहण्याचें आपल्या नशिबी नाहीं. मग हें जिवंत शिक्षण आपणांस मिळण्याची आशा कोठली? श्रीमंत लोक दुसरीं शिक्षण घेण्यास जातात त्यापेक्षां खलाशी होऊनसुद्धां हें ज्ञान शिकतील तर देशाचा फार फायदा होईल. कोणी ह्यागेल कीं, खलाशाचें काम वाईट; पण त्यानें लक्षांत ठेवावें कीं, हें काम इंग्लंडच्या राजपुत्राला सुद्धां करावें लागतें. युरोपियन लोकांना त्यांच्या दीर्घ सहवासानें व परम भक्तीनें वरुण राजा कांहीं प्रसन्न झाला आहे. तो स्वतः रत्नाकर असल्यामुळें अपार संपत्ती स्वतः व व्यापाराच्या रूपानें त्यांस देत आहे. आपले पूर्वज आर्यसुद्ध समुद्रपर्यटण करून फार सामर्थ्यवानु झाले होते.

युरोपमधील रशियांत शिवालय सांपडलें असून तेथे जमिनीतून ग्यास निघून त्यानें अक्षय दिवा तेवत आहे. जावा, सुमात्रा, आफ्रिका येथे गणपती, शंकर, यांच्या मूर्तींचे अवशेष सांपडतात. तेथे व खुद्द उत्तर दक्षिण अमेरिकेंत सुद्धा संस्कृत ग्रंथ व मोठ्या इमारतींचे अवशेष सांपडले आहेत. असें असतां अमेरिकेच्या शोधाचा मान मात्र युरोपियन लोक कोलंबसला देऊन आपल्याकडे घेत आहेत. हें आर्यांचे समुद्रपर्यटण भूकंपाच्या जबरदस्त धक्क्यामुळें आणि अनार्य लोकांच्या वारं-वार हल्ल्यामुळें बंद पडलें असावें. किंवा आजपर्यंत पादाक्रांत केलेला मुलुख आपल्या वस्तीला अगदीं पुरेसा आहे, व तो बंदोबस्ताचा आहे, ह्यापुढें आपली संघशक्ति त्याचे रक्षणाकरितां वाढविणें जरूर आहे, असें पाहून समुद्र-पर्यटण ह्यापुढें त्यांनीं निरा मानिलें असावें असें दिसतें. पण आतां तो काळ जाऊन पुन्हां समुद्रपर्यटण केल्याशिवाय असुरांनीं महासागरांत नेलेली लक्ष्मी परत मिळणें शक्य नाहीं. स्वराज्य असतें तर ती लवकर मिळती. आणि जपानानें ती तशी मिळविलीही आहे. आपल्याकडे स्वराज्य होतें तेव्हां या कार्याला आरंभ शिवाजी महाराजांपासूनच झाला होता. पेशवाईत आंग्र्यांचे आरमार त्यावेळच्या मानानें बरच बरच्या दर्जाचे झाले होते. पण राज्याच्या आंतली व्यवस्था होऊन सरहद्दीचा बंदोबस्त झाल्यावर ह्या गोष्टीकडे पेश-व्यांचे लक्ष जाणार होतें, इतक्यांत सूर्यास्त झाला. अंधार पडून घुबडें ओरडूं

लागली व आपला पराक्रम गाऊं लागली !

आतां हिंदू लोकांनीं प्रथम खलाशाच्या शिक्षणापासून आरंभ केला पाहिजे. हल्लीं ही विद्या परकीयांचें ताब्यांत गेली असल्यामुळे नवीन सुधारणेच्या दृष्टीनें तिच्यामध्ये प्रवीणता आपणांस मिळणें शक्य नाहीं. तरी खलाशाचें काम आल्यानेंही बराच फायदा होण्याचा संभव आहे. पण आपल्या हिंदू लोकांना द्विपांतरांत जाणाऱ्या प्यासेंजर बोटींत खलाशीसुद्धां घेत नाहींत; मग आरमारी बोटीचें नांवच नको. याचें कारण त्यांना माहित आहे कीं हे लोक खलाशाचें काम शिकण्याकरितां आले आहेत वर, पण हे जातीचे खलाशी नाहींत ह्यांची बुद्धि आपल्याप्रमाणें तीव्र आहे. हे आपलें कसब घेतल्याशिवाय राहणार नाहींत. इतकेंच नव्हे, तर काळ अनुकूल झाल्यास ते आपल्यावरही ताण करतील आणि ही गोष्ट अनुभवानें खरी ठरली आहे. आपल्या महाराष्ट्रातील लोकांनीं याचा सरकारास प्रत्यय आणून दिला आहे. हेच जर इंग्लंडांत जन्मलेले असते तर खचित् त्यांचा मोठा गरैव होऊन ते लॉर्ड झाले असते. असो. वरुणराजाच्या राज्याचें किती जरी वर्णन केलें तरी तें पुरें होणार नाहीं सबब तें आतां पुरें करूं. यांत जी माहिती दिली आहे, तिचा अनुभव आपल्यासारख्या समुद्र किनाऱ्याच्या प्रवास करणाऱ्या एकदेशी मनुष्यास मिळणें शक्य नाहीं. तरीपण वरुण राजाचें वैभव समजावें झणून अगदीं स्थूलमानानें त्याचें दिग्दर्शन केलें आहे; इतका वरुण राजाचा आकुंठित आधिकार सांगितला पण मनुष्यानेंही कांहीं कमी केलें नाहीं. समुद्र कुंकुटाप्रमाणें पाण्यावर तरणारी व तचि मोटारीप्रमाणें जमिनीवर धावणारी व विमानाप्रमाणें आकाशांत उडणारी अशी स्वच्छदानें त्रिवंड गमन करणारी विमान बोट काढली असून ती अफगाणिस्थानचे अमीर हिंदुस्थानांतून १९२८ सालीं युरोप पाहण्याकरितां गेले त्या वेळीं हिचे प्रयोग मुंबईचे बंदरांत सर्वास पहावयास मिळाले. अशी बोट त्यांनीं आपणाबरोबर घेतली होती. याशिवाय विशेष माहिती ठिकठिकाणीं सांगितली आहे. आतां

यात्रेचें वर्णन.

करूं. ह्या यात्रा मार्गील भागांत सांगिल्ल्याप्रमाणें माझ्या एकदम झाल्यानाहींत. त्या अगदीं भिन्न काळीं झाल्या आहेत. कांहीं यात्रांमध्ये दहावीस

वर्षांचे सुद्धां अंतर आहे ! तेव्हां केलेल्या वर्णनांत वृत्ताळ काळी, कांहीं फरक सांपडेल पण तो झणण्यासारखा नाही. जशा क्रमानें यात्रा केल्या तशा सांगण्यांत अर्थ नाही. झणून वाचणाराला व जाणाराला सोयीस पडण्या अशा प्रकारे क्रमानें त्यांचें वर्णन करित आहे. प्रथम मुंबईच्या आसपासच्या ठिकाणाची माहिती देऊं. मुंबईहून वडोदा रेल्वेने मी प्रथम बोरिवली स्टेशनवर पहाटे गेलों, तेथून पूर्वेस पांच मैलांवर

कानेरी

च्या डोंगरांत उत्कृष्ट कोरीवलेणी आहेत. रस्ता सिधा आहे पण सडक नाही. (कदाचित् आतां झाली असेल) झणून तेथे जाण्याकरितां कोणी माहितगार मनुष्य घ्यावा. असे मनुष्य स्टेशनावर मिळतात, माहितगाराशिवाय जाऊं नये. कारण त्या जातीचे डोंगर तिकडे त्या वाजूस पुष्कळ आहेत. रस्ते अनेक फुटतात, मनुष्य चुकतो व व्यर्थ श्रम मात्र पडतात. आमची ओळख तेथील पब्लिक वर्क्स खात्यांतलि एका कारकुनाची झाली होती. त्यानें, तुझाला मी खातरीचा मनुष्य देईन असें सांगितलें होतें. त्याच्या भरंवशावर आर्झी गेलों. पहाटे पांच वाजतां निघालों. हेतु हा को, ऊन होऊन चालण्याचे श्रम वाटूं नयेत व ऊन होण्याचे आर्धी वर जाऊन बसावें. पण परमेश्वरास तें रुचलें नाही. दिलेला गडी इतका वेळ वाट चुकला कीं शेवटीं आझाला त्याला सोडून द्यावा लागला. तो एक डोंगर चढावयाला आरंभ करी, अर्धा चढला झणजे हा कानेरीचा डोंगर नाही; मग तो उतरून दुसऱ्यावर नेई. तो फिरून अर्धा चढला झणजे चुकलों असें झणून तो परत फिरे. असें करितां करितां दहा वाजेपर्यंत त्यांनीं आमची फरफट काढली ! अंतर फार थोडें होतें. डोंगराचा चढाव बेताचा, असें मी ऐकिलें होतें. झणून आर्झी आपल्या बरोबर बायकाही घेतल्या होत्या. उन्हांनीं त्यांचा जीव कासावीस होऊन त्या अगदीं दमून गेल्या. रस्ता आडवळणी होता झणून दुसरा माणूसही भेटेना. शेवटीं अकरा वाजले. तेव्हां रानांत एक कातकरी भेटला, तो लांकडें तोडून मोळी बांधित होता. त्याला आर्झी विचारिलें, तुला कानेरीची लेणी माहित आहेत काय ? तो झणाला, आहेत, नकी माहित आहेत. तुझी मोळी गांवांत किती किंमतीस विकते ? त्यानें सांगितलें चार आण्याला. त्याला सांगितलें आर्झी

तुला चार आणे देतो. आझाला कानेरीची लेणी दाखवून बोरिवली स्टेशनावर परत पोहोचव. तो प्रथम कबूल झाला नाही, पण शेवटी पांच आण्याला कबूल झाला. आमचा असा करार होत होता तो पूर्वीचा गडी ऐकत होता. तो झणे, अहो कशाला चार आणे देता ? हा कानेरीचा डोंगर आला. आतां आपण लौकर पोहोचूं. पण त्याच्या ह्या बोलण्याचा आझाला अगदी वीट आला होता. ह्या गड्याचें नक्की झाल्यावर आझीं पूर्वीच्या गड्यास परत जाण्यास सांगितलें. तो ऐकेना. तो झणे, इतका वेळ लेगीं शोधण्याकृतिं मी मेहनत केली आणि हा त्याचें फल घेणार ! शेवटीं आझीं त्याला सांगितलें आतां जर तूं गेला नाहीस तर आझीं सर्व तुला जोड्यानीं मारून हाकलून देऊं, तेव्हां तो एकदांचा गेला ! लांडगा आलारे लांडगा आला ! ह्या गोष्टीप्रमाणें झालें. आणि नव्या मनुष्यानें अर्ध्या तासाच्या आंत आझाला कानेरीस पोहोचविलें, तो बारा वाजले. उन्हाचे दिवस. मे महिना. जाव अगदीं हैराण होऊन गेला. मग आझीं एका विहारांत (दालनांत) वसून प्रथम विश्रांति घेतली. स्नानें आटोपून यथेच्छ फराळ केला, तो अमृतमय लागला हें सांगणें अकोच. दोन वाजेपर्यंत पुन्हां विश्रांति घेतली व लेणी पाहूं लागलों.

लेण्यांनीं तो डोंगर बहुतेक पोकळ केला होता. एकरंद लेणी लहान मोठी अशीं १०२ एकशें दोन आहेत. पैकीं २७ भोठी व बाकीचीं लहान आहेत. ह्यांतील शिलालेखांवरून हीं इ. स. च्या दुसऱ्या शतकांत तयार झालीं असावीं. न ३ च्या लेण्यावरील लेखावरून हें काम शतकर्णी गौतमीपुत्र याचे कारकीर्दींत (इ. स. १८०) गजसेन व गजमित्र या दोन बंधूनीं केलें असून त्यांच्या पत्नी सुद्धां त्यांच्या मूर्ती तैथे कोरल्या आहेत. या लेण्यांतील प्रार्थना-मंदिरे, सभागृहे, प्रचंड मूर्ती पहाण्यासारख्या आहेत. प्रत्येक लेणें, आंतिल मूर्ति किंवा स्तूपासुद्धां अखंड दगडांचें आहे. व प्रत्येक लेण्याजवळ त्याच एकसंध दगडाचें सुंदर कोरलेलें पाण्याचें टाकें आहे. टाक्याचें पाणी इतकें स्वच्छ आहे कीं, आंतिल कंवरभर किंवा ढोपरभर तळ स्वच्छ दिसतो. प्रत्येक टाकें नीट चौरस कोरलेलें व कमरेइतकें पाण्यानें भरलेलें आहे. पाण्यास वापर नसतां आंत गाळ किंवा कचरा न सांचतां मे महिन्यांत इतकें स्वच्छ पाणी कसें राहिलें, याबद्दल कल्पना होईना. पाण्यास कांहीं वास येत नाही, कांहीं नाही. अगदीं पिण्यासारखें पाणी. हें पाणी सांचवणी नसून झऱ्याचें होतें. पण

वैशाख महिन्यांत हें इतकें पाणी राहिलें, मग हों टाकीं खोदतां कशीं आलीं? शिवाय पाण्याच्या धमोप्रमाणें तें नासलें पाहिजे, किंवा वाहात असलें पाहिजे. पण हें न वाहतां अखंड गंगेप्रमाणें निर्मळ कसें राहिलें? ह्या गोष्टी खरोखर विचार करण्यासारख्या आहेत. हल्लीं सुधारलेलें जग ह्मणजे पाश्चात्य लोक पाण्याची परीक्षा करून कोणतें शुद्ध हें ठरवितात. पण आमचें जुनें पाणी जेंथें आहे, त्याची वरोवरी आजपर्यंतच्या नवीन पाण्यानें कधींच झाली नाहीं. डोंगरी किल्ल्यांत, लेण्यांत, जेंथें जेंथें आमच्या पूर्वजांनीं पाणी पाहून ठेविलें आहे, तें स्वरूपानें सर्वांत उंची व फारच आरोग्यदायक, पाचक, तर-तरीत, तेजस्वी, व उत्साहवर्धक असें आहे. तसें नवें पाणी कोठेंही नाहीं. नवें पाणी अगदीं मिश्रमिश्रित आहे, ही गोष्ट प्रांजळपणें कबूल करावी लागते.

हीं लेणी ह्मणजे बौद्धांचे विहार आहेत. बौद्ध भिक्षूंना एकांतामध्ये राहण्या-सारख्या खोल्या, पाण्याची सोय, सुंदरपणा, प्रत्येक खोलीला शोभा आणण्याकरितां वरेच ठिकाणीं नक्षी, चित्रे, धार्मिक पुतळे केले आहेत. असे धार्मिक पुतळे करण्याचें कारण हेंच कीं, धर्म व तत्त्वज्ञान ह्याशिवाय दुसरें कोठें कधींही लक्ष लागूं नये. एकांतामध्ये विचार करण्याकरितां ह्या जागा खरोखर चांगल्या आहेत. मी पुढें वेरुळासारखीं बरीच चांगलीं उच्च प्रतीचीं कोरीव लेणी पाहिलीं व त्यांचें वर्णन वाचकांना करून दिलें असल्यामुळें मला आतां ह्यांत कांहीं विशेष वाटत नाहीं. परंतु ज्यांनीं पूर्वी कधींच कोरीवलेणीं पाहिलीं नसतील त्यांना हीं लेणीं वघून खरोखर अत्यानंद होईल. दर शनिवारी व रविवारी बरीच मंडळी मुंबईहून येथें सहलीकरितां येते. पार्शी, ख्रिश्चन, मुसलमान, युरोपियन वगैरे सर्व धर्माचे लोक येतात. हे येणारे अर्थात सर्व जिज्ञासू असतात. पुराण वस्तू संरक्षण कायद्याप्रमाणें हल्लीं येथें पहारा व बंदीवस्त ठेविला आहे; व प्रत्येक लेण्यावर नंबर घालून तें आहे त्या स्थितीत सुरक्षित ठेवण्याचा प्रयत्न चालला आहे. हीं लेणीं पाहण्यास त्रास किंवा कर मुळींच नाहीं. सकाळच्या गाडीनें चांगलें फराळाचें घेऊन येऊन संध्याकाळचे गाडीनें सहज मुंबईस परत जातां येतें. हीं लेणीं पाहून परत बोरिवलीस येण्यापेक्षां मुंबई शहराचे पाणी पुरविणारे विहार व तुळशी तलाव येथून जवळच आहेत. ते पाहून बोरिवलीच्या ऐवजीं ठाण्यास रेल्वेत बसण्यास यावें. ठाण्यापासून बोरिवलीपर्यंत डोंगरांच्या

आडव्या तीन चार रांगा आहेत. त्यांपैकी बोरिवलीपासून एक टाकून दुसरीत ही लेणी व त्यांचे पूर्वेस सखलजागी तलाव आहेत. पुढे ती टेकडी टाकिली म्हणजे विहार व तुळशी तलाव लागतात. म्हणून ठाण्यापासून किंवा बोरिवलीपासून हे सारख्याच अंतरावर आहेत. प्रत्येक ठिकाणाहून एक डोंगर उलटावाच लागतो. हे दक्षिणउत्तर आहेत.

आम्ही सात आठ असामी हीं लेणी पाहावयास गेलों होतो. लेणी पाहून झाल्यावर आमच्या मनाचे समाधान झाले व सर्व शीण नाहीसा झाला. पण पुढे वेळ नसल्यामुळे विहार तुळशी दुरूनच पाहून नंतर पांच वाजतां आम्ही तेथून निघालों, ते साडेसहा वाजतां बोरिवलीस सहज हंसत खेळत व गप्पा मारीत परत आलों. येतांना माहितगार मनुष्य असल्यामुळे आम्हाला विनकूल त्रास पडला नाही. इतका रस्ता चांगला असतां सकाळीं आम्हाला विनाकारण काव्याकुव्यांतून, जंगलांतून जाण्याचा त्रास पडला याबद्दल त्या कारकुनाचा विनोदानें आम्ही बराच समाचार घेतला. पांडवाना लाक्षा गृहांत घालून जाळण्याचा कौरवांनीं प्रयत्न केला होता, त्याप्रमाणे आम्हाला जंगलांत घालून मारण्याचा प्रयत्न तुम्ही केला होता. पण परमेश्वर आम्हांस सहाय्य असल्यामुळे त्यानें आपला दूत पाठवून आम्हाला वांचविले व तुमच्या कृपेनें आम्ही कृतकार्य झालों, ह्याबद्दल तुमचे आमच्यावर जन्माचे उपकार झाले आहेत, ते विसरणें शक्य नाही, वगैरे निरनिराळ्या मंडळींचे विनोद त्या कारकुनाशीं चालले होते. त्यानें झालेल्या आगळकीबद्दल क्षमा मागितली व गड्याच्या विश्वासावर राहिल्यामुळे असमजुतीनें असा प्रकार घडला ह्याबद्दल क्षमा कराल अशी आशा आहे. तुमच्यापेक्षां वायकांना पडलेला त्रास विशेष चिंतनीय आहे पण आतां उपाय काय ? न कळत झालेल्या चुकीबद्दल परमेश्वरही क्षमा करितो, तर तुम्ही कराल अशी बळकट आशा आहे. खरोखर क्षमा मागणें व करणें ह्या केवळ अलीकडे औपचारिक गोष्टी झाल्या आहेत. इंग्रजींत थॅक्समध्ये जितकी लबाडी भरली आहे तितकीच त्यांत आहे. सुखदुःख ज्यांचे त्याला प्रत्यक्ष भोगावच लागते. अयोध्येस आल्यावर सीता गरोदर असतां तिच्या करमणुकीकरितां रामचंद्र आपल्या वनवासांतील सुखदुःखाचे प्रसंगाची तीस आठवण देत. त्या दुःखाच्या प्रसंगांच्या आठवणीनें तिला दुःख न होतां

सुखच होत असे. तशा त्या झालेल्या अडचणी आझी पुढे हशावरीच नेत्या आणि आझी तिकडल्या तिकड गेली ! मला त्या प्रसंगाची आठवण आज तीस वर्षे झाली तरी अगदी ताजी आहे. व प्रत्येकाचे हृदयांतून मरेपर्यंत ती जाणे शक्य नाही.

बोरीवलनिंतर पुढे भायंदर स्टेशनपासून वसईचा पूल लागतो. हा पूल वसईच्या खाडावर सुमारे एक मैल लांबीचा बांधला आहे. मध्ये पाणजू नावाचे बेट घेतले आहे. जगांत जे प्रसिद्ध पूल आहेत त्यांपैकी हा एक आहे. हा पूल बांधण्यास कोश्यावधी रुपये खर्च झाले आहेत. अर्थात हे काम पहाण्यासारखे आहे. आतां हा पूल पुन्हां नवा बांधला आहे. ह्या पुलाच्या संरक्षणाकरितां एक लहान वर्कशाप व एक स्वतंत्र ऑफिसर पाणजू येथे ठेविला आहे. नेहमी याची रिपेअर चाललेली असते या पूलाला पाऊणशें कमानी आहेत व सर्व पूल लोखंडी आहे. भायंदरपासून रेल्वेचे दोही बाजूनी मिठागरे लागतात. तेथे समुद्राचे पाणी भरतीचे वेळी खजिन्यांत कसे घेतात, कुंड्यांत कसे सोडतात, कुंड्यांतले पाणी वरचेवर हालविल्याने सूर्याच्या उष्णतेने ते उडून जाऊन त्यांच मीठ कसे बनत जाते, त्या निरनिराळ्या प्रसंगाच्या सर्व कृती या ठिकाणी गाडीतून सुद्धा स्पष्ट दिसतात कांहीं कुंड्यांत पाणी अगदी नवीन घेतले असते, कांहींत साखा जमलेला असतो, व कांहींत अर्धवट मीठ झालेले असते. दुसऱ्यातले मीठ पूर्ण वाळून पिकल्यामुळे ते काढून त्याचे बांधावर ढीग पडले होते. पुढे ते मीठ निरनिराळ्या चाळीवर टाकून त्याचे लहान मोठे खड्याप्रमाणे ढीग घालतात. अशी ढीग घातलेली रास सरकारी अधिकाऱ्यांनी पास केली ह्मणजे ती विक्रीकरितां खुशी होते. बारीक राहिलेले मीठ पुन्हां कुंडीत किंवा रस्त्यावर खडीसारखे टाकतात. राशीची विक्री सरकारच्या कस्टम (मीठ) खात्याच्या सरकारकून कचेरीतून होते. कचेरीत सरकारी ड्यूटी भरली ह्मणजे मीठ नेण्याचा पास मिळतो. तो पास व मीठ तयार करणाऱ्या मालकाची मिठाची किंमत दिली ह्मणजे सरकार वेळार्कला मीठ मोजून देण्याचा हुकूम करते व मालकास मीठ मिळते. मिठाची विक्री मोठी ह्मणजे हजारों मण असली तर ड्यूटी मुंबईच्या कस्टम ऑफिसमध्ये किंवा सरकारी बँकेत भरावी लागते. ह्या मीठ विक्रीचा हंगाम जेव्हां जारीनें सुरू असतो तेव्हां भायंदर स्टेशनहून ऐशी डब्यांपर्यंतची

एक ट्रेन रोज भरून जाते ! त्याशिवाय समुद्र मार्गाने शेंकडों गलबतें भरून जातात. असा भायंदर येथें मिठाचा मोठा दांडगा व्यापार आहे. आगरातून मीठ मोजून दिल्यावर त्याची बरेच ठिकाणी तपासणी होते. शेवटची तपासणी मीठ रेल्वेने पाठविणें असल्यास रेल्वेवर कस्टम ऑफिस ठेविलें आहे. तेथें होऊन त्याचा दाखला घ्यावा लागतो. त्याच्या दाखल्याशिवाय रेल्वेला मीठ पाठविण्याचा अधिकार नाही. समुद्रमार्गाने जें मीठ जातें त्याची शेवटची तपासणी खाडीच्या तोंडाशी सरकारी बाज्य ठेवला आहे त्यावर होते. हा बाज्य द्वणजे एक लोखंडी गलबत खाडीच्या मध्यमार्गी नांगरूम ठेविलें असतें. त्यावर एक मुख्य अधिकारी व त्याची कचेरी व रेल्वेप्रमाणें काटे ठेविले असतात. मार्गे सांगितलेल्या रेल्वेच्या व ह्या ऑफिसांत शेंकडा पांचप्रमाणें हव्यातितक्या पोत्यांचा तोल करतात. त्यांत कांहीं फरक आढळला नाही तर तें माप पास होतें. प्रत्येक मणामार्गे पांच तोंळेपर्यंत फरक असला तर काव्याच्या फरकाकरितां तो क्षम्य धरितात. पण ज्यास्तचा थोडा संशय आला तर सर्व तोल पुन्हां करतात व वाढव्याची भरपूर ड्यूटी घेतात. शिवाय ज्याने वजन करून तें जास्त मीठ दिलें त्याला दंड करतात. मोजतांना एखादें पोतें जास्त गेल्यास पुष्कळ नोकर बडतर्फ होतात ! असा कडक बंदोबस्त आहे. कारण सरकारची ही रेविह्यूची बाब आहे. दोहोंकडे मुख्य ऑफिसर युरोपियन असतात.

सरकार मीठ वजनावर देते. त्याचें कोष्टक असें. ऐशीं रुपये भार वजनाचा एक शेर व अशा चाळीस शेराचा एक मण किंवा फरा द्वणतात. असे शंभर फरे द्वणजे एक आणा, व असे सोळा आणे द्वणजे राम समजतात. मिठाच्या मापाचा हिशोब असा आण्यावर चालतो. व्यापारी लोक मीठ वजनावर घेतात, व लोकांना मापांनी विकतात. ह्यामुळे हलक्या मिठाला व्यापारी भाव फार येतो व जड मिठाला कमी येतो. जें मीठ शुद्धपाण्याचें शुभ्र परीट घडीप्रमाणें असतें तें फार हलकें असतें व ज्यामध्ये मातीचा अंश जास्त असतो त्याप्रमाणें तें वजनदार असतें. हें कांहीं अंशीं जमिनीवर व समुद्रकांठच्या स्थानिक पाण्यावरही आहे. ज्या ठिकाणी मीठ वजनावर जातें तिथें हा फरक नाही. पण जेथें मापावर जातें तेथें हा फरक द्वणजे मिठाचे मालकास भाव कमजास्त मिळतो. बाकी सरकारची ड्यूटी सर्वांवर सारखीच. मिठागरां-

तून मिठाची माती नेली तरी सरकार तैविरें तीच ढ्यूटी घेंतें! कलकत्ता मीठ ह्मणून खताकरितां येथून मीठ नेतात तें असेंच स्वस्त जातें. त्यात मातीच फार असते. अगदीं निरूपयोगी असें हें असतें.

मीठ उत्पन्न करणारे जमिनीचे मालिक निराळे असतात. ते गुजराथेंतून खारवे लोक आणून मीठ पिकवितात. पण त्यावर सरकारचा पहारा असतो. मालकानें मीठ पिकवून सरकारच्या स्वाधीन करावें लागतें. सरकारची ढ्यूटी व मालकाची मालाची किंमत यांच्यामध्ये फार फरक असतो. सरकारची ढ्यूटी मणामागें दीड दोन रुपये असते. पण त्याची मालकाची किंमत मणी एक आण्यापासून चार आणेपर्यंत फक्त असते. यामुळे मीठ महाग विकतें. मीठ पिकविणारे केवळ पोटावारी मजुरीनें काम कारितात, त्याबद्दल सरकार ओझ्यावारी पैसे वसूल करतें व तें तो सरहद्दीवर व मिलिटरींत खर्च करतें. वरून राजाच्या संपत्तीपैकी ही इश्य पण अगदीं टाकाऊ संपत्ती आहे, तरी तिची एवढी किंमत! मग खऱ्या संपत्तीची योग्यता काय वर्णावी! एकंदर मणाचा हिशोब केला तर सर्वांचे नफे देऊन गिऱ्हाइकाला सरासरी तीन चार रुपये मण पडतें. चैत्र वैशाखांत जेव्हां मीठ पिकविण्याचा हंगाम जोरानें चालतो तेव्हां मिठागरांत नव्या मनुष्यास जोडा घालून चाळण्याची लाज वाटते. कारण, जाण्यायेण्याच्या रस्त्यावर जिकडे तिकडे पांढरे शुभ्र हिऱ्यासारखें मीठ चकाकत पसरलें असतें. काळी जमीन कोठेंच दृष्टीस पडत नाहीं.

अशीं मिठागरे पाहात असतां वसई रोड स्टेशन लागतें. वसई रोड स्टेशनपासून वसई चार मैल लांब आहे. जाण्यास सडक आहे व टांगे मोटारी मिळतात. सर्व हिंदुस्थानास, विशेषतः महाराष्ट्रास दास्यत्वाचा काळिमा लावणारा वसईचा तह बाजीरावानें इंग्लिशांशी ज्या वाढ्यांत केला तो वाडा वसईस अद्यापपर्यंत सुस्थितींत आहे. त्यांतच हल्लीं वसईचें हायस्कूल आहे. स्थानमहात्म्याचा परिणाम जाणत्याच्या मनावर निराळा होतो. आतां तर त्यानें आपल्याजवळ दास्यत्वाची शाळाच ठेविली आहे! तोही पहावा. नंतर वसईचा इतिहास प्रसिद्ध किल्ला व त्याची रचना व स्थानमहात्म्य पाहून यावें. हा किल्ला गुजराथचा सुलतान महंमद बंगश यानें १४७० च्या सुमारास बांधला. गुजराथेवर मोंगल बादशाहा हुमायून यानें स्वारी

केली तेव्हां सुलतान बहादूर शहानें पोर्तुगीजांची मदत घेऊन हुमायुनांचा बराभव केला. त्याबद्दल वसई गांव व किल्ला १५३४ साली त्यांस इनाम दिला. पुढें पोर्तुगीजांनी त्या किल्ल्याचें महत्व जाणून १५३६ त त्याची पूण मजबुती केली. यामुळें तो किल्ला त्यांच्या ताब्यांत सुमारे २०० वर्षे राहिला. या मुदतींत त्यांनीं तें मुख्य ठिकाण करून अनेक प्रचंड इमारती बांधून तो लढाऊ बनविला. आतां ह्या किल्ल्याच्या कोटाच्या आणि कांहीं इमारतीच्या भिंताडाशिवाय कांहीं राहिलें नाहीं. किल्ल्याचा परीघ एक मैल आहे. कोटाच्या भिंतीची रुंदी पंचवीस फूट आहे. आंत निरनिराळ्या इमारतींच्या बागा दिसतात. त्यांत एका ठिकाणीं पोर्तुगीज चर्च होतें हा किल्ला पोर्तुगीज लोकांपासून चिमणाजी अप्पानें स्वपराक्रमानें व मोठ्या शर्थीनें घेतला. हा घेतांना नऊ लाख बांगडी फुटली. कोणी सवा लाख फुटली झणतात, पण लक्षावधी ही संख्या कमी नाहीं ! (इतके मनुष्य कामास आले.) अशी प्रसिद्धी आहे. इतिहासप्रसिद्ध ज्या पराक्रमाच्या व शर्थीच्या लढाया आहेत, त्यापैकी ही एक आहे. समुद्रकाठीं दक्षिणेस गोवें तसें उत्तरेस वसई हें पोर्तुगीजांनीं आपलें कायमचें मजबूत ठाणें केलें होतें. त्या मजबुतीशिवाय येथील सर्व लोक बाटवून गोव्याप्रमाणें स्वजातीचीही मजबुती केली होती. पण हेंच कृत्य त्यांचे नाशास कारण झालें. पोर्तुगीज ऊर्फ फिरंगी आपणांस जुलमानें बाटवितात, आमचें रक्षण करणारा आपल्याशिवाय कोणी नाहीं, अशी येथील लोकांनीं पेशव्यांकडे तक्रार केली. तेव्हां पहिले बाजीराव उत्तर हिंदुस्थानांत नादिरशहावर स्वारी करण्याच्या तयारींत होते व ते तिकडे गेल हात. त्यांनीं ह्या स्वारीचें काम चिमणाजी अप्पांकडे दिलें होतें. चिमणाजी अप्पांनीं स्वारीचा बेत केला. वसईस येऊन पाहतात तो किल्ला अजिंक्य ! सर होणें कठीण. कांहीं भेदही होईना. सहा महिने झाले, तेव्हां सरदार लोकांनीं सांगितलें कीं तलें कीं तूर्त राहूं या. पुढें बाजीरावसाहेब आले झणजे पाहूं. पण हें बोलणें त्या मानी मनुष्यास सहन झालें नाहीं. त्यानें सरदार मंडळीस सांगितलें कीं “ किल्ला सर होत नसेल तर मला तोफेच्या तोंडीं बांधा, झणजे माझे धड तरी किल्ल्यांत जाऊन पडेल. किल्ला सर झाल्याशिवाय पुण्यास परत जावयाचें नाहीं. रावसाहेब काय झणतील ? लढाया जिंकणें फुकटचें काम नाहा, बें आमचें आह्मीच करावें, असें ऐकण्यापेक्षां मरण पुरवेल ! पण बाजीरावाक

अपयशाचें तोंड दाखविणें योग्य नाहीं.” हा त्यांचा कृतनिश्चय पाहून सरदार मंडळीनें मनावर घेतलें. कोणी गोवाऱ्याच्या वेशानें, कोणी भिकाऱ्याच्या वेशानें, कोणी गोंधळी सारंगीवाले; असें ज्याला जे वेष घेतां येतात ते घेऊन त्यांनीं किल्ल्यांतलें भेद काढला. शिवाय खरी इकाकत व खरा भेद कोणी गंगाजी नाईक झणून अंजूरकर त्या प्रांतांतलें रहिवासी होता, त्यानें सांगितला; व त्याप्रमाणें किल्ला सर झाल्यावर त्याच्या कामगिराबद्दल भिवंडी तालुक्यांत अंजूर गांव त्यास इनाम दिला. तो अद्याप त्याच्याच वंशजाकडे चालला आहे. पेशव्यानें दिलेली गणपतीची मूर्तीही अद्याप त्याजकडे असून तिचा उत्सव अद्यापपर्यंत गौरवपूर्ण होत असतो. ह्या स्वारीची उचल मुख्यतः अंताजी रघुनाथ कावळे व रामचंद्र रघुनाथ कावळे ह्या त्या प्रांताच्या माध्यंदिन वाजे-सनेय शाखेच्या ब्रह्मवृंदाकडून झाली. पेशव्यांची या स्वारीची तयारी सन १७२९ ते ३९ अशी दहा वर्षे चालली होती. याप्रमाणें भेदाचा निश्चय हांऊन त्यांनीं उत्तरेकडच्या ठरलेल्या बुरुजास सुरंग दागले, व त्याप्रमाणें बुरुज उडाला; तेव्हां सर्व मराठे हरहर महादेव करीत एकदम मधमाशासारखे घसरले व त्यांनीं किल्ला सर केला. तेव्हां किल्लेदारांनीं सांगितलें, ‘किल्ला देतो. आम्हास आमची चीज-वस्त घेऊन जाऊंदा. चिमणाजी अप्पांनै तें कबूल केलें. ह्यापूर्वी हा कंठीण प्रसंग जाणून किल्लेदारानें आपली बायको गुप्तगणानें होडोतून पुढें गलबतांतून गोव्यास रवाना केली होती. ही बातमी मराठ्यांस समजतांच त्यांनीं एकदम त्यांच्यावर हल्ला केला व तिला पकडून चिमणाजी अप्पां-जवळ आणली. पण चिमणाजी अप्पांनै तिला नमस्कार करून चोळी बांगडी देऊन तिला तिच्या नवऱ्याकडे पाठवून दिली. तेव्हां तिनें आंत जाऊन आपल्या नवऱ्यास सांगितलें कीं, असल्या पुण्यपुरुषाशीं लढून तुम्हास यश येणार नाहीं. तेव्हां त्यांनीं किल्ल्याचा नाद सोडला. अशी ऐतिहासिक दंत-कथा प्रसिद्ध आहे. अशा रीतीनें त्या सतीचें यशही किल्ला मिळण्यास कारणी-भूत झालें. कर्तृत्ववान मनुष्याचें लक्ष कार्याकडे असतें, आपमतलबाकडे मुळींच नसतें; म्हणूनच त्यांच्याविषयीं शत्रूचीसुद्धां पूज्यबुद्धि उत्पन्न होते. हल्लीं स्वराज्याचा लढा हिंदुस्थानांत चालू आहे, पण त्याबद्दल खऱ्या इंग्रजांना-सुद्धां कांहीं गैर वाटत नाहीं. आतां कायद्यानें त्याला शिक्षा द्यावी लागते

त्यास त्यांचा इलाज नाही, पण हे काम इलकट किंवा नीच नाही; आपल्यावर प्रसंग आला असता तर आपण याच्याहून जास्त केले असते असे त्यांचे म्हणणे आहे. हा किल्ला देतांना आम्ही बाटविलेल्या लोकांना तुमचेकडून अपाय होऊ नये, अशी किल्लेदाराने अट घातली होती; तीही अप्पाने कबल केली. यामुळे वसई, आगाशी प्रांतांत बाटे लोक राहिले. नाहीतर त्यावेळच्या परिस्थितीप्रमाणे पेशव्यांनी त्यांस केव्हांच पावन करून घेतले असते. कारण शिवाजीपासून पेशव्यांनीसुद्धा असे लोक पावन करून घेतल्याचे दाखले आहेत. किल्ला स्वाधीन झाल्यावर त्याच किल्ल्यांत मध्यभागी अप्पाने एक शंकराचे देवालय व समुद्राकडचे मुख्य दरवाजाजवळ मारुतीचे देवालय अशी दोन देवळे स्थापन केली. पोर्तुगीज लोक दर्यावर्दी आहेत, सबब ह्या प्रांताचे बंदोबस्ताकरिता पेशव्यांनी आगाशीजवळ अर्नाळा किल्ला दर्यात बांधला व त्या किल्ल्यावर आरमाराचा चांगला बंदोबस्त केला. तेव्हां फिरंग्यांनी ह्या बाजूचा नाद सोडला. असा वसई किल्ल्याचा संक्षिप्त इतिहास आहे. हे सुवर्णाचे यश बाजीरावास कधी सांगेन असे चिमणाजी अप्पास झाले होते. पण रावसाहेब हिंदुस्थानांतून परत येत असतां वाटेत नर्मदा तटाकी रावेर येथेच त्यांनी देह ठेविला. तेव्हां अप्पास पराकाष्ठेचे वाईट वाटले. इतके की त्यापुढे ते फार दिवस जगलेही नाहीत. हल्ली वसई किल्ल्याची कालमानाने नासधूस होऊन आंत शेतजमिनी झाल्या आहेत. जेथे दारूची कोठारे होती व तोफांचे दणदणाट होत होते तेथे कोल्हालांडग्यांच्या आरोळ्या येऊ लागल्या आहेत ! जेथे तरवार घेऊन कसलेला तेजस्वी मराठा शिपाई होता तेथे त्याच मराठ्याजवळ औत व कोयता देऊन त्यास नामर्द नांगऱ्या बनविला. हा कालमहिमा आहे. यांत कोणाचा दोष नाही. हल्ली येथे सरकारी अँग्रिकल्चरळ बाग झाला आहे. अर्नाळा किल्ल्याची हकीकत पुढे आरनाळ्यांत दिली आहे.

वसई स्टेशनच्या पूर्वेस वज्राबाईकडे सडक जाते. त्या सडकेने

तुंगार

चे जंगल लागते. पूर्वी रेल्वे नव्हती तेव्हां हाच मार्ग वसईहून पुण्यास जाण्याचा होता. तुंगारच्या डोंगराच्या दोन तीन रांगा दक्षिणोत्तर अशा बऱ्याच लांबवर पसरल्या आहेत. यांची उंची मात्र अगदी थोडी म्हणजे

सुमारे पांचशें फूट आहे. या रांगांत अद्याप सुंदर मोठे जंगल आ
 यर्थात हवाही उत्तम आहे. पूर्वजांच्या संप्रदायाप्रमाणे जेथे सृष्टीची रमणीय
 भसेल तेथे देवस्थानची स्थापना होते. त्याप्रमाणे येथेही शिवांच्या
 स्थापना केली आहे. त्यास तुंगारेश्वर म्हणतात. देऊळ अगदी लहान आ
 पण महाशिवरात्रिसि येथे आसपासची बरचि यात्रा जमते. मुख्यवेळ
 त्यावेळीं ऊंस व उसाचा रस फार मिळतो. याशिवाय बागायती माल के
 बोले नारळ, व उपासाचे पदार्थ मिळतात. यथे पाणी आहे. पण त्याची वि
 लता नाही. ह्या भागांत हवा खाण्याचे ठिकाण नाही. सबब तुंगार हें श्री
 तांच्या हवा खाण्याचे ठिकाण करण्याचा इंग्रज सरकारचा विचार होता; प
 रें जमलें नाही. वसईपासून सडकेनें वीस मैल गेलें असतां

वज्राबाई

नांवाचे इतिहासप्रसिद्ध देवालय लागते. देवालयांत मध्ये वज्राबाई, प
 वानुजा रेणुका व दुसरे वाजूस महालक्ष्मी अशा आपल्या सत्त्वररजत
 गुणाप्रमाणे व स्वरुपाप्रमाणे देवतांच्या तीन मूर्ति आहेत. मूर्ति सिंदूरचनि
 आहेत. तरी त्याची ध्याने फारच सुबक आहेत. किती वेळ पाहिले त
 वाहात बसावेसे वाटते. इंद्राने वृत्रासुराला मारण्याकरितां ह्याच वज्राबा
 देवीची प्रार्थना केली होती. तेव्हां ही देवी सायुध इंद्राच्या मदतीला गे
 व त्यामुळे इंद्र कृतकार्य झाला, अशी वज्राबाईची पौराणिक कथा आहे. ह्या
 सुद्धां हातांत वज्र आहे. ह्याच गोष्टीला अनुसरून विमणाजी आप्पा व
 सर करण्याकरितां गेले तेव्हां त्यांनीं ह्या देवीची प्रार्थना केली, व ति
 सहाय्य मागितले. आणि ह्या बुद्धांत मला जय आला तर मी तुझे देवा
 किल्ल्याप्रमाणे बांधीन असे सांगितले. त्याप्रमाणे भगवतीनें सहाय्य केले
 आप्पा विजयी झाले. यामुळे हिचे देवालय किल्ल्यासारखें मजबूत कोटासु
 बांधले आहे. देवालयाचे मार्गे टेंकडीवर एक लहानशी इमारत आहे ती
 मादडीबुवा नांवाच्या एका देवीभक्ताची समाधी आहे तीही पाहून य
 समाधीवर नेहमी गोधडी घातलेली असते ! पर्वीचे लोक शूर व दृढनिश्चया
 सारेच पण त्यांचा परमेश्वरावर विश्वासही तसाच जबरदस्त असे. इणून
 मेश्वर नेहमी त्यांचा पाठिराखीं असे. ह्यामुळे अपयश त्यांना कधीं आले ना

शिवाजीमहाराज भवानीची प्रार्थना केल्याशिवाय घरातून पाऊलही टाकीत नसत. भवानीचें विस्मरण होऊं नये झणून त्यांनै आपल्या तरवारीसचें भवानी असें नांव ठेविलें होतें. ह्या योगानें भवानी निरंतर मज्जवळ आहे, असें त्यांस वाटे. ही भवानी हरिहरेश्वराहून शिवाजी परत येत असतां त्यांस गोवलेकर सांवत भेटलें. त्यांच्याजवळ ही तीनशें होनांची नामांकित तरवार होती ती शिवाजीला अत्यंत आवडून त्याबद्दल सांवतांचा मोठा गौरव करून तीनशें होन व पोशाख देऊन त्यांनीं ती घेतली व तिचें नांव भवानी ठेविलें. व रोज तिची पूजा करूं लागले. ती मिळाल्यापासून शिवाजीला निश्चयानें यश मिळूं लागलें व त्यांचा उत्कर्ष झाला. हा प्रकार संभाजीच्या वेळीं नाहींसा झाला. त्याला कर्तव्याची व पराक्रमाची घमेंड उत्पन्न झाली. ईश्वरी प्रसाद नाहींसा होऊन त्याला दुर्बुद्धी उत्पन्न झाली व त्याचा नाश झाला. नाहींतर शिवाजीपेक्षांसुद्धां तो जास्त सामर्थवान असतां व शिवाजीच्या बंदोबस्तानें इतकें सामर्थ्य प्राप्त झालें असतां त्याचा नाश होणे शक्य नव्हतें हें सांगणें नकोच. संभाजीनै आपल्या पराक्रमानें औरंगजेबाला-सुद्धां चकित केलें होतें. यामुळें संभाजी असेपर्यंत मराठ्यांकडे लक्ष देतां येत नाहीं अशी त्याची खात्री झाली होती. पण तो पुढें व्यसनी निघाला. बाहेर ख्यालीमुळें त्यानै आपसांत वैर उत्पन्न केलें आणि त्या द्वेषानें फितुरी उत्पन्न होऊन त्याचा अंत झाला.

वज्राबाई हें देवस्थान वैतरणीचें काठीं आहे. म्हणून हें तीर्थही झालें आहे. ह्या नदींत या ठिकाणीं उष्ण पाण्याची कुंडें आहेत. व तीं एकापेक्षां एक कढत आहेत. पण भात शिजण्याइतकीं फारशीं उष्ण नाहींत. ह्या नदींत हीं कुंडें सुमारें शंभर आहेत. पावसाळीं नदीला महापूर आला तरी नदीचा हा भाग उष्ण असतो. कुंडें देवळापासून बरीच लांब म्हणजे सुमारें एक मैलावर आहेत. हौशी तरूण मंडळी बरोबर फराळाचें बरेचसे घेऊन कल्याण, भिवंडी, अनगांव, कवाड, आंबाडी ह्या मार्गानें सायकलवर बसून येथें येऊन ह्या कुंडांत स्नान करून, फराळ करून संध्याकाळीं परत येतात. येथें स्नान केलें असतां किंवा बराच वेळ डुंबलें असतां आंगचें बधिरत्व जाऊन आंग हलकें होतें. जठराग्नीं प्रदीप्त होतो. व भूक फार लागते. ह्या कुंडांतील पाण्याला गंधकाचा वास येतो. देवदर्शन करून फराळ करून वाटेंत कवाडच्या सखारामबुवांच्या समार्धीचें दर्शन घेऊन परत कल्याण मार्गानें जिकडे तिकडे जातां येतें. कल्याणपासून सायकलवरून ही एक दिवसाची सफर फारच

सुमारें पांचशें फूट आहे. या रांगांत अद्याप सुंदर मोठे जंगल आहे. अर्थात हवाही उत्तम आहे. पूर्वजांच्या संप्रदायाप्रमाणे जेथे सृष्टीची रमणीयता भसेल तेथे देवस्थानची स्थापना होते. त्याप्रमाणे येथेही शिवांचें स्थापना केली आहे. त्यास तुंगारेश्वर म्हणतात. देऊळ अगदी लहान आहे, पण महाशिवरात्रिसि येथे आसपासची बरचि यात्रा जमते. मुख्यत्वेकरून त्यावेळीं ऊंस व उसाचा रस फार मिळतो. याशिवाय बागायती माल केळी आले नारळ, व उपासाचे पदार्थ मिळतात. यथे पाणी आहे. पण त्याची विकृता नाही. ह्या भागांत हवा खाण्याचें ठिकाण नाही. सबब तुंगार हें श्रीमंतांच्या हवा खाण्याचें ठिकाण करण्याचा इंग्रज सरकारचा विचार होता; परंतु तें जमलें नाही. वसईपासून सडकेनें वीस मैल गेले असतां

वज्राबाई

नांवाचें इतिहासप्रसिद्ध देवालय लागतें. देवाल्यांत मध्ये वज्राबाई, एका बानूळा रेणुका व दुसरे वाजूस महालक्ष्मी अशा आपल्या सत्वररजतमो युगाप्रमाणे व स्वरुपाप्रमाणे देवतांच्या तीन मूर्ति आहेत. मूर्ति सिंदूरचर्चित आहेत. तरी त्यांचीं ध्यानें फारच सुबक आहेत. किती वेळ पाहिलें तरी षाहात बसावेंसें वाटतें. इंद्रानें वृत्रासुराला मारण्याकरितां ह्याच वज्राबाई देवीची प्रार्थना केली होती. तेव्हां ही देवी सायुध इंद्राच्या मदतीला गेली व ह्यामुळे इंद्र कृतकार्य झाला, अशी वज्राबाईची पौराणिक कथा आहे. हल्लीं-सुद्धां हातांत वज्र आहे. ह्याच गोष्टीला अनुसरून चिमणाजी आप्पा वसई शर करण्याकरितां गेले तेव्हां त्यांनीं ह्या देवीची प्रार्थना केली, व तिचें सहाय्य मागितलें. आणि ह्या बुद्धांत मला जय आला तर मी तुझे देवालय किल्ल्याप्रमाणे बांधीन असें सांगितलें. त्याप्रमाणे भगवतीनें सहाय्य केलें व आप्पा विजयी झाले. यामुळे हिचें देवालय किल्ल्यासारखें मजबूत कोटासुद्धां बांधलें आहे. देवाल्याचे मार्गे टेंकडीवर एक लहानशी इमारत आहे तींत मादडीबुवा नांवाच्या एका देवीभक्ताची समाधी आहे तीही पाहून यावे. समाधीवर नेहमी गोधडी घातलेली असते ! पर्वाचे लोक शूरत्व दृढनिश्चयातिर शूरेच पण त्यांचा परमेश्वरावर विश्वासही तसाच जबरदस्त असे. झणून परमेश्वर नेहमी त्यांचा पाठिराखी असे. ह्यामुळे अपयश त्यांना कधीं आले नाही.

शिवाजीमहाराज भवानीची प्रार्थना केल्याशिवाय घरातून पाऊलही टाकीत नसत. भवानीचें विस्मरण होऊं नये झणून त्यांनै आपल्या तरवारीसचं भवानी असें नांव ठेविलें होतें. ह्या योगानें भवानी निरंतर मज्जवळ आहे, असें त्यांस वाटे. ही भवांनी हरिहरेश्वराहून शिवाजी परत येत असतां त्यांस गोवलेकर सांवत भेटले. त्यांच्याजवळ ही तीनशें होनांची नामांकित तरवार होती ती शिवाजीला अत्यंत आवडून त्याबद्दल सांवतांचा मोठा गौरव करून तीनशें होन व पोशाख देऊन त्यांनी ती घेतली व तिचें नांव भवानी ठेविलें. व रोज तिची पूजा करूं लागले. ती मिळाल्यापासून शिवाजीला निश्चयानें यश मिळूं लागलें व त्यांचा उत्कर्ष झाला. हा प्रकार संभाजीच्या वेळीं नाहींसा झाला. त्याला कर्तव्याची व पराक्रमाची घमेंड उत्पन्न झाली. ईश्वरी प्रसाद नाहींसा होऊन त्याला दुर्बुद्धी उत्पन्न झाली व त्याचा नाश झाला. नाहींतर शिवाजीपेक्षांसुद्धां तो जास्त सामर्थवान असतां व शिवाजीच्या बंदोबस्तानें इतकें सामर्थ्य प्राप्त झालें असतां त्याचा नाश होणे शक्य नव्हतें हें सांगणें नकोच. संभाजीनै आपल्या पराक्रमानें औरंगजेबालासुद्धां चकित केलें होतें. यामुळें संभाजी असेपर्यंत मराठ्यांकडे लक्ष देतां येत नाहीं अशी त्याची खात्री झाली होती. पण तो पुढें व्यसनी निघाला. बाहेर ख्यालीमुळें त्यानै आपसांत वैर उत्पन्न केलें आणि त्या द्वेषानें फितुरी उत्पन्न होऊन त्याचा अंत झाला.

वज्राबाई हें देवस्थान वैतरणीचें काठों आहे. म्हणून हें तीर्थही झालें आहे. ह्या नदींत या ठिकाणीं उष्ण पाण्याची कुंडें आहेत. व तीं एकापेक्षां एक कढत आहेत. पण भात शिजण्याइतकीं फारशीं उष्ण नाहींत. ह्या नदींत हीं कुंडें सुमारें शंभर आहेत. पावसाळीं नदीला महापूर आला तरी नदीचा हा भाग उष्ण असतो. कुंडें देवळापासून बरीच लांब म्हणजे सुमारें एक मैलावर आहेत. हौशी तरूण मंडळी बरोबर फराळाचें बरेचसें घेऊन कल्याण, भिवंडी, अनगांव, कवाड, आंबाडी ह्या मार्गानें सायकलवर बसून येथें येऊन ह्या कुंडांत स्नान करून, फराळ करून संध्याकाळीं परत येतात. येथे स्नान केलें असतां किंवा बराच वेळ डुंबलें असतां आंगचें बधिरत्व जाऊन आंग हलकें होतें. जठराग्नी प्रदीप्त होतो. व भूक फार लागते. ह्या कुंडांतील पाण्याला गंधकाचा वास येतो. देवदर्शन करून फराळ करून वाटेंत कवाडच्या सखारामबुवांच्या समार्धीचें दर्शन घेऊन परत कल्याण मार्गानें जिकडे तिकडे जातां येतें. कल्याणपासून सायकलवरून ही एक दिवसाची सफर फारच

मजेची आहे. वसईहून जातांना मध्ये तुंगार खिडींत चढाव आहे व वार्टेत दुसरे गांवही लागत नाही; ह्यामुळे या मार्गाने कोणी जात नाही. वज्राबाईस पेत्रवेद्य अमावास्येला मोठी यात्रा भरते. या यात्रेस त्या प्रांताची व घाटा-बरील बहुतेक व्यापारी मंडळी येत असते. यात्राही पंधरा वीस दिवस असते व तींत सर्व प्रकारच्या प्रापंचिक वस्तु विकावयास येतात. ह्यामुळे आसपासचे गांवढेकरी आपल्या चातुर्मास्याच्या वस्तु कापड, मीठ, मिरची बांधा संग्रह या यात्रेत करितात. या ठिकाणी पेशव्यांनी दिलेले एक सदावर्त आहे. ब्राह्मण असल्यास त्यास जेवावयास मिळते. इतरांस सिधा मिळतो, ब्रह्मवर्ताची रक्कम नियमित असल्यामुळे सिधासुद्धा सर्वास मिळेलच असा नियम नाही. या यात्रेत चोन्या बऱ्याच होतात हा मोठा दोष आहे. यात्रेच्या दिवसांशिवाय हे ठिकाण बहुतेक ओसाडच असते. कवाड येथे सखारामबुवा कवाडकर या साधूंची समाधी पाहण्यासारखी आहे. बोवांचा छात्रगण, सुशिक्षित, विद्वान व श्रीमंत आहे. यामुळे त्यांचे उत्सवही चांगले व थाटाचे होतात. येथून पुन्हा मी वसई स्टेशनवर आलों व तेथूच चार मैलावर

निर्मळ

येथे आलों. निर्मळास जातांना वार्टेत एक टेकडी लागते तिला हिरा डोंगरी ह्मणतात. तीवर हिऱ्यासारखे लहान मोठे गारगोटीचे दगड सांपडतात. हे फार कठीण, पैलूदार व तेजस्वी आहेत. ह्यांनी कांचसुद्धा कापते, इतके ते कठीण आहेत. वसईचा किल्ला घेतांना चिमणाजी अप्पाने ह्या डोंगरीवरून तोफा डागून वसई किल्ल्यावर मारा केला होता असे ह्मणतात. किल्ला व टेकडी ह्यामध्ये सुमारे तीन मैल अंतर आहे. जवळ सोपारे येथे जुने राज्य होते. त्याचे वैभवाचे सूचक हे हिरे असावे असे ह्मणतात. प्राचीनकाळीं सोपारे येथे एका बुरडाचे मोठे राज्य होते. त्यावेळीं निर्मळ बंदरही प्रसिद्ध होते. ह्या सोपान्याला पूर्वीचे त्यावेळचे नांव शूर्पारक असे आहे. त्याची विशेष हकीगत पुढे आहे.

निर्मळ येथे शंकराचार्यांची समाधी आहे. हे शंकराचार्य आद्य शंकराचार्या पासून दुसरे किंवा तिसरे असावे. कार्तिकवद्य एकादशीस त्यांचे समाधिच मोठा उत्सव होतो. पेशव्यांनी ह्या संस्थेस बरेच इनाम करून दिले आहे. त्यांतून एकादशीस दर्शनास येतील तितके ब्राह्मणास फराळाचे मिळते, व

दुसरे दिवशीं द्वादशीस मुक्तद्वार ब्राह्मण भोजन मिळते तीन दिवस काय कीर्तन व शेवटीं पालखीचेवेळीं छर्बाना मिरवणूक लळीत होऊन यात्रेची समाप्ती होते. पालखीचेवेळीं दारूकामही सुटते. ही यात्राही मोठ्या प्रमाणांत झणजे पंधरा वसि दिवस चालते. यावेळीं येथे ह्या प्रांतांतलीं सुकोळीं पुष्कळ मिळतात. या यात्रेत पूर्वी जुगार चाले तेव्हां यात्रेमध्ये लक्षावधी रुपयांचा घढामोड होत असे.

या प्रांतांत निर्मळचे महात्म्य विशेष आहे. आपण धर्मांतर दोषामुळे ह्या यात्रेस अंतरलो असे ह्या ख्रिश्चनलोकांना या यात्रेमुळे वाईट वाटू नये झणून ख्रिश्चन लोकांनी या देवळाशेजारीं आपले चर्च बांधले आहे. इतकेच नव्हे तर निर्मळचे यात्रेचेवेळीं त्यांनीं आपले उत्साहाचे सणही ठेविले आहेत. निर्मळास तीर्थोदकाचे दोन तलाव आहेत. विशेषतः त्यावर ब्राह्मणेतर यात्रेकरू मंडळी सक्षौर प्रायःचित्त पूर्वक पिढदान करितात ह्या स्थानीं फार प्राचीन काळीं विमल व निर्मळ असे दोन राक्षस राहात होते. त्यांनीं मनुष्यांना फार पीडा दिली म्हणून परशुरामानें त्यांस मारले, पण त्यांच्या इच्छेप्रमाणें त्यांनीं त्या दोन्ही तलावास विमल व निर्मळ अशीं नांवें दिलीं त्या स्थानासही निर्मळ असें नांव देऊन त्यांचें स्मारक केले, व त्याच्याकाठीं शिवालये बांधिलीं तीं पोर्तुगीजांनीं भ्रष्टविलीं, पण पुन्हा पेशव्यांनीं वसईप्रांताचे खरसुभेदार शंकराजी केशव यांजकडून त्या तलावाची शुद्धी करून देवळाचाही जिर्णोद्धार केला. व बरेच घांट बांधिले. शंकराचार्यांची समाधीही त्यांनींच बांधिली. यामुळे लोक पुन्हां येथे तीर्थविधी करूं लागले. त्याप्रमाणेंच ख्रिश्चनलोक क्षौर करून ते आपल्या देवळांत जातात. असें दोघांचें साम्य ठेवल्यामुळे धर्मांतराबद्दल त्यांना विशेष वाईट वाटत नाही आणि ते वाटू नये म्हणूनच हा प्रयत्न आहे. निर्मळ मंडांत्म्य म्हणून एक लहानसा ग्रंथ आहे. त्या ग्रंथामध्ये या क्षेत्राचें मोठें महत्त्व वर्णन केले आहे. फिरग्यांच्या संसर्गानें दूषित झालेले कवा बाटलेले लोक ते विधीपूर्वक प्रायश्चित घेऊन शुद्ध होत असत. हा

आहे, आपण बाटविलेले लोक ह्या तीर्थांत स्नान करून शुद्ध जातात. व स्वधर्मांत जातात असें फिरंग्यांस वाटल्यावरून त्यांनीं गाई कापून त्यांचें रक्त व हाडे या तीर्थांत टाकिलीं व हे भ्रष्टविले व तेथे आपले चर्च स्थापिले. असा होईल तितका त्रास त्यांनीं दिला, परंतु ही भूमि निर्मळ असल्यामुळे ह्या तीर्थांना बाटच नाही असें हिंदु शास्त्रांनीं ठरविले. तेव्हांपासून

यांची प्रसिद्धि जास्त झाली व फिरंगी व हिंदू यांचा झगडा विकोपास जाळने हिंदूंनी पेशव्यापाशीं दाद मागून फिरंग्यांना वसई प्रांतांतून हाकलून दिले. ही निर्मळची प्राचीन पवित्रता पाहून व शंकराचार्यांचे स्थान पाहून त्यांची महती स्वराज्यापासून फार वाढली आहे.

निर्मळपासून पूर्व बाजूस एक मैल दीड मैलावर सोपारें झणून हल्ली लहान गांव आहे. पण पूर्वी ही एका राष्ट्राची राजधानी होती. अद्याप येथे जुन्या राजधानीच्या खुणा सांपडतात व त्यांबद्दल या प्रांतांमध्ये दंतकथा प्रसिद्ध आहेत. त्याकाळी सोपारें हे हल्लीच्या मुंबईसारखे फार प्रख्यात व खोल असे सुरक्षित बंदर होते. अजूनसुद्धा त्याची तशी रचना दिसते. जगप्रसिद्ध फिनिशीयन व्यापाऱ्यांची ही प्रख्यात व्यापारी पेठ होती. हिचा सिरियांतील दमास्कस वगैरे शहरी मोठा व्यापार चालत असे. त्यावेळीं झणजे बौद्ध काळी याला शूर्पारक असे नांव होते. त्यावेळीं हा किनारा नारगोळापर्यंत फार प्रख्यात होता. असीरियांतील खणलेल्या वाढ्याच्या तळघरांत कांहीं विटा सांपडलेल्या आहेत. त्यांत सोपान्याच्या प्रख्यातीची फार मजेदार हकीकत आहे. तीत याचा सुरिप्पक झणजे देवाचे शहर असे नांव दिले आहे. या ठिकाणच्या व्यापारामुळे बौद्ध धर्माचे प्राबल्य सर्वत्र झाले. त्यापूर्वी येथे शैव धर्माचे अस्तित्व होते.

ततः शूर्पारकं देशं सागरः तस्य निर्ममे ।

सहसा जामदग्न्यस्य सोपारांतं महीतलं ।

झणजे त्या काळाचा सोपारा प्रांत गोव्यापासून सोपान्यापर्यंत होता. व हा समुद्राने जामदग्न्य परशुरामाकरिता निर्माण केला असे महाभारत शांतिपर्व अध्याय ४९ श्लोक ९७ वरून समजते. पुढे भूकंपाच्या उलाढालीने हे बंदर बुडाले; व बौद्धधर्मही लयास गेला. अशा रीतीने कालचक्राने त्याला ही दशा आली. रेल्वे होण्यापूर्वीही हा गांव चांगला भरभराटीत होता. व्यापाराची व धनिक सावकारांची ही पेठ होती. पण आतां तो बराच मोडकळीस आला आहे. पूर्वी येथे लुगढ्यांचे झुलाई लोकांचे हातमाग पुष्कळ असत व लुगढीही चांगली नामांकित निघत असत. सोपान्याच्या लुगढ्यांची पेठ अद्याप सुद्धा प्रसिद्ध आहे; पण ती हलकी झणून आतां प्रसिद्ध आहे. निर्मळचे उत्तरेस तीन मैलांवर

आगाशी

झणून गांव आहे. हा पेशवाईत वसई प्रांतांचा एक सुभा होता. येथील सुभेदार फडके होते. त्यांचा वाडा आगाशीस फार मोठा आहे. आंती तो मोडकळीस आला आहे. त्यांतील नुसतें देवघर देवाच्या लवाज्म्याशिवाय इहा माणसें वसतील येवढें मोठें आहे ! व देव्हारा पुरुषभर उंचीचा, दोन हात रुंदीचा व तीन हात लांबीचा शिसवी सुंदर नक्षीचा केला आहे. आतां त्याचा काय उपयोग ? याचप्रमाणें त्यांची सर्व प्रपंचाची व्यवस्था अशा मोठ्या प्रमाणांत होती; पण ती आतां नामशेष झाली आहे !

आगाशी येथे जगप्रसिद्ध सुकेळीं होतात. सुकेळीं दुसरे कोठेही अशीं चांगलीं होत नाहींत. सुकेळें झणजे राजाळें केळें पिकलें झणजे सोळून वाळवून तें खारकेसारखें होतें, त्यास सुकेळें झणतात. ह्या प्रांताशिवाय कोणत्याही ठिकाणचें पिकलेलें केळें असें वाळत नाहीं, नासतें. हा ह्या बाजूकडील जमीनांमध्ये विशेष धर्म आहे. निर्मळच्या जत्रेंत याचा व्यापार मोठ्या प्रमाणांत होतो. हीं राजेळीं केळीं हिरवीं असतां सोळून त्यांचे गराचे काप काढून वाळवितात व त्याचें पीठ करतात. तें फारच पथ्यकारक व पौष्टिक आहे. प्रसिद्ध मेलिन्स फुडपेक्षांही हें अति उत्तम आहे. उपासाला, आजान्याला व सशर्क मनुष्याससुद्धां हें फारच पुष्टी देणारें आहे. याचेसारखें पुष्टी देणारें व पाचकें दुसरें नाहीं. याचाही व्यापार येथे बऱ्याच प्रमाणावर होतो. याकरितां एक कंपनी निघाली तर तिला मोठा फायदा होईल. मात्र व्यापारी दृष्टीनें मालें तयार केला पाहिजे व त्याची प्रासिद्धि केली पाहिजे. व्यापाराचे कामीं युरोपियनांचा हातखंडा आहे. कोणतीही हलका वस्तु मोहक व सुबक करून व तिचे गोडवे गाऊन गिऱ्हाईकाचें मन कसें वळवावें हें व्यापारी तत्व त्यांपासून शिकण्यासारखें आहे. मग मालाची किंमत दसपट किंवा कितीही वाढविली तरी चालते !

आगाशीस भवानी शंकराचें पुरातन देवालय आहे. तसेंच माहीम व केळवें यांच्यामध्ये शंकराचें व जवळ भवानी जोगेश्वरीचें (सितळा देवीचे) देऊळ आहे. हें शंकराचें स्थान स्वयंभू असून तें वाळूच्या दगडाचें बनलें आहे. याच्या मस्तकांतून अक्षय केसासारखा गंगाप्रवाह अगदीं संधपणानें

बाहात आहे. लिंग कोरडे केले तरी एका क्षणांत त्याच्या मस्तकावरील खाडा या प्रवाहाने भरून वाहू लागतो. आगाशी व या अशा दोन देवांस व तुंगारे-
शरास तुंगाचे रान इनाम दिले आहे. येथील पुजारी गिरीसंप्रदायी आहेत.
आगाशीपासून पश्चिमेस तीन मैलांवर समुद्र किनारी

आर्नाळा

गांव आहे. आर्नाळा हे त्या किल्याचे नांव आहे. किल्ला नामशेष झाल्यावर बाहेर असलेल्या समुद्र काठच्या वस्तीस हे नांव मिळाले. येथे वैतरणा सिंधु संगम झाला आहे, व ह्या संगमावर एक मैल दर्यात खडकावर हा किल्ला बांधिला आहे. किल्ला व तीर ह्यामध्ये खाडी सुमारे दोन तीन फर्लांग रुंदीची आहे. येथे समुद्र नेहमी खवळलेला असतो. आंत समुद्र एकदम खोल गेल्यामुळे व जवळच वैतरणीचे तीन मैल रुंदीचे पात्र असल्यामुळे भरती ओहोटीच्यावेळी समुद्रस्नान करणे धोक्याचे आहे. लाटा फार मोठ्या वेगाने येतात व वेगाने परत जातात. नुसते उभे राहिले तरी पायांखालची वाळू भराभर वाहून जाऊन मनुष्य घसरून खाली पडतो. लाट आली झणजे जेथे पाऊल भरही पाणी नसते तेथे एकदम पुरुषभर होते, व ते त्याच वेगाने परत जाते ! हा भयंकर दर्याचा अनुभव मिळावा झणूनच येथे विशेषकरून तीर्थाची योजना झाली आहे. या वैतरणा सिंधु संगमी स्नान करण्याचे पुण्य विशेष आहे.

वैतरण्याम् सिंधु संगमे कल्क्यावतारः

असे भविष्य आहे. आतां वैतरणा नदी ही किंवा कटक जगन्नाथजवळ पूर्व-वाहिनी मोठी नदी आहे ती, यांचा नेम सांगवत नाही. तरी या वैतरणीचे महात्म्यही पुराणांत विशेष आहे. त्र्यंबकेश्वराच्या ब्रह्मगिरी पर्वतातून एकाच ठिकाणाहून झणजे मूळ पर्वतावरील कुशावतीतून गोदावरीचा व हिचा उगम आहे व तेथे शिवाने जटा आपटल्याचे स्थान आहे. पूर्वेकडच्या प्रवाहाला गोदावरी झणतात व पश्चिमेच्या प्रवाहाला वैतरणा झणतात, एवढेच.

येथे पोर्तुगीज ऊर्फ फिरंग्यांचे आरमाराचा बंदोबस्त करण्याकरित पाण्यांत बांधलेला हा जंजिरा किल्ला बराच मोठा आहे. याचा परीघ सुमारे दोन मैल आहे. या किल्ल्याचे मुख्य बुरुजावर पुढील शिलालेख आहे. आतां

तो कालवश होत जाऊन जीर्ण झाला आहे; तरी प्रयत्न करून मिळविला आहे, तो असा—

बाजीराव अमात्य मुख्य सुमती आज्ञापिलें शंकरा
पाश्चात्यांश बधुनि सिंधु उदरीं बांधा त्वरें जंजिरा ।
अर्नाळा जलदुर्ग चिंतुनि मनीं बाजी तुळाजी सुता
शील्पज्ञें दृढ शौर्य जाणुनि मनीं दुर्गासि संस्थापिता. ॥१॥

अंक बाण रस चंद्र शकार्ते ॥ ज्येष्ठ पिंगल सितेंदु दिनार्ते.

पंचमी ध्रुव सुपुष्यहि जेव्हां ॥ येशवंत बुरुजाकृति तेव्हां ॥२॥

यांतील बाजीराव ह्यणजे अर्थात पहिले बाजीराव, शंकरा ह्यणजे शंकराजी केशव फडके. यानें आगाशोचें देवालय व तळें बांधिलें. हा ह्या प्रांताचा सुभेदार होता. पाश्चात्यांश बधुनि—पोर्तुगीज लोकांचा दर्यावरचा वरचढपणा पाहून किल्ले बांधणें. सिंधु उदरीं—समुद्रांत. जंजिरा—समुद्रांतील किल्ला बाजी तुळाजी—हा किल्ला बांधणारा मुख्य शिल्पज्ञ. याच्या देखरेखीखालीं किल्ला बांधिला. अंक=नऊ ९, बाण ह्यणजे पांच, रस ह्यणजे सहा (षड्रस) चंद्र=एक अंकानाम् वामतोगति ह्यणजे आंकड्याची गति उजवीकडून डाव्या बाजूकडे सांगितलेली असते. हे आंकडे डावेकडे मांडीत गेल्यानें सोळाशें एकूणसाठ शक होतों या शकांत पिंगलनाम. संवत्सरीं ज्येष्ठ शु॥ पंचमी सोमवार, पुष्य नक्षत्र, ध्रुव-योग या दिवशीं पहिला ह्यणजे पुढचा यशवंत बुरुज बांधून झाला. हा मुहूर्त त्या प्रांताचे त्यावेळचे प्रख्यात ज्योतिषी वे. शा. सं. हरीशास्त्री जोशी ह्यणून यजुर्वेदी माध्यंदिन वाजसनेय शाखेचे ब्राह्मण होते त्यांनीं दिला होता व त्याबद्दल त्यांना दर वर्षास ५० रु. दक्षणा वंश परंपरेनें अद्यापपर्यंत मिळत होती, पण ती आतां वंद झाली असें ह्यणतात. शके १६५९ ह्यणजे सन १७३७, अर्थात पहिल्या बाजीरावाचाच हा काळ आहे. आणि १७३९ ह्या वर्षी ह्यणजे आणखी दोन वर्षांनीं वसई किल्ला घेऊन टोपीवाल्याचें समूळ उच्चयाटन ह्या प्रांतांतून करून टाकिलें. त्यांचा ह्यापुढें जास्त वरचढपणा होऊं नये ह्यणून हा किल्ला प्रथम बांधला होता व त्याचप्रमाणें दर्याकिनाऱ्यावर लहान लहान गळ्या टेहळणीकरितां बांधिल्या आहेत.

हल्लीं ह्या किल्ल्यांत व बाहेर त्या सभोंवतीं माच्छिमर कोळ्यांची वस्ती आहे. आंत एक तळें असून त्याचें पाणी उत्तम गोड आहे. हा किल्ला संबंध खडका-

वर असल्यामुळे पावसाचे पाणी आंत राहाते व सभोवती पाण्याचा वेढा असल्यामुळे बरेच दिवस टिकते. आंत देवळेरावळे वगैरे सर्व प्रकारच्या सोयी आहेत, ह्मणजे लढाईचे ठिकाणीसुद्धा पूर्वज धर्माला विसरत नसत. इतिहास नुसता पाठ करण्यापेक्षा अशा ऐतिहासिक वस्तुदर्शनाने तो आपो-आप समजतो व त्याचा इष्ट परिणाम घडतो. पूर्वजांचे कर्तृत्व स्पष्टपणे उघडकीस येते व स्फूर्ति होते. नाहीतर आमचे लोक ह्मणजे मूर्ख व नामर्द व युरो-पियन तेवढे शहाणे हेच ठसे परिक्षा पास होणारांच्या कर्मकपाळीं लागावयाचे ! ह्मणजे इतिहासामुळे पूर्वजाविषयी अभिमान उत्पन्न व्हावयाचा त्या ऐवजी अनादरच उत्पन्न होतो. शाळांत तरी इतिहास शिकविण्याचा हेतु हाच आहे. राष्ट्रीय शिक्षण व सरकारी शिक्षण यामधील हाच फरक आहे. सरकारी शिक्षणाने मनुष्य मवाळ बनतो; ह्मणजे इंग्रजी राज्यांत आपणांस हल्ली जें सुख मिळते त्यापेक्षा जास्त सुख निदान ह्या काळांत तरी मिळणे शक्य नाही, अशी भावना ह्या शिक्षणाने होते. आत्मास काळ अनुकूल नाही, पण हाच काळ युरोपियनांना कसा लाभतो व सुखावह होतो ? मग तो आत्माला कां होऊं नये ? होत नसेल तर प्रयत्न करून मिळविला पाहिजे. नुसती जप-माळ घेऊन संतोषवृत्ति ठेऊन काय मिळणार ? याकरितांच लो० टिळकांनी कर्मयोगपर गीता सांगितली. ही ज्योत राष्ट्रीय शिक्षणाने झाली पाहिजे. ही जर त्या शिक्षणाने होत नसेल तर ते राष्ट्रीय शिक्षणच नव्हे. काळ हा समुद्रासारखा आहे. त्यावर जो बोट चालवील त्याला तो सुखावह होईल, व होडी चालवील त्याला तो दुःखावह होईल !

आभाशीला स्टेशन विरार हें आगाशीपासून तीन मैल आहे. विरार-पासून बरेच पुढे डहाणूरोड स्टेशन लागते. तेथे उतरून मां कोळ-वणांतील

महालक्ष्मीस

गेलीं. डहाणूरोड स्टेशनपासून जव्हारेकडे जी सडक जाते त्या सडकेने वीस मैल गेल्यावर डाव्या हातास फाटा फुटतो. त्या फाट्याने एक मैल गेले ह्मणजे हें ठिकाण लागते.

या बाजूला ह्मणजे तारापूरपासून डहाणूपर्यंत मध्ये चिंचणी बंदरावर समुद्रांत मोठमोठे खडक आहेत. ते भरती आली ह्मणजे बुडतात व ओहो-

टिचे वेळीं दिसतात. या बाजूला समुद्र फार उथळ आहे. यामुळे समुद्र-स्नानाची फार मजा आहे. मोठी लाट मुळीच येत नाही. यामुळे बायकामुळे घेऊन जाण्यास हरकत नाही. पूर्ण निखाराच्या वेळीं समुद्र दोन मैल लांब आंत जाऊन सर्वत्र जिकडे तिकडे मैदान दिसते. हे शुद्ध रेतीचे मैदान आहे. सकाळीं किंवा संध्याकाळीं हे सर्व मैदान समुद्राच्या लाटांनीं सारवल्यासारखे दिसते. व त्यावर समुद्र किड्यांनीं लहान लहान गोळ्यांच्या आकृति उर्फ रांगोळ्या काढलेल्या असतात. त्यांची शोभा त्यावेळीं फारच चित्ताकर्षक दिसते. याशिवाय उन्हाळ्यांत येथे

एक चमत्कार

दिसतो. त्याला समुद्रकमल ह्मणतात. हे कमळ गोड्या पाण्याच्या तळ्यांतल्या तांबड्या कमलाप्रमाणेच हुबेहुब असते ! ह्या मैदानांत लाटांच्या योगाने रेतीमध्ये वातभर खोर्लाचे खडे पडतात. ते भरतचे पाण्याने भरून जातात. त्या पाण्यांत बुडलेले हे दिसते. गोड्या पाण्याप्रमाणे पाण्याच्या वर दिसत नाही. याला चांगल्या सुंदर पाकळ्या व मध्ये केस असतात व मध्ये तसाच गड्डा असतो; पण त्याला हात लागल असतां ते लाजाळूच्या झाडाप्रमाणे लाजून एकदम जमिनीत जाते ! हे काढू लागल्यास तुटते; पण ते मुळापासून उपटत नाही. ह्या कमळाखाली आपल्या कमळासारखाच लांब देंठ असतो. तो शेवटपर्यंत निघत नाही. पण आद्वी दोघे तिघे जाऊन एक मोठे कमळ मुळासुद्धां काढले होते ! सर्व निघाल्यावर ते प्रथम हातभर लांब होते. ते बाहेर काढल्यावर आंखडत आंखडत वातभर झाले व मिटले. कांहीं वेळ पाण्यांत टाकिले असतां हे उमलते व स्पर्श झाला असतां पुन्हां मिटते. गरोदर बायका आढल्या असतील तर हे पाण्यांत टाकून उमलल्यास तिची सुटका होते असे ह्मणतात. याचा त्याशीं काय संबंध असेल तो कळत नाही. हे माशासारखे बुळबुळीत व अस्थिरहित असते. ही वनस्पती नसून हा एक जीव आहे, असे वाटतसुद्धां नाही. कारण नाक, तोंड वगैरे जिवाप्रमाणे त्यास कांहीं अवयव नाहीत. उलट वनस्पतीसारखे अवयव असतात. पण खरोखर हा जीव आहे, असे सिद्ध झाले आहे. ह्याच्या कमळांत एखादा प्राणी सांपडला ह्मणजे हे मिटते व जमिनीत जाते. ह्मणजे त्या प्राण्याचा रस आपल्या रसांत मिसळून ह्याचे जीवन होते. वनस्पतीप्रमाणे किंवा स्पंजाप्रमाणे किंवा माशासारखे हे उन्हांत ठेविले असतां

वाळते. याला माशासारखा वास येतो. उंदीर, पक्षी, मांजर वगैरे याला माशाप्रमाणेच शत्रु आहेत. पृथ्वीवर मांसाहारी वनस्पती आहेत त्याचप्रमाणेच हा समुद्रांत मांसाहारी जीव आहे; किंवा समुद्रांतोळ ही मांसाहारी वनस्पती झणावी !

महालक्ष्मी येथे झणण्यासारखी वस्ती नाही. ह्या भागाला कोळवण झणतात. जव्हारचे राजेसाहेब कोळी जातीचे आहेत. आणि त्याच्या नजीक ही देवी आहे. म्हणून हिला कोळवणची महालक्ष्मी म्हणतात. ह्या प्रांतांत हिची फार प्रख्याती आहे. ही वन्याच कुटुंबाची कुलदेवता आहे. विशेषतः गुजराथी लोकांमध्ये हिची प्रसिद्धी फार आहे. नवसरी, सुरत, भडोच, येथील यात्रा फार येते. चैत्र शु० पौर्णिमेला जी यात्रा भरते त्यांत गुजराथी व भाटे यांचा समुदाय जास्त असतो. यात्रेत नवल वाटण्यासारखी दुसरी गोष्ट अशी आहे की, या देवीची उपासक कांहीं पार्शी घराणी आहेत. या यात्रेला पारशांच्या सुवासिनी बायका आपल्या कपाळी चांगले ठळक कुंकू लावून खणा नारळानीं हिची ओटी भरतात ! मात्र यांना देवीला प्रत्यक्ष शिवू देत नाहीत. ही मंडळी जवळ जाऊन दर्शन घेतात. जसा ज्याला साक्षात्कार झाला असेल त्याप्रमाणे तो त्याच्या भजनी लागतो व तेथेच त्याला देव दिसतो हेंच खरें. ख्रिश्चन वस्तीमध्ये जें ख्रिस्ताचें प्रख्यात देऊळ असेल त्यालासुद्धां कांहीं हिंदू लोक भजतात. भायंदरच्या पुढें एका टेकडीवर एक ख्रिश्चनांची देवी (मयत माउली) नांवाचें स्थान आहे. तेथे ख्रिस्ती लोकांची फार यात्रा भरते. त्यावेळीं हिंदूही त्या यात्रेस जाऊन देवीला नवस करतात ! कर्म-धर्मसंयोगाने ती पावतेही !! ही देवी पूर्वीची हिंदूची होती, पण पोर्तुगीजांनीं हा प्रांत वाटाविला त्यावेळीं ही मूळ देवीच वाटाविली व तेथून ती काढून तेथे आपली माउली नेऊन ठेविली किंवा तिलाच माउलीचें स्वरूप दिलें हें समजत नाही. सदरप्रमाणे मुसलमानांचीही स्थिति आहे. औरंगजेबासारखा कडवा मुसलमान, पण मोठ्या गोसाव्यांचे व राजांचे ब्रह्मतेज व साक्षात्कार पाहून त्यानें त्यास इनामाची सनद तांप्रपटावर करून दिली ! असें हजारो ठिकाणीं त्याचें व दुसऱ्या मुसलमानांचे झालें. याच्या उलट कव्याणजवळ बुवा मलंग नांवाचा डोंगरावर परी आहे. त्याचे पुजारी ब्राह्मण आहेत. मार्गे १८९७ सालीं हिंदु मुसलमानांची मारामारी

मुंबईस झाली. त्यामुळे पुढे त्यांचा व हिंदूंचा बेबनाव झाला त्यावेळीं सर्व मुसलमानांनीं एक होऊन ह्या पिरासंबंधे ठराविलें कीं, येथील ब्राह्मण पुजारी काढून टाकावा. पण त्या देवानें त्यांच्या पुढान्यांस साक्षात्कार दिला कीं, ब्राह्मणाशिवाय मला कोणोही मुसलमानांनीं शिवूं नये ! आणि ह्या ब्राह्मण पुजान्याला काढूं नये. ब्राह्मणाशिवाय मला कोणाच्याही हातचें पाणी चालणार नाहीं, मला तें आवडणार नाहीं. तेव्हां सर्व मुसलमानांचा निरुपाय झाला ! ! कांहीं ख्रिश्चन कोळी पंढरीचे वारकरी आहेत, हें प्रसिद्धच आहे. सारांश, देवाच्या दरवारामध्ये जात व धर्म हीं झूट आहेत. देव आणि भक्त यांची मात्र सांगड आहे. जेथें प्रेमळ भक्त उत्पन्न झाला तेथें देवाचें वास्तव्य आलेंच. मग ते उपासकाच्या भक्तीप्रमाणें हिंदू, मुसलमान, जैन देऊळ किंवा ख्रिश्चन चर्च असो किंवा प्रल्हादानें दाखविलेला एखादा खांब असो, तेथें इच्छिलेले दैवत प्रगट होतें व आपला साक्षात्कार दाखवितें. नुसत्या प्रेमळ भक्तीनें जर देव वश होतो तर शुद्ध मंत्रानें कां होणार नाहीं ? मंत्राचा साक्षात्कार जगांत प्रसिद्धच आहे. मात्र त्याची पाळणूक झाली पाहिजे. नाहीतर ते निष्फळ होतात. इतकेंच नव्हे तर तेच कर्त्याला मारक होतात. म्हणूनच वेद, संहिता वगैरे भलत्याच्या तोंडों जाऊं नयेत, इतकेंच नव्हे तर ते भलत्यानें, मंत्र ह्या दृष्टीनें ऐकूही नयेत. पाश्चात्याप्रमाणें अर्थ जाणणें हा भाग निराळा आहे. मंत्र-कार्य दृष्टीनें, फार काय ब्राह्मण जर शुचेर्भुत नसला तर त्यालासुद्धां तो म्हणण्याचा अधिकार नाहीं. सर्पाचें विष उतरणें किंवा भुताटकी घालविणें यांचे मंत्र पूर्णपणें पाळून ते जपतांनासुद्धां त्यानें शुद्ध व्हावेंच लागतें. इतकें शुद्ध व्हावें लागतें कीं स्नान करून ओलेल्यानें आंग न पुसतां पाण्याचा तांब्या भरून आणून त्यानें मंत्रोदक टाकावें लागतें. तसें केलें नाहीं तर मंत्राची कार्यसिद्धि होत नाहीं. सर्पानें चावलेले लोक मेलले दिसले तरी मंत्रसामर्थ्यानें त्यांस जिवंत केल्याचीं उदाहरणें प्रसिद्ध आहेत. इतकें मंत्राचें सामर्थ्य आहे. मात्र तें त्याच्या पाळणुकीप्रमाणें कडक रीतीनें पाळिलेंच पाहिजेत. हेंच शुद्धाचाराचें व शुचेर्भुतपणाचें रहस्य आहे.

ह्या महालक्ष्मीच्या यात्रेमध्ये देवाच्या साक्षात्काराच्या एक^३ दोन गोष्टी अद्याप आढळतात. तत्वज्ञान्यांनीं शोध करून आपली अकल चालवून त्याचो कारणें शोधून काढावीं.

१ माशांचा संचार कोठे नाही असे नाही. त्याप्रमाणे तो येथेही आहे. पण या यात्रेचे दिवसांत एकही माशी येथे दिसत नाही. यात्रा थोडके दिवस नसते, तर पंधरा दिवस असते. मोठमोठी मिठाईची दुकाने असतात. खजूर, गूळ, मांस ताजे, कुजलेले वगैरे माशांच्या उपद्रवांचे पदार्थ विपुल असतात. पण एकही माशी दृष्टीस पडत नाही. यात्रा संपून गेली म्हणजे माशांचा सुकाळ होतो व त्याने पुढे घाणीचा नाश होतो !

२ महालक्ष्मीजवळ एक डोंगर आहे. तो खालपासून वरपर्यंत अगदी सुळक्यासारखा गेला आहे. तो हिची दिपमाळच आहे. अगदी वर कोणासही जावत नाही, इतका तो सुळका कठीण व उंच आहे. पण चैत्र शुद्ध पौर्णिमेला रात्री दहा अकरा वाजतां देवीचा वर असलेला एक पुजारी एक पुरुषभर उंचीची पताका मोठ्या वाशासुद्धां घेऊन व देवीच्या ओटीचे, पूजेचे साहित्य व दिव्याचे साहित्य घेऊन एकटा वर जातो. व तेथे मुख्य महालक्ष्मीचे स्थान आहे तिची मध्यरात्री पूजा करून, खणानारळांनी ओटी भरून, मोठी मशाल लावून व ती पताका लावून उजाडण्यापूर्वी परत येतो ! दिवा रात्री लागलेला दिसतो व सकाळी उजाडल्यावर पताका वीतभर रुंदीची नवी फडकत आहे असे सर्व जगास दिसते. यावरून तो त्यावेळी तेथे गेला यांत शंका नाही. तो जातो तेव्हां शुद्धीत नसतो व येतो तेव्हांही शुद्धीत नसतो. त्याला लोक त्याच्या मर्यादेपर्यंत ह्मणजे लौकिक रस्ता आहे त्यापर्यंत पोचविण्यास जातात. पुढे रस्ता नाही, काटेकुटे असतात, तरी तो जलद चालतो. त्याच्या पुढे यांचा उपाय चालत नाही, सबब ते परत जातात. हा एकटाच पुढे जातो व कार्य करून येतो. याला विचारिले, तू कसा जातोस ? तर तो ह्मणतो, मला माहीत नाही. कोणी बाई येते व मला घेऊन जाते व मजजवळून सर्व काम करून घेऊन ती मला या ठिकाणी पुन्हां आणून पोहोचविते. ती सांगते त्याप्रमाणे मी करतो. बाई कशी असते ? असे विचारले तर, सांगतां येत नाही असे ह्मणतो. ही पताका, चोळीपातळ व पूजासाहित्य जव्हारच्या राजाकडून येते. ते सर्व सामान तो एकटा रात्री घेऊन कसा जातो, हे आश्चर्य पाहण्याकरितां अतीशय मंडळी जमलेली असते. हे सर्व सामान घेऊन जाण्यापूर्वी देवीजवळ ऊद लावून एक तासभर तो घुमत असतो. त्याच्या अंगांत

संचार झाला ह्मणजे लोक, विशेषतः बायका त्याला आपल्या इष्ट कामना सिद्धीचे नाना प्रकारचे प्रश्न विचारितात. ते बहुतेक मुलांबाळासंबंधाचे किंवा भांडण, इस्टेटीसंबंधाचे असतात. त्या इष्ट कामना सिद्धीकरतां नवस घेतात व ते फेडण्याकरितां सिद्धीनंतर येतात. या नवसांपैकी चोळी, पातळ, बांगडी, एकवीस नारळाची पेंड बांधून नवस करणे वगैरे सर्वास माहातिच आहे; पण येथे आणखी एक चमत्कारीक नवस घेतात. तो असा की, मी माझ्या नवऱ्याजवळ तुझ्या समक्ष पुन्हां लग्न लावीन ! अशी पांच पांच मिनिटांचीं लग्नें येथे पुष्कळ होतात व त्याबद्दल भिक्षुकास दर लग्नामार्गे आणा दोन आणे दक्षणा, मंगळाष्टके दीर्घ स्वरांत ह्मणण्याबद्दल मिळते. हीं लग्नें अर्थांत इतर जातींचीं-कुळवाड्यांचीं असतात. लग्न लावावयाचे ह्मणजे नवरीचे हातांत माळ घावयाची, नवऱ्याच्या घावयाची; जोशीबोवांनीं एक मंगळाष्टक ह्मणावे व नंतर एकमेकांनीं एकमेकांच्या गळ्यांत माळा घालावयाच्या. जोशानें नवऱ्याबायकोला कुंकू लावावयाचे कीं झालें लग्न !! अशी त्या मांडवांत रात्रभर लग्नेंच्या लग्नेंच चाललीं असतात. हे सर्व नवस पूर्ण झाले व विचारलेल्या प्रश्नांचीं उत्तरे त्यानें दिलीं ह्मणजे तो सर्व सामानासुद्धां त्याची वेळ झाली म्हणजे धांवतच निघतो, व लोक त्याचे पाठीमागे जातात. मम तेव्हां-पासून पुढें यात्रा उलगडत जाते.

वर जाण्याचा अधिकार देवीच्या पुजाऱ्यांच्या कुटुंबांत एकासच असतो. तो मेला तर देवीच्या प्रसादानें त्याच्या कुटुंबांतील ज्याच्याबद्दल साक्षात्कार देईल व ज्याच्या स्वप्नांत येईल त्यास तो अधिकार येतो. असा क्रम चालतो. यात्रेचे दिवसांत डहाणू स्टेशनवर गाड्या, टांगे, मोटारी मिळतात. दर्शनाची यात्रा निघून गेल्यावर वज्राबाईप्रमाणें पंधरा दिवस व्यापारी यात्रा राहाते. तींत सर्व प्रकारच्या प्रापंचिक वस्तु मिळतात व त्यांचा चातुर्मास्य संग्रह तेथील गांवढेकरी करितात. हल्लीं महालक्ष्मीला प्रशस्त धर्मशाळा व विहिरी खणून चांगल्या पाण्याची सोय झाली आहे. पूर्वी पाण्याचा फार त्रास होता.

या यात्रेनंतर मुंबईस येऊन कोंकणचा प्रवास करावयाचा, त्याकरितां निघालों. कोंकणच्या लगत्यास जाणाऱ्या बोटी अलेक्झॅन्ड्रिया डॉकमधून निघतात. तेथून उलवे, धरमतर लाईनीच्या व टपालाची बोटही सकाळीं साताचे सुमारास

निघंते. धरमतरची बोट प्रथम मांडवी बंदर करते. पुढे करजे, रेवस करून ती धरमतरपर्यंत जाते व तेथून त्याचमार्गाने परत मुंबईस येते. हिच्याशिवाय रोज मांडवे, रेवसकरितां मुंबईहून दुपारीं अडीचला स्पेशल बोट सुटते. ही बोट मांडवी बंदर मुंबईहून येतांना करते. मुंबईला परत जातांना करीत नाहीं. कारण, मांडव्याला समुद्र उथळ असल्यामुळे बोटीला किनाऱ्याजवळ येतां येत नाहीं; झणून होडी व गलबतांवून बोटींत जावे लागते. हीं गलबते किंवा पडाव शिडावर चालतात, वल्हावर चालत नाहीत, यामुळे आलेलीं माणसें उतरून पुन्हां जाईपर्यंत बोट रेवस धरमतरवरून निघूनसुद्धां जाते ! दोन पडाव ठेवण्या-इतकी मांडवी बंदरला मंडळीची गर्दी नसते, यामुळे तसा ठेवतां येत नाहीं. झणून मुंबईस जाणाऱ्या उताऱूनासुद्धां प्रथम जाणाऱ्या बोटींतच बसावे लागते व रेवस, करंज्यावरून मुंबईस जावे लागते. यामुळे मुंबईस जाण्याचे भाडे, मांडवी, करंजे, रेवस ह्या बंदरांवरून सर्वत्र सारखेंच आहे. बोट चुकल्यास ह्याच बंदरांकरितां मुंबईहून बोटीच्या धक्याजवळूनच पडाव सुटतात. ते मंडळीच्या रहदारीप्रमाणे सुटतात व मुंबईस किंवा बंदरांत वाऱ्याच्या अनुकूलते-प्रमाणे पोहोचतात. अडीच वाजतां मुंबईहून निघणारी बोट शाश्वतीची नाही. म्हणजे कंपनीपार्शी बोट शिल्लक असल्यास ती ते सोडतात. नाहीतर सोडीत नाहीत. यामुळे बरेच वेळां उताऱूंची फजिती होते. बंदराजवळ वस्तींत गांव नसल्यामुळे आल्यामार्गे त्याच मंडळीस परत जावे लागते. किंवा पडावाने अनिश्चित वेळीं जावे लागते. शनिवारीं दुपारीं व सोमवारीं सकाळीं मात्र ह्या बोटीचे जाणे येणे निश्चित घडते.

करंज्याशिवाय कोणत्याही बंदरांत उतरून

कनकेश्वर.

येथें जाण्यास सोयीचे रस्ते आहेत. झणजे सडकाच आहेत पण त्यांत मांडव्याचा किंवा रेवस बंदरचा रस्ता बरा आहे. धरमतरचा रस्ता सडक सोडून थोडा जास्त आडवळणाचा आहे. मांडवे, रेवस व धरमतर ह्या तिन्ही बंदरांवरून अलिबागला जाण्याला चांगल्या सडका आहेत व बोटीच्या वेळीं मोटार टांगे वगैरे वाहाने मिळतात. कनकेश्वराचे डोंगरावर उत्तर टोकांस एक दिपमाळे-सारखी लाट आहे. कनकेश्वराचे डोंगरावर जाण्यास पायऱ्या मापगांवपासून

आहेत. कनकेश्वराचा डोंगर रेवस व मांडवे ह्या दोन सडकाच्या मधोमध आहे. वर चढण्यास दक्षिणेकडून म्हणजे मापगांवावरून पायऱ्या आहेत. मापगांव हे दोन्ही सडकेपासून सुमारे दोन तीन मैल आहे. मुख्य सडकेपासून मापगांवपर्यंत लोकलफंडी सडक आहे मापगांव रेवसपासून आठ किंवा नऊ मैल व मांडव्यापासून पांच सहा मैल आहे सडक आहे, पण यापेक्षा मांडव्यावर किंवा रेवसवर उतरावे. तेथून अलिबागकडे सडक जाते त्या सडकेने सात मैल सहा फर्लागाचे सुमारास झिराड म्हणून गांव लागतो. सडकेवर त्या गांवची चहाची हॉटेले आहेत तेथे उतरून एक गडी करून कनकेश्वरचा डोंगर चढावा. गड्याशिवाय मात्र जाऊ नये, निदान डोंगराचा चांगला रस्ता लागेपर्यंत तरी गडी करावा. झिराडपासून डोंगराचा पायथा अर्धा पाऊण मैल आहे. डोंगर-वार्टेत रस्ते पुष्कळ फुटतात. लोक सरळ जा असे सांगतात, पण त्यांत अर्थ नसतो. सबब जातांना डोंगरापर्यंत गडी घ्यावा. येतांना जरूर नाही. कारण कोठूनही निघाले तरी मोठी सडक लागतेच. झिराडपासून कनकेश्वराकडे बरीच मंडळी जात असते. कनकेश्वरला बाजार झिराडचाच आहे. थेटचा गडी मिळाला तर बरेच झाले, नाहीतर स्वतंत्र गड्यास आणा दोन आणे दिले म्हणजे तो बोजा घेऊनसुद्धा जातो.

कनकेश्वराचे डोंगरास जाण्यास इतर डोंगराप्रमाणेच डोंगराचे दांड आहेत. तो दांड चुकला म्हणजे मनुष्य कोठे जाईल याचा नेम नाही. सबब कनकेश्वराच्या दांडाची चांगली माहिती करून घेऊन चढू लागावे. खरा दांड लागल्यावर कनकेश्वरास जाण्यास चांगला तयार केलेला तीन फूट रुंदीचा प्रशस्त सडकवजा मार्ग आहे. ह्या मार्गाला लागले म्हणजे पुढे चुकण्याचा संभव नसतो. हा मार्ग थेट देवळाजवळ जातो. ह्या मार्गाने जाणारास टेकडीच्या पायथ्याशी ओहोळ, व जिवंत पाण्याचे डबके हीं लागतात. ही खूण आहे. टेकडीचा चढाव सुमारे मैल दीड मैल आहे. चढाव बेताचा आहे, अवघड नाही.

वर गेले म्हणजे डोंगराचा माथा लागतो. हा सपाट असून त्यावर उत्तम झाडी आहे. वर गेले म्हणजे कनकेश्वराचे देऊळ मधोमध लागते. त्याच्या भोवती बहुतेक धर्मशाळा आहेत. या धर्मशाळा कांहीं संस्थानांतून आहेत. व कांहीं दर्शनास येणारे व्यापारी व संस्थानिक यांच्या आहेत. हल्ली यांची रिपेर

होत नसल्यामुळे त्या पडीक होत चालल्या आहेत. व त्यांच्या भितीवर कौळ-
शानें किंवा खडून वेड्यावाकड्या रेषा, चित्रे, अक्षरे तेंथें जाणारांनीं काढून
आपल्या अकलेचें व चित्रकलेचें प्रदर्शन केलें असतें. यांत सर्व लोक अशिक्षितच
असतात असें नाहीं. चांगले इंग्रजी शिकलेले, निरनिराळ्या कॉलेजमध्ये अभ्यास
करित असलेले, ब्राह्मणसुद्धां आहेत ! हा प्रकार येंथेंच आहे असें नाहीं. रिकामी
किंवा ओसाड जागा दृष्टीस पडली किंवा उतारूंकरितां धर्मशाळा कोणी बांधून
ठेविली ह्मणजे अशा अकली व ज्ञानी मनुष्याच्या अकलेचे तारे तेंथें तुटलेले
जिकडे तिकडे दृष्टीस पडतात. कोणी पायऱ्यावर आपलीं नांवेही कोरून ठेवितात.
दुसऱ्याच्या कृतीवर आपलें नांव चालविणारे परोपजीवी, परभृत, अशी श्रवृत्ति
लहानपणापासून सुरू झाली ह्मणजे त्यांना स्वकर्तव्याचा अभिमान कसा येईल ?
ज्यांनीं ह्या इमारती बांधल्या किंवा परोपकारार्थ सत्कृत्यें केलीं ते आपलीं नांवे
आत्मश्लाघा होईल ह्मणून कधीं लिहित नाहींत. जनता किंवा गुणी लोक चौकशी
करून त्यांच्या नांवाचें पुण्य-स्मरण करतात. आणि ह्या मूर्ख मंडळीची ही कृति
पाहिली ह्मणजे अत्यंत तिरस्कार उत्पन्न होतो. कोठेंही सत्कृत्यें पाहून यांच्या
हातून तशीं किंवा दुसरीं सत्कृत्यें तर होत नाहींतच, पण सडकेवरील काव्या-
सारखीं दुष्कृत्यें मात्र होतात व सत्कृत्यें विध्वंसक होऊन आपली दुष्कीर्ति मात्र
करितात. हा काय बुद्धीचा दुबळेपणा किंवा मनुष्य जन्माचा दुरुपयोग ! अशास
काय ह्मणावें !

जे कां व्यर्थ परार्थ हानि करती ते कोण कीं दुर्मती ॥

जुन्या कृत्यांवर असें जिकडे तिकडे लिहिलेले दृष्टीस पडतें तें पडूं नये,
त्याला थोडा तरी आळा पडावा ह्मणून हे चार शब्द लिहिणें भाग झालें आहे.
हा शिक्षणाचा केवळ दुरुपयोग आहे.

कनकेश्वराचें देऊळ महाराष्ट्र सरदार आंग्रे यांनीं बांधिलें आहे. देऊळ
जुन्या पद्धतीचें, पुण्याच्या तुळशीबागेच्या देवळाच्या घुमटासारखें आहे व
तें अद्याप सुस्थितीत आहे. सभामंडप मात्र मोडकळीस आला आहे. जवळ
एक कृत्रिम पुष्करणी आहे. पण तिचें पाणी सांचवणीच दिसलें. कनकेश्वर
देवस्थान उत्तम आहे, पण तेंथें पाण्याचें दुर्भिक्ष आहे; ह्मणून तेंथें जाणारानें
शिमग्यापर्यंत तरी जावें. देवस्थानाला चारी प्रहर वाजणारा चौघडा, त्रिकाळ
पूजा, नैवेद्य, आरती करणारे निरनिराळे ब्राह्मण आहेत. आल्यागेल्याला, मग

तो कोणीही असो, मुसलमान, अंत्यज असला तरी त्याला सिधा मिळतो. ब्राम्हणास छत्रांत तिन दिवस जेवावयास मिळते. एकंदर नोकर चाकर मिळून देवाचे संस्थानाखातर पन्नास पाऊणशें मंडळी त्यांच्या मुलांमाणसांसुद्धां असते. सर्वांना राहाण्यास संस्थानच्या इमारती आहेत. डोंगरावर झाडी विपुल आहे. पण त्यांत साग, पळस किंवा उंची लांकडांचें जंगल नाही. रान जंगल असल्यामुळे येथें वाघाची, पैरंवी आहे. संध्याकाळीं किंवा वेळेवर गुहूंदोर आले नाही, ह्यणजे तें वाघोबाच्या भक्ष्यस्थानीं पडलें असें समजावें ! वस्तींत मात्र वाघाचा उपद्रव सहसा नाही. कधीं चुकन आल्यास नकेळे. येथें कार्तिकीचे व महाशिवरात्रीचे उत्सव होतात. ही सर्व व्यवस्था संस्थानची आहे. आंग्रे सरकारने दिलेल्या दोन हजारांच्या उत्पन्नावर हें चालते. देवाचें उत्पन्न एकशें पंचवीस खंडी भाताचें असून तो सर्व डोंगर त्यास इनाम दिला आहे. पुजारी, चौघंडेवाले यांना कांहीं जमिनी व थोडा पगार असें दिलें आहे. एकंदर हें ठिकाण तपःश्र्चर्येला उत्तम आहे. येथें एका झाडींत माहृतीच्या देवळाजवळ

मिरचीबुवा

ह्यणून एक गोसावी तपःश्र्चर्या करीत होता. तो मिरच्या खाऊन आपली उपजीविका करी ! ओली किंवा सुकी मिरचीशिवाय तो कांहीं खात नसे. याचें सर्व परसं मिरच्यानें भरलेलें होतें. यानें एक शेर मिरची काकडीसारखी खाऊन दाखविली. हायहुश कांहीं केलें नाहीं व पाणीही प्याला नाही. मग डोळ्याला पाणी कोठलें ? असें यानें मिरची खाण्याचें व्रत देवस्थानाच्या अधिकाऱ्यास दाखविल्यामुळे रोज याच्या आहारार्थ त्याला संस्थानांतून एक शेर मिरच्या मिळत असत ! असा तो दहापंधरा वर्षे तेथें तपःश्र्चर्या करीत होता. पण पुढें एका बाईच्या नादीं लागून गेला, असें ह्यणतात !! सगळेंच आश्चर्य !! अगोदर जन्मांत मिरची न खाणारे मनुष्य आढळतात. ते तिखटाकरितां मिऱ्यांचा उपयोग करतात. तिखट जास्त खाणारे देशस्थ, कऱ्हाडे, किंवा सर्वास जास्त खाणारे तैलंग ! पण मिरची हाच आहार करणारा मनुष्य क्वचित् मिळणार. माझ्यातरी कोठें पाहण्यांत नाही. मिरची हा तामस आहार आहे. ह्यणून जितेंद्रियत्व येण्याला साधुसंतांनीं त्याचा त्याग केला आहे. पण ह्यानें मिरची खाऊन एक दीड तप जितेंद्रियत्वाची तपःश्र्चर्या केली, तरी त्याच्या शरिरांतिल मदन चैतन्य नाहीसें झालें नाही. आणि एखाद्या सामान्य बाय-

कोच्या दर्शनानें किंवा संगतीनें त्यानें आपली एवढी तपःश्रिया फुकट घाल-
विली !! यावरून मदनाला जिकणें किती असाध्य आहे हें पहा !!! हल्लींसुद्धां
बाह्यस्वरूप दिसून येईल त्यावरून कोणाचाही अंत महासाधूंचासुद्धां लागला
नाहीं; मग इतरांची गोष्ट कशाला ?

कनकेश्वराचें स्थान स्वयंभू आहे. एका खडकाच्या खळग्यांत मध्यें गाईचें
बाळ असून भोंवतीं पांच लिंगे आहेत. हा खळगा नेहमीं सूक्ष्म वाहत्या
पाण्यानें भरलेला असतो. हीच त्या शिवाच्या मस्तकांतिल गंगा होय. ही सूक्ष्म
प्रमाणांत नेहमीं सारखी वाहात असते; पण कोणाचा विटाळ झाल्यास गुप्त होते.
अशा वेळीं कितीही पाणी घातलें तरी खळगा कोरडा पडतो. मग पुन्हां अनुष्ठान
व शुद्धी केल्यानें ती पुन्हां सुरू होते, असा प्रकार पुष्कळांनीं पाहिला आहे.
हा यथे

एक ईश्वरी साक्षात्कार

किंवा सृष्टिचमत्कार आहे. याची उपपत्ती तज्ञांनीं व भाविकांनीं पाहिजे
तर लावावी; व हा देवाचा, मंत्रांचा किंवा सृष्टीचा क्रम आहे हें ठरवावें.

कोंकण हा प्रांत अग्निजन्य खडकाचा आहे. प्राचीन काळीं भूगर्भातून दगड
मातीचा रस ऊर्फ लाव्हा बाहेर येऊन तो जमिनीवर पसरला व तेथें थिजला.
पुढें पाऊसपाण्यानें किंवा समुद्राच्या लाटांच्या मान्यानें वरील माती धुपून
जाऊन लाव्हाचा भिन्न भिन्न आकृतीचा खडक मात्र राहिला. आपल्या इष्ट-
देवतेच्या शोधार्थ निघालेल्या भाविक मंडळीला तें प्रत्यक्ष इष्टदेवतेचें स्वरूप
दिसून ते त्याचें ध्यान करूं लागले. ध्यानभावनेच्या ठिकाणीं ईश्वर, माया
किंवा आपलेपणा आहेच. तो दगड, धातु, लांकूड किंवा माणूस या कशांतही
नाहीं, ही गोष्ट विश्रुत आहे.

काष्ठ पाषाण धातूनाम् कृत्वा भावेन सेवनम्

भावांहि विद्यते देवो तस्मात् भावोहि कारणम्

अशा रीतीनें भाव धरून पूजा अर्चा केली म्हणजे ती ईश्वराला पोहोचून
इष्ट-सिद्धि होऊं लागते व त्या देवाचा महिमा वाढतो. याच प्रकारें बहुतेक
स्वयंभू स्थाने झालेलीं दृष्टीस पडतात. किंवा दुसरा प्रकार असा दिसतो:-
प्राचीनकाळीं आर्यावर्तांत किंवा सर्वत्र जगभर आर्यधर्म होता. सबब त्या मंड-
ळींनीं खडकावर किंवा दगडांत इष्टमूर्ति खोदून काढून देवतेची स्थापना केली.

पुढें परधर्मियांचे हल्ल्यानें किंवा सृष्ट घडामोडीनें तें देवस्थान मार्तीत बुडून गेलें. पुढें कांहीं कारणांनीं ती माती उकरण्याचा प्रसंग आल्यामुळें त्या मूर्तीचें दर्शन होऊन तेथें स्वयंभू देव प्रगट झाले असें म्हणण्याची रूढी पडली. अतिशय भावनेमुळें किंवा निदिध्यासानें एखाद्याच्या स्वप्नांत आल्यामुळें ही जागा खणली व तेथें ही इष्ट मूर्ति सांपडली, असेही प्रकार घडतात. पण तें अत्यंत श्रद्धेनें किंवा भावनेनें घडतें. कनकेश्वराचा हा प्रकार अग्निजन्य खडकापैकींच आहे असें दिसतें. असें लिहिण्यानें देवाविषयीं अश्रद्धा किंवा नास्तिकभाव प्रगट होतो असें नाहीं. विराट स्वरूपाच्या मायेचें हें वर्णन आहे.

कनकेश्वरानंतर अलीबागेवरून

चौल

ला यावें. येथें अग्निकुंड, पर्जन्यकुंड, वायुकुंड अशीं कुंडें एका साधूनीं आपल्या तपश्चर्येनें करून ठेविलीं आहेत. तीं यथाविधी होमहवन व बलिदानानें जागृत केल्यास त्या त्या देवता प्रगट होतात व अरिष्ट शांती होते. पैकीं अग्निकुंड व वायुकुंड हीं सहसा कोणी उघडीत नाहींत. पण पर्जन्य गेल्यास पर्जन्यकुंड मात्र उघडतात. यथाविधी यज्ञ केल्यावर त्याला बलिदान द्यावें लागतें. अशानें नक्की पाऊस पडतो, असा तेथील लोकांचा अनुभव आहे. हीं कुंडें चौकोनी बांधलेलीं आहेत. तीं माती घालून बुजवलेलीं आहेत. कुंडें उघडणें ह्मणजे येथील माती उकरून काढणें होय. हीं उघडण्याकारितां जो प्रथम कुदळ मारतो ती त्यानें विधीपूर्वक मारली असली तरी त्यावर त्याचा कांहींतरी अनिष्ट परिणाम घडतो असें म्हणतात. परोपकारार्थ ज्यानें जीव धारण केला असेल त्याच्या हातूनच ह्या गोष्टी होतात. निद्रिस्थ देवता जागृत केल्यास ती प्रथम कुदळ मारणाराचें बलिदान घेते व ती इष्टकार्यार्थ सिद्ध होते, असें दिसतें. कुंभकर्णाला उठवला तेव्हां त्यानें असेंच विलक्षण खाणें खाल्लें व नंतर तो युद्धास निघाला ! असाच हा प्रकार आहे. त्यांचीं बलिदानेंही तशींच आहेत. एकास घोडा, एकास पितांबर व एकास मनुष्यच बळी लागतो असें म्हणतात. यापैकीं नरयज्ञ आतां गेलाच ! चौलला प्राचीन काळचें चंपावती हें नांव आहे. नंतर पुन्हां अलीबाग, धरमतरवरून नागोठण्यास यावें. चौलहून एकदम नागोठण्यास येतां आलें तर यावें. नागोठण्याहून पालीला सडक आहे. तेथें येऊन

श्रीबल्लाळ विनायक

याचें दर्शन घ्यावें. नागोठण्याहून पाली सात मैल आहे. अष्टविनायकांपैकीं हा गणपती आहे. बल्लाळ गणपतीचें मुख्य स्थान कोणचें? त्र्यंबकेश्वरास बल्लाळ गणपतीचा अवतार झाला आणि तें खरें मानून रघुनाथराव ऊर्फ दादासाहेब पेशवे यांनीं तेंथे देऊळ बांधल्याचें तिसऱ्या भागांत वर्णन केलें आहे. 'स्वस्ति श्रीगणनायको गजमुखो' या गणपतीच्या अष्टविनायकाचे श्लोकांत 'बल्लाळो मुरुडे' म्हणजे बल्लाळ विनायक मुरुडास आहे असें सांगितलें आहे. कोणी मुरुडचा गणपती नांदगांवास गेला असें सांगितलें म्हणून तिकडे गेलों. तें वर्णन यांत आहेच. या बल्लाळबद्दल मार्गे पेशवाईंत पुष्कळ वाच्यता झाली व हल्लीं हें स्थान पालीचा गणपती, हाच अष्टविनायकांपैकीं बल्लाळ-विनायक असें ठरवून तेंथे मोरोबादादा फडणीस यानें हें देवालय बांधून नेमणूक करून दिली. सभामंडप रिंगे नांवाच्या हिरड्याच्या कंत्राटदारानें बांधून दिला आहे. देवालय तुळशी-बागेप्रमाणें असून त्याच्यापुढें पाण्याची दोन कृत्रिम खडकांत खोदलेलीं कुंडें आहेत. पाली गांवापासून हें देवस्थान सुमारे दोन फर्लांग लांब आहे. सिंधुदेशांत गणपतीचा अवतार झाला आहे अशी पौराणिक कथा आहे. त्याप्रमाणें असें पालीचें स्थान सिंधप्रांतातही समुद्रासन्निध आहे. व तेंथेही गणपतीचें स्थान आहे असें म्हणतात. तेव्हां तें खरें किंवा हें खरें याबद्दल पेशवाईंत वाच्यता होऊन अष्टविनायकांचीं स्थानें महाराष्ट्रांतच आहेत, यावरून सिंधप्रांतांतलें स्थान अष्टविनायकांपैकीं नाहीं; सिंधु म्हणजे समुद्र असा अर्थ घेऊन पाली हेंच मुख्य ठरलें आणि हा गणपती मुरुडहून येंथें (पालीस) कसा आला याची पौराणिक कथा पुढें मुरुडच्या वर्णनांत दिली आहे.

बल्लाळ विनायकाची पौराणिक कथा अशी आहे. समुद्रासन्निध पल्ली (पाली) नांवाचे नगरांत कल्याण नामें धनाढ्य व्यापारी होता. त्याला बल्लाळ नांवाचा एकुलता एक मुलगा होता. तो अत्यंतर सुंदर व तेजस्वी होता. ध्रुवाला बालपणापासून जसा नारायणाच्या भक्तीचा नाद लागला तसा बालपणापासून ह्याला श्रीगजाननाच्या भक्तीचा नाद लागला. त्यामुळें त्याचे बालपणचे सर्व खेळ गजाननाच्या भजनपूजनाव्यतिरिक्त नव्हते. तो श्रीमंताचा मुलगा होता, म्हणून त्याच्या खेळास गांवांतील सर्व मुलें जमत. ह्या त्यांच्या

वृत्तीमुळे इतर मुलांची शाळेत जाणे वगैरे नित्यनैमित्तिक कामे प्रल्हादाप्रमाणे अंतर्लुं लागलीं. मुलांचे भजनपूजनाचे नेहमीं कटकटीमुळे लोक त्रासले. तेव्हां त्यांच्या बापांना राग येऊन ते त्यांना मांरुं लागले. तेव्हां मुलांनीं आपला खेळ जवळच्या जंगलांत नेला. तेथे शमीवृक्षाखालीं एक सुंदर लहानसें गणपतीचे देऊळ सर्व मुलांनीं मिळून बांधून त्यांत श्रीगणपतीची मूर्ति स्थापन केली. मग त्यांची तेथे नित्य कथा, पुराणे, भजनें आरत्या, पालख्या वगैरे बाललीला सुरू झाल्या ! तो श्रीमंताचा मुलगा असल्यामुळे त्याला त्याच्या आईकडून रोज मागेल तसतसे मुलांना वाटण्याकरितां प्रसाद देण्यांत येत असत. यामुळे मुलांचा जमाव फार जमत चालला. त्यांचा सर्व वेळ त्यांतच जाऊं लागला. त्यांचे शाळेचे व घरचे भानसुद्धां सुटले. ते घरीं वेळच्यावेळींही येतना. तेव्हां त्यांच्या आईबापांनीं आपल्या मुलांचा तपास केला कीं रोज मुले जातात तरी कोठें ? तेव्हां त्यांना हा प्रकार समजला. तेव्हां सर्व ग्रामस्थ एकत्र होऊन कल्याणशेटकडे आले व त्यांना म्हणूं लागले कीं, तुमच्या मुलाच्या योगाने आमचीं मुले बिघडलीं; सबब तुमच्या मुलाचा नीट बंदोबस्त करा. नाहीतर आम्ही सरकारकडे तक्रार करूं. तो शेट मानी असल्यामुळे त्याला हे बोलणे सहन झालें नाहीं. शिवाय अशा मुलाच्या तक्रारी कल्याणशेटकडे वारंवार येऊं लागल्या. तेव्हां जुन्या पद्धतीप्रमाणे तो आपल्या मुलावरच रागावला. त्यानें आपल्या मुलाला पुष्कळ वेळां ताकिदही दिली, परंतु ती फुकट गेली. तेव्हां एक दिवस हातांत वेताची छडी घेऊन मुले जेथे अरण्यांत होतीं तेथे तो आला.

तेथे येऊन अवलोकन करतां त्याला असें दिसलें कीं, आपला मुलगा देवळासमोर ध्यानस्थ बसला आहे. बाकीच्यांचे कीर्तन, नर्तन, पुराण चालू आहे वाचें वाजत आहेत अशी त्यांची बाललीला गणेशभक्तीनें भरली आहे. ह्याबद्दल त्याला कौतुक वाटावें त्याचे ऐवजीं त्याला अगोदर राग आल्यामुळे त्याच्या दुर्दैवाने आपल्याच मुलाचे हे ढोंग आहे असें त्याला वाटून त्यानें आणलेल्या वेताच्या छडीनें त्याला बेदम मारिलें. तेव्हां बाकीचीं मुले पळालीं. पण हा खरा ध्यानस्थ असल्यामुळे त्याला ते कांहीं कळले नाहीं. पुढे ध्यान उतरल्यावर आणखी मारले तेव्हां त्याला मूर्च्छा आली. तरी बापास ते ढोंगच वाटले. त्यानें त्या मुलास झाडाच्या वेलीनें त्या शमी वृक्षासच बांधून टाकिलें आणि बजाविलें कीं, जर तूं घरीं आलास तर तुला ठार मारीन ! माझ्या मनाप्रमाणे तूं

चागत नाहीस, तूं मला नकोस. तुझा देव तुला सोडवील व खाण्यापिण्याची तजवीज करील!!

अशा चढत्या रागाने कल्याणशेट घरीं आले. ग्रामस्थांनीं केलेला अपमान व आपल्या मुलाचे कृत्य पाहून ते घरीं विचार करीत बसले. इतक्यांत त्याची बायको इंदुमती हिनें मुलाची हकीगत काय आहे, असें आपल्या नवऱ्यास विचारिलें. त्याला तुम्ही अरण्यांत टाकून कां आलांत? असें बोलणें-चालणें होत आहे इतक्यांत कल्याणशेटच्या शरिराची अवस्था फार भयंकर झाली. त्याला डोळ्यांनीं दिसेना., कानांनीं ऐकूं येईना, सर्व इंद्रियें स्तब्ध झालीं, शरिरावर भयंकर रोग उद्भवला व आंगाची आग झाली.

नवऱ्याची अशी स्थिति झालेली पाहून बायकोचे मनांत आलें कीं, आपल्या नवऱ्यानें आपल्या मुलाला छळलें, पण तो खरा देवभक्त असल्यामुळे देवानें अशी व्यवस्था केली असावी. असें तिच्या मनांत येऊन नवऱ्याचे विचारानें ती त्या मुलाचा शोध करण्याकरितां जंगलांत आली तीं आपला मुलगा सर्व जडजवाहिराच्या अलंकारांनीं युक्त असून तो दैवी वैभवानें युक्त अशा मार्गे सांगितलेल्या देवळांत गणपतीपुढें तपःश्रया करीत बसला आहे असें तिला दिसलें. तिनें देऊळ व तेथची शोभा पाहून आपण चुकलों तर नाहीना. असें तिला प्रथम वाटलें. मुलाचे ध्यान समाप्त झाल्यावर त्यानें आईची भेट घेतली. तिनें बापाची सर्व हकीगत सांगितली. पण तो म्हणाला मी काय करूं? अपराध्यास दंड भोगलाच पाहिजे, पण तिनें विशेष प्रार्थना केल्यावर त्यांच्या उद्धाराचा मार्ग त्यानें गणपतीची प्रार्थना करून सांगितला. व त्याप्रमाणें वागून त्याचा उद्धार झाला.

अशी ही बलाळ विनायकाची कथा आहे. यापैकीं हें स्थान पार्लाच्या बाहेर नजीक जंगलांत आहे. जवळ दोन पुष्करण्या आहेत. सर्वत्र जमीन पाणथळ व जागा रम्य आहे. आतां देवळासभोवतीं घरे बांधिलीं आहेत. देवाची मूर्ति फार रुंद व विस्तृत, ओबडधोबड अशी बस्टसारखीच अकृत्रिम आहे असें दिसते. याच्या स्वरूपावरून मुरुडाहून बैलाच्या गोणींतून हा आला असेल असें मुळींच वाटत नाही. कदाचित् याची स्थापना मागून झाली असेल. मात्र देवस्थान रम्य आहे. त्रिकाळ चौघडा आहे. हा रामभाऊ मोडक म्हणून वकील होते, त्यांनीं देऊन आपलें नांव अशा प्रख्यात ठिकाणीं सर्वतोमुखीं केले आहे.

इकडे मुलगा कांहीं वेळानें शुद्धीवर आला तेव्हां त्याला देऊळ उध्वस्त झालें आहे, मूर्ति छिन्नविच्छिन्न होऊन कोणी कोठें फेकून दिली आहे, सर्व मुलें पळून गेली आहेत, जिकडे तिकडे वस्तु अस्ताव्यस्त पडल्या आहेत, असा देखावा पाहून फार वाईट वाटलें. व आपल्या उपास्य दैवताची अशी विटंबना करणारा कोण असेल त्याला शाप देऊं लागला. त्या शापाप्रमाणें तिकडे मागें सांगितल्याप्रमाणें बापाची स्थिति होत गेली. इतक्यांत एक वृद्ध ब्राम्हण आला व त्यानें त्याची समजूत केली कीं, पूर्व कर्माप्रमाणें सर्व गोष्टी होतात व त्याप्रमाणें त्याला फळें मिळतात; यांत तुला शाप देण्याचें कारण नाही, हा नाश करणारा तुझा बापच आहे. तेव्हां मुलगा रागानें म्हणाला, तुला येंथें मला उपदेश करण्याचें कारण नाही. माझी आराध्यमूर्ति अशी नाश पावली म्हणून मला फार वाईट वाटत आहे. तेव्हां तो ब्राम्हण म्हणाला तूं रागावू नको ! तूं ज्याचें ध्यान करीत आहेस तोच गणपती मी ! तुझी भाक्ति पाहून तुला प्रत्यक्ष दर्शन देण्याकरितां आलों आहे. तेव्हां मुलगा म्हणाला; मी ज्याचें ध्यान करीत आहे तो तूं नाहीस. आणि जर खरा गणपती असशील तर मी जसें तुझें म्हणून ध्यान करीत होतो तशा रूपानें तूं मला सालंकार दर्शन दे ! तेव्हां तो तथास्तु म्हणून अदृश्य झाला व हा ध्यान कळं लागला. हे विनायका ! तुला विघ्नहर्ता असें म्हणतात, तुझी पूजा केली असतां विघ्नं नाहोशीं होतात, असें असून तुझ्या पूजेनेंच हें विघ्न कसें आलें ? मी तुझी पूजा करीत असतां मला मार मिळाला त्याचें कांहीं वाटत नाही, पण तुझ्या पूजेचा उच्छेद झाला याबद्दल मला फार वाईट वाटतें. तूं माझी उपेक्षा केलीस असें वाटतें. आता मी तुझें ध्यान करीत देहत्याग करितों. असा त्याचा निश्चय पाहतांच विनायक त्याचेपुढें प्रगट झाले. व त्याचें ध्यान उतरले व गणपतीनें ऋद्धि-सिद्धीना आज्ञा करून पुढें लिहिल्याप्रमाणें तेथें सर्व थाट केला.

ध्यान संपल्यानंतर थोड्या वेळानें डोळे उघडून पाहातो तो त्याला अघटित घटना दिसून आली. आपल्या भोंवतालीं सर्व देऊळ सोन्याचें झालें आहे. साक्षात मयूरेश्वर हिरोजडित अलंकारांनीं व वस्त्रानें युक्त त्याचेपुढें बसून कृपादृष्टीनें त्याकडे अवलोकन करीत आहेत. सर्व वस्तू, भांडीं सोन्यारुप्याची व जडावाची झाली आहेत. देऊळ सुंदर रंगति असून हंड्या झुंबरे वाळ्याचे पडदे नाना प्रकारच्या अलंकारांनीं गच्च भरलेले आहे. देवळाभोंवतीं

मोठा बाग आहे. त्यांत मोठमोठ्या पुष्करणी आहेत व त्यांत सुवर्ण कमळे असून त्यांवर भुंगे गुंजारव करीत आहेत. मोर कोंकिला यांचे गाणे व नृत्य सुरू आहे. वृक्ष फलपुष्पांनी भरलेले आहेत. जिकडेतिकडे सुगंध सुटला आहे. बागेत शमी, अशोक, बेल, तुळशी, दुर्वा, नाना प्रकारच्या फुलांची रेलचेल आहे. देवळांत जिकडेतिकडे नाना प्रकारच्या फलपुष्पांच्या माळा लावल्या असून जिकडेतिकडे लहान मोठे व सालंकार असे गणपतीचे खेळत आहेत ! असे दिसले. अशा प्रकारे ऋद्धिसिद्धीदात्या त्या गणपतीचे वैभव काय विचारावे ? असे तो पाहात आहे इतक्यांत तो ब्राम्हण आला व त्या बलाळाला म्हणाला, मी तुला प्रसन्न आहे; आणखी काय मागावयाचे असेल तें माग व हवे तितके वेळ येथे तपश्चर्या करीत तुझ्या इच्छेप्रमाणे ध्यानस्थ बस. तेव्हां मुलगा म्हणाला, माझ्या सर्व इच्छा परिपूर्ण झाल्या. मला आतां कांहीं नको. तेव्हां गणपती म्हणाले, तूं मला प्रसन्न केला आहेस तेव्हां माझ्या नांवाच्या उच्चारपूर्वी तुझ्या नांवाचा उच्चार होईल व तुझ्या नांवावरून मला लोक जाणतील; म्हणजे मला या ठिकाणी बलाळ विनायक म्हणतील. तुझ्या इच्छेप्रमाणे मी येथे अंश रूपाने राहीन. जे भाद्रपद शुद्ध चतुर्थीला माझे दर्शन घेतील त्यांच्या इच्छा पुऱ्या होतील.

विनायकाने बांधून दिलेले देवालय समुद्रतीरी पल्ली नामक गांवी होते. त्यालाच हल्लीं मुरूड असे ह्मणतात हा गांव हल्लीं जंजिरा संस्थानच्या हद्दींत आहे. परंतु सांप्रत बलाळ विनायकाचे मुरूड येथे कांहीं महात्म्य नाही. जुन्या देवळाचा एक चौथरा मात्र दाखवितात ही हकिगत मुरूडापेक्षां पालीसच जास्त जमते व पाली ही प्रत्यक्ष समुद्र कांठी नसली तरी खाडीकांठी आहेच नागोठण्याची खाडी पालीच्या अंबानदीनेच झाली आहे.

ह्या देवाचे उत्साह भाद्रपद शु. ४ (गणेश चतुर्थी) व माघ शु. ४ स मोठ्या थाटाचे होतात उत्साह गांवच्या गावांतील व जुन्या पध्दतीचे होत असल्यामुळे उत्साह वर्धनाचे कार्य मोठ्या प्रमाणांत व चढाओढीने चालते व विशेष समाधान वाटते. या दोन्ही दिवशीं रात्री देवाचा छविना मिरवून आणल्यावर देवाची धुपारती होऊन महानैवेद्य अर्पण करितात. त्यावेळीं नैवेद्य देवापुढे ठेऊन सर्व दारे लावून घेतात. नंतर रीतिप्रमाणे आरत्या देवे झाले म्हणजे नैवेद्य बाहेर काढून सर्व मंडळीस दाखवितात तेव्हां वरणमातावर बोटें उठलेलीं, मोदक फुट-

लेला वगैरे नैवेद्य देवानें स्वीकारल्याच्या खुणा स्पष्ट दिसतात ! कोणी नास्तिकानें ह्यांतला खरा प्रकार काय आहे हें समजण्याकरितां एका गवाक्षांतून मुद्दाम एकदां पाहिलें तेव्हां त्याचे डोळे गेले असें सांगतात. याचा अर्थ भक्तिभावाला किंवा प्रेमाला शास्त्रीय नियम लावतां कामा नये. तुकारामाजवळून पंढरीचा विठोबा घास घेत असे तशीच गोष्ट ही. असे भक्तिभावाचे साक्षात्कार अद्यापपर्यंत दृष्टीस पडतात, व देव आपलें प्रेम भक्ताना व्यक्त करून दाखवितो.

या बल्लाळ विनायकाचा एक वैश्य भक्त होता. हा घाटावर राहणारा असावा. त्याचा प्रतिवर्षी गणेशचतुर्थीला मुरुडाला जाऊन श्रीविनायकाचें दर्शन घेण्याचा नियम होता. तो अगदीं म्हातारा झाला तरी देखील शक्ति नाहीशी होई तोंपर्यंत त्यानें आपला क्रम तसाच चालविला. शेवटल्या खेपेला तेंथें गेल्यावर त्याला असें खास दिसलें कीं, पुढले वर्षी दर्शनास येण्याची आपले अंगांत मुळीच ताकद रहाणार नाही. तेव्हां त्यानें सद्व्रतीत होऊन विनायकाची प्रार्थना केली कीं, आजपर्यंत मी तुझ्या दर्शनास येण्याचा नियम चालविला; परंतु पुढें काय होईल तें होवो ! असें म्हणून त्याच्या चरणीं डोकें ठेविलें व आपल्या गांवीं जाण्यास निघाला. त्यानें आपले सामानासाठीं बरोबर बैल आणिला होता. सामानाचा तोंल दोन्ही बाजूस सारखा करण्याकरितां त्या म्हातान्या वैश्यानें एके बाजूला मुरुड येथील एक दगड घातला. कांहीं दिवसांनीं तो हल्लींच्या पाली या ठिकाणीं आल्यावर त्यानें तेंथें सामान घेतलें व गोणींतील दगड काढून जमिनीवर टाकला. रात्रीं त्याच्या स्वप्नांत विनायक आला व त्याला म्हणाला, मी तुझे बरोबर तुझे गांवीं येणार होतो, पण तूं मला येथेच ठेविलेंस. आतां मी येथेच राहणार ! वैश्य जागा होऊन विचार करूं लागला. त्यानें आपण टाकलेला दगड पाहिला तो मुरुड येथील गणपती सारखा दिसला. तो तेथून उचलण्याची त्यानें पुष्कळ खटपट केली, पण तो तेथून हलेना. तेव्हां तेंथेच त्याची स्थापना केली. हल्लींचे देवालय नाग कडनविसांनीं बांधलें असें कांहींही म्हणतात.

पालीस व त्या सभांश्रतालच्या प्रांतांत मी एक पाका नांवाचा प्राणी पाहिला. त्याचा आकार मोठ्या खारीसारखा असून त्याला प्रख आहेत. तो झाडांवर खारीसारखा धांवत उड्या मारीत जातो. पण एका झाडावरून दुसऱ्या जव-

ळच्या झाडावर उडून जातो ! याला फार लांब व उंच उडवत नाही. याची शेंपूट काळ मांजरासारखी झुपकेदार आहे. हा रात्रीं मात्र फिरतो. दिवसा दिसत नाही. हा मांजरासारखा ओरडतो. असा प्राणी मी आजपर्यंत कोठेही पाहिला नाही. हा वडवाघळासारखा पशु व पक्षी स्वरूपी आहे.

पालीस देवब्राह्मण केल्यावर तेथील आसपासची पुरातन व प्रख्यात स्थाने पहावयास गेलीं. पालीजवळ सरसगड किल्ला आहे त्या किल्यांत आतां बंदोबस्ताचे किंवा किल्ला ह्या दृष्टीने त्याचे महत्व राहिले नाही. पाली हा गांव भोर संस्थानामध्ये असल्याने जुन्या पद्धतीस अनुसरून किल्यांतील देवीचे दर्शनास पुष्कळ लोक जातात. नवरात्रांत तेथे मोठा उत्सव होतो. किल्ल्याचा चढाव फारसा मोठा नाही. सवडीप्रमाणे तो पाहून यावा. या किल्ल्याच्या डोंगराला उजव्या बाजूने वळसा घालून गेले असतां दोन सवादोन मैलावर

सिद्धेश्वर

नांवाचे पुरातन शिवस्थान आहे. या शिवस्थानावरून त्या गांवचे नांवही सिद्धेश्वर पडले आहे. हे लिंग ब्रम्हा, विष्णु, महेश असे त्रिगुणात्मक तीन तोंडांचे आहे. समोर पुष्करणी आहे. ह्या बाजूला गांवदेवाचे एक बापूजी म्हणून दैवत असते. मनुष्याच्या तोंडासारखा त्याचा आकार असून त्याला शेंदूर लावतात ! कित्येक ठिकाणचे या नांवाचे हे दैवत फार कडक असते, तसे हेही फार कडक होते. पण आतां त्याचा तेवढा अम्मल राहिला नाही असे म्हणतात. देवतांची जागृती पूजेअर्चेने राहते नाही तर ते दगडच आहेत.

पालीपासून कर्जतकडे जी सडक जाते त्या सडकेने नऊ मैल सहा फर्लांग गेल्यावर तेथून जवळच आसरे गांव आहे. तेथे

वीरेश्वर

महादेवाचे जागृत स्थान आहे. येथे पिशाच्चवाधेचे व महाव्याधीचे रोगी बरे होतात. मीं तेथे गेलीं होतो त्यावेळीं अशी चार पांच मंडळी पाने व डहाळ्या यांच्या लहान लहान शेंपुड्या बांधून त्यांत राहात होती. तुम्हाला येथे येऊन किती दिवस झाले ? तुम्हाला काय झाले होते ? ते आतां कसे आहे ? हे दुरुस्त होण्यास आणखी किती दिवस लागतील ? उपचार काय करतां ? वगैरे बरेच प्रश्न मी त्यांस विचारिले. आणि त्यांचीं उत्तरेही त्यांनीं फार समाधान-

कारक दिलीं. त्यावरून तेथील दैविक सामर्थ्याची कल्पना आली. ते म्हणाले, देवाचें हें इतकें सांनिध्य आहे—म्हणजे हे देवळापासून पन्नास पाऊणशें फुटावर होते—देवाचें नामस्मरण, देवळाभोवती प्रदक्षणा, जवळ पुष्करणी आहे तिचे पाण्याचा उपयोग व नित्य देवळाच्या शिखराचें दर्शन ह्याशिवाय औषधाकरितां आम्ही दुसरें कांहीं करीत नाहीं. पुष्करणीच्या पाण्याला आम्ही शिवत नाहीं ! कोणाजवळून तरी मागून घेतों. देवळाला प्रदक्षणा करावयाची म्हणजे अर्थात त्याच्या आवारांतूनही करीत नाहीं, मग देवळांतून कोठली ? आवाराबाहेरून आमच्या शक्तीप्रमाणें होतील तेवढ्या प्रदक्षिणा करतो. देवाचें दर्शन कधींच होत नाहीं. पण देवळाचे शिखरालाच आम्हीं मनोभावे नमस्कार करतो व त्यापासून आम्हाला चांगला गुण येत आहे. जसे ज्याचें दुखणें तसे त्याला देवाचा प्रसाद किंवा साक्षात्कार होईपर्यंत राहावे लागतें. पण गुण मात्र निश्चित येतो खरा, असा त्यानें आपला व इतरांचा अनुभव सांगितला. खात्री करण्याकरितां त्यांनीं आपलें शरीर किती सुधारलें तें दाखविलें. ज्या ठिकाणीं लस, पू येऊन आंग सडून दुर्गंधी सुटली होती ती बंद होऊन ती जागासुद्धां सुधारत आहे. याप्रमाणें येथें ओस पडलेल्या घरव्यांतून कांहीं मंडळी राहात होती ती या देवाच्या कृपेनें कृतकार्य होऊन परत गेली, हें आम्ही पाहिलें आहे. आतां आम्ही चाँधे पांचजण उरलों आहें ! यापेक्षां या देवाचें सामर्थ्य आणखी काय वर्णवें ?

या गोष्टीवरून परमेश्वरावर भंरवसा, देवाचें कर्तृत्व, त्या पुष्करणीतील पाण्याचा औषधी गुण किंवा तेथील हवेचा गुण यांपैकीं कोणाला महत्व द्यावयाचें किंवा सर्व भिळून महत्व द्यावयाचें याचा तज्ञ विचार करतीलच. ह्मणजे त्यांची जसजशी भावना किंवा समजूत असेल तसतसें त्यांना दिसेल. आतां आमची अस्पृश्य मंडळीसुद्धां अगदीं जवळ जाऊन देवाचें दर्शन घेण्याची इच्छा करितात. त्यांत देवदर्शनापेक्षां मात्सर्याधिक्यच जास्त दिसतें अस्पृश्यतेचें मुख्य कारण अपवित्रता—घाण—कुजणें—सडणें—आणि त्यांत मुख्यतः प्राण्यंगांचे अवशेष हेंच सर्वसंमत आहे. स्पृश्यांच्या उद्देशाला घातक अशी घाण ज्याच्या संसर्गानें येईल तो त्याला अस्पृश्य मानीलच त्याबद्दल किती ठराव केले किंवा सत्याग्रह केले तरी त्यांचा कांहींएक उपयोग होणार नाही. घाण किंवा अपवित्रता हे सापेक्ष शब्द आहेत. घाणांत ज्यांचा जन्म झाला आहे किंवा घाणाचाच ज्यांचा व्यवसाय आहे त्यांच्या जीविताला घाण ही

अपायकारक नाहीं हें प्रेगचे वेळीं सिद्ध झालें आहे. ज्या घरांत स्पृश्य मेले तोंच घरे अस्पृशांनीं शुद्ध करून दिलीं तरी त्यांपैकीं एकालाही कसली इजा झाली नाही. दूषित किंवा अपायकारक संसर्ग टाळणें हें प्रत्येकांचें शास्त्रसिद्ध कर्तव्य आहे. संसर्ग आणि अस्पृश्यता यांचीं तत्वे अगदीं एक आहेत ह्मणून संसर्ग जर टाळला पाहिजे तर अस्पृश्यता ही पाळलीच पाहिजे. घाणीचा व्यवहार करणारांनीं किती जरी शुद्धता केली तरी त्यांच्याजवळील घाण अगदीं निःशेष जात नाही. आपण जेवल्यावर किती जरी हात धुतले तरी हाताला अन्नाचा किंवा खाल्लेल्या पदार्थाचा वास आल्याशिवाय राहतच नाही. हिंदू-शिवाय इतर धार्मिक अस्पृश्यता पाळित नाहीत. त्यांच्या समाजांत नवेनवे घातक रोग उत्पन्न होतच आहेत ह्मणून समाजाच्या-देवाच्या धर्माच्या-आरोग्याकरितां किंवा हिताकरितां अस्पृश्यता ही पाळलीच पाहिजे यांत द्वेष मुळींच नाही. देवदर्शन हें धार्मिक विधीकरितां घ्यावयाचें असतें. विधर्मी मनुष्यांना तो देव नाही हें उघड आहे. मग ज्या धर्मांनिं कांहीं कारणानें त्यांना अस्पृश्यत्व दिलें आहे तें अस्पृश्यत्व त्यांनीं टाकणें ह्मणजे धर्मबाह्य वर्तन करणें नव्हे काय ? मग अशांनिं त्यांना ज्या धर्मभावनेनें ते देवाचें दर्शन घेतात त्या भावनेचें फळ त्यांना कसें मिळेल ? त्यांची भावना जर निर्भत्सर व शुद्ध असेल तर देवळाच्या कळसाच्या दर्शनानें सुद्धां त्यांना इच्छित फळ ह्या मंडळीस मिळतें त्याप्रमाणें किंवा त्यापेक्षां जास्त खचित मिळेल, यांत संशय नाही. व त्यांच्या वाडवडिलांच्या भाविकपणामुळें त्यांना तसें फळ मिळतही असे. आतां देवाचें दर्शन घेतल्याशिवाय समाधानच होत नसेल तर तसा देव आपले घरीं ठेवून सकाळ संध्याकाळ किंवा इच्छेस वाटेल तेव्हां त्याचें दर्शन घेत बसावें किंवा हवा तो सुखसोहाळा करून घ्यावा. खरे भक्त आहेत कोठे ? देव ह्मणतो त्याचीच वाण आहे. खऱ्या भक्ताजवळ मीं आहेच त्याला कोणत्याही देवदर्शनास जावयास नको. मी त्याचे घरीं देव ह्मणून दर्शनाकरितां नसून त्याचा चाकर ह्मणून राहिलों आहे ! चरेल्या मेळ्याकडे त्याच्याबरोबर देवानें मेलेलीं ढेरेंसुद्धां ओढलेलीं आहेत ! संत हे ब्राह्मणापासून अंत्यजापर्यंत सर्व जातींत होते हें संतलीलामृतांत स्पष्ट दाखविलें आहे. पण त्यांत कोणी आपली जात सोडली होती ? संत हे देव ब्राह्मणानासुद्धां वंद्यच होते. खरोखर ब्रह्मज्ञान्याला व संताला जातच नाही. भक्त किंवा संत हीच त्यांची जात. असें होतें तरी

कोणीही संताने आपली जात टाकून परकीय जातीचा किंवा देवाचा अनादर केला नाही. स्वराज्यांत अशा सर्व जाती एकमेकांशी प्रेमाने नांदत होत्या द्वेष मुळींच नव्हता. तो आतां पाश्चात्यांच्या चिथावणीने शिरला आहे तो टाकून चा ह्मणजे जो तो मूळ स्वरूपांत येईलच ! द्वेष करून सर्वांना समानता प्राप्त होईल अशी जर त्यांची अपेक्षा असेल तर ती साफ चुकीची आहे. सृष्टिक्रमच जर असमतेचा आहे, तर कृत्रिम समता टिकणे शक्य नाही. समुद्राचा पृष्ठ-भाग समान दिसतो पण क्षोभ झाला ह्मणजे त्याचे खरे स्वरूप समजते. आमचा नांदता समाज विस्कळीत व्हावा व आह्मी जात व धर्मविहीन व्हावे ह्मणून हीं भांडणे निर्माण होत आहेत. ह्मणजे हीं भांडणे संपाला नकोत व आमची उन्नति व्हावयास नको.

ह्या आज्ञ्यांची चित्तवृत्ति या धर्मतत्वावर स्थिर होती. याविरुद्ध हीच मंडळी जर दुराग्रहाने देवळांत जाऊन दर्शन घेतील, देवावर प्रत्यक्ष पाणी घालतील किंवा शिवतील किंवा पुष्करणीस शिवून पाणी घेतील किंवा तीत स्नान करतील तर त्यांना जें फळ हल्लीं मिळत आहे तें न मिळतां त्यांची, त्यांच्या सनातन धर्माची व श्रेष्ठ जातीची पूर्ण अधोगती होईल व व्यर्थ भांडणे मात्र होतील यांत काडीमात्र शंका नाही. मार्गे जसे कनकेश्वराला स्पृश्य जातीपैकीं अस्पृश्य अवस्थेत त्याचा देवाला स्पर्श झाला असतां त्याची वाहण्याची गंगा बंद होते, तसे साक्षात्काराचे प्रकार नाहोसे होतील. देव व धर्म यांच्यांत सत्व राहणार नाही व अवास्तव प्रसंग येईल व तो येऊंही लागला आहे. याचा अनुभव प्रत्येकाने आपल्या मनाशीं पहावा ह्मणजे बिनतक्रार तो समजेल व त्याची खात्री होईल. महारोगी जातीनें स्पृश्य असतां दुर्दैवाने ते अस्पृश्य झाले, पण त्यांनीं त्या प्रसंगीं स्पृश्यत्वाचा दुराग्रह न धरितां आपले अस्पृश्यत्वच मानून धार्मिक विधी केले त्यांत त्यांचा थोरपणा नाही काय ? ह्या थोरपणाचेच त्यांना बक्षिस मिळाले हेंच निश्चयात्मक आहे. आमचे अस्पृश्यबंधु व त्यांचे साथीदार यांनीं या गोष्टीचा विचार करावा, ह्मणजे ते सुज्ञ असल्यामुळे त्यांची समजूत पटेल. त्यांनीं अस्पृश्यत्व पाळणे ह्मणजे धार्मिक तप करणे आहे, आणि न पाळणे ह्मणजेच धर्मलंडपणा करणे आहे. ज्यांना आपल्या धर्माचा अभिमान असेल ते असे कधीं करणार नाहींत. त्यांच्या वाडिलांनीं असे काहीं कधीं केले नाही, तसे यांनींही करूं नये ह्मणजे त्यांच्याप्रमाणेच यांना शाश्वत सुख मिळेल.

तें अशानें भिळणार नाही. स्पृश्य मंडळी अगदीं ब्राह्मणसुद्धां सुतक पाळून किंवा विटाळशीचा विटाळ मानून अगदीं कठीण प्रसंगीसुद्धां अस्पृश्यत्व राखतात. मग अस्पृश्यांनीं अस्पृश्यांचीं बंधनें पाळून धर्माचें रक्षण करण्याकरितां अस्पृश्यत्व राखावयास नको काय ? आपण बंध मानिलेला देव विधर्मीयांच्या चिथावणीन आपणच कसा बाटवावा, याची त्यांनीं समजूत करून घ्यावी ह्मणजे कोणी न सांगतां त्यांची समजूत होईल. स्पृश्य लोकसुद्धां सोवळें, देव, ब्राह्मण, गंगा यांची पवित्रता आपण त्यावेळीं अस्पृश्य राहून पाळतात. मग आपण धर्म रक्षणाकरितां अस्पृश्य राहिल्यानें आपणाला कमीपणा कसा येईल ! कधींच येणार नाही, हें त्यांनीं पक्कें लक्षांत ठेवावें. ह्मणजे त्यांची समजूत कोणी न सांगतां खचित पडेल. आतां अस्पृश्य ह्मणतील कीं, तुमची अस्पृश्यता कांहीं मुदतीची आहे, तशी आमची नाही. तर असेही नाही. ब्राह्मणांतील सुधारक मंडळी सोवळें ओवळें फारसें मानीत नाहींत. पण ते दुराग्रहानें भिक्षुकांना शिवत नाहींत किंवा त्यांची थडा करीत नाहींत. सोवळ्या ब्राह्मणांच्या पंक्तींत बसण्याची ते कधींही इच्छा करीत नाहींत. हा ते वेदाला, ब्राह्मणत्वाला किंवा धर्माला मान देतात. तसा अस्पृश्यांनीं धर्माला मान कां देऊं नये ? आतां ते ह्मणतील हल्लींच्या काळीं रेल्वे, बोटी यामुळें इतकी स्वच्छता कोठें राहिली आहे ? पण पूर्वींही बाजार होते. रस्ता सर्वास मोकळा होताच पण ती धर्मानें त्या वेळेपासून तशी तितक्यापुरती सूट दिली आहे. अशा स्वाभाविक घडणाऱ्या गोष्टीचा आधार घेऊन मुद्दाम जर या गोष्टी कोणी करूं लागला तर अनवस्था प्रसंग येईल. पोटांत घाण आहे मग बाहेर स्वच्छता कशाला ? एकाच ओहोळ्यावर, नदीवर सर्व जात पाणी भरते; इतकेंच नव्हे तर त्यांतून मळाची लेंडकेंही वाहून जातांना दृष्टीस पडतात. गंगेसारख्या महा नद्यांतून मनुष्यांची प्रेतेंही वाहातांना दृष्टीस पडतात. हा आधार घेऊन कोणीही दुसऱ्याच्या पाण्याच्या भांड्यास स्पर्श करूं लागला किंवा घाण घालूं लागला तर कसे चालेल ! व्यक्तीची व समुदायाची शुद्धता निरनिराळी आहे. तिचा आधार घेऊन व्यवहार करीत गेल्यास सबगोलंकार होईल. सामुदायिक दृष्टीनें सर्व जग एकच आहे. पण व्यवहाराकरितां त्याचे असे भाग करणे अगदीं जरूर आहे. सर्व पदार्थ पोटांत गेल्यावर एकत्र होतात. मग अगोदरच एकत्र करून खाळे तर जसें तें हास्यास्पद होईल तसेंच हें आहे. भलत्याचे आधार भलत्यानेंच घेतां कामा नये.

धर्मबंधने ही मनुष्यजातीच्या सुखाकरितांच आहेत. ज्या त्या जातीने आपला धर्म पाळावा व इतर जातीने ह्याला तो धर्म पाळण्याकरितां मदत करावी पण द्वेष करूं नये. तरच प्रत्येकाचे स्वधर्माचरण घडेल परव्हीं होणार नाही. यांत द्वेष नाही. तो अस्पृश्यांना अधर्म किंवा द्वेष वाटत असल्यास तें दुर्दैव आहे. ब्राह्मणाची स्वच्छता, पवित्रता व स्त्रियांचे पातिव्रत्य इतरांनीं त्यांना मदत करून राखिल्यासच तों टिकतील. त्यांच्या नाशाच्या पाठीस लागल्यास तों टिकणारच नाहीत. जगाच्या आरंभापासून त्यांनीं ब्राह्मणत्व राखिलें आहे. त्याचा अभिमान केवळ ब्राह्मणांनीं न धरितां इतर जाती धर्मियांनीं सुद्धां धरला पाहिजे. ब्राह्मणजात आजपर्यंत राहिली ह्मणूनच हिंदुधर्म किंवा आर्य-धर्म आजपर्यंत टिकला, नाहीतर सिलोन, चीन, इराण व मिसर देशाप्रमाणें त्याचा नायनाट झाला असता. कुलधर्माची जेव्हां जरूरी पडते तेव्हां घरच्या ह्यातारीलाच ते विचारावे लागतात; तसा आपल्याकडून हिंदुधर्माचा लोप झाल्यास किंवा होऊं लागल्यास पुन्हां त्याची जेव्हां जरूर पडते तेव्हां तें शिक्षण ब्राह्मणाकडूनच घ्यावे लागतें, नुसत्या पोथ्या पुस्तकावरून तें समजणार नाही. ह्मणून ब्राह्मणांचे रक्षण ब्राह्मणांनीं तर करावेच पण इतर जातींनीं ब्राह्मणावर उपकार करण्याकरितांच नव्हे तर अखिल हिंदुत्वाच्या रक्षणाकरितां व कदाचित आपण आपले जातीधर्म विसरलों, आचारभ्रष्ट झालों तर ते सांगण्याकरितां तरी ह्या धर्मवृद्ध ह्यातारीचे रक्षण प्रयत्नपूर्वक करावे. ब्राह्मणजात इतर जातीपाशीं भीक मागते, तिचा हक्क ह्मणून नाही अर्थात ती कोणालाही जड नाही. पण द्वेष करणाऱ्या कोणालाही ती जडच आहे. मग तो सार्वभौम राजा असो किंवा जगन्नियंता परमेश्वर असो ! कारण असा तिचा इतिहास आहे कों, कितीही कफळक वृत्तींत ही जात टिकते आणि तसेंच तिला शिक्षण दिलें जातें. ह्मणून कोणीही ह्या जातीच्या वाटेस गेला नाही व ती आजपर्यंत वंदनीयच होती. पेशवे श्रीमंत झाले. त्यांच्या मुलाची मुंज झाली तेव्हां ' भवतु भिक्षां देहि ' हा ब्राह्मणत्वाचा गुरुमंत्र त्यांना गुरूपासून घ्यावाच लागला कारण त्यावांचून मुंज पुरी होतच नाही ! इतर जातींच्या व सर्व बायकांच्या मुंजी करून सर्वांना भीक मागण्याचा उपदेश करून हिंदुधर्म भिकेवर निर्माण झाला आहे असे जगास दाखवावयाचें आहे कों काय ? एका लहानशा जातीचे भीक मागून पुरें होत नाही तर हा कंगालखाना किती वाढवा-

तें अशानें मिळणार नाहीं. स्पृश्य मंडळी अगदीं ब्राह्मणसुद्धां सुतक पाळून किंवा विटाळशीचा विटाळ मानून अगदीं कठीण प्रसंगींसुद्धां अस्पृश्यत्व राखतात. मग अस्पृश्यांनीं अस्पृश्यांचीं बंधनें पाळून धर्माचें रक्षण करण्याकरितां अस्पृश्यत्व राखावयास नको काय ? आपण वंद्य मानिलेला देव विधर्मीयांच्या चिथावणीनें आपणच कसा बाटवावा, याची त्यांनीं समजूत करून घ्यावी ह्मणजे कोणी न सांगतां त्यांची समजूत होईल. स्पृश्य लोकसुद्धां सोवळें, देव, ब्राह्मण, गंगा यांची पवित्रता आपण त्यावेळीं अस्पृश्य राहून पाळतात. मग आपण धर्म रक्षणाकरितां अस्पृश्य राहिल्यानें आपणाला कमीपणा कसा येईल ! कधींच येणार नाहीं, हें त्यांनीं पक्कें लक्षांत ठेवावें. ह्मणजे त्यांची समजूत कोणी न सांगतां खचित पडेल. आतां अस्पृश्य ह्मणतील कीं, तुमची अस्पृश्यता कांहीं मुदतीची आहे, तशी आमची नाहीं. तर असेही नाहीं. ब्राह्मणांतील सुधारक मंडळी सोवळें ओवळें फारसें मानीत नाहींत. पण ते दुराग्रहानें भिक्षुकांना शिवत नाहींत किंवा त्यांची थडा करीत नाहींत. सोवळ्या ब्राह्मणाच्या पंक्तींत बसण्याची ते कधींही इच्छा करीत नाहींत. हा ते वेदाला, ब्राह्मणत्वाला किंवा धर्माला मान देतात. तसा अस्पृश्यांनीं धर्माला मान कां देऊं नये ? आतां ते ह्मणतील हल्लींच्या काळीं रेल्वे, बोटी यामुळें इतकी स्वच्छता कोठें राहिली आहे ? पण पूर्वींही बाजार होते. रस्ता सर्वास मोकळा होताच पण ती धर्मानें त्या वेळेपासून तशी तितक्यापुरती सूट दिली आहे. अशा स्वाभाविक घडणाऱ्या गोष्टीचा आधार घेऊन मुद्दाम जर या गोष्टी कोणी करूं लागला तर अनवस्था प्रसंग येईल. पोटांत घाण आहे मग बाहेर स्वच्छता कशाला ? एकाच ओहोळावर, नदीवर सर्व जात पाणी भरते; इतकेंच नव्हे तर त्यांतून मळाची लेंड-केंही वाहून जातांना दृष्टीस पडतात. गंगेसारख्या महा नद्यांतून मनुष्यांची प्रेतेंही वाहातांना दृष्टीस पडतात. हा आधार घेऊन कोणीही दुसऱ्याच्या पाण्याच्या भांड्यास स्पर्श करूं लागला किंवा घाण घालूं लागला तर कसें चालेल ! व्यक्तीची व समुदायाची शुद्धता निरनिराळी आहे. तिचा आधार घेऊन व्यवहार करीत गेल्यास सबगोलंकार होईल. सामुदायिक दृष्टीनें सर्व जग एकच आहे. पण व्यवहाराकरितां त्याचे असे भाग करणें अगदीं जरूर आहे. सर्व पदार्थ पोटांत गेल्यावर एकत्र होतात. मग अगोदरच एकत्र करून खाल्ले तर जसें तें हास्यास्पद होईल तसेंच हें आहे. भलत्याचे आधार. भलत्यानेंच घेतां कामा नये.

धर्मबंधने ही मनुष्यजातीच्या सुखाकरितांच आहेत. ज्या त्या जातीने आपला धर्म पाळावा व इतर जातीने त्याला तो धर्म पाळण्याकरितां मदत करावी पण द्वेष करूं नये. तरच प्रत्येकाचे स्वधर्माचरण घडेल परव्हीं होणार नाही. यांत द्वेष नाही. तो अस्पृश्यांना अधर्म किंवा द्वेष वाटत असल्यास ते दुर्दैव आहे. ब्राह्मणाची स्वच्छता, पवित्रता व स्त्रियांचे पातिव्रत्य इतरांनी त्यांना मदत करून राखिल्यासच ती टिकतील. त्यांच्या नाशाच्या पाठीस लागल्यास ती टिकणारच नाहीत. जगाच्या आरंभापासून त्यांनी ब्राह्मणत्व राखिले आहे. त्याचा अभिमान केवळ ब्राह्मणांनी न धरितां इतर जाती धर्मियांनी सुद्धा धरला पाहिजे. ब्राह्मणजात आजपर्यंत राहिली ह्मणूनच हिंदुधर्म किंवा आर्यधर्म आजपर्यंत टिकला, नाहीतर सिलोन, चीन, इराण व मिसर देशाप्रमाणे त्याचा नायनाट झाला असता. कुलधर्माची जेव्हां जरूरी पडते तेव्हां घरच्या झेतारीलाच ते विचारावे लागतात; तसा आपल्याकडून हिंदुधर्माचा लोप झाल्यास किंवा होऊं लागल्यास पुन्हां त्याची जेव्हां जरूर पडते तेव्हां ते शिक्षण ब्राह्मणाकडूनच घ्यावे लागते, नुसत्या पोथ्या पुस्तकावरून ते समजणार नाही. ह्मणून ब्राह्मणांचे रक्षण ब्राह्मणांनी तर करावेच पण इतर जातींनी ब्राह्मणावर उपकार करण्याकरितांच नव्हे तर अखिल हिंदुत्वाच्या रक्षणाकरितां व कदाचित आपण आपले जातीधर्म विसरलों, आचारभ्रष्ट झालों तर ते सांगण्याकरितां तरी ह्या धर्मवृद्ध झेतारीचे रक्षण प्रयत्नपूर्वक करावे. ब्राह्मणजात इतर जातीपाशीं भीक मागते, तिचा हक्क ह्मणून नाही अर्थात ती कोणालाही जड नाही. पण द्वेष करणाऱ्या कोणालाही ती जडच आहे. मग तो सार्वभौम राजा असो किंवा जगन्नियंता परमेश्वर असो ! कारण असा तिचा इतिहास आहे कों, कितीही कफळक वृत्तींत ही जात टिकते आणि तसेच तिला शिक्षण दिले जाते. ह्मणून कोणीही ह्या जातीच्या वाटेस गेला नाही व ती आजपर्यंत वंदनीयच होती. पेशवे श्रीमंत झाले. त्यांच्या मुलाची मुंज झाली तेव्हां ' भवतु भिक्षां देहि ' हा ब्राह्मणत्वाचा गुरुमंत्र त्यांना गुरूपासून घ्यावाच लागला कारण त्यावांचून मुंज पुरी होतच नाही ! इतर जातींच्या व सर्व बायकांच्या मुंजी करून सर्वांना भीक मागण्याचा उपदेश करून हिंदुधर्म भिकेवर निर्माण झाला आहे असे जगास दाखवावयाचे आहे कों काय ? एका लहानशा जातीचे भीक मागून पुरे होत नाही तर हा कंगालखाना किती वाढवा-

वयाचा ? पूर्वी क्षत्रीय वैश्यांच्या मुंजी होत असत त्या निराळ्या हेतूने होत असत व आतां तो काळही गेला ह्मणूनच त्यांच्या मुंजी बंद पडल्या. हल्ली आपल्या देशांतच हिंदू ह्मणवून घेण्याची किंवा ब्राह्मणत्वाची अथवा जाती-भेदाची जेथे लाज वाटू लागली आहे तेथे हीं जुनीं मढीं उकरून काय करावयाचें ? वस्तुतः जाती ह्या श्रमविभागाकरितां उत्पन्न झाल्या आहेत आणि कोणत्या समाजांत त्या नाहींत ? पण हिंदु धर्माच्या जातींना मात्र तोंड मुरडावयाचें, हें कां ?

आतां स्पृश्य हिंदु हे, मुसलमान व ख्रिस्ती हे धर्मबाह्य असून त्यांस शिवतात मग आपल्याच धर्मातील पण अस्पृश्य अशा लोकांस कां शिवत नाहींत ? तर याचें कारण किंवा समाधान असें आहे कीं बाटलेले मुसलमान किंवा ख्रिस्ती हे परदेशांतून आलेले नसून ते आमचेच भाऊबंद आहेत. बाटलेले ते सर्वच अंत्यज होते असें मुळांच नाहीं, तर ते बहुतेक स्पृश्यच होते; इतकेंच नव्हे तर ब्राह्मणही होते. मग ते बाटले ह्मणून अंत्यज किंवा अस्पृश्य कसे होतील ? ब्राह्मणानें पुनर्विवाह केला तर तो कृत्रिम ब्राह्मण फारतर होईल, पण शूद्र किंवा अस्पृश्य कसा होईल ? तसें आग्रहानें ह्मटल्यास तें व्यवहाराला धरून होणार नाहीं. यामुळे ते स्पृश्यच राहिले यांत कांहीं वावर्गे नाहीं. प्रत्येक जातींत किंवा धर्मांत श्रेष्ठ कनिष्ठ हा भेद व्यवसाय दृष्टीनें राहणारच आणि त्या दृष्टीनें तितक्यापुरती त्यांची-जाती दृष्टीनें नसली, तरी व्यक्ति दृष्टीनें-अस्पृश्यता राहणारच. हिंदुधर्मांत धंदे हे जातिविशिष्ट असल्यामुळे मृत पशूंचा व्यवहार करणारांची जात अस्पृश्य राहिली यांत वावर्गे काय झालें ? मृतपशूंचा राहो पण मृताची सर्व उत्तरक्रिया होईपर्यंत त्याचे आप्त अस्पृश्यता (सुतक) पाळतात, इतकेंच नव्हे तर स्मशानयात्रेस गेलेले सुधारक असले किंवा त्यांनीं प्रत्यक्ष मृतास स्पर्श केला नसला तरी स्पृश्यास्पृश्यतेचा दोष मानून स्नान केल्याशिवाय शुद्धता मानित नाहींत. आतां अस्पृश्य हे बाटले ह्मणजे स्पृश्य होतात हें ह्मणणेंच खोटे आहे. व्यवसाय परिवर्तन होईपर्यंत ते अस्पृश्यच राहतात हें मी प्रत्यक्ष पाहिलें आहे. आतां इतर धर्मांत अस्पृश्यता नसल्यामुळे व्यवहारांत ते स्पृश्य होतात. तसें बाजाररहाटांत अस्पृश्यता ही कोणी मानित नाहींच पण जाणूनबुजून अस्पृश्यता जाणें शक्य नाहीं व तें आरोग्याचे दृष्टीनें योग्यही नाहीं. मांस विकत घेतलेला भाजीमार्केटांत आलेला चालेल पण भाजीमार्केट व मांसमार्केट कधीं एक होणार नाहीं व तसें करणें

हल्लींच्या सुधारक किंवा सुशिक्षितांसाठी आरोग्य दृष्टीने आवडणार नाही. ती निराळीच पाहिजेत हें मांसाहारीसुद्धां कबूल करितील, व करतातच. प्रत्येक धर्माभ्ये जरी जाती नसल्या तरी व्यवसायामुळे उच्चनीच भाव हा आहेच. तेव्हां जे लोक दुसऱ्या जातींत कां होईना श्रेष्ठ व्यवसाय करतात त्यांनाच समव्यवसायामुळे शिवण्याचा प्रसंग येतो. कनिष्ठ मनुष्याच्या व्यवसायाशी येत नाही. जातीबाह्य मनुष्य असला ह्मणजे तो आपल्या अंत्यजापेक्षांही नीच ही विचारसरणी व्यवहारक्षम नाही. आतां परंपरेनें सर्व स्पृश्यच आहेत पण त्यांचा प्रत्यक्ष संबंध येऊं नये, एवढीच धर्माची आज्ञा आहे. विटाळशी, किंवा अस्पृश्य लोक किंवा भंगी अगदीं एकाच रस्त्यांतून जातात. पावसाळ्यांत सर्व पाणी एकच असतें व त्यावरूनच अगदीं पवित्र सोवळे ब्राह्मण चालून जातात. पण त्यांना धर्मानें अस्पृश्यत्व येत नाही. यार्चे कारण अप्रत्यक्ष रीतीनें त्यांचा तो संबंध आहे हें होय. असा अप्रत्यक्ष संबंध करण्याला धर्माची आडकाठी नाही. त्याचा स्वीकार करावा. प्रत्यक्ष संबंध करूं नये हाच एकंदर लिहिण्याचा व धर्माचा हेतु आहे, तो सर्वांनीं पाळावा; निदान विचार तरी करावा ह्मणजे तो आचरणांत आणण्याची केव्हांतरी इच्छा होईल. स्पर्शाचा पराक्रम हल्लीं विजेनें स्पष्ट दिसूं लागला आहे. मालाच्या रेल्वेच्या ओड्याच्या गाड्या ओढल्या जात अनंत अंतरावरचा शब्द केवळ हवेच्या स्पर्शानें रेडियोनें स्पष्ट ऐकूं येतो यावरून सज्जन दुर्जनाचा वारासुद्धां सुखदुःखाला कारणीभूत होतो ही जुनी ह्मण अगदीं स्पष्ट दिसत आहे. असो.

पालीपासून कर्जतच्या सडकेनें गांवाबाहेर निघाल्यावर डाव्या हाताला अंबा नदी लागते. ती ओलांडून सुमारें अर्धा मैल गेल्यावर एक

उन्हाळें

लागतें. ह्या उन्हाळ्याचें पाणी बदरिनारायणाचे कुंडाप्रमाणेंच अगदीं बेताचें ऊन आहे. यामुळे आसपासची मंडळी येंथें नित्य स्नानाला येते. कुंड नीट चिरेबंदी बांधून काढलें आहे. सुमारें आठ फूट औरस चौरस चिन्यांनीं बांधिलें आहे. खोली कंबरभर आहे. पाण्याला गंधकाचा वास येतो. जवळ विठोबाचें लहानसें देऊळ आहे. येंथें स्नान केल्यानें त्वग्रोग नाहीसे होतात. रोगाची जशी कमजास्त बाधा असेल त्याप्रमाणें कमजास्त दिवस स्नान करावें लागतें. बायकांना न्हाण्याला ही अगदीं उत्तम जागा आहे. इतर लोक शेतावर

कामकाँज, श्रम करून रोज संध्याकाळीं येथें स्नानाला येतात. हें खालून उकळ्या येऊन वाहात असल्यामुळे नेहमीं स्वच्छ राहातें व आनंद वाटतो. पुष्कळ वेळ स्नान करीत बसावें असें वाटतें. पण फार वेळ स्नान करीत बसल्यास जीव व्याकूळ होतो. अन्नपचन ताबडतोब होऊन चांगली भूक लागते. श्रीमंत व आळशी मनुष्यांना अनायासें अन्नपचन करण्याचें हें एक साधन आहे. या पाण्यांत स्नान केल्यानें श्रमपरिहार चांगला होतो. जो अवयव दुखत असेल तो या पाण्यांत दुखण्याच्या मगदुराप्रमाणे ठेवीत गेल्यास गुण येतो. असा या पाण्यांत औषधी गुण आहे. पाणी उकळीच्या योगानें एकसारखें वर येत असून वाहातें असल्यामुळे पाण्यांत घाण किंवा दोष राहात नाहीं. हें ऋतुमानाप्रमाणे कमजास्त उष्ण होत असल्यामुळे पावसाळ्यांत व थंडीच्या दिवसांत येथें स्नानास फार लोक येतात. पालीस किंवा ह्या प्रांतांत येणारानें येथें स्नान करून आपलें शरीर पवित्र केल्याशिवाय राहूं नये.

याच बाजूस येथून पुढें चार मैलावर व पालीपासून सहा मैलावर

उद्धर रामेश्वर

ह्मणून शिवस्थान आहे. रामेश्वराचें (शंकराचें) देऊळ गांवाबाहेर दोन फर्लागावर एका ओढ्याचे काठीं आहे. देऊळ अगदीं पडक्या स्थितींत आहे. सर्व देऊळ दगडी आहे. देवळाचा घुमट पडला असल्यामुळे वर गवत पेंढ्यांची शाकारणी घालतात. गाभान्यांत काळोख अगदीं मिट्ट आहे. उजेड व हवा येण्यास साधन नाहीं ह्मणून हवा अगदीं कोंदट आहे. बाहेरचा सभामंडपही दगडी आहे. पण तेही दगड चिरा पडून फुटून पडण्याचे बेतांत आहेत. कोसळून कधीं अपघात होईल याचा नेम नाहीं. तूर्त या दगडांना लाकडी खांबांचे धिरे देऊन थांबविले आहे. देवळाच्या खालीं ओढ्यांत पाण्याचीं दोन बांधीव कुंडें आहेत. या ठिकाणीं रामानें बाण मारून पाताळांतील गंगा काढून जटायूची क्रिया केली व त्या कुंडांत त्याच्या अस्थि टाकिल्या; ह्मणून अद्याप या ठिकाणीं लोक मृताची क्रिया करून अस्थि या कुंडांत टाकतात. ह्या कुंडांत टाकलेल्या अस्थींच नाशीकच्या रामकुंडांतील अस्थींप्रमाणें पाणी होतें असा इकडे अनुभव आहे. याला खालचें रामेश्वर ह्मणतात. गांवाचें नांव उद्धर असें आहे. ह्या कुंडापासून ओहोळाच्या रूपानें ही गंगा नेहमीं वाहात असते.

ह्या उद्धरगांवचे नजीकच जो डोंगर आहे त्यावर जटायूचे घरटे होतें. रावण सीतेला घेऊन आकाशमार्गे जात असतां जटायूने आपल्या सामर्थ्याने त्याला येथे प्रतिबंध केला. त्याबद्दल जटायूचे रावणाने पंख उपटून त्याला मृतवत् केलें. तशा स्थितीत तो राम येण्याची वाट पाहात जीव धरून बसला होता. राम आल्यावर त्याने त्याला सीतेचा शोध सांगितला व नंतर त्याने येथे प्राण सोडला तेव्हां रामाने ह्याची उत्तरक्रिया केली. डोंगरावर जंगलांत जटायूचे घरटे कोठे होतें ती जागा अद्याप तेथील डोंगरी लोक दाखवितात. तेथेही जिवंत पाण्याचे एक बांधीव कुंड आहे. त्याचेजवळ जेथे राम जटायूच्या समाचारास बसले होते तेथे खंडकांत जटायूची पक्षाच्या आकाराची पावले व जवळ रामाच्या पादुका खोदलेल्या आहेत. हे त्यांचे स्मारक ह्मणून जंगली लोक दाखवितात. यात्रेकरू परम भक्तीने त्यांचे दर्शन, वंदन, पूजन करितात. डोंगरावरही रामेश्वराचे (शंकराचे) प्रशस्त देऊळ आहे. हे देऊळ हल्ली बऱ्या स्थितीत आहे. एका श्रीमंत बाईने त्याच्यावर पत्रे घालून शाकारणीचे काम चांगले केले आहे जवळ एक कुंड आहे. जटायूचे घरटे जरा आणखी डोंगरावर आहे. तेथे त्याच्यामार्गे सांगितलेल्या पादुका आहेत. तेथे जंगल मोठे उंच उंच झाडांचे असून पाणीही उत्तम आहे. येथेही अशी वर खाली दोन कुंडे आहेत. वरच्या कुंडाचा झराच खालच्या कुंडांत येत आहे असे ह्मणण्यास हरकत नाही. मला वरचे कुंड वाहाते दिसले, तसे खालचे दिसले नाही. रामागे बाण मारून प्रथम हीच गंगा काढली. आणि हिचा प्रवाह खालचे कुंडांत व डोंगराखालच्या, मार्गे सांगितलेल्या देवळाचे कुंडांत गेला असे ह्मणतात. यात्रेकरू येथे स्नानदान करून आपल्या देहाचे सार्थक करितात.

जटायूने दशरथाला युद्धाचे वेळी फार मदत केली होती. ह्मणून दशरथाचा व जटायूचा फार ऋणानुबंध होता. दशरथाचा सप्त हा मुलगा व त्याची बायको सीता ही सून हीं आपल्याकडे येत आहेत असे पाहून जटायूला त्यावेळी प्रेमाचा गर्हिवर आला होता. ह्मणूनच जटायूने रावणाला सीता नेतांना फार प्रतिबंध केला. सीतेनेही आपण सांगितलेल्या रामायणांत जटायूचा योग्य शब्दामध्ये गौरव केला आहे.

येतेंच. हा नियम जुन्या पद्धतीप्रमाणें ब्राह्मणांनाच लागू आहे, इतरांना नाही. तसेंच पाहुणेही फार थोडे येत असल्यामुळें ही पद्धति अंमलांत येत आहे हें उघड आहे. इकडील लोक भाविक व त्यांचा ह्या देवावर मोठा भरंवसा असल्यामुळें शिवरात्रिचे दिवशीं वीस पंचवीस ब्राह्मण एकत्र बसून सकाळीं सात वाजल्यापासून रात्री बारा वाजेपर्यंत त्यांचे एकसारखे लघुरुद्र चाललेले असतात. उत्साहाचे वेळीं दिवसारात्रीं निरनिराळ्या हरदासांची व पुराणिकांची कथा, कर्तने, पुराणें, गाणेंबजावणें व वेदमंत्रघोष, मंत्रपुष्पें चालूं असल्यामुळें उत्सवांत केव्हांही गेलें तरी मन रममाण होतें व वेळ केव्हांच निघून जातो. निरनिराळ्या हरदास पुराणिकांना त्यांच्या योग्यतेप्रमाणें देवस्थानांतून विदागी मिळते, यामुळें गुणी जनांचाही संग्रह वाढतो.

मेढ्याप्रमाणें नागोठण्यासही असे उत्सव होतात. गांवढें गांवांत एखादेंच देऊळ असतें. ह्मणून त्या देवाचे उत्सव फार प्रेमानें होतात. पर ठिक्राणीं नोकरांस गेलेले गांवचे लोकही ह्या उत्सवाकरितां मुद्दाम येतात. व काहींतरी नाटक किंवा लळित इतर भोंवतालच्या गांवांपेक्षां. आपलें चांगलें व्हावें ह्मणून चढाओढीनें करितात. अशा रीतीनें गांवढेगांवचे उत्सव जुन्या पद्धतीचे एकजुटीनें, चढाओढीनें व प्रीतीनें करितात, यामुळें उत्साह करण्याचा मूळ हेतु चांगल्या प्रकारें सिद्धीस जातो. एकी, जूट, सार्वजनिक काम करण्याची हौस व तत्परता, आपलें कसब व कर्तृत्व दाखविणेची पराकाष्ठा व श्रेष्ठपणाचें अनुकरण यांचें शिक्षण अशा उत्साहामुळें मिळतें. हे उत्साह व लग्नकारणाचे सोहाळे हे, मुळें बुद्धीनें व कर्तृत्वानें पुढें येण्याचे नेहमींचे राजमार्ग आहेत. साधनाभावामुळें गांवढेगांवचीं नाटके विशेष पाहण्यासारखीं नसलीं तरी देवस्थानास लागलेल्या वेलवुड्या, कागदाचीं खोदकामें, नकशा, चढाओढीच्या रांगोळ्या हीं कामें खरोखर पाहण्यासारखीं असतात. सर्व गांव, मुख्यतः सर्व मुळें या उत्साहाचे वेळीं अगदीं आनंदांत असतात. तीं आपआपले नवे पोशाख व दागिने घालून इकडे तिकडे हिंडत असतात. त्यांना ही पर्वणी केवळ दिवाळीपेक्षांही प्रीय वाटते. सकाळपासून संध्याकाळपर्यंत त्यांच्या देवळांत किती खेपा होत असतील त्याचा मेम नाही ! प्रत्येक मूल आपणांस कोण काय काम सांगेल याची अगदीं वाट पाहात असतें. आपणांस काम सांगतील कधीं व आपण

कामकाँज, श्रम करून रोज संध्याकाळीं येथें स्नानाला येतात. हें खालून उकळ्या येऊन वाहात असल्यामुळे नेहमीं स्वच्छ राहातें व आनंद वाटतो. पुष्कळ वेळ स्नान करीत बसावें असें वाटतें. पण फार वेळ स्नान करीत बसल्यास जीव व्याकूळ होतो. अन्नपचन ताबडतोब होऊन चांगली भूक लागते. श्रीमंत व आळशी मनुष्यांना अनायासें अन्नपचन करण्याचें हें एक साधन आहे. या पाण्यांत स्नान केल्यानें श्रमपरिहार चांगला होतो. जो अवयव दुखत असेल तो या पाण्यांत दुखण्याच्या मगदुराप्रमाणें ठेवीत गेल्यास गुण येतो. असा या पाण्यांत औषधी गुण आहे. पाणी उकळीच्या योगानें एकसारखें वर येत असून वाहातें असल्यामुळे पाण्यांत घाण किंवा दोष राहात नाही. हें ऋतुमानाप्रमाणें कमजास्त उष्ण होत असल्यामुळे पावसाळ्यांत व थंडीच्या दिवसांत येथें स्नानास फार लोक येतात. पालीस किंवा ह्या प्रांतांत येणारानें येथें स्नान करून आपलें शरीर पवित्र केल्याशिवाय राहूं नये.

याच बाजूस येथून पुढें चार मैलावर व पालीपासून सहा मैलावर

उद्धर रामेश्वर

ह्मणून शिवस्थान आहे. रामेश्वराचें (शंकराचें) देऊळ गांवाबाहेर दोन फर्लागावर एका ओढ्याचे काठीं आहे. देऊळ अगदीं पडक्या स्थितींत आहे. सर्व देऊळ दगडी आहे. देवळाचा घुमट पडला असल्यामुळे वर गवत पेंढ्यांची शाकारणी घालतात. गाभान्यांत काळोख अगदीं मिट्ट आहे. उजेड व हवा येण्यास साधन नाही ह्मणून हवा अगदीं कोंदट आहे. बाहेरचा सभामंडपही दगडी आहे. पण तेही दगड चिरा पडून फुटून पडण्याचे बेतांत आहेत. कोसळून कधीं अपघात होईल याचा नेम नाही. तूर्त या दगडांना लाकडी खांबांचे धिरे देऊन थांबविले आहे. देवळाच्या खालीं ओढ्यांत पाण्याचीं दोन बांधीव कुंडें आहेत. या ठिकाणीं रामानें बाण मारून पाताळांतील गंगा काढून जटायूची क्रिया केली व त्या कुंडांत त्याच्या अस्थि टाकिल्या; ह्मणून अद्याप या ठिकाणीं लोक मृताची क्रिया करून अस्थि या कुंडांत टाकतात. ह्या कुंडांत टाकलेल्या अस्थींच नाशीकच्या रामकुंडांतील अस्थींप्रमाणें पाणी होतें असा इकडे अनुभव आहे. याला खालचें रामेश्वर ह्मणतात. गांवाचें नांव उद्धर असें आहे. ह्या कुंडापासून ओहोळाच्या रूपानें ही गंगा नेहमीं वाहात असते.

ह्या उद्धरगांवचे नजीकच जो डोंगर आहे त्यावर जटायूचें घरटें होतें. रावण सीतेला घेऊन आकाशमार्गे जात असतां जटायूने आपल्या सामर्थ्याने त्याला येथें प्रतिबंध केला. त्याबद्दल जटायूचे रावणानें पंख उपटून त्याला मृतवत् केलें. तशा स्थितीत तो राम येण्याची वाट पाहात जीव धरून बसला होता. राम आल्यावर त्याने त्याला सीतेचा शोध सांगितला व नंतर त्याने येथें प्राण सोडला तेव्हां रामानें त्याची उत्तरक्रिया केली. डोंगरावर जंगलांत जटायूचें घरटें कोठें होतें ती जागा अद्याप तेथील डोंगरी लोक दाखवितात. तेथेही जिवंत पाण्याचें एक बांधीव कुंड आहे. त्याचेजवळ जेथें राम जटायूच्या समाचारास बसले होते तेथें खंडकांत जटायूची पक्षाच्या आकाराची पावले व जवळ रामाच्या पादुका खोदलेल्या आहेत. हें त्यांचें स्मारक ह्मणून जंगली लोक दाखवितात. यात्रेकरू परम भक्तीने त्यांचे दर्शन, वंदन, पूजन करितात. डोंगरावरही रामेश्वराचें (शंकराचें) प्रशस्त देऊळ आहे. हें देऊळ हल्लीं बऱ्या स्थितीत आहे. एका श्रीमंत बाईने त्याच्यावर पत्रे घालून शाकारणीचें काम चांगलें केलें आहे जवळ एक कुंड आहे. जटायूचें घरटें जरा आणखी डोंगरावर आहे. तेथें त्याच्यामार्गे सांगितलेल्या पादुका आहेत. तेथें जंगल मोठें उंच उंच झाडांचें असून पाणीही उत्तम आहे. येथेही अशीं वर खालीं दोन कुंडे आहेत. वरच्या कुंडाचा झराच खालच्या कुंडांत येत आहे असें ह्मणण्यास हरकत नाही. मला वरचें कुंड वाहातें दिसलें, तसें खालचें दिसलें नाही. रामानें बाण मारून प्रथम हीच गंगा काढली. आणि हिचा प्रवाह खालचे कुंडांत व डोंगराखालच्या, मार्गे सांगितलेल्या देवळाचे कुंडांत गेला असें ह्मणतात. यात्रेकरू येथें स्नानदान करून आपल्या देहाचें सार्थक करितात.

जटायूने दशरथाला युद्धाचे वेळीं फार मदत केली होती. ह्मणून दशरथाचा व जटायूचा फार ऋणानुबंध होता. दशरथाचा सून हा मुलगा व त्याची बायको सीता ही सून हीं आपल्याकडे यत आहेत असें पाहून जटायूला त्यावेळीं प्रेमाचा गर्हिवर आला होता. ह्मणूनच जटायूने रावणाला सीता नेतांना फार प्रतिबंध केला. सीतेनेही आपण सांगितलेल्या रामायणांत जटायूचा योग्य शब्दामध्ये गौरव केला आहे.

त्यावरि मामार्जांचे गृध्रेद्र सखे जटायु वा नावें
स्नेहाब्धि भेटले हो, त्यांचें साधुत्व काय वानावें ?

यावरून त्यावेळीं जटायू चांगल्या स्थितींत असून त्याचा घरटा नाशीक पंचवटीच्या उत्तरेस विंध्याद्रीवर कोठेंतरी असावा व नंतर त्यानें तो यथें आणला असावा, किंवा जटायू फिरतीवर असतां रावण त्याला यथें भेटला असावा. मागील मोरोपंती आर्येवरून जटायूच्या घरीं राम सीतेसुद्धां कांहीं दिवस राहिले असावे असें दिसतें. त्याशिवाय सीतेची इतकी दाट ओळख राहणार नाही व जटायूलाही तिचें स्मरण राहणार नाही हें खरें. यावरून रावण सीतेला पंचवटींतून घेऊन लंकेला याच मार्गानें गेला असें दिसतें. यावरून सिलोन हीच लंका असावी असें वाटतें.

यानंतर मी नागोठण्याहून भिसे-खिडीनें

भेटें

येथें आलों. हें अवचितगड किल्ल्याचे अगदीं पायथ्याशीं आहे. येथें वाकेश्वर नांवाचें शिवस्थान फार पुरातन आहे. जवळ प्रशस्त बांधीव तलाव आहे. या प्रांतामध्ये हल्लींची सुधारणा फारशी गेली नाही. यामुळें जुन्या पद्धतीप्रमाणें लोक पापभिरू, कर्तव्यदक्ष व जुटीनें काम करणारे आहेत. त्यांच्यांत हल्लींप्रमाणें भांडणें, द्वेष नाहीत. त्यांत त्यांचें देवधर्माकडे लक्ष जास्त आहे. देवाची दिडकी चुकून जरी आपणाकडे आली तरी ती आपला व आपल्या कुटुंबाचा सत्य-नाश करील अशी अजून त्यांची भावना आहे. ह्मणून देवाच्या उत्पन्नाचा हिशोब ते चोख राखून खर्च काटकसरीनें करितात. यामुळें देवाचे उत्सव प्रेक्षणीय व स्फूर्तिदायक होतात. कथा, कीर्तनें, पुराणें, भिरवणुकी, छविने, भोजनसमारंभ मोठ्या हौशीनें होतात. येथें एक चांगली चाल आहे. ती अशी—या उत्सवाचे वेळीं उत्सवाकरितां जी परगांवची मंडळी येईल त्यांच्या दोन्ही वेळच्या भोजनाची व्यवस्था उत्सव असेपर्यंत देवस्थानांतून चालते. पाहुण्यासंबंधानें नेहमीं सर्व ठिकाणीं आदर असतो. हा नियम गांवकन्यांना मात्र लागू नाही. ह्मणजे गांवचा मनुष्य बाहेरून नोकरीवरून उत्साहाकरितां आला तर त्याला लागू नाही. पाहुणे ज्यांच्या घरीं येतील ते त्यांना आपले घरून दुसरीकडे जेवण्याकरितां सहसा पाठवीत नाहीत. त्यांत थोडा परिघम असला ह्मणजे मुठीच पाठवीत नाहीत. तरी रीतीप्रमाणें देवस्थानचें बोलावणें

येतेंच. हा नियम जुन्या पद्धतीप्रमाणें ब्राह्मणांनाच लागू आहे, इतरांना नाही. तसेंच पाहुणेही फार थोडे येत असल्यामुळें ही पद्धति अंमलांत येत आहे हें उघड आहे. इकडील लोक भाविक व त्यांचा ह्या देवावर मोठा भरंवसा असल्यामुळें शिवरात्रीचे दिवशीं वीस पंचवीस ब्राह्मण एकत्र बसून सकाळीं सात वाजल्यापासून रात्री बारा वाजेपर्यंत त्यांचे एकसारखे लघुरुद्र चाललेले असतात. उत्साहाचे वेळीं दिवसारात्रीं निरनिराळ्या हरदासांचीं व पुराणिकांचीं कथा, कर्तने, पुराणे, गाणेबजावणे व वेदमंत्रघोष, मंत्रपुष्पे चालूं असल्यामुळें उत्सवांत केव्हांही गेलें तरी मन रममाण होतें व वेळ केव्हांच निघून जातो. निरनिराळ्या हरदास पुराणिकांना त्यांच्या योग्यतेप्रमाणें देवस्थानांतून विदागी मिळते, यामुळें गुणी जनांचाही संग्रह वाढतो.

मेढ्याप्रमाणें नागोठण्यासही असे उत्सव होतात. गांवढें गांवांत एखादेंच देऊळ असतें. ह्मणून त्या देवाचे उत्सव फार प्रेमानें होतात. पर ठिक्राणी नोकरांस गेलेले गांवचे लोकही ह्या उत्सवाकरितां मुद्दाम येतात. व काहींतरी नाटक किंवा लळित इतर भोंवतालच्या गांवांपेक्षां आपलें चांगलें व्हावें ह्मणून चढाओढीनें करितात. अशा रीतीनें गांवढेगांवचे उत्सव जुन्या पद्धतीचे एकजुटीनें, चढाओढीनें व प्रीतीनें करितात, यामुळें उत्साह करण्याचा मूळ हेतु चांगल्या प्रकारें सिद्धीस जातो. एकी, जूट, सार्वजनिक काम करण्याची हौस व तत्परता, आपलें कसब व कर्तृत्व दाखविणेची पराकाष्ठा व श्रेष्ठपणाचें अनुकरण यांचें शिक्षण अशा उत्साहामुळें मिळतें. हे उत्साह व लग्नकारणाचे सोहाळे हे, मुळें बुद्धीनें व कर्तृत्वानें पुढें येण्याचे नेहमींचे राजमार्ग आहेत. साधनाभावामुळें गांवढेगांवचीं नाटके विशेष पाहण्यासारखीं नसलीं तरी देवस्थानास लागलेल्या वेलवुड्या, कागदाचीं खोदकामें, नकशा, चढाओढीच्या रांगोळ्या हीं कामें खरोखर पाहण्यासारखीं असतात. सर्व गांव, मुख्यतः सर्व मुळें या उत्साहाचे वेळीं अगदीं आनंदांत असतात. तीं आपआपले नवे पोशाख व दागिने घालून इकडे तिकडे हिंडत असतात. त्यांना ही पर्वणी केवळ दिवाळीपेक्षांही प्रीय वाटते. सकाळपासून संध्याकाळपर्यंत त्यांच्या देवळांत किती खेपा होत असतील त्याचा मेम नाही ! प्रत्येक मूल आपणांस कोण काय काम सांगेल याची अर्दी वाट पाहात असतें. आपणांस काम सांगतील कधीं व आपण

करूं कधीं असें त्यांना होतें. मग चुकारपणाचें नांव कशाला ! त्यांत स्त्री-पुरुषांचा विनय हा तर शहरापेक्षां वाखाणण्यासारखा असतो. त्यांत छिचोरपणा, हलकटपणा किंवा चढेलपणा व बेमुरवतपणा याचा मागमूसही नसतो. अशा प्रकारचा उत्साह जुन्या गांवढेगांवांतच दृष्टीस पडतो, तसा शहरांत दिसत नाही. शहरांत हीं कामें मजुरीनें होतात, यामुळें उत्साहाचें खरें शिक्षण शहरीं उत्साहानें मुलांस बहुधा मिळत नाही. शहरांतील लोक उत्साहाची वर्गणी पाहिजे तेवढी देतील; पण हें शिक्षण घेण्याकरितां मुलगे मुली पाठविणार नाहीत ह्यामुळें शहरीं उत्साह हीं केवळ प्रदर्शनें होतात.

यानंतर रोहे अष्टमीवरून खाडीनें कोकबनची खिंड उतरून मी

नांदगांव

येथें आलों. हें प्रख्यात गणपतीचें स्थान आहे. येथील जोशी घराण्यांतील एका गृहस्थाला त्याच्या तपःश्रयेंमुळें हा गणपती प्रसन्न झाला. हा गणपती ह्या गांवच्या उत्तरेस एका केतकी बनांत होता तो त्या जोशांच्या स्वप्नांत आल्यामुळें हे जोशीबुवा नेहमीं तेथें उजाडल्यावर तपःश्रयेंला जात असत. एकदां पाऊस फार पडल्यामुळें पुरानें मधली खाडी भरून देवाचे पूजेला त्यांना आठ दिवस जातां आलें नाही तेव्हां त्या दिवसांत उपास करून व कोणार्शी कांहीं न बोलतां ते तसेच राहिले. तेव्हां ह्या गणपतीला संकट पडलें. मग पूर निघून गेल्यावर ते गणपतीला प्रथम कडकडून भेटले. तेव्हां तो गणपतीही अगदीं हलका होऊन त्यांच्या छातीला चिकटून त्यांच्या घरीं आला व त्याच्या इच्छेप्रमाणें इच्छित ठिकाणीं आल्यावर जड झाला व तेथेंच तो राहिला. तेव्हां तेथेंच त्याची स्थापना करून त्यांनीं येथें हें देऊळ बांधिलें आहे.

हा गणपती त्या जोशीबोवांपाशीं बोलत असे असें ह्मणतात. ह्या गणपतीनें त्यांना मक्केस नेऊन रमलविद्या व जोतिषशास्त्र शिकविलें. रस्त्यानें भक्षाभक्ष पदार्थांचा तुला दोष लागणार नाही, असें गणपतीनें वरप्रदान दिलें. त्या रमल-ज्ञानामुळें त्यांचे जोतिषविषयक गणित बरोबर येऊन त्याचा ठोकताळाही जमूं लागला. यांनीं गणपतीच्या प्रसादानें जोतिषविजय नांवाचा ग्रंथ केला होता असें ह्मणतात. पण हल्लीं हा कोठें पाहण्यांत येत नाही. हे जोशीबुवा जंजिन्याचे सिद्दीकडे दर महिन्यास नवा चंद्र सांगण्यास जात असत. या जोशावर सिद्दीची मोठी कृपा असे. एके दिवशीं जोशीबोवांनीं उद्यां चंद्र दिसेल असें सिद्दीला

सांगितलें. पण पंचांग पाहतां त्या दिवशीं अमावास्या होती ! दुसरे दिवशीं जोशीबोवा सिद्दीकडे गेले तेव्हां सिद्दी ह्मणाले, जोशीबुवा आज अमावास्या असून चंद्र कसा दिसेल ? तेव्हां जोशीबोवा चपापले ! पण जोशीबोवांनीं त्यावेळीं मी सांगितल्याप्रमाणें आज चंद्र नकी दिसणार असें पुन्हां सांगितलें. तेव्हां चंद्र दिसला नाही तर डोकें उडवीन असें सिद्दीनें त्यास बजाविलें ! जोशीबोवांनीं तें कबूल केलें. व झालेली हकीकत गणपतीस निवेदन केली कीं 'आतां माझी लज्जा राखणें तुझें काम आहे. जगांत तुला कांहीं अशक्य नाही.' अशी गणपतीची फार प्रीतीनें प्रार्थना केली. तेव्हां गणपती प्रसन्न होऊन त्यानें सांगितलें कीं, घाबरूं नको. सूर्यास्ताच्या नंतर चंद्र दिसण्याचे वेळीं पांढऱ्या कागदाची चंद्राची कोर कापून आकाशांत सोड ह्मणजे बादशाहाला मात्र चंद्र दिसेल, दुसरे कोणास तो दिसणार नाही. त्याप्रमाणें केलें व बादशाहाला चंद्र दिसला. तेव्हां बादशहानें फार खुश होऊन जोशीबोवांस भरजरीची मोठी शाल दिली व त्यांचा मोठा गौरव केला. जोशीबोवांनीं तीच शाल घरीं आणून तुपांत भिजवून कृतज्ञतापूर्वक गणपतीपुढें जाळली व तें भस्म आपले अंगास लाविलें ! अशी ही त्या प्रांतीची दंतकथा आहे.

अशीच दुसरी ऐतिहासिक गोष्ट घडली. हल्लीं सिद्दीचा जंजिरा किल्ला आहे त्याच्या पायाचा मुहूर्त मिळण्याकरितां त्यांनीं आपला सरदार जोशीबोवांक पाठविला. त्यावेळीं जोशीबोवा परगांवीं गेले होते, लौकर येणार नव्हते. पण राजाचें काम आहे ह्मणून तो मुहूर्त त्याचे मुलीनें दिला. मुलगी ही जोशीबुवांचे संगतीनें तरबेज झाली होती यामुळें तो मुहूर्त तिनें इतका उत्तम दिला कीं, हा किल्ला कायमचा अभेद्य व अजिंक्य राहिल ! पुढें जोशीबोवा एकाएकीं घरीं आल्यावर त्यांना हा सर्व प्रकार कळला. तेव्हां ते तिला रागावले आणि ह्मणाले, श्रीमणपतीनें असे शाश्वतीचे मुहूर्त मनुष्यांना देऊं नये असें बजाविलें आहे. अशानें मनुष्ये उन्मत्त होतील. तेव्हां जोशीबोवांनीं थोडा फरक करून तो दिला पण पहिली मुहूर्ताची पहार मारली होती तिच्यांतून रक्त निघालें. ह्मणजे ती अगदीं शेषाचे मस्तकापर्यंत पोहोचल्यामुळें त्याला लागून तें रक्त निघालें असें ह्मणतात. नंतर दुसऱ्या मुहूर्तानें किल्यास सुरवात केली. तरी किल्ला पांचशेंच्या वर वर्षे अजिंक्य व अभेद्य राहिलच असें ठरलें. पुढें जोशीबोवांनीं ही गोष्ट गणपतीस कळविली. तेव्हां गणपतीला राग आला व त्यानें त्याला शाप दिला

कीं, मी एवढी गुप्त विद्या तुला दिली ती तू पौराणिकांनुद्धां शिकविलीस व अनर्थ केलास. आतां तुझी विद्या फ़लास येणार नाही. इतकेंच नव्हे तर तुझा निर्वंश होईल. दत्तक घेतलास तरी सहा पिढ्या औरस संतती होणार नाही. अशा आख्यायिका त्या प्रांती व त्यांच्या घराण्यांत चालू आहेत. यांत किती सत्यता असेल ती असो, पण ऐतिहासिक दृष्टीने ह्या आख्यायिका आजपर्यंत अगदी तंतोतंत मिळाल्या आहेत. ह्यणजे त्यांच्या घराण्यांत तेव्हांपासून अनुक्रमाने सहा दत्तक झाले हें आश्चर्य नव्हे काय ? आतां सहाव्या पुरुषाला मात्र औरस संतती ह्यणजे दोन मुलगे झाले आहेत. तसेंच जंजिरा किल्ला घेण्याबद्दल शिवाजीचे वेळेपासून पेशव्यांनीही फार प्रयत्न केला. पण तो आजपर्यंत अर्जि-क्यच राहिला आहे ही गोष्ट मात्र खरी. कदाचित् यालाच अनुसरून त्या आख्यायिका बनविल्या असतील. इतिहासावरून हा किल्ला फार प्राचीन दिसतो. पूर्वीच्या हिंदु राजापासून अहमदनगरच्या बादशाहाने हा किल्ला १४९० साली जिंकून घेतला, व त्यावर शिद्दी जातीचा सुभेदार नेमला. त्यापैकी शिद्दी अंबर-सनक हा सुभेदार सन १७३६ त स्वतंत्र झाला तेव्हांपासून हा किल्ला शिद्दीच्या ताब्यांत आहे.

असा हा गणपती उजव्या सोडेच्या गणपतीप्रमाणे फार कडक व पराक्रमी असल्याची त्याची कीर्ति आहे. मी याची अनन्यभावाने पूजा अर्चा करून, देव-ब्राह्मण करून तीर्थप्रसाद घेऊन निघालो व

मुरुड

येथे आलो. नांदगांवहून मुरुड सहा मैल आहे. सडक आहे. तांगे मिळतात. ही जंजिरा संस्थानची राजधानी आहे. जंजिरा हें किल्ल्याला नांव आहे. पाण्यांतल्या किल्ल्यास जंजिरा ह्यणतात तसाच तो आहे. अष्टविनायकांच्या स्थानाचा जो मंगलाष्टकांचा श्लोक पौराणिक यात्रांत दिला आहे त्यांत बलाळे मुखे असा उल्लेख आहे. यावरून मी येथे आलो. पण येथे कोणत्याही गणपतीचे पुरातन असे देऊळ नाही. हल्ली कोणी जोशी वकिलांनी जुन्या गणपतीचा प्रतिनिधी ह्यणून नवे गणपतीचे देऊळ बांधिले आहे. मूळ बलाळ विनायकाचे हेंच स्थान असे सांगतात. पूर्वीचे देऊळ जेथे होते तेथे आतां दगडाचा चौथरा मात्र आहे. त्यावर देव नाही. मुसलमान लोक ह्या देवळात शिंरू लागले तेव्हां काशीविश्व

नाथाप्रमाणे देव त्यांतून पळाला आणि एका वैश्याच्या तांज्यांतील एका बैलाच्या धान्याच्या गोणीत बसून भोर संस्थानांतील मागील वर्णन केलेल्या पालीस गेला असें ह्मणतात. ज्या बैलाच्या गोणीतून तो गेला त्या बैलाची गोण जड झाल्यामुळे तो वारंवार बसे. तेव्हां बसण्याचें कारण काय ह्मणून त्या लमाणानें त्याची गोण पाहिली तों त्या गोणीत हा दगड सांपडला. तो त्यानें गोणीतून बाहेर काढून फेंकून दिला तरी पुन्हां त्याच गोणीत तो येऊन बसे. असें पाली-पर्यंत जातांना दोन तीन वेळां झालें. शेवटीं तो पालीस कायमचा उतरला. आपल्याला आणल्याबद्दल त्या बैलाची ती गोणी सोन्याची झाली व त्या व्यापारांत त्या व्यापार्याला फार फायदा झाला. अशीही त्या प्रांतीं ह्या गणपतीची आख्यायिका आहे. हिच्यापेक्षां पालीस सांगितलेलीच विशेष संभाव्य दिसते. मूळ या बळाळ गणपतीचा अवतार त्र्यंबकेश्वरीं झाला अशी कथा भाग तीन यांत सांगितली आहे. तेथून येथें मुरुडगांवीं कधीं व कशाकरितां आला याची पौराणिक किंवा अशी दंतकथेची कां होईना, माहिती मिळाली नाहीं. कोणास ग्रंथांतरी किंवा सांगोसांगी वाडवडिलांच्या तोंडून माहीत असल्यास इकडे कळविल्यास उपकार होतील. त्याची दुरुस्ती पुढील आवृत्तींत करूं. ह्या बळाळ विनायकाची हकगित मार्गे पालीगांवच्या वर्णनांत दिली आहेच.

हिंदूंचा देव अशा रीतीनें मुसलमानांना किंवा ख्रिश्चनांना भिऊन पळून जातो; मग अशा पळपुढ्या देवाला भजून तो आपलें काय कल्याण किंवा भय-दूर करणार किंवा सामर्थ्य देणार ? आणि असा पळणारा देव कसला ? अशा रीतीनें हिंदु द्वेषे हिंदूंना हिणवतात, त्यांचा बुद्धिभेद करतात व आमचे असम-जुतीचे लोक तें खरें मानून आपल्या देवाची थडा करितात व त्यास भजणें सोडून देतात. पण हें करणें चूक आहे. देव पळाला याचा अर्थ त्यांना सम-जला नाहीं.

“ स्थिर चर व्यापुनी अवघा तो जगदात्मा दशांगुलें उरला ”

ही देवाविषयीं भावना सर्व धर्मांमध्ये आहे. पण तिचा उगम मूळ हिंदू धर्मांमध्ये आहे. असें असतां विशिष्ट ठिकाणींच तेवढा देव कसा आहे ? ह्याचें समाधान असें आहे कीं, देव सर्वत्र भरला आहे खरा, पण मंत्रानें, पूजेनें किंवा भावनेनें जेव्हां त्याचें अवाहन करून त्याला जागृत करावा तेव्हां त्रिजेप्रमाणें तो कार्य करण्यास प्रवृत्त होतो. ती जागृति नाहींशी झाली ह्मणजे देव गेला. त्याला

आह्मी देव पळाला असें ह्मणतो एवढेंच. मुसलमान किंवा परधर्मी, तुमच्या दवाला हा पहा बाटविला असें ह्मणतील त्याच्याकरितां ही धार्मिक वृत्तीची मुख्य तोड किंवा समाधान आहे. ह्मणजे देवाला तूं बाटला ह्मणतोस काय ? तर तें तें त्यावेळीं आमचा देव नव्हताच ! मग कोठें होता ? तर आह्मी पूजेचे वेळीं मंत्र ह्मणून त्याची आराधना करूं तें व तितक्या वेळेपुरताच तो असतो आणि तो त्या मनुष्याला तेव्हांच वंद्य असतो. तूं शिवाला येशील त्यावेळीं तो जाईल. आणि ही गोष्ट खोटी नाहा. व्यवहारिक व शास्त्रोक्त आहे. दुसरें उदाहरण— प्रत्येक हिंदूच्या घरांत त्याचें कुलदैवत असतें. त्याची तो अत्यंत स्वच्छतेनें पूजा करितो. त्याला अमंगलाचा स्पर्श होऊं देत नाहीं. पण घरांत लहान मूल असतें तें नजर चुकवून पाहिजे त्या स्थितींत असतां त्याचा समाचार घेतें ! मुलानें असा समाचार घेतला तरी देवाधर्माला त्याचा बाट येतो किंवा तो देव अपूज्य होतो असें नाहीं. ही नजरचुकीची गोष्ट आहे ह्मणून तिकडे कानाडोळा करून सोडून देतात किंवा लहानसहान प्रायःश्चित्त करितात. पण असें पुन्हां पुन्हां वारंवार न होण्याविषयीं मात्र जपतात. तोच प्रकार विधर्मियांच्या आचरणाचा आहे. ते देव ह्मणून द्वेषबुद्धीनें त्याची फारच नासाडी करितात ! पण ती त्या मूर्तीची किंवा एक प्रकारच्या त्या प्रतीकाची होते देवाची होत नाहीं. प्रतीक दुसरें करितां येतें. ते हें विधर्मियांना विथावण्याकरितां करितात. ज्याला वैराचीं उट्टीं काढावयाचीं असतात त्याला हे मार्ग आहेत. देव कधींही बाटावयाचे नाहींत. आपलें इष्टकार्य झाल्यावर आवाहित देवतेचें विसर्जन आपणही करितोंच. तात्पर्य, मूर्ते फोडण्यानें देवधर्माचा मुळींच उच्छेद होत नाहीं. हा वैर साधण्याचा एक प्रकार आहे एवढेंच. ओवळें झालेलें धोतर धुऊन पुन्हां स्वच्छ किंवा सोवळें करितां येतें. ओवळें झालें नाहीं तर धुवावयास नको एवढेंच. तोच प्रकार मूर्तीचा आहे. शिवाय अशा रीतीनें देव बाटूं लागले किंवा नाहींसे होऊं लागले तर जगांत कोणत्याही धर्माचा देव शुद्ध राहणार नाहीं. मुसलमानांच्या एतद् मक्केतील मशिदीसुद्धां फुटल्या आहेत व ख्रिस्ती लोकांच्या जेरुसालेचा मुसलमान लोकांनीं विध्वंसही केला आहेच !

बीज सर्वत्र आहे पण जेथें जागृति करावी तेथेंच ती दिसते, म्हणजे कार्य करते. तीच गोष्ट ईश्वरी सत्तेची व सरकारी सामर्थ्याची आहे. सरकारचें सामर्थ्य जेथें दिसावें अशी अपेक्षा असेल तेथील सरकारास आव्हान

केल्यास तें दिसतेंही. चोरटे, लबाड, राजकारणी या लोकांना त्याची प्रचिती आहेच. मनुष्यामध्ये जोंपर्यंत जीव असतो तोंपर्यंत तो पूज्य असतो. तो गेल्यावर तो अपूज्यच आहे. तसेंच कोणत्याही दगडाची जोपर्यंत देव ह्मणून पूजा होत असेल तोंपर्यंतच त्यांत देवत्व आहे. पूजा व आराधना बंद झाली ह्मणजे त्यांतले देवत्व गेलें. ह्मणजे देवत्व येणें किंवा जाणें हें त्या दगडाचें सामर्थ्य नसून त्या मंत्राचे सामर्थ्य आहे. आणि हे मंत्र वाटेल त्यांनीं ह्मणतां कामा नयेत तर ते ब्राह्मणांनींच ह्मटले पाहिजेत हें त्यांचें रहस्य आहे. विजेचे प्रयोग तज्ञांनींच केले पाहिजेत. भलत्यांनीं केल्यास अर्थाच्या ऐवजीं अनर्थ मात्र होतील आणि तसे आतां होतही आहेत. सारांश हिंदूंचा देव इतर धर्मियांनीं मारला, तोडला, फोडला किंवा त्याची नासधूस केली असें कधीं व्हावयाचें नाहीं, सबब त्यांच्या नादीं लागून असे अत्याचार करूं नका हेंच विधर्मियांना सांगणें आहे. व्यर्थ असतोषाचें उट्टें केव्हां तरी निघेल हें लक्षांत ठेवावें. हेंच सर्व हिंदूंनीं त्यांना उत्तर देऊन आपलें कर्तव्यकर्म करीत राहिलें पाहिजे. आतां एखादी मूर्ति ध्यानधारणेस अति उत्तम आहे, असें कांहीं लोकांना वाटून ते ती मूर्ति उचलून भाविकपणा-मुळें इष्ट ठिकाणीं नेतात असेंही दाखले घडतात. द्वारका, पंढरपूर येथील देवांची स्थिति अशीच झाली होती. पण त्याला देव पळाला असें ह्मणत नाहीत तर भक्ताबरोबर गेला असें ह्मणतात. तोच प्रकार मुरुडाहून गणपती पालीस गेल्याचा असावा. मुरुडाचा गणपती नांदगांवला गेला अस समजल्यावरून मी अगोदर तेथें गेलों होतो. पण सिद्धीविनायकाचें तें स्थान नाहीं, पालीचेंच होय असें अखेरीस ठरलें व त्याची हकीगत मागें पालीस दिली आहे. नंतर मी बोटीनें हरेश्वर बाणकोटवरून दासगांव, महाड, नातें ह्यावरून इतिहास प्रसिद्ध

रायगड

किल्ल्यावर आलों. ज्याला सवड असेल त्यानें राजपुरीच्या खाडीनें तळें, इंदापूर, माणगांव ह्यावरून रायगडला यावें. पण हा रस्ता त्रासाचा आहे, सिधा नाहीं.

रायगडास आतां जाऊन तुम्ही तेथें काय पाहाणार ? तेथें पडक्या भिताडांशिवाय कांहीं नाहीं. शिवाय तेथें जाण्याला सोयीचा अजून मार्गही झाला नाहीं. किडीं, सर्प, घुबडे, विंचू यांशिवाय तुम्हांस तेथें आज

कांहीं दिसणार नाही. तेव्हां तुम्ही तेथे आतां जाऊं नका, असें तेथील जवळील ब्रह्म मनुष्यांनीं मला पुष्कळ वेळां सांगितलें. पण त्यांना ऐतिहासिक दृष्ट्या ह्या गडाची कल्पना काय येणार? आपण यात्रा करतो तेथे तरी ज्याच्याकरितां यात्रा करितां त्याचेतरी दृश्य असें काय असतें? सर्वांची स्थिति एकच. यात्रेला गेल्यानें धर्माभिमान, भक्ति व ईश्वरविषयक निष्ठा हीं जशीं जागृत होतात. त्याचप्रमाणें ऐतिहासिक स्थळें पाहिल्यानें त्या इतिहासाचें स्मरण होऊन स्वाभिमान, धर्माभिमान, देशाभिमान व राष्ट्राभिमान यांची जागृति होते. तसेंच तेथील कामें पाहून आपल्या प्राचीन लोकांचे कर्तृत्वाची जागृती होऊन त्यामुळें आपल्या कर्तव्यास स्फुरण चढतें, हें त्यांना काय समजणार? तरीपण मी त्यांना समजण्याकरितां तें सांगितलें. शिवाजी महाराजांचा अवतार झाला नसता तर मुसलमानांपुढें ब्राह्मणांचें जानवें, तुमची शेंडी, आपलीं देवळे व धर्म हीं राहिलीं असतीं काय? कदाचित् राहातीं असें मानल्यास तीं काय स्थितींत असतीं? ज्यानें स्वधर्माकरितां व आपल्या देशबांधवांच्या सुखाकरितां स्वराज्याची स्थापना केली, जुनीं देवळे दुरुस्त केलीं, गोब्राह्मणांचें रक्षण केलें, त्याच्या समाधीचें दर्शन कृतज्ञतापूर्वक आपणांस घ्यावयास नको काय? अवश्य घेतलें पाहिजे. इतकेंच नव्हे तर ज्यांना त्याचें महत्त्व वाटत नसेल, ठाऊक नसेल त्यांना तेथे नेऊन आपल्या पूर्वजांच्या पराक्रमाची ओळख करून देऊन ते किती निधळ्या छातीचे होते हें तेथील कडे व खोरीं दाखवून व तेथची पूर्वीची राजधानीची व्यवस्था दाखवून त्याचें सामर्थ्य दाखविणें व अशा रीतीनें त्यांचा राष्ट्राभिमान जागृत करणें हें आपलें कर्तव्य आहे. यात्रेच्या देवानें स्वर्गसुख दिलें तर हा ऐतिहासिक देव मृत्युलोकीं सुखदायक व स्फूर्तिदायक होईल. स्वर्गसुख कोणी पाहिलें नाही, पण मृत्युलोकचें सुख त्याला प्रत्यक्ष दृष्टीस पडेल. सबब त्या यात्रेपेक्षां इहलोकीं सुख देणारी हीच यात्रा करणें जास्त फायद्याचें आहे. अशा स्थळाच्या दर्शनानें कोणाच्या मनांत कधीं, काय व कशी स्फूर्ति किंवा तेज उत्पन्न होईल हें कोणी सांगवें?

रायगड किल्ला पाहिला ह्मणजे त्या काळाला व त्याच्या उद्देशाला अनुसरून ही राजधानी शिवाजीनें केल्यामुळें आपल्याला त्या काळचें ज्ञान होतें. त्यावेळीं जिकडे तिकडे मुसलमानी प्राबल्य होतें. जरी त्यांचें अपसांत वांकडें होतें तरी शिवाजीची राज्यस्थापना व हिंदूधर्माचें वर्चस्व हें प्रत्येक मुसलमानास खपत

नव्हते. ते रक्षण करण्याकरितां ही राजधानी करण्यात शिवाजीच्या आंगर्चे चातुर्य, मुत्सद्दीपणा व धोरण याचा चांगलाच प्रत्यय येतो. रायगडची भौगोलिक रचनाच अशी विलक्षण आहे कीं सिंहगड, पुरंदर, जिंजी हे किल्ले मजबूत, विकट व झुंझार खरे, पण त्यांच्या आजूबाजूला पुष्कळ सपाट मुल्लख असून मध्येच हे उंचवटे आहेत यामुळे शत्रूला आपले अवजड सामान व वाटेले तितके लष्कर किल्यासर्भोवतीं उभे करितां येत होते. तसें रायगड किल्ल्याचे नाही. हा डोंगर व मुख्य सह्याद्री यांच्यामध्ये वेताचे अंतर असल्यामुळे त्यांना तसें करितां येत नाही. रायगडच्या डोंगरामुळे ते मोठे खोरे झाले आहे. शिवाय रायगड किल्याच्या डोंगराची मुख्य रांग सह्याद्रीपासून लांबलचक अगदीं सुटी आहे. ह्मणून देशावरून येणाऱ्या प्रत्येक शत्रूस सह्याद्री ओलाडून यावेच लागते. लांब अंतरामुळे सह्याद्रीपासून मारा करितां येत नाही. सह्याद्री ओळडतांना मार्ग विकट असल्यामुळे बरेच अवजड युद्धसाहित्य अर्ध्या रस्त्यावर टाकून सड्या शिपायांनिशीं आल्याशिवाय गत्यंतर नसे. पुढे प्रत्यक्ष रायगडावर हल्ला करावा तर त्याच्या सर्भोवतीं निसर्गदत्त प्रचंड उभे कडे, सुळंग लावून कितीही भगदाडे केलीं तरी किल्ल्यांत प्रवेश होणे अशक्य. किल्ल्यावर जाण्यास सर्वास एकच रस्ता व तोही सोपा नाही. त्यांत त्यावर भयंकर तोफांचा मारा ठेवतां आल्यामुळे तो अगदीं अजिंक्य झाला होता. तेथून जाणे ह्मणजे मृत्यूच्या तोंडांतच जाणे असें होते. बाकी सर्व बाजूला भयंकर अपरंपार खोल आणि अगदीं भिंतीसारखे तुटलेले कडे आहेत. असा हा किल्ला केवळ बेलाग आहे. वर प्रशस्त मैदान आहे व त्याला कमळाच्या पाकळ्यांसारखे फांटे आहेत. यामुळे सर्भोवतालच्या शत्रूच्या हालचालींवर चौहोंकडून नजर चालवून वरून मारा करितां येतो. यावर मारा करण्यास योग्य असा एका बाजूला जवळ एक लहान डोंगर, याचाच फाटा आहे. पण त्यावर उभे राहण्याइतकीसुद्धां सपाटी नाही व त्याचा मारा वरील मैदानावर पोचणे शक्य नाही. कारण याची उंची १८५१ फूटच आहे. वेढा घालावा तर सर्भोवतालचा मुल्लख डोंगराळ. सलग सैन्य उभे करितां येत नाही, सुळंगाचा उपयोग नाहीच. इतकेंच नव्हे तर सुळंग खोदतांना किंवा तो उडतांना एखादा धोंडा पडल्यास शेंकडों सैनिक जायबंदी व्हावयाचे. शिवाय येथे राजधानी केल्यामुळे कोकण-पट्टी, समुद्र किनाऱ्यावरील चांचे, टोपीवाले यांच्यावर, तशीच जवळच्या हब-

कांहीं दिसणार नाही. तेव्हां तुम्ही तेथे आतां जाऊं नका, असें तेथील जवळील ब्रह्म मनुष्यांनीं मला पुष्कळ वेळां सांगितलें. पण त्यांना ऐतिहासिक दृष्ट्या ह्या गडाची कल्पना काय येणार? आपण यात्रा करतो तेथे तरी ज्याच्याकरितां यात्रा करितों त्याचेंतरी दृश्य असें काय असतें? सर्वांची स्थिति एकच. यात्रेला गेल्यानें धर्माभिमान, भक्ति व ईश्वरविषयक निष्ठा हीं जशीं जागृत होतात. त्याचप्रमाणें ऐतिहासिक स्थळें पाहिल्यानें त्या इतिहासाचें स्मरण होऊन स्वाभिमान, धर्माभिमान, देशाभिमान व राष्ट्राभिमान यांची जागृति होते. तसेंच तेथील कामें पाहून आपल्या प्राचीन लोकांचे कर्तृत्वाची जागृती होऊन त्यामुळे आपल्या कर्तव्यास स्फुरण चढतें, हें त्यांना काय समजणार? तरीपण मी त्यांना समजण्याकरितां तें सांगितलें. शिवाजी महाराजांचा अवतार झाला नसता तर मुसलमानांपुढें ब्राह्मणांचें जानवें, तुमची शेंडी, आपलीं देवळे व धर्म हीं राहिलीं असतीं काय? कदाचित् राहातीं असें मानल्यास तीं काय स्थितींत असतीं? ज्यानें स्वधर्माकरितां व आपल्या देशबांधवांच्या सुखाकरितां स्वराज्याची स्थापना केली, जुनीं देवळे दुरुस्त केलीं, गोब्राह्मणांचें रक्षण केलें, त्याच्या समाधीचें दर्शन कृतज्ञतापूर्वक आपणांस घ्यावयास नको काय? अवश्य घेतलें पाहिजे. इतकेंच नव्हे तर ज्यांना त्याचें महत्त्व वाटत नसेल, ठाऊक नसेल त्यांना तेथे नेऊन आपल्या पूर्वजांच्या पराक्रमाची ओळख करून देऊन ते किती निधळ्या छातीचे होते हें तेथील कडे व खोरीं दाखवून व तेथची पूर्वीची राजधानीची व्यवस्था दाखवून त्याचें सामर्थ्य दाखविणें व अशा रीतीनें त्यांचा राष्ट्राभिमान जागृत करणें हें आपलें कर्तव्य आहे. यात्रेच्या देवानें स्वर्गसुख दिलें तर हा ऐतिहासिक देव मृत्युलोकीं सुखदायक व स्फूर्तिदायक होईल. स्वर्गसुख कोणी पाहिलें नाही, पण मृत्युलोकचें सुख त्याला प्रत्यक्ष दृष्टीस पडेल. सबब त्या यात्रेपेक्षां इहलोकीं सुख देणारी हीच यात्रा करणें जास्त फायद्याचें आहे. अशा स्थळाच्या दर्शनानें कोणाच्या मनांत कधीं, काय व कशी स्फूर्ति किंवा तेज उत्पन्न होईल हें कोणी सांगवें?

रायगड किला पाहिला ह्मणजे त्या काळाला व त्याच्या उद्देशाला अनुसरून ही राजधानी शिवाजीनें केल्यामुळे आपल्याला त्या काळचें ज्ञान होतें. त्यावेळीं जिकडे तिकडे मुसलमानी प्राबल्य होतें. जरी त्यांचें अपसांत वांकडें होतें तरी शिवाजीची राज्यस्थापना व हिंदूधर्माचें वर्चस्व हें प्रत्येक मुसलमानास स्वपत

नव्हते. ते रक्षण करण्याकरितां ही राजधानी करण्यात शिवाजीच्या आंगचे चातुर्य, मुत्सद्दीपणा व धोरण याचा चांगलाच प्रत्यय येतो. रायगडची भौगोलिक रचनाच अशी विलक्षण आहे कीं सिंहगड, पुरंदर, जिंजी हे किल्ले मजबूत, विकट व झुंझार खरे, पण त्यांच्या आजूबाजूला पुष्कळ सपाट मुल्लख असून मध्येच हे उंचवटे आहेत यामुळे शत्रूला आपले अवजड सामान व वाटेल तितके लष्कर किल्यासभोवतीं उभे करितां येत होते. तसें रायगड किल्ल्याचे नाही. हा डोंगर व मुख्य सह्याद्री यांच्यामध्ये वेताचे अंतर असल्यामुळे त्यांना तसें करितां येत नाही. रायगडच्या डोंगरामुळे ते मोठे खोरे झाले आहे. शिवाय रायगड किल्याच्या डोंगराची मुख्य रांग सह्याद्रीपासून लांबलचक अगदीं सुटी आहे. ह्मणून देशावरून येणाऱ्या प्रत्येक शत्रूस सह्याद्री ओलाडून यावेच लागते. लांब अंतरामुळे सह्याद्रीपासून मारा करितां येत नाही. सह्याद्री ओलाडतांना मार्ग विकट असल्यामुळे बरेच अवजड युद्धसाहित्य अर्ध्या रस्त्यावर टाकून सड्या शिपायांनिशीं आल्याशिवाय गत्यंतर नसे. पुढे प्रत्यक्ष रायगडावर हल्ला करावा तर त्याच्या सभोवतीं निसर्गदत्त प्रचंड उभे कडे, सुरंग लावून कितीही भगदाडे केली तरी किल्ल्यांत प्रवेश होणे अशक्य. किल्ल्यावर जाण्यास सर्वास एकच रस्ता व तोही सोपा नाही. त्यांत त्यावर भयंकर तोफांचा मारा ठेवतां आल्यामुळे तो अगदीं अजिंक्य झाला होता. तेथून जाणे ह्मणजे मृत्यूच्या तोंडांतच जाणे असें होते. बाकी सर्व बाजूला भयंकर अपरंपार खोल आणि अगदीं भिंतीसारखे तुटलेले कडे आहेत. असा हा किल्ला केवळ बेलाग आहे. वर प्रशस्त मैदान आहे व त्याला कमळाच्या पाकळ्यांसारखे फांटे आहेत. यामुळे सभोवतालच्या शत्रूच्या हालचालींवर चोहोंकडून नजर चालवून वरून मारा करितां येतो. यावर मारा करण्यास योग्य असा एका बाजूला जवळ एक लहान डोंगर, याचाच फाटा आहे. पण त्यावर उभे राहण्याइतकीसुद्धां सपाटी नाही व त्याचा मारा वरील मैदानावर पोचणे शक्य नाही. कारण याची उंची १८५१ फूटच आहे. वेढा घालावा तर सभोवतालचा मुल्लख डोंगराळ. सलग सैन्य उभे करितां येत नाही, सुरंगाचा उपयोग नाहीच. इतकेंच नव्हे तर सुरंग खोदतांना किंवा तो उडतांना एखादा धोंडा पडल्यास शेंकडों सैनिक जायबंदी व्हावयाचे. शिवाय येथे राजधानी केल्यामुळे कोकण-पट्टी, समुद्र किनाऱ्यावरील चांचे, टोपीवाले यांच्यावर, तशीच जवळच्या हब-

शीच्या हालचालीवर नजर ठेवितां येऊन घाटावरलि मुख्य सर्व किल्ल्यांवर म्हणजे प्रतापगडापासून पिंपरी घाटापर्यंत सर्व किल्ल्यांवर नजर ठेवितां येत असे. अशा रीतीनें सर्व राज्याचें तारायंत्र त्यांवरलि तोफांच्या आवाजानें व होळ्या पेटवून चाले. घाटमाथ्याची सर्व खबर सह्याद्रीवरच्या ह्या किल्ल्यास समजे व तेथून रायगडवर बातमी पोहोंचे. रायगडवरून सर्व राज्यांत त्याच साधनानें हुकूम पोहोचला जात असे व राज्याचा बंदोबस्त होई. यापेक्षां आणखी धोरण काय पाहिजे !

हें ह्या किल्ल्याचें स्थान—महात्म्य झालें. आतां आंतली मांडणीसुद्धां फार विचारपूर्वक व शहाणपणाची केलेली दिसते. धर्म, राजकारण, खासगी कारभार व लोकव्यवहार ह्या मुख्य गोष्टी परस्परांपासून अगदीं अलग अशा त्या डोंगराच्या निरनिराळ्या पाकळ्यांवर ठेविल्या होत्या व सर्वांचा बंदोबस्त सैन्याकडून व तोफखान्याकडून होत होता. प्रत्येक भागाला पाण्याची सोय स्वतंत्र केलेली होती. धर्माच्या भागांत ब्राह्मण आळी, देवळें व वर्णव्यवस्था यांची चांगली मांडणी केली होती. राजकारणांत गुप्तसभा, प्रगट सभा, राजदरबार, अष्टप्रधानांच्या जागा, त्यांचीं कौन्सिलें किंवा त्यांच्या छोट्या सभा, न्यायसभा, परदेशचें राजकारण, गुप्त व प्रगट राजमार्ग, तोफखाना व त्याला लागणारा दारू गोळा हा एका ठिकाणीं न ठेवतां ठिकठिकाणीं ठेविला होता. पागा, शिवंदी, सरदार सैन्य, शस्त्रागार, भांडागार, धान्यागार, शिक्षेचें वधस्थान किंवा कडेलोट करण्याच्या जागा यांची जुळणी सुरेख दिसली. दारूगोळ्यांत कांहीं ठिकाणें स्पष्ट व कांहीं गुप्त होतीं हें विशेष लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे. राज्यकारभारावर निरंतर लक्ष पाहिजे ह्मणून खाजगी बैठकीची जागा ही त्याच्याजवळच ठेविली होती. ह्मणजे कोणत्याही निकडीचे प्रसंगीं राजेसाहेबांस सहज तेथें हजर होतां यावें. खाजगी कारभारांत प्रथम पालखी दरवाजा, सात राजाश्रियांचे प्रत्येकींचे निरनिराळे असे रंगमहाल असून प्रत्येकीला स्वतंत्र हवा खाण्याकरितां जागा व सर्व बायकां मिळून एका ठिकाणीं हवा खाण्याची जागा, तसेंच हळदीकुंकवासारखेच धार्मिक समारंभ करण्याची जागा अशा सर्व सोयी दृष्टीस पडल्या म्हणजे फार आनंद होतो. श्रियांच्या जाण्यायेण्याच्या जिऱ्याच्या पायऱ्या फारच विस्तृत व कमी उंचीच्या होत्या. सरकारची अगदीं खासगी भेटीची जागा अगदीं स्वतंत्र होती. धर्म व राजकारण यांच्यामध्ये लोकव्यवहार

ऊर्फ बाजार ठेविला होता. ह्यणजे बाजाराचा उपयोग सर्वांना सारखा व सहज घेतां यावा. शिवाय दुकानांचें नीट संरक्षण व्हावें ह्यणून त्यांच्या दुतर्फा इमारती केवळ दगडी बांधून दिल्या होत्या ह्यणजे आगीपासून व शत्रूच्या हल्यापासून त्यांचें चांगलें रक्षण व्हावें. हल्लीं किल्यावर त्यांच्याच तेवढ्या दुतर्फा दगडी लायनी स्पष्ट दिसतात. बाकींच्या इमारतींचे अवशेष मात्र दिसतात. ह्या लायनी आज सुमारे फर्लांग दीड फर्लांग लांब दिसत आहेत. व प्रत्येक दुकानाचा गाळा पंचवीस तीस फूट रुंदीचा दिसला. किल्याचें जें सर्वांत उंच टोंक मधोमध होतें, त्यावर पुन्हां दुमजली इमारत बांधून तीवर कर्णा, डंका व मोठे थोरली नौबत व चारी प्रहर चौघडा ठेविला होता. हा चौघडा राजदरबारच्या अगदीं पुढें आहे. व तो फार उंचावर असल्यामुळे त्याचा आवाज सर्व किल्यावर पोहोचून घड्याळाचें कार्य करी. मोठ्या नौबदीचा आवाज तर कोकण व सहाद्रीवरील किल्ले यांच्यांत तोफेसारखा दुमदुमत असे असें ह्यणतात.

ह्या किल्यावर ठरविलेल्या मार्गाशिवाय मार्ग नाही असें मार्गें सांगितलें असतां एका अगदीं अवघड ठिकाणाहून रात्रीं चढून एक बाई आपलें मूल कडेवर घेऊन मुलासुद्धां आली अशी प्रसिद्धी आहे. हिचें नांव हिरकणी असें होतें. हिच्या येण्याची दंतकथा अशी आहे:—ही बाई खालून आपले बागांतून सुवासिक फुलें घेऊन त्यांच्या माळा राजस्त्रियांना व शिवाजी महाराजांना नित्य नेऊन देत असे. याबद्दल हिला महाराजाकडून पुष्कळ बक्षिस मिळत असेल असें वाटून प्राप्तीच्या अर्ध्या वाढ्याप्रमाणे देवडीवाला तिचेजवळून पुष्कळ पैसे उपटी पण खरोखर तिला रोज कांहीं मिळत नसे. तरी ती केवळ शिवरायाच्या प्रीतीकरितां त्या देवडीवाल्याला देण्याकरितां कांहीं पैसे घेई. एक दिवस तिनें नेहमींचे पैसे दिले तरी तो खुष होईना. तिच्याशीं तो दुष्ट बुद्धीनें आंगलट करूं लागला, तेव्हां ती त्याच्याहातून पळाली. आपण त्या नीच्याच्या हातून सुटलों ह्याबद्दल तिला आनंद न वाटतां आपला फुलांचा नियम आज टळला असें वाटून तिला वाईट वाटलें. मग तिनें भवानीचें स्मरण करून किल्ला दुसऱ्या वाटेनें चढण्याचा प्रयत्न केला व ती या भयंकर कड्याच्या टोकानें वर गेली. व तिनें आपल्या माळा व फुलें त्यांस दिलीं. पुढें शिवाजी महाराजांना ही हाकिकत समजल्यावर देवडीवाल्यास शिक्षा देऊन बाईच्या बहादुरीबद्दल व तिच्या आपलें ठायीं असलेल्या निःसिम प्रेमाबद्दल महाराजांनीं तिला मोठें बक्षिस दिलें व

तिच्या मुलाला सरदारी दिली. व त्या टोंकावर नवे दगडी चुनेगची बांधकाम करून तो मार्ग बुजवून टाकला. मुलासुद्धां तिने पुन्हां चढून व उतरून शिवरायाला दाखविले, तेव्हां शिवरायालासुद्धां आश्चर्य वाटले ! मीही हा कडा प्रत्यक्ष पाहिला. तो कल्पनेच्या बाहेर आहे. शिवाजी सारख्यांना तो अवघड वाटला मग हल्लींच्या शेंदाड शिपायांची गोष्ट बोलण्याचे कारणच नाही. ह्या वाईच्या नांवावरून त्या टोकाला हिरकणी टोक असे नांव देऊन तिचे ऐतिहासिक स्मारक शिवाजी महाराजांनी कायमचे केले व यामुळे तिची कीर्ति अजरामर राहिली. देशांत कर्तृत्वाचा वारा वाहू लागला ह्मणजे पुरुष कर्तृत्ववान निपजतात असे नाही, तर बायका व मुलेंसुद्धां नेहमी त्यांच्या कानावर तशाच गोष्टी पडल्यामुळे चढाओढीने कर्तृत्ववान, धाडसी व अलोट सामर्थ्यवान निपजतात ह्यांत शंका नाही. मग त्याकरितां बायकासुद्धांना हल्लींसारखे शाळेंतून मृतशिक्षण घावयास नको. हल्लीं तेच वारे वाहू लागल्यामुळे लोकांच्या पुढान्यांकडून निःशस्त्र प्रतिकाराचे अत्यंत नम्रतापूर्वक कायदेशीर भीक मागण्याचे कर्तृत्वशून्य अशा बोलघेवडेपणाचे जाहीरनामे लागत आहेत. हा कालमहिमा तर खराच, पण अशा जाहीरनाम्याने कर्तृत्ववान मनुष्याचा पुढान्यांकडूनच उत्साहभंग होतो. व भयंकर शांतीचे ह्मणजे कर्तृत्वशून्य शांतीचे साम्राज्य पसरते हे अत्यंत वाईट आहे. हल्लींच्या राजकारणांत त्यांच्या मताने घाडसाची जरूर नसेल पण सर्वत्र ठिकाणी हा नियम लागू करणे हे आत्मघातकीपणाचे व परंपरेने राष्ट्रघातकीपणाचे खचित आहे यांत शंका नाही. वस्तुतः साहस, धाडस व चिकाटी हे गुण इंग्लिशांच्या शंभर सवाशे वर्षांचे सहवासाने आपण मिळविले नाहीत किंवा मिळविण्याचा प्रयत्न अजूनसुद्धां केला नाही तर मनुष्यत्वाचा किंवा पशूप्रमाणे जगण्याचासुद्धां आपला अधिकार नाही. लोकमान्य टिळकांनी असे कधीं प्रतिपादन केले नाही. कायदा राजशाहीचे रक्षण करण्याकरितां आहे, मग त्याच्या अनुवादाने लोकशाही कशी मिळेल ? ह्मणून तो कायदा हरप्रयत्नाने बदलण्याचा प्रयत्नच केला पाहिजे. आतां हल्लींचा निःशस्त्र प्रतिकार हाही एक आत्मोन्नतीची व सात्विक कसोटी दाखविण्याचा राजमार्ग आहे. पण त्याने तामसवृत्तीचे दमन होत नाही. हिरण्यकश्यपू पूर्ण तामसवृत्तीचा व प्रल्हाद पूर्ण सात्विक वृत्तीचा. हिरण्यकश्यपूला प्रल्हादाचा नाश करितां आला नाही पण हिरण्यकश्यपूचा नाश करण्याकरितां खुद्द भगवंतासही त्यापेक्षां त्रि

तामसवृत्तीचा असा नारसिंह अवतार घ्यावाच लागला असें हें ऐतिहासिक व पौराणिक सत्य आहे. भिऊन काव्यानें काटा काढला नाहीं तर तो पुवळून त्या सर्व भागाचा नाश करून आपण कुजून मग बाहेर निघतो !

दुसरी गोष्ट टकमक टोंकाची आहे. हें टोंक एका पाकळीवर एका भिंती सारख्या अरुंद कव्याचें आहे. येंथें जाण्यास केवळ पायरस्ता आहे. दोन्हीं बाजूस डोळे फिरण्याजोग्या अपरंपार खोल दऱ्या आहेत. कोणी प्रत्यक्ष खालीं पाहिल्यावर त्याचे डोळे फिरून तो भोंवळ येऊन खालीं पडावयाचा व मग त्याच्या ठिकऱ्या ठिकऱ्या व्हावयाच्या हें सांगणें नकोच. हा कडा दोन्हीं बाजूंस जमिनीपर्यंत सुमारें सात आठशें फूट तरी खोल असला पाहिजे. या ठिकाणीं जाण्यासही असाच हा भयंकर मार्ग आहे पण त्याशिवाय या टोंकापर्यंत जाण्यास निदान शंभर फूट तरी चालावें लागतें. हें टोंक उत्तरेस अगदीं स्वतंत्र असल्यामुळें येंथें पश्चिमेकडून समुद्रावरून वारा नेहमीं सोसाव्याचा वाहात असतो. दुपारी वारा पलीकडे अती वारा असल्यामुळें तेंथें जावत नाहीं. फक्त सकाळीं पूर्वेकडून कमी वारा पाहून जावें लागतें. तेंथें जात असतां आपण अगदीं अधात्री अशा विमानांत आहों असें वाटतें. शिवाजी महाराज हा कडा जरा अवेळीं पाहण्यास आलें असतां त्यांना उन्ह लागताहे असें पाहून त्यांच्या खिजमतगारानें त्यांच्यावर छत्री धरली तीं एकाएकीं एकदम वाऱ्याची लाट येऊन तो त्या छत्रीसुद्धां उडाला ! तेव्हां शिवाजीनें प्रसंगावधान राखून खबरदार, छत्री सोडूं नको, असें मोठ्यानें ओरडून त्यांस सांगितलें. त्याप्रमाणें त्यानें छत्री सोडली नाहीं. ही राजाची छत्री अर्थात विमानाच्या पाराचूट छत्रीसारखी मोठी होती. तिचे योगानें तो विमानांतून उतरतात त्याप्रमाणें जमिनीवर अचानक सुखरूप उतरला व त्याला विशेष इजा झाली नाहीं ! असे त्यावेळचे लोक विलक्षण प्रसंगावधानी होते. जिवावरचे प्रसंग त्यांच्यावर नेहमींच असल्यामुळें या कलेंत ते अगदीं तरबेज झाले होते. ह्या टोंकाचा उपयोग बेइमानी असे राज-कैदी व फितुरी यांचा कडेलोट करण्याकरितां होत असे. शिवाजीनंतर संभाजीनें ह्या ठिकाणावरून पुष्कळ लोकांचा कडेलोट केला होता. त्यांत कांहीं अत्यंत प्रामाणिक, विश्वासू व राज्याचे आधारस्तंभही होते. ते केवळ कलुशाच्या सांगण्यावरून व संभाजीच्या संशयवृत्तीवरून प्राणास मुकले ! त्यांच्या छियांनीं दिलेले शाप हेच संभाजीला नडले असावे असें वाटतें. हें टोंक पाहण्यास

जाणाऱ्या जिज्ञासूने आपला विचार व हिंमत पाहून बसत बसत किंवा रांगत एकटे जावे. खाली पहावयाचे असल्यास निजून पहावे. कोणी कोणाला धरून नये, हातांत कांहीं घेऊं नये. केवळ लंगोटी लावून जावे हेंच उत्तम. नाहींतर धोतरांचे व कपड्यांचे शीड होऊन मनुष्य खाली लोटला जाईल !

ह्या किल्यावर सरकारी इमारतीच सुमारे दीडशें होत्या असें ह्मणतात. त्याशिवाय राजधानीच्या आश्रयास आलेले श्रीमंत, शेट सावकार, ब्राह्मण, मजूर, त्या काळच्या रिवाजाप्रमाणे कळवंतिणी वगैरे पुष्कळ लोक व त्यांच्या स्वताच्या इमारती, देवळे, धर्मशाळा होत्या. आतां त्यांचे कांहीं अवशेष मात्र दिसतात. संपूर्ण अशी इमारत एक जगदीशाचे मंदीर मात्र दिसते. ते मात्र आपल्या पराक्रमाने व अहिंसेने अद्यापपर्यंत सुस्थितीत राहिले आहे. कारण याच्या चुनेगच्ची दगडी भितीच सुमारे पांच फूट रुंदीच्या आहेत ! ते एका सावकाराने शिवाजीच्या वेळीं बांधले असा त्यावर पुसट लेख आहे. हें दिवाकर नांवाच्या जुन्नरच्या धनाढ्य सावकाराने शके १५९५ ह्मणजे सन १६७३ च्या सुमारे बांधले अशाबद्दल देवळाच्या पूर्वेस एक नंदीची मंडपी आहे तिच्या भितीवर एका दगडावर हा शिलालेख अर्धवट पुसट आहे. जिज्ञासूने तो अवश्य पाहून सर्व लागल्यास इतिहास संशोधकांकडे पाठवावा. नगरखान्याची इमारतही अजून थोडीबहुत जीव धरून आहे. याशिवाय दारूचीं जळकीं कोठारे, पडके पाण्याचे बलाव, कुंडे, बाजारच्या इमारतींचीं जोतीं, कांहीं इमारतींचे चौथरे, व त्यांवरच्या भिती दिसतात. धान्याच्या कोठारांतून अजून जळके धान्य निघते. कोठाराजवळ थोडे खणावे लागते, ह्मणजे जळलेले भात वर येते. भिताडावर आतां घुबडांचे साम्राज्य चालू असून तीं कालाची विचित्र गती घुत्काराच्या योगाने सांगत बसलीं आहेत ! सर्वत्र काव्यांचे जंगल असून त्यांत जंगली लहान लहान श्वापदे, साप वगैरे किडीं यांचे ते आता आश्रयस्थान झाले आहे. जिज्ञासूने तेथे नीट जपून जावे. कांहीं ठिकाणीं उंच कमानी दिसतात. अश्वशाला, गजशाला यांचे अवशेष दिसतात. ते सर्व नीट पाहावे. किल्यांत गेल्याबरोबर प्रथम गंगासागर तलाव व पुढे भवानीची मूर्ती दिसते. ती हातभर उंचीची आहे. पण ज्या भवानीने शिवाजीला एवढे ऐश्वर्य दिले, जिचे स्तवन व पूजन शिवाजी नेहमीं करी ती ही खास नव्हे. हें फार झाले तर तिचे प्रतीक असावे. आतां तेथे जवळ बोर्डाची धर्मशाळा व त्या भवानीचे देऊळ बांधीत आहेत. तिचे

अवश्य दर्शन ध्यावें. हल्लीं शिवछत्रपतींची समाधी किल्याबाहेर मार्गे सांगितलेल्या जगदीश्वराच्या मंदीरासमोर पूर्वेचे बाजूला चांगली बांधली आहे. त्याचें जवळच त्याच्या कुत्र्याची समाधी बांधलेली आहे. आतां ह्या समाधीचा जीर्णोद्धार करण्याकरितां श्रीमंत तुकोजीराव महाराज होळकर यांनीं पांच हजार रुपये देऊन आपली गुणग्राहकता व्यक्त केली आहे. हा कुत्रा शिवाजीच्या जिवाला जीव देणारा होता. शिवाजीचें दहन झालें हें त्यानें प्रत्यक्ष पाहिलें त्यावेळीं यानेही त्या चितेंत उडी टाकली. तेव्हां अशा कृतज्ञ प्राण्याची समाधीही शिवाजीचे समाधीजवळ बांधून त्याच्या इच्छेप्रमाणें त्याला शिवाजीचें इहलोकीं अखंड सानिध्य मिळून परलोकीं मिळण्याकरितां तोही गेला. त्यानें त्याला इहपरलोकींही सोडल नाही ! पशुसुद्धां अती प्रेमासुद्धें देहत्याग करतात. तर प्रेममय रहस्यमय अशा बायका सती जातील यांत कांहीं महत्व नाही. मग रामराजाच्यावेळीं सर्व आयोध्येनें शरयू नदींत देहत्याग केला, पशुपक्षीसुद्धां परत आले नाहीत असें पुराणें म्हणतात तें खोटें कसें म्हणावें ? कर्तृत्ववान, तेजस्वी, शुद्ध व उदार अंतःकरणाचे मनुष्यापुढें त्याचे शत्रूसुद्धां अनन्यभावानें त्याला शरण येतात. जसजसे हे गुण मनुष्याच्या अंगांमध्ये जास्त असतात तसतसे त्याचे शत्रूसुद्धां मित्र होतात. फार काय आत्मभाव सोडून भीष्माचार्याप्रमाणें आपलें मरणसुद्धां त्याला सांगतात; मग आणखी गुह्य काय सांगणार नाहीत ? महाभारत व हल्लींचा इतिहासही हेंच सांगतो. शिवाजी, बाजीराव, चिमणाजी अप्पा ह्यांचे पुढ शत्रूंच्या बायका पकडून दासी करण्याकरितां आणल्या असतां त्यांनीं त्यांना अभय दिलें. व मोठ्या इतमामानें त्यांचे घरीं त्यांस परत केलें. यामुळें त्यांचे शत्रूसुद्धां मित्र झाले, असा हल्लींचा इतिहास सांगतो. असा गुणी व यशस्वी पुरुष निर्माण झाला म्हणजे त्यास सर्वांची सहानुभूती मिळून त्यांची प्रीति त्यावर बसते व त्यांच्या मदतीनें व सहानुभूतीनें त्यांचें कार्य होतें. ही गोष्ट अलीकडच्या लोकमान्यांच्या चरित्रावरूनही दृष्टीस पडते. नाहीतर मनुष्यधर्माप्रमाणें भांडणें, कलह द्वेष, मतांतरें इत्यादि गाढवांचे लाथळें चाललेंच असतें. म्हणून हें वरिष्ठ नुण आणण्याचा प्रयत्न करावा, हेंच या यात्रेवरून मला समजलें. हा किल्ला इंग्लिशांनासुद्धां अजिंक्य वाटला. शेवटच्या बाजीरावाचा जनानखाना व अवशिष्ट वैभव यावर ठेविलें होतें. पण हा किल्ला इंग्लिशांना सर करितां आला नाही. शेवटीं त्यांनीं तोफांचे गोळे आंत टाकण्याचा सपाटा

चालविला व भेदामुळें दारूचीं कोठारें जळालीं आणि इमारती पेटल्या तेव्हां त्यांच्या बायकांनीं पांढरा बावटा लावून अभय व सुरक्षितता मागितली व किल्ला त्यांच्या स्वाधीन केला. अशा प्रकारची जिवंत ऐतिहासिक माहिती हल्लींच्या इतिहासांत मिळत नाही. ती जिज्ञासूला येथें मिळते. यानंतर मी परत नातें, महाड, दासगांववरून छोट्या बोटानें वाणकोट जवळील

श्रीहरिहरेश्वर

बंदरी व नंतर क्षेत्रीं आलों. बंदरापासून गांव जरा लांब आहे. सुमारें अर्धा मैल आहे. व लहान बोट्याच्या स्टेशनापासून दोन मल आहे. मोठ्या बंदराजवळ जो डोंगर लागतो त्याच्या पायथ्याखालूनच डोंगरासच वळसा घालून गांवांत जाण्यास चांगली सडक आहे. टेकडीच्या एका बाजूस बंदर व दुसऱ्या बाजूस अगदीं समुद्र किनाऱ्यावर हा गांव आहे. हा गांव ब्राह्मणवस्तीचा असून ते बहुतेक क्षेत्रोपाध्याय आहेत. हा हबशी सरकारच्या हद्दींत आहे. हबशी सरकारची येथें एक बाग आहे. ही राजघराण्यांतलि एका बाईकरितां केली असून तींत दुमजली रम्य बंगला तयार केला होता. ही बाई असेपर्यंत याची व्यरस्था राजघराण्यास साजेल अशी तेथें होती. पुढें बाई पैगंबरवासी झाल्यावर ती ओस पडून हल्लीं तिच्या पडापडीला सुरवात झाली आहे. बागेत नामांकित आंबे, फणस, नारळ वगैरे फळझाडे, तसेंच गुलाब, चमेली, मोगरा, सबज्या वगैरे सुंदर व सुवासिक फुलझाडांचे मोठमोठे ताटवे अद्याप आहेत. बागेचें रक्षण माळी ठेवून केलें आहे. बागेच्या मधोमध एक सुंदर पायऱ्यांची पुष्करणी केली आहे व तिला दाने रहाट लावून बागेला पाण्याचा पुरवठा केला आहे. बागेतील फुलें विकतात व फळांचें लेलां व मुळ्यास सरकारी कचेरींत होतें. येथेंही एक मार्गें तिसऱ्या भागांत श्रीरंगपट्टणाच्या टिपूच्या बागेत सांगितल्याप्रमाणें पाण्याचें झाड दृष्टीस पडलें. झाड माडासारखें आहे पण त्याला पानें केळीसारखीं येतात ! लोंगरांच्या एवजीं एक पोय निघते. ती थोडी कापली असतां ताडीसारखें तींतून जमृतजल निघतें. तें झाडाच्या मगदुराप्रमाणें कमजास्त निघतें. हें झाड अविशीनिया ऊर्फ हबस देशांतील व साहारा वाळवंटांतील आहे. वाळवंटांत ईश्वरनिर्मित ही पाण्याची सोय आहे. याला जगण्याला पाण्याची आवश्यक

लागत नाही. हें हवेतील ओलावा पानांच्या सहाय्याने घेऊन उंटासारखे आपल्या पोटांत पाणी सांठवते. याची पोये ताडीप्रमाणे वारंवार कापून त्यांतून असे पाणी निघते. हें हवशी सरकारने आपल्या हौसेकरितां स्वदेशाचें झणून ह्या बागेत लावले आहे असे सांगतात.

या क्षेत्राचें स्वरूप ज्वालामुखीच्या स्फोटामुळे समुद्र मार्गे हटून ज्वालामुखीच्या लाव्याच्या रसामुळे अग्निजन्य खडक उत्पन्न होऊन तो लावा जमिनीवर पसरून थिजल्यामुळे त्याच्या चित्रविचित्र आकृतीचा हा स्वयंभू देखावा झाला आहे. लाव्याचा रस जमिनीवर पसरला त्यावेळीं जमीन खडबडीत होती. त्याप्रमाणे त्याच्या चित्रविचित्र आकृति बनल्या. पुढे समुद्राच्या लाटा त्यावर आपटून व पाऊस पडून त्यांनीं तेथील माती समुद्रांत वाहून गेली व खडकाच्या चित्रविचित्र आकृति दिसू लागल्या. त्यांत कांहीं शिवलिंगासारख्या व विष्णुपदासारख्या दिसतात. समुद्र सान्निध्यानें याला विशेष रमणीयता आली आहे, झणून येथे क्षेत्राची योजना झाली असावी.

येथे स्वयंभू खडकांत एका चौकटी पिंडांत तीन लिंगे दिसतात. त्यास ब्रह्मा, विष्णु, महेश, अशीं नांवे असून शंकराजवळ एक लहान उंचवटा आहे त्यास पार्वती झणतात. श्रद्धालू व भाविक मनुष्यानें येथे तपःश्चर्या करून या देवता सिद्ध केल्या व त्यामुळे ह्यांचे महात्म्य वाढले. मग येथे देऊळ बांधून भक्तजन येऊ लागले व त्यांनीं त्याचा महिमा वाढविला. या देवतांची स्थापना भगवान अगस्ती ऋषींनीं केली अशी पुराणांतरीं कथा आहे. नंतर जवळ दुसऱ्या देवळांत काळभैरवाची मूर्ति स्थापन केली. कारण ती कृत्रिम आहे. तसें गणेशाचें देऊळही कृत्रिमच आहे. येथे 'जवळच देवळाला लागून दोन टेंकड्या आहेत. त्यासुद्धां हरिहरात्मकच मानतात व त्याची प्रदक्षणा करितात. या डोंगराच्या पायथ्याशीं खालीं समुद्रासन्निध एक गोड पाण्याचा झरा आहे. तीच गंगा व ती समुद्राला मिळाल्यामुळे हा गंगासागर संगम होऊन ते स्नानकरण्याचें अति पवित्र स्थळ झालें आहे. त्याला शुक्लतीर्थ असें झणतात तेथे जवळच खडकांत मनुष्याच्या पावलाच्या आकाराचें पण जरा मोठे पाऊळ उठले आहे. हें फूट सवा फूट लांबचें असेल. बारीक मातमिध्ये जसें मनुष्याचें खोल पाऊळ उमटलेले दिसते तशासारखे हें दिसते. हें गयेच्या विष्णुपदासारखेंच आहे पण जरा मोठे आहे. याबद्दल पौराणिक महात्म्य,

पुढें दिलें आहे. हें विष्णुपद समजून ज्यांना मातृ किंवा पितृगयेला जाण्याचें सामर्थ्य नसेल ते येथें पिंडदान करून आपल्या पितरांचा उद्धार करितात. हें सर्व एका सपाट खडकावर आहे. हा खडक उधानाचे वेळीं बुडतो. अष्टमीचे भागाचे वेळीं सूर्यास्तीं येथें बसून समुद्राचें वैभव व येथील सृष्टिसौंदर्य बघण्याची मोठी बहार आहे. आणि हाच येथील मुख्यतः तीर्थमाहिमा आहे. धार्मिक तीर्थविधींचें वर्णन पुढें आहे.

हा खडक त्या टेकडीचे भोंवतीं समुद्रकांठीं सुमारे पंचवीस तीस फूट रुंदीचा अगदीं सपाट पश्चिमाभिमुख असा पसरला आहे. त्यावर रांगोळीवजा निरनिराळ्या खडकांच्या आकृति बनल्या आहेत. उजवेकडील डोंगरांत अग्नि-जन्य खडकाची अकृत्रिम (स्वयंसिद्ध) कोरीव लेण्याची आकृति समुद्राच्या लाटांनीं नेहमीं धुऊन स्वच्छ ठेविल्या आहेत. डावीकडे अपरंपार समुद्र पसरलेला आहे. त्यावर त्याच्या बाळलाटा हांसत खेळत आहेत. ह्या लाटा अगदीं खडकाच्या जोत्याला टकरा देत असतात. त्यावर अस्ताचे सूर्यकिरण पडून कितीतरी रंगाचे आकाशाचे व समुद्राचे देखावे दिसतात. कांहीं गलबतें आपल्या डोक्यावर शिडाच्या ध्वजा फडकावीत गजगतीनें चाललीं असतात. मधुनच एकादी आगबोट तोऱ्यानें पाणी उडवीत व धूर सोडीत चालली असते. हा सर्व चमत्कार पाहाण्याकरितां मोठमोठे जलचर मधून मधून पाण्यावर डोकें काढून पहात असतात. फार वेळ पाहाण्याला त्यांना हुकुम नाहीं, ह्मणून निरूपायानें ते पाण्यांत बुडी मारतात. असें त्या काळाचें व स्थळाचें कितीतरी निरूपमेय वर्णन देऊन मनरंजन करतां येईल. पण ही कादंबरी नव्हे ह्मणून सावध होऊन हें नुसतें दिग्दर्शन मात्र केलें आहे. जिज्ञासूनें हा आस्वाद अवश्य घेऊन आपल्या मनाचें कौतुक पुरवावें. मात्र मोठी भरती असतांना जाऊं नये. कारण एकदम पाणी भरून मनुष्य दगडाच्या कपारींत जाऊन मरेल ! कारण त्यास चटकन बाहेर निघण्यास जागाच नाहीं. समुद्र स्नानसुद्धां जपून करावें. लाट येईल तेवढीच घ्यावी. नाहींतर लाटेबरोबर मनुष्य आंत ओढला जाईल !! किंवा बाहेर दगडावर आपटून दुखावेल ह्मणून मुद्दाम सूचना केली आहे.

धार्मिक दृष्टीनेंही हें देवस्थान फार कडक असून तेथें भुतें, खेतें, संमंध हें पळतात; तसेंच महाव्याधीचे वगैरे अंगरोगही दुस्त होतात, अशी याची

ख्याती आहे. हें सावित्रीच्या मुखाजवळ असल्यामुळे तीर्थ व क्षेत्रही झाले आहे. येथे पितृकार्य, देवकार्य, व शुद्धिकार्य ही तिन्ही होतात. ह्मणून लोक येथे और्ध्वदेहिकाकरितां, मंगल स्नानाकरितां, पूजेकरितां व कोणत्याही पर्वणीला स्नानास येथे येतात. जामदग्न्य रामाला ह्मणजे परशुरामाला हें स्थान फार आवडले. त्यांनीं आपले महापराक्रमाचे व दगदगीचे अवतार कृत्य पूर्ण केल्यावर प्रथम ते येथेच तपःश्रयेंला आले. ह्यासंबंधानें स्कंधपुराणांत सह्याद्री खंडांत ह्या हरिहरेश्वर क्षेत्राचे मोठे महात्म्य सांगितले आहे. त्यांतील कांहीं महत्वाचे श्लोक पुढे देत आहे.

अधुना मम चित्तस्य पावनं क्षेत्रमस्तु तत्
अत्र विप्रा ब्रह्मविदो नाम्ना तेन महोज्ज्वलाः

अध्याय १ श्लोक ८८

जामदग्न्य रामाला हें स्थान वर लिहिल्याप्रमाणें फार आवडले. त्याचे चित्त येथे रममाण झाले. ह्मणून त्यानें ह्या प्रांताला व क्षेत्राला चित्तपावन असें नांव दिलें; येथील ब्राह्मण ब्रह्मज्ञानी व तेजस्वी अशी प्रख्याती त्यांना दिसली. यामुळे रामानें त्यांना चित्तपावन (स्थ) असें देशवाचक व गुणवाचक नांव दिलें. पुढे याला कोंकण ह्मणू लागले. ह्मणून चित्तपावन (स्थ) याचे भाषांतर कोकणस्थ असें झाले. म्हणजे चित्तपावन व कोकणस्थ हे दोन्ही शब्द समानार्थक असे इतरांप्रमाणें देशवाचक व गुणवाचकच आहेत.

उभावात्मशयावात्मरूपावात्मैवकेवलौ
यदा तदांतर्दधाते तत्रावाद्यापि संस्थितौ

अध्याय १ श्लोक ९४

श्रीगुरुदत्तात्रेय परशुरामाचा शोध करीत असतां त्यांना येथे ते तपः-श्रया करीत बसलेले आढळले. परशुरामानें ह्या पुण्यक्षेत्राचे वर्णन केल्यावर दत्तांनासुद्धां तें पटून ते उभयतां एकरूपच असल्यामुळे त्यांचा येथे अद्यापर्यंत आत्मस्वरूपानें वास आहे.

तच्चित्तपावनं क्षेत्रं लोके ख्यातिमगात्तदा
तस्य दर्शनमात्रेण चित्तं पूतं भवेत् क्षणात्

अ. १ श्लो. ९६

असें ह्या प्रदेशाचें चित्तपावन असें परशुरामानें नांव ठेविल्यामुळें हा प्रांत चित्तपावन ह्या नांवानें पुढें प्रख्यातीस आला.

तत्र तीर्थान्यनेकानि येषु स्नानात् सदोऽऽवलाः

जना. पापौघमाहत्य यांति योगगतिं परां ॥ ९७ ॥

तत्र क्षेत्रं भार्गवारामं मूलभूतं जनः स्थितेः

अतः संक्षेपतो राजन्नुक्तं तीर्थं कथांतरे ॥ ९८ ॥

भार्गवरामाला क्षेम देणारे हें क्षेत्र लोकांच्या योगक्षेमाला मूलाधार आहे, असें राजा दिलीपाला वसिष्ठऋषीनें सांगितलें. योगक्षेमाला हें मूल आधारभूत आहे. म्हणजे मुख्य धान्य तांदूळ येथें पुष्कळ पिकतो.

एकः पर्वतरूपेण द्वितीयो लिंगरूपधृक्

अ. २ श्लोक १८

येथें हरी पर्वतरूपानें व हर लिंगरूपानें वास करतो आहे असें म्हटलें आहे.

एवं चरंतौ कालेन लोहाद्रौ षण्णमुखःपरः

दृष्टौ विश्रामयित्वा तौ स्वाश्रमे विदधेऽर्हणं

अध्याय ३ रा श्लोक ८

पुढें हा महिमा ऐकून येथें षण्मुख (कार्तिक स्वामी) आले. त्या कार्तिक-स्वामींच्या समाचाराला अगस्ति व लोपामुद्रा ह्या लोहाचलावर आले होते. त्यांचा तेथें स्वामींनीं उत्तम सत्कार करून पुढें ते सर्व येथें हरिहरांच्या दर्शनास आले.

यत्र ज्ञानाय गायत्री सावित्री भूतयेस्थिता

गंगाद्वयसमायुक्तं ब्रह्मकुंडं जगत्रये

अ. ६ श्लो. १०

ज्ञान देणारी गायत्री व संपत्ती देणारी सावित्री ह्या दोन्ही गंगांनीं युक्त असें हें ब्रह्मकुंड जगत्रयांत प्रसिद्ध आहे.

काशीवासोऽत्र विश्वेशो द्वारका यत्र माधवः

प्रयागं यत्र वै देवत्रयं यत्र त्रयं ततः

अ. ६ श्लो. ५६

जेथें विश्वेश्वर असेल तीच काशी, माधव असेल तीच द्वारका व तिन्ही देव असतील तीच प्रयाग.

ह्या हरिहर क्षेत्रांत केवळ हरिहरांचाच वास नसून ईशान, (ब्रह्मदेव) परशुराम, दत्त, स्कंध, अगस्ती, लोपामुद्रा, गायत्री, सावित्री व कृष्णा या त्रिगुणात्मक नद्यांचाही संगम आहे.

एकं पदं गयायां तु मक्कायांतु द्वितीयकं
तृतीयं स्थापितं दिव्यं मुक्त्यै शुक्लस्य सान्निधौ.

अ. ७ श्लो. ६

पितरांना मुक्ति मिळावी ह्मणून विष्णूने एक पद पितृगयेत दिले, दुसरे मक्केत व तिसरे येथे श्रीहरिहरेश्वरास शुक्लतीर्थाजवळ ठेविले आहे. यांतील मक्का कोठली ? अरबस्थानांतील की काय ? ह्मणजे आर्यांची कर्मभूमि अरबस्थानापर्यंत होती असे दिसते आणि हे असणे अशक्य नाही. कारण भारतवर्षीय प्राचीन छपन्न देशांची मर्यादा आफ्रिकेतील मिसर म्हणजे हल्लींच्या इजिप्त देशापर्यंत होती. पुढे हे देश बाटले, ह्यामुळे कर्मभूमीची मर्यादा सिंधूनदीपर्यंतच आली. किंवा हिंदुस्थानांत दुसरी कोठे मक्का आहे सांगतां येत नाही. पण तसे प्रख्यात ठिकाण कोठे दिसत नाही. अरबस्थानांतलि मक्का ह्या पवित्र स्थानीं नानक वगैरे मंडळी गेली होती, व तेथे एक शिवालय होते अशीही दंतकथा आहे.

अत्र यद्योयते दानमनुरप्यग्र जन्मनि,
कुलं तारयते सद्यो दशपूर्वान् परान् दश.

अ. ७ श्लो. १०

ह्या विष्णुपर्दी अगदी थोडे दान दिले तरी पुढलि जन्मांत ते कुलाचे तारण करिते. त्याच्यायोगाने पूर्वीच्या दहा व पुढील दहा पिढ्या उद्धरतात. पितृगयेच्या संकल्पांत अकरा उद्धरतात असे ह्मटले आहे.

बहिस्तः संवृतासूनां परमानंदेक्षया
तर्पणं प्रत्यहं कुर्यात् गृहस्थो भार्यया धिया.

अ. ११ श्लो. १०१

बाह्य वस्तूपासून आवरलेल्या प्राणांना परमानंदाचा अनुभव मिळावा ह्मणून गृहस्थाने नेहमी येथे तर्पण करावे.

चित्तमेव मठं कृत्वा प्रकृतिं बहिराहतः
कोऽपि स्वालयमास्थाय व्रतीस्यान्नियतं यतिः

अ. १२ श्लो. २२

आपल्या चित्ताचा मठ करून प्रकृतीला त्यांतून बाहेर काढले ह्यणजे कोणताही गृहस्थ घरांत राहूनही व्रती व यती होऊं शकतो.

या परशुराम क्षेत्राचा विस्तार आरंभ गोकर्णमहाबळेश्वर व शेवट सोरटी सोमनाथ व मध्य कनकेश्वर असा ह्यांत दिला आहे.

ह्या एकंदर वर्णनावरून परशुराम क्षेत्र भूकंपामुळे समुद्र हटून झाले असावे असें दिसते. कारण येथे तत्दर्शक अग्निजन्य खडक आहेत. आतां परशुराम हा परमेश्वराचा अवतार मानल्यामुळे त्याच भूकंपाला परशुरामाचा वाण असें ठरवून त्या वाणांनीं ही भूमि निर्माण झाली असें ठरविले. व परशुराम अवतार कृत्य संपल्यावर आपला राग टाकून शांत चित्ताने तपश्चर्या करण्याकरितां येथें आले. व येथें आल्यामुळे त्यांचें चित्त ह्या ठिकाणच्या समुद्र सान्निव्यानें रममाण झाले व त्यांच्याबरोबर जे ब्राह्मण आले तेही येथेंच राहिले ह्यणून त्यांस इतरांप्रमाणें चित्तापावनस्थ किंवा कोंकणस्थ अशीं नांवे मिळालीं. साराश परशुरामाचें चित्त येथें रममाण झाले व त्यानें ह्या प्रांताला चित्तापावन नांव दिलें. तेथील हे ब्राह्मण ह्यणून त्यांना चित्तापावन असें देशस्थ कऱ्हाड्यांप्रमाणें देशवाचक नांव मिळालें आहे. बाकीचा कोंकणस्थांबदलचा मजकूर भाग तीनमध्ये माहूरच्या यात्रेत आलाच आहे. येथून वाणकोट व त्याचेजवळ नाना फडणीसाचें जन्मस्थान वेळास व पेशव्यांचें आदिस्थान श्रीवर्धन व त्यांचा वाडा हीं ऐतिहासिक स्थळे, वेळ असेल त्यानें जरूर पाहून यावीं.

यापुढें रत्नागिरी जिल्हा म्हणजे अस्सल कोंकण लागते त्याची विशेष हकीकत समजल्याशिवाय इकडील यात्रांचें रहस्य समजणार नाहीं सबब त्याच्या महत्वाच्या गोष्टींचें दिग्दर्शन करूं. ह्या जिल्हाची भूरचना डोंगराळ व खडकाळ आहे यामुळे व सह्याद्री सान्निव्यामुळे दक्षिण समुद्रावरून आलेल्या ढगांना येथें प्रतिबंध होऊन ते येथें कोसळतात यामुळे येथें पाऊस सर्वांत जास्त म्हणजे दीडशें ते तीनशें इंचांपर्यंत कधीं कधीं पडतो. हा पाऊस सह्याद्री व हे डोंगर यांचेमध्ये मुरून त्यांतून सतत वाहणारे पाट कांहीं ठिकाणीं निर्माण झाले आहेत. सह्याद्री अगदीं जवळ असल्यामुळे मोठी नदी एकही नाही. खाड्या मात्र पुष्कळ आहेत. मुख्य खडकाळ व चढता हाते गेल्यामुळे समुद्राचें खारे पाणी जनिनीत मुरून त्यानें वरील पाणी दूषित होत नाही. पाणी अगदीं आकाश गंगेप्रमाणें निर्दोष असतें यामुळे येथील लोकांना समुद्राची खारी हवा

व आकाश गंगेचें ह्यणजे झन्याचें किंवा पाटाचें अगदीं शुद्ध निर्दोष पाणी यांचा मुबलक पुरवठा होतो. आरोग्याच्या ह्या निसर्गसिद्ध सोयीमुळें ह्या ठिकाणीं मलेरियासारखे दुष्ट व घातक रोगाचें बीजच नाहीं. अर्थात वात, पित्त व कफ यांच्या दोषांस येथें थाराच मिळत नाहीं. मनुष्याला तेजस्वी व दीर्घायुषी होण्याला ह्यासारखी हवापाण्याची सोय सान्या हिंदुस्थानांत कोठेही नाहीं. येथें खडकामुळें जमीन नाहीं, यामुळें येथें अन्न पैदाच होत नाहीं. कसलें तरी राकट अन्न होतें. येथें जें अन्न उत्पन्न होतें तें त्या लोकसंख्येला वर्षांतून दोन महिनेसुद्धां पुरेसें नसतें. अर्थात बाहेरील अन्नाचा दहा महिन्यांचा पुरवठा व्हावाच लागतो. देशांत ह्यणण्यासारखें उत्पन्न नाहीं यामुळें लोक भिकारी अर्थात त्यांना मिजास चैन कांहीं नाहीं. इतकेंच नव्हे तर इतर देशांतून रंगून तांदुळासारखें भिकार अन्नच त्यांना मिळतें. तरी पण चांगल्या हवापाण्यामुळें त्यांना तें पचून लोक अती काटक व तीव्र बुद्धीचे निर्माण होतात. इतकेंच नव्हे तर एथील लोक उदरनिर्वाहास व कांहीं कायमचसुद्धां बाहेर जातात. तरी येथील लोकसंख्या महाराष्ट्रातील इतर जिल्हांपेक्षां सर्वांतच जास्त असते ! ह्या श्रेष्ठ हवापाण्याचा परिणाम केवळ येथील मनुष्यांच्या वृद्धीवरच व त्यांच्या तेजस्वीतेवरच होतो असें नाहीं, तर सर्व प्राणिमात्र व वनस्पति यांजवरही होतो. येथील मुंग्या, डोंगळे, विंचू, साप, वगैरे विषारी प्राणी इतर ठिकाणांपेक्षा फारच तीव्र विषाचे असतात. त्याचप्रमाणें गाय, जनावरें, ऊंस, फणस, आंबे वगैरे फळें इतर ठिकाणांपेक्षां फार तेजस्वी असतात. यामुळेंच रत्नागिरीच्या वनस्पती गुणाला जास्त उतरतात. हापूसचा आंबा सर्वांत श्रेष्ठ आहे. पण तो गांवे साक्षीपेक्षांसुद्धां रत्नागिरीचा हापूस गोडीला व चवीला श्रेष्ठ असून तो त्यापेक्षां फार टिकाऊ आहे. याचा रस आटवून व्यवस्थेनें ठेवल्यास तीन चार वर्षे सहज टिकतो हें मी प्रत्यक्ष अनुभविलें जाहे. गुदस्तां आंबा अलोट आला पण थंदा (१९२६) मुळींच नाहीं. पण गुदस्तांचा आटवलेला रस मला येथें अगदीं ताज्यासारखा लागला ह्यणून मी त्याच्या वज्याच इकडील यात्रांचा प्रसाद लोकांस देण्याकरितां व ही माहिती सांगण्याकरितां घेतल्या. व पुढें तो २।३ वर्षे नमुन्याकरितां ठेविलाही होता. तरी तो बिघडला नाहीं. देशावरच्या मावळे लोकांत शक्ति जास्त, पण कोंकणच्या हेटकरी लोकांत युक्ति, तडफ व काटकपणा जास्त आहे. इंग्रज लोक स्वाभि-

मानाकरितां जशी आपली बायको विलायतेस प्रसूतीकरितां पाठवितात तशी आपली प्रजा तेजस्वी व काटक होण्याकरितां महाराष्ट्रीयानीं आपल्या बायका बाळंत होण्याकरितां रत्नागिरी जिल्ह्यांत पाठवाव्या. इतकेंच नव्हे तर मुलांचें शिक्षण होईपर्यंत त्यांससुद्धां तेथें शक्यतर ठेवावें. ह्मणजे त्यांच्या आंगीं रत्नागिरी जिल्ह्याचे विशिष्ट गुण व सामर्थ्य येईल. कोंकणस्थांची ही जन्मभूमि असल्यामुळे त्यांनीं आपलीं मुलें येथें जरूर पाठवावीं, ह्मणजे त्यांच्या मूळ गुणांचा लोप होणार नाही. कांहीं वनस्पती व जनावरें आपल्या जन्मभूमीवर आपोआप वाढतात. त्यांना लावावीं सुद्धां लागत नाहीत किंवा प्रयत्न करावा लागत नाही. मग मशागत कोठली? तसा रत्नागिरी जिल्हा हा मनुष्याच्या उत्पत्तीला आदिकारण आहे, असें परशुरामानें सुद्धां हरिहरेश्वर महात्म्यांत सांगितलें आहे.

तत्क्षेत्रं भार्गवारामं मूलभूतं जनस्थितैः

ह्मणजे हें भार्गवराम क्षेत्र लोकांच्या उत्पत्तीला, तेजस्वितेला व योगक्षेमाच्या जीवनाला मूलाधार आहे. ह्मणजे येथें त्यांच्या जीवनाला कांहीं प्रयत्न करावे लागणार नाहींत. येथें उपजीविकेकरितां कांहीं खा, तें पचतें. वाधत नाहीं किंवा रोग होत नाहीं. मनुष्याला औषध नको, पाणी नको, कसलें तरी जाडे-भरडें अन्न व एखादें फाटकें तुटकें वस्त्र असलें ह्मणजे झालें. मनुष्याची संतती येथें अक्लेश होऊन ती जोरानें वाढते. इतकेंच नव्हे तर तेजस्वी, राकट व अगदीं असामान्य अशी उत्पन्न होते. इतर ठिकाणीं संततीचे रक्षणास व वाढीस कितीतरी प्रयत्न करावे लागतात. दवाखानें, इस्पितळें, रुग्णालयें, तालमेचे आखाडे, शिशुसत्ताह, बालवीर संस्था, वगैरे कितीतरी प्रकार कसवे लागतात आणि इतकें करूनही बालांचें व तरुणांचें मृत्यूचें व रोगाचें प्रमाण वाढून दीर्घायुष्य तर राहिलेंच, पण तरुणपणासुद्धां सुखानें उपभोगतां येत नाहीं! याचें कारण इतर देशांचें हवापाणी या देशाइतकें मनुष्यजन्मास निसर्गतः उपयुक्त नाहीं, हेंच आहे. औषधानें जे रोम वरे होत नाहींत असे हद्दी रोग विशेषतः क्षय्यी लोकांनीं येथें येऊन आपली अक्लेश सुधारणा करून घ्यावी अशी शिफारस करण्यासारखें येथील हवापाणी आहे, यांत शंका नाहीं. आतां

या प्रांतांतील लोकांची राहाणी

ही खरोखरच ऐकण्यासारखी आहे ह्मणून तिचें थोडें दिग्दर्शन करूं. त्या योगानें पूर्वीच्या ऋषींच्या आश्रमाची ओळख होईल. रत्नागिरी जिल्ह्यांत

शहरें फार थोडीं आहेत आणि त्यांतील घरे एकमेकाला लागून नाहीत. क्वचित बाजारपेठेंत अशीं जवळजवळ घरे आढळतात. नाहीतर येथील प्रत्येक घर एका वाडींत, तिचें संरक्षण करण्याकरितां बांधिलें असतें. गांवठण ह्मणून स्वतंत्र नाही. यामुळे एका गांवीं पन्नास जरी घरे असलीं तरी त्या गांवचीं लांबी सहज एक मैल होते. यामुळे गांव असा जथावद दिसतच नाही. एका गांवांतून दुसऱ्या गांवीं जावयाचें असलें ह्मणजे बहुधा खाडी किंवा डोंगर उतरावा लागतोच. घराभोंवतालच्या वाडीमध्ये प्रापंचिक वस्तूंचे सर्व प्रकार असतात. एखादे भातशेत, नारळी, पोफळी, आवे, फणस व भाजीचे मळे, इतके प्रकार हे असावयाचेच. ही ह्या झाडांची जन्मभूमी आहे. येथे यांचें अक्लेश उत्पन्न होतें. खताची जरूर नाही. आणि ह्या सर्वांना पाटाच्या पणण्याचा किंवा विहिरीच्या पाण्याचा पुरवठा असावयाचाच. याशिवाय आवडीचीं झाडे निराळीं. उन्हाळे दिवसांत फणस येऊ लागले, ह्मणजे गरीब लोक त्यांची भाजी शिजवून नुसती मीठ मिरची लावून अन्नाऐवजीं खातात ! भात अगदीं थोडा, भाजी ही भाता ऐवजीं खाऊन तांदूळ पावसाळ्याकरितां ठेवून फणस संपेपर्यंत त्यांच्यावरच ते गुजारा करितात ! फणसाची भाजी हें अन्न व त्यांतील आढ्या यांचा भाजीप्रमाणे उपयोग होतो. कसातरी तांदूळ वाचवून दोन तीन महिने यावर निर्वाह करतात !! तो त्यांना कांहीं बाधतही नाही उलट शक्ति मात्र जोराची येते.

मुलांनीं पहाटेस उठून शौचविधी उत्कृण वाडींतील फुलें, दुर्वा, बेल खुडून शाळेंत जावें. शाळा नसल्यास दहा वाजेपर्यंत पोथी ह्मणत बसावें. मुलींनीं शौचविधी वेणीफणी करून, स्नान करून घरांत पाटाचें किंवा रहाट चालला असेल तेव्हां पाणी भरावें. लहान मुलींना कडेवर व हातांत घागरी घेऊन पाणी आणतांना पाहिलें ह्मणजे मोठें कौतुक वाटतें. त्यांनीं केरवारा करावा. मोठ्या बायकांनीं गाईचीं दुधें, दळण, कांडण, शेणगोठा, झाड सारख, व वागेतील सर्व झाडांना यथाविभाग शिंपणें करावें. हें पाट चाललेला असतो त्याचें करितात. किंवा रहाटावर हें चालतें. बाग मोठी असल्यास एक गडी असतो किंवा घरांतील काम बायका करून हें काम मुली करितात. शिंपणें केल्यावर मळ्यांतील कसली तरी भाजी आणतात. घरांत एक ह्यातारी बाई असते तिने जेवण करावयाचें. मुलींनीं लहान मुलामुलींचीं जेवणें, त्यांचीं उष्टीं खरकटीं व पाणी

तापऊन त्यांच्या आंघोळी घालणे हीं कामें करावीं. पाणी तापवितांना लांकडे किंवा गोत्राच्या लावावयाच्या नाहीत. पाल्यापाचोऱ्यावरच पाणी तापवावयाचें. अशा रीतीने त्यांच्या आंघोळी मुलांकडे कांहीं पहावे लागत नाही ! कोठें कांहीं विघडलें तेव्हां तिने पहावयाचें. मुलांनीं इतकें करून सुद्धां आपल्या आई-बापांच्या कामाला वयपरतवे मदत केली पाहिजे ! ! !

जेवण झाल्यावर थोडी विश्रांति घेऊन लगेच बागेच्या कामास लागावयाचें. घान्याचें उन्हाळी पावसाळी शेत असल्यास त्याची मशागत, नारळीचे पडलेले झाप विणणें, हीर काढून केरसुण्या कारणें, नारळाची चोडे कुजत घालून ती कुटून त्यांचे तंतू सुटे करणें, नंतर त्यांच्या वळ्या करून सुंभ विणणें हीं त्यांचीं कामें सुरू होतात. यांपैकी वळ्या विणण्याचें काम अगदीं लहान चार वर्षांच्या मुलीसुद्धां होसेनें करितात. सुंभ मात्र मोठ्या बायका किंवा पुरुष विणतात. आंबे, फणस, नारळ, सुपारी, सुंभ हे पदार्थ घराला पुरून विकण्यासारखे असतात ते विकतात. शहरांत लोक बाजारचे घाणेरडे पदार्थ खातात त्यापेक्षां हे खाणें कितीतरी पटीनें चांगलें व सुखदायक आहे. हे पदार्थ कसे विकवावयाचे हें घरच्या यजमानानें सांगितलें असतें त्याप्रमाणें कोणीही ते विकून आलेले पैसे नियमित ठिकाणीं ठेवितात. लवाडी, लुचेगिरी कांहीं नाही. पेटिला कुलूपसुद्धां नाही. बाजार फक्त मोठ्या मुलानें किंवा पुरुषानें करावयाचा. इकडील व्यवहार बहुतेक वस्तूच्या देवघेवीवरच चालतो. पैसा क्वचित परदेशाच्या वस्तूबद्दल द्यावा लागतो. लाकडांची मोळी, गवताची मोळी वगैरे स्थानिक वस्तु नारळ, फणस, झाप, सुंभाचें वळें यांवरच मिळतात. गड्याना मजुरीसुद्धा तशीच कधीं कधीं देतात. असें सर्व काम अगदीं रेखल्यासारखें व सुरळीत बिनतक्रार चालतें.

हीं घरे, त्यांचीं अशीं नियमित व निर्मत्सर कामें व वेदघोष हीं पाहिलीं ह्यणजे पूर्वीच्या ऋषींच्या आश्रमांची आठवण होते. कामाच्या मान्यामुळे राग, लोभ, द्वेष, आवड, प्रीति व प्रेम करण्यास सवडच नाही ! सर्वत्र अगदीं शक्तिता व जो तो आपापल्या कामामध्ये गढलेला असतो. पाहुण्यापाशा क्षणभर बोलण्याला सुद्धां त्यांस सवड नसते. घरांत विटाळशी, वाळंतीण, किंवा अगदीं वृद्ध यांशिवाय रिकामें कोणी नाही. वृद्धांनासुद्धां लहान लहान मुलें कडेवर घेऊन किंवा त्यांना खेळवून देखरेखीचें काम करावे लागतें ! त्यांनीं गड्यावर देखरेखीकरितां सकाळ संध्याकाळ फिरलेंच पाहिजे. वसतः

कामा नये. येथील सर्व मंडळी दीर्घायुषी असतात. इतकेंच नव्हे तर ऐशीं ऐशीं वर्षांची मंडळी केवळ तरुणाप्रमाणें उत्साही दिसतात ! मी बंदरांत उतरल्यावर एक म्हातारा ब्राह्मण गाडीवान मोठमोठीं हमालासारखीं ओझीं उचलून आपल्या गाडींत टाकीत होता. त्याची गाडी भरल्यावर त्याने मला गाडींत बसविलें. इतक्यांत त्याचा बैल सुटला. तो धावूं लागला पण ह्या बहादराची धांव त्याचे पुढें जाऊन त्याने त्याला पकडून आणिलें व दोन फटके जास्त देऊन गाडीला जोडलें !!! आमची गाडी अपरात्र झाल्यामुळे कांहीं दिसत नव्हतें तरी चालत होती. गाडींत बसल्यावर मी त्या गाडीवानास विचारिलें तुमचें वय काय ? तो ह्मणाला शायशो वर्षें पूर्ण झालीं आहेत ! तेव्हां मला आश्चर्य वाटलें. व त्यास पुन्हां तोच प्रश्न विचारला तेव्हां त्याने सांगितलें तुझाला माझे टिपण देऊं का ? यांत आश्चर्य कसलें ? नव्वद पंचाणव वर्षांची मंडळी अजून चेडूसारखी उडत आहेत ! त्यांचा एकही केस पांढरा झाला नाही. इतकेंच नव्हे तर त्याचा कोणताही अवयव किंवा कान, नाक, तोंड, डोळे यांपैकी कोणतेंही इंद्रिय तरुणाप्रमाणें अगदीं तेजस्वी आहे. अर्थात मन हें तेजस्वी आणि उत्साहजनकच असतें. आमच्या कडील तरुणांना वृद्ध ह्मणून घेण्यांत भूषण वाटतें व इकडील वृद्धांना तरुण ह्मणून घेण्यांत भूषण वाटतें. इकडील वृद्धांना तरुणांनीं कदाचित् वृद्ध ह्मटल्यास त्यांना राग येऊन ते ह्मणतात मला म्हातारा ह्मणतोस काय ? तर मी तुझे मनगट धरितो तें सोडतोस काय ? युरोपांत (इंग्लंडांत) सुद्धां वृद्धांना वृद्ध ह्मणून घेण्याची लाज वाटते. याची लाज आमच्या तरुणांना पाहिजे. सारांश इकडील सर्व मंडळी अखेरपर्यंत ह्मणजे मरेपर्यंत तेजस्वी असते. त्यांच्या मनाला व शरीराला थकवा कधीं येतच नाही. लो. टिळकांचें उदाहरण जगापुढें आहेच. आमरणांत त्यांचा राष्ट्रीय प्रश्नाविषयीं वाद चालला होता आपण आजारी असून आपला काल अगदीं जवळ आला आहे व शेजारी बसलेली मंडळी आपल्या समाचारास आली असून वादविवाद करण्याकरितां आली आहे ह्याची जाणीव त्यांच्या शरीराला व मनालाही नव्हती. इकडे मंडळीचे औषधोपचार चाललेच होते ! इतके ते देहातीत व योगी, स्थितप्रज्ञाप्रमाणें महाज्ञानी व महासाधु होते खरे. त्यांचा जन्म रत्नागिरीचाच होता तरी त्यांना विद्येशिवाय व्यसन नव्हतें. अलीकडच्या तरुणांचें यांच्या उलट ह्मणजे विद्येच्या

किंवा विचाराचे नांवानें शून्य व व्यसनांची रेलचेल ! ह्यणजे हा फरक केवळ हवेचा नसून व्यसनं, मिजास व पाश्चात्यांचे दुर्गुणी अनुकरण यांतच विशेषेकरून आहे. याबद्दल खुलासेवार वर्णन माझ्या कौटुंबिक आरोग्याचे पुस्तकांत करावयाचें आहे. इकडील मनुष्यांची इतकी उत्कृष्ट प्रकृति असण्याचें मुख्य कारण त्यांना जन्मापासून रोग असा माहितच नाही. आणि इकडील मंडळी जन्मापासून रोगी ! रोगानें खाल्यामुळें त्यांचीं सर्व शरिरें निस्तेज दिसतात. त्यांना तारुण्य, उत्साह किंवा रग मुळींच नसते. ते व्यसनांत गढलेले असतात. रत्नागिरी जिल्ह्यांत व्यसनं मुळींच नाहीत. अती मोठें व्यसन ह्यणजे सुपारी किंवा तंबाखू खाणे या पलीकडे कांहीं नाही. “ हात फिरे तेथे लक्ष्मी फिरे ” व “ तोंड फिरे तेथे अवदसा फिरे ” ही गोष्ट रत्नागिरी जिल्हा व इतर जिल्हे यांस अनुक्रमें लागू आहे. रत्नागिरी जिल्ह्यांतील लोकांचे हात फिरतात ह्यणजे ते कामें करितात व इतर जिल्यांत कामेंच होत नाहीत. सर्व कामें मोलमजुरीनें करून घ्यावयाचीं, मग नवरा बायको दोन माणसें असलीं तरी भांडीं घासण्यापासून मजूर असतो. अर्थात रिकामीं तोंडें घेऊन मन वावरत असतें ! बोलाचाली होते पुढें भांडणें होतात. आप्तद्वेष, धर्मलंडपणा, ख्यालीखुशाली व खातेपिते रोग वगैरे पुढचें अध्याय सर्वांना ठाऊकच आहेत. !!! आतां रत्नागिरीचे लोक भांडखोर कमी आहेत असें नाही. ते वाण्याशींसुद्धां भांडणारे आहेत आशीं त्यांची प्रख्याती आहे. पण इतरांच्या भांडणांत व यांच्या भांडणांत फरक आहे. इतरांचीं भांडणें सुख व चैनीकरितां व मुख्यतः बायका मुलांवरून होतात. पण यांचीं हक्काकरितां, पोटाकरितां व पैशाकरितां असतात. हे पैशाकरितां इतके विनमोल श्रम करितात कीं, तितक्याच श्रमानें त्यांना इतर ठिकाणीं चौपट पांचपट पगार मिळतो, यामुळें रत्नागिरी जिल्ह्यांतून निघालेलीं कुटुंबे पुन्हा रत्नागिरी जिल्ह्यांत जाण्याची इच्छा सहसा करीत नाहीत. रत्नागिरी जिल्ह्यांत पैसा पोटाकरितां मिळवावा लागतो इतर देशांप्रमाणें चैनीकरितां नव्हे. यामुळें रत्नागिरी जिल्ह्यांत चैनीची एकही वस्तु मिळत नाही. नाही ह्यणाला आतां येथें चहा मात्र क्राच बोकळला आहे हें त्यांचें दुर्दैव आहे. मुंबईचे लोक त्यांच्याकडे वारंवार पाहुणे ह्यणून येऊं जाऊं लागल्यामुळें त्यांच्याकडे याचा प्रसार होत चालला आहे व त्याचा अनिष्ट परिणाम आमच्या पिढीवर होत चालला आहे, असें तेथील लोक आतां ह्यणू लागले आहेत.

मुंबई नजीकच्या प्रांतांत ह्मणजे दापोली, खेड, वगैरे तालुक्यांत सोंवळें ओवळें व धार्मिक भावना कमी प्रमाणांत आहेत. तरी पण त्या इतर जिल्ह्यां-पेक्षां जास्तच आहेत. पण रत्नागिरीच्या पुढें जसजसें जावें तसतसें पूर्वीच्या रीती अद्यापर्यंत चालू आहेत असें दिसते. आपल्याकडे आगगाडीचा, आगवोटीचा, विटाळ निदान पुरुषतरी मानीत नाहीत. पण तेथें अद्याप फार कडक बंदोबस्त आहे. बोटीवरून आलेल्याचे सर्व कपडे कोऱ्या कपड्यांशिवाय बायकांप्रमाणें पुरुषासही भिजवून धुऊन स्वच्छ करवून घ्यावे लागतात. नुसता मुकटा धुऊन भागत नाही. इतकेंच नव्हे तर आलेला मनुष्य पुष्कळ दिवस राहावयाचा असल्यास व तो आपला घरचा असल्यास त्यास क्षौर करून पंचकव्य प्राशन करून यज्ञोपवीत घालून अंतर बहिः शुद्ध व्हावें लागते. ह्मणजे तो मनुष्य देवाधर्माच्या कार्यास योग्य होतो ! मी एका ठिकाणीं गेलों असतां माझा मुकटा बोटीचा ह्मणून मी त्यांचा मागितला. त्यांनीं तो दिला पण माझें पान आपल्या पंक्ती-पासून दूर मांडलें ! मला चार दिवस तेथें राहावयाचें होतें तोपर्यंत माझ्या मुकट्यालासुद्धां ओटीपलीकडे माजघरांत नेण्याची परवानगी नव्हती !! मी गेल्यावर तो मुकटा धुऊन त्यांना त्यांच्या सोंवळ्यांत घ्यावयाचा होता. ह्या प्रांतां-तील एक मनुष्य इकडून घाटावर मजबरोवर आला होता. तो तिकडे पुन्हां परत गेला व त्यानें वर लिहिल्याप्रमाणें जेव्हां सक्षौर प्रायःचित्त घेतलें तेव्हां त्यास घरच्या व बाहेरच्या देवाची पूजा करण्याची परवानगी मिळाली !!! इतका कडक शुचिमूर्तपणा अद्यापि तेथें चालत आहे, हें मी प्रत्यक्ष पाहिलें तेव्हां मला आश्चर्य वाटलें. हा देशाचार आहे. व “ आचारः प्रथमो धर्मः ” हेंही खरें आहे. तसेंच जसजसा आचार शुद्ध राखावा तितका तितका तो आरोग्याला व तेजस्वीपणाला हितावह आहे, ह्यांत शंका नाही. पण कोणत्याही गोष्टीचा अतिरेक करणे किंवा कीस काढीत बसणे वाईटच. अशांनि मनुष्याचा स्वभाव शंकेखोर, संशयी व हेकट बनतो व तो अव्यवहार्य होतो. ह्यांनाच हसावयास नको. गुजराथ, तेलंगण, व खुद्द पाश्चात्य यांच्यामध्येही असाच प्रकार अद्याप चालू आहे. गुजराथेमध्ये शौचविधीला फार थोडें पाणी नेतात. एक लहान चंबू नेतात पण पाय धुण्याचा व भांडें घासण्याचा मोठा ब्रह्मघोटाळा आहे ! त्यांचा तो चंबू व विहिरीवरचा पोहोरा आंतून बाहेरून पुष्कळ वेळां माती लावून घास घासून घ्यावा लागतो. प्रत्येक वेळेस तो विहिरीत बुडवून नवें

पाणी काढावें लागतें !! जुन्या पाण्यानें भागत नाहीं. यामुळे ओंजळभर माती किंवा राख प्रत्येक वेळीं विहिरींत जात असली पाहिजे. वस्तुतः शुद्ध करावयाच्या ठिकाणची ह्मणजे त्या इंद्रियाची शुद्धता यथातथा करून नुसत्या संसर्गाच्या मंडळीला एवढा दंड कां ! तर याचें उत्तर हा देशाचार आहे, या पलीकडे कांहीं नाहीं !!! आपल्याकडे शुद्ध पायाला घाण लागूं नये ह्मणून शौचविधीच्या वेळीं जोडा घालून जाण्याची रीत आहे. परत आल्यावर संडासांतून आणलेला जोडा बाहेर काढून ठेवून पाय पुष्कळ पाण्यानें घासघासून धुतात. पण पुन्हां तोंच जोडा अगदीं ओटीपर्यंत नेतात व आपण शुद्ध समजतात. वस्तुतः घाण-पाणी उडाल्यामुळे किंवा पाय वाईट जागीं पडल्यामुळे जोडा खराब झाला. पायाला व तोंडाला कसलाही स्पर्श झाला नाहीं. पण हात, पाय, तोंड व भांडें यांचे स्वच्छतेची कमाल करितात ! आणि जोडा तसाच घाणेरडा ठेवितात !! अर्थात त्याच्यावर घाणीचा वर्ग घन झालेला असतो तरी तो विचारा शुद्धच असतो. कारण काय तर कातड्याला दोष नाहीं पण पखालीच्या पाण्याला दोष आहे. वगैरे चालीरीती दुसन्यास नांवे ठेवण्यासारख्या आहेत. त्या पुष्कळ असल्यामुळे त्यांचें यथे दिग्दर्शन मात्र केलें आहे. ह्या दिग्दर्शनामुळे प्रत्येक ठिकाणी याचा उच्चार करावा लागणार नाहीं. प्लेग उत्पन्न झाला त्यावेळीं ह्या स्पर्शस्पर्श संबंधाची युरोपियनांनीं तर कमाल केली होती. ते कोणत्याही नेटिवास आपल्यापासून दहा हात लांबीवर ठेवीत असत. त्यांच्याजवळून कागद घ्यावयाचा असला तर तो अतिशय शुद्ध करून घेत. इतकेंच नव्हे तर ह्या संसर्गामुळे आलेला दोष जावा ह्मणून ते हात साबण लावून धुऊन कपडेही बदलीत. ह्या गोष्टी प्लेगचे आरंभीं प्रसिद्धच होत्या !!! पण त्यामुळे त्यांच्यांत मृत्युसंख्या कमी झाली हें मात्र खरें. ह्मणजे शुद्धाचाराची प्रसंगी योग्यता कळते.

ह्या कोकणची राजकीय माहिती पुढीलप्रमाणें समजते. शके ४०० ते १२३९ पर्यंत या प्रांतावर चालुक्य, राष्ट्रकूट नवीन चालुक्य व शेवटीं यादव ऊर्फ जाधव यांनीं राज्य केलें. १२३९ पासून १५३९ पर्यंत मुसलमान, १५३९ पासून १७४० पर्यंत मराठे पेशव्यांसुद्धां (महाराष्ट्रीय) व नंतर इंग्रज. तालिको-टची लढाई शके १४८७ चे सुमारास होऊन विजयानगरच्या साम्राज्याचा अस्त झाला. नंतर मुसलमानी कारकीर्दीतून प्रथम भोसले घराणें उदयास आलें. शके १५३९ चे सुमारास शहाजी भोसले वैभवाच्या शिखरास चढले.

त्यांची कारकीर्द शके १५२२ ते १५८७ पर्यंत झाली असा ऐतिहासिक उल्लेख तिकडील लोकांच्या दप्तरांत आढळतो. हा खुलासा आडिवरें येथील दप्तरांतून घेतला आहे. कारण तेथील लेख बरेच संगतवार मिळाले. कोंकणामध्ये राज्य कोणाचें कां असेना त्याला पैशाचें उत्पन्न होणार नाहीं. पण लढाऊ, काटक व बुद्धिमान असे सैनिक व कर्तृत्ववान लोक मात्र मिळतील. त्यांची येथे बाण पडणार नाहीं. अशा मनुष्यांची ही खाण आहे. सर्व जिल्ह्यांत रत्नागिरी जिल्ह्याचें उत्पन्न फार कमी आणि तें सरकार देणेंही तिकडील लोकांना पर जिल्ह्यांत नोकरी करून भरून काढावें लागतें !

ही सर्वसाधारण माहिती आपल्याकडील तौलनीक दृष्टीने केली आहे. विशेष माहिती तेथे गेल्यावर होईल. आतां इकडील

यात्रांचें वर्णन करूं.

बाणकोटाहून निघाल्यावर दामोळ बंदरांत यावें व तेथून गोवळकोटास लहान बोटीनें जावें. तिकीट बाणकोटाहून किंवा (हरिहरेश्वराहून) एकदम गोवळकोटाचें काढावें. गोवळकोटापासून चिपळूणपर्यंत सडक आहे. गाड्या तांगे बंदरावर हजर असतात चिपळूणचें बंदरच गोवळकोट आहे. त्यालाच कोणी चिपळूण बंदर ह्मणतात. तेथून ते सुमारे एक मैल आहे. चिपळूण वरून परशुरामाचा महेंद्रपर्वत दिसतो. चिपळूणपासून परशुराम गांव एक मैल लांब टेकडीवर आहे. चिपळूण ही कुंभारली घाटाची उतारेपेठ आहे. ह्यामुळे येथे व्यापराची मोठी घडामोड चाललेली दिसते.

परशुराम

येथे जाण्यास हा राजमार्ग आहे. पण चिपळूणास न जातां गोवळकोटाहून परभारें दोन मैल डोंगरसुद्धां चढून परशुरामास जातां येतें. परशुरामाचा डोंगर व चिपळूण यांमध्ये लहान एक वशिष्ठी नदी आहे. व तिचीच ही खाडी झाली आहे. परशुराम हा गांव मोठ्या वस्तीचा आहे. व गांवाच्या मधोमध परशुरामाचें देवालय आहे. देवालय फार विस्तृत आहे. गाभारा, सभामंडप व त्या भोंवतालीं फार मोठी विस्तृत जागा असून त्यांचेंभोंवती कोट बांधला आहे. व मुख्य दिशांस दरवाजे ठेविले आहेत. याशिवाय या आवारांत यात्रेचे वेळीं मोठमोठे मांडव घालतात. देवळांत, गाभान्यांत, कंबरेएवढ्या काळ्या पाषाणाच्या धनुर्धारी अशा तीन सुबक मूर्ती आहेत. त्यांचीं नांवे काल आणि काम

यांच्यामध्ये भार्गवराम- ह्यणजेच परशुराम होय. याच्या हातांत मात्र परशु आहे. विष्णूच्या दशावतारांपैकी वामन आणि परशुराम हे ब्राह्मण अवतार आहेत. हा देव, ब्राह्मण आहे आणि तो रत्नागिरीसारख्या कडक सोवळ्याच्या ब्राह्मण वस्तींत आहे. अर्थात येथील सोवळेंओवळें फार कडक आहे. तरी यात्रेमध्ये सोवळ्या ओवळ्याचा धरबंद राहात नाही ह्यणून यात्रा संपल्यावर देवाला पुन्हां मंगलयुक्त अभिषेक करून देव वर्षभर पुन्हां सोवळ्यांत ठेवितात. उत्साह परशुरामजयंतीला होतो. त्यावेळीं कोकणांतील व देशावरील बरीच यात्रा जमते. देवाला उत्पन्न मोठें आहे पण त्याची जरा अव्यवस्था दिसली. उत्साहांत कथा, कीर्तन, छविना, ब्राह्मणभोजन वगैरे सर्व कांहीं होतें. याशिवाय ठिकठिकाणचे हरदास, पुराणीक, गवई, विद्वान ब्राह्मण, आपाआपल्या विद्येची हजेरी देण्याकरितां येतात व त्यांच्या योग्यतेप्रमाणें त्यांस विदागीही मिळते. हें काम दोन तीन दिवस सकाळपासून संध्याकाळपर्यंत सवडीनें चालतें. व तें पाहण्यासारखें असतें. सर्व उत्साह आटोपल्यावर शेवटल्या दिवशीं भरत- वाक्याप्रमाणें आशीर्वादपर पुढील पद ह्यणतात.

श्रीभार्गव सुपर्दिं नमन ब्रह्मकुलऽज रामपूर्ण ।

भक्तकाम कल्पद्रुम पावें माधवा ॥ ध्रु ॥

वाशिष्ठी नलिनित्तीर जे परेश परशूधर ।

भीष्मादिक शिष्य सुकर अधर साधवा ॥ १ ॥

कोटिसूर्य जेजयुक्त लाभ दर्शनी त्रयुक्त

पूर्वपुण्य भाग्ययुक्त दिवस दाखवा ॥ २ ॥

भक्त करिति भजनघोष विग्र करिति वेदपाठ ।

कोंकणांत पुण्य क्षेत्र नमन भार्गवा ॥ ३ ॥

सायकाल उपःकाल झडे चौघडा भ्रिकाळ

तोफ उडे दोन वेळ आरती पाजळे ॥ ४ ॥

श्रीभार्गव सुपर्दिं नमन इ.

देवळाचे आवारांत यात्रेच्या वेळीं पाण्याचा तोटा पडतो ह्यणून दोन तीन हौद बांधिले आहेत व त्यांत लांबचें पाटाचें पाणी आणून सोडिले आहे. हा उत्साह अगदीं उन्हाळीं असल्यामुळे पाटाचें पाणी बंद होतें. सबब लांबच्या विहीरीचें किंवा झऱ्याचें पाणी काढून पाटांत सोडतात. ह्या देवळाचा हा

जीर्णोद्धार पहिल्या बाजीराव पेशव्यांचे गुरू श्रीब्रह्मदेवस्वामी यांनी केवळ भिक्षेवर केला. याप्रमाणे त्यांची सर्व महाराष्ट्रांत बरीच धार्मिक कृत्ये आहेत. आपण ह्मणतो गोसावी, संन्याशी हे काय करणार? पण ते करतील ते श्रमितांना किंवा राजेरजवाज्यांलासुद्धां करितां येत नाहीं. मात्र साधु त्याच्या दृश्य-पेशा-प्रमाणे प्रामाणिक असला पाहिजे. पण प्रामाणिकपणाचीच हल्लीं सर्वत्र वाण आहे. लोकांची श्रद्धा अद्याप कमी झाली नाहीं. कनक आणि कांता ऊर्फ देहसुख आणि चैन यांचे वारे ज्याला लागले नाहीं, किंवा ज्याचे मन मूळ ध्येयापासून चंचल होत नाही तेच खरे साधू. बाकीचे भोंदू. सुभाषितकारांनीही असेच ह्मटले आहे.

भृंगार कांता द्वय कातरा या । केल्या विधीनें नर कातराया ॥

जो सांपडेना नर कातराया । तो योग्य होतो नरका तराया ॥

कनक आणि कांता या दोन कात्री ब्रह्मदेवाने मनुष्याला कातरण्याकरितां तयार केल्या आहेत. किंवा हे लबाड मनुष्याला पकडण्याकरितां दोन सांपळे तयार केले आहेत. जो या कातरांत सांपडत नाहीं ह्मणजे भुलत नाही तोच इहलोक सन्मार्गाने तरून जाण्यास समर्थ होतो. ह्मणजे त्याला इहलोकची माया किंवा सुखदुःखाची बाधा होत नाही. याविषयीं सविस्तर वर्णन पुढे केडगांवचे यात्रेत आहे.

परशुरामाचे जन्मस्थान किंवा जमदग्नाचा आश्रम मूळ माहूरगढावर होता. त्याचे वर्णन तिसऱ्या भागांत आले आहे. पुढे त्यांचे अवतार कृत्य संपूर्ण झाल्यावर ते महाबळेश्वरावरून सावित्रीच्या काठाने तिच्या मुखाजवळ हरिहर क्षेत्रांत समुद्रतीरीं आले व त्यांना ते स्थान रम्य वाटून तेथे त्यांनीं ब्राह्मणाला योग्य अशी तपःश्रया केली व त्या क्षेत्राला पवित्रता आणली. याचे वर्णन मार्गे हरिहर क्षेत्रांत आले आहेच. पण त्या ठिकाणीं तेथे कायमचा वास न करितां ते क्षेत्र हरिहरांच्या निवासाला देऊन आपण ह्या महेंद्र पर्वतावर कायमचा वास करण्याकरितां येऊन राहिले. कोंकणस्थांना या यात्रेचे महत्व विशेष आहे. आतां ही यात्रा अगदीं अखेरच्या वेळीं होते यामुळे बोटींवर येणाराला त्रास आहे. पण परशुरामाचा अवतार असाच त्रासाचा झाला व त्याचे शिक्षण त्यांनीं कोंकणस्थांना दिले आहे कां, कसेही परिश्रम पडले तरी न थकतां व न कंटाळतां आपले स्वतःचे व लोकांच्या उन्नतीचे मार्ग त्यांनीं शोधून काढिले पाहिजेत. व हेंच ह्या यात्रेचे रहस्य आहे. आणि हें नेहेमीं

लक्षांत राहावे ह्मणून ते रत्नागिरी जिल्ह्याच्या मध्यावर जागृति देण्याकरितां राहिले आहेत. हे सप्त चिरंजीवांपैकीं एक आहेत.

ही यात्रा येथे ठेवण्याचे मुख्य कारण, घाट व कोंकण यांच्या व्यापाराची कुंभारली घाट ही अर्यांनीं प्रथम रहदारीची वाट पाडली असावी हें दिसते. हल्लीं घाटावरच्या मालाची उतारपेठ चिपळूणच आहे. घाटावरील माल ह्या पेटेंत उतरून तेथून बोटीनें किंवा गलबतानें मुंबईस येतो, व मुंबईचा माल घाटावर जातो. ही व्यवस्था फार प्राचीन काळापासून, विजयानगरच्या राज्यापासून व त्या पूर्वीची असून अद्याप चालू आहे. हा घाट चढण्या उतरण्यास सुखावह आहे. याची रहदारी कायम रहावी, तिचा भर मुख्यत्वे- करून वैशाख महिन्यांत व्हावा, आणि तसा तो असतो, ह्मणून ही यात्रा अक्षयतृतीयेच्या सुमारास ठेविली आहे. आतां अक्षयतृतीयेला उत्साह करण्यास योग्य देवता कोणती तर परशुराम, ह्मणून परशुरामाची येथे स्थापना केली असावी असें दिसते. ह्मणजे आमच्या सर्व व्यवसायांचा संबंध धर्माशी जोडला आहे. आणि शेवटीं सांगितलें आहे कीं, तुम्ही धर्माप्रमाणें बागा, यात्रा वगैरे करा म्हणजे तुमचें कल्याण होईल. तुमच्या उन्नतीचे तुझाला मार्ग दिसतील. वाफेचें यंत्र असतें पण तें चालविणें किंवा बंद करणें हें केवळ एक लहानसा दांडा हलविण्यावर ठेवण्यांत जसें यंत्रकाराचें कौशल्य असतें, तसेंच सर्व व्यवहाराची किल्ली प्राचीनांनीं ह्या धर्मरहस्यांत ठेविली आहे. आणि त्याचीं कारणें मात्र सांगितलीं नाहींत. कारण कारणें सांगितलीं तर जम बसणार नाहीं, लोक विनाकारण त्याजवर टीका करीत बसतील, भिन्न व खोटे मार्ग उत्पन्न करतील आणि काम मुळींच होणार नाहीं. ह्मणून त्यांचीं कारणें मुद्दाम गुप्त ठेविलीं आहेत. याविषयीं ह्यातारा व त्याचे आळशी लेक यांची गोष्ट प्रसिध्दच आहे. म्हातान्यानें मरतेवेळीं सांगितलें कीं माझ्या जवळचें द्रव्य मी आपले परसांत खोल पुरून ठेविलें आहे तें मी मेल्यावर शोधून काढा आणि सगळ्यांनीं वाटून घ्या. म्हातारा मेल्यावर त्यांनीं ती जमीन दुप्पट खोल खणून पाहिली पण डबोल्याचा कोठेंच पत्ता लागला नाहीं. पण त्यामुळे जमीन पूर्णपणें नांगरली जाऊन पीक मात्र चौपट आलें हा फायदा झाला. व जमीन अशीच खोल नांगरीत जा, ह्मणजे तुझाला पुष्कळ पीक येत जाईल हें गूढ तत्व त्या म्हातान्यानें या गोष्टीच्या रूपानें सुचविलें. हीच

गोष्ट धर्माची आहे. मात्र तो केवळ अंधश्रद्धेने करितां कामा नये. यात्रा करतांनासुद्धां हीच दृष्टि कायम ठेविली पाहिजे. ही गोष्ट वारंवार ठिकठिकाणी सांगितली आहे. अज्ञान्यांनीं तो अंधश्रद्धेनें केला तरी चालेल. त्याचें फळ त्यांना मिळेल. उन्हाळ्याच्या दिवसांत ही यात्रा घाटावरून करण्यास सोर्याची आहे. हल्लीं मुंबईहून बोटीनें करणें फार सोपें झालें आहे. ह्या दिवसांत समुद्र खवळतो व जाणाऱ्या येणाऱ्यांचे फार हाल होतात. समुद्राचें हें कौतुक पाहावयाचें असल्यास यात्रेकरूंनीं मुंबईहून यावें. कदाचित फार तुफान होण्यासारखें असल्यास बोटी बंदही होतात. हल्लीं कऱ्हाड ते चिपळून मोटार सुरू झाली आहे. कोकणांतील हवापाणी विशेष श्रेष्ठ आहे. घाटावरच्या लोकांना त्याचा अस्वाद मिळावा, समुद्र दर्शन फार जवळून व्हावें हाही यांत एक मुद्दा आहे. घाटावरच्या हवेपेक्षां ह्या हवेंत तीव्रता व डोंगर सान्निध्यामुळे काटकपणा मनुष्याच्या मनामध्ये स्वाभाविक येतो. विष्णूचा हा अवतार समुद्रयानाचा मार्गदर्शकच असावा असें दिसतें. ही यात्रा झाल्यानंतर अखेरचे दिवस आले तरी पुढल्या वर्षीं फिरून चिपळुणावरून दाभोळच्या खाडीनें तिवरी बंदरावर यावें. दाभोळच्या खाडीतून लहान बोटीनें प्रवास करण्याची फार मजा आहे. बोट मुळींच हालत नाहीं. बोटीतून भोवतालच्या गांवची व डोंगरांच्या पडद्यांची, जंगलाची चित्रविचित्र शोभा फार बहारीची दिसते. तिवरी बंदराहून

पुळें

सुमारें चार मैल आहे लोकलफंडी सडक समुद्रकांठानेंच आहे. पुळ्याजवळ मध्यें खाडी आहे. भरतीचे वेळीं ती भरल्यावर तीतून होडी चालते. ओहोटीच्या वेळीं तीतून गाड्या जातात. मध्यें मालगुंड हा मोठा गांव लागतो. बंदरावर बहुधा गाड्या असतात. पण आगाऊ तजवीज केल्याशिवाय हक्कानें मिळत नाहीत. जागा असल्यास मिळते. बोटीच्या स्टेशनवर धर्मशाळा व हॉटेले आहेत. तेथें रात्रभर वस्ती करून सकाळीं निघाल्यास चालण्यासारखें असतें. निघार असल्यास समुद्र किनाऱ्यानेंही पुळ्यास जातां येतें. गणपतीचें देऊळ अगदीं समुद्र किनाऱ्यावर आहे. पण तें माहितीशिवाय समजणार नाहीं. या बाजूला गाडीचा धंदा करणारे ब्राह्मणसुद्धां आहेत. हा उत्साह माघ शुद्ध प्रतिपदेपासून पंचमीपर्यंत असतो. ह्या दिवसांत बोटी येथें लागतात. तिवरी बंदरावर स्टीम नॅव्हिगेशन कंपनीची बोट मात्र नियमित दिवशीं लागते. त्यांच्या दोन बोटी

असतात. सकाळची टपालाची एक असते ती रोज मुंबईपासून सर्व बंदरें करीत येते, ती येथें लागते. दुसरी जलद चालणारी असते ती रोज निघत नाही. नियमित दिवशीं निघते याचा नीट तपास करून तींत बसावें.

हें पुळें गणपतीपुळें ह्या नांवानें प्रसिद्ध आहे. एका महात्म्याच्या तीव्र तपःश्रयें-मुळें त्याला साक्षात्कार होऊन त्याला या स्वयंभू मूर्तीचें दर्शन झालें. गांवाबाहेर समुद्रालगत एक लहान स्वतंत्र टेकडी आहे. तेथें आश्रम बांधून कोणी वापट नांवाचे गृहस्थ कांहीं विशिष्ट उद्देशानें श्रीमंगलमूर्तीच्या तपःश्रयेंस बसले. पुरश्चरण पुरें होतांच त्यांना स्वप्नांत दृष्टांत झाला कीं जवळ केतकीचें वन आहे, त्याखालीं मी दोन गंडस्थळांच्या रूपानें वास केला आहे. तेथें माझी आराधना कर झणजे तुला इष्टसिद्धि होईल. त्याप्रमाणें त्यानें तें केतकी वन तोडलें तों खडकांतून स्वयंभू गंडस्थळाकृति दिसली. त्यावेळीं तेथें भरतीचें पाणीसुद्धां येत असे. पुढें ती जागा साफ करून त्यांनीं ती देवता वेदमंत्रांनीं व तपःश्रयेंनें जागृत केली. त्यामुळें ती नवसांना पावूं लागली. यामुळें तिची प्रख्याती चोहों-कडे राजेरजवाज्यापर्यंत जाऊन पोहोंचली. यामुळें वडोदे सरकार, सांगली, जमखंडी, मिरजमळा वगैरे संस्थानिकांची या देवावर भाक्ति बसली. पटवर्धनाचें तर हें उपास्य दैवत किंवा कुलदैवतच झालें आहे. अर्थात देऊळ उत्तम बांधून उत्साह, पूजा, अर्चा सुरू झाली. यात्रा सुरू झाल्या. देवाला अलंकार, भांडीं, दागिने मिळून चारीप्रहर चौघडाही सुरू झाला. गांवापासून देवळापर्यंत व डोंगरा-सभोंवती प्रदक्षणेकरितां फरसबंदीची सडक झाली. हल्लीं त्या देवावर त्या गांवच्या लोकांची इतकी श्रद्धा बसली आहे कीं, मूल चालू लागलें कीं, तें अंधोळ करून गणपतीचें दर्शन घेतल्याशिवाय अन्न घेत नाही. हा देव येण्यापूर्वीं गांवकरी गणेश चतुर्थीला मृण्मय गणपतीची पूजा करीत. परंतु ही देवता प्रगट झाल्या-पासून गणेश चतुर्थीला कोणीही मृण्मय गणपती न आणितां सर्व लोक प्रेमानें जमून याचाच सकाळ संध्याकाळ उत्साह करितात. या देवळाच्या जवळ केतकीच्या बनावत एक ब्रह्मचारी तप करीत होते. पुढें ते गृहस्थाश्रमी बनले. आतां त्यांच्या मठींत दुसरे एक ब्रह्मचारी त्यांचेच शिष्य होऊन पुन्हा तपःश्रयें करीत बसले आहेत. हा सर्व डोंगर केवळ मंगलमूर्तीमय आहे असें समजून सर्व भाविक यात्रेकरू ह्या डोंगरालाच प्रदक्षिणा करितात. या यात्रेंत डोंगराची प्रदक्षिणा मुख्य मानिली आहे. देवाचा छविनासुद्धां ह्या डोंगरालाच प्रदक्षिणा घालतां.

ह्या देवस्थानाजवळ पूर्वी गोडे पाणी नव्हते. जवळ नाभी गंगोदक ह्मणून लहान झरा होता; पण त्यांचे पाणी एवढ्या यात्रेच्या समुदायास पुरेसे नव्हते ह्मणून जवळच एक विहीर बांधून राहाटाने तिचे पाणी एका खजिन्यांत साठवून त्याचे नळ देवस्थानांत स्वयंपाक घरांत आणले आहेत. यामुळे आतां पाण्याचा तोंटा पडत नाही. देवाला देणग्या व उत्पन्न मिळाल्यामुळे देवस्थानची कमेटी नेमून तिच्यामार्फत सर्व व्यवस्था होते. कमेटीत सर्व जातीचे पण हिंदू पंच आहेत. व त्यांच्या हाताखाली मधुसूदनराव केळकर नांवाचे एक कारकून आहेत. ह्यांच्याकडे पूर्वी गायकवाडांचे अन्नछत्र होते पण ते आतां कांहीं सबवी-वर बंद केले आहे. तरीही आला गेला अद्यापपर्यंत त्यांच्याकडे उतरतो. आसां छत्र नाही, सबब लोक जाणून वुजून यथाशक्ति त्यांस मदत करितात. ही संस्था त्यांनीं चाळू ठेविल्यामुळे अगदीं परक्या मनुष्याला मी विन्हाड कोठे ठेवू याची पंचाईत पडत नाही. हे सेक्रेटरी उत्साही व हौशी आहेत. यामुळे माघ-शुद्ध चतुर्थीच्या यात्रेच्या वेळीं यांचेकडे मंडळींचा बराच जमाव जमतो व त्यांची राहण्यावसण्याची व खाण्यापिण्याची व्यवस्था यथाप्रसंग कोकणच्या रिवाजाप्रमाणे पण बऱ्यापैकी केली जाते. हे त्यांस भूषणावह आहे. उतरण्या-करितां एक स्वतंत्र घर राहत्या घराला लागूनच असून शिवाय दोन्ही घराला लागून प्रशस्त मांडवही घातलेला असतो. व ह्या दोहों ठिकाणीं यात्रेच्यावेळीं रात्रभर जळणारा असा मांडवांत दिवा ठेवतात. सकाळ संध्याकाळ राहाटास बैल जोडतात. ह्यामुळे सर्वांचे स्नान, कपडे धुणे, शौचविधी यांची सोय होते. यापेक्षा जास्त जशी ज्यास सोय पाहिजे तशी तीही होते. कोणास पूजा अर्चा, अभिषेक, ब्राह्मणभोजन घालावयाचे असल्यास त्याप्रमाणे यांचेकडून व्यवस्था होते. सारांश यात्रेकरूंंचे उत्तम स्वागत करण्यांत व यथाशक्ति त्यांचा गौरव करण्यांत यांचा हातखंडा आहे. यामुळे लोकही त्यांच्याकडे प्रेमाने येतात आणि त्यांचाही फायदा करून देतात. वीटीवरून जा ये करण्यांत गाड्यांची व्यवस्थाही तेच करितात. ही परक्या व अनभ्यस्त मनुष्यास मोठी सोयीची गोष्ट आहे, यामुळे आ ठिकाणीं पंडे नसतांही यात्रा सोयीची झाली आहे.

ह्या देवाला लोकांनीं, संस्थानिकांनीं पुष्कळ दागिने, भांडी, लवाजमा दिला आहे. संबंध भरीव अशा चांदीच्या लहान मोठ्या धर्तूच्या (मंगलमूर्तीच्या) मूर्ती करून त्या सालंकार दिल्या आहेत. यावरून भक्तांच्या मनकामना पूर्ण

करणारा हा देव आहे यांत शंका नाही. याच्या आरतीमध्ये भक्ताने त्याचे हेंच यश गायिले आहे.

पुळ्यामध्ये नांदे महा गणपति ॥

माघ चतुर्थीला जन यात्रे येती ॥

जे जे इच्छति ते ते सर्वही पावती ॥

गणराया मजलागीं घावी अविमती ही ॥ जयदेव०

जयदेव—जयमोरेश्वरा ॥ तूझा नऊळे पार शपा फणिवरा जयदेव०

याप्रमाणे माघ शुद्ध चतुर्थीला जुने नवस फेडण्याकरितां व नवे घेण्याकरितां पुष्कळ मंडळी येते. येथे घेतलेला नवस सहसा कुकट जात नाही अशी समजूत आहे. देव नवसाला पावतो ह्यणजे असंभाव्य नवसाला पावतो असे नाही हे उघड आहे. हे ह्याचे धार्मिक रहस्य आहे.

आतां येथील सृष्टिसौंदर्य ह्यणजे येथील समुद्रोदधीचा देखावाही असाच चित्ताकर्षक आहे. हे देऊळ समुद्राच्या अगदीं कांठीं आहे, असें मागे सांगितले आहे. पूर्वी उधानाचे वेळीं देवाला समुद्रस्नान होत असे. आतां पुढे धके वांधून समुद्र मार्गे हटविला आहे. तरी पावसाळ्यांत त्यावर लाटा आपटून समुद्र अगदीं देवळाच्या धक्याजवळ येतोच. या धक्यावर बसून किंवा समुद्राच्या विस्तीर्ण वालुकामय प्रदेशावर हिंडून त्या अगाध अनंताचीं नानाविध रूपे पाहात बसणे हे मोठे भाग्य आहे. तो जेव्हां सैम्य असतो, तेव्हां सकाळ संध्याकाळीं त्याचे सौंदर्य खरोखर पाहण्यासारखे असते. लहान मोठ्या लाटा उसळतात. त्यावर निरनिराळ्या रंगाच्या किरणांची शोभा दिसते. गलबते आपलीं शिडे उभारून-तीं आह्मी लहान असून या अगाध समुद्रावर जय भिळविल्याच्या पताका फडकावीत आहेत. मागून बोटी घेऊन त्यांना हंसत आणि पाणी उडवीत मोठ्या डौलाने शिंग वाजवीत त्यांच्या पुढून त्वरेनें जात आहेत, आणि ह्यणतत कीं, आमच्या विजयापुढे तुमचे जुने तुणतुणं कशाला भिरवितां? जरा समुद्राने डोळे वटारले कीं बसाल चूप! आह्मी त्याचीं फार लाडकीं मुले असल्यामुळे त्याला मुळींच जुमानात नाहीं. त्याचा असा भुसकुरा करून त्याला असा उडवून देतां व पुढे जातो! आह्मी त्याच्या रागलोभाची मुळींच पर्वा करीत नाहीं!! इतक्यांत दुसरे कंपनीची बोट चढाओढ करण्याकरितां मागून येऊन ती तिच्या पुढे जाते. अशा ह्या पाण्याच्या आंगणांत धांवपळीचा खेळ त्यांचा चाललेला असतो.

संध्याकाळच्या वेळीं मुंबईहून व रत्नागिरीकडून दोन्ही बाजूंच्या बोटी येथे यावेळीं येतात ह्मणून ही मजा दिसते.

आतां त्याच्या काठच्या वाळूच्या आंगणांत निरनिराळ्या ठिकाणचीं मुलें सकाळ संध्याकाळ निरनिराळे खेळ खेळत व घांवत असतात, त्यावेळीं त्यांचे बागडण्याचें व हालचालीचें कौतूक पाहण्यासारखें असतें. अशा रीतीनें दृष्टीच्या सीमेपर्यंत ह्या समुद्र पटांगणावर बोटी, गलबतें, मच्छिमार होड्या व मुलें यांचें प्रेमाचें साम्राज्य चालतें. सूर्य आपलें सृष्टिकार्य करून थकल्यामुळे घरीं जाण्यापूर्वीं तो तें कौतुकानें पाहात असतो. अखेर तो कर्तव्यकर्मांला बांधला असल्यामुळे निघून जातो. यामुळे जाणाऱ्या येणाऱ्या बोटी आपला रसभंग झाला ह्मणून रागावून डोळे लाल करून निघून जातात. मागून चंद्र येतो. तो त्यांना हंसतो आणि ह्मणतो कीं, कोणीकडे सूर्य आणि कोणीकडे तुमचे विजेचे डौलाचे दिवे ! माझ्या इतकेंसुद्धां त्यांचें सामर्थ्य नाहीं. उगीच डौल कशाला करितां !

संध्याकाळचे सुमारास ओहोट वळल्यावर समुद्र तीर अगदीं सारवल्यासारखें स्वच्छ होतें. त्यावर निरनिराळे खेकडासारखे लहान लहान जीव वाळूच्या लहान लहान गोळ्यांचा निरनिराळ्या प्रकारचा कणा (रांगोळ्या) काढितात त्यांची फार मजा दिसते. समुद्रकांठीं मंद व शीतळ असा वारा वाहात असतो. अशा वेळीं समुद्रकांठावरून फिरत जाण्याची खरोखर फार मजा आहे. आपल्याबरोबर मुलें असल्यास तींही त्या प्राण्यांना धरण्याकरितां घांवतात, बसतात, रेंतींत लोळतात व बागडतात. अशा विस्तीर्ण शांत जागीं सृष्टीच्या ह्या मांडीवर आपणही लोळवें असें वाटतें. अखेर सकाळीं ऊन होळें लागलें किंवा संध्याकाळीं सूर्यास्त होऊन अंधार पडूं लागला ह्मणजे निरुपायानें घरीं यावें लागतें. हा शांत वेळेचा देखावा झाला. यावेळीं वायू व समुद्र यांची गद्दी ऊर्फ प्रीति असते. व ती बहुधा कार्तिकपासून वैशाखपर्यंत टिकते. पण खेळतां खेळतां मुलें शेवटीं भांडतात व वर्दळींवर येतात, तोच प्रकार ह्या पंचभूतांचा ऊर्फ सृष्टिशक्तींचा होतो. ज्येष्ठ आषाढाचे महिन्यांत समुद्राचे गतीस (भरती ओहोटीस) जेव्हां वारा प्रतिबंध करतो व त्याला पावसाची मदत होते, तेव्हां समुद्रही आपलें उग्र रूप प्रगट करून आपली मर्यादा सोडून वर आकाशांत उडी मारून वायूचा समाचार घेण्याचा प्रयत्न करतो ! त्यावेळीं वारा व पाणी यांचें स्वरूप पहाणें अतर्क्य आहे ! त्यावेळीं हा माघ फाल्गुनांतला

हा समुद्र असेल असे वाटतसुद्धा नाही. अशा वेळी चंद्रसूर्यसुद्धा आपल्या तोंडांवर उगांचा बुरखा घेऊन अदृश्य होतात. त्यांच्यानेसुद्धा त्यांचे तांडव पाहावत नाही. मग नक्षत्रांची गोष्ट कशाला ? मग तेथे मनुष्याचा काय पाड लागणार ? जिकडे तिकडे अंधाराचे व विजाच्या भुताटकीचे साम्राज्य सुरू होतं. समुद्राची लाट अस्मान फोडून वर जाते. मनुष्य जर पाहू लागला तर डोळे उघडतांच त्यांत वारा, माती, रेंती घुसून डोळे मात्र जावयाचे व अशा रीतीने वड्याचे तेल वांग्यावर निघते. दोघांचे भांडण जुंपले ह्मणजे त्याचा प्रसाद जसा भोंवतीं कौतुक पाहाणारालाही मिळतो, तोच प्रकार हा. अशा वेळी वारा, माती, रेंती जिकडे तिकडे उधळून दिशा धुंद होतात. मग ह्या भांडणांकडे कोणाची पाहण्याची छाती आहे ! मग कसल्या बोटी व कसलीं गलबते. सर्व जिकडे तिकडे कोठे तरी (बंदरांत) लपून बसतात !! हें दृश्य केवळ भयंकर खरें. कधीं कधीं वाऱ्याचा वेग इतका भयंकर वाढतो कीं, त्यानें नारळी पोफळीसारखे झाडांचे शेडे तुटून पडतात. पक्षांचीसुद्धा गती बंद होते, तेथे मनुष्याचे काय चालणार ? समुद्राच्या ह्या हर्षरोषाचे वर्णन मागे आले आहेच, पण हा माघ महिना त्याच्या आनंदाचा असल्यामुळे या यात्रेचे दृष्य ह्मणून प्रत्यक्ष पाहिलेला देखावा थोडा-तरी दाखवावा लागला. जमिनीवरील भयंकर हिमालयाचे जसे कांहीं ठिकाणचे सौंदर्य पाहातां येत नाही, तसेच समुद्राचेही पाहातां येत नाही. तेव्हां ते आपण सोडून देऊं.

यानंतर मी रत्नागिरीस तिवरी बंदरावरूनच यावयास निघालों. पुळ्याहून रत्नागिरीस पायवाटेनें जातां येते. पण मध्ये दोन खाड्या असून डोंगरांचा चढउतार बराच आहे. त्यापेक्षां हा बोटीचा प्रवास पुरवला असें ह्मणून मी बोटीनें रत्नागिरीस आलों. हें बंदर फार वाईट आहे. त्याचे वर्णन मागे आले आहेच. आतां येथे धुक्यांची सोय होत आहे असें ऐकतो.

शहर या दृष्टीनें रत्नागिरीस पाहाण्यासारखें कांहीं नाही. पण तेथे दोन नवीन धर्तीच्या पाठशाळा झाल्या आहेत असें ऐकले. त्यांचे नाविन्य पहाणेस गेलों. एक संस्कृत पाठशाळा व एक वेदशाळा. पण या दोन्हीं संस्थांत नवीनत्व मला कांहीं दृष्टीस पडले नाही. संस्कृत शाळेची इमारत चांगली आहे. बाह्य स्वरूप चांगले आहे, पण अंतःस्वरूप केवळ जुनेच आहे. मुलांना नुसते संस्कृत ग्रंथ व व्याकरण शिकवितात. नव्या पद्धतीच्या दृष्टीनें त्यांना संस्कृत लिहितां

किंवा बोलतां येत नाही. तसेंच वेदशाळेत अगदी जुन्या पद्धतीचे वेदाध्ययन होते. सार्थ असे फारसे शिकवीत नाहीत. मी ह्मणतो सगळे सार्थ झाले नाही तरी चालले, पण ज्यांची भाष्ये व अर्थ प्रसिद्ध झाले आहेत अशीं पुरुषसूक्त, सौर, सध्या, ब्रह्मकर्म वंगैरेची तरी सार्थ माहिती शिकविणे हल्लींच्या काळी जरूर आहे. तितक्यापुरते तरी त्यांस संस्कृत शिकवावे. राष्ट्रीय शाळा ह्या स्वावलंबनार्थ निघाल्या आहेत. पण त्यांत दिलेल्या शिक्षणाने मनुष्य स्वावलंबी व हजारजबाबी बनत नाहीच, पण अगदीच कुचकामाचा निपजतो, असा आज पांच सहा वर्षांचा प्रत्ययही आला आहे. यामुळे राष्ट्रीय शिकित विद्यार्थी मिळण्याची मारामार पडत चालली आहे. सरकारी शिक्षण सद्दोष आहे. असे म्हणून हसनारांनीं इकडे लक्ष द्यावे व राष्ट्रीय शाळेचे अभ्यासक्रम व ते देण्याची रीति बदलून मुले काटक व स्वयंसिद्ध होतील व त्यांचा अभिमान धरून जनता त्यांचा उपयोग करून घेऊन त्यांच्या पोटापाण्याची सोय करीपर्यंत हां केवळ पोरखेळ किंवा तरुणांच्या आयुष्याची हानीच आहे. सरकार त्यांच्या गुणांचे चीज करणार नाही. परंतु श्रीमंत व व्यापारीवर्गाने त्यांस हाती धरले पाहिजे. राष्ट्रीय शाळेतला विद्यार्थी शौरिराने, मनाने, कर्तृत्वाने, अपिल्यां विद्येने व प्रामाणीकपणाने पूर्ण खंबीर असा फार उपयोगी आहे, अशी जनतेची खात्री झाल्यास जनतेकडून आश्रय मिळण्यास कधी अडचण पडणार नाही. महाराष्ट्रांत गुजराथी, मारवाडी व पुरभय्ये कितीतरी येऊन विद्येशिवाय केवळ अशा उपयुक्त गुणांवर पैसे मिळवून गवर होऊन जात आहेत. त्यापेक्षा महाराष्ट्रीय मनुष्याची महाराष्ट्राला जास्त जाणीव येईल यांत शंका नाही. मात्र राष्ट्रीयशाळेंतील विद्यार्थी वर लिहिल्याप्रमाणे खंबीर असला पाहिजे. रत्नागिरीस

लोकमान्यांचे जन्मस्थान

आहे असे मी ऐकिले होते, ते पाहण्यास गेलो. हे मधली आळी ऊर्फ हल्लींच्या टिळक आळीत गौरे यांचे घरी ओटावर दाखवितात. टिळक ज्या घरी जन्मले ते हे घर नाही, पण ती ही जागा मात्र आहे. टिळकांचे जुने घर येथे होते व ह्या ठिकाणी त्यांची बाळंतखोली होती, तीत त्यांचा जन्म झाला असे त्या घरांतल्या बायकांनी सांगितले. ह्मणजे ती पूर्वीची इमारत नाही, स्थित्यंतर झालेले हे स्थान मात्र आहे. येथे सार्वजनिक स्मारक करावे ह्मणून ती जागा

स्मारकफंडानें विकत घेऊन ठेविली आहे. सवड होईल तेव्हां हेही घर पाडून तेथे जनतेच्या इच्छेप्रमाणे स्मारक होईल. ही जागा पाहिल्याबरोबर टिळकांच्या मूर्तीचे स्मरण झाले. त्यांचे धीरोदात्त व अलोट धैर्य, प्रचंड विद्वत्ता व बोललेले खरे करून दाखविण्याचे सामर्थ्य, दिव्य राष्ट्राभिमान व धर्माभिमान इत्यादि गुणांचे स्मरण होऊन मन कर्तव्यदक्ष झाले. टिळक निराश असे कधीच झाले नाहीत, हे त्यांचे जीवनरहस्य आहे.

की तोडिला तर फुटे आणखी भराने

याप्रमाणे त्यांच्या घैर्याचा झोत अखंड पुढे पुढेच वाहात असे. आमच्या हिंदुस्थानाला स्वराज्य मिळाल्याशिवाय आपसांतील जातिद्वेष, तंटे, शुद्धि-संघटण किंवा कोणतेही धार्मिक किंवा सामाजिक प्रश्न कधी सुटणार नाहीत. सबब सर्वांनी दुसरीकडे लक्ष न देतां ह्या एका ध्येयाकडे प्रथम लक्ष द्यावे. व फावल्या वेळांत त्यांनी आपली घरे साफसूफ करावी ह्मणजे आग्रहाच्या वाईट गोष्टी मिळत्या घ्याव्या. नाहीतर आतां साफसूफ केलेली घरे स्वराज्याशिवाय टिकणार नाहीतच, ह्मणून या स्वराज्याकरितां सर्वांनी जिवापाड मेहनत करून कर्तव्यदक्ष व्हावे हाच त्यांचा मुख्य मंत्र होता. तो टाकून परक्यांच्या शिकवणीने लोक आपमतलबी व द्वेषी होत चालले आहेत हे दुर्दैव आहे. ह्या आपमतलबानेच आमचे राज्य गेले व आत्ताला हे दिवस आले. हल्लीं शिकूनसुद्धां हेच परिणाम होत असतील तर आत्ताला हे शिक्षणच नको. परसत्ता असली ह्मणजे चांगल्या गोष्टीसुद्धां निष्फळ किंवा विरुद्ध फलदायी कशा होतात, त्यांचे हे स्पष्ट उदाहरण आहे. स्त्रियांना व ब्राह्मणेतरांना शिक्षण दिल्याने त्यांचा किंवा समाजाचा कांहीं विशेष फायदा झाला नाही, इतकेच नव्हे तर फायद्याऐवजी तोटाच फार झाला आहे. हेच जर स्वराज्य (स्वसत्ता) असून शिक्षण दिले गेले असते तर त्याचा डौल कांहीं निराळाच दिसला असता, हे जपानच्या उदाहरणावरून स्पष्ट आहे. कधीतरी ह्या सिंहावलोकनाकडे जनतेचे लक्ष जावे ह्मणून अशीं स्मारके करणे जरूर आहे. यानंतर मी जवळच्या खाडीने.

सोमेश्वर

गावीं गेलो. स्वराज्यांत हे फार सुस्थितीत व कर्तृत्ववान शहर होते, असे तेथील रस्ते व देवळे यावरून दिसते. हल्लीं ते मोडकळीस आले आहे. येथील

रस्ते काशीप्रमाणे फरसबंदीचे असून अगदीं टेकडीवरून परगांवीं गेलि आहेत. यावरून येथे सर्व टेकडीवर पूर्वी वस्ती असावी असे वाटते. येथील सोमेश्वराचे देऊळ फार प्राचीन आहे. त्याचा जीर्णोद्धार शके १६९६ जयनाम संवत्सरीं विनायक विश्वनाथ आठवले-महाजन-यांनीं केला, असा त्यावर शिलालेख आहे. ह्यणजे हा जीर्णोद्धारच दीडशें वर्षांपलकिडचा आहे ! ह्या देवळाचे सर्व काम दगडी आहे. सभामंडपाचे काम लाकडी आहे. सर्वत्र पटांगणाची जमीन फरसबंदीची आहे. भोंवतालीं तीन पुरुष उंचीचा दगडी चुनेगची कोट आहे. या दगडाच्या व लाकडाच्या मजबुतीवरून व त्यावरील कौशल्यावरून त्याच्या जीर्णोद्दारास आजच्या मानांनीं कमीत कमी पंधरावीस हजार रुपये सहज लागतील. आतां हा जीर्णोद्धार एका मनुष्यानें केला आहे, मंडळीनें केला नाही. अर्थात् इतका दानधर्म करणारा मनुष्य कोट्याधीश असलाच पाहिजे. अर्थात् दीडशें वर्षांपूर्वी येथे कोट्याधीश होते इतके हें नगर विस्तृत होतें यांत शंका नाही. तसेंच जीर्णोद्दाराचे पूर्वींचे देऊळ असेंच दोनशें वर्षांपूर्वींचे असावे. अर्थात् हें देवस्थान निदान चारशें वर्षांपूर्वींचे तरी असावे असें दिसते. गांवांत ठिकठिकाणीं घरांच्याचे अवशेष दिसत आहेत. यावरून त्याचा विस्तार कळतो. आंबेघाटावरून कोल्हापुरास जातांना याचा संबंध असावा असें दिसते. हा संबंध परकी राज्यामुळे व बोटीमुळे तुटला किंवा बराच कमी झाला. हें नव्या-काळाचे महात्म्य आहे. पण कालचक्र थांबविण्याचे कोणाच्याच हातीं नाही, प्रत्यक्ष भगवंताच्या नाही. कारण त्यालासुद्धां वेळ पाहून अवतार घ्यावा लागतो, मग इतरांची कथा काय ?

ह्या देवळावरील कौले वीतभर लांब व चार अंगुले रुंद अशीं केवळ सपाट आहेत. मात्र तीं अति दाट आहेत. त्यांना कोणत्याही प्रकारचा आकार नाही. केवळ पाटीप्रमाणे चौकोनी आहेत. याने इकडील पाऊस कसा थांबतो, कोणास ठाऊक ! पण मुळींच गळत नाही असे तेथील लोक ह्यणतात. कौलांचा असा नमुना अद्यापपर्यंत मी कोठें पाहिला नाही. प्रत्येक कोंकणस्थाचे मूळ घराणे कोंकणांत असते, त्याप्रमाणे आमच्या फडक्यांच्या घराण्याचे मूळ ठिकाण हें असल्यामुळे ही यात्रा मी मुद्दाम केली आहे. सार्वजनिक यात्रेचा याशीं संबंध नाही. तरी प्राचीनकाळीं हा प्रांत किती सधन, संपन्न व कर्तृत्ववान होता व ह्या बंदराची हालचाल व दर्यावर्दीपणांत श्रेष्ठत्व कसें होतें हें यावरून समजून

येणारें आहे, ह्यणून याचा उल्लेख यथे केला आहे. यानंतर रत्नागिरीहून पूर्णगढ बंदरावर उतरून मंचव्यांतून खांडीने कशेळी येथे गेलों. तेथून संढकेने

आडिवरें

सुमारें दोन मैल आहे, तेथे गेलों. तेथून महाकाळचिं देवस्थान एक मैलावर आहे. देवीजवळ ब्राह्मणवस्ती नसल्यामुळे मी येथेच उतरलों. या गांवची वस्ती सुमारें दोन तीन मैल लांबीची आहे. ह्यणजे घरास घर लागून नाही. कांहीं घरे फर्लांग दोन फर्लांगसुद्धां लांब आहेत. मार्गे वर्णन केल्याप्रमाणें हें प्राचीन ऋषि आश्रमच खरे. येथील आचारविचार अत्यंत कडक अशा जुन्या पद्धतीचे दिसले. हल्लींचे सुधारक अशा आचाराना हंसोत, पण अशा ठिकाणीं भक्षण केलेलें अन्न अगदीं सात्विक व तेजस्वी असतें व त्याचा शरीरावर अदृश्य तच्चेनें कांहीं विलक्षण परिणाम होतो, असें माझ्या अनुभवास आलें आहे. मार्गे सांगितलेला कडक आचार व सोंवळें हें येथीलच आहे. जेवण अगदीं सार्धे, ऋषितुल्य असतें. जाड्याभरड्या तांबड्या तांदुळाचा भात, केवळ मीठमिरची घालून केलेली भाजी व गाईचे ताक याशिवाय कांहीं नाही ! पण इतर ठिकाणच्या जेवणानें शरिराची व मनाची जशी चलाविचल किंवा भगभग होत असे तशी यानें न होतां मन शांत, तेजस्वी होऊन आपण कांहींतरी काम करावें, निदान दोन तीन डोंगर उलटून तरी जावें इतका हुरूप यथे दोन तीन दिवसांनीं राहण्यानें मला आला होता. येथील स्त्री, पुरुष, मुलें, अगदीं अंगावरचीं मुलेंसुद्धां तरतरीत व तेजस्वी दिसलीं व लोक दीर्घायुषी व तेजस्वी दिसले.

ही देवी प्राचीन काळापासून फार प्रख्यात आहे. हिची मूर्ति लहान कृष्णपाषाणाची आहे पण कीर्ति मोठी आहे. हिचे पुजारी हल्लीं ब्राह्मणेतर गुरव आहेत. पूर्वी जैन होते. आडिवरें हें नांव अद्वेरे यापासून झालें. अद्वे=बाजार=वेर=पूर, नगर. यावरून येथे पूर्वी घाटावरील बाजाराची उतारपेठ होती असें दिसतें. मूळ मूर्ति आद्य शंकराचार्यास जमिनीत सांपडली. त्यांनीं तिची तेथे स्थापना केली. पूर्वी हा मुलुख जैमांचा होता. त्यांनीं भांडण होऊन त्याचा या देवीवर विपरीत परिणाम होऊं नये ह्यणून आचार्यांनींच यथे प्रथम जैन पुजारी ठेविले. नंतर त्यांचा धर्म लयास गेल्यावर त्यांनीं हिंदुधर्म स्वीकारला, तेच हल्लींचे गुरव आहेत. हल्लींच्या महाकाळीची स्थापना पेशवाईतील सरसुभे भिडे या प्रांतावर अधिकारी होते त्यांनीं केली. हिच्याजवळ जुनी दुर्गादेवी आहे. तिची स्थापना

श्रीकृष्णबाबा जीशी यांनी माघ वद्य पंचमी शुक्रवार शके १८२६ क्रोधीचमं संवत्सरे या दिवशीं केली, असा तेथे उल्लेख आहे. भिड्यांनी या देवीची स्थापना केल्यापासून येथे प्राणीवध बंद झाला. आतां त्या तीव्र व हिंसक देवतांच्या संतोषाकरितां महिन्यांतून अमावास्येला त्यांना एक नारळ देतात, एवढेंच ! ह्या देवीला नवसाप्रीत्यर्थ चोळी, पातळ, नेत्र, पुतळी किंवा पुतळ्याची माळ किंवा नारळाचा पेंद व चोळी बांगडी वाहातात. ह्या देवीला सरकारी उत्पन्न नाही, तरी भक्त लोकांनी देणगीच्या रूपानें दिलेले द्रव्य बरेच आहे. तें येथे पंचांचे ताब्यांत आडे. देवीला वाहिलेल्या महत्वाच्या जिनसा जरूर तितक्या ठेऊन बाकिच्यांचे म्हणजे दागिने, कपडे, भांडी, यांचे पंचासमक्ष लिलांव होतें. व त्याच्यावर सर्व खर्च चालतो. कलियुगामध्ये देव नवसाला पावले नसते तर त्यांना इतक्या व अशा देणग्या कोणीच दिल्या नसत्या. कलियुगांत देवांत देवत्व नाही असें ह्मणतात हें खोटें आहे, हें अशा यात्रावरून सिद्ध होतें. मात्र भावना किंवा विश्वास पाहिजे. नवरात्रांत येथे बरीच यात्रा जमते. या प्रांतांत ही देवी फार प्रख्यात आहे. येथून तीन मैलांवर

कनकादित्य

म्हणजे सूर्यनारायणाचें प्रख्यात देवस्थान आहे. देवालय प्रशस्त दगडी असून भोंवतीं फरसबंदीचें पटांगण व उंच कोट आहे. शंखचक्रगदाधारी चार हातांची विष्णू मूर्ति सारखी उभी आहे. मी येथील पुजाऱ्यांना विचारिलें, याला सूर्यनारायण कसें ह्मणावयाचें ? याचा सप्ताश्राचा रथ कोठें आहे ? तर त्यानें सांगितलें कीं, याचे बैठकीस सात घोड्यांचों तोंडें दाखविलेलीं आहेत. नाट पाहिल्याशिवाय तीं दिसत नाहींत. ही मूर्ति प्रभास तीर्थाहून एका साधू-बरोबर आली असें तेथील लोक सांगतात. प्रभास येथे ह्यासुद्धां बारा आदित्य मूर्ती होत्या, त्यापैकी ही आहे असें तिच्या सादर्यावरून दिसतें. तेथे आतां अशाच अकरा राहिल्या आहेत. प्रभासास मी गेलों होतो व त्याचें वर्णन पुढें आहे. तेथील कनकादित्याचे देवळांतही गेलों होतो. पण त्यांत अकरा मूर्ती दिसल्या नाहींत, कदाचित् त्या निरनिराळ्या देवळांत असतील ! पण मला त्यांचा शोध लागला नाही. ह्या देवळाचा जीर्णोद्धार बाबुराव केशव कुळकर्णी ह्यांनीं शंभर वर्षापूर्वीं केला असा शिलालेख आहे. देवळाच्या मानानें सभामंडप लहान व लाकडी आहे, व तो प्रसिद्ध नाना शंकशेट यांनीं बांधिला असें

सांगतात. पण ते पटण्यासारखे नाही. नाना शंकरशेटला मुलगा होत नव्हता, तो त्या कनकादित्याच्या प्रसादाने झाला ह्मणून त्याने हा बांधून आपला नवस फेडला. पण शेटजींच्या प्रख्यात नांवाला व त्या मंगल प्रसंगाला हा मुळीच शोभण्यासारखा नाही. कारण, सभामंडपास सुमारे पांचशे रुपये तरी खर्च झाले असतील नसतील एवढेच. एकुलत्या एक पुत्रोत्सवाकरिता व त्यांत देवाकरिता नाना शंकरशेट पांचशेच खर्च करतील असे कोणासही वाटणार नाही. या गांवी सर्वत्र कऱ्हाडे लोकांची वस्ती आहे. तेथून जवळच

राजापूर

च्या यात्रेला तेथील गंगा आली असे समजले ह्मणून आली. राजापूरच्या गंगेची कधीपासून प्रसिद्धी आहे, हे नक्की सांगता येत नाही. याबद्दल पौराणिक कथाही नाही. ह्मणजे पुराणकालानंतर हिची उत्पत्ती झाली असावी असे दिसते. तरी ही गंगा दोनतीनशे वर्षांपासून माहित असावी असे तिला राजे-रजवाड्यांनी दिलेल्या वार्षिक उत्पन्नावरून दिसते. राजापूरापासून खाडीच्या पलीकडे जवळच्या टेकडीवर एका विशिष्ट ठिकाणी हे गंगेचे स्थान आहे.

राजापूरची गंगा हा एक सृष्टिचमत्कार किंवा दैवी चमत्कार आहे. याची उपपत्ती सायफनच्या तत्वावर किंवा कृष्णाच्या पेल्याच्या तत्वावर आहे, असे ह्मणतात. पण ज्या डोंगरावर ही गंगा उत्पन्न होते त्याच्याहून भोवतालचे डोंगर फारसे उंच नाहीत, आणि सायफनच्या तत्वाप्रमाणे ह्या गंगेपेक्षा उंचावरून पाणी एकदा तरी यावे लागते तसा कांही प्रकार या परिस्थितीचा दिसत नाही. तसेच फार खोल भूगर्भातून हा प्रवाह येत असावा, ह्मटले तर तो प्रवाह उष्ण पाहिजे ! पण तसा तो उष्णही नाही व तसा सारखा वाहतही नाही. येथे जवळच गंगेला जाण्याचे मार्गामध्ये एक उन्हाळे आहे. त्याचे पाणी कोंबट असते व ते सदैव वाहात असते. पण त्या उन्हाळ्याचा ह्या गंगेशी कांहीएक संबंध नाही. ह्या सृष्टिचमत्काराबद्दल मनुष्याने विचार करावा ह्मणूनच हे यात्रेचे ठिकाण झालेले असावे.

ही गंगा केव्हां येते याचा नेम नाही, तसेच जाते केव्हां याचाही नेम नाही. हिचे येणेजाणे केवळ सायफनप्रमाणे आहे हे मात्र खरे. गंगेचे पूर्ण आगमन झाले ह्मणजे ती चौदा कुंडांतून एकदम वाहू लागते. आणि संपूर्ण झाले नाही ह्मणजे कांही कुंडे वाहतात व कांही वाहात नाहीत. अशा अशा-

श्रुतीमुळे ही यात्रा कशी करावी अशा मी विवंचनते होतो. पण ती एकदां पूर्ण आली ह्मणजे पंधरावीस दिवस तरी जात नाही असा आजपर्यंतचा अनुभव आहे. एकदां मात्र दोन तीन दिवसांनीच गेली होती. विटाळ झाला ह्मणून गेली असें ह्मणतात ! पण पुन्हां अनुष्ठान केल्यावर तिचे अवतरण झाले असें सांगतात. असाच प्रकार घोरपडे सरदारांचा दोन तीन वेळां झाला. गंगा आली असें पाहून हे स्नानाकरितां मुद्दाम येत, परंतु त्या ठिकाणीं दाखल होतांच गंगा एकदम जाई. गंगा गेली ह्मणजे तिचा एक थेंबही कुंडांत राहात नाही. असें दोन चार वेळां झाले. एकदां तर हे सरदार गायमुखांत उतरेपर्यंत ती वहात होती. आतां स्नान करणार इतक्यांत ती गेली ! तेव्हां त्यांना अत्यंत वाईट वाटले. तेव्हां पुजाऱ्यानें सांगितले, 'गंगेजवळ' अभिमान चालावयाचा नाही. निरभिमान होऊन हिच्यावर विश्वास ठेऊन निश्चय कराल तर तिचे स्नान अवश्य घडेल. ' ते सरदार बाण्याचे क्षत्रिय. त्यांनीं तत्काळ तसा निश्चय करून तरवार उपसून गायमुखाखाली आपली मान धरिली आणि तिची प्रार्थना केली कीं, तूं मला स्नान घाल. नाहीतर मी तुला आपल्या कंठाचे स्नान घालतो. (मान कापून घेतो) अशा निश्चयाने ते बसले व आंतां मान कापणार इतक्यांत गंगा वाहून येऊन तिने त्यांना स्नान घातले व देवभक्ति व विश्वास यांचा दिग्विजय होऊन गंगेचे दैविक सामर्थ्यही जगजाहिरं झाले. उत्तरेकडील गंगेचे ह्मणजे भागीरथीचे अवतरण हा जसा मानुष प्रयत्न आहे तसा हा दैवी चमत्कार आहे. मी गेलों तेव्हां मलाही तीर्थविधीची शंकाच होती, पण तसें कांहीं झाले नाही. गंगेचे स्नान, पान, तीर्थविधी, ब्राह्मण भोजन, तीर्थप्रसाद वगैरे सर्व प्रकारें उत्तम रीतीनें पार पडून मनाचे मोठे समाधान झाले. या गंगेमुळेच राजापुरची मुख्यतः क्षेत्रामध्ये गणना होऊं लागली. बाकी राजापुर ह्या नांवावरून ही पूर्वी एका राज्याची राजधानी होती हे स्पष्ट आहे. पण राजधानी असली तरी तेथे तीर्थमहिमा असतोच असा नियम नाही. अर्थात् गंगेमुळेच या ठिकाणास तीर्थमहिमा आला हे उघड आहे.

राजापुरला मुंबईहून बोटीनें जातां येते व घाटावरून कोल्हापुराहून आणस्कुरा घाटाने राजापुरास चांगली सडक आहे. त्या मार्गाने घाटावरील पुष्कळ श्रीमंत लोक व संस्थानिक गंगा आली ह्मणजे मोटारीनें येतात. मुंबईहून जैतापूर

बंदराला यांवे. जैतापुरास बोट दर्यात फार लांब उभी असते. तेथून पडावानें मूसाकाजी येथे येतां येते व भरतीच्या वेळीं पडावानें किंवा लहान बोटीनें राजापुरास जातां येते. मूसाकाजीपासून राजापूर एकोणीस वीस मैल असल्यामुळे एका भरतीनें पडाव राजापुरास जात नाहीत. दोन भरतीनें जातात. मूसाकाजी येथे राहण्यास धर्मशाळा व खाणावळी आहेत. हल्लीं लहान बोटीची योजना झाल्यामुळे फारच मजा झाली आहे. बोट दोन तासांमध्ये सहज जाते. बोटीलासुद्धां भरती लागते, कारण, पात्र उथळ आहे, व त्याच ओहोटीवर ती पुन्हां परत येते. गंगेच्या मार्गावर मार्गे सांगितलेले उन्हाळें आहे तेथे स्नान करून नंतर डोंगरावर गंगेचे दर्शन करण्यास जातात. गंगा आली ह्मणजे चौफेर मांडव बुडून बाजार भरून त्या ठिकाणास शहरची शोभा येते व गंगा गेली ह्मणजे हें स्थान अगदीं शुष्क पडते. येथे गंगेच्या प्रवाहाची चौदा स्थाने आहेत. मुख्य कुंड सर्वांत मोठे असून तें चांगले दगडानें बांधून काढिले आहे व पाणी वाहाण्याकरितां त्याला गायमुख केले आहे. कुंड चुनेगची बांधिलेले नाही. गंगा आली ह्मणजे चिरांच्या फट्टिन सर्व बाजूनीं एकदम पाणी वाहू लागते. कोणी गायमुखाखाली स्नान करितात. कोणी कुंडांत करतात. कुंड गळाभर खोल आहे. पाणी नेहमीं छातभर असते. गंगा आल्यावर तेथे सकाळ संध्याकाळ फारच मजा असते. कोणी स्नान करितात, कोणी गंगेची पूजा करितात, व ब्राह्मणांचा वेदघोष चाललेला असतो. गंगेच्या कुंडांत नानाप्रकारचीं वासाचीं व रंगाचीं फुले तरंगत असतात. कापराच्या ज्योती तरंगत लसतात. धूप, दीप, आरती, वाद्ये, भोजने, समाराधना यांची सकाळपासून दोन वाजेपर्यंत एकसारखी गर्दी असते. पुढे गर्दी कमी होते, पण गंगा अगदीं रिकामी अपरात्री शिवाय कधींच नसते. कारण यात्रा एकसारखी येत असते, व मनुष्य आला कीं, प्रथम ती गंगास्नानाला जातो. मग दुसरे काय करायचे तें करतो ! कारण येथे येऊन सुद्धां गंगास्नान किंवा प्रत्यक्ष दर्शनही होणे मुष्कळीचें असते. मुख्य कुंडाला काशी कुंड ह्मणतात. याशिवाय दुसरे ठिकाणीं कुंडें बांधिलीं नाहीं. अगदीं वर वृक्षाखालीं एक लहान कुंड आहे. गंगा आली ह्मणजे प्रथम तें वाहू लागते. व गंगा जात चालली ह्मणजे शेवटीं हें बंद होते. ह्यामुळे यासच गंगाबाईचे मूळ स्थान ह्मणतात. पण या सर्व कुंडांतिल उष्णोदकाचे प्रमाण सारखें नसते. यावरून या सर्वांचा एकच झरा असावा असें वाटत नाही. कधीं कधीं सर्व

कुंडेही वाहात नाहीत, कांहीं मात्र वाहातात. पण अशी थोडी वाहू लागली ह्मणजे गंगा लवकर जाण्याचा संभव असतो. सबब चौदाही झरे वाहू लागले ह्मणजेच गंगा आली असे प्रसिद्ध होते. या गंगेच्या येण्याजाण्याला ऋतुमानांची किंवा कसलीही आवश्यकता नाही, ती वाटेल तेव्हा येते. ही आली ह्मणजे पाणी येण्याच्या पूर्वी, कुंडांतून नाचण्याचा कोंडा बाहेर येतो व मग गंगा येते. ही गोष्ट विचार करण्यासारखी आहे. त्याचा संबंध कांहीं समजत नाही. आसपास नाचण्याची शक्ती नाहीत, व तिचे येण्याचे वेळी नाचण्याचा हंगामही नसतो. नाचण्या न येतां कोंडा तेवढा कसा येतो हे विचार करण्यासारखे आहे. लांबच्या प्रवाशांना गंगा आल्याचे कळतांच त्यांनी प्रथम गंगा दर्शनास जावे, ह्मणजे त्यांस निराश होण्याचे कारण नाही. या गंगेचे पाणी भागीरथी प्रमाणे पांढरें शुभ्र व टिकाऊ असते. हे झरे अकल्पित येतात ह्मणून कोठे अकल्पित झरा वाहू लागला ह्मणजे गंगा आली असे ह्मणण्याची वहिवाट पडली आहे. अशा सर्व प्रवाहांचे येणेजाणे आकाशातील धूमकेतूप्रमाणे अनिश्चित आहे. पण राजापुरच्या गंगेचे अवतरण हे होलीच्या धूमकेतूप्रमाणे कांहीं थोडेसे तरी नियमित आहे. ह्मणजे साधारणपणे ही गंगा तीन चार वर्षांनी प्राप्त होते असे ह्मणतात. एखादवेळी अकस्मात येतेही, पण ही तिची नियमित गती नाही. तिचे नियमित येणे हे मार्ग सांगितल्याप्रमाणे दोन तीन वर्षांनी आहे. पण अलिकडे दहा पंधरा वर्षांत गंगा आली नाही. लोकांनी प्रयत्न करून पाहिले, अनुष्ठाने केली पण आली नाही. यावरून ती कायमची गेली की काय अशी शंका वाटत आहे !

कोणत्याही गंगेवर स्नानाकरिता गेलें असतां बायकांनी बुरखा घेऊं नये, असे शास्त्र आहे पंजाबी बायका अगदीं नेहमीं बुरख्यांत असतात, पण त्याच गंगेवर आल्या ह्मणजे अगदीं उधळ्या होतात. लौकिकार्थ कसेतरी एक वस्त्र गुंडाळलेलें असतें, व तशा स्थितींत त्या गंगेत स्नान करितात असे पहिल्या भागांत हरिद्वार वर्णनांत आहे. असे असतां येथे येणाऱ्या मराठ्या सरदारांच्या बायका स्नानाचेवेळीं पडदे बांधून स्नान करितात. त्यांचे स्नान होईपर्यंत कोणासही मुख्य काशी कुंडामध्ये स्नानसिं परवानगी नसते ! त्यांतल्या त्यांत एवढी गोष्ट बरी असते कीं, त्यांचे स्नान बहुधा अवेळीं होते. ह्मणूनच त्या योगानें पुष्कळ माणसांची गैरसोय होत नाही. ही बुरख्याची रीत मराठ्यांनी

मुसलमानांपासून घेतली असावी असे दिसते. असो. गंगेच्या मुख्य काशी कुंडावर शंकर, पार्वती व गंगा यांची स्थापना आहे. गंगा गेली तरी तेथील क्षेत्रोपाध्ये आळीपाळीने रोज राजापुऱाहून येथे दोन तीन मैल येऊन पूजा, नैवेद्य करून जातो. या राजापुऱापासून दोन तीन मैलांवर अरण्यांत धोपेश्वर ह्मणून एक रम्य शिवस्थान असून ते या प्रांती प्रख्यात आहे. रस्ता जंगली आहे. हेही अवश्य पाहून यावे. राजापुऱची हल्लीची मामलेदार कचेरी ही ईस्ट इंडिया कंपनीची जुनी वखार आहे. ही कंपनीने १६४९ त बांधली. शिवाजीने ही १६६१ व १६७० ह्या साली लुटली. पुढे ती बंद पडली. ही यात्रा झाल्यावर मी गोकर्ण महाबळेश्वराचे यात्रेस निघालो.

कोकणच्या बोटी गोव्यापर्यंत म्हणजे

पणजी

पर्यंत जातात, पुढे जात नाहीत. यामुळे सर्व मंडळीला पणजीस उतरावेच लागते. पणजी ही गोवे सरकारची राजधानी असून पहाण्यासारखी आहे. सर्व व्यवस्था, टापटीप अगदी रेखल्यासारखी असते. येथील स्थानशोभा व सृष्टिशोभा ही अशीच अवर्णनीय आहेत. जिकडे तिकडे सपाट भूमि, खाड्या व जलसंचय स्थाने, सर्वत्र नारळी पोफळीचीं बनें पुष्पवटिका व कृत्रिम शोभिवंत बागा, सर्वत्र मंगलकारक कुंकुमचर्चित रस्ते व घरे व त्यांतून सौंदर्य संपन्न फिरणारी मंडळी व त्यांचे विलास पाहून काश्मिराप्रमाणे हें इंद्राचें दुसरें दक्षिणेकडचें स्वर्गतुल्य नंदनवनच आहे असा भास होतो. बंदर आले म्हणजे गोवे परराष्ट्र असल्यामुळे बोटीवरील ब्रिटिश बावटे बदलून लायसन्सचे पोर्तुगीज बावटे लावावे लागतात. बोट बंदराचे बाहेर उभी राहाते. येथे प्रथम गोव्याच्या डॉक्टराकडून बोटीतील सर्व मनुष्यांची शारीरिक तपासणी केली जाते. स्पर्शजन्य किंवा सांथीचे रोगी घेत नाहीत. नंतर बोट बंदराच्या धक्यास लागते. मग कस्टमचे अधिकारी प्रत्येक मनुष्याचे सामान तपासतात व जकातीचे काही सामान असल्यास जकात घेतात. मग लोक धक्यावर उतरल्यावर प्रत्येक मनुष्याचे नांव, गांव, येण्याचा उद्देश किती दिवस राहणार, वगैरे माहिती विचारून घेतात. नंतर उतारुंची सुटका होते. या गोव्याच्या राज्यांत लवाडीबद्दल कडक शासन आहे. एखादा गुन्हेगार

सांपडला किंवा त्याचा संशय आला म्हणजे त्याला कच्च्या कैदेंत महिन्यांचे महिने राहावें लागतें. मग कधीं त्याचा न्याय होईल तेव्हां खरें. यामुळें लोक सहसा लबाडी करीतच नाहीत. कस्टमवर देखरेख करण्यास युरोपियन (पोर्तुगीज) असतात. हे पोर्तुगीज आपल्याकडील इंग्लिश गोऱ्याप्रमाणेंच अगदीं शुभ्र व तांबूस रंगाचे असतात. मात्र यांच्या पेहरावांत थोडा फरक असतो. गोवें पाहिल्यानंतर मी स्टीम लॉचनें जवळच्या मार्मागोव्यास गेलों. या स्टीम लॉचला तेथें वाफर ह्मणतात.

मार्मागोवा

येथें बोटीचा धक्का असून अगदीं धक्यापर्यंत रेल्वे आलेली आहे. ह्या गोव्याच्या बंदराचे धक्के मात्र समुद्रांत फार सुरेख व मजबूत बांधलेले आहेत. हे धक्के सीमेंट काँक्रीटचे फार मोठे दगड बनवून ते यारीनें समुद्रांत टाकून त्यावर हे धक्के बांधिले आहेत. धक्यांमुळें बंदर सुरक्षित झालें आहे. येथें मुंबईच्या बोटींतील माल यारीनें एकदम आगगाडीच्या डब्यांत भरतां येतो. व डब्यांतला माल बोटींत भरतां येतो. मुंबईचा परदेशाचा माल व घाटावरील माल यांची येथें मोठ्या प्रमाणांत घडामोड चालते. मंगलोर लायनीच्या बोटी पणजी बंदर करीत नाहीत. मुंबई सोडली ह्मणजे त्यांचें पहिलें बंदर वेंगुलें आणि दुसरें मार्मागोवा असतें. ह्या बोटी मोठाल्या असतात व त्या प्रिन्सेस डाकवरून सुटतात. ह्या रोज सुटत नाहीत. पण जेव्हां सुटतात तेव्हां मुंबईहून बारा वाजतां सुटतात. व रात्रंदिवस चालून सकाळीं सात वाजतां बोट गोव्याच्या धक्याला लागते. बोट लागली ह्मणजे तिच्यांतील मालाची चडाओढ संध्याकाळपर्यंत चालते. आगगाडींतला माल बोटींत जातो व बोटींतला माल आगगाडींत जातो, व रात्री आठ वाजतां बोट पुन्हा चालू होते.

मार्मागोवा येथें पोर्तुगीज गव्हर्नर जनरलचा बंगला आहे. म्युनिसिपालटी, शहर, गजबजलेलें आहे, पण पणजीसारखें शोभिवंत नाही. येथें रेलवेच्या धर्मशाळा, खाणावळी वगैरे आहेत. मुंबईहून आलेले लोक येथें उतरतात व स्नान, भोजन करून विश्रांति घेऊन पुन्हां संध्याकाळीं ह्याच बोटीवर चढतात. याला बोटीवरच्या अधिकाऱ्यांचा प्रतिबंध नाही. मात्र तिकीट जातांना येतांना दाखवावें लागतें. ही बोट सुटल्यावर तिचें पहिलें बंदर कारवार व दुसरें

तदरी. तदरी बंदरावर ती पहाटेस किंवा कदाचित उशीर झाल्यास उजाडल्यावर येते. ही बोट गोकर्णाच्या कनान्याने जातांना स्पष्ट दिसते. पण गोकर्ण हे बोटोचे बंदर नसल्यामुळे तेथे उभी राहाते नाही. गोकर्णास बंदर तदरी हेच आहे. तदरीपासून

गोकर्ण महाबलेश्वर

गाडीरस्त्याने डोंगराला वळसा घालून सुमारे चार मैल आहे. पण डोंगरावरून मधल्या रस्त्याने गेले असता दोन मैल आहे. पण ही पांयवंट असल्यामुळे माहितीशिवाय जाता उपयोगी नाही.

गोव हे परराष्ट्र असल्यामुळे येथे बोट तदरी बंदरावर आली म्हणजे पुन्हा ब्रिटिशांचे हद्दीत येते, संबंद ह्या बंदरी उतरणाऱ्या लोकांचीही ब्रिटिशां कस्टम खात्याकडून कसून तपासणी केली जाते. गोव्यातून कांही जकातीचा माल आला आहे किंवा काय, याची नोंद तपासणी करितात. निदान गोव्याचे नाणे असल्यास ते इंग्रजी राज्यांत चालत नाही, तरी ती चांदी आपैल्यो राज्यांत आली असे समजून त्याचेवर जकात घेतात. आणि ती फार चबर आहे. सबब गोव्याचे रुपये किंवा नाणे बरोबर घेऊ नये. गोकर्णाची रेलवे नाही. सबब रेलवेने प्रवास करणाऱ्याला मार्गागोव्यापर्यंत रेलवेने येतां येतं. पुढे बोटोत बसलेच पाहिजे. ह्या बोटी मंगलोरपर्यंत जातात. पुढे मद्रास इलाख्यांतली कंपनीच्या बोटी चालतात, व त्या सर्व कलकत्यापर्यंत जातात. बेळगांव व धारवाडकडून सुद्धा मोटारोने गोकर्णास जातां येतं. गोव्यास गोकर्णाचे पुजारी यात्रा नेण्याकरितां येतात. त्यापैकी एका बरोबर बोटोत वसून मी तदरी बंदरावर आलां. गोकर्णास मराठी भाषा काचित चालते. पण दुभाषांना म्हणजे पंड्यांना तो साधारण येते.

मजबरोबर माहितगार पंड्या असल्यामुळे आम्ही टेकडीचे मार्गाने गोकर्णास गेलो. ही टेकडी उतरली म्हणजे गोकर्णाची झाडी लागते. गोकर्ण हा मोठा गांव आहे. बाजारही मोठा आहे. मी त्या उपाध्याबरोबर गेलो. त्याने मला एका कानडी ब्राह्मणाकडे नेले, कारण तो त्याचा गुमास्ता होता. त्याच्या घरांत पुरुषांना कशीबशी मराठी भाषा येत होता. बायकांना मुळीच समजत नव्हती. मराठी भाषेत लिंगभेद मोठा आनियामेत असल्यामुळे

श्रीगोकर्ण-महाबळेश्वर.

(पृष्ठ १२६)

पंरक्रियांस ती फार जाणावंते. मो घरीं आल्यांबरोबर मला प्रथम पुजारी-बाबांनीं उन्ह-पाण्यानें मंगलस्नान घालून नेसावयास पोर्ताबिर देऊन व शाल यांधरावयास देऊन प्रथम महाबळेश्वराचें दर्शन करविलें. कारण पुढें बारा वाजून गेल्यावर देवळाचे दरवाजे बंद होतात, त्यामुळें दर्शन होत नाहीं व एक दिवस फुकट जातो. ह्या महाबळेश्वराची पूजा. होण्यापूर्वीं तेथील गणपतीची पूजा व्हांवी लागते. हा गणपती उभा लहान मुलांच्या आकृतीचा, ढोक्यावर झुलपें राखलेला दोनच हातांचा आहे. चार हात नाहींत. सोडेरून हा गणपती असें ओळखावयाचें. हा गोवाऱ्याच्या वेशांत आहे. यानें महाबळेश्वराचें वास्तव्य येंथें केलें ह्मणून महाबळेश्वर संतुष्ट होऊन त्यानें अग्रपूजेचा मान याला दिला.

याची पौराणिक कथा अशी आहे रावण हा शंकरभक्त होता. शंकराचें पूजेकरितां त्याला नित्य लंकेतून हिमालयावर यावें लागत असे. सबब रावणाचे विनंतीवरून शंकरांनीं त्यांस आपलें आत्मलिंग दिलें. त्याचे दोन भाग करून त्यानें ते दोन कावडांत ठेविलें. पण बजाविलें कां, हे ज्या ठिकाणीं ठेवावयाचे तेथपर्यंत ह्मणजे लंकेस जाईपर्यंत जमिनीवर ठेऊं नको किंवा अस्पृश्य असतां त्यांस शिवूं नको. रावणानें तें मान्य केलें. तो हिमालयांतून गोकर्णापर्यंत जेमतेम मोठ्या कष्टानें आला. हा शंकराचें आत्मलिंग नेत आहे, हें पाहून देवांना फार वाईट वाटलें. कारण हें जर लंकेत पोचतें तर लंका अर्जेक्य होती. सबब रावणाला फसविण्याची कामगिरी त्यांमों विघ्नहर गणपतीला सांगितली. त्यानें तो कबूल केली व गोवाऱ्याचें रूप घेतलें व जवळ गाई चारूं लागला. त्यास पाहून रावण तेथें आला व त्याला ह्मणाला, 'मला लघवी लागली आहे ह्मणून मी येईपर्यंत ही कावड घेऊन उभा रहा. खालीं ठेऊं नको.' त्यांनीं तें कबूल केलें पण बजाविलें कां, लवकर ये. मी तीन वेळां हाक मारून तूं आला नाहींस तर ही कावड खालीं ठेवीन. मला उशीर होतो. रावणानें तें कबूल केलें व विघ्नेश्वरांनीं ती घेतली. नंतर रावण लघवीला बसला. त्याच्या लघवीची एक नदी झाली. ती रावणाची लघवी लवकर आटपते आहे कशाला ? अगदीं सूर्यास्ताची वेळ झाली. तरी रावणाची लघवी सरेना. तेव्हां तो कंटाळला व त्यानें तीन चार हांका मारल्या व त्यानें ती कावड जमिनीवर ठेवली ! त्याबरोबर तीं लिंगें जमिनीत गेलीं. तिचें एक

पारडें परळी वैजनाथ व दुसरें गोकर्ण आहे ! परळी वैजनाथची माहिती तिसऱ्या भागांत सांगितली आहे. तेंथेही याचा खुलासा आहे. आपण जसे शेताच्या बांधावरून चालतो तसा रावण सह्याद्रीवरून चालत होता. त्या दृष्टीने हीं पारडीं दिसतात. त्यांत गोकर्ण हें विशेष जड असल्यामुळे त्याचें पारडें खांद्याजवळ आलें असावें. हें विशेष जड होतें असें ह्याचें वर्णन पुढें आलेच आहे.

हीं लिंगे जमिनींत गेल्यावर रावणानें उपटण्याचा पुष्कळ प्रयत्न केला. त्यानें हें लिंग उपटण्याकरितां पिळगटलें, पण उपटलें नाहीं. खालीं ह्या लिंगाचा आकार पिळवटलेला आहे असें सांगतात. हें उपटण्याकरितां जसजसा प्रयत्न करी तसतसें तें खालीं जाई. तें पाहून देवांना फार आनंद झाला व त्यांनीं गणपतीस मोठी शाबासकी दिली. रावणानें तें पाहून तो निराश होऊन त्यानें गणपतीच्या डोक्यावर रागासरसा एक ठोसा मारिला. त्यामुळे या गणपतीच्या डोक्यास केशांचा टोप असून मध्यें खळगी आहे. ही रावणानें ठोसा मारल्याची खूण आहे. गणपतीनें हें देवकार्य केलें याबद्दल शंकरसुद्धां प्रसन्न झाले व त्यांनीं माझ्या पूजेच्या आधीं तुझी पूजा होईल, तुझ्या पूजेशिवाय माझ्या पूजेचें फळ त्याला मिळणार नाहीं असा वर दिला. यामुळे प्रथम गणपतीची पूजा करावी लागते. रावण हें लिंग उपटूं लागला त्यावेळीं शंकरांनीं यांत सर्व बळ सांठविलें व हळू दिलें नाहीं. या कामीं रावणाचासुद्धां गर्व नाहींसा झाला. ह्मणूनच यास महाबळेश्वर ह्मणतात. शंकर आपल्याजवळून चालले ह्मणून पृथ्वी भयाभीत झाली होती. ह्मणून ती गोरूप घेऊन शंकरास शरण गेली. तेव्हां तिची भीति नाहींशी व्हावी ह्मणून श्रीशंकर पाताळांतून अंगुष्ठमात्रानें बाहेर पडले, व तिचे कानांत सांगून तिचें सांत्वन केलें. त्याचें हें महाबळेश्वराचें लिंग स्मारक आहे. याचा आकार गाईच्या कानाचा पांढऱ्या दगडाचा असून आंत एक सुपारीएवढें गंडकी शिलेचें लिंग आहे. हें लिंग पाताळांतून स्वयंभू उत्पन्न झालें आहे. किती जरी खणून पाहिलें तरी ह्याचा अंत लागत नाहीं असें ह्मणतात. दर साठ किंवा जास्त वर्षांनीं भोंवतालची जमीन खणून पाताळातील मोठ्या लिंगाकार शालुंकीचें दर्शन घेतात. त्यावेळचा थाट अपूर्व होतो. त्यावेळीं भोंवतालची जमीन पुन्हां खणून ते भरण्याच्या वेळीं दिग्बंध करून रत्ने मोती याचा खच करून पुन्हां पूर्ववत तें बंद करण्यांत येतें. त्यावेळीं यात्रेचा समुदाय असंख्य जमतो. हजारों रुपये खर्च होतो व अन्न संतर्पण होतें.

हा सोहळा नुकताच सन १९३० सालीं झाला आहे. हा विधी बहुधा चैत्र वैशाखांत करतात. त्यावेळीं स्पेशल बांटी सुटतात, वर्तमान पत्रांत ही गोष्ट प्रसिद्ध होते. दरसालची माही शिवरात्रीची यात्राच कधीं कधीं पंचवीस तीस हजारपर्यंत जमते.

गोकर्णास ईशान क्षेत्र ह्मणतात. पुराणांतरीं व शिवलीलामृतांत याचें महात्म्य फार वर्णन केलें आहे. याशिवाय गोकर्ण महात्म्य ह्मणून अगदीं स्वतंत्र प्राकृत व संस्कृत ग्रंथ निरनिराळे आहेत. त्यांत या क्षेत्रांतील देवतांचें व तीर्थांचें वर्णन पौराणिक पद्धतीनें केलें आहे. व तें अगदीं वाचनीय आहे. या क्षेत्रांत पुष्कळ देवळे आहेत. मुख्य देवालय महाबळेश्वराचें, काळ्या पाषाणांनीं बांधिलें आहे. रचना द्राविडी पद्धतीची आहे. गाभारा व सभामंडप प्रशस्त आहेत. चारी बाजूला दिग्पती व दशावतार ह्यांच्या मूर्ती आहेत. देवळावर तांब्याचा सुंदर कळस आहे. या स्थानाचा महिमा दक्षिणेंत विशेष असल्यामुळें निरनिराळ्या शिवभक्तांनीं यथे शंभर दीडशें नंदादीप लाविले आहेत. हे विजेच्या दिव्याप्रमाणें रात्रंदिवस लखलखत असतात. हे सर्व दिवे भिळून गाभाऱ्यांत भंद प्रकाश पडतो एवढेंच. विशेष प्रकाश पडत नाही, इतके ते बारीक लकाकत असतात. हे एका कोनाज्यांत ठेवून त्यास कांचेचें दार लाविलें आहे. हा देव महाबली असल्यामुळें देवाला साठ शेर भाताचा रोज नैवेद्य अर्पण होतो ! रोज पंचामृती अभिषेक असून त्रिकाल षोडशोपचारें पूजा होते. यात्रेकरूला पूजेबद्दल यथे देवस्थानचा कर आहे. एकादष्णीस सवा रुपया व लवुरुद्र, महारुद्र, अतिरुद्र यांस अनुक्रमें पन्नास, साठ आणि दीडशें रुपये कर आहे. याशिवाय शंकराचे गाभाऱ्यांत दक्षणा व उपाध्येबोवांची दक्षणा निराळी असते. संस्थानांत हे पैसे भरून पावती पूजेत ठेवल्याशिवाय हीं कृत्ये करण्याचा कोणाला अधिकार नाही. संस्थानची कचेरी जवळच पडवीमध्यें आहे. नुसती पूजा किंवा बेल वाहाण्यासही चार आणे कर आहे.

या मुख्य देवळाशिवाय आणखी त्याचे आवारांत वीस देवळे आहेत. त्यांत जवळच पाण्यांत आदि गोकर्णाचें लिंग आहे. त्याचेपलीकडे वीरभद्राचें देवालय नंतर गणपतीचें. या गणपतीची हकीकत मागे सांगितली आहेच. त्यापलीकडे ताम्र गौरीचें देवालय आहे. हिचीही अशीच पौराणिक कथा आहे. — रावणानें शंकराला प्रसन्न करून त्यानें त्याजवळ पार्वतीप्रमाणें सुंदर बायका

मागितली. शंकर भोळे, त्यांनीं पार्वतीलाच घेऊन जाण्यास सांगितलें ! रावण ह्मणाला, ही माझी आई आहे ती नको. तर तशी त्रैलोक्यांत मिळणार नाही.. ब्रह्मदेवालासुद्धां तशी उत्तम करितां येणार नाही. याबद्दल त्यानें ब्रह्मदेवाला प्रत्यक्ष विचारिलें. तेव्हां ब्रह्मदेव तसेंच ह्मणाला. तेव्हां निरुपायानें रावण पार्वतीला घेऊन चालला. शंकरानेंच जाण्यास सांगितल्यामुळे तिचाही निरुपाय झाला. रावण तिला खांद्यावरून नेत असतां विश्रांतीकरितां त्यानें तिला थेंबे ठेविले. तिला पुन्हां हात लावूं लागला, तेव्हां ती अती रागावून लाल झाली. तेव्हां रावण भिऊन पळाला व ती तशीच तेथे राहिली. हल्लीं हिची मूर्ती सिंदूरचर्चित आहे ह्मणून हिला ताम्रगौरी ह्मणतात पुढें तिनें ध्यान केल्यावरून प्रत्यक्ष शंकर तेथे आल्यावर तिला अत्यानंद झाला. तिनें आपल्या हातांत तागडी घेऊन तिचे एके पारब्धांत भरतभूमीतील सकल देवता व तीर्थघातलीं व दुसरे पारब्धांत गोकर्ण घातल्याचें दाखविलें आहे. त्यांत गोकर्णाचें पारडें खालीं गेलें आहे असे दाखविलें आहे. हा प्रकार नित्य नियमाचाच आहे. कारण प्रत्येक ठिकाणीं जें तीर्थ किंवा देवता आहे तीच सर्व जगांत मुख्य असून दुसरी त्यापेक्षां कमी ही कवीप्रमाणेंच धर्मशास्त्रकारांची किंवा तीर्थमहात्म्यकारांची रूढी आहे. आणि तात्विक दृष्टीनें किंवा भावनेनें ती खरीही आहे. इतकें निःस्सीम प्रेम जो जेथे ठेवील त्याला त्या स्थळाचें महत्त्व व देवत्व प्रत्ययास येईल. नेपोलियन बोनापार्टानेंसुद्धां आपल्या आईचें पारडें सर्व जगाच्या पारब्धांपेक्षां जड आहे असें ह्मटलें होतें. त्याला सर्व जगापेक्षां त्याची आईच श्रेष्ठ वाटली, आणि तशी ती बाळपणापासून वाटतेही. पण ह्याला ती मरेपर्यंत श्रेष्ठ वाटत होती हें विशेष.

महाबळेश्वराचे दक्षिणेस एका लहानशा मठींत ब्रह्मदेवाची सुमारे चार हात उंचीची छिन्नभिन्न झालेली मूर्ति आहे. मूर्तीचें काम फार सुबक आहे. प्रत्येक तोंडास दाढीजटा, चारी तोंडाचा सुंदर आकार, दृष्टि याचें काम फार सुबक आहे. ब्रह्मदेव अगोदर अपूज्य आहे. त्यांत हा भंगलेला आहे. सदाबदगडी चित्राच्या शोभेशिवाय त्याचा कांहीं उपयोग नाही. तरी जुन्या कारागीरीचा हा एक सुंदर मासला ह्मणून पाहाण्यालायक आहे. येथे अहिल्यावाडी होळकरणीचेंही देवालय व अन्नछत्र असून त्यांत तिची विधवाकृत मूर्ति आहे. ह्या सर्व देवतांना ताम्रपणां नदीचा वेढा आहे. हिचें पाणी तांबडें असतें, कारण त तांबड्या जमिनीवरून वाहात येत असतें. याशिवाय शंकर प्रत्यक्ष कैलासाहून

येथे नजीक आल्यामुळे महाक्षेत्र झाले ह्मणून येथे हिमालयाप्रमाणे प्रत्येक देव-
त्तनें येऊन निरनिराळे लिंगाची स्थापना करून आपल्या हेतूकरितां तपःश्रया
करून इष्टसिद्धि मिळविली आहे. त्यासंबंधानें त्यांच्या नांवावरून त्या त्या
शिवलिंगाला नांवें मिळाली आहेत. येथे ब्रह्मा, विष्णु, अगस्ती, राम,
रावण, कुंभकर्ण, इंद्र, चंद्र, सूर्य वगैरे देव येऊन त्यांनीं तपःश्रया
केली. त्यांचे स्मारक ह्मणून येथे ब्रह्मेश्वर, इंद्रेश्वर, रावणेश्वर,
अशा पन्नास पाऊणशें शिवलिंगांची स्थापना झाली आहे. हीं लिंगे
ज्याच्या त्याच्या आवडीप्रमाणे लहान मोठीं आहेत. त्यांत रावण कुंभकर्णांचीं
लिंगे विशेष प्रशस्त आहेत ! एक मुख्य शिवालय असतां निरनिराळ्या तप-
स्व्यांनीं आपआपल्या कार्यसिद्धीकरितां निरनिराळीं लिंगे स्थापून तपःश्रया
केली व इष्टसिद्धि घेऊन गेले. यावरून देवाच्या महात्म्यापेक्षां त्या स्थानांचेच
महात्म्य विशेष दिसते. ती भूमि सृष्टिसौंदर्याच्या दृष्टीनें तप करण्याकरितां
किंवा आपल्या कार्याच्या इष्टसिद्धीकरितां नीट शांतपणानें विचार करण्याक-
रितां योग्य आहे असें त्यांना वाटले आणि ती तशी आहे असें कोणालाही
वाटेल, इतकें तें ठिकाण रम्य व विस्तृत आहे. येथील देवाचा रथोत्सवही फार
दांडगा होत असतो. तिसऱ्या भागांत हंपी विरुपाक्षेश्वराचे रथाचे जें वर्णन
दिलें आहे तें ह्यालाही लागू आहे; ह्मणून आतां येथे देत नाहीं.

याशिवाय येथे निरनिराळीं तीर्थे आहेत. प्रत्येकाचे शिवालय आणि
त्याजवळ त्याचे तीर्थ अशीं तीर्थे आहेत. त्याशिवाय वराहतीर्थ, कूर्मतीर्थ,
अगस्तीतीर्थ अशीं स्वतंत्र तीर्थे ऊर्फ कुंडे आहेत. सर्व तीर्थांचे तीर्थ ह्मणजे
ताम्रपर्णी नदी. कोटेतीर्थ ह्मणून एक मोठा तलाव आहे व त्याचे मधोमध
सप्तकोटेश्वर नांवाचे शिवस्थान आहे. होडी करून तें पाहून यावे. याशिवाय
रामतीर्थ ह्मणून सुमारे एक मैलावर डोंगरांत एक सुंदर झरा सांपडला आहे.
तेथे कुंड बांधून जवळ रामाचे देऊळ बांधिलें आहे. हें कुंड गळाभर खोल
असून त्यांत एक मोठा पाट पडत आहे, ह्मणून तें फारच आनंददायक आहे.
ही जागा एकांतवासाला अत्यंत रमणीय आहे. जवळ समुद्र असल्यामुळे याला
विशेष शोभा आली आहे. सर्व तीर्थांचे पाणी उत्तमच आहे. परंतु त्यांत वराह
तीर्थांचे डबके मोठे असून त्याचे पाणी अगदीं काळेंभोर केवळ निळ्या घास-
लेटच्या रंगाप्रमाणे फारच अश्रयाकारक आहे ह्या देवळाचे भोवती जितके

डोंगर आहेत ते सर्व तीर्थे व देवळे यांनी भरलेले आहेत. आणि त्या सर्वां-
मिळून गोकर्ण क्षेत्र झाले आहे. प्रत्येक ठिकाणचा महिमा गोकर्ण क्षेत्र महात्म्यांत
सांगितला आहे. ह्यणजे या ठिकाणी कोणी कशाकरितां तपःश्रया केली व शंकर
प्रसन्न होऊन त्याला काय लाभ झाला त्याचें वर्णन आहे. येथे समुद्राशेजारी
खडकाचा एक कडा डोंगराच्या एका बाजूस दुभंग होऊन त्यास एक मोठी
ताडभर खोलीची चीर ऊर्फ भेग पडली आहे. तीत वरून एकसारखें झऱ्याचें
पाणी पडत असतें. ही भेग डोंगरावर वीज पडून तो दुभंग होऊन पडली
असावी असें दिसतें. पण कसें जरी असलें तरी तो देखावा पाहण्यासारखा
गंभीर झाला आहे यांत शंका नाही. अर्थात् आर्यांच्या रीतीप्रमाणें त्यांनीं तेथें
त्या पाण्याखाली शिवलिंगाची स्थापना केली, व ह्या देवाचें दर्शन अवश्य
व्यावें, नाहीतर यात्रा सफळ नाही असें ठरवून टाकिले आहे. ह्यणजे यात्रेकरुंनीं
याचे दर्शनार्थ येऊन हा सृष्टिचमत्कार जरूर पहावा असें दिसतें. या ठिकाणीं
सर्व देवता व तीर्थे आली आहेत. त्यांतील हें गंगेचें स्वर्गातील अवतरण आहे.
येथें जाणारानें गोकर्ण महात्म्य वाचून उपाध्यामाफत तीं सर्व स्थाने पाहून
आपल्या यात्रेचें साफल्य करावें.

या प्रांतांमध्ये ह्यणजे वेंगुल्यापासून गोवें व मंगलुरापर्यंत वारांगनाचा वर्ग
ह्यणून निरालें स्रीराज्य आहे. आणि त्यांचें पोषण येथील धर्निक वर्गाकडून
फार उत्तम प्रकारें होतें. याचें कारण असें आहे कीं, येथील लोकांचा मोठे-
पणाचा मान या वारांगनांवर अवलंबून आहे. जो मनुष्य जितक्या जास्त
वारांगना पोशील तितकी त्याची योग्यता मोठी आहे. यामुळें विद्वान, कर्मठ
ब्राह्मणसुद्धां या मार्गांत आहेत. ज्यांच्या आंगाखाली एकही वारांगना नसेल
त्यास हलकट किंवा तुच्छ मानितात. इतर ठिकाणच्या वेश्या व या वारांगना
यांत फार फरक आहे. इतर ठिकाणच्या वेश्या वैद्यशास्त्राच्या दृष्टीनें गमनास
अयोग्य असतात, या तशा नाहीत. बहुधा त्यांचा मालक एकच असतो.
निदान त्यांच्या यजमानांची संख्या अगदीं नियमित असतें. यामुळें 'वेश्या
असून पतिव्रता' अशा त्या पतिव्रतेचा निर्बंध पाळतात. यामुळें राजयक्ष्मा-
सारख्या दुष्ट रोगांचें प्राबल्य येथें नाही. या बायका मुलें मारीत नाहीत. पण
त्यांस मुलगा झाला ह्यणजे त्याची योग्यता त्या कमी समजतात. मुलगी झाले
ह्यणजे आपली परंपरा पुढें चालेल अशा समजुतीनें त्यांस आनंद होतो. मुलगी

च्यांत आली ह्यणजे आपलेकडे जसे तिचे लग्न करतात तसे येथे लग्न करीत नाहीत, तर निका लावतात. जो जास्त पैसे देईल, कुलीन असून रूपगुणाने संपन्न असेल त्यालाच हा मान मिळतो. निका लावलेल्या मनुष्याची योग्यता त्या बहुधा मोठी समजतात. ह्यणजे त्यास पुढे गरीबी आली किंवा त्याने दुसरीशी समागम केला व हिने दुसरा यजमान केला तरी निका लावलेल्या बाईकडे त्यास केव्हांही मुक्तद्वारच असते. प्रतिबंध नाही. बहुतेक दागिने बायकोच्या अंगावर न घालितां ह्या वारांगनेच्या अंगावर घातले पाहिजेत व तिला नट-त्रिली पाहिजे, तिच्या शूगारावर यजमानाची योग्यता आहे पण. हिचा मान मात्र बायकोपेक्षां कमी असतो. एखादी मुलगी अतिशय नटली किंवा तिने नखरा केला ह्यणजे तिला हंसण्याची आपली पूर्वी चाल होती, ती याच कानडी तत्वावर होती असे दिसते. यावरूनसुद्धां कोकणस्थांचा कानडी लोकांशीं पूर्वी संबंध असावा असे दिसते. पेशव्यांच्या दरबारांत मुसलमान राजे पेशव्यांना लाजविण्याकरितां रत्नखचित भरजरी पोषाख घालून आले होते, तेव्हां नाना फडणविसांनीं आपले सर्व जवाहीर भालदार चोपदारावर घालून जसे त्यांना लाजविले होते, तसे कोणत्याही भिरवणुकीमध्ये निरलंकार अगदीं साध्यां पोषाख कलेल्या बायकोच्या मार्गे तिची आंचणी किंवा पूजा साहित्य घेऊन ह्या वारांगनने तिच्यामार्गे मोठ्या अदबीने चालणे व तिची दासी म्हणविणे यांतच बायकोचा मोठेपणा असतो. व असे करण्यांतही त्या वारांगनांना व त्या स्त्रियांना मोठे भूषण वाटते. त्या आपल्या यजमानणीला बाईसाहेब, बाईसाहेब असे मर्यादेने म्हणण्यांत नेहमीं चूर असतात ही फार समाधानकारक गोष्ट आहे. बायकोच्या अंगावर रीतीप्रमाणे दागिने ठेवतात, पण ते किती जरी जास्त असले तरी वारांगनेपेक्षां कमीच ठेवावे लागतात.

ह्यांचा मुख्य धंदा नृत्ययुक्त गायन होय. ह्यांस ह्या बाजूला भावणी (भाव करणाऱ्या) असे ह्यणतात. ह्यांना जे मुलगे होतात ते त्यांच्या मार्गे तबला व सारंगी वाजविण्याचे काम करितात. ह्या फार स्वच्छ असतात व देवधर्म चांगला पाळतात. मी कोटितीर्थावर रोज पहांटेस स्नानास जात असे, तेव्हां पुष्कळशा अशा बायका (भावणी) तेथे स्नानास येत. त्या चांगल्या सुंदर व श्रेमळ असत. चौकशी करितां ह्याच त्या वारांगना असे समजले. तेव्हां त्यांच्या-विषयीं मला आदर वाटला. पुष्कळ बायांचे चांगले दुमजली बंगले असून त्यांत

आरामाच्या व मोहक वस्तु, आरसे, तसबिरी, पडदे, नानाप्रकारचीं वाद्यें, छपर पलंग, मछरदाणी, चिकावे पडदे, राघू मैनेचे पिजरे वगैरे वस्तु जिच्या तिच्या योग्यतेप्रमाणें सौंदर्याप्रमाणें व यजमानाच्या संपत्तीप्रमाणें असतात. ह्या वायका यजमानाच्या घरीं, कांहीं विशेष गायन नर्तनाच्या कारणाशिवाय सहसा जाव-याच्या नाहींत. यजमानानें आपले इच्छेप्रमाणें वाटेल तेव्हां तिच्याकडे जाऊन ह्या आरामाचा उपभोग घ्यावा. इतकेंच नव्हे तर आपल्याकडे एखादा पाहुणा आल्यास त्यालाही तिकडे पानसुपारीस, गाण्याच्या बैठकीस करमणुकीकरिता न्यावें. सारांश, ह्या वायकांच्या वैभवावर तिकडील पुरुषांचें वैभव आहे. ह्यणजे इंद्राच्या दरबारांतील रंभाप्रमाणेंच ह्या नेहमीं भंगलदायक आहेत. ह्यांचें दर्शन केव्हांही अपवित्र समजत नाहींत. यजमानाच्या घरांत कांहीं सुखसोई किंवा आराम मिळावयाचा नाहीं. सगळें वैभव कायतें येथें असावयाचें ! ह्यणजे त्यांची बैठकीची किंवा पाहुण्याचें स्वागत करण्याची ही जागा आहे. मी ज्यांच्या-कडे उतरलों होतो त्या उपाध्येबोवांचें असें कांहीं पात्र आहे काय ह्यणून चौकशी करितां, आहे असें समजलें. पण मी ह्यापेक्षां जास्त खोल पाण्यांत शिरलों नाहीं !

ह्या एका गोष्टीशिवाय तिकडील कुटुंबवत्सल पुरुष आचार संपन्न असतात हा त्या प्रांताचा आचार आहे असें पाहून माझे मन त्यांचेविषयीं वाईट होतें तें बदललें. पण या आचाराचा अतिरेक जसजसें खालीं दक्षिणेंत जावें तसतसें ह्यणजे त्रावणकोर, कोची, त्रिवेंद्रमकडे फार आहे. तेथें ही मंडळी प्रवाशाच्या अगदीं गळीं पडते. एखादा यात्रेकरू देवळांत किंवा धर्मशाळेंत उतरलेला पाह-तांच ह्या बाया तेथें जाऊन त्याचे पाय चेंपण्यास आरंभ करतातच. ह्यणून इकडे येणाऱ्या यात्रेकरूनें फार सावधगिरी ठेविली पाहिजे. मला प्रथम वाटलें कीं, येथील ब्राह्मण विद्वान असून आचारसंपन्न आहेत, रोज गोकर्ण महाबळेश्वराची आराधना करितात, असें असून त्यांच्या मार्गे असा अंधार कसा ? ह्यणजे आह्मी दिलेली दक्षणा ही ह्याच कार्याकरितां खर्च होते की काय ? मग आमचें दान सत्पार्त्रीं न होतां कुपार्त्रीं होतें, ह्याबद्दल वाईट वाटलें. पण मग समजूत झाली. हा केवळ देशाचार आहे एवढेंच. आपला नवरा असा बाहेर-ख्याली आहे व रांडेची भरती करतो, ह्याबद्दल तिकडील वायकांना वाईट न वाटतां अशी प्रकारची दासी आपल्याजवळ असण्यांतच त्यांना भूषण वाटते. ह्यणजे

त्याबद्दल सर्वांची संमती आहे. मात्र अशा प्रकारच्या बायकांचा व त्यांच्या मुलांचा दायदावर ह्मणजे मूळ इस्टेटीवर कांहीं हक्क नाही. त्यांना उचलून जे कांहीं देतील तेवढेच त्यांचे. तसेच तिच्या इस्टेटीवर यजमानाचा किंवा त्याच्या वंशजाचा कसलाही संबंध नसतो. तिचे मुलगे, मुली किंवा असिजन ह्यांना ती तिच्या पश्चात मिळते. सारांश, आपल्याकडे जसे प्रत्येक मुलीचे स्वतःचे झाले पाहिजे तसेच त्याच्यांत प्रत्येक मुलीने स्वकर्तव्याने आपला यजमान पसंत केला पाहिजे व कोणत्याही परिस्थितीत व कसल्याही प्रसंगी, ह्मणजे त्याला गरीबी आली तरी त्याचा आदर राखला पाहिजे. ह्मणजेच तिच्या जन्माचे सार्थक झाले, असे त्या समजतात. यजमानाशिवाय जी राहिल ती त्या समाजांत निघून समजतात. ह्मणजे आपलेकडील वेश्यप्रमाणे तिचा मान असतो ! सवत्र याकामी तिचे आईबाप मुलीच्या लग्नाप्रमाणेच तिला या स्वयंवराच्या कामी मदत करितात. ह्याबद्दल मुलाच्या बापाला, आईला, बायकोला किंवा मुलाना कोणालाही वाईट वाटत नाही, इतका हा रूढ संप्रदाय आहे. मात्र अशा बायकांचा योगक्षेम मुलाने आपल्या कर्तबगारीवर चालविला पाहिजे. त्याला आपल्या वडिलार्जित इस्टेटीपैकी कांहीं देऊ देत नाहीत. यापैकी ज्या बायका आपल्या नृत्य गायनांच्या कसबांत निपूण असतात त्यांस भंगलोत्सवांत तिकडे सुद्धा बोलवातात. अशा रीतीने त्या गेल्यास त्यांच्या यजमानास कांहीं वाईट वाटत नाही. त्यांनी हवे तिकडे अशा ख्यालीखुशालीने पैसे मिळवावे. मात्र आपले स्वाभित्व कबूल करून त्यांनी जगांत भिरवावे, व आपली कोणतीही गैरसोय करू नये ह्मणजे झाले. आपल्याकडेही, विशेषतः श्रीमंताकडे कधी कधी भंगल प्रसंगी त्यांस आणतात, हे सर्वास ठाऊक आहेच. मुंबई पुण्यास पालखी, चौरी, अबदागीर, वंड जसा सवलतीने सर्वास मिळतो तसे ह्या प्रांतांत भंगलोत्सवांत इंद्राच्या दरबारच्या रंभाप्रमाणे यांची सर्वत्र पैरवी आहे. अशा समारंभांत जो नायकीण आणीत नाही तो अगदीच गरीब समजला जातो. मोठमोठ्या देवांच्या उत्सवांत देवाच्या छविण्याच्या (पालखी) पुढे किंवा कथा कीर्तनापूर्वी किंवा नंतर आरतीच्या वेळी त्यांचा जलसा होतो. ह्याबद्दल देवस्थानांतूनही त्यांस विदागी मिळते. गोकर्ण महाबळेश्वराच्या त्रिकाल पूजेनंतर ह्यांचे गायन नर्तन होत असते, व त्याकरितां निरनिराळ्या वेळीं निरनिराळ्या बायकांची योजना केली असते. भक्तांच्या मनोरथाप्रमाणे शंकरही याठिकाणी अलंकार

प्रिय आहेत. स्मशानवासी नाहीत ! हा संप्रदाय येथे केव्हांपासून व कोणी पाडला ह्याबद्दल ऐतिहासिक विश्वासनीय माहिती मिळाली नाही, पण ती असावी.

भाषा भिन्न असतांना ह्या प्रांतांतल्या गोष्टी इतक्या बारकाईने मला एका स्वाध्यायी गृहस्थाकडून ह्मणजे तेथील एका शाळेच्या शिक्षकाकडून समजल्या. यांच्या शाळेत अशा बायकांच्या मुली घेतात, पण त्यांस बापाचे नांव लावीत नाहीत. त्याठिकाणी आईचे नांव लावितात. मी गेलो त्यावेळी (१९१४) अशा मुली गृहस्थाश्रमी मुलीपासून दूर वसावाव्या लागत असत. हल्ली या प्रगतीच्या काळांत काय होत असेल हे समजत नाही. येथील मास्तर हे रत्नागिरीचे राहणारे होते; परंतु त्यांचा आत संबंध इकडे असल्याने लहानपणापासून ते इकडे राहिले होते. तिकडे रत्नागिरी जिल्ह्यांत व्ह. फा. परीक्षा देऊन नंतर त्यांनी कानडीचा अभ्यास करून इकडील व्ह. फा. परीक्षा दिली. नंतर ते धारवाडच्या कानडी ट्रेनिंग कॉलेजमध्ये गेले व तेथे तिसरे वर्ष होऊन ह्मणजे कानडीचे प्रोफेसर होऊन येथे हेडमास्तर झाले होते. अर्थात त्यांना मराठी व कानडी या दोन्ही भाषा चांगल्या अवगत होत्या. सम व्यवसायी असल्यामुळे त्यांचे व माझे चांगले जमत असे. यामुळे इकडच्या चालीरीतींची त्यांनी मला बरीच ओळख करून दिली. गोकर्णात मला कांहीं दिवस राहावे लागल्यामुळे मला त्यांचा अनुभव प्रत्यक्ष ध्यावयास सांपडत असे.

या प्रांतांत तूप खाण्याचा प्रघात कमी. तुपाऐवजी खोबरेल तेलाची जिकडेतिकडे रेंलचेल असते. फोडणीला व तळणीला सर्वत्र खोबरेल वापरतात. तसेच तुरीच्या वरणाच्या ऐवजी मुगाच्या किंवा उडदाच्या वरणाचा संप्रदाय फार आहे. हा उष्ण मुलूख असल्यामुळे रात्री सर्व लोक डोक्याला खोबरेल चोळल्याशिवाय निजत नाहीत. येथील खोबरेल फार शुद्ध असते. यामुळे ते आपल्यासारखे खवट होऊन त्याने खोकला होत नाही. व ते बाधतही नाही. देवाच्या पूजेलासुद्धा तुपाच्याऐवजी ह्या तेलाचीच फुलवात लावतात. येथे उंची खोबरेलही मिळते. पण ते येथे विकत नाही. विलायतेस श्रीमान राजघण्यांतील मंडळीच्या केसांची शोभा वाढविण्यास ते तिकडे जाते. कारण त्याची किंमत आपल्या इकडल्या लोकांना देवत नाही. हिंदुस्थानांतील उंची मालाची अशीच स्थिति तिकडे तिकडे आहे. त्याचा उपयोग दारिद्र्यामुळे व श्रीमंत परराष्ट्रांमुळे हिंदुस्थानाच्या लोकांना घेता येत नाही.

कानडा हा भिन्न देश असल्यामुळे येथील लोकांची, विशेषतः बायकांची राहाणी, खाणेपिणे व नटणे निराळेच आहे. येथील बायकांना कासोटा नाही, पण आंत पुरुषाप्रमाणे लंगोटी असते असें ह्मणतात. गुजराथीप्रमाणे त्यांचा पेहराव असतो. वेण्यांचे प्रकारही निराळे असतात. आपलेकडे बायकांची एकच वेणी असते, पण इकडे दोन तीन वेण्या घालून मग त्यांचा झुबका बांधितात. नाकांत नथ नसते, पण नाना प्रकारची कुडी किंवा मुद्या घालतात. कान सर्वभर टोचून त्यांत सोन्याच्या साखळ्यांनी अडकवावयाचे दागिने घालतात. येथे बायकांना कंवरपट्टा घालण्याची चाल फार आहे; मग तो चांदीचा असला तरी चालतो. येथील भांडीकुडी ही गुंडगुळाच्या आकाराची बहुधा ओतीव असतात. येथील बायकांना दागिन्यांचा शोक फार आहे. त्यांचे दागिने मोत्यांपेक्षा सोन्याचेच जास्त असतात. येथील बायकांना मर्यादा जरा कमी आहे. बायका पुरुष एका समाजांत जेवावयास वसतात, मात्र पंक्ती निराळ्या करितात. विधवा बायका न्हाव्याला स्वतः हांक मारून पुरुषाप्रमाणे उघड्या ओटीवर वसून आपल्या इच्छेप्रमाणे खुशाल क्षौर करवितात ! अशा बायका घरांत स्वयंपाक करीत असतां किंवा नुसत्या घरांत असतां खुशाल डोक्यावरचा पदर काढून वावरत असतात ! वाहेर जातांना मात्र डोक्यावर पदर घेतात; पण तोही कसातरी घेतात ! ही रूढी पडण्याचे कारण मुख्यतः हा उष्ण मुलूख हें असावे.

येथे एका ठिकाणी अग्निहोत्र होते. त्या ठिकाणी समारंभांत मला जेवावयास जाण्याचा प्रसंग आला होता. त्यावेळीं व आणखी एक दोन वेळां सभाराधनेस गेलों असतां मला हा प्रकार दिसला. येथील होमशाळा शास्त्रोक्त व व्यवस्थित होती. दरवाज्यावर आद्य शंकराचार्यांचे सुंदर रंगित चित्र होते. हल्ली आचार्यांचे रत्रिवर्म्यांचे प्रचलित असलेले चित्र मला त्या ठिकाणी प्रथम पाहावयास मिळाले. त्याच्याच ह्या प्रतिमा असाव्या असें मला वाटतं. हें चित्र पाहून मनाला फार समाधान झाले. यज्ञमंडपांत आंतल्या भागीं वेदी, दक्षिणाग्नि, गार्हपत्य अग्नि यांची कुंडे, श्रुक, श्रुवादि यज्ञीय पात्रे मुद्दाम लांकडाचीं विधीपूर्वक तयार केलेलीं येथे पाहावयास मिळालीं. होमशाळेंतील दिक्षीत विद्वान होते, तशी त्यांची पत्नीही यज्ञदीक्षेची माहितगार होती. आचार्यांनीं भंत्र ह्मटल्याबरोबर तिला नें सांगतां ती सर्व कृती पद्धतशीर करीत असे, सांगण्याचे मुळीच कारण पडत नसे. याचे कारण तिला नित्याचा सराव होता हेंच असावे.

येथील जेवणाचे पदार्थांत तांदुळाचे प्रकार विशेष असतात. गहू फारच कमी. येथे पाटा वरंपटा नसतो. त्या देवजी रगाडा असता. रगाडा ह्मणजे एक मोठे उखळ असते व त्यांत बाणासारखा किंवा लंबगोलासारखा मोठा धांडा फिरवावयाचा असतो. आपल्याकडील वरवंच्याखाली पदार्थ वारंवार सारावा लागतो तसा ह्या रगाड्यांत सारावा लागत नाही, तो आपोआप खाली येतो ! यामुळे आंतील पदार्थ चांगला वाटला जातो. हा रगाडा एक किंवा दोघी बायका जात्याप्रमाणे फिरवीत असतात. काशीप्रमाणे इकडेही पुढ्यांनी बोडक्याने फिरण्याची वहिवाट आहे. लहान मुलेही शालेत बांडकाच येतात ! आपल्याकडे एखादा मनुष्य वाहेर जाण्यास निघाला असता त्याच्या समोर एखादा बोडका मनुष्य आला तर अपशकून समजतात, तसें इकडे बोडके येणे अपशकून समजत नाहीत. मी एका कानडी ब्राह्मणाकडे उतरलो होतो, ह्मणून मला ह्या सर्व गोष्टी खुलासेवार समजल्या.

ह्या गोकर्ण क्षेत्रांत जोगळेकर नांवाचे एकच घर कोंकणस्थाचे आहे. बाकी सर्व कानडी ब्राह्मणाची आहेत. हे घराणे आज तीन चार पिढ्या भिक्षुकी करण्याच्या इराद्याने येथे आले आहे व त्यांची भिक्षुकी चांगली चालली आहे. त्यांचा रिवाज आतां अंशतः कोंकणस्थांप्रमाणे व अंशतः कानड्याप्रमाणे झाला आहे. प्रसंगाप्रमाणे ते त्यांचे आचरण करितात. कानडी व कोंकणस्थ ब्राह्मण हे द्राविड असल्यामुळे त्यांचा अन्न व्यवहार होतो, पण वेटी व्यवहार अलीकडे कधी होत नाही. पूर्वी होत असावा असे मराठी भाषेत अगदीं जवळचे नाते--वाईक शब्दावरून ह्मणजे आक्का, आप्पा, अडगुले, बडगुले, इत्यादि व्यवहारी शब्दांवरून व आचारावरून दिसते. यांचे वर्णन तिसऱ्या भागांत केले आहेच. अर्थांत हल्लीं तुमचा शरीरसंबंध कसा होतो ? ह्मणून मी त्या जोगळेकरांस विचारिले, तेव्हां कोंकणस्थांचीच होतो असे ते ह्मणाले. पण येथे तर आसपास सुद्धां कोंकणस्थाची वस्ती नाही. तेव्हां काय करतां ? तर, मुली शोधून आणाव्या लागतात व शोधून घाव्या लागतात, असे ह्मणाले. यांच्या घरांत मात्र बायकांना सुद्धां मराठी येते. बाकी कानड्यापैकी कोणाचेही घरांत बायकांना मराठी येत नाही. त्यांचेकडे महाराष्ट्रीय ब्राह्मण यात्रेकरू येतात. सबब मराठीतील कांहीं ठराविक वाक्ये ह्मणजे--कोटून आला, घरीं कोण आहे, मुले किती आहेत, साक काश जेवा इत्यादि वाक्ये त्यांना ठाऊक असतात. तसेंच कांही शब्दही ठाऊक.

असतात. बाकी कांहीं येत नाही. कारवार व मंगळूर प्रांतांत कोंकणस्थांचीं कांहीं पिढीजाद घराणीं आहेत. त्यांस कानडीच येते, मराठी येत नाही. फार काय, मंगळुरास दोन हजार कोंकणस्थांचे घर आहे. पण त्या सर्वांची भाषा घरींदारींसुद्धां कानडी चालते. गोव्यासही कोंकणस्थांची वस्ती आहे. त्यांची घरगुती भाषा गोविकरी कोंकणी आहे. आमच्या घरांत दोन सुना रत्नागिरीच्या, दोन गोव्याच्या व दोन मंगळोरच्या केल्या आहेत मग तुमच्या घरीं त्यांच्या भाषेचा कसा काय गोंधळ होतो? त्यावर ते ह्मणाले, आमच्या घरांत आम्ही मराठी बोलतो. पण आम्हा सर्वांना कानडी व गोव्याची भाषा येते. सबब प्रथम प्रथम कांहीं दिवस दुभाषांचे काम करावे लागते! मुलींची बुद्धि लहानपणी तीव्र असते व नेहमींच्या घसवटीने त्या लवकर तयार होतात. असा आमचा अनुभव आहे. पण प्रथम प्रथमतरी भाषेसंबंधी मोठाच गोंधळ होऊन मजाच होते असेल खरी! होय, पण ते हंसण्यावेरीं नेले जाते, असे ते ह्मणाले!!

यात्रा नेण्याकरितां ठिकठिकाणचे उपाध्यांचे गुमास्ते जंक्शन स्टेशनवर येतात. त्याप्रमाणे येथील उपाध्यांचे गुमास्ते मार्मागोव्यास आले होते. त्याबरोबर मी यांचेकडे आलों हें मार्गे सांगितलेच आहे. येथे आल्यावर मी उपाध्येबोवास आपल्या यात्रेचा कार्यक्रम सांगितला. त्यांत येथून जवळच गेरसप्पाचा प्रख्यात धबधबा आहे तो पाहावयाचा आहे असे सांगितले. त्याप्रमाणे ही यात्रा आटोपल्यावर त्यांनीं गडी देऊन गेरसप्पास जाण्याची तयारी करून दिली. गड्यास साधारण मराठी येत होते. त्याला घेऊन मी निघालों. ज्यांना केवळ

गेरसप्पा

येथेच जावयाचे असेल त्यांनीं होनावर बंदरावर उतरून तेथून शेरावती नदीचे खाडीने गेरसप्पापर्यंत गलबताने किंवा हॉडींत बसून जावे, व तेथून मलीमणी घाटाने वर जावे लागते. गेरसप्पा हें घाटाच्या पायथ्याशीं धबधबा पडतो त्याजवळ मोडके गांव आहे. मलासुद्धां गोकर्णाहून होनावरास यावे लागले. कारण, गेरसप्पाला जाण्याचा हाच मार्ग आहे. मी आलेला मार्ग कांहीं सडकेचा व कांहीं गलबताचा होता. ह्या मार्गातून जात असतां इकडील पुष्कळ खेड्यांचा, गांवढळ मनुष्यांचा व शहरांचा सहवास झाला. आमच्या इकडील कोळी, कातकरी लोकांप्रमाणे इकडील गांवढळांची एक जात आहे. यांच्या वायकांच्या हातांत व पायांत कोपरापर्यंत व ढोपरापर्यंत पितळेच्या चपट्या पाटल्यासारख्या

चांगड्या अडकविण्याची चाल आहे. ठाणे जिल्ह्यांत डहाणू, उंबरगांवाकडे फुदगी लोकांच्या बायका असेच वापरतात. पण त्यापेक्षा यांची कडी जास्त आहे. तसेच यांच्या गळ्यांत एकाच रंगाच्या, विशेषतः काळ्या रंगाच्या पोतींचे सर गळाभरून एक ओझे होईल एवढे घालतात ! उष्ण मुलुख, एकीकडे घाम येत असतो, ह्या स्वतः केंसांच्या वर्णाइतक्या कभिल्लकाळ्या, गळ्यांत पोत काळी, लुगडें काळें, हातापायांत पितळेच्या चांगड्या पिवळ्या किंवा स्वच्छ दिसाव्या, पण त्याही कधी न घासल्याने काळ्या झालेल्या असतात. काय या सौंदर्याला ह्मणावें ! आणि त्याकरितां डागिन्यांचा काय हा आटोकाट प्रयत्न ! सर्वच मजा आहे ! एकंदर व्यसनाप्रमाणे वाईट संवयीही जास्त सहवासाने मनुष्यास अभिमानास्पद वाटतात. हेंच खरें, दुसरें काय ?

याच रस्त्यावरून जातांना मला एक त्याच जातींतला भिक्षा मागणारा आंधळा एकटाच सडकेने काठी टेकीत टेकीत जातांना दिसला. तो दोन्ही डोळ्यांनीं साफ आंधळा होता, पण डोळस मनुष्याप्रमाणे सडकेच्या एका वाजूने सप्सप् चालला होता. शिवाय त्याला इंग्रजी चांगले बोलतां येत होते. त्याचे माझे बरेच भाषण झाले. सडक असली तरी तुला असे विनधोक कसे चालतां येतें ? समोरून गाडी किंवा जनावर आले तर कसे होतें ? असे मी त्यास विचारिले. तो ह्मणाला, मी जन्मांध आहे. पण माझे कर्णद्रिय फार तीक्ष्ण आहे. समोरून कोण किती अंतरावरून येत आहे, जमावर आहे किंवा मनुष्य आहे, जनावर असल्यास कोणत्या जातीचे आहे व मनुष्य असल्यास तो स्त्री किंवा पुरुष आहे, काय दर्जाचा आहे, हें मला त्याच्या चालीवरून समजतें ! व त्या घोरणाने मी सडकेवरून चालतो ! कधीं चुकतेंही, पण फारसें चुकत नाहीं ! तुझीं आपल्या गड्याशीं बोलत होता त्या बोलण्यावरून तुझी मुंबई प्रांतस्थ असून सुशिक्षित आहां, अर्थात् तुझाला इंग्रजी येत असलेच पाहिजे असे जाणून मी तुझांशीं इंग्रजीत बोलूं लागलों. मला मराठी येत नाहीं. कानडी, तेलंगी व इंग्रजी येतें. तुमच्या स्वरोच्चारारवरून व बोलण्याच्या लकबीवरून मी हें अनुमान केले व तें खरें ठरले. असेच माझे नेहमीं होतें. तो आंधळा खरा, पण त्याची धूर्तता वाखाणण्यासारखी होती. याची प्रचीती त्या वाटेनें जात असतां समोरून कोण येत आहे, मार्गें काय चालले आहे, असें मधून मधून वारंवार विचारून व

निरनिराळे प्रश्न विचारून व त्यांचीं समर्पक उत्तरे ऐकून मी अगदीं थक झालों !! तुला इंग्रजी भाषा कशी आली ? ह्मणून मी त्यास विचारिलें, तर तो ह्मणाला, मला सहवासावरून आली. माझ्या दैवयोगानें मला एका विद्वान् कुटुंबाचा सहवास घडला होता. त्यामुळें मला ही भाषा व्यवहारापुरती आली. एकंदरींत या भिन्न भाषेच्या लांबलचक मार्गांत मला ह्या आंधळ्याची चांगलीच करमणूक झाली. विद्वानांच्या सहवासानें तो आंधळा विनोदी, रसीक व चांगला मर्मज्ञ झाला होता. कोणाही सुशिक्षिताची त्याच्या संगतीनें करमणूकच होईल, इतकेंच नव्हे तर त्याचें कौतुकही वाटेल. याच्या संगतीकरितां मी त्याच्या वरोवर जरा सावकाश चाललों होतो तरी, माझ्या चालण्यानें आमचा प्रवास कधीं संपला याचें भानच राहिलें नाहीं पुढें वाट फिरल्यावर मी त्यास संतोषानें चार आणे वक्षीस दिले, आणि मनांत आणिलें आंधळ्याला जगाचा अनुभव कसा येईल ? त्याचा जन्म फुकट आहे. पण परमेश्वरी लीला मनुष्याच्या बुद्धीला अगम्य व अतर्क्य आहे तो कोठें काय दाखवील याचा नेम नाहीं. ह्याच्या डोळ्याकडे पाहिलें नाहीं तर याला आंधळा ह्मणण्याची कोणाची छाती नाहीं. तसेंच याचे डोळे पाहिले ह्मणजे प्रकाश किंवा सूर्य ही वस्तु जगांत काय आहे, हें त्याला समजणें शक्य नाहीं ! तरी त्याचा कोणता व्यवहार अडला आहे ? इतकेंच नव्हेतर त्याची दृष्टी गेल्यामुळें तो इंद्राप्रमाणें सहस्र नेत्रच झाला आहे ! त्याचें प्रत्येक इंद्रिय त्वचेसुद्धां नेत्राचें काम करीत आहे ! हें प्रत्यक्ष मला त्याच्या दडि तासाच्या अनुभवावरून समजलें ! पाहिल्या भागांतील हिमालयांतील आंधळा व हा आंधळा यांचें कौतुक पाहिलें ह्मणजे परमेश्वरी लीला अगाध खरी, असा विद्वानांनींही आपला अनुभव लिहून ठेवल्याचा प्रत्यय येतो.

अशा रीतीनें आम्ही होनावर बंदरावर पोहोचलों, व तथें एका खाणावळींत उतरलों. होनावर हें तालुक्याचें नांव आहे. तेथून घाटाखालीं गैरसप्या ह्या ठिकाणीं माल व माणसें नेण्याकरितां खाडीतून भरतीच्या वेळीं गलबतें जातात. त्या दिवशीं भरती दहा वाजतां होती. जेवून जाण्याचा विचार होता. त्याप्रमाणें खाणावळवाल्यास ताकीद दिली होती. पण कोकणांत टाईम कसलें ? आह्मणें जेऊन बंदरांत आलों, तर अकरा वाजून गेले. अर्थात सर्व गलबतें गेलीं. मग विचार पडला. कारण दुसऱ्या दिवसाशिवाय पुन्हां गलबतें नाहींत. परन्तु इतक्यांत कर्मधर्मसंयोगानें एक श्रीमंत मनुष्य जावयास निघाला. अर्थात त्यानें

स्पेशल होडी केली. मी निम्मे नोर देण्यास कवूल होतो तरी त्याने तो न घेतां केवळ मी सुशिक्षित आहे असे जाणून मेहेरबानीने माझी सांय केली. होडी स्पेशल असल्यामुळे आमची होडी दुसरीं गळवते गेरसप्याला पोहोचण्यापूर्वी अगोदर गेली. तरी रात्रीचे आठ वाजले. आम्ही आमचे गड्याचे माहितीने धर्मशाळेत न उतरतां एका गृहस्थाचे घरी उतरलो होतो. त्या घरची मंडळी सज्जन होती. त्यांच्या मदतीने त्यावेळी घाटांतून माल घेऊन जाणाऱ्या गाड्या आल्या होत्या व रात्री दहा वाजतां त्यांचा तांडा निघावयाचा होता, त्यांत त्यांनी आमची सोय करून दिली. आम्ही रात्री दहा वाजतां निघालो तो रात्रभर घाट चालून सकाळीं वर जोगचे धर्मशाळेत जाऊन उतरलो. जोग हें एक खेडें आहे. या जोगावरूनच त्याला जोगचा धवधवा असे म्हणतात.

येथून आठ वाजतां जेवणखाण उरकून आम्ही धवधवा पाहणेस निघालो. येथून धवधवा दीड दोन मैल लांब होता. जसजसें जवळ जवळ जाऊं लागलो तसतसें धवधव्याचे गुरगुरणे व वाफेचे लोट वर जातांना दिसू लागले. जंगल फार होतें. शिरावती नदी पूर्वपश्चिम वाहत होती. तिचे उत्तर बाजूस ब्रिटिशांची हद्द आहे व दक्षिणेकडची बाजू म्हैसूर संस्थानची हद्द आहे. हें जंगल विख्यात व हें स्थान दर्शनीय असल्यामुळे हा धवधवा पाहण्यास सर्व जगांतून लोक येतात. सर्व जगांत जे प्रख्यात धवधवे आहेत त्यापैकी हा एक आहे. आल्प्स पर्वतांत शिरसोली धवधवा आहे, त्याची उंचा २४०० चौवीसशें फूट. दुसरा इभनसन् त्याची उंची २००० बाराशें फूट, तिसरा आरवी याची उंची ११०० अकराशें फूट आहे. हे तिन्ही धवधवे उंच खरे पण त्यांत पाणी फार थोडें आहे. अमेरिकेंतला नायगारा धवधवा मोठा आहे. पण तो रुंदीमध्ये मोठा आहे. याच्या इतका उंच नाही. नायगाराची उंची फक्त १६४ फूट आहे.

हा धवधव्याची शोभा ऋतुमानाप्रमाणें व दिवसाच्या विभागाप्रमाणें ह्मणजे सूर्योदयापासून सूर्य अस्तापर्यंत, तसेंच चांद्रिण्या रात्री फार अवर्णनीय दिसते. ही निरनिराऱ्या शोभा केव्हांही नेहमी पाहतां यावी ह्मणून दोन्ही सरकारांनी आपआपल्या हद्दींत चांगले प्रशस्त व बंदोबस्ताचे रहदारीचे बंगले बांधले आहेत. मोठे जंगल असल्यामुळे हिंस्र पशूकरितां बंदोबस्त चांगला केला आहे. तेथून धवधव्याची शोभा चांगली दिसते. त्यांत

ब्रिटिश सरकारच्या बंगल्यापेक्षां हैसूर सरकारच्या बंगल्यांतून देखावा विशेष चांगला दिसतो व सोयांही जास्त केल्या आहेत. पावसाळ्यांत ह्या धवधव्याला माज येत असल्यामुळे व सर्व पाण्याचा लोट एकच होत असल्यामुळे पाहणारास विशेष मौज दिसत नाही. जिकडे तिकडे धुकें दिसतें. पण त्यावेळीं धवधव्याचा भयंकरपणा व गडगडाट, मेघगर्जना, अक्राळ विक्राळ स्वरूप व मुसळधार पाऊस, सूर्यदर्शन मुळींच नाही, मेघांच्या गडगडाटांचा व धवधव्याच्या चढाओढीनें निघालेला आवाज, सोसायद्याचा वारा, मेघ व धुकें यांचा धुमाकूळ, लालीलाल पाणी, वेग भयंकर, यामुळे लावून होडीतूनसुद्धां नदीपलीकडे जाण्यास फार त्रास पडतो. ह्यामुळे हें ह्याचें रौद्र रूप कोमल व भिऱ्या माणसांच्या छातींत धडकी भरण्यासारखें असतें, ह्मणून ते हा प्रसंग टाळतात. पण सुशिक्षित व धाडशी मनुष्यास हें रौद्र रूप पाहण्याची फार इच्छा होते. तसेंच येथील गांवढेगांवचे लोक मर्दानी वाण्याचे असल्यामुळे त्यांना त्यांतच फार मौज वाटून ते ह्यावेळींच तो पाहाण्यास मुद्दाम जातात. पण त्यांनासुद्धां तें तसें स्पष्ट चांगलें दिसत नाही.

पण पूर निघून गेल्यावर ह्मणजे पावसाळा संपून शरद्व्रुतु लागल्यावर या धवधव्याची शोभा विशेष पाहण्यासारखी असते. मी ह्याचवेळीं ह्मणजे आश्विन अखेर तेंथे गेलों होतो. चैत्र वैशाखांत याची शोभा विशेष चांगली दिसते असें ह्मणतात आक्षी तेंथे गेलों तों अकरा वाजले होते, परंतु ती वेळ भयंकर जंगलामुळे मला सुप्रभाताप्रमाणें फारच आनंददायी वाटली.

त्यावेळीं धवधव्याचे चार भाग झाले होते. येथील साधारण देखावा असा आहे.—रीहों बाजूस दोन सहाद्रीच्या फाट्याच्या उतरत्या रांगा ऊर्फ दांड आहेत, व मधील खोऱ्यांतून ही नदी वाहात आहे. हे डोंगर वनश्रीनें अगदीं गच्च भरून गेले आहेत व त्यावरच दोन्हीकडे दोन बंगळे बांधले आहेत. मधील खोऱ्यांतून शेरावती नदी वरून वाहात आहे. तिचे पात्रांत धवधव्याचा आडवा धरणासारखा खडक आला आहे, व तो कडा अधांत्र तुटला आहे. धवधव्याची खोली साडे नऊशें फूट आहे, असें सरकारनें प्रसिद्ध केले आहे. हें धरण सहाद्रीचे अगदीं शिखराजवळ आहे. कळ्याच्या कांठाशीं नदीचें पात्र २२३० फूट रुंद आहे.

ह्या चार धबधब्यापैकी सर्वांत मोठा धोत पडतो त्यास राजा फॉल किंवा मुख्य धबधबा ह्मणतात. कारण तो सर्वांत मोठा आहे. हा सुमारे पांच फूट खोल अशा काटकोनचौकोनाकृती गायमुखासारखा आहे. ह्याच्या दक्षिणेस सुमारे ३०० ३५० यार्ड अंतरावर एक त्यापेक्षा लहान धबधबा आहे. त्याचे नांव रोअर किंवा रावण, ह्मणजे नेहमी ओरडणारा असे आहे. कारण तो एका खाली एक कड्यावरून आदळत आदळत जाऊन मुख्य प्रवाहास जाऊन मिळतो. हा भयंकर गर्जना करित जातो ह्मणून यांस रोअर ह्मणजे ओरडणारा असे इंग्रजीत नांव मिळाले आहे. या धबधब्याच्या दक्षिण बाजूस असाच सुमारे ७०० फूट अंतरावर एवढाच प्रवाह खाली पडत आहे. तो अग्नीच्या ह्मणजे दारूच्या बाणाप्रमाणे सुं सुं करित कमानदार वळण घेऊन पुढे फुटून त्याचे लहान लहान गोळ्याप्रमाणे असंख्य पाण्याचे गोळे व तुपार होऊन खाली पडतात. त्यावर सूर्यकिरण पडले ह्मणजे प्रकाश किरणांचे नियमाप्रमाणे ते गोळे तांबडे, हिरवे, पिवळे वगैरे सात रंगाचे तारे दिसतात. ह्मणून यास रॉकेट ह्मणजे बाण असे इंग्रजीत अन्वर्थक नांव मिळाले आहे. ह्यांचेपुढे २०० यार्डावर लेडी नांवाचा चवथा प्रवाह आहे. हा अगदी शेवटी असल्यामुळे यांस मोठा वेग नाही. तरपिण तो ज्या वाटोळ्या दगडाच्या कड्यावरून खाली पडतो त्यामुळे त्याचा प्रवाह विदारून युरोपियन लेडीच्या पाठीमागल्या झग्याप्रमाणे त्याचा विस्तार दिसतो, व तसा भास होतो. यामुळे त्यांस लेडी हें योग्य नाव मिळाले आहे. ह्या धबधब्याच्या पडण्यामुळे त्या मागच्या रुडकांत मोठमोठे कपारे सुरक्षित राहिले आहेत. ते पोखरून त्यांत लक्षावधी पाकोळ्या, पारवे, घिरव्या घालून शेतांतून आणलेले दाणे अशा ह्या अवघड जागी आपल्या पोटाकरिता ठेवितात. पण उद्योगी आणि धाडशी माणसे अशाही अवघड जागी शिक्याने जाऊन त्या कोळ्या फोडून खंडीच्या खंडी धान्य घरी आणतात ! मधमाशाप्रमाणेच या आहेत. यांनी आपल्या लहानशा चौकीने मिळविलेला हा घास मनुष्य हल्ला करून नेतो, ह्याबद्दल त्यांना कितीतरी वाईट वाटत असेल !! हे मनुष्याला समजावे ह्मणून ह्याचे उदें देव मनुष्यावर अतिवृष्टि, अनावृष्टि, रोगांच्या साथी किंवा भूकंप यांच्या रूपाने काढतो असे वाटते !!!

ह्या सर्व धबधब्यांची अपूर्व शोभा ते वरून खाली पडतोपर्यंत पाहावयाची असते. अशी शोभा पाहण्याचे एक योग्य ठिकाण येथे आहे. पण ते फार

थोक्याचें आहे. धबधब्यांचे उत्तर बाजूस पण धबधब्याचें पश्चिमेस खालीं एक कड्याचें टोंकें पुढें आलें आहे. हा कडा मूळ कड्यापासून सुटला आहे. पण तो थोडा पांच सहा टनाचा असून चांगला बसला आहे, पडण्याचा संभव नाही. तरीपण मूळ कड्यापासून सुटला असल्यामुळे त्या अधांत्र कड्यावरून पाहणें जोखिमाचेंच आहे. पण सुख हें सुखानें मिळत नाही. तें दुःख भोगून व जीव संकटांत घालूनच मिळतें. सुख मिळविण्यास श्रम पडतात, अर्थात् सुखाचा आरंभ दुःखांतून व संकटांतूनच होतो. तसेंच सुख सरल्यावर दुःख होतें. अर्थात् सुखाचा शेवट दुःखच आहे. ह्याणजे सुख हें पर्वताच्या शिखराप्रमाणें आहे. पर्वताचें शिखर भोंवतालच्या प्रदेशापेक्षां उंचच उंच जातें. अर्थात् भोंवतालचे खंदक खोल असतात आणि हे खंदक जसजसे जास्त खोल भयाण व गंभीर असतील तसतशी त्या शिखराची शोभा जास्त असते व भोंवतालचा अद्वितीय देखावा दृशीस पडतो. तसेंच पुष्कळ दुःखें व अनावर यातना भोगून जें सुख मिळतें त्याची योग्यताही तशीच अप्रतिम व अनिर्वाच्य असते. ह्याणून शहाणे दुःखाला किंवा संकटाला कंटाळत नाहीत. जे भितात किंवा कंटाळतात त्यांचा नाश होतो.

मी त्या दगडावर मौज पहाण्याकरितां निघालों तेव्हां आमचा गडी ह्याणाला, असल्या संकटांत कशाला जातां? आम्ही कडवे लोकसुदां असें साहस करीत नाहीं ! पण तेथें गेल्याशिवाय एक समयावत् छेदेंकरून धबधब्याची खरी शोभा दिसणार नाही. कारण तें टोक धबधब्याच्या अगदीं पुढें आलेलें आहे; ह्याणून मी जातो ह्याटलें. मी ऐकत नाहीं, असें पाहून कुलीही मजबरोबर निघाला पण तो खोलाकडे पाहीना व मलाही पाहूं देईना. कारण तो ह्याणे घेरी येऊन वडाल, कडा अधांत्र आहे व खोली अपरंपार आहे. मी ह्याटलें अरे मनुष्य मरायला खोली कितीशीं लागते? त्यापेक्षां ती कितीही जास्त असली तरी सारखाच ! अशी त्याची संपजूत घालून आम्ही गेलों. तेव्हां तो ह्याणाला, आतां येथें कपडे काढा व उपडे निजा, मान पुढें काढा. असें केलें तरी चकर येऊन भीतीनें मनुष्य पडेल ह्याणून तो माझे मागचे पाय गच्च धरून बसला होता. मी मान पुढें काढून कडा हातानें धरून पाहूं लागलों तों खरोखरच अपूर्व चमत्कार दृशीस पडला !

ह्या पडणाऱ्या पाण्याचे तीन भाग होतात. एक पाण्याचा धोत कांहीं अंतः-
रापर्यंत दिसतो नंतर दगडावर आपटून त्याचे तुकडे तुकडे होऊन वर्षाव होतो

शेवटीं केरसुणोप्रमाणे लहान लहान तुषार होऊन ते चोहोंकडे फुटून फांकतात आणि शेवटीं त्याची वाफ होऊन त्याचे ढग बनून तेंच पाणी वर हवेंत पुन्हां उडून जातें. आणि ढगाच्या रूपानें विभ्रान्ति घेण्याकरितां पुन्हां पर्वत मस्तकावर बसतें किंवा जमिनीचा हा धांगड धिग्याचा नाद सोडून आकाशांत निरनिराळ्या रंगानें व रूपानें विहार करते ! ! असे खालून वर येणारे ढग व त्याची घनीभवनाची मजा खरोखर पाहाण्यासारखी असते वर हवा थंड असल्यामुळे सुमारे तीन चार वाजतां पाण्याचे ढग कसकसे बनतात, त्यावर सूर्यकिरण पडून त्यांची शोभा कशी दिसते, हा सृष्टि चमत्कार येथे स्पष्टपणें पाहाण्यास मिळतो व अगदीं थोडे पाणी नदीला मिळून त्याचा प्रवाह सुरू होतो. पण पावसाळ्यांत मोठा पूर येतो तेव्हां त्याच्या आघातानें खालचा काळा खडकसुद्धां फोडून त्यांत १३० एकशें तीस फूट खोल खळगा पडला आहे ! ह्यापेक्षांही हा मोठा झाला असता पण दरवर्षीं आंत पुराची माती दगड पडून तो बुजतो. जेव्हां तो जोरानें पडतो त्यावेळीं उडणाऱ्या तुषारांची उंची फार मोठी असते व त्यांची चित्रविचित्र शोभा दिसते तशा प्रकारचें वर्णन पुढें गोककच्या धवधव्याच्या वर्णनांत केलें आहे ह्मणून येथे केलें नाहीं. ह्या पडणाऱ्या पाण्यावर सूर्यकिरण दिवसा बारा वाजल्यापासून तीन वाजेपर्यंत पडतात त्याच्या आधीं, धवधवा पश्चिमाभिमुख असल्यामुळे व दाट जंगल असल्यामुळे सूर्यकिरण त्यावर पडत नाहींत व तीन वाजल्यानंतर जंगल दाट असल्यामुळे पुन्हां पडत नाहींत. पण ह्या तीन तासांत क्षणोक्षणां जे देखावे दृष्टीस पडतात ते स्मरणांतून जाणें शक्य नाहीं. मी हें वर्णन दहा वर्षांनंतर करीत आहे. परन्तु तो चमत्कार आज अगदीं माझ्या दृष्टीसमोर दिवत आहे !

ह्या कार्त्तिक्याच्या महिन्यांत पाणी अगदीं स्वच्छ असतें. व त्यावर सूर्यकिरण पडले ह्मणजे ते प्रवाह रुपेरी वस्त्रांमाणें दिसतात. त्याच्या खालचा भाग पाण्यांच्या गोळ्यांचा असतो. त्यावर सूर्यकिरण पडले म्हणजे त्या वस्त्रांच्या दशांना नानाप्रकारच्या रत्नांची म्हणजे हिरे, मोत्ये, इंद्रनील, पाच, वगैरे रत्नांची त्याला रंगित झालर लावली आहे, असे वाटतें. नंतर शेवटीं तुषार दृष्टीस पडतात. त्यांवर सूर्यकिरण पडले म्हणजे त्या मूळ वस्त्राच्या चित्रविचित्र रंगाच्या वस्त्राच्या दशाच आहेत असे वाटतें. नगराजा अशाप्रकारचीं वस्त्रे पांघरून व डोक्याला हिरवा वनश्रीचा शालू बांधून माठ्या गर्जननें आपल्यास हें

श्रेष्ठ्य देणाऱ्या परमेश्वराचे गुणानुवाद गात बसला असतां त्याची बहिण सृष्टि-
 देवी किंवा वनश्री ही हिरवा शालू नेसून सूर्याचा तेजस्वी दिवा हातों घेऊन व
 त्यादिव्यानं त्यावेळीं पडणाऱ्या इंद्रधनुष्याच्या हिरेजडित मखरांत त्यास बसवून
 त्याला ओवाळीत आहे व ओवाळणी मागत आहे असा मला ह्या वनश्रीच
 दिपावळीच्या भाऊबिजेचा अपूर्व थाट दृष्टीस पडला ! वनश्री सूर्याचा दिवा
 खालवर नाचवीत आहे. व नवे निरनिराळ्या रंगाचे ढगरूपी नारळ पुन्हां त्यांचे
 हातांत देत आहे व त्यासुद्धां नगराजाच्या हातून चवल्या, पावल्या, रुपये, हिरे,
 माणके, वगैरे असंख्य नवरत्नांच्या वर्षावाची व नाण्यांची चकाकी झडून त्यांच्या
 मोठ्या मोठ्या आवाजांत खळखळाट होऊन ते तिच्या खालच्या डोहाच्या पद-
 रांत पडत आहेत. मी आपल्या बहिणीला किती तरी देऊ असें त्यांस झालें आहे.
 तेच द्रव्य ह्यणजे पाणी पृथ्वी आपल्या पृष्ठावर नद्यांच्या व कालव्यांच्या योगानें
 पसरून त्यापासून रत्नांपेक्षां श्रेष्ठ असें धनधान्य उत्पन्न करून आपल्या मुलांचें
 ह्यणजे प्राणिमात्रांचें ती पोषण करिते. व नद्यांच्या प्रवाहाच्या योगानें गलब
 ताच्या व बोटीच्या सहाय्यानें व्यापार वृद्धी करिते !! सारांश दिवाळीचा सण
 केवळ मनुष्य जातीचाच नसून नवीन धनधान्य समृद्धीमुळे अखिल सृष्टीचा
 आहे, असें मला येंथें प्रत्यक्ष दृष्टीस पडलें. या दिवसांत नवीन धान्यें पिकतात.
 पाणी अमृताप्रमाणें गोड, स्वच्छ, व विपूल असतें. हवा समशीतोष्ण असते.
 यामुळे थंडीपासून व उष्णतेपासून विकार होत नाहींत. अन्नाला चव येते. जन
 जनावरांना चाऱ्याची समृद्धी असते. यामुळे खुराकाशिवाय दूध दुप्यांचा
 सुकाळ असतो. भाजीपालाही पुष्कळ होतो. यामुळे सर्व प्राणीमात्राला सृष्टि-
 निर्मित अर्थात अकृत्रिम व अनुपमेय सुखाचा आनंद होतो तसाच आनंद पुढें
 लग्नकारणाच्या रूपानें मनुष्यकृतीचा दृष्टीस पडतो पण तो कृत्रिम असल्यामुळे
 त्यास या सारखी विशेष व सार्वत्रिक शोभा येत नाहीं.

अशा प्रकारची शोभा पाहात व विचार करीत मी त्याठिकाणीं कितीतरी
 वेळ बसलों होतो. माझी तृप्तीच होईचना. शेवटीं आमचा कुली ह्यणाला अहो
 दादा काय त्यांत पाहातां ? पाणी पडत आहे दुसरें काय तुझी कधी पाणी
 पाहिलें नाहीं काय ? चार बाजले, उठा. आपल्यास जाण्यास रात्र होईल. मी
 घड्याळांत पाहातो तों खरोखरच चार बाजले. हा इतकावेळ कसा गेला हें
 मुळींच समजलें नाहीं. मी त्यास ह्यणालों, अरे ज्याच्या करिती मी एवढे पैसे

खर्च करून व त्रास भोगून आलों, तें लक्षपूर्वक पाहूं नको तर काय करूं? एकदां येथून गेलों ह्मणजे हें दिव्य मला कधीं दृष्टीस पडणार आहे काय? पण तो ह्मणाला तुमची छातीच जबर मी इकडे इतके लोक या धबधब्यावर आणले पण ते ह्या दगडावर गेले सुद्धां नाहींत. मग या खोल दरीकडे पूर्णपणें पाहणार तर कोठून? आणि तुझीतर तासांचेतास पाहात बसलांत तेव्हां काय तुमची छाती! तुझाला मय कसे वाटत नाहीं? ह्या टोकापासून हा धबधबा कप्तान न्यूवोल्ट यानें पाहिला त्यानें आपला अनुभवही खाली लिहिल्याप्रमाणेंच दिला आहे. “या श्रंगाच्या अग्रापासून कांहीं अंतरावर उपडा पडून सरपटत सरपटत मी काठाशीं गेलों व डोंकें मात्र पुढें नेलें त्यावेळीं माझ्या डोळ्यांस जो देखावा दिसला तो मी जन्मभर विसरणार नाहीं. मी यानंतर व्हेसुवियस, एतना, ह्या दोन्ही ज्वालामुखींचीं सदोदीत धुमसत असणारीं विस्तीर्ण तोंडे पाहिलीं. परंतु गिरसप्पाच्या भयंकर भू गंधरांत मी प्रथम दृष्टि फेंकिली त्यावेळीं ज्या मनोवृत्ति माझ्या हृदयांत एकदम प्रगट झाल्या तशा पुन्हां कोठेही माझ्या अनुभवास आल्या नाहींत” ! अर्थात् सर्व जगामध्यें हें दृश्य अप्रतिम खरें ! म्हणूनच सर्व जगांतील जिज्ञासु मनुष्य नेमका यथें येऊन जातो.

नंतर आग्नी तेथून निघून वर नदीचें पात्र स्थ आहे तेथून होडीनें पलीकडच्या ह्येसूर सरकारच्या बंगल्यावर गेलों. होडी धबधब्यापासून सुमारे १०० फूट अंतरावरून चालते. पण जर ती प्रवाहांत सांपडून धबधब्याकडे वाहवली तर काय होईल? कल्पनाच ती पण तो देखावा पाहून मनांत आली एवढेंच ! दोन्ही बंगले समोरा समोरच आहेत. एका बंगल्यावरून दुसऱ्या बंगल्यापर्यंत जातांना सडक आहे. पण मध्यें ही नदी आहे. दोन्ही बाजूस झाडी अगदी किरी आहे. मी गेलों त्यावेळीं व्हाईसराय साहेब हा धबधबा पाहण्यास पंधरव्यास दिवसांनीं यावयाचे होते. यामुळे रस्त्याची सफाई व मरामत बंगल्याचा व्हाईटवॉश वगैरे चालला होता यामुळे बंगला संपूर्णपणें पाहतां आला. हा बंगला ह्येसूर सरकारनें राजकीय पाहुण्याकरितां केला असल्यामुळे पाश्चात्य धर्तीच्या राजभूषणास योग्य असाच तो नठविला आहे. त्याच्या भोंवतीं युरोपियन पद्धतीचे बाग आहेत. व त्यांत नामांकित युरोपियनांचे संगमरवरी पुतळे आहेत. सर्व थाटमाट नीटनेटका आहे हें सांगणें नकोच. धबधब्याच्या शोभा निरनिराळ्या ठिकाणाहून निरनिराळ्या दिसतात. अशा सर्व ठिकाणीं प्रशस्त अशा बाकें टेविलीं आहेत. तेथून एक पायवाटही अगदी शिडीसारख्या

वस्त्यानें थेट खालपर्यंत गेली आहे. वरून खाली पाहिले असतां मनुष्य अगदी लहान चारपांच वर्षांच्या मुला एवढा लहान दिसतो. वरून खाली जाण्यास सुमारे पाऊणतास लागतो. पण वर येण्यास मात्र दोन तीन तास लागतात. ह्या वाटेनें फक्त उन्हाळ्यांत जातां येते. पावसाळ्यांत जाण्याचा उपाय नाही. मी समोरच्या ज्या धोंड्यावरून धबधबा पाहिला त्यापेक्षां येथे कांहीं विशेष दिसले नाही. तेथूनच खरी व अपूर्व शोभा दिसते. पण ती सर्वांना साध्य नाही; तरी ब्रिटीश बंगल्यापेक्षां या बंगल्यावरून ती जास्त दिसते हें मात्र खरें. आतां रात्री चांदण्यांतसुद्धा त्याचें गंभीर स्वरूप दिसते पण अंधाच्या रात्री मात्र फार भयंकर रौद्ररूप प्रगट होते. त्यावेळीं कांहीं उद्योगी लोक त्यावर सर्चलाईट सोडतात. किंवा जळत्या पेंढ्या खाली सोडतात. किंवा शोभेच्या दारूचें बाण त्यावर सोडतात. त्यांचा प्रकाश धबधब्यावर पडलेला पाहून मनावर फार चमत्कारीक परिणाम होतो. व आपण कांहीं विलक्षण जादूचा देखावा पाहता आहो, असा भास होतो. येथे जंगल मोठें असल्यामुळे त्यांत भयंकरपणाची मर पडते. राजे रजवाडे व युरोपियन लोक येथे वाघ व इतर हिंस्र पशूंच्या शिकारीला येतात.

हा धबधबा पाहाण्यास दुसराही घाटावरून रस्ता आहे. ह्यैसूर संस्थानांत शिमोग्यापर्यंत रेलवे आहे. तेथून हा धबधबा चौसष्ट मैल आहे. शिमोग्यापासून डाकेचा टांग सकाळीं आठ वाजतां निघतो. तो सायंकाळीं सहा वाजतां पंचेचाळीस मैलावरील सागरला पोहोचतो. तेथून वीस मैलावर हा धबधबा आहे. तेथे जाण्यास टांगे मिळतात. सडक चांगली असल्यामुळे आतां मोटारीही मिळतात. हाच राजरस्ता आहे पण लांब आहे. ह्या धबधब्यापासून सुद्धा ह्यैसूर सरकार वीज उत्पन्न करणार आहे असें ऐकतो. पण कांहीं राजकारणी लढ्यामुळे तें राहिलें आहे असें दिसते; असो. हें पाहत असतांना संध्याकाळ झाली, अंधाराचें साम्राज्य जिकडे तिकडे सुरू होऊन भयानक देखावा दिसण्यास सुरवात झाली. फार रात्र झाली नव्हती फक्त पांच साडेपांच वाजले होते. पण दाट जंगलामुळे असा देखावा दिसूं लागला. आम्ही लवकरच आमच्या मुक्कामाच्या ठिकाणीं गेलो. तो तेथे नुकतीच संध्याकाळ झाली आहे असें दिसले.

रात्रभर तेथे राहून सकाळीं जेवणखाण करून दहा वाजतां घाट उतरण्यास

आरंभ केला. वर येतांना रात्र अंधारी होती ह्मणून भोवतालची सृष्टि शोभा दिसली नव्हती. ह्मणून मी ती रात्र गाडीत निजून काढली. पण परत खाली येतांना उजेड पुष्कळ यामुळे घाटाची सर्व शोभा दिसली. भर दुपारची वेळ होती. पण उन्हा मुळीच लागले नाही. ह्या जंगलांत बरीच निरनिराळी झाडे दिसलीं त्यांत मुख्यत्वेकरून वेताचीं झाडे ऊर्फ त्यांचे जाड वेल फार दिसले. येथे वेताचीं मोठमोठीं अरण्ये आहेत त्यांतून पाहिजे तेवढा लहान मोठा व हवा तेवढा लांब वेताचा तुकडा काढून घेतां येतो. हीं झाडे ऊर्फ वेल यांचीं पाने साधारणतः आपल्या ताडमाडासारखीं पण लहान दिसतात. प्रथम मला तीं ओळखूंचीं आलीं नाहींत. पण आमचे गज्यानें तीं सांगितल्यामुळे तीं मला समजलीं. या झाडांना कांटे असतात. व पाने शेवटाला करवतलेलीं असतात; त्यांचीं सर्व सालें काढलीं ह्मणजे आंत वेत दृष्टीस पडतो. वेतावर यांचे बरीच वेष्टण असते. सर्व हिंदुस्थानांत वेताचा पुरवठा मुख्यतः याच मलबार प्रांतांतून होत असावा असें वाटते. कारण वेताचीं झाडे मला दुसरे कोठेही दिसलीं नाहींत. वेताच्या उत्पत्तीचे स्थान चीन व त्या सभोवतालचीं बेटे ह्मणजे हिंदी धर्किपेलगो महासागरांतील बेटे आहेत. वेत क्वचितच एक इंचापेक्षा अधिक जाड असतो. वेताचे वेल पांचशें सहाशें फूट लांब वाढतात ! व टोकराप्रमाणें त्यांची गुंतागुंत असते. ती सोडवून वेत स्वच्छ करणें हें फार श्रमाचें काम आहे. हे वेत झाडांमधून ओढून कांटेरी पाचोळा काढून तयार करतात. वेत सुकला ह्मणजे त्यांस पिवळेपणा व चमक येते. कलकत्याच्या वेतास जास्त चमक असते. वेतकामाला भांडवल फार लागत नाही. पण कौशल्य जास्त लागते. हल्लीं हीं कामे आंधळ्यालासुद्धां शिकऊं लागले आहेत.

दुसरें उपयुक्त झाड ह्मणजे चंदनाचें. व्यापारी दृष्टीनें हें फार उपयुक्त आहे. जंगलीं पण फार उपयुक्त अशीं हीं दोनच झाडे येथे मोठ्या प्रमाणांत दृष्टीस पडलीं. याशिवाय बांबू, टोकर यांचीं बेटे बरीच आढळलीं. बांबू व टोकर यांत फरक आहे. बांबू भरीव धटोकर पोकळ फार लांब व जाडा असतो. मोठमोठ्या इमारतींच्या शिब्या व परांच्या बांधण्यास याचा फार उपयोग आहे. हा हलका असून अतीशय मजबूत आहे. पाणी लागले नाही तर याची मजबुती कायम राहते. याशिवाय कृत्रिम झाडे ह्मणजे सरकारनें येथे आतां ठिकठिकाणीं नर्सरी स्थापून रबराचीं झाडे लावण्याचा उपक्रम केला आहे. ह्या उष्ण प्रांताच्या हवेवर मसा-

न्याच्या पदार्थांची झाडे चांगली होतात. त्यांत मुख्यतः वेलदोज्याचे पीक चांगले होते. वेलदोज्याचे मुख्य स्थान शिरसी आहे. सर्व हिंदुस्थानांत येथूनच स्वदेशी वेलदोडे जिकडे तिकडे जातात. सर्व जंगली झाडांची कंत्राटे ऊर्फ तोडी लायसन्सने देतात.

घाट उतरून खाली आली तों वारा फार सुटला, पाऊसही जोराचा पडू लागला. हा पाऊस अगदी गोकर्णापर्यंत सारखा पडत होता. परत बांटीचा तपास करतां दर्यात मोठे वादळ झाल्यामुळे बोट गोव्यासच पडून राहिली आहे तेव्हां निरुपाय झाला. कारण बांटीशिवाय दुसरा जाण्यायेण्याचा मार्गच नाही. वादळ संपेपर्यंत पांच सहा दिवस थांबावे लागले. त्या दिवसांत रोज पहाटे कोटीतीर्थाचे स्नान व महाबळेश्वराचे त्रिकाल दर्शन घेण्याचा परिपाठ ठेविला होता. बोलण्याचा कोणाशी उपायच नव्हता ! ह्मणून मधल्या वेळांत गोकर्ण-महात्म्य संस्कृत मिळाले तें वाचल. त्यामुळे तेथील निरनिराळ्या ठिकाणचा विशेष तीर्थमहिमा कळला. हें महात्म्य प्राकृत पौराणिकही आहे. इच्छेप्रमाणें वाचा. प्रत्येकानें त्या त्या ठिकाणचा तीर्थ महिमा अवश्य वाचावा. लहान मोठ्या स्थानाकडे ह्मणून दुर्लक्ष करूं नये. असं माझे सांगण मूळ पासून आहेच.

यथ सहवास बराच झाल्यामुळे त्या प्रांताच्या निरनिराळ्या जातींच्या माणसांची राहाणो व आचार वचन कळले. त्याचें साक्षत वर्णन मागे केले आहेच. या प्रांतांत आणखी जगप्रसिद्ध माल ह्मटला ह्मणजे येथील मातीची सुंदर भांडी होत. मंगलोरी कौले जगप्रख्यात आहेत. ती माती ह्या प्रांतांतच आहे. यामुळे ही मृणमय पात्रे फार सुबक व टिकाऊ असतात. ह्यांच्यावर हवेचा परिणाम होत नाही. ह्मणजे ह्यांत ठेवलेला माल हवेच्या योगाने सहसा बिघडत नाही. आपलेकडील कौले पाझरतात पण मंगलोरी तेवढी पाझरत नाहीत. यावर गवत किंवा जंगल उगवत नाही; ही नेहमी तांबडी लाल राहातात. ही सुंदर पात्रे पुष्कळ घेऊन घरी पाठवावीं असें वाटले. पण उपयोग काय ? तीं न्यावयाचीं कशीं ? तरीपण तेथील पाणी भरून ठेवण्याचे चंनू मुंबईस विकाव-यास जातातच. यांचा बाजार पाहिला ह्मणजे हा मातीचा माल आहे असें वाटतच नाही, तांब्याचा आहे असें वाटते !

येथील देवाचे एक पुजारी नारायण भटजी होते त्यांकडे मी उतरलों होतो. यात्रेकरू त्यांचेकडे आला ह्मणजे त्याला माझ्याप्रमाणें उष्णोदकाचे भंगल स्नान

घालून पितांबर नेसावयास देऊन अंगावर तांबडी शाल देऊन पळीपंचपात्री देऊन त्याला प्रथम महाबळेश्वराच्या दर्शनास नेऊन आणावयाचा व मग त्याच्या यात्रेसंबंधाने प्रश्न विचारावयाचे. की तो खात्रीचा 'यजमान' झालाच ! तो दुसरे कोणाकडे जावयाचाच नाही. नारायण भटर्जींची शाल नेव्हे तर तीर्थविधीची माळच पडली असे समजावे !! मी येथे असतां असेच एक महाराष्ट्रीय गृहस्थ बरोबर दोन विधवा बायांसह विचारावयाला मात्र आले ! नारायण भटर्जींनीं लगेच त्यांचे अंगावर शाल घालून त्याने त्यास दर्शनास नेले. मग पुढे बोलणे; त्यांची शाल कधी वाया जावयाची नाहीच !!! ह्याकरितां त्यांनीं एक शाल व पितांबर स्वतंत्रपणे काढून ठेविला होता. पहिल्या दिवशीं यात्रेकरूला हे महावस्त्र मिळावयाचे; मागून दुसरे दिवसापासून त्यांनीं आपलीं वस्त्रे नेसावयाचीं !

नारायण भटर्जींचे कुटुंबांत बरीच मंडळी बायका पोरें, दोन भाऊ त्यांचीं बायका मुलें मिळून मोठे कुटुंब होत, घरही प्रशस्त होतें. त्यांच्याकडे पांचपन्नास यात्रेकरू आले तरी त्यांचा समावेश होण्यासारखा होता. परंतु जसजशी आपली मंडळी जास्त असेल तसतसे विनाकारण जास्त पैसे द्यावे लागतात ह्मणून कोणी स्वतंत्र जागा जेवण करण्याकरितां व राहण्याकरितां मागितली तरी तशी त्यांच्याकडे व्यवस्था होती. त्याप्रमाणें ह्या मंडळींनीं स्वतंत्र जेवणाची व्यवस्था केली होती. मंडळी अशी स्वतंत्रपणे जेवण करूं लागली तरी त्यांना देव ब्राह्मण, दानधर्म करावाच लागतो. मग वड्याचें तेल वांग्यावर काढतात. ब्राह्मण सवाशीण बोलावली ह्मणजे मुलगे, मुली वाटेल तिकडे जेवायला जातात ! व त्यांच्यावर व्रत कैवल्यांचा भडिमार करून अखेर बरेच पैसे उपटतातच ! एकूण त्यांना त्यांच्यापासून मिळवावयाचे तेवढे पैसे मिळवितातच !! त्यांचा तीर्थविधी झाल्यावर अनायासें दुसरे दिवशीं कादळ कमी होऊन बोट आली ती मी पाहिली. ती मंगळुरास जाऊन दुसरे दिवशीं रात्री परत यावयाची होती. त्याप्रमाणें आह्मी जावयाचे तयारीस लागलों. दोघांनीं मिळून एकच गाडी केली. व सडकेचे मार्गानें आह्मी तदरी बंदराला आलों. जातेवेळीं उपाध्येबोवांनीं आह्मांला प्रसादाचा नारळ देऊन व आपली पाठवणी वसूळ करून घेतली. व शिवरात्राला जरूर या व देवाचा सुखसोहळा पहा, असा निरोप देऊन ते परत फिरले. व आह्मी आपल्या मार्गास लागलों. नारायणभटर्जींसारखे उपाध्ये यात्रेकरूला फार फसवतात खरे. पण ते प्रेमळप-

पणानें फसवित त. व त्यापासून यात्रेची माहिती व रहस्यही समजतें. ते असे
कारणाने नाहीत तर त्यांना पैसे मिळणारही नाहीत. सबब त्यांचा अनादर
करून नये.

बोट रात्री दहा वाजतां आली. आम्ही पडावातून बोटीत सुखरूपपणें पोहो-
चलों. रेलवेची गोष्ट निराळी; तरी येंथे अपरात्रीसुद्धां जमिनीप्रमाणें व दिवसाप्र-
माणें अगदीं लखव विजेचा प्रकाश चढाउतराची व्यवस्था आंत व बाहेर चांगली-
असल्यामुळें भय मुळींच वाटत नाही; पण जेंथे समुद्राच्या लाटा उसळत अस-
तात येंथे पडाव खालवर नाचत असतो. बोट मात्र मोठी असल्यामुळें हालत
नाहीं. तेंथे मात्र चढउतरण्यास जरा धैर्य व प्रसंगावधान लागतें. आम्ही निर्धा-
स्तपणें शिडीवर चढून बोटीत बसलों. ह्या बोटी मोठ्या असल्यामुळें प्रत्यक्ष
पडाव दरवाज्यावर लागत नाही, शिडीवरून जावें लागतें. पण ही शिडी जिऱ्या-
सारखी सुरेख असते. बोटीत बसल्यावर आपण निराळ्याच सुंदर वाड्यांत
आलों आहों असा भास होतो. जिकडे तिकडे विजेच्या दिव्यांचा लखलखाट
व सर्व व्यवस्था उत्तम असते. वादळाचा धांगडधिंगा किंवा समुद्राचा भयाण-
पणा मुळींच दिसत नाही, मजा वाटते. लहान बोटीप्रमाणें येंथे गलिच्छपणा
नसतो. शिवाय मंगलुराहून नुकतीच बोट स्वच्छ होऊन आली असल्यामुळें व
उतारू ताजे दमाचे असल्यामुळें मनाला हुशारी वाटते. असा दिवसाप्रमाणें
रात्रीचाही व्यवहार बिनबोभाट व निर्धास्तपणें चालतो. हा नवीन सुधारणेचाच
प्रताप आहे. बोटीवर माणसांची चढउतार होऊन पडाव निघून गेले, व बोट चालूं
लागली. जरा इकडे तिकडे केल्यावर अन्धार असल्यामुळें पाहाण्याची मजा कांहांच
दिसेना. पहाटे उजाडल्यावर बोट सावकाश चालूं लागली. कारण मामांगोवा
बंदर जवळ आलें असें लोक म्हणूं लागले; लगेच बोटीवर लायसन्सची पोर्तुगीज
निशाणें फडकूं लागली. व बंदराची शोभा दिसूं लागली. लोक शौचविधी मुखमा-
र्जन करून उतरण्याचे तयारीस लागले. व उजाडल्यावर बोट धक्यास लागली.
मी ही उतरलों. व रेलवेच्या खाणावळींत गेलों. तेंथे स्नानसंध्या करून भोजन
करून घेतलें. कारण तेथून नऊ वाजतां मेलगाडो निघणार होती. त्यांत बसून मी

बेळगांव

येंथे येण्यास निघालों. बेळगांव हें मिलिटरी स्टेशन आहे. गोव्यास नऊ वाजतां
बसल्यावर त्या प्रांताची शोभा पाहात पाहात आमची गाडी घाट चढण्याकरितां

घाटाच्या पायथ्याशी आली. तेथून ह्या रेलवेचे घाटी इंजिन लागते. ह्या इंजिनला प्रत्येक वाजूस दोन याप्रमाणे दोन्ही वाजूस चार सिलिंडरें आहेत. सडकलांबवून चढाव वेताचा घेऊन दिल्यामुळे अशा एकाच इंजनवरही गाडी वरचढावी जाते. इंजनाला मात्र डबल सिलिंडरामुळे दुप्पट शक्ती आलेली असते. वाटेस

दुधसागर

चा धबधबा सहज पाहण्यास मिळतो येथे जंगल फार नसल्यामुळे दुधसागराचा जलप्रवाह, त्याच्या नांवाप्रमाणे निघणारे त्याचे जलतुषार अगदी दुधासारखे पांढरे दिसतात. त्यावर सूर्यकिरणे पडल्यामुळे चित्रविचित्र रंगाचे इंद्र धनुष्याचे देखावे सीनेमांतील चित्राप्रमाणे जलद दाखवात दाखवात आमची गाडी रिंहरसिंगप्रमाणे सह्याद्रीचे मध्यावर हळणजे

कॅसलराक

येथे आली. कॅसलराक हे ब्रिटिश व पोर्तुगीज सरहद्दीचे ठिकाण आहे. येथे किल्यावर पोर्तुगीज सरकारची निशाणे आहेत ह्यापुढे गाडी ब्रिटिश हद्दीतून

लॉटा

जंक्शनवर जाते. लॉट्यास पोर्तुगीज रेलवेचे घाटी इंजन सुटते. व गाडीतील लोकांची दरोडखोराप्रमाणे नीट तपासणी होते; त्यांना कोठे फिरकू देत नाहीत. त्यांची प्रत्येक चीजवस्त सक्तीने उघडी करून पाहातात. फक्त अंगावरचा कपडा सोडून पाहात नाहीत हे भाग्य ! गोव्यास व रेलवेत ब्रिटिश नाणेही चालते पण ब्रिटिश हद्दीत पोर्तुगीज नाणे चालत नाही इतकेच नव्हे तर गोव्याचे रुपये सांपडले तर ती चांदी परराष्ट्रांतून आपल्या राष्ट्रांत आली असे समजून रुपया मार्गे सहा आणे जकात घेतात ! सबब पोर्तुगीज नाणे कोणीही आपणाजवळ बाळगू नये. या तपासणीचा मुख्य उद्देश परराष्ट्रांतील नवा माल जकात चुकवून आपल्या राज्यांत येऊ नये. अशा जकातीच्या प्रत्येक ठिकाणी ज्या त्या सरकारचा स्वदेशी व स्वजातीचाच मनुष्य असतो. दुसऱ्या जातीवर कोणाचाच भरंवसा नसतो मग तो कितीही विद्वान असला तरी प्रामाणिकपणाची हमी परराष्ट्र घेत नाही. मग स्वजातीच्या मनुष्यांनी दगाबाजी केली तरी चालते ! निदान त्याचा फायदा आपल्या जातीला तरी मिळावा. एवढा

तरी उद्देश त्यांत असतो खास. यामुळे संस्थान मुसलमान असल्यास तपासणांस मुसलमान पोर्तुगीज असल्यास अस्सल पोर्तुगीज त्याठिकाणीं असतो इतर युरोपियन किंवा इकंडील बाटे चालत नाहीत. कारण ते धर्मसंख्येला पाहिजे आहेत, पण हिताहिताच्या दृष्टीनें ते नको आहेत ! तशी वेळ आली झणजे तुम्ही ते तुम्हा व आम्ही ते आम्ही ! काम करावयाचें असल्यास आपण जुटीनें करूं, पण पगार घेतांना आमचा श्रेष्ठपणा आहेच ! ही रीत सर्वांचीच आहे. मराठे संस्थानांत तपासणारा मराठाच पाहिजे तेथें ब्राह्मणही उपयोगी पडत नाहीत ! हा अभिमानाचा व विश्वासाचा प्रश्न आहे, विद्वत्तेचा नाही. हिंदुस्थानचे लोक शत्रूंची सुद्धा कामें फार विश्वासानें करितात. असा त्यांचे उत्तेजनार्थ शेरा मारावयाचा पण तसा विश्वासाचा प्रश्न निघाल्यास ते पूर्ण अविश्वासू आहेत असें समजूनच त्यांच्याशीं व्यवहार करावयाचा ! ही ब्रिटिशांनीं विसरतां कामा नये.

लॉव्याहून एक फाटा धारवाड हुबळीकडे जातो. दुसरा बेळगांव पुण्याकडे जातो. व एक गोव्याकडे जातो. असें तीन फाट्याचें जंक्शन आहे. मी बेळगांवच्या फाट्यानें बेळगावांस दुपारीं चार वाजतां पोहोचलों. बेळगांवास उतरण्याचें कारण हें सॅनिटरीयम आहे. जवळच संस्थानिकांचा मुलुख आहे. व जातांना भेटून जा असें येथील माझ्या मित्राचें सांगणें होतें, म्हणून उतरलों. स्टेशनवरून एक मैलावर असलेल्या

शहापूर

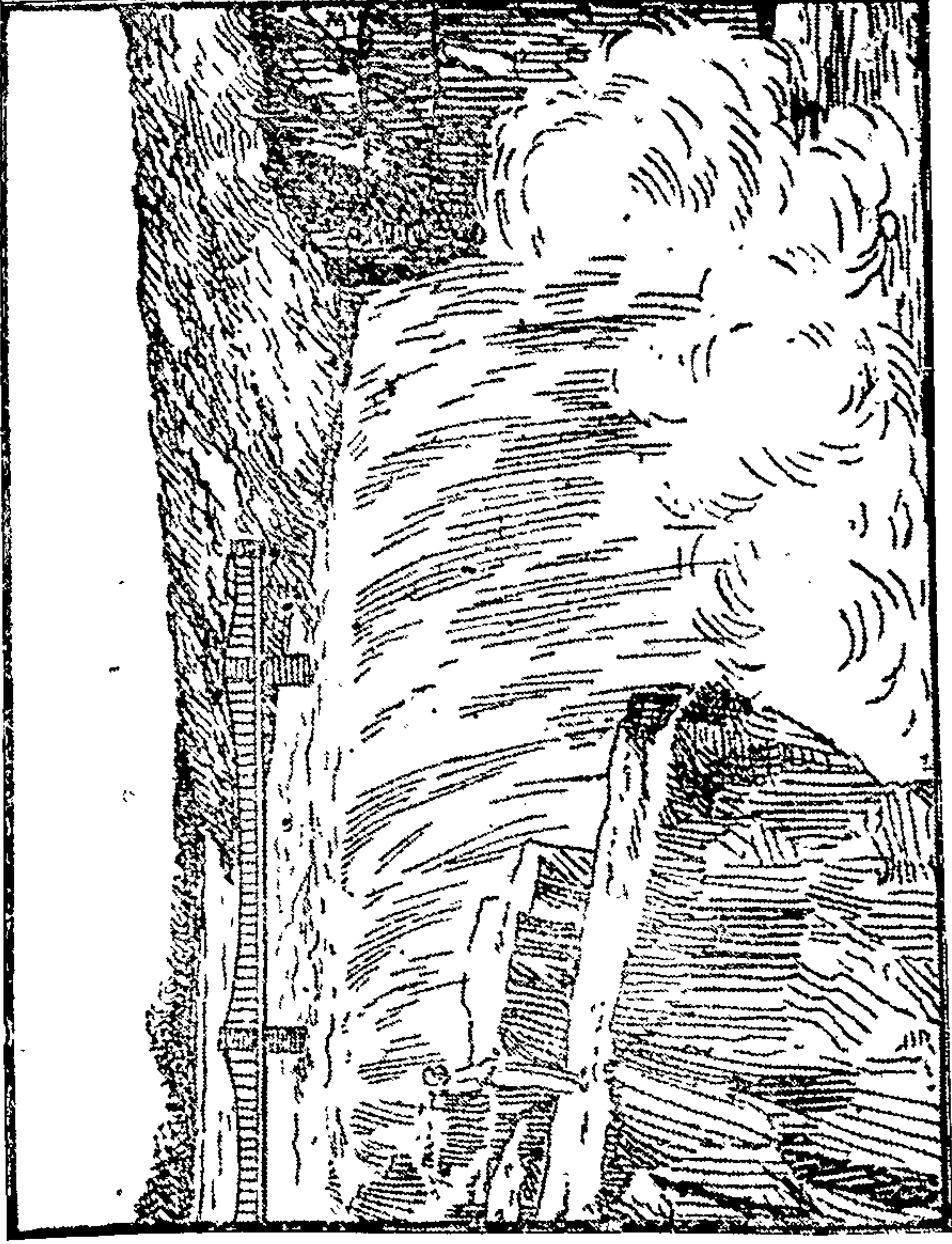
गांवीं आमचे मित्राचे घरीं उतरलों, शहापूर हा गांव सांगली संस्थानांत आहे. दोन्ही गांव अगदीं जवळ जवळ आहेत. त्यामुळे संस्थान व खालसा मुलुख यांच्यांतला फरक चांगला दृष्टीस पडतो. खालसा मुलुखांत केवळ पैशाकडे नजर असते. पैसा मिळाल्यास पुढें मानपान, कुळगोत, शिष्टपणा याचा विचार व्हावयाचा; पण संस्थानांत खानदानाच्या घराण्याचा, कदाचित त्यांचा हात खालीं आला तरी मानमरातब कमी केला जात नाही; कुळवंताचा दर्जा कमी मानला जात नाही. पैसा काय रंडी मिळविते, हा सिद्धांत अद्याप इकडे संमत आहे. आणि इंग्रजी राज्यांत जो पैसा मिळवील मग ती रंडी असली तरी गव्हर्नरसाहेबसुद्धां तिला अदबीनें सलाम करील ! म्हणजे इंग्रज हे राजे नव्हत, व्यापारी आहेत. ते व्यापारी दृष्टीनें राज्य करीत आहेत ! खानदानाचें त्यांचे

झातून राज्य होणें नाहीं. फार झालें तर ते आपल्या जातीची खानदानी म्हणजे लॉर्डोची खानदानी किंवा पैसेवाल्यांची खानदानी ओळखतात.

येथील हवापाणी उत्तम आहे. येथें इंग्रजी व देशी रेजिमेंटाची छावणी आहे. हवापाणी चांगलें असल्यामुळें लोकही सशक्त आहेत. यामुळें येथील कापड-चोपडही सुंदर असून चांगलें धडधाकट असावें लागतें. धारवाडी खणांची प्रसिद्धी सर्व महाराष्ट्रभर आहेच. येथें भाषा साधारणतः कानडी आहे, पण मराठी सर्वा-नाच चांगलें समजतें. ती पण व्यवहारांत बोलण्याचा संप्रदाय मात्र नाहीं. येथील देवळें रावळें सुंदर आहेत. मिलिटरी कॅम्प असल्यामुळें मिलिटरीचे जुने कपडे, हातमोजे, ब्लॅकेटें, ओव्हरकोट, रेनकोट, वगैरे येथें फार स्वस्त दरानें मिळतात. यामुळें गरिबांची सोय होते. या वस्तूंचा बाजार मोठ्या प्रमाणांत चालतो. दोन चार दिवस मी मित्राकडचा पाहुणचार घेऊन वेळगांवाहून

गोकाकरोड ऊर्फ धूपदाल

या स्टेशनवर उतरलों. गोकाक रोड स्टेशनपासून गोकाकचा धवधवा सुमारें दोनतीन मैल लांब आहे. जातांना सडक आहे. हा घटप्रभा नदीचा धवधवा आहे. हा सुमारें १८० फूट खोल आहे, फार नाहीं. नदीचे एका अंगास गिरणी व दुसऱ्या अंगास गांव आहे. येथील मजूर गिरणींत काम करण्याक-रितां येतात. धवधव्यावरून येण्याचा उपाय नाहीं. म्हणून त्यावर तारांचा झुलता पूल बांधिला आहे. झुलता पूल मी येथेंच प्रथम पाहिला. नंतर हिमाल-यांत पुष्कळ पाहिले. धवधव्याचे वरचे बाजूस नदीचा प्रवाह फुटून त्याचे ओघ खडकाच्या निरनिराळ्या घळींतून वाहात येऊन कड्याच्या पुढल्या भागावर एकत्र होतात. तेथें नदीचें पात्र सुमारें २०० दोनशें यार्ड रुंद असून खाली उडी घेण्याचे जागीं फक्त ८० ऐशीं यार्ड रुंद आहे. पाणी कोसळतें तो कडा साधारण गोमुखासारखा आहे, म्हणून या धवधव्यास अमेरिकेंतील नायगारा धव-धव्याप्रमाणें गोकाक असें नांव पडलें. गो-गाय आणि कऱ्कू-पाण्याचा धोधाटा; यावरून असा हा शब्द साधला आहे. येथें पाण्याचा वेग-पाणी पुष्कळ असतें तेव्हां-एका सेकंदास दहा फूट असतो. पावसाळ्यांत पाणी गडूळ असतें त्यावेळीं धवधव्याची शोभा चांगली दिसत नाहीं, पण आक्टोबरपासून दिसेंबरपर्यंत त्याची शोभा फारच खुलते. पुढें पाणी कमी झाल्यावर ती जाते. जुलै महि-

गोकाकचा धबधबा. (पृष्ठ १५६)

न्यांत म्हणजे भरपावसाळ्यांत ह्या धबधब्यांतून जितकें पाणी पडतें तितकें कोण-
त्याही धबधब्यांतून बहुधा पडत नसेल असें म्हणतात.

पाणी खाली पडतांना दगडावर आपटून त्याचे निरनिराळे प्रवाह होतात.
त्यापैकीं एक मुख्य प्रवाह मात्र एकदम खालच्या डोहांत कोसळतो. त्या डोहाचा
व्यास कधीकधीं ६०० फूटपर्यंत वाढतो. खोली ४५ ते ६५ फूट असते. याची
गर्जना पांचमैल पर्यंत ऐकूं जाते. खालीं पडणाऱ्या तुषारांचें धोत शेंकडों फूट
वर उडत असतात त्यावर निरनिराळ्या वेळचीं सूर्यकिरणें पडलीं म्हणजे हिरवीं
तांबडीं, पिवळीं अशीं अनेक रंगाच्या फलपुष्पांनीं भरलेलीं सुंदर झाडे नाचत
डोलत आहेत असा भास होतो. कांहीं तुषारांचीं नाना प्रकारचीं कारंजीं व
कमानीं होऊन, शोभेच्या दारु गोळ्याप्रमाणें तेंथें नाना प्रकारच्या सुंदर निरनि-
राळ्या रंगांत रत्नांचा पाऊसच पडत आहे असें वाटतें. सूर्यकिरण फार तेजस्वी
पडले म्हणजे जिकडे तिकडे सुवर्ण रौप्याचा बगीचा व गालिचा दिसून डाळ
दिपून जातात.

धबधब्याचेवर नदीच्या दक्षिण तीरीं ष्टेशन रस्त्यावर महालिंगेश्वराचें मोठें देऊळ
आहे. तेथून चारशें कदमांवर गिरणीजवळ खडकाला एक मोठी भेग पडली
आहे. तींत एकदम पांच सहा फूट खालीं उतरल्यावर एका विवरांतून रांगत
जावें लागतें. मग दोहों बाजूनीं उंच उंच कड्यांमधून जाणारी, आणि वर
वेळूंचा व करंजाच्या हिरव्यागार पालवीचें आच्छादन असलेली, अशी एक
अरुंद वाट थेट धबधब्याच्या कड्याच्या पायथ्याजवळ जाऊन पोहोचते. ह्या ठि-
काणाहून धबधब्याचा खालचा देखावा फारच मनोवेधक दिसतो. मार्गें सांगि-
तल्याप्रमाणें वरून व येथून असे 'दोन्ही बाजूचे देखावे पाहाण्यासारखे आहेत.
सकाळ संव्याकाळीं धबधब्याच्या बाजूस उभें राहून पाहिलें असतां सृष्टिसौद-
र्याचें मोठें भव्य आणि रमणीय चित्र डोळ्यापुढें राहतें, व पाहाणारा कोणीही
असो, त्याच्या मनांत सृष्टिकर्त्या परमेश्वराविषयीं पूज्यबुद्धि उत्पन्न झाल्यावांचून
राहत नाहीं.

नदीचें पाणी ऋतुमानाप्रमाणें असतें. म्हणजे पावसाळ्यांत फार जोराचें असून
उन्हाळ्यांत मोठ्या शिकस्तेनें वीज उत्पन्न करणारे नळ भरण्याइतकें असतें. येथें एका
बाजूस नदीचा लहानसा कालवा काढला आहे. त्या कालव्याचें तोंड चांगलें बांधून

काढिलें असून त्यावर दरवाजा बसविला आहे. नदीला पाणी जास्त असल्यास कालव्यांत जास्त येऊं नये म्हणून हवी तेवढी फळी उघतात. अशांने कोणताही ऋतु असला तरी कालव्यांतील पाणी व त्याचा वेग हे नेहमीं कायम ठेवतात. तो वेग नेहमीं इतकाच राखावयाचा असतो, मग नदीला एक थेंब मिळाला नाही तरी चालेल ! अशा रीतीने कालवा बांधल्यावर त्याचें पाणी गाळून नऊ नऊ इंच व्यासाच्या दोन नळांतून बंद करून खालीं धबधब्याचे ठिकाणीं बीज उत्पन्न करणारीं यंत्रें ठेविलीं आहेत तेंथ तें पाणी जातें. व त्या योगानें पाणच- क्कीसारखें एक भलें मोठें चाक रात्रंदिवस फिरत राहून त्याच्या घर्षणानें बीज उत्पन्न होऊन तिचा उपयोग वरील गिरणी चालविण्याकडे होतो. विजेच्या कार खान्यांत माहितगार मनुष्याशिवाय कोणास जाऊं देत नाहींत. खाळून वर व वरून खालीं जाण्यास चांगली वाट ठेविली आहे. पण ती अगदीं मार्गे सांगित- ल्याप्रमाणें शिडीसारखी आहे तींतून मजूर जातात. पण ऑफिसराकरितां विजेची लिफ्ट केली आहे. यामुळें ऑफिसरांना खालीं वर येण्यास कांहीं त्रास पडत नाहीं.

यापुढें गोकक गांवांत जाऊन तेथील लांकडी सुंदर फळांचे कारखाने पाहाव- याचें, पण तं तेथून दोनतीन मैल लांब आहेत. मला वेळ नव्हता म्हणून गेलों नाहीं. सवड असेल त्यांनीं अवश्य जावें व आपला अनुभव कळवावा. नंतर मी मिरजवरून नरसोबाच्या वाडीस जाण्याकरितां निघालों. मिरज येथील प्रख्यात मिशनरी दवाखाना व कृष्णा नदीच्या कांठचीं सप्त ऋषींचीं स्थानें, तसेंच जवळच असलेला प्रख्यात सांगली गांव व तेथील बाजारपेठ हीं पाहणें राहिलीं. सवड असेल त्यानें तीं अवश्य पहावीं. मिरजहून कोल्हापुरला जाण्या- करितां फाटा फुटतो. त्या फाट्याचें पाहिलें स्टेशन शिरोळ रोड आहे. तेथून

नरसोबाची वाडी

नऊ मैल आहे. चांगली सडक आहे. या प्रांतांत कार्शिवार्ची झार्डे फारच आहेत. नरसोबाच्या वाडींत जाण्यास गाडीचे वेळीं वाहनें मिळतात, व क्षेत्रोपाध्येही स्टेशनवर यात्रा नेण्याकरितां आलेले असतात. त्यांच्यामार्फत सर्व सोयी होतात. गाडी मिरजेहून सकाळीं निघते. व सुमारे आठ वाजतां शिरोळ रोडवर येतं. वाडीस उतारूकरितां स्वतंत्र धर्मशाळा आहेत. तरीपण उपाध्येबोवाकडे

उतरल्यामुळें बऱ्याच सोयी होतात. मी एकटा असल्यामुळें उपाध्येबोवाकडेसच उतरलों होतो.

नरसोबाची वाडी कृष्णा नदीच्या कांठी आहे. श्रीसद्गुरु महाराज नृसिंह-सरस्वती हे सुमारे एक तप यथे राहिले होते व अद्यापही त्यांचा अदृश्य रूपानें यथे वास आहे. अशी भाविकांची समजूत आहे, व त्याप्रमाणें प्रत्ययाहे येतो. श्रीगुरु चरित्र व त्यांतील बादशाह यांच्या कालासंबंधानें भारत इतिहास संशोधक मंडळाच्या शके १८३७ च्या इतिहास वृत्तांत पृष्ठ १२३ वर शिवचरित्र साहित्य खंड १ पृष्ठ ७,८ वर अनुक्रमे श्री. चिंतामण विनायक वैद्य व द. वि. आपटे यांनीं सर्व खुलासा दिला आहे. गुरुचरित्रांतील बहुधान्य संवत्सर माघ वद्य १ शुक्रवार कन्यागत गुरु उत्तरायण इत्यादि योगावरून शके १३८० हा तो काळ येतो. नृसिंहसरस्वतीचा समाधी शक हाच आहे. यावेळीं फेरिस्ता अगर सय्यदअल्ली यांच्या ग्रंथांतून बेदरचा बादशाह झणजेच अल्लाउद्दीन बाहामनी हा असल्याचें दिलें आहे. हाच बादशाह आपल्या पायाचा व्रण बरा करण्याकरितां नृसिंहसरस्वतीचा उपासक बनला होता. तो १३८१ शकांत मरण पावला. कोठें हा शक १३७९ असा दिला आहे. पण १३८१ हाच शक विशेष प्रमाणभूत दिसतो.

कृष्णेच्या सांनिध्यानें व सद्गुरुकृपेनें हें स्थान विशेष पवित्र झालें आहे. हिंदुधर्माची अद्यापपर्यंत जीं कडकडीत जागृत देवस्थानें आहेत त्यांत याचा नंबर बराच वर लागतो. अद्यापपर्यंत भक्तांना याचा अनुभव येत आहे. कोणी नास्तीक असेल तरी त्याला या ठिकाणीं मोठा चमत्कार दृष्टीस पडेल. भूत ही लबाडी आहे, देव म्हणजे काहीं नाहीं, केवळ रज्जू सर्पासारखी भावना आहे; असा ज्यांचा दृढ समज झाला असेल. त्यांनीं एकवेळ यथे येऊन आपली दोन्ही बाजूंची समजूत करून घ्यावी. यथे कृष्णाकाठीं घाटावर दत्तमहाराजांच्या पादुका आहेत. त्या दगडाच्या ओबड-धोबडच आहेत. देऊळही अगदीं त्यांच्या पुरतें लहानच आहे. म्हणजे त्यांत कोणासही बसतां येत नाहीं. दक्षिण बाजूनें कोल्हापुराकडून पंचगंगा वाहात आली आहे व तिचा कृष्णेशीं संगम झाला आहे. पंचगंगेच्या अलीकडे कोल्हा-पूर सरकारची हद्द आहे व पलीकडे कुरुंदवाड संस्थानची हद्द लागते. पलीकडे जाण्यास पंचगंगा नदीवर होब्या असतात. तेथून एक मैल गेलें म्हणजे कुरुंदवाड

गांव लागतो. तेथील पटवर्धन संस्थानिकांचा वाडा, त्यांचे विष्णु मंदीर पाहण्यासारखे आहे. श्रीविष्णु मूर्ते तर पाहण्यासारखी आहेच, पण ह्या देवळांत मुख्य गाभाऱ्यास चार दरवाजे आहेत तेही दगडी फळ्यांचे असून दगडी बिजागरांनी बसविले आहेत, हे विशेष आहे. दरवाजाच्या काळ्या कुळकुळीत दगडी फळ्या व त्यावरील सुंदर नक्षीचे व जाळीचे काम मी आजपर्यंत कोठेही पाहिले नाही. दरवाजा फार मोठा आहे असे नाही. तो सुमारे सहा फूट उंच व प्रत्येक फळी सुमारे दोन अडीच फूट रुंद आहे. अशा दोन फळ्यांमिळून एक दरवाजा आहे. याशिवाय दर्शनी भांगासही दर्शनी जाळ्या बसविल्या आहेत. याशिवाय येथे विशेष पाहण्यासारखे कांहीं नाही असे पाहून मी परत वाडीस आलों.

वाडी हे सद्गुरूंचे महास्थान बऱ्याच पुरातन काळचे असून अतिशय कडकडीत सौवळ्याचे आहे. म्हणून भूतपिशाच्यांनी त्रासलेलीं माणसें, विशेषतः बायका, ज्यांचे भुते कोणत्याही उपायान निघत नाहीत अशी हद्दी भुते येथे श्रीच्या प्रसादाने निघून जातात. त्याचप्रमाणे महाव्याधीने त्रासलेले लोक निरुपाय झाला म्हणजे येथे येऊन श्रीची आराधना करितात. कोणी इष्ट कामना सिध्यर्थ येतात. या सर्व लोकांना ज्याच्या त्याच्या भावाप्रमाणे श्रीचा अनुग्रह होऊन गुण येऊन आनंदाने स्वस्थानीं ते परत जातात. याशिवाय निष्काम सेवा करणारे लोकही येतात. येथे येणाऱ्या भक्तांने मग तो कितीही श्रीमंत असला तरी त्याने इष्ट कामना सिध्यर्थ माधुकरी मागूनच श्रीची आराधना केली पाहिजे. त्याशिवाय इष्ट फळ मिळत नाही, असे म्हणतात. यामुळे येथे माधुकरी मागणाऱ्यांची संख्या पुष्कळ जसते. अर्थात प्रत्येक ठिकाणची माधुकरी पेशाएवढ्या भाकरीच्या तुकड्यापर्यंत येते. व यामुळे बहुतेक सर्व गांव फिरावा लागतो. अनायासे ती श्रीची सेवाच होते. मोठ्या मनुष्यांना, त्यांतल्या त्यांत श्रीमंतांना माधुकरी मागणे, त्यांतल्या त्यांत एवढ्याशा पेशाएवढ्या तुकड्याकरिता ती मागणे लाल्छनाचे व अपमानाचे वाटते; पण करतात काय ? निरुपाय होऊन त्यांस तसे करणे भाग पडते. लोक तरी काय करतात? माधुकरीच फार असते, पण कोणीही माधुकरी घालत नाही असे म्हणत नाही हे विशेष आहे. श्रीच्या दरवारी लहान, थोर, श्रीमंत, गरीब, श्रेष्ठ, कनिष्ठ, हा भेदच नाही असं समभाव होतो. चित्त परमेश्वराकडे लागते. तेव्हाच परमेश्वर प्रसन्न होतो व तो प्रसन्न

झाला म्हणजे त्याला अशक्य असें कांहींच नसतें. कारण त्याच्याच मायेनें त्याला उपाधी उत्पन्न झाल्या असतात. त्या त्याच्या कृपेनें नाहींशा होतात. कालियुगांत देवाचा साक्षात्कार क्वचित् दृष्टीस पडतो, असें म्हणतात. पण हें खाचित तारक क्षेत्र आहे, यांत शंकराचें हें देवस्थान कोल्हापूर सरकारच्या हद्दीत आहे व त्यास सरकारांतून दान गांव इनाम आहेत. त्यांच्या वसुलांतून श्रीचा नित्य नैमित्तिक खर्च चालतो. हद्दीच्या ब्राह्मण ब्राह्मणेतर वादांचा येथे कोल्हापूर दरबाराकडून कांहीं प्रश्न निघाला होता. पण श्रीच्या अनुग्रहानें त्यांचा तो नाद सुटून पूर्ववत् व्यवस्था सुरू झाली असें ऐकतों. तरी मधून मधून कटकटी ऐकू येतात. येथे श्रीकृष्णेचें स्नान करण्याची मोठी मजा आहे. पाणी वेताचें वाहतें असून दोंड मोठा आहे व घाट मोठा प्रशस्त आहे. या नदीत स्नान करून ओलित्यानें आले असतां देवाचा अभिषेक चालू असेपर्यंत श्रीचे पादुकांवर प्रत्यक्ष पाणी घालतां येतें. म्हणजे ही मुदत दहा अकरा वाजेपर्यंत सरासरी असतें. एकदां महापूजा वांधून झाली म्हणजे पाणी घालतां येत नाहीं. महापूजा वांधतांना श्रीच्या पादुकांवर नानाप्रकारचे वस्त्रअलंकार घालून वर श्रीचा चांदीचा मुखवटा घातलेला असतो. हा दर्शनाचा सोहाळा सूर्यास्तापूर्वी एक तासपर्यंत असतो. त्यानंतर संध्याकाळच्या धुपारतांची व्यवस्था होते. सूर्य अस्ताच्या सुमारास कृष्णेच्या घाटावर ब्राम्हण मंडळी भस्म वगैरे लावून संध्या करीत ध्यानस्थ बसतात. समोरून कृष्णेचा प्रवाह जोरानें वाहात असतो. इतर भक्त मंडळी घाटावर श्रीचें नामस्मरण करीत ठिकठिकाणीं बसतात. इतक्यांत दिवाबत्तीची वेळ होते व देवाची धुपारती सुरू होते. त्यावेळीं सर्व भक्तमंडळी आपापल्या वाद्य समुदायामुद्धां हजर असते. आरत्या, देवे, भंत्रपुष्प यांत सुमारे तास दडि तास जातो.

देवाला आरती ओवाळतांना व त्याच्या धुपाटण्यावर धूप टाकला म्हणजे विलक्षण चमत्कार दृष्टीस पडतो. त्यावेळीं ज्यांच्या अंगामध्ये भुतें असतात त्यांचा एकदम संचार होतो. कोणी सोडवा सोडवा असें ओरडतात. कोणी डोकों फोडून घेतात. कोणी बेशुद्ध पडतात. भक्तजनांचे ललकारणें जयजयकार वगैरे चालूच असतात. त्यात ह्यांचाहि कलहोळ होतो तेव्हां आश्चर्य वाटतें. जी मंडळी आरतांपूर्वी शुद्धीमध्ये लांब लांब गप्पा मारीत होती त्यांचे एका क्षणांत असें रुपांतर कसें झाले? याचें मोठें आश्चर्य वाटतें! व त्या

ठिकाणीं त्यावेळीं श्रींच्या अद्भुत शक्तीचा, अदृश्य व अमंगळ स्थितींत राहिलेल्या पिशाचावर मारा चालल्यामुळे तीं भुते त्या मनुष्याच्या रूपाने दुःखी होत असतील म्हणून असा प्रकार होत असावा असे स्पष्ट दिसते. श्रींची शक्ति अदृश्य पिशाचावर अशी चालतांना येथे प्रत्यक्ष दिसते. तर मग जे लोक येथे भक्तिभावाने जातात त्यांच्या अदृश्य अशा महत्संकटांचा क्षय होत असलाच पाहिजे, आणि म्हणूनच ज्यांचे चित्त प्रेमी मनुष्यांचे वियोगाने किंवा अन्य कारणाने व्यग्र झाले असेल, किंवा चित्तभ्रम झाला असेल असे लोक चित्तशुद्धीकरितां येथे मुद्दाम येऊन राहतात. ह्या साक्षात्कारामुळे त्यावेळीं श्रींचे क्षेत्रांत अमंगळ वृत्तीचां एकही मनुष्य किंवा अदृश्य योनी राहात नाही. अशारीतीने त्या अदृश्य पिशाच्यास किंवा वृत्तीस रोज सकाळ संध्याकाळ मारा होत गेला म्हणजे ते पिशाच्य, ते झाड (मनुष्य) सोडते व त्यामुळे त्या मनुष्याची व पिशाच्याची अशी दोघांची मुक्तता होते. भूत सुटल्यामुळे मनुष्य मुक्त होतो व भुताची निंघ व अपवित्र योनी जाऊन त्यालाहि सद्गती मिळते. मात्र श्रींचा प्रसाद होईपर्यंत राहावे लागते. एखादी गोष्ट होण्यासारखी नसेल तर तसाहि दृष्टांत होतो. दृष्टांत झाल्यावर मग तेथे राहतां कामा नये.

श्रींचा छविना धुपारती झाल्यावर निघतो. पालखी उत्तम प्रकारे शृंगारतात. व त्यांत उत्सव मूर्ति वसवून श्रींच्या त्या देवळाभोवतीं सावकाश दोन तीन वेळा प्रदक्षणा करितात. त्यावेळीं भजनी मंडळींचे भजन, भालदार चौपदारांचे ललकारणे, मधून मधून श्रींचा नामघोष व जयजयकार, भुतांवितांचे ओरडणे, निरनिराळीं वाद्ये, शंख, तुताऱ्या, शृंग, यांचा एकच आवाज व गोंधळ होऊन चित्त अगदीं तन्मय होते. मुलेंसुद्धां पालखीवरोवर हिंडतात. हा भक्तिभावाचा आनंद सोहाळा अपूर्व होय. ही पालखी आठवड्यांतून एक वेळ म्हणजे दर शनिवारीं निघते. याशिवाय कोणी नवसानिभित्त किंवा हौसेनेहि काढितात. त्याचा खर्च मात्र त्यांना द्यावा लागतो. उन्हाळ्यांत आज पालखी नाही असा दिवस क्वचित्त असतो. पालख्यांचे वार लागलेले असतात. हे श्रीगुरुदत्तात्रयांचे स्थान आहे. मग शनिवारीं पालखी कां निघते? गुरुवारीं कां निघत नाही? ह्याचे समाधानकारक उत्तर कोणी दिले नाही. वहिवाट आहे असे सांगतात. आषाढी योर्णिमेपासून विजया दशमीपर्यंत पावसामुळे पालखी बंद असते. देऊळ व सर्व

घाट पाण्यांत बुडाल्ले असतात. देऊळ सर्व चुनेगची, लहान देवळीसारखे आहे, यामुळे तें टिकतें. त्यावेळीं पालखींत घालावयाच्या उत्सव मूर्तीचीच वर नियमित ठिकाणी पूजा करितात. पालखी परत आल्यावर सर्वास तीर्थप्रसाद देतात. भक्त जनांपैकी कोणी पालखी काढली असल्यास ते आपआपल्या आवडीप्रमाणें सर्व रात्रभर मंत्र जागरण, भजन, कीर्तन वगैरे करतात. नित्याचा व्यवहार उरकण्यास रोजचे रात्रीचे दहा वाजतात. मग जो तो आपल्या घरां जातो व श्रीचीं कपाटे बंद होतात.

यात्रेकरूंची पूजा, अभिषेक, पंचामृतपूजा, महापूजा, पालखी काढणें, महानैवेद्य यांतून कोणतेंही दैवी कृत्य अथवा तीर्थयात्रा विधि करणें झाल्यास तेथील उपाध्यायामार्फत ह्या सर्व गोष्टी होतात. श्रीचे उत्साह गुरुद्वादशीस ह्यणजे आश्विन वद्य द्वादशीस श्रीदत्त महाराजांच्या उत्सवाची फार मोठी यात्रा भरते. त्या दिवशीं श्रीच्या उत्पन्नांतून येंथे मुक्तद्वार अन्नसंतर्पण होतें. ह्या श्रीच्या प्रसादाकरितां फार दूर दूरचे लोक येतात व त्या प्रसंगां आपला मोठेपणा विसरून अगदीं हलकीं कामें करण्यांतसुद्धां ते आपणास भूषण मानितात. याशिवाय मार्गशीर्ष शुद्ध पौर्णिमा ह्यणजे दत्तजयंती, माघ वद्य पंचमी व दर महिन्याचे पौर्णिमेस श्रीच्या उत्सवाचे सोहळे यथां प्रमाणांत होतात. मंडळी पुष्कळ जमते. त्यावेळीं एवढा मोठा कृष्णेचा घाट, पण माणसांनीं सर्व फुलून जातो. घाटावर जिकडे तिकडे फरशी आहे. जिकडे तिकडे सद्गुरू संकीर्तन चाललेले असतें. वाडीस श्रीगुरुस्वामींच्या महोत्सवाकरितां जाणाऱ्या लोकांकडून तेथील कमेटी दर माणसास एक आणा कर घेते. या कराची मुदत दशमीपासून सुरू होते. दर बारा वर्षांनीं येणाऱ्या कन्यागतीं एक वर्षपर्यंत प्रत्येक यात्रेकरूंकडून दोन आणे कर घेतला जातो. कन्यागतीं तीर्थविधीकरितां यात्रेकरूंची नेहमीं गर्दी असते. वाडीस जाण्यास उन्हाळा व हिवाळा सोयीस्कर असतो.

या क्षेत्रास पूर्वी अमरपूर ह्यणत असत. कारण पूर्वी येंथे अमरेश्वर महादेवाचें स्थान होतें. परंतु श्रीनरसिंह सरस्वतींनीं एक तपापेक्षां जास्त येंथे वास केल्यामुळे त्यास नरसोबाची वाडी असें नांव पडलें. या अवतारी पुरुषांनीं या क्षेत्रांत जीं अलौकिक अवतार कृत्ये व साक्षात्कार केले त्यांची साक्ष अद्याप पर्यंत अनुभवास येते. त्यावरून या स्थानास लोकांकडून जागृत देवस्थान अशा अर्थी नरसोबाची वाडी हें नांव पडणें स्वाभाविक आहे. श्रीगुरुचारित्रांत हीं

सर्व अवतार कृत्ये पूर्णपणे वर्णन केली आहेत. अवतार संपूर्ण झाल्यावर सुद्धा ज्यांचा एवढा साक्षात्कार पाहावयास सांपडतो त्यांस महा अवतारी पुरुष ह्मणतात. त्यापैकीच हे होते. शिरोळरोड स्टेशनपासून ६ मैलावर शिरोळ गावी श्रीगुरुस्वामींनी एका ब्राह्मणाच्या घरी अनुग्रहार्थ भोजन केले, ते पवित्र भोजनपात्र त्या ठिकाणच्या दत्तमंदिरांत आहे; ह्मणून ह्या साक्षीभूत पवित्र स्थानास भोजनपात्र असेही ह्मणतात. वाडीस श्रींच्या दगडी ओबड धोबड पादुका आहेत, पण त्यांची त्रिकाळ महापूजा होते. त्यांना पंचामृताचा अभिषेक होतो. दही, दूध, वगैरे सर्व पंचामृते हातांनी चोपडतात व ते मंगलदायक तार्थ सर्वजण प्रेमाने वंदन व प्राशन करितात. नुसत्या पादुका पाहून येथे कांहीं विशेष देवस्थान असेल असे वाटतसुद्धा नाही. पण धुपारतचे वेळी जेव्हां भुते रुढवडून अंगांत संचार करतात तेव्हां श्रींच्या साक्षात्काराचा प्रभाव दृष्टीस पडतो. असो. येथील तीर्थविधी झाल्यावर व श्रींचा अनुग्रह मिळाल्यावर मी

कोल्हापूर

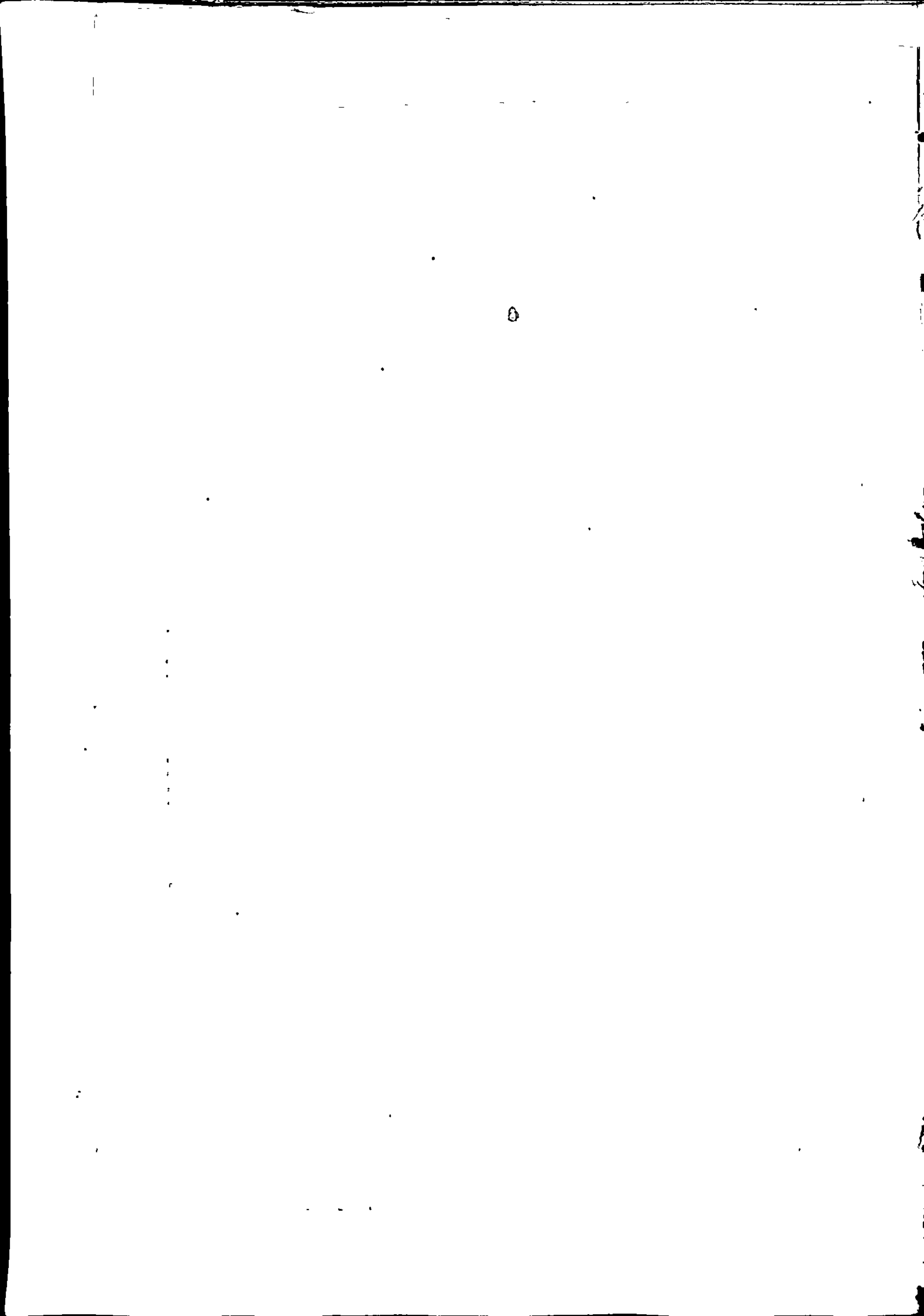
येथे जाण्यास निघालो. कोल्हापूर ही त्या संस्थानची राजधानी आहे. ही पंचगंगेच्या काठी आहे. ह्या पांच नद्या कासारी, कुर्मी, तुळशी, भोगावती, आणि सरस्वती अशा आहेत. यापैकी चार स्पष्ट आहेत व सरस्वती गुप्त रूपाने त्यांत वाहात आहे असे ह्मणतात. सरस्वतीचा प्रत्यक्ष प्रवाह हिमालयांत बदरिनाथास आहे. त्याचे वर्णन पहिल्या भागांत आलेच आहे. काकीच्या ठिकाणी ती गुप्तरूपानेच आहे असे मानितात.

सातारचे राज्य शाहूने घेतल्यावर राजारामाची बायको ताराबाई हिने आपला मुलगा कोल्हापुरास आणून तेथे स्वतंत्र राज्याची स्थापना केली. हल्ली शिवाजीचा अस्सल वंश कोठे असेल तर तो कोल्हापुरांतच आहे. ह्मणूनच तेथील राजास छत्रपती ह्मणतात. तेव्हांपासून हे इतिहास प्रसिद्ध शहर झाले आहे. धार्मिक दृष्टीनेही त्याची प्रसिद्धि फार प्राचीन काळापासून आहे. याला दक्षिण काशी असे ह्मणतात. येथे काशीइतकी तीर्थे व देवता मंदिरे होती असे ह्मणतात. भोगावती (गंगा) कासारी (यमुना) यांचा संगम करवीरच्या पश्चिमेस सुमारे तीन मैलांवर असून त्या ठिकाणास प्रयाग असेही ह्मणतात, व तीर्थपर्वणीनिमित्त येथे बरीच मंडळी स्नानास येते. गंगेचे गंगा हे नांव स्वर्गांतले आहे. मृत्युलांकाचे नांव भागीरथी. (भगिरथाने आणली ह्मणून)

महालक्ष्मी (कोल्हापूर.)

(पृष्ठ १६४)

च पातळचें भोगावती हें नांव आहे. अशी गंगा ही त्रैलोक्य पावनी आहे-
 त्यापैकीं करवीर क्षेत्र दक्षिणेत आहे, (पाताळांत आहे) अशा समजुतीनें तीस
 भोगावती हें नांव मिळालें आहे. कासारी ह्यणजे फार बिकट प्रदेशांतून वाहणारी,
 यमाच्या यमुना बहिणीप्रमाणें कठीण ह्यणून तिला यथें कासारी हें नांव पडलें
 आहे. ह्यणजे उत्तरेस जसें गंगा यमुनांचे प्रयाग आहेत तसे हे दक्षिण काशीचे
 गंगा यमुनांचे प्रयाग आहेत. काशीप्रमाणेंच यथें त्या त्या नांवाचीं सर्व तीर्थे व
 देवता दर्शनें होतीं. पण अलिकडच्या काळीं येथील राजांना एवढा धर्मभोळेपणा
 न आवडून त्यांनीं त्यापैकीं बहुतेक बुडवून टाकिलीं व अजूनही तो क्रम
 चालला आहे असें ह्यणतात. काशीस मुख्य देवता काशी विश्वेश्वर आहे. यथें
 मात्र तो नाही. श्रीमहालक्ष्मी आहे. ही ईश्वराची आदिशक्तीच आहे. ह्यणजे
 ईश्वर पार्वतीच्या घराचा काशीपासून यथपर्यंत, एवढा विस्तार आहे.

देवींचीं जीं साडेतीन पीठें आहेत त्यांत कोल्हापूर हें एक पीठ आहे.
 आदि महाशक्तीच्या सत्व, रज आणि तम प्रकृतीच्या ज्या तीन मूर्ती आहेत
 त्यापैकीं सत्वगुण विशिष्ट अशा महालक्ष्मी आहे रजोगुणती महासरस्वती हिमाल-
 यांत आहे किंवा दक्षिणेत तुळजापूर येथें आहे, व तमोगुणवती महाकाली कल-
 कत्यांत किंवा दक्षिणेत माहूर गांवां आहे असें मानितात. ही त्या त्या देवतेचीं मुख्य
 स्थाने आहेत. पण प्रत्येक ठिकाणीं तें मुख्य दैवत मानून शिवाय बाकींच्या देवतां-
 चीही स्थापना केली आहे, त्याप्रमाणें यथें महालक्ष्मीचें देवस्थान मुख्य असलें
 तरी तिच्याच आवारांत महाकाली व महा सरस्वती यांची स्थापना
 केली आहे. तिघींचीं देवळे निरनिराळीं आहेत. महालक्ष्मीची मूर्ति पूर्ण सत्वगु-
 णात्मक असल्यामुळे सर्व प्रकारच्या राज्यभोगांची येथें रेलचेल आहे. महाल-
 क्ष्मीची मूर्ति कृष्णराषाणाची सुमारे दोड हात उंचीची सुंदर आहे. तिचें मूर्त
 स्वरूप तिच्या स्नानाचे वेळीं दृष्टीस पडतें. परन्तु त्यावेळीं यथें पुजारी ब्राह्मणा-
 शिवाय कोणी नसतो. पडदे लाविलेले असतात. देव जरी निर्गुण, निराकार
 आहे किंवा त्याची मूळ मूर्ति निरलंकार असली तरी भक्ताकरितां, त्याच्या इच्छे-
 कारितां तो सगुणरूप धारण करतो. अर्थात त्यास मनुष्याप्रमाणें सुख, दुःख,
 आचार, अनाचार, सांवळें, ओवळें, लाजलज्या, सर्व कांहीं लागतें. वस्तुतः
 त्याला सोने व माती सारखींच असतात. कारण दोन्ही त्यानेंच उत्पन्न केली
 आहेत. तरी भक्ताकरितां सोन्यामोत्याचे व हिच्यामाणकांचे दागिने घालून निय-

भित वेळीं भक्तांच्या दर्शनाकरितां त्यानें वाट पाहात बसलेंच पाहिजे ! निजलेंच पाहिजे, हंसलें पाहिजे, जे कांहीं भक्तांना पाहिजेत ते सर्व प्रकार केले पाहिजेत. पण असे प्रकार देव करूं लागला ह्मणजे त्याच्यांत व मनुष्यांत अंतर काय ? देव जर निजला तर जगाची व्यवस्था त्यानें कोणाकडे दिली आहे ? ह्या अशा गौणी ज्ञान दृष्टीनें किती जरी समजल्या तरी भक्तियोगामध्ये त्यांची किंमत कांहींच नाही. भक्तियोगांत भाव प्रधान असल्यामुळे देव व भक्त निराळे मानावे लागतात. तोच प्रकार सर्वत्र यात्रेत असतो. हें दैवत पूर्ण सात्विक आहे. पण रजोगुणी व तमोगुणी मनुष्य जेव्हां यास भजतात त्यावेळीं या देवतेस सुद्धां भक्तासाठीं आपल्या रजोगुणी व तमोगुणी रूपांत ह्मणजे महासरस्वती व महाकाळी रूपांत यावे लागते. त्यावेळीं भक्तांनीं महापराक्रमानें आणलेले बळी किंवा भोग ह्मणजे कोंबडीं, बकरीं, रेडे, वगैरे किततिरी तिला लागतात, याचा अंतच नाही. नवरात्रांत या तिन्ही प्रकारांचा कळस होतो. मात्र ते भोग स्थानपरत्वे होतात. ह्मणजे देवीजवळ सात्विक भोग, त्यापुढें दूर राजस व शेवटीं तामस असतात. पूर्ण स्वराज्य असतां त्याचा फार अतिरेक होत असे. हल्लीं सुद्धां बराच प्रकार आहे असें ह्मणतात. ब्राह्मण वेदोक्त विधीनीं पूजा करतात. त्यापलीकडे इतर लोकांचें भजन, कथाकीर्तन चालतें. पण तामसी लोकांचें इतकें करून सुद्धां भागत नाही. त्यांना पशूंचे बळीसुद्धां द्यावे लागतातच. फार काय, प्राचीन-काळीं नरमेघ ह्मणजे मनुष्यांचे सुद्धां बळी देण्याची चाल होती. असो. ह्या देवांचे अलंकार व आभरणें फारच प्रेक्षणीय आहेत. अगोदर दैवत स्त्री जातीचें, त्यांत महालक्ष्मी ह्मणजे संपत्तीची पूर्ण अधिष्ठात्री देवता; मग किती जरी आभरणें घातलीं तरी थोडींच ! नखशिखांत देवीला नटवतात. फक्त तोंडाचा कांहीं भाग व डोळे मात्र दिसतात. कारण त्यांना काजळाशिवाय लेणेंच नाही पण तें कृष्ण पाषाणाचे मूर्तीस असंभाव्य ह्मणून तो मात्र अवयव दिसतो. बाकी जिकडे तिकडे दागिनेच दागिने ! एकावर एक वर्गघन झालेले असतात. खरोखर हें रूप फार प्रेक्षणीय असतें. ह्या नऊ दिवसांत रोज देवीची पालखी निघते. तेव्हां नानाप्रकारचीं वाद्यें, दिवाबत्ती, दारूकामाची रोषनाई पाहण्यासारखी असते. सर्व देऊळचसें काय, पण नवरात्रांत देवीच्या स्वागतार्थ शहरचीं सर्व घरे व आबालवृद्ध स्त्रीपुरुषेही आपआपल्यापरी नटून थटून देवीच्या दर्शनास व सत्काराकरितां सकाळपासून येत असतात. एकंदर नवरात्रांत सर्व कोल्हापूर शहर फुलून

गेलेलें असतें. याशिवाय देवीची पालखी दर मंगळवारी व शुक्रवारी निघते. तोही थाट परठिकाणच्या मनुष्यास अवलोकनीयच असतो.

हें महालक्ष्मीचें देऊळ हेमाडपंती आहे, ह्यणजे हें हेमाडपंतानें बांधिलें आहे असें ह्यणतात. हेमाडपंताच्या नांवावर विकलीं जाणारीं सर्वच कामें त्यानें केलीं असावीं असें वाटत नाहीं. ती त्याच्या धाटणीचीं आहेत एवढेंच समजावयाचें. हेमाडपंतानें मोडीलिपी लंकेतून आणली असें ह्यणतात; यांतही तितकें स्वारस्य दिसत नाहीं. हेमाडपंताचें मुख्य गांव हेमाद्री. हा देशस्थ ब्राह्मण. वत्सगोत्राचा यादव जाधव कुळांतिल राजांचा दिवाण. होता मलिकंबराप्रमाणें ह्याचीही मोठी कीर्ती आहे. ह्या देवळाची रचना कमळासारखी आहे. देऊळ सर्व दगडी आहे व त्यास अतोनात दगडी खांब आहेत. हे दगडी खांब मोजतां येत नाहीत अशी प्रख्याती आहे. खुणा करून मोजतां येणार नाहीत असा त्याचा अर्थ नाही. कारण आकाशांत अनंत तारे आहेत, त्यांचीं सुद्धां प्रतवार मोजणी केली आहे. मग यांची काय कथा? जे खांब सुटे आहेत ते मोजण्यास कांहींच हरकत नाही. परंतु कांहीं भिंतीत अर्धवट कोरले आहेत. कांहीं ठिकाणी खांबाची खूण उर्फ देखावा मात्र दाखविला आहे. खांब ह्या दृष्टीनें त्याचा कांहीं उपयोग नाही. अशावेळीं त्यास खांब ह्यणावा किंवा नाही याची शंका येते. सबब त्याची गणना खांबांत करावयाची किंवा नाही, याची वानवाच आहे. शिवाय हे खांब मज्जिं नयेत असें ह्यणतात. ह्यणून खांब मोजण्याचा कोणी प्रयत्नही करित नाही. ज्याच्या घरी जावयाचें त्याला राग येणारी गोष्ट कां करावी? देवीची इच्छा मानवांनींच कल्पिली असली तरी जोपर्यंत ती देवीची अशी मानिली असते तोपर्यंत ती वंदनीयच आहे. कोणी ह्यणेल हें झूट आहे, तर तसें नाही. राजा कायदे करतो असें ह्यणतात. पण राजा कोठें करितो? त्याचे प्रधानच रयतेच्या संमतीनें किंवा खालच्या अंमलदाराच्या संमतीनें करितात. पण ते राजाच्या नांवानें विकले जाऊन त्याप्रमाणें अपराध्यास शासन भोगावें लागतें किंवा नाही? तोच प्रकार हा आहे. पण हा धार्मिक विश्वासाचा आहे. राजाचे कायदे ह्यणून जे मानिले जातात त्यापैकीं राजाला तरी कोठें सर्व माहीत असतात? असें जरी असलें तरी ते कायदे राजाचे आहेत व ते सर्व प्रजेनें पाळिले पाहिजेत अशी सक्तीमात्र पाळावी लागते. तोच प्रकार ह्या देवळाच्या खांबांचा आहे. कांहीं खांब केवळ नक्षीकरितां राखिले आहेत. त्यांचा ह्याशिवाय दुसरा उप-

योग नाही. ह्या देवळांत चार शिलालेख आहेत, त्यांवरून व आंतील शोभेच्या मूर्तींवरून हे मूळचे जैनांचे असावे असे वाटते. ह्या शिलालेखांपैकी सर्वांत जुना शके ११४० आहे. त्यावरून हे देऊळ शिलहार वंशांतील राजांनी बांधिले असावे असे दिसते.

ह्या देवळांत एक विशेष गोष्ट आहे ती ही की, महालक्ष्मीच्या मूर्तीपुढे दगडी सभामंडप व त्याचे असंख्य खांबे आहेत तरी ह्या देवशाला दिशासाधन केलेले आहे. ह्यणजे सूर्य वर्षातून दोन वेळां विषुव वृत्तावर येतो. त्यास विषुव दिन ह्यणतात. त्या दिवशीं सूर्य नेमका पूर्वेला उगवतो व पश्चिमेला मावळतो. त्यादिवशींच फक्त सूर्य मावळतांना त्याचे संपूर्ण किरण महालक्ष्मीच्या तोंडावर व सर्व शरिरावर पडून गाभाऱ्याचा सर्व देखावा विलक्षण तेजाने दैर्घ्यमान दिसतो. दुसरे दिवशीं सूर्य फिगला की, ती शोभा राहात नाही. प्रतिवर्षाच्या मार्च वसिला आणि सपटंबरच्या बावीस तारखेला सूर्य विषुव वृत्तावर येतो. त्यास विषुव दिन ह्यणतात. दोन्ही वेळां बहुधा दोन्ही नवरात्रेच असतात. मार्च वसिला चैत्रांतील वासंती नवरात्र व सपटंबर बावीसला दिवाळीचे शारदी नवरात्र असते. दोन्हीवेळां श्रीचे उत्साह चाललेलेच असतात. त्या कृत्रिम शोभेस ह्या सृष्टिशोभेची जाड भिळाल्यामुळे कृत्रिम दागिन्यास अवर्णनीय शोभा येते, याचे प्रदर्शन ते देऊळ बांधणाराने केले आहे व आपले नांव अजरामर करून ठेविले आहे. हा सभामंडप सन १८४० च्या सुमारास बांधला असावा.

ह्या जगदंबेच्या देवळाशिवाय जुन्या राजवाड्यांतही जगदंबेचे एक देवालय आहे. राजघराण्यांतल लोकांना जगदंबेचे दर्शन रोज व्हावे व त्यांचे इच्छेप्रमाणे पूजा अर्चा व्हावी, त्यास इतर लोकांचा संसर्ग नसावा, ह्यणून ही व्यवस्था केली आहे. गांवांतील देऊळ नेहमी उघडे असतेच असे नाही. शिवाय त्या देवळांत राजघराण्याच्या बायकांना जावयाचे ह्यणजे त्यांच्या इतमामाप्रमाणे जावे लागते. तितक्या वेळपर्यंत सार्वजनिक लोकांचा संबध तोडावा लागतो. पण तसे वारंवार करितां येत नाही. शिवाय देवीची स्वतःच्या इच्छेप्रमाणे रोषनाई मूळ देवळांत करितां येत नाही. या सर्व कारणाकरितां हे देऊळ स्वतंत्र बांधले आहे. मुख्य देवस्थानचे ठिकाणी असे सर्वत्र असते. जगन्नाथास गेले ह्यणजे सर्वांच्या घरांत जगन्नाथाची मूर्ति असते. त्याप्रमाणे रामेश्वर, अयोध्या, द्वारका वगैरे सर्वच ठिकाणचे

देवस्थानचे देव्हारे प्रत्येक घरीं असतातच. त्याप्रमाणें हें राजघराण्यांतलि दैवत असल्यामुळें त्याची प्रतिमा यथे स्थापन केली आहे व उत्साह होत आहेत. बाकी आदिस्थान हें नव्हे. मागें हेमाडपंताचें देवालय सांगितलें तेंच आहे. हें स्वयंभू स्थान आहे. हल्लीं नवा राजवाडा बांधल्यामुळें जुन्या राजवाड्यांत राजघराण्यांतलि मंडळी राहात नाहीं. तेथें कांहीं कचेऱ्या आहेत. यामुळें हल्लीं त्या देवीचें महात्म्य कमी झालें आहे. नवीन राजवाड्यांत चालू काळाला अनुसरून देवीची स्थापना केली नाहीं !

हा राजवाडा जुन्या पद्धतीप्रमाणें शहरच्या मध्यभागीं आहे. येथील नगरखान्यावर अद्यापर्यंत मराठ्यांचा भगवा झेंडा फडकत असतो व तो महाराष्ट्रीयाना आपल्या गुणांचें स्मरण देत आहे. या वाड्याला १८ चौक आहेत. सरकारी दरबार ज्या सभामंडपामध्ये भरतात त्या मंडपाच्या भागच्या चाजूस सरकारी देवघर असून तींत भोंसल्यांची कुलदेवता तुळजा भवानी हिची सुवर्णाची मूर्ति आहे. हिच्या कृपाछात्राखालीं आपण राज्यकारभार करितों आहों असें दाखविण्याची ही जुनी रीत आहे. सर्व सभासदांनीं मनांत व्हिला साक्ष ठेऊन बोलावें व त्याप्रमाणें इमानानें करून दाखवावें. हल्लीं राजवाड्यांत सरकारी कचेऱ्या, खजिना, फरासखाना व शस्त्रागार हों आहेत. शस्त्रागारांत जुन्या प्रकारच्या सर्व शस्त्रांचा संग्रह असून अजून तो सुस्थितांत आहे, यामुळें पाहाण्यासारखा आहे.

कोल्हापूरपासून पंधरा मैलांवर डोंगरावर

जोतीवाचें

हणून प्रसिद्ध रमणीय स्थान आहे. त्यावर महाजागृत असें शिवाचें स्थान आहे. त्यास केशरेश्वर झणतात. बारा जोतिलिंगांचीं बारा उपलिंगें पुराणांत सांगितलीं आहेत, त्यापैकीं हें केशरेश्वराचें उपलिंग आहे. हिमालयांतलि लिंग हें उत्तर काशीकरितां व हें दक्षिण काशीकरितां आहे. या गिरी शिखराला पूर्वीं रत्नाचल हें नांव होतें व या ठिकाणीं कोल्हासूर नामक दैत्य राज्य करीत होता. त्यानें ही संपत्ती देवत्राझणाना लुणून आणली होती सबब त्याचे पारिपत्याकरितां महालक्ष्मी निघाली. महालक्ष्मी हें सौम्य दैवत, तिला राग त्यावयाचा नाहीं. हणून तिनें क्रोधाचें आराध्य दैवत जें जमदग्नी त्याजकडून

ती क्रोध घेऊन आली व तिने त्या राक्षसाचा वध केला. व ह्यापुढे दुसऱ्या कोणीही दैत्यांनीं येथें येऊं नये ह्मणून त्यास भय दाखविण्याकरितां त्याच क्रोधाची येथें स्थापना केली आहे. तें हें जोतीवाचें महा जागृत स्थान आहे. या कोल्हासुराच्या नांवावरून ह्या प्रांताला व ह्या शहराला कोल्हापूर असें नांव पडलें. हें जोतिवाचें शिवस्थान ग्वाल्हेरच्या शिंघांचें कुलदैवत आहे. यास शिंदे सरकारकडून वारा हजाराचें उत्पन्न आहे. ह्या मुख्य दैवतावर अर्थातच दुसऱ्या उपदैवतांची व तीर्थांचीही स्थापना झाली आहे. ह्या टेकडीची उंची तीन हजार फूट आहे. ह्याचा जीर्णोद्धार राणोजी शिंदानें इ. स. १७३० त केला. हें देऊळ निळ्या रंगाच्या दगडांनीं बांधलें आहे.

कोल्हापूर हें राजधानीचें शहर असल्यानें चांगलें भरभराटीत आहे. पण येथें अलीकडे ब्राह्मण ब्राह्मणेतर पञ्च निघाल्यामुळे त्याची शोभा वरीच कमी झाली आहे. राजांचा—त्यांत आमच्या छत्रपतींचा—पराक्रम गोब्राह्मण रक्षणाकरितां होता. आतां कांहीं छत्रपतींचा पराक्रम याच्या विरुद्ध दिसतो एवढाच दोघांमध्ये फरक आहे. येथें राजाराम कॉलेज, अलवर्ट, एडवर्ड हॉस्पिटल, नवा राजवाडा, (हा शहरापासून दोन मैलावर आहे.) टाऊन हॉल, टेकनिकल स्कूल, लायब्ररी, मार्केट, दरवार हॉल, कोर्टे, कचेऱ्या, श्रीमंत लोकांचे बंगले, बागबर्गाचे, व्यापारी पेठा, वगैरे स्थळे प्रेक्षणीय आहेत. पण त्यांचा यात्रेशी संबंध नसल्यामुळे त्याचें वर्णन दिलें नाहीं. येथें मला एक, दोन उंटांचा गाडा दृष्टीस पडला. हा विस्तृत उंचच उंच चाकांचा गाडा व त्यावर खंडो-गणती चढविलेला माल पाहून हा एक आगगाडीचा मोठा डबाच आहे असें वाटलें ! कोल्हापुरची दुसऱ्याची स्वारी विशेष थाटाची असते.

कोल्हापुराहून निघून मी स्टेशनावर आलों व गाडीत बसलों. तेथें एक साधा मराठा मनुष्य आला व तुम्हीं कोण, कुठले, कशाला आलां, वगैरे चौकशी करूं लागला. मी त्याला सहज सांगितलें, तुला ह्या चौकशा कशाला ? तरी तो ऐकेना. तो जरा ठासून अधिकारयुक्त वाणीनें बोलूं लागला. तेव्हां मी त्याला विचारिलें तूं कोणी अधिकारी आहेस काय, किंवा तुला माझ्या चौकशीचा हुकुम सुटला आहे काय ? तरी तो बोलिना व चौकशीचा हट्ट सोडीना. अखेरीस मी यात्रेकरू आहे असें सांगितलें. तेव्हां खरें कशावरून ?

येथे किती दिवस होतां, कोंठ होतां? मला तुमचा संशय आहे ! असें ह्मणाला. यावरून तो गुप्त पोलीस असावा असें वाटलें व मग त्याला सर्व हकिकत सांगितली. व खरेपणाकरितां मजजवळ पोष्टांतून छाप मारून आलेलीं पत्रें दाखविलीं. त्यावर माझा सरकारी हुद्दा होता. तेव्हां त्याची खात्री झाली व त्यानें मला सोडून दिलें ! मीं मार्गे तिसऱ्या भागांत सांगितलें आहे कीं, आपल्यास आलेलीं कांहीं पोष्ट कार्डें व्यावीं. याचें कारण आपण लबाड नाहीं हें दाखविण्याकरितांच आहे. हा जर पुरावा मिळाला नसता तर विनाकारण निदान ओळख पटण्याकरितां तरी उपाध्याच्या घरापर्यंत धरमधक्के खावे लागले असते. मीं गाडींत बसल्यावर मला तो पोलीस ह्मणाला, 'महाराज, कोणी कांहीं विचारील त्याला तावडतोव खरा खुलासा स्पष्ट सांगत जा. नाहींतर विनाकारण फर्शीं पडाल. तेव्हां त्याला मीं ह्मणालों, 'शिपाईबोवा ! रागाऊं नका. लबाड लोक असतात ते गुप्त पोलीसाच्या वारशाला जेवलेले असतात. तुम्हाला फसवायला त्यांना किती वेळ लागेल ? आमच्यासारखे प्रामाणिक यात्रेकरू असतात त्यांचेच तुम्ही काळ, दुसरें काय ! खरोखर सच्चा कोण व लुच्या कोण हें ओळखण्याला फारच धूर्त मनुष्य लागतो. हें महायात्रेचें क्षेत्र आहे. विनाकारण यात्रेकरूंना छळित जाऊं नका, एवढीच तुम्हाला विनंती आहे. भामटे, उचले व दगलबाज लोक तुमच्या त्रासाकरितां थर्डक्लासांतून कधीच जात नाहींत. त्यांचा पोषाख व चालचलणूक फार थाटाची असून ते बहुधा पहिल्या वर्गांतूनच प्रवास करतात. ह्मणजे तेथे तुमचें किंवा रेलवे नोकरांचें कांहीं चालत नाहीं. किंवा ते अगदीं भिकान्याच्या वेषांत आपला मूळ वेष पालटून प्रवास करितात हेतु असा कीं, पोलिसांनीं त्याच्या वाटेस जाऊं नये किंवा त्याचा संशयही येऊं नये !!! असो. हें कोल्हापुर प्रकरण येथे संपलें. नंतर मी पुन्हां मिरजेस आलों. सांगलीस जाऊन येणें राहिलें. मिरजेहून मी तासगांव स्टेशनवर उतरून

औदुंबर

येथे गेलों. औदुंबरास तासगांवाहून गाडीरस्त्यानें भिलवडीस जाऊन तेथून सिध्या मार्गानें जातां येतें. पण रस्ता लांब आहे. आझी मधल्या रस्त्यानें आल्यामुळें आझाला भुवनेश्वरीचें प्रख्यात देवालय लागलें. हें कृष्णेच्या कांठीच आहे. त्याचें प्रथम दर्शन घेऊन होडीनें कृष्णा उतरून पुढें गेलें ह्मणजे एकदम औदुंबर गांव लागतो. येथे मी एका उपाध्येबोवाचे घरीं उतरलों होतो. यामुळें

देवब्राह्मण यथासांग घडला. प्रथम देवाचे धूळभेटीस गेलों. देऊळ नरसोबाच्या वाडीप्रमाणेच अगदीं लहान आहे व आंत पादुका आहेत. जवळच कृष्णेला चांगला प्रशस्त घाट आहे. देवळाजवळ उंबराचे वृक्ष फार आहेत. येथे उंबराचे वृक्ष प्राचीन काळापासून असल्यामुळे यास औदुंबरवन असं ह्मणतात. औदुंबर वृक्षास कल्पवृक्षाप्रमाणे प्राचीन काळापासून मान असल्यामुळे श्रीगुरूंनी अशा पवित्र वनांत वास केला. यामुळे वाडीप्रमाणेच उत्तरोत्तर हे ठिकाण प्रसिद्धीस आले. श्रीच्या मंदिराशिवाय या क्षेत्रीं त्यांचा मठ, समाधी, मंदिरे इत्यादि स्थाने दर्शनीय आहेत. वाडीप्रमाणेच येथेही सेवा अनुष्ठानाकरितां बरेच लोक येऊन राहतात. येथेही सायंकाळीं आरतीचा थाट होतो. भुताने पछाडलेले लोकही येतात. जवळ कृष्णाबाईही आहे, पण काय असेल तें असो, वाडीच्या एक चतुर्थांशही या स्थानास महत्त्व नाही ! वास्तवीक महत्त्वाचा बाब कांहीं कमी नाही. पण लोकांचे समुदाय फार कमी. अर्थात थाट बेताचाच असतो. हे देऊळही कृष्णेच्या अगदीं जवळ असल्यामुळे पावसाळ्यांत कृष्णेला पूर आला ह्मणजे तें बुडून जाते. मग बाहेरील उत्सव मूर्तीची पूजा करून भागवितात.

कृष्णेच्या कांठच्या मिरच्या, वांगीं, बटाटे, व वागवगीच्यांचीं फळे फार स्वादिष्ट व रूचकर असतात, अशी यांची प्रसिद्धी आहे. वाडीप्रमाणे येथेही कृष्णेचा मोठा डोह आहे. या डोहांतील मासे हे देवाचे आहेत असे समजून कोणी मारीत नाहीत. यामुळे येथील मासा फार मोठा पोसला आहे. हे एका युरोपियन कलेक्टरांस कळले तेव्हां तो लहान होडी घेऊन मासे मारण्यास आला. गांवकऱ्यांनी त्यास रीतीप्रमाणे मनाई केली कीं, येथे आमचे देवस्थान आहे, येथे कोणीही मासे मारतां कामा नये ! पण तो ह्या दगडाला व त्याचे भक्त अशा माणसांना कसला मानतो ! तो ऐकेना, मासे मारूं लागला. पण ईश्वरी साक्षात्कार असा कीं, त्याला एकही मासा सांपडला नाही. नदींत मासे नाहीत ह्मणावे तर अतीशय मोठमोठे मासे प्रत्यक्ष दिसत आहेत. होडीला अगदीं खेदून हवे तेवढे जातात, दृष्टीस पडतात, पण गळाला एकही लागत नाही ! तीन तास मेहनत करून तो थकला. पण त्यास एकही लहानसुद्धां मासा मिळाला नाही. तेव्हां त्याचे मन बदलले. कांहींतरी येथे देवाचा साक्षात्कार असावा, असे त्यांस वाटले. तरी तें बाहेर न दाखवून निराळ्या तऱ्हेने

त्यानें त्याची प्रचिती पाहण्याची इच्छा केली. त्यानें शिपायाकडून पुजान्यः ब्राह्मणास बोलाविलें व तो त्या ब्राह्मणास ह्मणाला, मी उद्यां सकाळीं येथें पुन्हां मासे मारण्यास येईन. तुमचा देव खरा असेल तर मला एकतरी मासा सांपडला पाहिजे. तेव्हां लोक ह्मणाले, त्या माशाचें तुम्ही काय करणार ? तर तो ह्मणाला मी घेणार, तर असें उपयोगी नाही. तुम्ही जर तो मासा सोडून देण्याचें वचन देत असाल तर मासा सांपडून देण्याची आम्ही देवास प्रार्थना करतो. त्यावेळीं ठांक आहे. मी मासा सोडून देईन तुम्ही देवाची प्रार्थना करा. असा उभय-तांचा ठराव झाला. त्याप्रमाणें ब्राह्मणांनीं देवाची प्रार्थना केली. प्रत्यक्ष प्रार्थना करायला कशाला हवी ? देव तें ऐकत नसेल असें फारच थोडें होतें ! पण ब्राह्मणांनीं रीतीप्रमाणें प्रार्थना केली कीं, देवा ! ह्या सत्वास जागणार नाहीस तर आमचें ब्राह्मणत्व व भक्तत्व नाहीसें होईल. व तुझा भिन्नधर्मियाकडून प्रत्यक्ष अपमान होईल. तेव्हां याची लाज तुला असावी.

दुसरें दिवशीं सूर्य उदयापूर्वीं साहेब ठरल्याप्रमाणें होडी घेऊन आला. पुजारी देवाची पूजा करीत होते. त्याला त्यांनीं बोलाविलें व सांगितलें कीं हा सूर्य उगवला आहे पहा. तुम्ही आपल्या देवाची प्रार्थना केली आहे ना ? हा मी गळ टाकतो पहा. त्याप्रमाणें त्यानें गळ टाकल्याबरोबर गळ जड झाला. लगेच साहेब ह्मणूं लागला, मासा लागला ! गळ ओढूं लागला तो माशानेंच त्याची होडी ओढून नेण्यास सुरवात केली. इतका मोठा मासा लागला ! आतां होडी वुडणार तेव्हां साहेबानें जरा गळाची दोरी सैल सोडून पुन्हा ओढण्यास सुरवात केली याप्रमाणें दोनचार वेळां हसडे मारल्यावर तो मासा नरम आला व त्यानें तो होडीवर काढला. तो भला मोठा होता. तो पाहून साहेबाचे तोंडास पाणी सुटलें. व ह्मणाला, या माशाची तुम्ही सांगाल ती किंमत देतो. ती घ्या. व तिनें देवाची पूजा करा. किंमत दुप्पट चौपट देतो. किंवा वाटेल तितकी देतो. नाहीतर हा गळाला लागलेला मासा मरणारच आहे. त्याचा तुझाला काय उपयोग ? परंतु ब्राह्मण कांहीं ऐकेनात. ते म्हणाले, करार पैशाचा नव्हता. मासा सोडण्याचा होता. त्याप्रमाणें तुम्ही करार पुरा केला पाहिजे. आम्हाला तुमचे पैसे नकोत. मासा मारील त्याला देव शासन करील. आमचा मासा नदींत मेला तरी चालेल पण तुम्ही सोडला पाहिजे, असें ब्राह्मणानें त्यास बजाविलें. तेव्हां देवाचीही प्रचिती आल्यामुळें त्यानें दुसऱ्या मार्गास न लागतां ठरल्याः-

प्रमाणें मासा गळांतून काढून सोडून दिला. सोडून देण्यापूर्वी तो म्हणाला, हा मासा आतां मेला आहे, हा नदींत टाकून तरी काय उपयोग ! पण ब्राह्मणांनीं आग्रह धरला. तेव्हां साहेबानें तो मासा नदींत टाकला. इतक्यांत तो जिवंत होऊन तो नदींत मोठ्या वेगानें गेला व देवब्राह्मणांचा जयजयकार झाला !!! ब्राह्मणांनीं देवाची स्तुती करून पंचारती केली. व साहेबांनीं गव्हर्नमेन्टमध्ये लिहून तेथील पाटलाजवळ सनद करून दिली. व इतिहास आपले दस्तऐवज दाखला ठेविला कां, कोणीही इसमानें मग तो हिंदू असो वा युरोपियन असो किंवा कोणत्याही जातीचा असो त्यानें या डोहाचे एक मैलाचे मर्यादित मासे मारण्याकरितां गळ टाकतां कामा नये. जो टाकील त्याला शिक्षा होईल. सरकार त्याचेवर खटला करील. असा येथील कायमचा वंदोवस्त झाला. हा येथील साक्षात्कार समजला. यावेळीं भुताखेताचे किंवा व्याधिग्रस्त लोक येथें नसल्यामुळे दुसरे साक्षात्कार दिसले नाहींत. ही वरील गोष्ट आमच्या उपाध्यायानें मला सांगितली व दुसऱ्यांनीं त्याचा अनुवाद केला तेव्हां ह्या स्थानाच्या कडकडीतपणाबद्दल व जागृतीबद्दल खात्री झाली. व सद्गुरुंचा वास अद्यापिही येथें आहे अशी पूर्ण भावना झाली. नंतर येथून जवळ कुंडल-रोड स्टेशन आहे त्यालाच हल्लीं किल्लोस्करवाडी असें नांव आहे. येथें उतरून किल्लोस्कर यांचा प्रख्यात लोखंडी कारखाना पहावा. स्टेशनच्या पूर्वेस जवळच तो कारखाना आहे. कारखाना पाहून नंतर

कऱ्हाड

येथें गेलों. स्टेशनपासून गांव सडकेनें अडीच मैल आहे. गांवाशेजारीं कृष्णा वाहात आहे. कृष्णा उलटून पलीकडे गेलों ह्मणजे गांव लागतो. नदीवर पूल नाहीं. नुसती फरशी केली आहे. उन्हाळीं ती उघडी असते. पण पावसाळीं जेव्हां पूर येतो तेव्हां जाण्याची गैरसोय आहे. होडी आहे पण पुलाइतकें जाणें सोयीचें नाहीं. गांव मोठा, तालुक्याचा आहे. येथें मुख्यतः कृष्णा कोयनांचा प्रीतिसंगम आहे. एका नदीला दुसरी नदी कशीतरी मिळाली ह्मणजे संगम ह्मणतात. पण हा प्रीतिसंगम आहे. ह्मणजे दोन्ही नद्या समोरा समोरून येऊन एकमेकींत मिसळतात. यामुळे संगमाची बहारीची शोभा दिसते. कितीतरी वेळ त्यांचे प्रवाह एकसारखे मिळण्याकरितां खेळत डुलत असतात. हा संगम गांवापासून अगदीं जवळ आहे. असे संगम फारच क्वचित असल्यामुळे या

संगमाचें कृष्णा महात्म्यांत फारच सुरस वर्णन केलें आहे. आणि तें तसं आहे, हें प्रत्यक्ष पाहिलें ह्मणजे समजतें. विशेषकरून पावसाळीं जेव्हां दोन नद्यांना पूर येतो, तेव्हां जवळच पिंपळाचा मोठा पार आहे, त्यावरून किंवा उंच मनोऱ्यावरून ही शोभा मजेदार दिसते. गांवांत ब्राह्मणांची वस्ती मोठी आहे. येथील ब्राह्मणांस कऱ्हाडे ब्राह्मण ह्मणतात. ह्मणजे कऱ्हाड्यांची उत्पत्ती ह्या गांवापासून झाली. आतां मात्र ह्या गावांत कऱ्हाडेच ब्राह्मण आहेत असें नाहीं. कऱ्हाडे ही आतां जातीविशिष्ट संज्ञा कांहीं ब्राह्मणांस आहे. हे ब्राह्मण बहुतेक शाक्त आहेत, ह्मणजे यांजवर एक प्रकारचा आरोप आहे. ह्मणून जे संशयी आहेत ते यांजकडे जेवत नाहींत. पाणीसुद्धां पीत नाहींत, यापेक्षां दुसरें काय ? हे देशस्थांत मोडतात. म्हणजे यांचा देशस्थांशीं वेटीव्यवहार होतो. देशस्थांपेक्षां यांची राहाणी व स्वरूप नीटस आहे. येथे पुष्कळ देवळे होती परंतु मुसलमानांच्या कारकीर्दीत त्यांचा नाश झाला. हल्लीं शहराच्या मध्यभागी मोठी मशिद आहे. तिचेसमोर दोन मोठे मनारे आहेत. ते वरेच उंच ह्मणजे १०६ फूट असल्यामुळे त्यावर जाऊन भोवतालची शोभा चांगली दृष्टीस पडते. हे विजापूरच्या आदिलशाहाच्या कारकीर्दीत इब्राहिमखान या नांवाच्या सरदारानें बांधिले. कऱ्हाडास कृष्णा काठची वांगी फारच स्वस्त मिळतात. हल्लीं कऱ्हाडास आगपेठ्यांचे व दुसरे कारखाने पाहण्यासारखे झाले आहेत. व व्यापाराची मोठी येठ झाली आहे. कऱ्हाड स्टेशनचे पूर्वेस जवळच ओगल्यांचा प्रख्यात कांचेच कारखाना पाहून घ्यावा हल्लीं त्याला ओगलेवाडी असें नांव आहे. येथून पांच कोसावर

कोळेंनृसिंहपूर

नांवाचें नरसिंहाचें जागृत स्थान आहे. येथे जवळच एका विवरांत नृसिंहाची शोडश भुजांची मूर्ति आहे. सर्व हातांत आयुधें आहेत. इतक्या हातांची मूर्ति व सुबक ध्यान कोठें पाहण्यांत येत नाहीं. ही पराशर ऋषींनीं आपल्या ध्यानधारणेकरितां केली व येथे स्थापिली, अशी तिजविषयीं आख्यायिका आहे. कऱ्हाडाहून सातारा रोड स्टेशनवर उतरलों. सातारा रोड स्टेशनास पाडळी ह्मणतात. स्टेशनवर किलोस्कर बंधूंप्रमाणें एक, विडाची ओतीव कामें करणारी एका मुसलमानाची फॅक्टरी आहे. तींत नांगर, उसाचे चरक, कठडे, सळया, वगैरे कामेंही चांगलीं होतात. तीं पाहण्यासारखीं आहेत. ती रात्रंदिवस चालू असते.

सबब केव्हांही पहावी. ह्या फॅक्टच्या नव्याच आहेत. त्या आपल्या लोकांना यांत्रिक शिक्षण घेण्यास उत्तम आहेत. अर्थात नवीन नवीन प्रकारच्या उपयुक्त वस्तु पलंग, पाळणे, झुले, अद्याप येथे होऊं लागले नाहींत. पण त्यांचे प्रयत्न सुरू आहेत. मॅनेजर उत्साही आहेत. या स्टेशनपासून तीन मैलावर

जरंड्याचा डोंगर

आहे. तेथे गेलों. वाटेंत स्टेशनपासून अर्ध्या मैलावर वसना नदी लागते. तेथे स्नानसंध्या करून मग वर जावे. डोंगरावर पाणी सुळींच नाहीं. अर्ध्या डोंगरावरून पिण्याकरितां नोक्या शिकस्तेनें पाणी न्यावे लागते. हें पाणीसुद्धां सांठवलेलें आहे. अर्थात ते फारच अपुरे आहे. गडावर एक ब्राह्मण पुजारी व महंत याशिवाय कोणाची वस्ती नाहीं. रस्ता लहान पायऱ्यांचा व अरुंद आहे. पण अतिशय खडकाळ चढावाचा आहे. असा चढाव सुमारे एक मैल आहे. वर मास्तुतीचे कडकडीत स्थान आहे व त्याच्यामार्गे राममंदीर आहे. ह्या देवळाचा सभामंडप मोडलेला पुन्हां बांधीत आहेत. दगड चुनावगैरे सर्व तयार आहे. पण पाण्याच्या अभावीं ते सर्व काम तसेच राहिलें आहे. आतां पाऊस पडल्यावर बांधण्यास सुरवात होईल. येथे पाऊस फार त्रासाचा नसल्यामुळे त्यानें कामास फारसा प्रतिबंध होत नाहीं. हें स्थान कडकडीत असल्यामुळे येथे महाव्याधीचे लोक देवाची उपासना करून राहतात. ह्या डोंगराची पौराणिक आख्यायिका अशी आहे:—

राम अवतारीं लंकेत रावणांशीं युद्ध चालले असतां लक्ष्मणाला इंद्रजितार्ची शक्ती लागली. तिच्यावर औषध राम सेन्यातारल सुपेणनामक वानर वैद्यानें द्रोणागिरी वरिल अमृत संजीविनी नामक दिव्य वनस्पती सांगितली. त्याप्रमाणे मास्तुती हिमालयावरिल द्रोणागिरी नेत असतां त्याचे हें ढेकूळ पडले. तोच हाच जरंडा. यावर मास्तुतीचे सन्मानार्थ त्याचे देवालय स्थापन केले आहे. मास्तुतीचे देवालय जेथे जेथे असते, तेथे तेथे ते पहाडावर किंवा निर्जनस्थानीं, गांवाबाहेर पाण्यापासूनही दूर अशा ठिकाणीं बहुधा असते. कारण तेथे राहणारा किंवा त्याची सेवा करणारा मनुष्य मास्तुतीप्रमाणे काटक बनलाच पाहिजे. या डोंगरावर द्रोणागिरीप्रमाणे औषधी वनस्पती सांपडतात. ह्मणूनच हा द्रोणागिरीचा खडा अशा लोकांत समजूत पडली आहे. आणि हाच येथील तीर्थ महिमा

आहे. येथे अमृत संजीविनी आहे पण ती माहित नसल्यामुळे येथील महाव्या-
धीचे लोक सकाळ, संध्याकाळ सर्व डोंगरभर फिरून जी वनस्पती मिळेल तिचे
एकेक पान खात असतात. अशा योगाने कधीतरी अमृत संजीविनीचे पान
घोटांत जाऊन ते महाव्याधीपासून मुक्त होऊन जातात. कोणाचे दमे, खोकले,
फोटदुखी, नानाप्रकारचे वात, कडकी, उष्णता, वगैरे निघून जाऊन श्रीमारुतीचे
प्रसादाने ते दिव्य देही होऊन परत गेले आहेत. या प्रवासांत माझ्या अंगांत
फार कडकी आली होती ती जाईल काय, असे मी तेथील पुजाऱ्यास विचारिले.
त्यावर तेथील लोक झणाले तुमच्यापेक्षा महाव्याधी कमी की जास्त? तुम्हांच
अनुभव पहा. आणि अनुभव पाहताना एखादी विषारी वनस्पती घोटांत गेली
तर? त्यावर उत्तर आले की, या डोंगरावर विषारी वनस्पतीच नाहीत. विष
घालविणाऱ्या विषभंजरुच आहे. पण तुमच्यासारख्या सुधारकांचा देवावर
विश्वास नाही. तुम्हांस त्याने गुण यावयाचा नाही. तुम्हांस बाटलींतल औषधच
पाहिजेत! मग त्यांनी मृत्यु आला तरी चालेल! पैसे वाटेल तितके खर्च झाले
तरी चालतील. पण अगदीं निरुपाय झालेले लोकच श्रीमारुतीजवळ येऊन रांग-
मुक्त होऊन गेले आहेत असे मी ऐकिल्यावरून श्रीमारुतीवर विश्वास ठेऊन मीही
जातांना व येतांना तसे केले. जे जे झाड दृष्टीस पडले त्या लहान मोठ्या झाडांचे
एकेक पान खात होतो. चढतांना श्रम होतात व श्वासोश्वास जोराने चालतो,
यामुळे खाल्लेल्या पानांच्या रसाचे पचन चांगले होते. व लवकर गुण येतो. असे
माझ्याही अनुभवास आले. याने माझेही उष्णतेचे विकार कमी झाले. सारखे
मला भासले. मुख्यतः लघवीची उष्णता कमी झाली मी गेलो तो
शिशिर ऋतु होता यामुळे सर्व वनस्पती खराब्यासारख्या झाल्या होत्या. क्वचि-
तच वनस्पतीला पाने होती अर्थात ती अवशिष्ट राहिलेलीं फार जून होती.
पण चैत्र पूर्णिमेला (हनुमंत जयंतीला) यात्रा भरते. त्यावेळीं सर्व वनस्पतीला
भर येतो. त्यावेळीं अशा वनस्पती खाण्याची फार सोय असते. मी स्वतः
त्या वनस्पतींची चव घेतली ती अगदीं निरनिराळ्या प्रकारची लागली. अशा
प्रकारे पाने खातां खातां ज्याचे नशिबी अमृत संजीविनीचे पान लागेल त्याचा
देह दिव्य होईल. अमृत संजीविनीने कधीही मरण येत नाही असे नाही. तसे
लक्ष्मणाचे मरण कोठे टळले? आणि तसे मरण टळणे शक्य नाही. पण त्या
दिव्यौषधीने मनुष्य व्याधीपासून मुक्त होऊन त्याचे शरीर दिव्य बनून त्याला

इहलोकच्या सर्व सुखांचा अनुभव घेतां येईल. हें काय कमी सुख आहे ? सर्व व्याधिष्ट असें अमृत संजीवनीचें पान पोटांत जाईपर्यंत या डोंगरावर रोज निरनिराळ्या ठिकाणीं हिंडून पानें खात असतात. कोणाच्या नशिबी लवकर लागेल कोणाला उशीर लागेल. पण अमृत संजीवनी ह्या डोंगरावर खास आहे व तिच्या योगानें हे महाव्याधीचे अनुभव घेतात. निदान ती मिळेपर्यंत जीं पानें पोटांत जातात त्यांनीं रोग जास्त न होतां त्याचें शमन मात्र होतें एवढी गोष्ट मात्र निश्चयात्मक खरी आहे. असे हजारों रोगी बरे होऊन गेले. पण यावरील अमृत संजीवनी कोठली ? याचा अद्यापपर्यंत कोणालाही तपास लागला नाही !!! हा दैवी चमत्कार आहे.

वर देवळा सभोंवती धर्मशाळा आहेत. खालून सिधा सामग्री घेऊन श्रीचा अनुग्रह होईपर्यंत राहिल्यास इच्छित फळ खात्रीनें मिळेल यापेक्षां आणखी तीर्थ महिमा कोणता पाहिजे ? येथें पुजारी आहेत. त्यांचे मार्फत मी देवब्राह्मण केला नंतर जरंब्याहून सात मैलावर

माहुली

गांव आहे, तेथें गेलों. हा सडकेनें जरा लांब आहे. पण शेतांतल्या मधल्या वाटेनें जवळ आहे पण ती वाट माहितीशिवाय भिळणार नाही. माहुली हे गांव दोन आहेत. एक क्षेत्र माहुली व दुसरी संगम माहुली. क्षेत्र माहुली कृष्णेचे काठीं आहे. हा गांव पेशवाईतील प्रसिद्ध न्यायाधीश रामशास्त्री प्रभुणे या तेजस्वी पुरुषाची ही जन्मभूमी आहे. हल्लीं यांचा येथें वंशही राहिला नाही. गांव अगदीं लहान खेडें आहे. हा इंग्लिश हद्दींत आहे. कृष्णाबाईस येथें प्रशस्त घाट असून घाटांवर तीन चार प्रसिद्ध देवालये आहेत. या कृष्णा घाटावर हल्लीं एका संन्याशांनें बदरि नारायणाचें देवालय बांधले आहे. भूर्ती पांढऱ्या संगमरवरी दगडाच्या मुख्य बदरि नारायणासारख्या चांगल्या आहेत. देवस्थानीं अंधार आहे ह्मणून देवाचे पुढें मोठा आरसा ठेऊन त्याचे योगानें देवावर नीट सरळ प्रकाश पडेल अशी फार उत्तम योजना केली आहे. हा आरसा दिन माना-प्रमाणें फिरवावा लागतो. व तशी फिरविण्याची याची योजना केली आहे. जवळ दत्तात्रयाचें देऊळ आहे. त्यांत त्या संन्याशाचें लहानसें पुस्तकालय आहे. तींत आद्य शंकराचार्यांची, वेदव्यासांची व वाल्मिकीची अशा ओईल पेंटि-

गच्या उत्तम तसबिरी पाहावयास मिळाल्या. तसबिरी ३ x २॥ फूट लांबी
रुंदीच्या असून भव्य व प्रेक्षणीय आहेत. मी विचारिले ह्या तसबिरी तुम्ही
कशावरून काढल्या? तर त्याने सांगितले, आजपर्यंत या महा पुरुषांच्य
जितक्या तसबिरी प्रसिद्ध झाल्या आहेत, त्यांतील दोष काढून ह्या बनविल्या
आहेत. दोष कसे काढलेत? तर त्यांचे संबधाने ग्रंथांत जे वर्णन आहे व
त्यांनी ज्या आश्रमाचा स्वीकार केला होता त्या आश्रमाचे विरुद्ध आचरणाचे
जे भाग पूर्वीच्या चित्रांत दाखविले होते ते दुरुस्त करून त्या सांप्रदायाप्रमाणे
काढले आहेत. अशा विकृत मिळतात काय? तर नाहीत. हे संन्यासी कर्नाट-
कांतील होते. त्यांनी माझे स्वागतार्थ आपल्या तुंब्यांतील गंगोदक पिण्यास
दिले व थोडा खजूर खावयास दिला. यांच्या पोथ्या व पुस्तक संग्रह पाहिल्या-
मुळे आपण वेदकालीन संत ऋषींच्या आश्रमांतच शिरले आहो असे वाटले.
पुस्तक संग्रहांत अर्थात सर्व धार्मिक ग्रंथ व त्यांची भाष्ये आहेत. पण या
स्वामींची शिष्यशाखा येथे कोठे दिसली नाही व समजलीही नाही. यामुळे
ही व्यवस्था पुढे कोण चालविणार? त्याबद्दल विचारच पडला. यानंतर मी

संगम माहुलीस

गेलो. हे ठिकाण सांगली संस्थानांत आहे. हे कृष्णा वेण्या यांचे संगमावर
आहे. पहिली माहुली कृष्णेच्या काठी व ही माहुली वेण्येच्या काठी संगमा-
पर्यंत पसरली आहे. कृष्णा माहात्म्यांत ह्या संगमाचे सुरस वर्णन आहे. या
संगमावर संगमनाथाचे शिवस्थान आहे. त्याचे दगडी काम व पुढील दिपमाळीचे
काम हा एक उत्कृष्ट कारागिरीचा नमुना आहे. लोक सांगतात नवीन गव्हर्नर
आला ह्मणजे तो इकडे येतो व या देवळाचा व दिपमाळेचा फोटो घेतल्या-
शिवाय जात नाही. इतके ते काम उत्तम आहे. फोटो काढून घेण्यासारख्या
दगडी कळाकुसरीच्या या इमारती आहेत खऱ्या. या संगम माहुलीवरच सर्व
तीर्थविधी केला जातो. व मीही तसाच केला. श्रीगंगेप्रमाणेच श्रीकृष्णेचा
सोहोळा उगमापासून मुखापर्यंत प्रत्येक ठिकाणी फारच थाटाचा होतो. याचे
वर्णन यथावकाश ठिकठिकाणी पुढे येईलच. या उत्सवाचे कारण तिचा तीर्थ-
महिमा हेच आहे. तीर्थ महिमा असा की हिचा प्रवाह फार मोठा नाही. अगदी
लहान आहे. व पावसाळाच्या सुमारास तो अगदी बंदही होतो. तरी तिचे

रुग्मापासून मुखापर्यंत जीं गांवे व शहरें आहेत, त्या प्रत्येक शहरचे सर्व विधी तिचेच घाटावर होतात. त्या गांवां हिच्याशिवाय दुसरें पाणीच नाही. असें जरी आहे तरी पुढील प्रत्येक गांवां तिचा प्रवाह तरुण व रूपसुंदर कुमारिकेप्रमाणें तेजस्वीच असतो. ह्मणजे पाणी अत्यंत स्वच्छ, आनंददायी, व रोगबीजे नाहींसें करणारें असून गांवची बागबागाईत करून देणारें आहे. खऱ्या संपत्तीत भर टाकणारा असा हिचा प्रवाह असल्यामुळे लोक कृतज्ञता बुद्धीनें हिचा गौरव करितात. यांत जास्त काय आहे? कृष्णा कांठचा भाजीपाला वांगी मिरच्या इतकेच नव्हे तर सर्व धनधान्य संपत्ती श्रीगंगेप्रमाणेंच विपूल व तेजस्वी असते. अशी हिची सर्वत्र प्रख्याती आहे. हा काय तीर्थ महिमा थोडा आहे? या तीर्थ महिमामुळेच श्रीगंगा बारा वर्षांनीं कां होईना पण आपल्या बहिणीला कन्यागतीं एकदां तरी भेटिला येते व ती एक वर्षभर राहते. निदान असें मानण्यांत तरी येतें. अर्थांत ह्या दोन्हीं नद्या जनतेच्या दृष्टीनें सारख्याच उपयोगाच्या आहेत. यानंतर मी

सातारा

येथें जाण्यास निघालों. सातारा हा येथून पश्चिमेस तीन मैलांवर आहे. जाण्यास चांगली धोपट सडक आहे. सातारा येथें धार्मिक तीर्थविधी कांहीं नाही. पण हें ऐतिहासिक स्थळ आहे. श्रीशाहू महाराजांचे कारकिर्दीत कांहीं वेळ तरी सर्व हिंदुस्थानचीं राज्यसूत्रें येथून हालत होती. ह्मणजे आजच्या दिल्लीचा मान याला पूर्वी होता. ह्मणून ह्या जुन्या वैभव संपन्न राजधानीचें मोडक्या तोडक्या स्थितीत कां होईना पण ऐतिहासिक प्रेमी मनुष्याला हें अत्यंत पवित्र तीर्थ आहे, असेंच वाटेल.

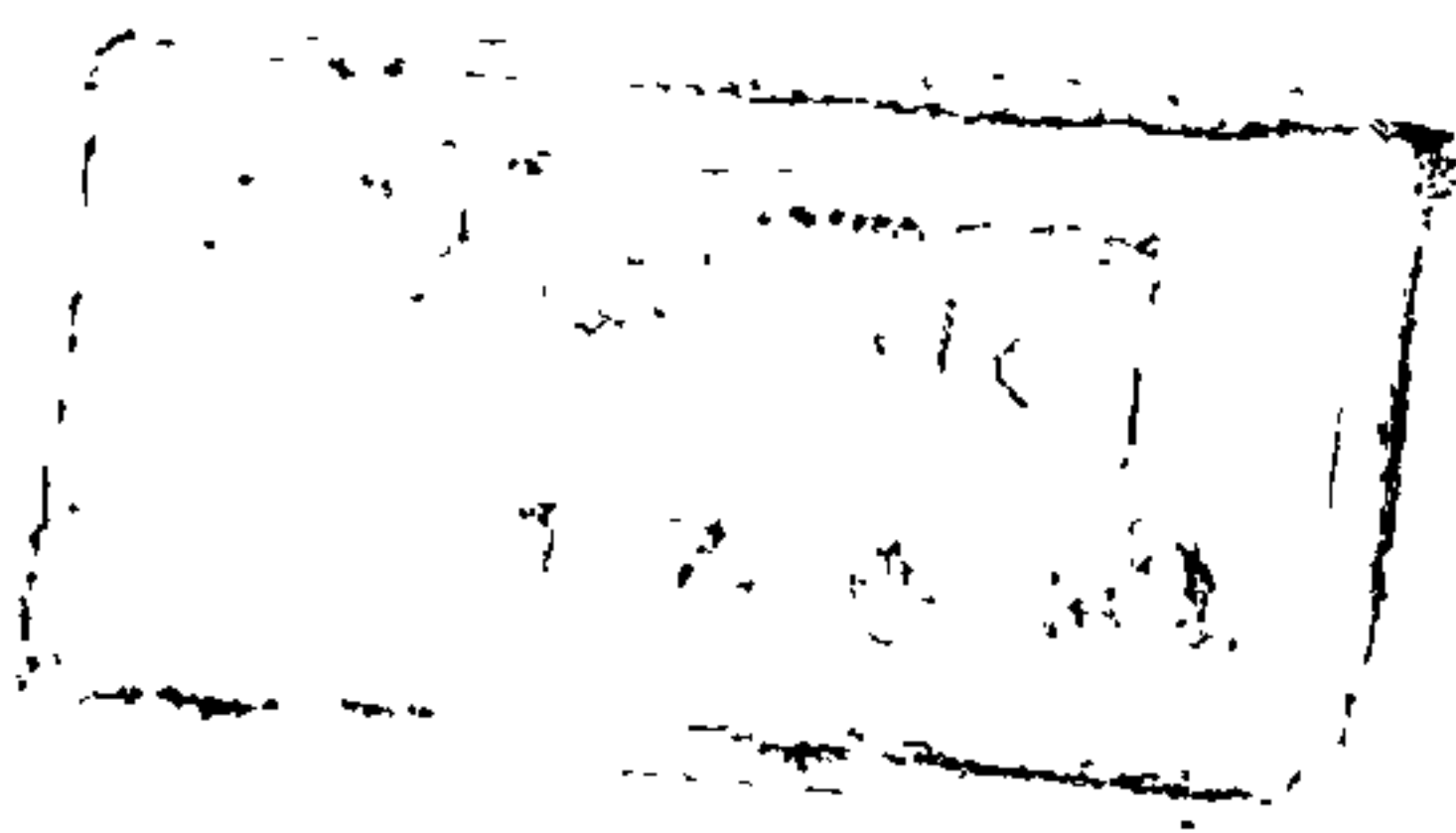
सातान्यास मराठे शाहीची मुहूर्तमेढ श्रीशाहूमहाराजांनीं रोविली पण तिच्यावर बांधकाम कोणीच केलें नाही. बांधकाम होणार तों ती जागा बदलून त्यावेळचे राज्याचे चालक पेशवे यांनीं कांहीं राजकारणामुळे त्यानें ती मुहूर्तमेढ पुण्यास नेली. प्रथम मराठी राज्याची स्थापना शिवाजी महाराजांनीं राजगडास केली. तेथून ही राजलक्ष्मी रायगडास गेली. पुढें डोंगरी जंगली राहणें सोडून सातान्यासारख्या मैदानी ठिकाणीं ती राजरोस आली. पुढें आपल्या उन्नतीकरितां व वैभव दाखविण्याकरितां भर तारुण्यांत तेथून ती

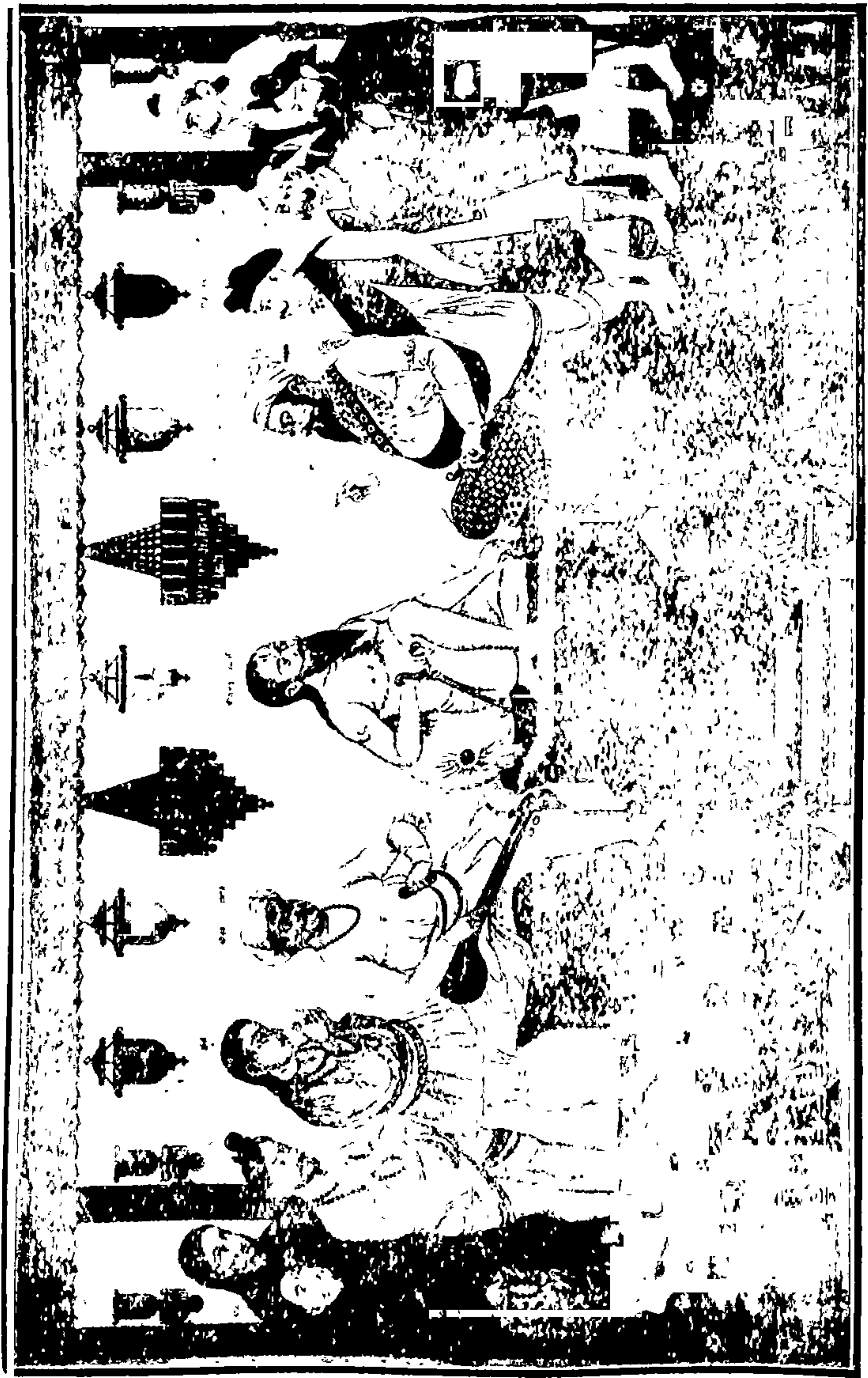
पुण्यास आली. आणि तेथून ती सार्वभौम पदाकरितां किंवा पांडवाप्रमाणे
 दिग्विजयी होण्याकरितां पांडवांच्या इंद्रप्रस्थास किंवा नव्या दिल्लीस जाणार
 होती इतक्यांत तिला क्षयाची भावना होऊन ती दिवंगत झाली!!
 अशा-रीतीने मसठे-शाहीच्या-राजधानीला सुखाची किंवा शांततेची किंवा पूर्ण
 वैभव दाखविण्याजोगी किंवा कर्तृत्व दाखविण्याजोगी संधीच तिला सांपडली
 नाही! यामुळे मराठी राज्याचे एकत्र वैभव कोठेच दिसत नाही. सर्व हिंदु-
 स्थानांत तिचा पादसंचार मात्र दिसतो. हल्लीसुद्धां सातान्यास जुना राजवाडा,
 नवा राजवाडा ह्या इमारती आज पाहण्यासारख्या आहेत. पण त्या पाहूनसुद्धां
 आजच्या स्थितीच्या राजवाड्याची कल्पना होत नाही. जुने राजवाड्याचा
 विस्तार मात्र मोठा आहे. इतका की, हल्लीच्या सरकारच्या सर्व कोर्ट कचेऱ्या,
 इंग्रजी शाळा, मराठी शाळा, म्युनिसिपल ऑफिस हीं सर्व त्यांत प्रशस्तपणे
 राहिलीं आहेत. पण एखाद्या साधारण सरदाराच्या घरापेक्षां ह्यांत कांहीं विशेष
 सोयी किंवा वैभव आतां कोठे दिसत नाही. आतां वैभव गेलें असलें तरी पण
 जुनीं कोरीव लेणीं, देवळें, मशीदी, घुमट अथवा दर्गे पाहून त्या काळच्या वैभ-
 वाची व कारागिरीची कल्पना होते. त्यासारखी ह्या देखाव्यानें होत नाही. फक्त
 राजवाड्याचे काम मजबूतीच्या दृष्टीनें चांगलें आहे. इतकें की, राजवाडा बांध-
 ल्यापासून आजपर्यंत त्यांची रिपेर नाही! फार काय? चुन्यांत बसविलेलीं त्यांची
 फुटलेलीं कौलेंसुद्धां दुरुस्त केलीं नाहीत! तरी रंगासुद्धां त्याचे अद्याप नाविन्य व
 भव्यपणा कायम आहे. शाहूमहाराज फार विलासी होते. जलक्रीडेचा हौस त्यांना
 फार होती ह्मणून राजवाड्यांत जिकडे तिकडे कारंजीं, पुष्करणी, हौद, यांची
 रेलचेल आहे. यथे एक जलमंदीर आहे. त्याचे सभोंवती तीन तीन हातावर
 कारंजीं आहेत. तीं सर्व सुरू होऊन सभोंवती पाणी भरल्यावर ह्या जलमंदीराची
 शोभा विशेष दिसते.

सातान्या जवळ दक्षिणेच्या टेकडीवर अजिंक्यतारा नांवाचा किल्ला आहे.
 त्यांतही आतां देवी भंगळाई हिचे देवळाशिवाय कांहीं पाहण्यासारखें राहिलें
 नाही. स्वराज्य असतांना हा किल्ला घेण्यास अजिंक्य होता ह्मणून याला अजिं-
 क्यतारा ह्मणत; त्याचाच अपभ्रंश अजिमतारा झाला आहे. औरंगजेबाचा मुलगा
 अजीमशहा यांच्या कल्पनेनें हा किल्ला मिळाला ह्मणून औरंगजेबानें त्याला अजि-
 मतारा नांव दिलें. हल्लीं सातारा हें जिऱ्याचे ठिकाण झालें आहे. हल्लींच्या काळ-

प्रमाणें पोकळ वैभव वं देखावा जिंकडे तिकडे पसरला आहे. हल्ली सातान्यास दुमजलीपेशां जास्त मजल्यांच्या इमारती नाहीत. शहराचा विस्तार मोठा आहे व तो अजिमताच्या डोंगराच्या पायथ्यापासून खाली उतरत आला आहे. हल्ली हें शहर प्लेगमुळें मोडकळीस आलें आहे. ह्या शहरास पाण्याचा पुरवठा पश्चिमेकडील यवतेश्वराच्या डोंगरांतून आहे. त्याचे रस्त्यावर महादर्याचा मोठा तलाव शहरापासून पाऊण मैलावर बांधला आहे. व तेथून नळानें इकडे पाणी शहरांत आणिलें आहे. सातान्यास जुनी देवता मंदिरे प्रसिद्ध आहेत. पण त्या देवळांत कांहीं सुधारणा नाही. हल्ली सातान्यास प्रवासी मनुष्यास उतरण्याची व राहण्याची मोठी सोय झाली आहे. येथें आतां नव्या पद्धतीच्या खाणावळीच निघाल्या आहेत. यांत जेवणाची व राहण्याची सोय होते. अशा खाणावळींतच मी उतरलों होतो व भोवतालच्या गांवीं हिंडत होतो.

त्याठिकाणीं मी एक ब्राह्मणाची बाई पाहिली तिला एकच पाय होता. दुसरा पाय अगदीं लहानपणापासून देवीनें किंवा इतर कशानें गेला होता. त्याचा कांहीं अवशेषही राहिला नव्हता. तरीही ती वयांत आल्यावर एका पायानेंच चालूं लागली. हातांत काठी किंवा कुबडी न घेतां टुण्टुण उड्या मारीत चाललेली मी पाहिली आहे ! एका पायाच्या मनुष्याला निराधार उभें राहतां सुद्धां येत नाही. पण ही तासतास उभी राहते !! इतकेंच नव्हे तर कडेवर धागर घेऊच एका पायानें हातांत कांहीं एक न घेतां किंवा कशास न धरतां जिना चढून जाते असें ह्मणतात. यापेक्षां आश्चर्य कोणतें !! ही बाई ब्राह्मणाची होती. अर्थांत ती वयांत आल्यावर तिचें लग्न करून दिलें. तिचा नवरा पोलिसांत शिपाई होता. ती अशी अपंगु होती तरी तिनें अभिमानानें आपला संसार मोठ्या थाटानें मांडिला होता. तिला एक मूल सुद्धां झालें होतें. पण तें मेलें. दुर्दैवानें तिचा नवराही मेला व तिला वैधव्य आलें. इतकेंच नव्हे तर तिला सासरचें कोणी राहिलें नाही व माहेरचेंही राहिलें नाही. तेव्हां येथलि एका वकिलानें तिची तरफदारी सरकारांत करून नवऱ्याच्या नोकराचें तिला सात रुपये पेन्शन देवाविलें. तरी तेवढ्यावर ती संतोषीत न राहतां महत्वाकांक्षेनें तिनें शिक्षणाला आरंभ केला व मेडिकल स्कूलमध्ये नर्सचें काम शिकण्याकरितां ती जाऊं लागली. रडत बसली नाही, किंवा भीक मागूं लागली नाही !! प्रयत्नी मनुष्यास काय कारितां येणार नाही ? प्राप्त झालेल्या किंवा खडतर परिस्थितीला सुद्धां ती कंटा-

रामदासस्वामी (परळी सज्जनगड)

ळली नाही. शाबास तिची, धन्य तिची, पुरुषापेक्षां तिचे धैर्य असामान्य खरे!!
श्रवासांत किंवा यात्रेत, परमेश्वराने मला असे-विलक्षण चमत्कार दाखविले व
कर्तृत्वाची मर्यादा कोठपर्यंत नेतां येते, याचा चमत्कार दाखविला. त्या परमेश्व-
राच्या गुणानुवादाकरतांच मी ही गोष्ट मुद्दाम लिहिली आहे.

हल्लीं सातान्यास सातारच्या राजवंशांतील महाराज आहेत. पण त्यांससुद्धां
त्यांच्या पूर्वजांनीं बांधलेला राजवाडा उपभोगण्यास मिळाला नाही. जणु काय ते
त्या राजवाड्यांत आतां राहण्यास योग्य नाहीत ! कदाचित आपल्या पूर्वजांचे
एखाद्यास स्मरण होऊन तो एकटासुद्धां भलतेच करील ! राजवाड्यांत भवानी-
देवी ज्या सिंहासनी होती तेथे आतां जज्जसाहेब न्याय करित वसले आहेत. व
ज्याठिकाणीं तिचे भक्त तिची पूजा अर्चा करित होते, तेथे वकील लोक हल्लींच्या
काळच्या खऱ्या खोऱ्याचा काथ्याकूट करित आहेत. व भवानीस तेथून काढून
एक बाजूस तपःश्रया करित ठेविली आहे ! तसेच हल्लींच्या राजेसाहेबांस एक
लहानसें घर दिलें आहे. राजवैभवार्थ देवडी, चौघडा, हत्ती, अंबारी, वगैरे सर्व
ऐश्वर्य ठेवावे लागते. पण उत्पन्न कमी झाल्यामुळे काप जाऊन भोके राहिल्याप्र-
माणें हें होत आहे. पण त्यास इलाज नाही. आतां त्यांचा अधिकार राजवाड्याबाहेर
किंवा जनानखान्याबाहेर नाही. माझ्या समजुतीनें हें नुसतें दुःख देणारें गतवै-
भव टाकून देऊन जें वेतन मिळत असेल त्याच वेतानें निर्वाह करून उरलेला
पैसा देशकार्याकरितां लावावा. ह्यणजे एखादा कारखाना चालवावा. त्या योगें
पैसे वाढून होतकरू लोकांस उत्तेजन व गरीब लोकांस मजुरी मिळाल्यामुळे त्यांस
उत्तेजन येऊन राजेसाहेबांस ते दुवा देतील. जुनें राजवैभव आतां पाहणेससुद्धां
मिळणार नाही. सबब त्याचे रक्षण करणें जरूर खरे पण त्यानें पुरें पडत नाही.
मग व्यर्थ हसूं करून घेण्यांत अर्थ तरी काय ? 'कालाय तस्मै नमः' असें
ह्यणून समजूत करून घेणें भाग आहे. पण हे विचार राजघराण्यांतील लोकांस
पटणार नाहीत. असो. सातान्याजवळ पश्चिमेस श्रीसमर्थांचे

परळी ऊर्फ सज्जनगड

हें समाधीचें स्थान आहे. समर्थांची योग्यता सर्व संतमंडळामध्ये मोठी आहे.
तशी ती राजकारणी पुरुषांतही आहे. ह्यणजे त्यांनीं इहलोक व परलोक या
दोघां विषयीं विचार केला आहे. ह्यणूनच त्यांस समर्थ ह्यणजे सर्व बाजूंचे यथार्थ

समर्थन करणारे किंवा अधिकारी, किंवा हवें तें देणारे असें नांव मिळालें होतें. सर्व संतभंडळींनीं लोकांस उपदेश केला कीं, प्रपंचांत कांहीं अर्थ नाहीं. परमार्थाचें श्रेष्ठत्व मोठें आहे. जणुकाय सर्वानांच अंगाला राख फासून गोसावडे व्हावें ! खरोखर गोसावडे होणें सोपें नाहीं. जवळ जवळ ते तसें होणें अशक्यच आहे हेंच खरें, पण उपदेशाप्रमाणें सर्व लोक झाले अशी कल्पना केली तर अशा गोसाव्यास हल्लीं खावयास तरी कोण घालील ? याचा विचार कोणत्याही साधूनें केला नाहीं. तो रामदासांनीं केला ह्मणून त्यांची योग्यता मोठी. त्यांच्या उपदेशाचें सारामृत मुख्यतः खाली लिहिलेल्या त्यांच्या पद्यांतच आहे.

आधीं प्रपंच करावा नेटका ॥ मग घ्यावें परमार्थ विवेका ॥

प्रपंच सांडून परमार्थ कराळ ॥ तेणें तुझीं कष्टी व्हाळ ॥

प्रपंच सोडूनि परमार्थ घेतां ॥ तरी अन्न मिळेना खावयाला ॥
मग तया करंठ्याला परमार्थ कैचा ?

एक हरिकथा निरूपण ॥ दुसरें तें राजकारण ॥
तिसरें तें सावधपण सर्व विषयीं ॥

श्रेष्ठीं जें जें मिळविलें ॥ त्यासाठीं भांडत बैसलें ॥
मग तेथें फावलें गनिमासी ॥

आहे तितकें जतन करावें ॥ पुढें आणिक वाढवावें ॥
महाराष्ट्र राज्य वाढवावें ॥ जिकडे तिकडे ॥

राजकारण बहुत करावें ॥ परंतु तें कळूच न द्यावें ॥

हल्लो राजकारणाची जिकडे तिकडे बडबडच चालली आहे; खरें राजकारण कसें असतें याचा यांनां गंधच नाही. हे नियम समर्थानीं खाली दिले आहेत.

देव मस्तकीं धरावा ॥ अवघा हल कल्लोळ करावा ॥
मुलुख बुडावा किं बुडवावा ॥ धर्म संस्थापने साठी ॥

प्रसंग समय ओळखावा ॥ धीर बहुत असावा ॥

जां बहुतांचें सोसेना ॥ त्यास बहुत लोक मिळेना ॥

धर्मासाठीं मरावें ॥ मरावें परीं कीर्तिरूपें उरावें ॥

मराठा तितका मेळवावा ॥ महाराष्ट्र धर्म वाढवावा ॥
ये विषयीं न करितां तकवा ॥ पूर्वज हासती ॥
मरण हांक तो चुकेना ॥ देह वांचवितां वाचेना ॥
विवेकीं होउनी समजाना ॥ काय करावें ? ॥

एक जाती दोन जाती पावला (बाटला) ॥ तो कैसा ह्मणावा भला ? ॥

तुझां सकळांसि कोप आला ॥ तरी क्षमा केली पाहिजे ॥

असा बहुमोल उपदेश करून त्यांनीं महाराष्ट्रीयाना कायमचें ऋणी करून ठेविलें आहे. यांचे विषयीं मोरोपंत कवीनांसुद्धां फार उदार उद्गार काढले आहेत.

शिवरायास ज्ञानद जो । जैसा तो याज्ञवल्क्य जनकास ॥

तरले भवार्णवीं बहु । दृढतर त्याची धरूनि जनकास ॥

(मोरोपंत)

असा निधड्या छातीचा उपदेश त्यांनींच केला व तो राजापासून रंकापर्यंत सर्वांना पटून ठिकठिकाणीं त्यांनीं मठस्थापना करून सर्व देश जागा करून अभिमानी बनविला त्या साधूची योग्यता किती मानावी ?

चतुर्विध पुरुषार्थाचा उपक्रम तरी असाच आहे. प्रथम धर्म नंतर त्यापासून अर्थ नंतर काम आणि शेवटी मोक्ष ह्यांज्ये प्रथम स्वधर्माने वागावे निदान वागण्यास शिकावे. नंतर त्याची जागृती ठेऊन पैसा मिळवावा. घरदार, कुटुंब, गुरेढोरे यांचे पोषण करावे. स्वदेशाच्या उपयोगी पडावे. पण सर्वस्वाचा लोभ न धरितां त्याचा त्याग करावा. सर्वस्वाचा म्हणजे आपल्या शरिराचासुद्धा प्रसंग आल्यास मनाने त्याचा त्याग करावा. म्हणजे मोक्ष कांहीं लांब नाही. ही परंपरा कायम ठेऊन मग मोक्षाकरितां मन संसारांतून काढावयाला शिकावे. संसारांतून मन एकदम निघणार नाही. सवव प्रथम परोपकाराकडे लक्ष देत जाऊन स्वार्थ सोडून परमार्थ स्वीकारावा. असें होतां होतां तो मार्ग सुलभ होतो. समर्थानीं लोकांच्या उपदेशाकरितां दासबोध ग्रंथ केला आहे. त्यांत ह्या सर्व गोष्टींचा खुलासा केला आहे. तो यथे करण्याचे कारण नाही. पण महाराष्ट्रांत धर्माभिमान, क्षात्रतेज, आत्मविश्वास, आणि बुद्धिर्वर्चस्व उत्पन्न करण्याचे सर्व श्रेय रामदासांकडे देणे योग्य आहे. फार काय, महाराष्ट्रास श्रेष्ठता आणण्यास हेच साधु खरोखर कारणीभूत झाले आहेत.

अग्रतः चतुरोवेदाः पृष्टतः सशरंधनुः ।

इदं ब्राह्म इदं क्षात्रं शापादपि शरादपि ॥

परशुरामाला ब्रह्मतेज व क्षात्र सामर्थ्य हीं मूळ श्री शंकरापासूनच प्राप्त झाल्यामुळे तो मूर्तिमंत अतुल पराक्रमी व सामर्थ्यवान झाला होता ह्यापून हे व्यासानीं परशुरामाविषयी काढलेले उद्गार, रामदासांनाही जवळ जवळ पूर्ण लागू पडतात. त्यांनीं जिकडे तिकडे मारुतीची स्थापना करून आपल्या सांप्रदायी मठाची स्थापना केली. व धर्म जागृती करून महाराष्ट्र देश खडबडून जागा केला. त्यांनीं धर्माचा पाया मजबूत केला. व त्यावर राजकारणाची इमारत बांधली. हल्लींचे पुढारी तो धर्माचा पाया उखळून नवा कच्चा भरून राजकारणाच्या नुसत्या गोष्टी वोलत आहेत त्या त्यांच्या सिद्धीस कशा जातील? अशा साधूंचे महाराष्ट्रीयानीं उत्साह करून त्यांचे गुणवर्णन कीर्तन करित वसणे व त्याप्रमाणे शरीरावर तुळशीपत्र ठेऊन वागणे हे त्यांचे कर्तव्य होय. निदान अशा महापुरुषांच्या समाधीचे तरी एकवार दर्शन घेऊन मन पावन करून घ्यावे. म्हणून मी या दर्शनास आलों. तरवारी शिवाय नुसत्या वाङ्मयानेसुद्धा राज्यांत उलाढाली करतां येतात हे रामदासस्वामी, नानाफडणवीस, यांनीं

सिद्ध करून दिलें आहे. अर्थात् ते अवतारी पुरुष खरे. तेव्हां देवांचे यात्रेबरोबर यांचीही यात्रा करणें जरूर आहे. आतां रामदासांनीं आपला संसार बुडविला मग लोकांना संसाराचा उपदेश कशाला केला ? असें कोणी ह्मणतील तर रामदास स्वामींचा संसार लोकांच्या प्रमाणें आपआपल्या बायका मुलांच्या इतकाच नव्हता. सर्व महाराष्ट्रभर होता हें त्यांनीं विसरूं नये. समर्थांचे वेळीं धर्मावर सक्रीय हल्ले होत होते. तरी त्यांनीं त्यांत भेद पडूं दिला नाहीं. हल्लीं परके लोक आमचें धर्मरूपी घर खिळखिळें झालें आहे, तें आजच्या समाजस्थैर्यास असमर्थ झालें आहे, असें सांगतात व आमचे विद्वान तें खरें मानून उंटावरच्या शहाण्याप्रमाणें त्याची मोडतोड करून दुरुस्ती करूं लागले आहेत. कोणी ह्मणतो सोंवळें ओवळें प्रथम सोडून अस्पृश्यता निवारण करा. दुसरा ह्मणतो स्त्रियांना पुरुषांसारखें एके ठिकाणीं वसून शिक्षण द्या. प्रौढ विवाह करा. विधवा विवाह करा. वर योजनेचें कामच त्यांच्याकडे द्या. तिसरा ह्मणतो निरक्षरता काढूनच टाका. कोणी ह्मणतो जातीभेद काढून टाका. निदान पूर्वीच्या चार तरी जाती करा, कोणी ह्मणतो मांसाहार करा. असा प्रत्येकजण पाश्चात्यांच्या शिकवणीचा आधार घेऊन आपल्या विद्वत्तेचें निशाण हातीं घेऊन घरच्या ह्याताररूप जनतेपुढें नाचत आहे. पण ह्यातारी ह्मणते, अशा नाचण्याचा परिणाम चांगला होणार नाहीं आणि त्याप्रमाणें हल्लीं प्रत्ययही येत आहे व पुढें येईलही. आपल्या धर्मांनीं कोणता व्यवहार आडविला आहे ? प्रसंगार्थ आपद्धर्म सांगितले आहेतच. पण तेच नियम धरून कसें चालेल ? धर्मशासन असल्यावांचून किंवा त्याचें बंधन मनानें तरी मानिल्यावांचून धर्म संवधानें समाज स्थिर कसा राहील ? आणि असे नियम वारंवार बदलित गेल्यास हिंदूधर्माचें अस्तित्वच राहणार नाहीं. हल्लीं जगांत हवे तेवढे धर्म आहेत. पण त्यांची अशी सुधारणा होत आहे काय ? राजकर्त्यांचा ख्रिस्तीधर्म आहे. ते त्याची कोठें सुधारणा करतात ? अमेरिकेंत मनुष्याची उत्पत्ती माकडापासून झाली आहे असें नैतिक तात्विक ज्ञान शिकविणाऱ्या शिक्षकाला शिक्का झाली आहे, हें लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे. वस्तुतः हा शास्त्रीय विषय आहे पण तोसुद्धा त्यांस रुचला नाहीं. समाज हा धर्माप्रमाणें तंतोतंत न वागतां मार्गें पुढें वागतोच पण त्याप्रमाणें नियम करीत गेल्यास समाजाच्या व धर्माच्या ठिकच्या ठिकच्या उडाल्याशिवाय राहणारच नाहींत. आमच्या धर्मास पूर्वीप्रमाणें धर्म-

शासन मिळाल्यास किंवा अशा उचापती न केल्यास हाच धर्म पूर्वीप्रमाणे समाज बंधनासः सर्वात श्रेष्ठ आहे, असे प्रत्ययास आल्यावांचून राहणार नाही. या संबंधी पुढील हंसान्योक्ति खरोखर विचार करण्यासारखी आहे.

कस्त्वं लाहेत लाचनास्त्रचरणो हंसः कुतो मानसात्
किंतत्रास्ति सुवर्णं पंकजवनान्धंभः सुधा सन्निभं
रत्नानां निचयः प्रवाल मणयो वैडूर्य लोहः क्वचित्
शंवूकाः किमुतत्र संतिच बहैराकर्ण्य ही ही कृतं ॥ १ ॥

स्वर्गातल्या दिव्य मानस सरोवराच्या राहाणीला कंटाळून हंस सुवर्णभूमीच्या आणि तिची मजा पाहाण्याकरितां हिमालय ओलांडून आले ! त्यांना एका डबक्यांत कांहीं बगळे, मासे, मारतांना दिसले ते त्यांच्याप्रमाणे शुभ्र असल्यामुळे हे आपल्या जातीचे असावे अस त्यांना वाटून ते प्रथम तेथे खाली उतरले. त्यांना पाहून बगळे त्यांना विचारतात, कायहो लालचोचीचे तुमचे डोळे व पायही सुंदर लाल आहेत; रंग आमच्यापेक्षाही शुभ्र आहे ! वर आपले नांव काय ? आम्हाला हंस म्हणतात. कोटून आलेत ? मानस सरोवरांतून. काय तेथे आहे ? अमृताप्रमाणे उदक असून त्यांत सुवर्ण कमळे आहेत. पोंवळी वैडूर्य वगैरे नानाप्रकारचीं रत्ने आहेत, वगैरे सांगितले तेव्हां बगळे एकमेकांकडे पाहू लागले, कारण त्यांत त्यांच्या ओळखीचे एकही नव्हते ! अगोदर हंस हे नांवच माहित नव्हते मग अमृतजल सुवर्णकमळे, रत्ने वगैरे कोटून माहित असणार ? तेव्हां निरुपाय होऊन त्यांनी आपल्या ओळखीचा (खाण्याचा) पदार्थ त्यांनी विचारला. कायहो तेथे मासे, खेकडे, गोगलगाई वगैरे आहेत काय ? असे घाणरडे पदार्थ आमचेकडे नाहीत. तेव्हां सगळे ही ही करून हंसले !

हाच अगदी प्रकार पाश्चात्यांत व आमच्यांत आहे ! अगदी आरंभी आमच्याकडील एका सुशिक्षिताची एका युरोपीयनाशी मैत्री जमल्यामुळे त्यांच्या मंडळींत त्याला जाण्याचा प्रसंग आला. त्यावेळी त्यांची पुढील प्रश्नोत्तरे झाली. तुम्ही कोण ?—आर्य. तुमच्या धर्मात काय आहे ? श्रमविभागाला योग्य अशा जाती आहेत. श्रेष्ठकुटुंब पद्धती आहेत. लोक पापभीरु व आचार संपन्न आहेत. राजापासून रंकापर्यंत सर्व लोक प्रेमात व आनंदांत आहेत. तेव्हां प्रापेकी त्यांना एकही पटले नाही. तेव्हां त्यांनी त्याला विचारले कायहो, तुमच्यात व्यक्तिस्वातंत्र्य, स्त्री स्वातंत्र्य आहे काय ? आम्ही जसे वाटेल त्याची बायली त्याच्या-

समक्ष घेऊन तिजबरोबर नाचतो तसे तुमच्यांत नाचतात काय ? छे छे! आम-
च्यांत पातिव्रत्य फार कडक आहे, परस्त्रीकडे पाहावयाचे सुद्धा नाहीं !! तेव्हां
सर्व लोक त्याला हंसले. तेव्हां हे श्रेष्ठ राजकर्ते असून आपल्याला हंसले
म्हणून त्याला वाईट वाटून त्याने आपल्या मंडळीला आपले अवनतीची व
राज्य मिळविण्याचीही गुरुकिल्ली सांगितली. तेव्हां ते सर्व एकाच प्रकारचे
शाळेत तयार झाले असल्यामुळे ती सर्वास पटली व सर्वच स्त्रीशिक्षण स्त्रीशिक्षण
असा घोष करू लागले ! पण आत्मभाव कायम ठेवणे हे एकंदर शिक्षणाचे खरे
तत्व कोणालाच समजले नाही व सर्वजण स्त्रीशिक्षणाचे, स्त्री स्वातंत्र्याचे उपदेश
करू लागले ! ही लांब्या कोल्हाप्रमाणे स्थिती झाली ! पण त्याचा परिणाम
पुढील हंसान्योक्तीप्रमाणे झाल्याशिवाय राहणार नाहीं हे लक्षांत ठेवावे. आमचा
सुशिक्षित समाज ह्याचप्रमाणे फसून वाहवत चालला आहे यांत शंका नाही.

ज्याच्या तीरीं समंतात मधुर फलभरें घाकले वृक्ष भारी

ज्यामाजीं पद्मखंडें फुलुनि विखरता गंधचित्ताप हारी

त्या जेणें मानसातें त्यजुनि वरियलें पल्वला पंकितार्ते

त्या हंसाच्या बकांनीं जरिपद दिधल मस्तकीं योग्य त्यातें ॥ ५ ॥

सारांश सुशिक्षितांना आपल्या कर्तृत्वाची घमेंड दाखवावयाची असेल तर
त्यांनीं धार्मिक बाब सोडून यांत्रिक कला किंवा राजकारण—किंवा राजनीति
करून आपल्या बुद्धीचे किंवा कर्तृत्वाचे श्रेष्ठत्व दाखवावे. आम्हांला खरोखर
त्याचीच फार जरूर आहे. मुलींचीं लंग्रे कितव्या वर्षी करावीं वगैरे सांगण्या-
करितां नको आहे. तसें ते न करतील तर कुन्हाडीचा दांडा गोताला काळ
होऊन, अशानें एकी, उन्नती, सुधारणा किंवा राष्ट्रसामर्थ्यवान न होतां अवनती
मात्र होईल व त्याचा आतां प्रत्ययही येऊं लागला आहे. व हा सर्व बिघाड
केल्याचे पातक त्यांच्या मार्थी पडून ते समाजापासून फुटून त्यांची अप्रतिष्ठा
झाल्याशिवाय राहणार नाहीं. सुशिक्षितांना या गोष्टीचा राग येईल पण त्यांना
तरी त्याच्या चुका सामान्यजनांच्या दृष्टीनें काय आहेत हे समजल्याशिवाय
उपयोग काय ? म्हणून त्या ह्या यात्रांच्या पुस्तकांत दाखविणें भाग आहे.
कारण त्यांच्याच मत स्वातंत्र्याच्या दृष्टीनें हे मत यात्रेतील लोकांकडून मला
कळलेलें प्रसिद्ध केलें आहे त्याबद्दल त्यांना राग येणार नाहीं अशी आशा आहे.

परळी सातारच्या पश्चिमेस सात मैलांवर आहे. जाण्यास चांगली सडक आहे. पण ती लोकलफंडी आहे. सातारच्या पश्चिमेस कोल्हापुराकडे जी सडक जाते, तिचा बोगदा उलटून गेलें ह्मणजे तेथें दोन रस्ते फुटतात. तेथें रस्त्यांच्या दर्शक खांबावर दोन पाव्या आहेत. डाव्याकडची सडक कोल्हापुरास जाते व उजवीकडची सज्जनगडास जाते. या सडकेनें पांच मैल गेल्यावर ऊरमोडी नांवाची लहान नदी लागते. सडकेवरून तिला पूल आहे. त्याचा पावसाळ्यांत उपयोग होतो. उन्हाळ्यांत लोक मधल्या वाटेनें च जातात. पुलापुढें परळी गांव लागतो. व सज्जनगडाची टेकडी किंवा किल्याचा मार्ग अगोदरच फुटतो. पुलाचे पुढें दोन चार फर्लांग गेलें ह्मणजे सज्जनगडाचा चढाव लागतो. चढाव सुमारें एक मैल आहे.

महाद्वारांतून वर गेल्यावर प्रथम मास्तीचें दर्शन होतें. तेथें त्याची ध्वजा लावली आहे. यापुढें मैदान आहे. वर पंचवीस तीस घरांची वस्ती आहे. त्यांत एक दोन ब्राह्मणांचीं घरे आहेत. वर दोन तीन पाण्याचे कृत्रिम तलाव आहेत. अर्थांत हें पाणी सांचवणी आहे. यांचा उपयोग मात्र निरनिराळे कामाकडे करण्याचें ठरविलें आहे. ह्मणजे पिण्याच्या पाण्याचें चांगलें रक्षण होतें. एकांत कपडे धूतात. भांडीं घासतात. जनावरास पाणी पाजतात. दुसऱ्यांत स्नान व तिसऱ्यांतून नुसते पाणी प्यावयास नेतात. ही व्यवस्था फार उत्तम आहे. यापुढें समाधीचें महाद्वार लागतें. आंत गेल्यावर प्रशस्त आवार दिसतें. मधो-मध मुख्य समाधीचें (रामाचें) देऊळ आहे. सभोवार पटांगण असून त्या पलीकडे सर्व वाजूनें सोपे बांधले आहेत. त्यांतच संस्थानची कचेरी, अन्नछत्र लायत्री, वगैरे संस्था आहेत. अन्नछत्रांत दोन तीन दिवस सर्वत्रांस भोजन मिळतें. देवस्थानचा परिवार ह्मणजे त्या संस्थानचा परिवार (सेवेकरी वर्ग, नोकरचाकर) यांचा फार मोठा आहे. रोजचें पन्नास साठ माणूस सकाळ संध्याकाळ भोजनास असतें. याशिवाय आला गेला असतो.

मी आल्यावर प्रथम रामदर्शनार्थ गेलों. देवळाचें काम फारच मजबूत आहे. ह्या देवाच्या मूर्तीची स्थापना प्रत्यक्ष रामदासांच्या हातची आहे असें ह्मणतात. मुख्य समाधी याच देवस्थानचे खाली भुयारांत आहे. व भुयारांत जाण्यास रामाच्या गाभान्यांतून मार्ग आहे. स्नान करून कोठेंही न शिवतां सोंवळ्यानें आलें असतां खाली समाधीच्या दर्शनास जातां

येतें. ब्राह्मणेतरास दर्शन सभामेडपांतून एक दार ठेऊन त्यांतून होतें. ब्राह्मणेत-
रांपैकीं कांहीं दरपौर्णिमेस गडावर पाहाटेस दर्शन घेऊन उजाडाला सातान्यास
येणारी मंडळी अद्याप आहे ! यात्रेचे वेळीं स्वयंपाकाकरितां ब्राह्मणाच्या पाण्याची
फार गैरसोय होते. सबब पिण्याच्या पाण्याच्या तलावावर एक पंप लाऊन
त्याचा नळ स्वयंपाकघरांत आणून ठेविला आहे.

मी तीर्थकुंडांत स्नान करून आल्यावर मुख्य समाधीचें दर्शन घेतलें. व
त्यामुळें मन फारच प्रसन्न झालें. सत्पुरुषाच्या दर्शनाचा हाच महिमा आहे.
त्याचे दर्शनानें मन निर्विकल्प व कर्तव्यदक्ष होतें. दर्शन झाल्यावर तीर्थ प्रसाद
(भोजन झालें) व देवळांत दोन वाजेपर्यंत विश्रांती घेतली. नंतर संस्थानची
व्यवस्था व तेथील दुसऱ्या संस्था पाहण्यास गेलों. या संस्थानचे अविकारी
चाफळास राहतात. यात्रेचे व उत्सव प्रसंगीं मात्र ते येथे येतात तोंपर्यंत ह्या
संस्थानचे देखरेखीवर मुख्य कारभार्याची नेमणूक असते. संस्थानचे मुख्य
कारभारी हे समथांच्या वंशजातील आहेत, खुद्द समथांचा वंश नाहीच. कारण
त्यांनीं लग्न परिवार केलाच नाही. त्यांचें दृश्य लग्न देशकार्य व स्वधर्माचा उद्धार
हेंच होतें. व ते त्यांनीं अत्यंत श्रेष्ठ प्रकारें केलें. अशी इतिहास साक्ष देत आहे.
आजही धर्मजागृती व राष्ट्रजागृतीचें अवशिष्ट स्वरूप दिसत आहे. तें तिचेंच
फळ आहे. हल्लीं संस्थानचे अधिकारी त्यांच्या वंधूंचे वंशज आहेत. समर्थ शके
१६०३ माघ कृष्ण नवमीस आपल्या वयाच्या त्र्याहत्तरावे वर्षी समाधिस्त
झाले. त्यांच्या समाधीवर सांप्रत दिसत असलेली चौकोनी शिळा त्यांच्या दहन
भूमींतूनच निघाली आणि तिच्यावर राम मंत्राचा ठसा उमटलेला आहे. हा
त्यांचा मरणोत्तर साक्षात्कार आहे. याशिवाय त्यांचे साक्षात्कार इहलोकचे दृष्टीनें
पुष्कळांच्या अनुभवास आले आहेत. ते वाचण्याची इच्छा असल्यास त्यांनीं
समर्थांचें सामर्थ्य हें पुस्तक वाचावें. त्यांनीं कित्येकांच्या विषबाधा दूर केल्या,
रोग घालविले. पण राष्ट्रकार्याच्या खालीं यांचा उपयोग आहे. हल्लीं अशाप्रकारचे
साक्षात्कार करणारे साधू पुष्कळ आहेत. पण राजकारणाची गोष्ट काढतांच
त्यांचा थरकाप होतो. अर्थांत हल्लींचे सर्व साधू मतलबी व स्वदेहाचें कौतुक
करणारे आहेत. त्यांना देह धर्माचें मोठें कौतुक असून राष्ट्रधर्म ह्याणजे काय
हें त्यांचे गांवीही नाही. पण स्वराष्ट्र असल्यावांचून स्वधर्माचा बोज
कसा राहिल ? रामदासासारखा प्रवृत्ति निवृत्तीची सांगड घालणारा साधू त्यांचे

मार्गे झाला नाही व पुढेही ब्रम्हेंद्रस्वामीशिवाय झाला नाही. ब्रम्हेंद्रस्वामींची योग्यता रामदासा एवढी नाही, तरी हल्लींच्या साधूपेक्षां पुष्कळपटीने अधिक आहे. समर्थ ही पदवी रामदासाशिवाय दुसरे कोणास त्यांचे मार्गे किंवा पुढे मिळाली नाही याचें कारण हेंच. हल्लीं लोकांची प्रवृत्ति पैसा मिळविण्याकडे व उपाधीरहित इंद्रियजन्य सुखाकडे किंवा लब्धप्रतिष्ठितपणा मिळविण्याकडे असल्यामुळे हें ज्याच्या योगानें साधेल व आपल्याला सोयीचें पडतील अशा प्रकारचे उद्योगधंदे, व व्यवहार लोक करूं लागले आहेत. मग कोणी साधू होतो; कोणी नोकरी करतो. कोणी हरिदास, पुराणीक होतो. पैसा, सुख व प्रतिष्ठा हेंच केवळ त्यांचें मुख्य ध्येय असल्यामुळे त्यांच्या पंथाला किंवा धंद्याला अयोग्य अशा गोष्टी त्यांच्या हातून प्रसंगीं होतात. पूर्वीं हें ध्येयच नव्हतें. पैसा काय रांड मिळविते, मरण आलें तरी बेहेत्तर; पण कुलव्रत किंवा आपल्या जातीला, आश्रमाला अयोग्य असें वर्तन आमच्या हातून हाणार नाही. प्रतिष्ठेची आत्मा किंमत नाही. असें जुनें ध्येय असल्यामुळे त्यावेळचे वर्णाश्रम धर्म व्यवहार व आचार हे अत्यंत तेजस्वी व सामर्थ्यवान होते. त्यावेळीं आश्रम धर्म पालन हेंच मुख्य ध्येय असल्यामुळे जीव गेला तरी ते सोडीत नसत. त्यामुळे त्यांचें अतिक्रमणच होत नसे. परकियांनीं ह्या सात्विक बुद्धीचा फायदा घेऊन आमचा नाश केला आहे व चालविला आहे ही गोष्ट निराळी, पण त्यामुळे सर्वच आचारधर्म खरे खोटे व ढोंगी होत चालले आहेत व त्यामुळे त्यांचें असें हंस किंवा थटा होत आहे. हल्लींच्या भिन्न स्थितींतसुद्धा साधूंना योग्य राजकारणाचा उपदेश करितां येणार नाही असें नाही. हल्लींचे नवे हरिदास, पुराणिक व प्रवचनकार यांचीं भाषणें ऐकावीं ! सारांश, राजकारणाचें वजन प्रत्येकास आपल्या शक्तीप्रमाणें खचीत उचलतां येण्यासारखें आहे.

ह्या संस्थानचे अधिकारी माधीच्या उत्सवाकरितां आले होते. ते शिमगा होईपर्यंत तेंथें राहिले होते. वारकरी संप्रदायांत रामदासांप्रमाणेंच त्यांच्या वंशजांतिल मुख्य पुरुषास म्हणजे गादीचे वारसास तितका मान आहे. आपणही ह्या पुण्य पुरुषाचें दर्शन घ्यावें म्हणून मी त्यांचेकडे गेलों. नमस्कार कुशल प्रश्न झाल्यावर त्यांनीं मला प्रसादाचा नारळ देऊन निरोप दिला. रामदासांचें दर्शन व्हावें, निदान त्यांचे खरे वंशजांचें तरी दर्शन व्हावें, म्हणून मी गेलों होतो. त्याप्रमाणें प्रत्यक्ष समर्थांनींच मला दर्शन देऊन पुनीत केलें. या

संस्थानचे कचेरीत रामदास स्वामींनी स्वतः वापरलेल्या कांहीं वस्तु-पलंग, कुबडी, काठी, हांडा, तांब्या, पंचपात्री वगैरे अद्यापी-जशाच्या तशाच जतन करून ठेविल्या आहेत. भाविकांनी त्यांचे सद्भावने अवश्य दर्शन घ्यावे. शिवाय श्रीसमर्थ रामदास, शिवाजी, संतमेळा यांच्या भेटीचे चित्र प्रत्यक्ष पाहावयास मिळाले. हे चित्र स्वामी तंजावर येथे रामेश्वराचे यात्रेस गेले असतांना व्यंकीजीच्या दरबारच्या मनुष्याने घेतलेल्या चित्रावरून घेतले आहे असे समजले.

समर्थांचे वेळी येथे सज्जनगडचे उत्सवाचे वेळी सर्व स्वामीपंचायतन जमून कीर्तनाचा जलसा चालला होता. त्यांत शिवाजी महाराजांकडूनही समर्थांनी कीर्तन करून घेतले होते !

ह्या उत्साहांत समर्थांनी व शिवाजी महाराजांनी सर्वांकडे पण ज्याच्या त्याच्या दर्जाप्रमाणे कामे नेमून दिली होती, पण त्यांत शिवाजी महाराजांनी आपलेकडे त्या जागेचे सडासमार्जनाचे काम घेतले होते ! म्हणजे धर्मराजाचे यज्ञांत कृष्णाने आपल्याकडे ब्राम्हणांचीं उष्टी काढण्याचे काम घेतले होते, तसेच हे. थोर व्यक्तीला अगदी हलके कामसुद्धा भूषणावह वाटते. रामदासाचेवेळी १ जयरामस्वामी (वडगांवकर) २ रंगनाथस्वामी (निगडीकर) ३ केशवस्वामी (भागानगरकर) ४ अनंगमूर्ती (ब्रम्हनाळकर) आणि स्वतः समर्थ रामदास स्वामी असे त्यांचे त्यावेळचे स्वामी पंचायतन जमले होते. शिवाय रामदास स्वामींचे पंचायतन-उद्धवगोसावी, अकाबाई, वेणूबाई, सतीबाई (शहापूरकर) व कल्याणशिष्य असे हे त्यांचे पंचायतन होते. शिवाय तुकाराम महाराज, अशी संत भंडळी ह्या उत्सवास आली होती.

चित्रामध्ये एका आसनावर समर्थ रामदास बसले आहेत. मागे विण घेऊन तुकाराम महाराज बसले आहेत. त्यांचे मागे रामदास स्वामींचे शिष्य कल्याण व उद्धव आणि शिष्यिणी वेणूबाई, अकाबाई उभ्या आहेत. समोर शिवाजी महाराज वीरासन घालून बसले आहेत. त्यांचे मागे पंतसचिव, तान्हाजी मालुसरे, भालदार चोपदार, असे देखावे असून ते अगदी आविर्भावपूर्ण आहेत. प्रत्येक व्यक्तीची ओळख पूर्ण पटण्यासारखे त्यांचे फोटो रंगविले आहेत. मी ही तसवीर कितीतरी वेळ पाहात बसलो होतो. नुसती पाहून मनाचे समाधान होईना म्हणून ही कोठे विकत मिळते का असे विचारले. पण नाही असा जबाब मिळाला. पण ती आतां मिळू लागली आहे

असें समजलें. हिची किंमत बरीच असल्यामुळें तूर्त ती मिळणें कठीण झणून पुन्हां मी ती नीट न्याहाळून पाहूं लागलों. रासदासांचा चेहेरा फार तेजस्वी, गंभीर, निर्भय, कर्तृत्ववान व करारी दिसला. तुकारामाचा चेहेरा, हें सर्व जग तुच्छ असून सर्व लोक व्यर्थ मोहांत गुंतले आहेत, असा बेफिकीरीचा आहे आणि

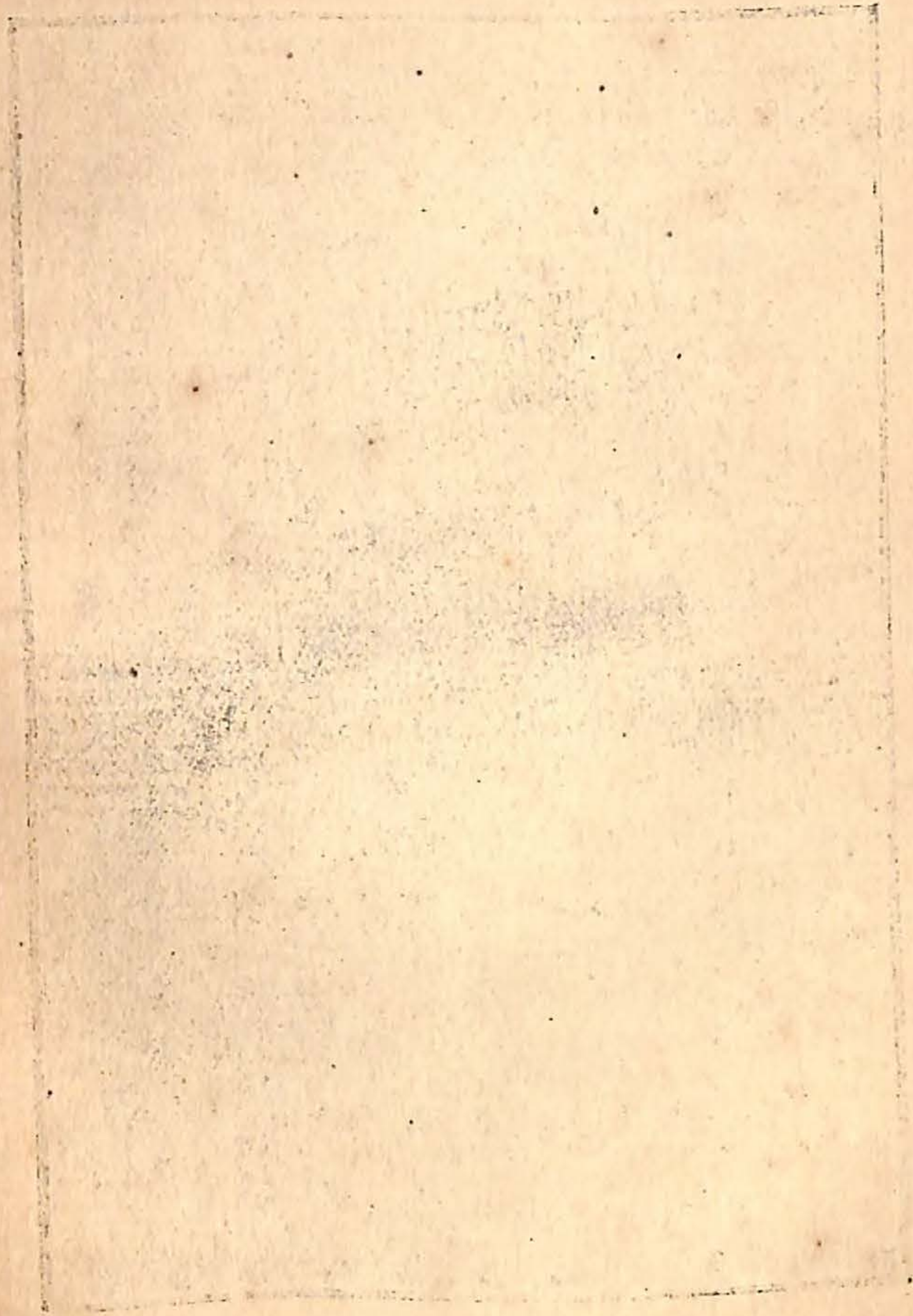
नम्र झाला भूतां । तेणें कोंडीलें अनंता ।

हें तत्व त्यांच्या चेहेऱ्यावर पूर्णपणें बिंबलें आहे असें दिसलें. शिवाजीचा चेहेरा हात वरतीं करून एकेक राजकारणांचा खुलासा स्वामींजवळ त्यांचा चालला होता व स्वामीं त्यांचें निराकरण करित होते. पंतसचिवानीं हातांत स्वामीकरितां भेट आणिली होती. तानाजींची व त्यांची नजर शिवाजी महाराज व रामदासस्वामी यांचेकडे अगदीं व्यग्र होती. रामदास स्वामींचे शिष्य व शिष्यिणी ह्या केवळ त्या गप्पा ऐकत होत्या, असें त्यांच्या चेहेऱ्यावरून स्पष्ट खुलासा होत होता. रामदास स्वामी व तुकाराम महाराज यांचे चेहेरे उपलब्ध नाहींत; मग इतरांचे कसे असणार ? पण चित्रकारानें ऐतिहासिक दृष्टीनें आपल्या कौशल्याची कमाल केली आहे असें स्पष्ट दिसत होतें. हा प्रसंग तंजावरचा नाहीं. परंतु तंजावरच्या प्रतींतील चेहेरे लक्षांत घेऊन चित्रकारानें हा प्रसंग साधला असावा. हें कांचेंत बसविलेलें फार मोठें चित्र पाहून प्रत्यक्ष रामदास स्वामींचेंच हें खरें असें वाटून माझ्या मनाचें समाधान झालें व यात्रेचें सार्थक झालें असें वाटलें. कितीतरी वेळ हें चित्र पहात मी नवसलों होतो. अखेर चार वाजल्यावर संध्याकाळ झाली तेव्हां निघालों.

सज्जनगडास पूर्वी परळीचा किल्ला झणत. रामदास स्वामी येथें रहाण्यास आल्यामुळें त्यास सज्जनगड झणूं लागले. पूर्वी मुसलमानांच्या कारकीर्दीत येथें मोठभोव्या मशिदी होत्या. स्वामी आल्यावर तेथें देवळें झालीं. अजून सुद्धां कांहीं मशिदींचे अवशेष येथें दृष्टीस पडतात. याशिवाय या किल्ल्यावर आंगलाई नांवाचें देवीचें देऊळ आहे. ती देवी समर्थाना अंगलापूरच्या नदीच्या काठांत सांपडली. नंतर ती त्यांनीं ह्या किल्ल्यावर आणून तिची स्वहस्तें स्थापना केली अशी प्रसिद्धी आहे. ह्या देवीची मूर्ति कृष्ण पाषाणाची असून ध्यान फर सुत्रक आहे. यात्रिकरूनीं तिचें अवश्य दर्शन घ्यावें. असो. मी चार वाजतां निघून संध्याकाळीं सातान्यास आलों. नंतर दुसरे दिवशीं पहाटेस

...

(1. 1)

(1. 2)

...

श्रीब्रह्मद्रस्वामी (धावडशी.)

(पृष्ठ १९५)

धावडशी

येथे जाण्यास निघालो. धावडशी हे ब्रह्मेन्द्र स्वामींचे समाधी स्थान आहे. हे स्वामी विरमडे येथे समाधिस्त झाले. पण आपली समाधी धावडशी येथे असावी अशी त्यांनी पूर्वीच इच्छा दर्शविल्यावरून धावडशी येथे त्यांस आणून त्यांचे आराध्य दैवत जे भार्गवराम याची त्यांनी पूर्वी स्थापना केला होती, त्याचेपुढे त्याची समाधी बांधली आहे. ही मूळ भार्गवरामाची स्थापना व त्या देवळाचे पूर्वेकडील पुष्करणी ही स्वामींनीच बांधली असे ह्मणतात. हल्ली असलेले देऊळ स्वामींच्या पश्चात श्रीछत्रपती दुसरे शाहू महाराज ह्यांनी चार लाख रुपये खर्च करून बांधले असे ह्मणतात. हे पुण्याच्या तुळशीबागेप्रमाणे आहे. त्यावेळचे चार लाख ह्मणजे हल्लीचे सोळा लाखच समजले पाहिजेत. यांना इतका पेशव्यांचा राजाश्रय होता. तरी स्वामींनी भिक्षा मागून महाराष्ट्रांत बऱ्याच ठिकाणी धार्मिक कृत्ये केली आहेत. त्यापैकी कोंकणांतलि चिपळुणा-जवळील श्रीपरशुरामाच्या देवळाचा त्यांनीच जीर्णोद्धार केला. आणि त भिक्षेवर केला हे विशेष. स्वामींची शिष्यशाखा फार मोठी असून शाहू महाराज व पहिले बाजीराव पेशवे यांसारखी समर्थ मंडळी त्यांचे शिष्य होती. तरीपण त्यांचेवर भार घालावयाचा नाही, भिक्षावृत्तीवरील कामाचा अभिमान जितका असतो तितका एखाद्या मनुष्याने फारकाय राजाने केलेल्या कामाचा नसतो ही जुनी साधूंची वृत्ती होती.

रामदासस्वामीनंतर राजकारणांत पडणारे हे स्वामी होत. आतां रामदास-स्वामींत आणि यांच्यांत फार फरक आहे. रामदासाच्या वेळची परिस्थिति फारच भयंकर होती अशा परिस्थितीला न जुमानतां महाराष्ट्रांत ठिकठिकाणीं मठ स्थापना करून धर्मजागृती व राष्ट्रजागृती करणारा मनुष्य असामान्य खरा. तशी स्थिति या स्वामींच्या वेळीं नव्हती. स्वराज्याची स्थापना होऊन विधवा शत्रूंचे भय कमी झाले होते. आतां आपसांत एकी ठेवून व शास्त्रोक्त चातुर्वर्ण्य कायम ठेवून आचार धर्मप्रमाणें धर्मस्थापना करावयाची होती. पण त्यापूर्वी आपसांतील कलह प्रथम भिटवावयाचे होते. आणि हे कलह राजकारणांत एकी ठेऊन भिटवावयाचे होते. हे विशेष महत्वाचे कृत्य ह्या स्वामींना केले. त्यावेळची सातारकर व कोल्हापुरकर याची दुही; निजाम व पेशवे यांची दुही. तसेंच

दाभाडे, पेशवे, टिपू व मराठे, या सर्व कटकटी स्वामींनी आपल्या उपदेशाने व आपल्या आशीर्वादाने बाजीरावाकडून शक्तीने व युक्तीने मिटविण्या, सर्व महाराष्ट्र समर्थ केला व दिल्लीपतींना हाक मारण्यास व फिरंग्यास तंबी देऊन त्यांची पिछेहाट करण्यास तो समर्थ झाला. त्यावेळी हिंदुपद पादशाहीची लाट एवढी जोराची होती की, त्यावेळचे कसलेले योध्ये रजपूत, जाट, पठाण, मोगल, रोहिळे, शीख व दुसरे मुसलमान ह्या कडव्या जाती महाराष्ट्रियांपुढे दाती तृण धरून शरण आल्या होत्या ! त्यावेळी मराठ्यांचा वचक आपल्या शत्रूवर फार मोठा होता. ह्यणजे मराठ्यांनी वांकडे झाल्यास आपल्यावर अचानक धाड केव्हां कशी येईल व ते काय करतील याचा कोणास नेमच नसे ! नेपोलियन बोनापार्टने जे केले तेच पहिल्या बाजीरावाने केले. नेपोलियनाचा अखेर पराभव झाला व त्याचे अखेरचे दिवस वाईट गेले, तसे बाजीरावाचे गेले नाहीत. अपयशाचा स्पर्श त्यांच्या मनाला कधी शिवलाच नाही. भय व अशक्य हे त्याला माहितच नव्हते. एका आधुनिक कवीने त्याचे अगदी शेलक्या शब्दाने खाली लिहिल्याप्रमाणे वर्णन केले आहे.

अपयश ज्याला कधी न ठावे नित्य रणीं जो पुढे ॥

रणकथा ऐकूनी ज्या बळ चढे ॥

हे किती यथार्थ आहे पहा. त्यावेळी बुंदेलखंडाच्या छत्रसाल राजावर दिल्लीच्या बादशाहाचा सरदार महंमदखान बंगश हा चाल करून येत होता. त्यापासून निवारण करण्याकरिता छत्रसालाने बाजीरावाची मदत मागितली व असाल तसे निघून या अशी करणेची भाक घेऊन सांडणीस्वार आला. त्यावेळी बाजीराव वाड्यांत स्नानास बसले होते. पण ही चिठ्ठी पोहोचल्यावर कसले स्नान व कसले भोजन आणि कसला जीव! सैन्यास कूच करण्याची नोंद एकदम वाजवून आपण घोड्यावर बसून स्नानास नर्मदेस गेले, व बंगशाचा पराभव केला, व छत्रसालाला मुक्त केले ! या कृतज्ञतेबद्दल ह्यणजे हाकेला हांक दिली ह्याबद्दल छत्रसालाने मोहिनेचा खर्च वगैरे दिलाच, पण बाजीरावास आपल्या दोन मुलांप्रमाणे तिसरा मुलगा असे मानून मरतेवेळी आपल्या राज्याचा तिसरा हिस्सा आंशीजवळ बाजीरावास दिला. तोही बाजीरावाने आपल्या मालकीस न ठेवत त्यावेळी त्या स्वारीत प्रसिद्धीस आलेले गोविंदपंत यांस बुंदेले असे नांव ठेवून त्यास दिला. अशा पुरुषाचे असामान्य धैर्य, सामर्थ्य व आत्मविश्वासतर खराच;

पण त्यास निर्भयत्व करण्यांत व जय मिळण्यास व त्यांची बुद्धि स्वधर्माकडे रत होण्यास अशा पुरुषांचे प्रयत्न व आशीर्वादच कारणभूत होतात हे विसरतां कामा नये.

या स्वामिना राजकारणांत एकी करण्याकारितां किती व कसे प्रयत्न पडले, याचे दुसरे उदाहरण:— बाजीरावसाहेबांस कांहीं कारणामुळे एक यवनी ठेवावी लागली होती. ती कशी आली व तिला ठेवणे कां भाग पडलें, या गोष्टी इतिहास व आख्यायिका यांत प्रसिद्ध आहेत. त्यावेळीं स्वराज्य असल्यामुळे स्वधर्म भ्रष्टाकाराबद्दल कडक शासन होत होतें. पण बाजीरावानेच मुसलमानीण राजरोसपणाने आणि तीही आपल्या राजवाड्यांत राजरोस ठेविली ह्याबद्दल ब्राह्मणांनीं प्रथम शाहूमहाराजाकडे तक्रार केली. शाहूमहाराजांनीं स्वामीमहाराजांकडे तक्रार करणेस सांगितलें. तेव्हां ब्राह्मणांनीं ह्या भ्रष्टाकाराबद्दल स्वामीस विचारिलें, तेव्हां स्वामींनीं सांगितलें, आपल्याला प्रथम ब्राह्मणत्वाचे ह्मणजे ब्राह्मणाच्या जानव्याचे रक्षण केलें पाहिजेन! ? तें कोणता ब्राह्मण करतो? तें सांगा. तें जर आज कोणी करणार नाही तर एकानें सर्वांच्या हिताकरितां, राष्ट्राकरितां तसें कांहीं केलें तरी हरकत नाही. ह्मणजे हें करणें चांगलें आहे असें नाही, हा दोष आहे. पण दोष उर्फ डाग कोणाजवळ नसतो? असा सर्वगुणसंपन्न परमेश्वराशिवाय कोण असणार? प्रत्यक्ष परमेश्वराचे अवतार असतात त्यांचेमध्येसुद्धां दोष आढळतात. एका कवीनें तर देवाच्या दाही अवतारांचे दोष दाखविले आहेत. राम अवतार इतका निर्मळ व पापभिरू तरी त्यालासुद्धां त्या कवीनें दोष दिला आहे. रामाची बायको अत्यंत शुद्ध असतां व त्याबद्दल तिनें खात्री करून दिली असतां व ती त्याला पटली असतां तिच्या गरभारपणीं केवळ मूर्ख मनुष्याच्या बोलण्यावरून त्यानें तिला गरभारपणींसुद्धां जंगलांत सोडून दिलें! हा रामाचा शाहाणपणा झाला काय? प्रत्यक्ष तेजाची मूर्तीच असा सूर्यनारायण आहे, पण त्याजवरसुद्धां डाग आहेत. तात्पर्य, प्रत्येक ठिकाणीं दोष आहेतच. त्याचा शहाण्यानें विचार न करितां गुण तेवढे घेऊन आपली कार्यसिद्धि करावी. मनुष्यानें कार्यसिद्धीकडे विशेष लक्ष द्यावें. दिवा घासलेट खातो हें पाहावयाचें नाही. प्रकाश कसाकाय आहे हें पाहावयाचें. त्याप्रमाणें आज आझाला रणगाजी ब्राह्मण पाहिजे आहेत. केवळ स्नानसंबंधी करणारे नको आहेत. आतां ज्यांना हें करण्याची धमक नसेल त्यांनीं राजकारणी लोकांच्या नादीं न लागतां नुसता

तसा देखावा दाखवून आपलें स्वकर्म सोडणें हें मात्र निंच आहे. आपल्या घराला शुद्धत्व आल्याशिवाय नुसत्या स्नानसंध्येनें शुद्धता कशी येणार ? परकीं सत्तेनें तुमचीं घरे वाटलीं आहेत, तां प्रथम शुद्ध करा व मग त्यांत यथासांग संध्या करीत वसा. ह्यणजे परदास्य निवारपर्यंत ब्राह्मणांनै स्वधर्मकार्य कदाचित् थोडेंबहुत ठिल्लें ठेवलें तरी हरकत नाहीं. लोकमान्य टिळकांनीं सुद्धां ब्राह्मण ह्यण-विणान्यास सवाल या महामहोपाध्याय राजारामशास्त्री भागवत यांचे सवालास असाच सणसणांत जबाब दिला आहे कीं, ब्राह्मणजात ही नुसत्या स्नानसंध्या-करण्याकरितां निर्माण झाली नाहीं. ब्राह्मण हे वर्णांचे गुरू आहेत. त्यांनीं देश-काल वर्तमान जाणून ज्या वर्णांचें काम चालू परिस्थितींत कमी पडेल व त्या योगानें चातुर्वर्ण्य विघडेल त्याला उपदेश करून किंवा प्रत्यक्ष मदत करून चातु-वर्ण्यांची समता कायम ठेविली पाहिजे. मग त्याकरितां स्वधर्म व स्वकर्म काहींवेळ अलग ठेवणें भाग पडलें तरी चालेल. राज्यांत शांतता आल्यावर स्नानसंध्या, जपजाप्य, अध्ययन, अध्यापन आणि यजन याजन हीं ब्राह्मणांचीच कर्तव्ये आहेत. तीं त्याशिवाय कोणास चांगलीं करितां येणार नाहींत. हल्लीं इंग्रजी राज्यांत सुद्धां हाच नियम आहे. सरकारी नोकरांनीं राज्यकारभारांत पडूं नये, असा नियम आहे. पण आमच्या राजांचें स्तोम माजविण्यांत त्यांनीं कमकसर करितां कामा नये. नोकरांनीं राजकारणांत पडूं नये हें खरें असेल तर मग राजस्तुती तरी कां करीत वसावें ? पण ही राजनीति आहे हेंच त्याचें उत्तर आहे. तोच प्रसंग हल्लींही आहे. मिशनरींच्या किंवा परक्यांच्या नादां लागून इतर वर्ण ब्राह्मणांना राजकारण सोडून स्नानसंध्येचा उपदेश करूं लागले आहेत. पण लोक-मान्य टिळकांनीं हल्लींच्या काळीं राजकारणातील डावपेंच चातुर्वर्ण्यांना सांगून त्यांच्याशीं कायदेशीर झडगडण्यास त्यांस समर्थ करणें हेंच ब्राह्मणांचें मुख्य कर्तव्य आहे. आणि तें आम्ही कसून करीत आहों ह्यणून हल्लींच्या काळचे खरे ब्राह्मण आम्हीच आहों. नुसती स्नानसंध्या करणारे हे आजकालचे खरे ब्राह्मणच नव्हत. घरास आग लागली असतां त्यांना स्नानसंध्या कशी सुचते ? ब्राह्मणांचें हें कृत्य अगदीं परशुराम अवतारापासून आजपर्यंत असेंच चालू आहे. अशी स्वामींनीं पुढें ब्राह्मणांची समजूत घातल्यामुळे त्यांनीं तो नाद सोडून तेही राजकारणांत शिरूं लागले.

अशा पुराण पुरुषांचें निदान त्यांचे समाधीचें तरी दर्शन घ्यावें व अशा

सत्पुरुषांना सर्व गोष्टी अनुकूल असतां म्हणजे कर्तृत्वसंपन्न राजे, महाराजे, त्यांचे बंदे शिष्य असतां त्यांनी आपला मठ त्यावेळीं सुद्धां राजधानींत न स्थापतां राजधानीपासून अगदीं अलग अशा स्थानीं कां स्थापावा? तेथे त्यांना विशेष काय वाटलें, हें पाहावें म्हणून मी धावडशीस जावयास निघालों.

धावडशी सातारचे उत्तरेस आहे. प्रथम सातान्याहून वाईस जाणाऱ्या सडकेनें एक मैल जावें. तेथे दोन सडका फुटतात. एक वाईस जाते व दुसरी महाबळेश्वराकडे जाते. त्यांत प्रथम महाबळेश्वराचे सडकेनें जावें. त्या सडकेनें दोन मैल गेल्यावर पुन्हां ती सडक डावीकडे सोडून धावडशीचे लोकलफंडी सडकेनें तीन मैल गेल्यावर धावडशी गांव लागतो व श्रीपरशुरामाचें देवालय दिसू लागतें. देवळांत गेल्यावर गाभाऱ्यांत प्रथम समाधीचें दर्शन होतें. नंतर मार्ग परशुरामाचें दर्शन होतें. अशा पुण्यपुरुषांच्या समाधी जेथे जेथे आहेत, तेथे तेथे त्यांच्या सान्निध्य त्यांच्या आराध्य देवतेची स्थापना केली असते. तुकाराम, ज्ञानेश्वर, यांचें आराध्य दैवत श्रीविठ्ठल होतें. त्यांच्या समाधीजवळ श्रीविठ्ठल खुमाईची स्थापना केली आहे. रामदासांचें आराध्य दैवत श्रीरामसमर्थ, सबब त्यांचे समाधीजवळ श्रीरामाची स्थापना केली आहे. तसेंच ब्रह्मद्वेष्यांचें आराध्य दैवत श्रीपरशुराम, सबब त्यांचे जवळही समाधी त्यांच्या इच्छेप्रमाणें केली आहे. रामदासस्वामींचें जसें टाकळी संस्थान आहे तसेंच ह्या स्वामींचेही हें संस्थान असून त्याचें आजचें उत्पन्न दहा हजारांचें आहे. त्याची व्यवस्था स्वामींचे पट्ट शिष्य कोणी भागवत म्हणून होते, त्यांच्या वंशजाकडे चालत आहे. या संस्थानांतून देवास रोज पंचामृती अभिषेक, पूजा, अर्चा चालू असतात. परशुराम जयंतीचा मोठा उत्सव होतो. त्यावेळीं चारी प्रहर चौघडा त्रंगेरे चालतो. ह्या संस्थानांतसुद्धां आल्यागेल्यास भोजन मिळतें. सभामंडपाची नुकतीच दुरुस्ती केली आहे एकंदर देऊळ व येथील पुष्कळशा गोष्टी पाहण्यासारख्या आहेत. ह्या संस्थानांतही श्रीब्रह्मद्वेष्यांची रंगीत तसबीर पाहावयास मिळाली. समाधी पूर्ववयाचे असून त्यांचें तेज असामान्य दिसलें. आणि तसें असल्याशिवाय शाहू महाराज व बाजीरावसारख्या तेजस्वी पुरुषावर छाप पडणें व त्यांची पूर्ण श्रद्धा वसणें अशक्य आहे. ही तसबीर सज्जनगडाप्रमाणें अतिरम्य, भव्य व पाहाणाऱ्या मनुष्याचें मन आकर्षण करणारी आहे. नुसत्या तसबिरींत जर एवढें सामर्थ्य तर प्रत्यक्ष आवेकारी

पुरुषाचें दर्शन झाल्यावर मनावर काय परिणाम होतील हे कोणी काय सांगवें ? ही तसवीरही कोठें मिळत नाही असें ह्मणतात.

धावडशी गांव अगदीं लहान आहे. ह्मणजे निव्वळ खेडें आहे. गांवाच्या बाहेर शेजारीं एक टेकडी आहे. कदाचित् हा गांव पूर्वी फार मोठा असावा असें ह्मणावें तर तसें दिसत नाही. गांवाला किंवा त्या स्थानाला कसलीही शोभा नाही. तशीच स्थिती सज्जनगडची आहे. तेथे रम्यता कांहीं नाही. असें असतां हीच गांवें त्या सत्पुरुषांनीं आपल्या राहण्यास पसंत कां केलीं ? याचें उत्तर त्यांच्या दृष्टीनें शोधिलें पाहिजे. त्यांच्या दृष्टीनें इहलोकचें वैभव त्याज्य आहे. परंतु सर्व जगाच्या आधाराकरितां त्याची फार आवश्यकता आहे. सबब सर्व जगाच्या हिताकरितां त्यांत विशेषतः गृहस्थ लोकांच्या हिताकरितां व धर्म रक्षणाकरितां मनापासून प्रयत्न करणे आणि गृहलक्ष्मीला दुसऱ्यांच्या त्रासांतून सोडवून तिचा उपयोग आपल्या लोकांस यथेच्छ घेऊन देऊन आपला देश स्वर्गतुल्य नंदनवन करणे, परंतु स्वतः आपण मात्र मोक्ष साधनाकरितां त्यापासून अगदीं अलिप्त राहणे व आपलें मन त्यांच्या द्रव्यानें दूषित न करतां तें तेजस्वी ठेवणे हीच त्याची दृष्टी होती. संपत्तीवर ऊर्फ लक्ष्मीवर सर्वांचा डोळा असतो. आज जरी आपण तिला बंदोबस्तांत ठेवली तरी कधीं तरी परचक्र येऊन तिचा नाश व्हावयाचाच. सबब राजांना व त्यांच्या राजधान्यांना फार भीति असते. अशा राजधान्यांचा नाश झाला तरी त्यावरोबर आपल्या धार्मिक संस्थांचाही नाश होऊं नये, ह्मणून कोणाच्याही मनांत कशाही बाबतींत कांहीं मोह येऊं नये ह्मणजे त्या जागेचा अभिलाष करण्याचें मनांत येणार नाही अशी रक्ष जागा ब्रह्म चिंतनाला व राजकारणापासून कांहीं काळ तरी दूर राहण्यास योग्य असें समजून त्यांनीं ह्या जागा पसंत केल्या असाव्या; व त्यावर कांहीं वैभव ठेविलें नसावें. हल्लीं जें तेथे थोडें बहुत वैभव दिसतें तें त्यांच्या पश्चात त्यांच्या शिष्यांनीं त्यांच्या स्मारकाप्रित्यर्थ ठेविलें आहे. त्यांनीं मागितलें असतें तर त्यावेळीं त्यांना वाटेल तें मिळालें असतें. पण तें देत असतां मनःपूर्वक ह्यांनीं तें नाकारलें. इतको कडकडीत विरक्तता त्यांची स्वतःची होती. अलिकडच्या साधूंत ती क्वचित् दृष्टीस पडते. हल्लींचे साधु दुःखाला सुख मानीत नाहीत. शिवाजीनें आपलें सर्व राज्य रामदासांच्या चरणीं ते मागत नसतां अर्पण केलें हें इतिहास प्रसिद्ध आहे. अलीकडचे साधु

हे आपल्या प्रख्यातीकरितां प्रयत्न करतात. पण पूर्वीचे साधु आपली प्रख्याती होईल ती न व्हावी ह्मणून जपत असत. दुसरें कारण त्यावेळीं साधूंची श्रीमंतीची किंवा विद्वत्तेची कसलीही सिद्धि झाली असतां मोंगलांचा त्यावर केव्हां हल्ला येईल व त्याचा कसा नाश होईल याचा नेम नसे. पण असा हल्ला होऊन आपल्या धर्मसंस्थापनेचा नाश होऊं नये, ह्या संस्था राहिल्यास असे धोरणी व राजकारणी पुरुष सहज उत्पन्न होऊं शकतील, पण ह्याच संस्था नाहीशा झाल्या तर झाडाचें मूळच निघून गेल्यावर तें जगणार कसें? सबब त्यांनीं ऐहिक वैभवाचा पूर्ण त्याग करून आपल्या ब्रह्मचिंतनांत त्याचा अडथळा येऊं न देण्याकरितां ह्या रूक्ष जागा शोधिल्या असाव्या असें वाटतें. रामदास स्वामींच्या वेळीं खालीं राहणें मोंगलांच्या हल्ल्यामुळें जरा धोक्याचें होतें. सबब समर्थानीं आपलें वास्तव्य गडावर ठेविलें. पण शाहू महाराजांच्या कारकीर्दींत तो काळ जाऊन जरा स्वास्थ्य आलें. राजधानी गडावरची मैदानांत आली सबब ब्रह्मद्र. स्वामींनींही मैदानावरची जागाच पसंत करून ठेविली. असें दिसतें. अशा रीतीनें जातां येतां स्वामींचे गुण गौरव गात होतो. अनायासें त्यांचें फोटोच्या रूपानें दर्शनही होऊन माझी यात्रा सुफळ झाली. नंतर मी तेथून तीन वाजतां निघून संध्याकाळीं सातान्यास आलों. व दुसरे दिवशीं मोटारीनें

वाई

मुक्कामीं आलों. वाई हें अति प्राचीन काळापासून नाशकाप्रमाणेंच प्रख्यात शहर आहे. याला पूर्वी वैराजक क्षेत्र ह्मणत असत. महाभारतांतील प्रख्यात विराट राजाची ही राजधानी होती. येथेंच पांडव अज्ञान् वासाकरितां आले होते. कृष्णेच्या पवित्र कांठामुळें ह्या क्षेत्राची विशेष प्रसिद्धी आहे. त्याप्रमाणें वाईचा अलिकडच्या काळाचा इतिहासही प्रसिद्ध आहे. पण तो देण्याचें हें स्थान नसल्यामुळें देत नाहीं.

हें शहर अति प्राचीन असल्यामुळें या शहरची रचना वर्णव्यवस्थेप्रमाणेंच आहे. काशीप्रमाणें येथें कृष्णेला प्रशस्त घाट आहेत. मूळ कृष्णेच्या प्रवाहाचे

काठीं ब्राह्मणाची वस्ती आहे. पुढें बाजार व त्यापुढें इतर वस्ती अशी हिची रचना आहे. मुसलमानी कारकीर्दीत यथे त्यांनीं बाटविल्यामुळे मुसलमान वस्तीही आहे. नदीच्या काठीं देवळांची संख्याही बरीच आहे, आणि मुसलमानानंतर पेशवाई झाल्यामुळे त्या देवळांचा जीर्णोद्धार चांगल्या रीतीनें झाला आहे. ह्मणजे सर्व देवळे पुन्हां दगडी झाल्यामुळे तीं लेण्याप्रमाणें काळाच्या जवळ्यांतून अद्याप अभाग राहिलीं आहेत, व त्यांची व्यवस्थाही उत्तम राहिली आहे. त्यांतील महालक्ष्मीच्या देवळाची मांडणी मात्र कोल्हापूरसारखी हेमाडपंती आहे. यथेही दिशा साधन केलें आहे. ह्मणजे सूर्य विषुववृत्तावर ज्या दिवशीं येईल त्या दिवशींचे अस्ताचे किरण श्रीमहालक्ष्मीचे मुखावर पडून तो सर्व देखावा एक दोन मिनिटेंपर्यंत अगदीं सुवर्णमय दिसून अवर्णनीय शोभा दिसते व कारागिरीच्या कौशल्याची तारीफ वाटते, हें मी प्रत्यक्ष पाहिलें आहे. याशिवाय पुष्कळ देवळे प्रेक्षणीय आहेत. बाकी, त्या देवळांचे उत्साह मृतवत आहेत. ह्मणजे देवाला दिलेंलें उत्पन्न ज्यांचेजवळ आहे त्यांचे पोट भरून शिल्लक राहिलें तर त्यांत देवाचा निर्वाह करावयाचा ! अर्थात् तो कितीसा होणार ? हें समजतच आहे. पण ह्याशिवाय यथे एक जिवंत ह्मणजे अद्याप सुस्थितीत व चढाओढीत असलेला एक उत्साह होत असतो. तो श्रीगंगेचा ह्मणजे कृष्णाबाईचा होय ! कृष्णेच्या योगाने तिच्या काठास सुसंपन्नता आल्यामुळे लोकांनीं उतराई होऊन तिचा स्तव व उपकारपूर्वक तिचे उत्साह करावे. हें त्यांचे कर्तव्यकर्म असून त्यांस भूषणही आहे. उत्सवाला उत्पन्न नसून ते उत्साह केवळ वर्गणीवर चालतात, आणि ते एकमेकांचे चढाओढीनें चालतात हें विशेष आहे.

कृष्णाबाईला वाईच्या बाजूस श्रीगंगेप्रमाणें घाट बांधले आहेत व वस्ती नदीशीं केवळ समांतर नसून घाटाशीं काटकोनांत निरनिराळ्या आळ्या केल्या आहेत. यामुळे प्रत्येक आळीला नदीच्या घाटाचा उपयोग करून घेतां येतो. नदीला घाटही असेंच निरनिराळ्या मंडळीनें बांधले आहेत व त्याप्रमाणें त्यांना नांवेही दिलीं आहेत. या प्रत्येक घाटावर प्रत्येक आळीचा उत्साह मोठ्या थाटाचा व चढाओढीचा होत असतो. उत्साहास आरंभ साव शुद्ध पौर्णिमेपासून होऊन फाल्गुन शुद्ध पौर्णिमेपर्यंत ते उत्साह होत असतात. प्रत्येक उत्साह पांच दिवस होतो. उत्साहांत कथा, कीर्तन, पुराण, भजन, आरती व शेवटीं ब्राह्मण

भोजन असा क्रम ठरलेला असतो. असे उत्साह अनुक्रमे होतात. ह्यणजे माघ-वद्य प्रतिपदेपासून पंचमीपर्यंत पहिल्या आळीने करावा. त्याच्या पुढल्या आळीने पुढल्या पांच दिवशीं करावा असा अनुक्रम ठरलेला असतो.

उत्साहाची वेळ आली ह्यणजे त्या त्या आळीतील लोक आपसांत पंचनेमतात. व त्या पंचामार्फत वर्गणी जमा करणे व तिचा खर्च करणे हे त्यांच्यावर असते. वर्गणी त्या आळीशिवाय इतर आळीची व इतर जातीचीही सहसा घेत नाहीत. त्या आळीतील ब्राह्मण व इतर लोकेच त्यांस मदत करतात. एका आळीचा उत्साह चालला असता दुसऱ्या आळीतील लोक त्यांच्या मदतीस जात नाहीत. व उत्साहवाले त्यांस बोलावतही नाहीत. दुसऱ्या आळीतील लोकांनी परगांवच्या मनुष्याप्रमाणे उत्साहाचे शोभेस फारतर यावे.

उत्साहाचे वेळीं प्रत्येक घाटावर मोठा मांडव घालतात. मग तो कापडून त्यांत हंड्या, झुंबरे, व नानाप्रकारचे दिवे लावून व तसविरी लानून तो शृंगारतात. मधोमध योग्य स्थानी श्रीकृष्णाबाईची मूर्ती मांडतात. कृष्णाबाईच्या मूर्ती, मांडवचें सामान, व उत्साहाच्या इतर वस्तुसुद्धां प्रत्येक आळीचें सामान निरनिराळें असते. कोणी कोणाला सामान देऊ नये. फुटतुटीचा कोणी जबाबदार नाही. ज्याचें जितकें सामान असेल तितक्यांतच त्यानें उत्साह करावा. उत्साह करून जास्त शिल्लक राहिल्यास त्याचें सामान वैठका वगैरे जें पाहिजे असेल तें विकत घ्यावे. सर्व सामान नेमलेल्या पंचांचें ताब्यांत असते. पंच बदलल्यास सामान बिनहरकत दुसऱ्या पंचांच्या ताब्यांत जाते. सर्व पंच एकाच दिलाचे व उत्साहाचे असतात. अर्थात उत्साहर्हा फार मोठ्या थाटाचे, कौतुकाचे व अगत्याचे होतात. पण पैशांची अनुकूलता असेल त्याप्रमाणे ब्राह्मण भोजन होते. ह्यणजे साधे, किंवा पक्वानांचें होते. तसेंच भोजनाचें आमंत्रण आळीपुरतें असते किंवा यथासंभव असते. या उत्साहापैकीं शेवटचा उत्साह गंगापुरी आळीतील होतो. त्या आळीतील लोक जास्त सुखी असल्यामुळे हा उत्साह मोठ्या थाटाचा होतो. त्यावेळीं सर्व आळ्यांस बोलावतात. मी हाच तेवढा उत्साह पाहिला आहे.

कृष्णाबाईची उत्सव मूर्ति सुमारें तीन साडेतीन फूट उंच असून फारच सुबक आहे. ह्या आळीने ह्या उत्सवाकरितां घाटावर एक कायम सिंहासन

बांधले आहे त्यावर हिची स्थापना करतात. तिला अलंकारांनी सजवतात. दागिने सर्व खरे सोन्याचे आहेत. मोत्यांचे व हिऱ्यांचे कमी आहेत. ह्या दागिन्यांमुळे व मूळ मूर्तीच सुंदर असल्यामुळे तिला अतिशयच सौंदर्य प्राप्त झाले आहे. एकसारखे तिच्याकडे पाहावेसे वाटते. मूर्ती मूळची गारवण व चतुर्भुज अत्यंत सुरेख आहे. आणि त्यांत उत्सवाचे वेळी ज्या त्या मूर्तीला असेच विशेष तेज येते असे दिसते. मूर्तीप्रमाणे मांडवही, हंड्या, झुंबरे, गोळे, दिवे, तसविरी यांनी उत्तम व व्यवस्थित पाले लावून शृंगारिला असता. कथा-कीर्तनाला समाजही भरपूर येत असतो. त्याप्रमाणे ब्राह्मण भोजनही असेच टोलेजंग सर्व आळी मिळून होते. मां गेलो त्यावेळी स्वयंपाक चांगला होऊन शिऱ्याचे पक्काने केले होते. सर्व बेत ठाकठिकांचा होता. पण सर्व कामाची अव्यवस्था होती. कथेच्या ठिकाणी जमलेल्या मंडळांत किंवा ब्राह्मण भोजनांत व्यवस्थितपणा मुळां नव्हता. याबद्दल हरिदासांनी कितीतरी वेळां कथेत बजावले. पण समाजाकडून त्याचा कांहीएक उपयोग झाला नाही. उत्साह थाटाने व चढाओढाने करतात याबद्दल ते स्तुतीस पात्र आहेत, पण त्यांनी ही अव्यवस्था घालविल्यास मोठे भूषण आहे. असाच हा कृष्णाबाई गंगेचा उत्साह अगदी सर्वप्रकारे उत्तम प्रकारचा सातान्याजवळ निवगोव्यास होतो असे हरिदासांचे ह्मणण्यांत आले. हे गंगेच्या उत्साहाचे दिवस शास्त्रोक्त नसून कसे पडले ? तर ह्याबद्दल वहिवाटीशिवाय दुसरे कारण सांगत नाहीत. वहिवाट तरी पडण्याचे कारण हेंच दिसते की, ह्यावेळी शेतीसंबंधाचीं सर्व कामकाज आटोपून लोकसमूह उत्साहास अगदीं मोकळा झालेला असतो. कसेही असो. देवाचे नांव घेण्यास मुहूर्त नको, दिनशुद्धि नको, कांहीं नको, मनांत आले मात्र पाहिजे. वामन पंडितही तेच ह्मणतात.

अहो येतां जातां उठत बसतां कार्य करितां ॥

सदा देतां घेतां वदनिं वदतां ग्रास गिलितां ॥

घरीं दारीं शय्येवरि राते सुखाचे अवसरीं ॥

समस्तांची लजा त्यजुनि भगवत् चिंतन करी ॥ १ ॥

हे उत्साह वाईतच होतात असे नाही. खुद्द महाबळेश्वरापासून बेजवाळ्यापर्यंत ह्मणजे कृष्णेच्या अगदीं मुखापर्यंत प्रत्येक गांवीं पण निरनिराळ्या वेळीं

मात्र हे होतात. अगदी गंगेप्रमाणे हिचा थाट आहे. बारा वर्षांनी कन्यागता-मध्ये गंगा हिच्यांत येते, त्यावेळीं हिचे उत्साह विशेष थाटाचे होतात.

हा गांव प्राचीन काळापासून वैदिक ब्राह्मण वस्तीचा असल्यामुळे ब्राह्मणाच्या स्नानसंध्येची व देवदर्शनाची येथे उत्तम सोय आहे. नदीकाठी सकाळ संध्याकाळ ब्राह्मणांची स्नानसंध्या व ब्रह्मकर्म चाललेले पाहून ही काशीप्रमाणे धर्मपुरी आहे असा भास होतो. रेलवेपासून व पुण्यामुंबईपासून हे ठिकाण चरेच लांब असल्यामुळे घाणेरडी सुधारणा किंवा अमंगलपणा येथे बोकळला नाही. ज्यांना आजकाल स्वधर्माप्रमाणे राहण्याची इच्छा असेल त्याला वाई हे ठिकाण उत्तम आहे. वाईच्या निसर्गसिद्ध सौंदर्यामुळे पुष्कळ श्रीमंत सरदार व वतनदारांनी आपले वाडे येथे बांधले आहेत. पण प्लेगपासून या शहराची भरभराट कमी झाली. या क्षेत्रामध्ये उपाध्यायार्थ सर्व सोयी मिळतात. पण त्यास अमुक करावयाचे आहे, असे सांगावे लागते. इतर क्षेत्राप्रमाणे ते आपण होऊन यात्रेकरूच्या पाठीस लागत नाहीत, व अमुक करा असे सांगत नाहीत, हे येथे विशेष आहे. ते खरे गृहस्थाश्रमी व अलिकडच्या काळाचे भिक्षुक आहेत. शिवाय तितके हे मुख्य क्षेत्रही नाही. येथून दुसरे कोठे माल फारसा जात नसल्यामुळे सर्व मालाचा येथे पुरवठा पडून सुबत्ता आहे. प्लेगपासून या शहराला थोडी अवकळा आली आहे. तालुका असल्यामुळे पेन्शनर लोकांना ही केवळ दक्षिण काशीच आहे.

वाईजवळ पांडवगड नांवाचा डोंगर आहे. पांडव अज्ञात वासाकरितां येथे राहिले होते. ते दिवसा ह्या विराट नगरीत राजाकडे कामाला येत. रात्री ह्या पर्वतावर राहण्याकरितां जात. कौरवांच्या राजधानीपासून फार लांब त्यांना ओळखतांही येणार नाही, व कल्पना येणार नाही अशी ही विराटनगरी पांडवांनी अज्ञातवासाकरितां शोधून काढली होती. या राजाचा सेनापती कीचक हा होता. त्याचे सैरधीवर (पांडवांच्या द्रौपदीवर) विशेष लक्ष असल्यामुळे त्याचा भीमाने खून केला. ज्या गुहेत त्याचा वध झाला ती गुहा येथे दाखवितात. त्याचे स्मारक द्वापून हल्लीं तेथून एक ओढा वाहात येत आहे. त्या ओढ्याचे पाणी कोणत्याही ऋतूंत कमजास्त होत नाही हे यांत विशेष आहे. हा ओढा कीचकाचे वधामुळे त्याच्या हृदयांतून रक्त निघाले त्याचा अद्यापपर्यंत वाहात

आहे असें सांगतात ! आपल्या कानांत बोटें घातलीं असतां धडधड असा आवाज होतो तो कसला ? तर रावण जळत आहे त्याचा ! ही जशी ह्मण पडली आहे तसेंच हें !! पण ह्या गोष्टींत थोडा जास्त अर्थ आहे. ह्मणजे रावणाची त्यावेळीं लोकांना एवढी भीति पडली होती कीं, तो त्यांना त्यांच्या प्रत्येक व्यवहारांत दिसत होता. तसेंच ह्या ओढ्याला कीचकाच्या रक्ताच्या प्रवाहाचें नांव ठेवल्यामुळें ही गोष्ट येथेंच कोठें तरी घडली असें लोकांचे स्मरणांत कायमचें राहिल.

याच पांडवांचे संरक्षणार्थ व प्रसंगीं त्यांस योग्य सल्ला सांगण्याकरितां त्यांच्या बरोबर त्यांचे गुरु धौम्य मुनी हिंडत होते पण ते त्यांच्यांत सहात नसत, त्यांची मठी निराळी असे. अज्ञातवासांत त्यांना व पांडवांना ओळखूं नये व यांचीं ब्रह्मकर्में यथासांग व्हावीं ह्मणून त्यांनीं आपला मुक्काम याच कृष्णेच्या कांठी महावळेश्वराचे डोंगराचे खालचे बाजूस ठेविला होता. यास हल्य

याम

असें ह्मणतात. या गांवांत त्यांचा तेथें आश्रम होता. त्यांचे स्मारक ह्मणून तेथें मोठें शंकराचें दगडी उत्कृष्ट देवालय बांधलें आहे व जवळच त्याला लागून नरसिंहाचें कडकडीत देवस्थान आहे. नरसिंहाचे देवळाचा चौथरा सुमारे वीस फूट व्यासाचा व दीड पुरुष उंचीचा असा आहे. त्यावर देऊळ असून त्यावर दोन्ही बाजूंस दोन नरसिंहाच्या दगडी मूर्ती आहेत. एक स्मार्ताची व एक भागवतांची. स्मार्ताची मूर्त शंख चक्रगदा पद्मधारी अशी चतुर्भुज सौम्य आहे. जवळ लक्ष्मी आहे. पण भागवतांची मूर्त कडक स्वरूपाची ह्मणजे हिरण्यकश्यपूला आडवा मांडीवर घेऊन नखाने त्याचें विदारण चाललें आहे, व चहरा अत्यंत उग्र आहे. जवळ लक्ष्मी त्यांची प्रार्थना करीत आहे. जसा भक्त येईल त्याप्रमाणें त्या त्या देवतेची उपासना किंवा पूजा करितात. या बुरुजांत सर्व शालिग्राम भरलेले असून त्यांना तटाळ होऊं नये ह्मणून त्यांची एकदां यथासांग पूजा करून त्याचें तोंड अगदीं बंद करून ठेविलें आहे, व वर ह्या पाषाण-मूर्ती भक्त जनांच्या सेवेकरितां ठेविल्या आहेत. त्यावरसुद्धां अगदीं कडकडीत धूतवस्त्रानें किंवा ओलेत्यानें जाईल त्यालाच वर जाण्याची परवानगी मिळते. नाहींतर इतरांना अगदीं बाहेरून किंवा खालून दर्शन घ्यावें लागतें ! बायका

तर मुळींच जात नाहीत. दोन्ही मूर्ती ओबडधोबड अशा जुन्या पाषाणाच्या आहेत. धौम्य ऋषींचे हें आराध्य दैवत होतें. शंकराचे देवळांत किंवा कोठहीं धौम्य ऋषींची प्रतिमा नाही. त्याऐवजीं शंकराची स्थापना केली आहे. या शंकरास धौमेश्वर ह्मणतात. या धौमांस कृष्णेच्या कांठीं गुलाब, मोगरा, वगैरे चांगल्या व सुंदर फुलांच्या बागा असून तीं फुलें ह्या धौम्य ऋषींचे (शंकराचे) पूजेस येतात. देवळासमोरचे दगडी कांसव फारच प्रेक्षणीय आहे. देवस्थानच्या बहुतेक पटांगणांत कांसवे असतात, पण ह्या कांसवांत व इतरांत फार फरक आहे. याची आकृती चांगली व प्रशस्त असून तें एका अष्टकोनी कमलाकृति मैरपी कुंडांत त्याची स्थापना केली आहे. देवळांचें व या कांसवाचें दगडी काम अत्यंत उत्कृष्ट आहे. हें कुंड छातीइतकें खोल असून तें जेव्हां जलाशयानें पूर्ण भरतें, तेव्हां हें एवढें मोठें कांसव त्यांत पोहत आहे असा भास होतो. ह्या देवळाला खालूनच कृष्णानदीचा लहानसा पण खोल प्रवाह वाहात आहे. नदीला घाट बांधले आहेत. ह्या नदींत वरून एका गायमुखांतून एक झरा वाहात आला आहे. हा नेहमीं बारा महिने सारखा वाहात असतो कमजास्ती होत नाही. हा कोठून आला आहे हें समजत नाही. तो वाहण्याचा बंद झाला तेव्हां येथील लोकांनीं तो खणून पाहिला व त्या प्रवाहाचे आड वड पिंपळाच्या पारंब्या आल्या होत्या त्या कापून काढल्यामुळें तो पुन्हां जोरानें वाहूं लागला. उगमापर्यंत खणून पाहिलें तों त्याचा उगम मार्गें सांगितलेल्या नरसिंहाच्या बुरुजा खालून आहे असें दिसलें. धौम हें अगदीं लहान गांव आहे खरें. पण निसर्गाचें त्याच्यावर फार प्रेम आहे. आपणही येथें राहिल्यास आपणही त्याच्या कृपेस पात्र होऊं असें वाटलें, पण असें करण्यास वेळ नव्हता.

धौम हें गांव वाईच्या पश्चिमेस चार मैलांवर असून सकाळीं जाऊन देव ब्राह्मण करून संध्याकाळीं परत वाईस येतां येतें. देव ब्राह्मण करण्यास येथें उपाध्यांचीं घरे आहेत. त्यांचे मार्फत सर्व विधी होतात. रस्ता साधारण सडकेचा आहे. त्याच्या अर्ध्या वाटेवर नाना फडणविसांचा

भेणवली

गांव आहे. त्यांचा वाडा कृष्णेच्या कांठीं आहे. त्यांनीं कृष्णेला घाट व घाटावर

विष्णू मंदिर ही बांधिली आहेत. ती चिकित्सक बुद्धीने पाहण्यासारखी आहेत. नुसते पहाणारा त्यांत फारसे काही दिसणार नाही. पण नाना फडणविस सारख्या कल्पक व दूरदर्शी मनुष्याच्या अकलेची तारीफ करण्यासारखे हे बांधले आहे की नाही अशा दृष्टीने ते पाहिले ह्मणजे त्यांत त्यांची योजना व सुखसोयी यांची कल्पना येते. नाना फडणविसांचा वाडा अगदी साधा दुमजळी आहे. किंबहुना नवीन पद्धतीच्या वाड्यांत व ह्या वाड्यांत काही फरक दिसणार नाही. पण ही नवीन पद्धती ह्मणजे मुख्यतः उजेडाची सोय प्रत्येक खोलीस स्वतंत्र असावी. कोणाचा कोणासही उपद्रव होऊ नये इतकेच नव्हेतर शब्दही एकमेकांचा एकमेकांस ऐकू येऊ नये. स्त्रीपुरुषांचे जाण्या येण्याचे दरवाजेही एक नसावेत पण नियमित ठिकाणी हाक मारली असता ती सर्वास ऐकू जाऊन सर्वांनी एकदम एका ठिकाणी जमावे, अशी योजना त्यांत आहे. स्वयंपाकघर, माजघर, दिवाणखाना, स्नानगृह व शौचकूप सर्वास सारख्या अंतरावर पडावे. एका खोलीतूनही येणाऱ्या जाणाऱ्या स्त्रीच्यापुढे पुरुष कधीही येणार नाही. स्वयंपाकघरांत, माजघरांत व स्नानघरांतल्या व पाणी उदक, गच्चीच्या सोयी जनानी व मर्दानी निरनिराळ्या केल्या आहेत. तसेच विधर्मी लोक भेटीस येत त्यांची सोय अगदी अलग असावी, पण ती त्यास अलग तर वाटू नये—द्वेषतर वाटू नये—अशा पद्धतीची केली आहे. वाड्याच्या बाहेर काय चालले आहे हे समजावे. पण वाड्यांत काय चालले आहे, हे समजू नये असा त्या भोवती कोट घातला आहे. व त्याचे विशिष्ट भागी दरवाजे, खिडक्या व गव्हरे, ठेविली आहेत. एक दरवाजा त्यांनी बांधिलेल्या कृष्णा घाटावर गेला आहे. सर्वत्र घाटावर अगदी सपाट व प्रशस्त अशी फरसबंदी केली आहे. वगैरे अवर्णनीय सोयी नानांच्या बुद्धी चातुर्याच्या साक्षी देत आहेत. हाच नमुना अलीकडील मंडळींनी घेऊन त्याप्रमाणे ते घरे बांधू लागले आहेत. ह्मणजे मूळ कित्ता हा याचा आहे. याच्या नकला मागून झाल्या जुनी कोंदट घरे टाकून नवा कित्ता या घराने लोकांस दाखविला. याबद्दल लोकांनी त्यांचे ऋणी असले पाहिजे. या वाड्यांत हल्ली त्यांचे वंशज राहतात. ते असले ह्मणजे वाडा पाहण्यास मिळतो. नाहीतर मिळत नाही. वाड्याचा बराच भाग पडून गेला आहे. पण काही अवशिष्ट राहिला आहे. त्यावरूनसुद्धा वरील कल्पना येतात.

नानांनी कृष्णाबाईला घाट बांधला आहे. तोही असाच अपूर्व बुद्धिवैभवांचा आहे. नदीला घाट झणजे उतरत्या पायऱ्यांचा बहुधा असतो. पण हा केवळ तसा नाही. भोंवतालच्या जमिनीपासून नदीचा प्रवाह फारसा खोल नसल्यामुळे वाड्यामागील सर्व पटांगण चिरेबंदी बांधून काढून नदीचा प्रवाह एके बाजूने खेळविला आहे. आणि त्यांत समुद्रांत बोटी घेण्याकरितां जसे गोदीमध्ये धक्के बांधतात त्याप्रमाणे घाटाला धरून समोरासमोर पायऱ्यांचे धक्के बांधले आहेत व मध्ये पाणी खेळविले आहे. असे तीन चार ठिकाणी केले असल्यामुळे नदीत जलविहारास, स्नानास व सकाळ संध्याकाळ हवे तिकडे तोंड फिरवून स्नानसंध्या करण्यास फारच सोय झाली आहे. तसेच कपडे धुतांना एकाचे तुषार दुसऱ्यावर उडून स्पर्शास्पर्श दोषाचा फारच बंदोबस्त झाला आहे. शिवाय स्त्रीपुरुषांच्या विभागाचीही सोय झाली आहे. नदीचा प्रवाह या मधल्या भागांत बराच संथ आहे. पण मुख्य प्रवाह बराच वाहाता आहे. जशी ज्यास जरूर पडेल तसा त्याने त्या घाटाचा उपयोग करून घ्यावा. घाटाच्या उपयोगाच्या सर्व बाबी झणजे धार्मिक आणि व्यवहारिक, यांची त्यांत योजना केली आहे. उन्हाळ्यांत चांदण्या रात्री या घाटावरील प्रशस्त मैदानांत मोकळे हवेंत धार्मिक किंवा व्यवहारीक कृत्य करण्यास किती तरी आनंद वाटेल. प्रत्यक्ष एका बाजूला गंगा वाहात आहे तिचे दर्शन होतें. पालिकडच्या बाजूला फलपुष्पांचे उद्यान आहे. समोर विष्णु मंदीर आहे व एका बाजूला रस्ता धौमाकडे जात आहे. अशा सर्वप्रकारच्या सोयी पाहून कितीतरी आनंद होतो. हें प्रत्यक्ष अनुभव घेतल्याशिवाय समजणार नाही. राजकारणांतील किंवा कोणतेही मानसिक दुःख झालेला मनुष्य येथे येऊन बसला तर ह्या निसर्गसिद्ध देखाव्याने त्यास समाधान वाटून त्याचे मन प्रसन्न झालेच पाहिजे. संसारताप दग्धाना हें केवळ विश्रांतिस्थानच आहे. येथेही बरेच दिवस राहावे असे माझे मनांत आले. पण तशी अगाऊ व्यवस्था केली नव्हती झणून तो वेत तसाच राहिला. सकाळ संध्याकाळ स्नानसंध्या केल्यावर लगेच श्रीविष्णु मंदीरांत जाऊन श्रीविष्णूचे दर्शन घेऊन किंवा संध्याकाळी येथील आरतीचा सोहोळा पाहून मनुष्य घरी गेले असतां खराखर सुखाने निद्रा घेईल. विष्णुमंदीर अगदी लहान पण सर्व पाषाणमय असून मंदीरापासून वाड्यापर्यंत सर्व पटांगणांत फारसबंदी केली आहे. रात्रीच्या वेळीं मध्ये दाने तीन कंदालि खांबावर ठेवून फुलफुष्पांच्या कुड्या मध्ये धमे

ठेकिल्यास शोभेला कांहीं कमतरताच नाही ! यात्रेवून अशी रम्य ठिकाणे पाहून आल्यावर शक्य असल्यास आपल्या परिस्थितीप्रमाणे आपण पाहिजे तेथे राहण्यास जावे. किंवा हे वर्गन वाचून ज्यांना तेथे राहण्याची जरूर बाटे त्यांनी तेथे जावे किंवा आपल्या घरी तशी सोय होण्यासारखी असल्यास करून घ्यावी. हाच अशी वर्गने लिहिण्याचा हेतू असतो. असी. कांहीं वेळ येथे राहिल्यानंतर मी संध्याकाळ झाल्यामुळे वाईस परत गेलो.

वाईची रचना काशीसारख्या गल्यागल्यांची किंवा आळीआळीची आहे. काशीच्या गल्या अरुंद व दोन्ही बाजूचे वाडे उंच उंच गेले आहेत, तसे येथे नाही. एथील गल्या रुंद असून दोन्ही बाजूचीं घरे उंच नाहीत. घरांची शोभाही काशी इतकी मनोवेधक नाही. तरीपण काशीपासून रामेश्वरापर्यंत सर्व मुख्य-मुख्य देवतांची देवालये येथे असून काशीप्रमाणेच त्यांचे उत्साहही होतात. यामुळे काशीपुरीप्रमाणेच वाईपुरीही कोणत्याना कोणत्यातरी देवाचे उत्साहाने बहुतेक गजबजलेली असते. वाईस मोठमोठ्या इमारती नाहोत. पण काशीस जसे पंडित मदनमोहन मालवीय यांचे हिंदु युनिव्हर्सिटीचे कॉलेज व शाळा आहे, तशी येथे

प्राज्ञपाठशाळा

आहे. महात्मा गांधींच्या उपदेशाने ज्या राष्ट्रीय शाळा निघाल्या त्यांसारखीच ही एक राष्ट्रीय शाळा आहे. पण ही त्यांच्या उपदेशाच्या पूर्वीची आहे. यांत ब्राह्मण धर्मविधींचे व त्यांच्या उपदेशक वर्गाचे मुख्यतः शिक्षण दिले जाते. ही शाळाही लोकाश्रयावर चालली असून येथील शिक्षण फुकट दिले जाते. कांहीं अनाथ मुलांचा सर्व खर्चही चालविला जातो. यांत धार्मिक विधीने. धार्मिक उपदेशक वर्गच तयार करावयाचा असल्यामुळे या शाळेत तूर्त ब्राह्मण विद्यार्थीच घेत आहेत.

सर्दरु शाळेत धार्मिक शिक्षणाशिवाय मॅट्रिकपर्यंत इंग्रजी शिक्षण देण्याचाही विचार आहे. ह्मणजे या शाळेतून निघून मुलगा मॅट्रिक क्लासांत बसण्यास योग्य होईल अशा प्रकारचे संस्कृत, बीजगणित, इतिहास, भूगोल व भौतिक शास्त्रही शिकविली जातात. औद्योगिक शाळाही हीस जोडावयाची आहे असे ह्मणतात. सर्व मुलांकडून स्नानसंध्या, ब्रह्मकर्म, रोज योग्यवेळी यथासांग करून

घेतलें जातें. ह्याशिवाय या शाळेतून सर्व वेदांचे भिक्षुक (याज्ञिक), शास्त्री, नव्या-
जुन्या पद्धतीप्रमाणे पुराणिक, हरदास, प्रवचनकार व उपदेशक तयार होतील
अशी योजना चालली आहे. याबद्दल तिचे चालक वे. शा. सं. नारायणशास्त्री
मराठे हे खरोखर स्तुतीस पात्र आहेत. आणि हेंच काम त्यांजकडून निर्विघ्नपणे
केलें गेलें असतें तर या शाळेच्या योगानें जुन्या व नव्या विद्येचें पुष्कळ कार्य
होऊन वेद पुरुषांनीं त्यांस वेदोक्त आशिर्वाद दिला असता. पण वेद व आचार-
धर्म विघातक अशीं येथील कांहीं मते ऐकलीं ह्मणजे इष्टाच्या ऐवजो अनिष्टच
या शाळेपासून उत्पन्न होऊन ख्रिस्ती मिशनऱ्याप्रमाणें ही आर्य संस्कृती वाटवि-
णारी एक संस्था आहे कीं काय अशी भीति वाटते. येथील कांहीं मते
अशीं आहेत:—

१ अंत्यजांना किंवा विधर्मी लोकांना असमजुतीशिवाय मुद्दाम शिवलें असतां
स्नान केलें नाहीं तरी ब्रह्मकर्मास बाध येत नाहीं ! ह्मणजे पूर्वजांनीं वेद हे आज-
पर्यंत पवित्र मुखामध्ये व आचारामध्ये ठेविले तो पवित्रपणा कोठेंच राहिला
नाहीं ! हल्लींच्या नोकरवर्गाच्या स्त्रिया हल्लीं सोंवळें नेसून स्वयंपाक करीत
नाहींत. कारण त्या ह्मणतात, आमचे यजमानांस सोंवळ्याची जरूर नाहीं. मग
आम्ही सोंवळें कोणाकरितां करावयाचें ? तसेंच उद्यां म्हणतील आमचे यजमान
आम्हांलाही घेऊन चांभाराचे दुकानीं जातात, व त्या चांभाराकडून आमचे
पायांत जोडा घालवितात, भंग्यासही स्पर्श केला असतां चालतें, मग आम्ही
विटाळशा बसून तरी काय करावयाचें आहे ? आम्ही विटाळशा असलों तरी
भंग्यापेक्षां पुष्कळ स्वच्छ असतो. ते सर्व जगाच्या मलमूत्र विसर्जनाचा धंदा
करतात त्यापेक्षां अस्पृश्यपर्णीसुद्धां आमची स्वच्छता पुष्कळ आहे. म्हणजे अशा
रीतीनें बायकाही विटाळ धरणार नाहींत. आर्यस्त्रिया अद्याप खालच्या मानेच्या
आहेत. पण नूतन विद्येच्या अशा संस्कारानें त्यांची मान वर झाली म्हणजे
पुरुषांच्या बुद्धिवादाला त्या आटोपणार नाहींत. व तसा अनुभवही येत चालला
आहे ! बायकांच्या शुद्धतेमुळें आमचीं घरे आज पर्यंत स्वच्छ व शुद्ध राहिलीं
होतीं पण तीं ह्यापुढें राहणार नाहींत हें खास. ही सुधारणा काय ? म्हणून
अशा गोष्टी करून जी आर्यसंस्कृति आजपर्यंत विधर्मी हल्यानें सुद्धां बिघडली
नाहीं ती आमच्यांतीलच वेदोनारायणाच्या उपदेशाकडून व उपदेशक वर्गाकडून
परकियांच्या चिथावणीनें बिघडली जाईल व धर्मावर ही एक आपत्तीच येईल

असे वाटते. असे करणे हे कांहीं अस्पृश्यता निवारण नव्हे. अस्पृश्य हे अस्पृश्य राहिले म्हणजे आम्ही त्यांचा द्वेष करतो, किंवा तिरस्कार करतो असे नाही. ते आमचे भाऊबंदच आहेत. पण हिंदुधर्म संस्कृति कायम राहाण्याकरिता व वेदविधींच्या पावित्र्याकरिता ही योजना आहे, हा. अभिमान त्यांनी बाळगला पाहिजे. फार काय आमच्या शरिरांतील मलमूत्र विसर्जन करणारी इंद्रियेंसुद्धां आम्ही अस्पृश्यच राखतो. त्यांना योग्य वेळी धुऊन पुसून कपड्याच्या वेष्टनानें सर्व शरीरापासून त्यांना अलग राखतो. म्हणजे आम्ही त्यांचा द्वेष करतो असे नव्हे. अस्पृश्यतेला द्वेषाची चिथवणी परकीयांच्या चिथावणीनें उत्पन्न झाली आहे. याचा आमच्या अस्पृश्य बंधूंनी व सुशिक्षितांनी विचार करावा व सलोख्यांनी वागावे. निदान ती अस्पृश्यता अशा धार्मिक संस्थांस तरी नसावी, निदान तसा मुद्दाम उपदेश तरी करूं नये. इतरत्र ठिकाणची गोष्ट निराळी आहे. अस्पृश्य आपण होऊन मी अस्पृश्य आहे, जरा दूर बसतो असे आर्यसंस्कृतीच्या अभिमानाकरितां म्हणून तो दूर बसू लागला तरी आमचे हे श्रेष्ठ म्हणविणारे पुढारी ब्राम्हणच त्याचा हात धरून आपल्या मांडीशीं त्यास बसवितात, याला काय म्हणावे? म्हणजे चातुर्वर्ण्याचा किंवा स्वच्छतेचा धडा अस्पृश्य हा ब्राम्हणास शिकवितो तरी तो ते मानित नाहीत. मग ब्राम्हणाचा श्रेष्ठपणा कोठें राहिला? मग ब्राह्मणेतरांनीं ब्राम्हणांची पायमल्ली केली तर त्यांत दोष कोणाचा? ब्राम्हणांनीं अशा प्रकारानें आपला आचार व शुचिर्भूतपणा घालविला म्हणजे ते अंत्यजापेक्षांही अंत्यज होतील. कारण मग इतर कोणत्याही जातीपेक्षां ब्रह्मणांत श्रेष्ठपणा किंवा सामर्थ्य राहिलें कोठें? ह्मणून ब्राह्मण्याचें रक्षण ब्राह्मणांनीं करावे व इतरांनींही सद्बुद्धीनें त्यांना मदत करावी, यांतच सर्वांचें कल्याण आहे. व हिंदुधर्माचें खरें रहस्य आहे. आज अनंत काळापासून ब्राह्मणांचा शुद्धाचार राहिला आहे. तो केवळ ब्राह्मणांनींच राखला नाही. सर्वजातींनीं, विशेषतः रामकृष्णासारख्या अवतारी क्षत्रियांनीं व शिवाजीसारख्या अलीकडल्या राजांनीं राखिले म्हणूनच तो टिकला आहे. म्हणून ह्या ब्राम्हण्याचा अभिमान हिंदुमात्रासच असावा. यासंबंधे ठिकाठिकाणीं खुलासा आहेच.

२ दुसरी गोष्ट चातुर्वर्ण्य हे हिंदूधर्माचें वैशिष्ट्य आहे. पण त्याचें पुनरुज्जीवन दशकालाप्रमाणें करावे. ह्मणजे सर्व हिंदु स्त्रीपुरुषांचें एक प्रकारचें ऐक्य व साम्य उत्पन्न होण्याकरितां सर्वांचे निदान चार तरी संस्कार करावेत ते १ जातकर्म, २ उप-

नयन, ३ विवाह, ४ अंत्येष्टी म्हणजे आर्यांनीं उपनयन हा संस्कार वेदाधिकारां-
 करितां केला आहे. तरी तो सर्व स्त्रीशूद्रांनीं सुद्धां करावा. कशाकरितां ? तर ऐक्य-
 वर्धनाकरितां! शास्त्रीबोवांची ऐक्यवर्धनाची ही अजब युक्ति नाही असें कोण
 म्हणेल ? आमच्यांतीलच विद्वान लोकच असें म्हणूं लागले म्हणजे स्त्रीशूद्रांना-
 दुजोरा मिळून एकीच्या ऐवजीं बेकीच उत्पन्न झाल्याशिवाय राहणार कशी ?
 आणि असें केले म्हणजे जाती जातीचें वैशिष्ट्य राहिले कोठें ? हल्लींच्या मतांत-
 राच्या बडबडीनें एकी वाढते आहे किंवा तिचा क्षय होतो आहे हें कोणास
 सांगावयास नको.

३ तिसरी गोष्ट. हिंदु विधवांच्या वपनाची चाल ही वाईट, तशांत स्त्रीना-
 पित मिळत नाहीत, पुरुष नापीत मिळतात. आणि त्यांचा हा विधी लज्या रक्ष-
 णाकरितां एकांतात होतो हें तर अत्यंत गैर आहे. कारण अंधारांत कसे काय
 प्रकार होते असतील कोणी सांगावे ! सबब त्यांचा विधी भर चवाढ्यावर निदान
 ओटीवर तरी करावा नाहीतर केस राखावे ! पण विधवांचे केस राखले म्हणजे
 पुरुषांची नजर अशा स्त्रियांकडे विशेष लागते. सबब त्यांस कुंकूं लावण्याचा
 अधिकार द्यावा. म्हणजे सुवासिनी समजून पुरुष त्यांकडे पाहणारसुद्धां नाहीत
 व अशा अखंड सौभाग्यानें त्यांचे अत्रूचे रक्षण होऊन त्यांच्यावर पुरुषांचा हल्ला
 होणार नाही ! स्त्रिया विघडविण्यास कारण पुरुष आहेत !! अशाप्रमाणें शास्त्री-
 बोवांचा निरुत्तर कोटीक्रम आहे !!! त्याचें उत्तर देण्याचें
 कारणच नाही. कारण स्त्रियांची अत्रु जाऊन गोंधळ होतो
 तो थांबविण्यास त्यांस स्वातंत्र्य देऊन सुरूप व वैभवांत ठेवाव्या किंवा कुरूप व
 एकांतांत ठेवाव्या हेंच ज्यांना समजत नाही त्यांस काय बोलावे ? वस्तुतः
 सौभाग्यवतीनेंच कुंकूं कां लावावयाचें याचें शास्त्रीबुवासारख्यांस शास्त्रोक्त कारण
 सांगण्याचा प्रसंग यावा हें दुर्दैव आहे. हल्लींच्या विद्वानांना याशिवाय दुसरे
 विषयच राहिले नाहीत. हेंच विद्वत्तेचें लक्षण आहे, अशी त्यांची समजूत आहे,
 हें दुर्दैव आहे. यामुळेच हल्लीं विद्वान हल्ला म्हणजे सामान्य जनसमुहाच्या
 पायाची तिडीक मस्तकाला पोहोचते. कारण तो आपल्या अकलेच्या व विद्व-
 त्तेच्या जारोवर काय सांगेल व काय सिद्ध करील व कसा फसवील याचा नेमच
 राहिला नाही. त्यांच्या उदार स्त्रीशिक्षणानें व स्त्री स्वातंत्र्यानें हल्लीं समाजावर
 काय प्रसंग ओढवताहेत हें हल्लींचीं वर्तमानपत्रें रोज सांगतच आहेत. वडिलांचा,

धर्माचा, किंवा निदान समाजाचा तरी स्त्रियांवर अधिकार नसेल तर समाजाचे तुकडे तुकडे झाल्याशिवाय राहणार नाहीत. त्याचे डोहाळे आतां होऊं लागले आहेत. खान पाणंदीकरासारखे विवाहास मुळींच अडचण नाही अशी तरुण-मिठी स्पष्ट झणूं लागली आहे. सबब आतांतरी शहाण्यानें जागे व्हावे. व असले उपदेश करण्याचे सोडून द्यावे. पुनर्विवाह करण्याचे स्त्रियांनींच नाकारिले झणून. नाहींतर आतां समाज कांहीं निराळाच दिसला असता. प्रवाहपतित कार्ये जनसमुहाकडून होतातच. पण सुधारकांच्या अशा घिसाड घाईमुळे पुढाऱ्यांचे पुढारीपण मात्र जाते. समाजाला घेऊन जो पुढारी जाणार नाही तो पुढारीच नव्हे, हें लो. टिळकांनीं आमच्या पुढाऱ्यांस स्पष्टपणें बजाविलें आहे. हें ते विसरतात. हल्लींच्या सुधारकांबद्दल किंवा पुढाऱ्यांबद्दल जनता काय झणते. तें ऐका.

आर्या.

ते देशोद्धारक ? कीं, सवगोलंकार अत्यंजोद्धार
निर्मूलन जातीचे, समताकर्तव्य हेंचि ज्या सार १
संभावित भिक्षेकरि, कोणी नवि दूम फंड जो काढी
देवांच्या राष्ट्रांच्या, नांवावर पात्र आपुलें वाढी २
कोण ब्राह्मण ? ज्यांना आचार न एक जानवे मात्र
कोण क्षत्रिय ? धैर्योदार्यांविण जो पराक्रमा पात्र ३
कोण अशिक्षित ? ज्याचा, साधा पोषाख इंग्रजी येन
कोण सुशिक्षित ? अपट्टेड रहाणी स्वधर्म मानीन ॥४॥

खरोखर अलीकडच्या सुशिक्षितांनीं समाजाला उपयुक्त असें कांहींएक न सांगतां ज्या धर्मतत्वावर समाज स्थिर झाला होता तीं तत्वेच ते उखलून टाकीत आहेत. आणि मतमतांतराचा वणवा लावून जिकडे तिकडे भांडणें, वैरद्वेष वाढवून समाज फोडीत आहेत. पाश्चात्यांप्रमाणें आमचा समाज अघोगतीला जावा हाच सर्वत्र शिक्षण देण्याचा हेतु दिसतो. कोणतीही सुधारणा सद्भावानें किंवा खरोखर लोककल्याणाकरितां असेल तर त्याचा लोक कृतज्ञतेनें गौरव करतीलच पण हल्लींच्या पुढाऱ्यांत भीषण, अपमतलक्ष व पाश्चात्यांचे गुण न घेतां अंधदृष्टीनें

अनुकरण, याशिवाय त्यांत कांहीं दिसत नाही. सामान्य जनता बोलत नाही किंवा त्यांच्या तोंडीं लागत नाही. पण अशांची योग्यता काय आहे ही ती पूर्णपणे समजते. पुढाऱ्यांना ह्याबद्दल राग येईल पण तात्विक किंवा स्थूल दृष्टीने किंवा निरभिमानाने विचार केल्यास त्यांना हे आमचे ह्मणणे पुष्कळसे पटेल असा अदमास आहे. कोणाच्या द्वेषवुद्धीकरितां हे लिहिलेले नाही.

४ बाटलेल्यांना हिंदुधर्मांत घ्यावे, त्यांची पूर्वीची जात त्यांना द्यावी हे सरळ आहे. पण त्यांना पश्चाताप झाला असेल तर हे ठीक आहे. नाहीतर आज हिंदु व उद्यां मुसलमान असें होईल. अशा मंडळीनें धर्माची उन्नति कशी होणार ? परिस्थिति बदलल्यास यांचे पुन्हा रूपांतर होण्यास वेळ लागणार नाही. आतां राजकारणाची गोष्ट निराळी आहे ! परधर्मियांना हिंदू करून घेण्यासंबंधाने टीका करण्याचे मुख्य कारण असें कीं, जे लोक हल्लीं धर्मांतर करीत आहेत, त्यांत फारशी तत्वदृष्टि नसून ते ऐषआरामाचे, चैनीचे चोचले करण्याकरितां ते ती करीत आहेत. हिंदु लोकांतील श्रीमंत व राजेरजवाडे यांच्या पैशांचा मनसोक्त उपभोग घेऊन आपल्या कामवासना पूर्ण कराव्या हाच त्यांचा मुख्य उद्देश आहे. आतां एकच सुख निरंतर टिकत नाही. कालांतराने त्यांत बदल होतो. तो बदल झाला ह्मणजे तत्वदृष्टि जाऊन अशा बायकां पुरुषांचे मूळ स्वरूप दिसून येते. त्या बायका नव्या नवऱ्याला सोडून जातात. मग अशा बायकांचे अन्नवस्त्राचे दावे चालू होतात. व त्या युरोपांत किंवा अमेरिकेंत चैनीनें राहतात !!! अर्थात् पुन्हां धर्मांतर होतेंच. हल्लींच्या तरुणांचे मनसोक्त वागण्याचे हेंच धोरण आहे. असें धर्मांतर काय उपयोग ? अशांची खोगीर भरती काय कामाची. हे भूषण कसले ? व यांत अभिमान तरी कसला ? आतां मुसलमान व ख्रिश्चन मिशनरी यांच्या हल्ल्यामुळे हा प्रश्न धशीस लागला आहे, ही गोष्ट निराळी आहे. पण हा आपत्धर्म समजावा. परधर्मियांवर वचक बसण्यास मात्र हा क्रम तूर्त ठीक आहे.

तेथील दिवेकर शास्त्री हल्लीं ही शाळा सोडून राष्ट्रकार्याला लागले आहेत. तेव्हां त्यांचीं हीं मते त्या शाळेत आतां चालू आहेत किंवा नाहीं हे समजत नाहीं.

अशा प्रकारच्या सुधारणा करणारीं तेथील मते दिसलीं आणि तीं ते येथे आपले उपदेशक वर्गाला शिकवणार व ते दुसऱ्यांना उपदेश करणार. अर्थात्

जुनी संकृति बदलून नवी तयार करणार ह्यणजे हे नवे मनु याज्ञवल्क्यच झाले ! हिंदुधर्माला शास्ता कोणीच नाही. त्यावर स्वकीयांनी व परकीयांनी कांहीं विचार न करितां वाटेल तसे हल्ले चढवून, छाटाछाट करून किंवा नव्या हव्या-तशा पुस्त्या लावून त्याची सुधारणा करावी. व अशी छाटाछाट करतां करतां मूळ खुंट तरी शिल्लक राहिल की नाही याची शंकाच वाटत आहे. आज या गोष्टी मनांत येत आहेत, कृतीत आल्या नाहीत. पण याचाच जप करित गेल्यास कृतीत येण्यास वेळ लागणार नाही. बुडत्याचा पाय खोलांत ह्यणतात तें हेंच.

हल्लीं ज्या राष्ट्रीय शिक्षणाच्या ह्यणून शाळा निघाल्या आहेत त्यांपैकीं एकीतूनही राष्ट्रकार्यास योग्य असे विद्यार्थी निघण्याचा संभवच नाही. कारण त्यांत शिक्षणाचा जिवंतपणा कोठेही दिसत नाही. हल्लीं त्यांत राष्ट्रीय शिक्षणास योग्य असे कोणतेच विषय शिकवीत नाहीत. सरकारी शाळांतून जीं पुस्तके चालतात त्यापेक्षां कांहीं निराळीं पुस्तके त्यांत चालवितात येवढेंच. शिक्षण देण्याचा क्रम सुद्धा वगैरे बहुतेक सारख्याच. अशानें काय फायदा होणार ? मुख्यतः आपल्या हिंदुस्थानांत ज्या त्या जातीच्या उन्नतीकरितां त्यांच्या धंद्याचें नवीन सुधारलेले त्यांचें त्यांचें धंदे शिक्षण दिल्यास त्याचाच आपल्या हिंदुराष्ट्राला फार उपयोग होईल. ह्यणजे ब्राह्मणांनीं प्राचीन व अर्वाचीन विद्या शिकव्या व राष्ट्रीय धोरण आपल्या पूर्व परंपरेला धरून ठरवावें. क्षत्रियांनीं त्यांतलीं मुख्य प्रमेये शिकून आपलें सामर्थ्य लष्करी शिक्षणानें किंवा निदान कृषीनें तरी वाढवावें.

जुन्या व नव्या युद्धशास्त्राची व त्यांच्या साधनांची माहिती करून घ्यावी. व एकंदर जगामध्ये आपल्या देशाचें स्थान काय आहे व तें आपल्या परंपरेला अनुसरून कोठें असलें पाहिजे यांचा विचार सुचविणाऱ्या तरसमान गुरुंची योजना त्यांना पाहिजे आहे. हल्लींचे क्षत्रिय बी. ए. एल्. एल्. बी. होऊन जातिद्वेषानें शुष्क राजकारण हलवीत बसले आहेत. त्यापेक्षां त्यांनीं तो पैसा जिवंत राष्ट्रांत जाऊन तेथून चालू पद्धतीच्या ललितकला व नवी रण-साहित्ये, विमाने, टारपेडो, बिनधुराची व बिनअवाजाची दारु व ग्यास यांची माहिती करून घेऊन त्याचा राष्ट्राला व आपल्या जातीला फायदा करून द्यावा. तसेंच वैश्यांना प्रचलित विद्यांची नुसती तत्वे शिकवून जगांतील व्यापारांची घडामोडे व व्यवहार शिकविणाऱ्या शाळा व तसे गुरु पाहिजेत. अर्थात तशीं

पुस्तकेंही तयार झालीं पाहिजेत. या सर्व जातींना ब्राह्मणांनीं व सर्व राष्ट्रानें बुद्धिवर्धक सहाय्य करावें व श्रीमंतांनीं उदार आश्रय द्यावा. हल्लींच्या काळीं हिंदुस्थानचा व्यापार सर्व पृथ्वीवरील देशांत आहे. तेथें आपले एजंट नेमून तिकडील माल इकडे व इकडील तिकडे पाठवून नुसती त्याची दलालीही आज युरोपियन लोक हजारों रुपयांची घेतात तिचाही फायदा आपल्या देशाला झाला पाहिजे. अशांनै वैश्यांना हिंदुस्थानच्या व जगांतील इतर व्यापारांचें रहस्य समजेल व अनंत फायदा होईल; तो हल्लींचेप्रमाणें वैश्याश्रम काढून होणार नाहीं. सारांश ब्राह्मणांनीं आपला शुद्धाचार व धर्मरहस्य जाणणें, क्षत्रियांनीं आपला क्षत्रियबाणा व वैश्यांनीं आपला व्यापार तेजस्वी ठेवणें हीच खरी सुधारणा आहे. अन्य व्यवसायांनीं हिंदुस्थानची उन्नति शक्य नाहीं.

असें शिक्षण मिळत गेल्यास तें खरोखर राष्ट्रीय शिक्षण होऊन हिंदुराष्ट्राचा खरा उदय होईल. पण असा दिवस परराज्यांत येईल किंवा नाहीं याची जबर-दस्त शंका आहे. हीं कामें मुख्यतः राष्ट्रीय सभेनें आपण होऊन आपले तरुण लोक पुढें करून त्यांच्या करवीं अनुभवून पाहण्यासारखीं आहेत. पण आमच्या पुढाऱ्यांच्या तीं ध्यानांत येतील तेव्हां खरें ! गंमत अशी आहे कीं पाश्चात्य आमच्या चुका दाखवितात व त्या आह्मी सुधारण्याचा अडाहास करितों पण आपण त्यांच्या चुका दाखविल्यास ते तिकडे मुळींच लक्ष देत नाहींत ! हेतु हा कीं आमच्या चुका कधीं संपावयाला नकोत व आमची उन्नति कधीं व्हावयाला नको ! चुका काढणारास त्या कोणाच्याहि दिसणारच ! हल्लींच्या परराज्यांत जाती-भेद, वंशपरंपरा, वय व शिक्षण यांचा कांहीं विचार न करितां स्त्री-पुरुषांनासुद्धां सारखें एकच शिक्षण दिलें जातें व तेंही पाश्चात्य पद्धतीनें दिलें जातें व त्याकरितां हयात व पैसा फुकट जातो ही दुर्दैवाची कमाल आहे. ह्या उष्ण प्रदेशांत आयुष्य फार थोडें असल्यामुळें केवळ अशा निरुपयोगी शिक्षणांत असें आयुष्य घालविणें व आपल्या स्वधर्माच्या व वंशपरंपरागत सहज येणाऱ्या धंद्याला व कलाकौशल्यास मुकणें हीच दुर्दैवी स्थिति आमच्या देशाच्या पाठीस लागली आहे. यांतून सुटका होणें कठीण दिसतें. याबद्दल परमेश्वराचीच करुणा भाकली पाहिजे. कारण आमचे पुढारी आह्मांला पाश्चात्यांची सबगोलं-काराची भलतीच वाट दाखवीत आहेत ! असें ज्ञातिविषयक शिक्षण हल्लीं बंद

झाल्यामुळें व्यर्थ जीवनकलह मात्र माजला आहे. ब्राह्मणांचीं कामें क्षत्रियांनीं करण्याची इच्छा धरावी. त्याप्रमाणें वैश्यांनीं व शूद्रांनीं वाटेल त्यानें वाटेल त्याचें काम करण्याची इच्छा धरावी इतकेंच नव्हे तर बायकांनीं सुद्धां पुरुषांचीं कामें करावीं व पुरुषांनीं बायकांचीं करावीं अशी वेळ येत चालली आहे. अशांना कोणाचीच कामें खरी पद्धतशीर व सोईनें न होतां व्यवस्थित असलेला पूर्वीचा समाज अगदीं विस्कळित झाला आहे. जो तो आपल्या वंशपरंपरागत धंद्याला अगदीं कंटाळला आहे पण हंसान्योक्तिप्रमाणें नवीन व्यवस्थेत कांहीं अर्थ नाही, आपली जुनीच पद्धत हितपरिणामी आहे अशी आतां हल्लींच्या सुशिक्षितांची खात्री होत चालली आहे. पण या शिक्षणानें विस्कटलेली घडी पुन्हा तशी बसविण्याचें त्यांचें अंगीं सामर्थ्य नाही ह्मणून तेही हळहळत आहेत. स्वयंशासित पद्धति नसली ह्मणजे सद्गुण मिळण्याचे बाजूस राहून दुर्गुणांचा मात्र फैलाव होतो इतकेंच नाही तर असलेले सद्गुणही निघून जातात !

राष्ट्रीय शिक्षणाच्या शाळांत आमच्या देशाच्या निरनिराळ्या ठिकाणच्या भाषांची व निदान आपल्या लोकांच्या तरी चालीरीतींची माहिती पाहिजे ह्मणजे त्यांजवळ संगनमत करून प्रसंगीं एकी तरी करितां येईल. निदान वितुष्ट पडले असतां तें भिटवितां येईल. आज जी इंग्रजीतून समजूत करून घावी लागते ती तरी टळेल. सवड असेल त्यांनीं ह्मणजे वरचे वर्गातील लोकांनीं आपल्या देशाचे राजकर्त्यांचें राजकारण समजण्याकरितां व जगांत इतर पुढारी देशांची खरी स्थिति समजून तीवरून आपल्या देशाची स्थिति समजण्याकरितां इंग्रजीबरोबर रशियन, जर्मन, फ्रेंच, जपानी, चिनी ह्या भाषाही आपले लोके तेंथें पाठवून अवश्य शिकाव्या. त्याशिवाय नुसत्या इंग्रजी भाषेवरून जगाचें खरें ज्ञान होणार नाही. सर्व हिंदू लोकांविषयीं मनांत आदर असला पाहिजे. व तशा परक्यांविषयीं अनादर दाखविला पाहिजे. इतर धर्मी लोक त्यांच्या धर्माच्या मनुष्यास इजा झाली असतां त्यांचा जसा एकदम संघ जमता त्यापेक्षां आमचा जास्त झाला पाहिजे. या कामीं चातुर्वर्ण्य थोडेंसें आड येत आहे असें वाटत असेल तर तेवढ्यापुरतें तें ढिलें करावें. पण सर्वस्वी त्याला वाहून घेऊं नये. तें कार्य सरतांच पुन्हां पूर्वपदावर यावें. कर्ण अश्वथाम्याला ह्मणाला तूं ब्राह्मण आहेस ह्मणून तुला मारतां येत नाही. तेव्हां अश्वथामा ह्मणाला ठीक आहे. हें पहा जानवें तोडून टाकिलें. आतां काय पराक्रम आहे

तो दाखव. ह्यणजे त्याने कायमचें जानवें तोडलें असें नाहीं! तें त्या प्रसंगाकरितां त्याचें उत्तर होतें. धर्मराजानें सुद्धां हें सांगितलें कीं, जेव्हां कुरूवंशावर प्रसंग येईल तेव्हां ते शंभर व आढी पांच हें एक आहों. नाहींतर आढी वेगळेच आहों हें पूर्ण लक्षांत ठेवा. हक्क संरक्षणाकरितां व आपलेपणाकरितां फार प्रयत्न करावे. या कामीं ज्यांनां अडचण येईल त्यांना सर्व प्रकारें मदत करावी. हिंदुधर्म हा प्रायः शांतताप्रिय धर्म आहे. तसे सर्व धर्मही आहेत. परंतु इतर धर्मियांनीं शांततेचें सोंग दाखवून तें एका बाजूला ठेवून इतर धर्मियांवर हल्ला करण्याचा पेशा उचलला आहे. त्याप्रमाणें इतर धर्मियं जर आपल्यावर विनाकारण हल्ला करताल तर जशास तसें याप्रमाणें हिंदुधर्मचें तेज दिसलें पाहिजे. या विलक्षण शांततेस आमच्या साधूंनीं त्या काळाच्या धारेणास अनुसरून मोठें प्रोत्साहन दिलें होतें. हल्लीं महात्मा गांधी तेंच करीत आहेत. पण अशा निर्जीवपणामुळें या प्रगतीचे काळांत आमचें अतोनात नुकसान झालें आहे व होत आहे हें आढी पाहात आहों. सबब आमचे मुख्य पुढारी लोकमान्य टिळक यांनीं स्पष्ट सांगितलें आहे कीं आपण होऊन कोणाची कुरापत काढूं नये. पण विनाकारण कलागत उत्पन्न झाली असतां त्याचा प्रतिकार आत्मसंरक्षणाकरितां तरी ठोशास ठोसा देऊन कराल तरच तुमचें अस्तित्व चालू काळांत राहिल नाहींतर तुम्ही आपोआप नामशेष व्हाल. आत्मसंरक्षणाचा हक्क अनादि कालापासून आजपर्यंत चालत आलेला आहे व तो इंग्रज सरकारच्या राज्यांतही कायद्यानें स्पष्टपणें दिला आहे. मात्र त्याची अंमलबजावणी आमचे भित्रीपणामुळें होत नाहीं हा आमचा वेडेपणा आहे. कोणाच्याही संकटकाळीं उढी घेणें, संकट निवारणाचे उपाय सुचणें, पोहणें, डोंगरावर चढणें, उन्ह, तहान, वारा, पाऊस, यांची क्षिती न बाळगणें, उघडें व उपाशीं राहून धैर्य न सुटणें, हिंदुस्थानची बारीक सारीक माहिती असणें वगैरे राष्ट्रद्वाराचे गुण किंवा तप एकही शालेंत शिकविलें जात नाहीं मग हें राष्ट्रीय शिक्षण कसलें व यापासून राष्ट्रास उपयोग तरी काय होणार ? हेंही दिसत आहे. जपानांत ह्याच शिक्षणाला प्राधान्य आहे. वस्तुतः खरें पाहिलें असतां आह्माला दर्यावर्दीपणाचें, कलाकौशल्याचें, विमानविद्येचें व नवीन युद्धकलेचें असें चालू काळचें जिवंत राष्ट्राचें शिक्षण मिळालें पाहिजे. निदान मोठमोठ्या संस्थानिकांनीं तरी ह्याबद्दल प्रयत्न केले पाहिजेत. पण ते जर कोणाकडून होत नसतील तर नुसत्या मृत कला-

कौशल्याकरितां किंवा एखादी मडम बायको करून आणण्याकरितां साता समुद्रापलीकडे विलायतेस जाऊन एवढा खटाटोप न करितां स्वतः तेजस्वी राहून दुसऱ्यांतही तो गुण उत्पन्न करतां येईल तरच तें राष्ट्रीय शिक्षण होय. तसेंच आमच्या अनुवंशिक कलांचें व धंद्यांचें शिक्षण, तें हल्लींच्या पद्धतीप्रमाणें सुधारून त्या त्या जातींना दिलें पाहिजे. लोकांनीं राष्ट्रीय शाळांच्या सर्टिफिकेटास मान देऊन त्यास काम दिलें पाहिजे. राष्ट्रफंड निर्माण करून त्यांतून तळेगांवच्या काच कारखान्याप्रमाणें लहान मोठे कारखाने काढून ते राष्ट्रानें चालविले पाहिजेत व त्यांत राष्ट्रीय विद्यार्थ्यांस काम दिलें पाहिजे व बेकारी घालविली पाहिजे. नुसत्या राष्ट्रीयसभा काढण्याकरितां जे पैसे खर्च होतात त्यापेक्षां या फंडाला दिले तर किती तरी कार्य होईल व देशांतून बेकारी जाईल. खुद्द राष्ट्रीयसभेनेंच हा कार्यक्रम हातीं घेण्याजोगा आहे. ज्याला घरीं पोटभर अन्न मिळत नाहीं त्यानें भीक मागून तरी त्याला काय मिळणार ? धार्मिक शिक्षणांत जातींची संस्कृति व योग्य आचार पाळण्याचें ध्येय पाळलें पाहिजे. कोणाही इतर जातीबद्दल द्वेष न बाळगतां आत्मभाव राखणें हीच राष्ट्रीय नीति समजली पाहिजे. सर्व वर्णांना व जातींना राष्ट्राभिमान उत्पन्न करून शत्रूचा प्रतिकार करण्यास शिकविलें पाहिजे. तसेंच उपयुक्त पदार्थांची परदेशची राहिली तरी हिंदुस्थानची मागणी हिंदुस्थाननें पुरविली पाहिजे. त्याकरितां त्याला परदेशच्या तोंडाकडे पाहाण्याचा प्रसंग येऊं नये आणि ही गोष्ट हिंदुस्थानला मुळींच अशक्य नाहीं. हेंच राष्ट्रीय शिक्षणाचें तत्व असलें पाहिजे. राजा विधर्मी असल्यामुळें आमच्या उन्नतीकरितां हें राष्ट्रीय शिक्षण आमचें आत्मोच्च दिलें पाहिजे. स्वधर्मी राजा असता तर आर्यधर्माप्रमाणें आमची उन्नति सर्व बाजूंनीं झालीच असती व याकरितांच मुख्यतः स्वराज्याची जोराची मागणी होत आहे; परक्यांच्या द्वेषाकरितां नव्हे. हा पोटपाण्याचा प्रश्न आहे. हा ज्याचा त्यानें सोडविला नाहीं तर तो उपाशी मरेल. यापेक्षां राष्ट्रीय शिक्षणाचा जास्त विचार यथे करितां येत नाहीं.

सारांश आमच्या धर्मांत आजकाल कांहीं सुधारणा करावयाची असेल तर ती विधवांनीं कुंकू लावूं नये किंवा लावावें. अशा सारख्याची जरूर नसून थोडासा मवाळपणा जाऊन कडवेपणा आंगीं येईल व परक्यांचे स्वीकारलेले चोचले नष्ट होतील अशा प्रकारचें स्वाभिमानाचें शिक्षण भिलालें पाहिजे. पण तिकडे कोणतीही राष्ट्रीय शाळा लक्ष देत नाहीं. तें देखिपर्यंत हा देशातील पैशाचा व मुलांच्या

आयुष्याचा अपव्यय आहे असे साधारण लोकांचे मत आहे. हल्लीं कांहीं महाराष्ट्रीय विद्यार्थी परदेशची स्वतंत्रतेची हवा खाऊन विमानविद्या, कृषी वगैरेंत प्राविण्य मिळवून महाराष्ट्राचा व ब्राह्मणत्वाचा अभिमान राखून परत येऊन राष्ट्रजागृति करित आहेत ही फार अभिमानाची गोष्ट आहे. यानंतर मी वाईहून

महाबळेश्वर

येथें मोटारीनें गेलों. वाईवरून महाबळेश्वर येथें जाण्यास उत्तम सडक आहे. चढावही बेताचा आहे. वाईपासून महाबळेश्वर वसि मैल आहे. याला धौममहा बळेश्वर ह्मणतात. वाईहून महाबळेश्वरीं जाण्यास मोटारी मिळतात. वाईचा कृष्णेचा पूल ओलांडून गेलें ह्मणजे पसरणीचा घाट लागतो. घाट फारसा चढावाचा नसतो. पण मोटार वर जात असतां कृष्णेच्या खोऱ्याची व त्यांत असलेल्या वाई, धौम, मेणवली व इतर गांवांची विहंगम दृष्टीनें शोभा पाहात पाहात आठ मैल गेलें ह्मणजे

पांचगणी

नांवाचें हवा खाण्याचें ठिकाण लागतें. येथून पुढें बारा मैलांवर महाबळेश्वराचें मुख्य हवा खाण्याचें ठिकाण आहे. पांचगणीची उंची महाबळेश्वराच्या उंचीपेक्षां सरासरी २०० फुटांनीं कमी आहे. यामुळें हवा पाण्यासंबंधानें हें प्रतिमहाबळेश्वरच आहे. महाबळेश्वरास झाडीमुळें व पश्चिम किनाऱ्याकडून अती पाऊस येतो, तशी पावसाची झोड पांचगणीस नसते. पांचगणी हें मोठें मैदान असून महाबळेश्वरापेक्षां थोडें सखल आहे. चारी बाजूंनीं डोंगर आहेत यामुळें वाऱ्याचा उपद्रव कमी आहे. व थंडीच्या दिवसांत कहारी थंडीही येथें पडत नाही. यामुळें येथें बाराही महिने वस्ती असते. येथें लायबरी, पोष्ट, हायस्कूल, दवाखाना, मार्केट यांची चांगली सोय आहे. व्यापारी रहदारी चांगली आहे. पांचगणीस सुळुंच्या झाडांची व जंगली लता पल्लवांची बरीच गर्दी आहे. पाण्याचाही चांगला पुरवठा आहे. बंगले बरेच आहेत. येथून पुढें महाबळेश्वर रस्त्याला मैल दीड मैल गेलें ह्मणजे सातान्याकडचा भाग, जावळीचें खोरे, सातारचा अजिमतारा किल्ला, व यवतेश्वर डोंगर दिसूं लागतो. सातान्याहून महाबळेश्वरचा रस्ता याच खोऱ्यांतून आला आहे. येथून पुढें चढउतारघेत घेत रस्ता महाबळेश्वराचे शिखरावर गेला आहे. वारेंत वेण्या नदीचें खोरे लागतें. तेथील बागायतीची शोभा

फार मजेची दिसते. ह्या वेण्या नदीला बांध घालून त्याचें एक सरोवर केले आहे. व त्यावर पुष्कळ बागायती होत आहेत. येथे नाना प्रकारच्या भाज्या उत्पन्न होतात. मुख्यतः महाबळेश्वरी बटाटे फार प्रख्यात आहेत. इतर बटाट्यां-पेक्षां हा मोठा रुचकर, तांबूस व पुष्कळ देवस टिकणारा असतो. याशिवाय येथील मुख्य उत्पन्न स्ट्रॉबेरी नांवाच्या विलायती फळांचें आहे. याचा येथे मोठा व्यापार चालतो. सदर्न मराठा रेल्वेची येथे कार्टिंग एजन्सी आहे. येथे त्यांची लहान लहान पार्सलें मुंबई, पुणे व हिंदुस्थानच्या इतर भागांत जेथे जेथे युरोपियन वस्ती आहे, तेथे तेथे जातात. या फळांचा आकार व स्वरूप आपल्या इकडील कुरडू नामक फुलासारखा किंवा बोरा एवढ्या अननसासारखा असतो व रुचीही अननसासारखीच असते. हें युरोपियन फळ असल्यामुळे याची महती युरोपियन लोकांत विशेष आहे. याचें पार्सल धाडलें असतां युरोपियन लोक आपला सन्मान केला असें समजतात. याला येथे गांवढळ लोक इष्टापुरी ह्मणतात ! याशिवाय या रानांत मध मिळतो. तोही फार चांगला आहे. महाबळेश्वरी मधाची प्रसिद्धी सर्वत्र आहे. याशिवाय येथे दुसरी महत्वाची वस्तु दिसत नाही.

महाबळेश्वर ही सह्याद्री पर्वताच्या शिखराची फार मोठ्या रुंदीची सपाटी आहे. इतकी शिखराची रुंदी सह्याद्रीचीं कोठेही नाही. महाबळेश्वराची उंची ४५५८ फूट आहे. त्यापेक्षां सह्याद्रीचीं उंच शिखरें पुरंदर, ४५६४, तोरणा, ४५९९ व कळसूबाई ६४२७, फूट उंच आहे. पण त्यांच्या शेज्यावर एवढे मोठे विस्तृत मैदान नसल्यामुळे व जाण्यायेण्याची गैरसोय असल्यामुळे ती ठिकाणें हवा खाण्यास योग्य ठरलेलीं नाहीत. सह्याद्रीचें सर्वांत उंच शिखर कळसूबाई हें मात्र एक मैलापेक्षां उंच आहे. बाकी सर्व एक मैलाचे आंत आहेत. महाबळेश्वर येथेही माथेरानप्रमाणें सर्वत्र झाडी आहे. पण ती फार मोठी ह्मणजे उंच व इमारती लाकडांची नाही. या ठिकाणीं थंड हवेशिवाय मला विशेष कांहीं दिसलें नाही. पाण्याची टंचाई आहे. महाबळेश्वराची उंची समुद्रसपाटीपासून सुमारे एक मैलभर आहे. येथे सर्वत्र झाडी असल्यामुळे खुली मैदाने कोठेही दिसलीं नाहीत. तसेंच मोठमोठे पॉइन्टही दिसले नाहीत. या पर्वताच्या पश्चिमेस प्रतापगड किल्ला व त्याचा डोंगर आड येत असल्यामुळे पश्चिमेकडील समुद्रप्रदेशाची शोभा पार गेली ! वस्तुतः खरी शोभा पश्चिमेकडीलच. कारण तिकडे अपरंपार खोल जमीन समुद्रापर्यंत पसरलेली दिसावयाची ती मुळीच

दिसत नाही. त्या ऐवजी प्रतापगडचा डोंगर जिंकून तिकडून दिसतो. प्रतापगड किल्ला गव्हर्नरसाहेबांच्या बंगल्याजवळील मुंबई पोइन्टवरून चांगला जवळ दिसतो. गव्हर्नर साहेबांच्या बंगल्याजवळूनच वरंध्या घाटाची सडक खाली गेली आहे. या सडनेने प्रतापगड दहा मैल आहे. पण ह्या पोइन्टवरून तो केवळ अर्धा पाऊण मैल अंतरावर दिसतो. ज्याला सवड असेल त्याने महाबळेश्वर याच बाजूने उतरावा. ह्यणजे त्याला प्रतापगड ह्या ऐतिहासिक पुण्य भुमीचे दर्शन होऊन बाहारीचे सृष्टिसौंदर्य दिसेल. पुढे महाड दासगांवकडून मार्ग जरा गैरसोयीचा आहे. तरी ज्याला सवड असेल त्यांनी रायगड पाहून जावे. रायगडाचे वर्णन मार्ग दिलेच आहे.

या महाबळेश्वरापासून क्षेत्र महाबळेश्वरास जात असतांना डावे बाजूला ब्रह्मारण्यांतून आर्थर पोइन्टकडे रस्ता जातो. एकंदर महाबळेश्वरावरून पाहण्यासारखी तीन खोरी आहेत. एक कृष्णेचे, वाईकडल्या बाजूला आहे. दुसरे वेण्येचे सातान्याकडच्या बाजूला आहे. आणि तिसरे सावित्रीचे कोंकणच्या बाजूला आहे. कृष्णेचे खोरे उथळ व पसरट आहे. वेण्येचे उथळच आहे. पण कमी पसरट आहे. सर्वांत उत्तम व पाहण्यासारखे सावित्रीचे आहे. पण सगळ्या महाबळेश्वरावर हा एकच सुंदर देखावा आहे आणि तोही मुख्य महाबळेश्वरापासून ह्यणजे हवा खाण्याच्या महाबळेश्वरापासून फारच लांब ह्यणजे दहा मैल असून क्षेत्र महाबळेश्वरापासूनच फार जवळ तरी तनि मैल आहे. त्यावरून सृष्टिशोभेचे खरे भोक्ते आमचे पूर्वजच ठरतात. महाबळेश्वराचे सर्व शोभेचे देखावे, ह्यणजे सावित्रीचे खोरे; ब्रह्मारण्य व कृष्णेचे खोरे हे सर्व, क्षेत्र महाबळेश्वरापासूनच जवळ आहेत. सबब हवा खाणारांनी सुद्धा क्षेत्र महाबळेश्वरास अवश्य जावे. तेथील कृष्णा नदीचा उगम व ही स्थाने पाहून जसे त्याचे समाधान होईल व महाबळेश्वरास आल्याचे सार्थक होईल, तसे नव्या महाबळेश्वराने होणार नाही. नव्या महाबळेश्वरास नहर ह्यणतात. महाबळेश्वरास मुंबईच्या गव्हर्नरसाहेबांचे उन्हाळी वास्तव्य असल्यामुळे त्याला विशेष महत्व आहे. पण याशिवाय जुन्या महाबळेश्वरापेक्षा ह्या हवा खाण्याच्या सफरीस मी पसंत करीत नाही येथे उन्हाळ्यामध्ये उष्णता सरासरी पंचाहत्तर अंश असते. गव्हर्नर साहेबांचा येथे संबंध असल्यामुळे येथील तारांचा जगांतिल सर्व तारायंत्राशी संबंध आहे. खुद्द गव्हर्नरच्या बंगल्यांत पंचवीस तारा परभारे गेल्या आहेत. व शिवाय

तार ऑफिसांत पत्रासांपेक्षां जास्त तारायंत्राच्या व टेलिफोनच्या तारा आहेत. मोठमोठ्या बंगल्यांतही टेलिफोन घेतले आहे. येथील पॉइन्टवर पाहण्याकरितां बार्कें फारशी ठेविलीं नसून अपघात होऊं नये ह्मणून फक्त कांहीं ठिकाणीं दगडांचीं कुसें घातलीं आहेत. या महाबळेश्वरापासून

क्षेत्रमहाबळेश्वर

येथें जाण्यास अगदीं पश्चिमेकडून रस्ता आहे. येथून हें सहा मैल उत्तरेस आहे. चांगली सडक आहे. सडकेवर मैल मांडलेले नाहीत. रस्ते फारसे फुटलेले नाहीत. तरी हा रहदारीचा रस्ता नाही. ह्मणून माहितगार मनुष्याशिवाय सहसा जाऊं नये. निदान संध्याकाळचे तरी निघू नये. नाहीतर अपार जंगलांत कोणकडे तरी मनुष्य जावयाचा ! महाबळेश्वरापासून तीन मैलांवर एक पुढें आलेला डोंगर लागतो. तो उलटून गेल्यावर ह्मणजे चौथा मैल लागल्यावर श्रीमहाबळेश्वराचे देवाल्याचे पांढरें शिखर दिसू लागते. मग त्या धोरणानें सडकेनें जावे, म्हणजे महाबळेश्वर लागते. टांगा केला तर दीड दोन रुपये मागतात. नुसता मजूर केला तर तोही रूपाया मागतो. ह्या क्षेत्रमहाबळेश्वरास बाजार नहरचाच आहे. त्याशिवाय दुसरा नाही. सबब महाबळेश्वराचे लोक सकाळीं गाडी घेऊन येऊन संध्याकाळीं सामान घेऊन परत जातात. सबब आपण वाटेवर उभें राहून एखाद्या जाणाऱ्या येणाऱ्या बरोबर जावे. रस्ता चांगला आहे. भय काय तें ब्रम्हारण्याचें आहे. कारण पुढें तोच रस्ता ब्रम्हारण्याकडे जातो. जर मनुष्य चुकून तिकडे गेला आणि संध्याकाळ झाली तर मात्र पस्तावा होईल. कारण सूर्य अस्तानंतर ह्या अरण्यांत राहणें हें हल्लींच्या काळांतसुद्धां निर्भय नाही. इतकें येथें भयंकर जंगल आहे.

क्षेत्रमहाबळेश्वरास रमणीय ठिकाण कृष्णेच्या उगमाचें आहे. आजपर्यंत बऱ्याच नद्यांचे उगम मी पाहिले पण कृष्णेच्या उगमाचा जसा लोकांनीं सोहाळा केला आहे, तसा कोणत्याही नदीचा केला नाही. हिचे पर्वतावरून सात निरनिराळे झरे येत आहेत. हे गंगेप्रमाणेंच आहेत. ते सर्व निरनिराळ्या रस्त्यानें वाहून येऊन पुढें त्यांचें एकीकरण केलें आहे. खुद्द मूळ उगमावर पर्वतांत फारच मोठें देवालय बांधलें आहे. यांत पश्चिमेकडून सात प्रवाह घेतले आहेत. व त्यांचे एकीकरण करून गायमुख केलें आहे. त्यापुढें एकाखालीं एक दोन कुंडें करून

शेवटचा प्रवाह देवळाबाहेर काढला आहे. या कुंडांच्या दोन्ही बाजूस भांठमोठ्या पडव्या काढल्या आहेत, तेथे लोक पूजेला व तपश्चर्येला बसतात. देवळावरलि भाग मोकळा ठेवून उजेड व उन्ह साधले आहे, ह्यामुळे हा देखावा विशेष रमणिय दिसतो. हे साती प्रवाह एक करून त्यांचा गायमुखाने प्रवाह ज्या एका कुंडांत सोडतात, त्यास ब्रह्मकुंड ह्णतात. यांत स्नान केल्याचे पुण्य विशेष आहे. पण उन्हाळीं मध्यान्हीसुद्धां हे पाणी बोट बुडवत नाही, इतके गार असते ! सबब तांब्याने कसेतरी अंगावर घेतात किंदा मार्जन करितात. त्याखाली दुसरे कुंड आहे, त्यांत कपडे धुण्याचे काम कारितात. त्याचा प्रवाह पुढे त्र्यंबकेश्वरांतील गोदावरीप्रमाणे बांधून नेला आहे. हे सर्व प्रवाह उन्हाळ्यांत थोडे बहुत चालू असतात. पुढे कांहीं बंद होतात. एक किंवा दोन मोठ्या कष्टाने चालू असतात. उन्हाळीं गायमुखांतून धार फार तर दोन तीन आंगठ्याएवढी चालू असते व अगदीं अखेरीला करंगळीएवढी पडते; पण अजीवात बंद होत नाही. पावसाळीं सर्व झरे मोठ्या वेगाने वाहतात व सर्वत्र जलमय होते. या सात प्रवाहांपैकी, कृष्णा, वेण्या, कोयना, गायत्री आणि सावित्री यांचे पाणी बारा महिने कसे तरी वाहते, असे ह्णतात. ही पाहिले तेव्हां तीनच प्रवाह वाहात होते, बाकी कोरडे होते. डावीकडील भागीरथीचा प्रवाह दर बारा वर्षांनी ह्णजे कन्यागतीं वाहू लागतो व उजवेकडील सरस्वतीचा प्रवाह दर साठ वर्षांनी कपिला षष्ठीचा योग येतो तेव्हां वाहतो, अशी पुराणप्रसिद्धी आहे. पण यांत बरीच कृत्रिमता दिसते. कन्यागत किंवा कपिलाषष्ठी अशा साष्टिक्रमाने दिसू लागली तर यापेक्षां पंचांगांना दुसरा पुरावाच नको होता ! या दृश्य प्रवाहाचे भित्तचे मार्गे दुसरी एक भित्त आहे. व तीतून हे प्रवाह येत आहेत. येथे जाण्याकरितां दीड फूट लांबी रुंदीचा एक कोनाडा आहे. त्यास दगडी दार आहे. ते बहुधा लागलेले असते. त्या कोनाड्यांतून दिवा घेऊन आंत गेले असतां मूळ प्रवाह दिसतात. आंत गेल्यावर आंधार गडप आहे. दिव्याशिवाय कांहीं दिसत नाही. तेथेही असेच कोनाडे आहेत. त्या पलीकडे एक प्रवाह असून त्या प्रवाहाचे हे सात प्रवाह उत्पन्न केले असून जस जसा काळ येईल त्याप्रमाणे हे प्रवाह पुजारी लोक सुरू करित असावेत असे वाटते ! वस्तुतः हा फक्त कृष्णेचाच उगम आहे. मार्गे सांगितलेल्या दुसऱ्या नद्यांचे उगम अगदीं भिन्न भिन्न ठिकाणी आहेत.

परंतु सर्व तीर्थांमध्ये परम तीर्थ कृष्णाबाईचे ह्यणून सर्व तीर्थे यांत आली आहेत, अशी भाविकांची भावना होण्याकरितां हा देखावा तयार केला असावा असे दिसते.

खुद्द महाबळेश्वराचे देवालय खाली अगदीं निराळें आहे. याचे लिंग ह्यणजे एक चार हात व्यासाचा वाटोळा ओबडधोबड खडक सरासरी एक वीतभर उंच आला आहे. व त्यांत पांच सात वाटीएवढ्या आकाराचे त्या खडकांत खळगे आहेत. त्यांतून नेहमीं पाण्याचा प्रवाह वाहात असल्यामुळे हें लिंग नेहमीं पाण्यानें डबडबलेलें असते. ह्या वाढ्या ह्याच कृष्णा, वेण्या, कोयना, गोदावरी, भागीरथी यांचे उगम. ह्या शंकराच्या ह्या जटेपासून उत्पन्न झाल्या आहेत. कोणी ह्यणतात सर्व महाबळेश्वराचा डोंगर हा शिवरूप असून त्यांच्या जटेपासून ह्यणजे या ठिकाणापासून त्या सर्व नद्यांचा उगम झालेला आहे. आणि हेंच ह्यणणें जरा सयुक्तिक दिसते. कारण ह्या पर्वताचे पूर्व बाजूस कृष्णा, वेण्या यांचा उगम असून पश्चिम बाजून कोयना, सरस्वती व सावित्री यांचा आहे. आणि सर्वांचा उगम एकाच ब्रह्मारण्यापासून जवळजवळ ह्यणजे ह्या तीन स्थानापासून आहे, असें ह्यणण्यास हरकत नाही. ब्रह्मारण्य हेंच ह्या शिवाच्या जटा आहेत व ह्या शिवाच्या जटेपासूनच ह्या निघाल्या आहेत, असें ह्यणण्यास काय हरकत आहे? आणि विराट रूपाच्या दृष्टीनें हें ठीक आहे. त्र्यंबकेश्वराचा जसा ब्रह्मगिरी तसाच हा महाबळेश्वर. ह्यणजे महाबळेश्वराचे देऊळ हें शंकराचे मुख. ब्रह्मारण्य ह्या जटा व त्यापासून या नद्यांची उत्पत्ति झाली. या प्रवाहांच्यामुळे मात्र महाबळेश्वराच्या विहिरींना मुबलक पाणी असते. इतक्या उंचीवर इतके मुबलक पाणी हा सृष्टिशोभेचा मोठा चमत्कार आहे. हा लोकांनीं पाहण्यास यावे व येथे कांहीं दिवस राहून सर्व डोंगर सकाळ संध्याकाळ हिंदून या आरोग्यदायी हवेचा परिणाम आपल्या शरिरावर व मनावर करवून घ्यावा ह्यणूनच येथे देवस्थानाची योजना झाली असावी.

जवळच प्रतापगडचा डोंगर आहे. येथील हवाही अशीच अप्रतिम आहे. तेथेही पाण्याचा सोय आहे. ह्यणूनच शिवरायाने या प्रांताचे हेंच ठिकाण मुख्य केले. जुने लोक डोंगर चढून डोंगरी पाणी पिऊन व अशी सकस हवा खाऊन तेजस्वी बनले. डोंगर चढल्यानें श्वासोश्वास जोराने चालतो व त्यावेळीं फुफ्फुसांत अशी स्वच्छ व जोमदार हवा गेल्यानें सर्व लोक तेजस्वी जन्मले, व सर्वांचे

बीजच तेजस्वी झाले. आता हल्लीं लोक हवा खाण्यास जातात. ते पायीं न जातात. आड्यांतून जातात, यामुळे पैसा खर्च करून हवेचा अंसां शरिरावर परिणाम झाला पाहिजे, तसा होत नाही. तेच युरोपियनांकडे पाहिले तर ते टांग्यांतून न जातां पायीं जातात. निदान घोड्यावर बसून तरी जातात व आपली ताकद वाढवितात. आणि आसचा असा हा पोषाखीपणा असतो. बुडत्याचा पाव खोलांत धरणतात तो हाच. धरणजे पाश्चात्यांचे गुण घेण्याऐवजीं आपण दोषच घेतो. जित जेत्यांचे अवगुण घेऊन धरणजे बाह्य स्वरूपाचें अनुकरण करून आपले जितत्व कायम राखण्याचा प्रयत्न करितात, त्यापेक्षां स्वत्व राखिले तरच त्यांची उन्नति होण्याचा संभव आहे हें त्यांनीं लक्षांत ठेवावें. त्यांचें अनुकरण करून तसे बनण्यांत स्वत्व कोठें राहिलें ?

या प्रवासांत ब्रह्मारण्याची शोभा विशेष आहे. हें अरण्य धरणजे हिंस्र पशूंचे जंगल आहे. आणि ते थोडे थोडे नाही तर तीन मैल लांबीचें आहे. आंतून जाण्यास पायवाटेशिवाय रस्ता नाही. जंगल मोठें व भयंकर असल्यामुळे हिंस्र पशूंकडून दगा होण्याचा संभव आहे, सबब यामधून सडक नेलेली नाही. ह्या बाहेरून डोंगराचे कांठाकाठांनीं ती नेलेली आहे. पण ज्यांना ह्या अरण्याची खरी शोभा किंवा देखावा पाहणें असेल, त्यांनीं येथील एक माहितगार गडी करून सूर्योदय झाल्यावर निघावें. धरणजे हिंस्रक पशूंपासून अपाय न होतां भयाण व शून्य जंगलाचा भयंकर देखावा दिसेल ! यात्रेकरूंनीं तरी या अरण्यांतून मुद्दाम जावें व आपलीं नजर धाडशी करावी, धरणून त्यांत ब्रह्मदेवानें यज्ञ केल्याचे ठिकाणाची योजना केली आहे. या यज्ञांतील भस्म सर्वांनीं घ्यावें. म्हणजे एकदां तरी येथे जावें व त्या पुण्य भूमीचें दर्शन घ्यावें, असा स्पष्ट अर्थ दिसतो. मला या ठिकाणांतून जातांना वाघ, सिंह, वगैरे हिंस्र पशू प्रत्यक्ष दिसले नाहींत. तरी ते असले पाहिजेत ही गोष्ट कांहीं खोटी नाही. याचें वर्णन पुढें आहे. ह्यांतून जातांना ठिकठिकाणीं गुहा, तपश्चर्येचीं व यज्ञाचीं ठिकाणें लागतात. हल्लीं यांत कोणी राहात नाही. पण पूर्वींचे तपस्वी हे हिंस्र पशूंचे मित्रच झाले असले पाहिजेत आणि ही गोष्ट कांहीं खोटी नाही. यःकश्चित् माकडें किंवा वानर पांढरपेशाचे वाटेस जसे जातील तसे कोळ्यांचे आणि त्यांत ज्यांचेजवळ तिरकमळ असेल त्यांच्याकडे बघणारसुद्धां नाहींत. तोच प्रकार येथें. हा संगतीचा किंवा परिचयाचा परिणाम आहे. शोभांची नजर एकदां मेली, म्हणजे झाले. यां कामीं

त्यांची तपश्चर्या नाही, असे नव्हे; ती तर मुख्य आहे. आणि त्या तपश्चर्येनेच हिंस्र पशू आपल्या शत्रूंशीसुद्धां त्यांच्या आत्ममांत गुण्यागोविंदाने राहिले आहेत. चरणी वर्णने आहेत. तपश्चर्येने सर्वभूतों समभाव झाल्यावर त्यांना शत्रू कोणता राहिला !

ह्या जंगलांत झाडे फार मोठी व उंच आहेत असे नाही. सर्व जंगल खुरटे आहे पण अतीशय दाट आहे, व ते अविच्छिन्न अगदी जसेच्या तसेच राखिले आहेत. यामुळे भर दुपारीसुद्धां येथे उन्हे लागत नाही. या जंगलांतून मनुष्याची शरवी फारशी नसते. यामुळे हिंस्र जनावरे आपले भक्ष्य मिळविण्यासाठी दिवस सुद्धा बाहेर जातात. कधी कधी दृष्टीस पडतात. व त्यांस मारण्याकरितां शिकारी लोक उंच उंच वृक्षावर माळे बांधून व हिंस्र पशूंना शिकारीस भूलून जरूर यावे. म्हणून झाडास एक दोन दिवस रेडा किंवा बकरें बांधून ठेवतात. त्यांचा त्यांनी कत्रा उडविल्यास पुन्हां असेच बांधतात व त्यांना दिवसा बाहेर निघण्याची सवय करितात, व संधी साधून त्यांचा वध करितात. ह्या जंगलांत अशा झालेल्या जनावरांचे अर्धे सांगाडे, झाडे व त्यांजवळच व्याघ्रादि श्वापदांची पावले व त्यांनी केलेला मूत्र पुरीषोत्सर्जनविधी इत्यादि भयंकर देखावा पाहण्यास मिळतो. व अशा हिंस्र प्राण्यांची व आपला भेट झाली तर काय परिणाम होईल असे वाटून मन जरा गोंधळून जात ! या सबधाने गड्याला प्रश्न विचारिल्यास ती म्हणतो आम्हाला हा नित्य परिचय आहे. पण आम्ही जवळ असतां असे हिंस्र पशू तुमच्या नादी लागणार नाहीत. अशा जनावरास भाविक लोक हे पशू शंकराचे परिचारक आहेत, हे दृष्टीस पडणे हा श्रीशंकराचाच प्रसाद आहे असे समजतात व मनोभावे त्यास नमस्कार करितात ! या जंगलांतून पुष्कळ लोक गेले आहेत. पण अद्याप कोणास अपघात झालेला नाही तेव्हां ही परमेश्वराचीच करणी आहे, यांत शंका नाही. या जंगलच्या पलीकडे रस्ता आर्थर-सीटकडे झणजे सावित्रीच्या प्रसिद्ध खोल्याकडे वळतो.

हा देखावा मात्र पाहण्यासारखा भयंकर आहे. हा मिमांशकराच्या नागफडीप्रमाणे एक मैल एकदम खोल असून पलीकडे अती विस्तृत मैदान आहे. इतकी खोल दरी व तुटलेला कड सद्मार्गित दुसरा नाही. आर्थर सीटक्या

टोकावर नीट विचार करून व तोळ संभाळून जावें. सकाळ संध्याकाळ या टोकावर वारा सुटतो. पायांखाळची जमीन भुसभुशीत असून म्युनसि-पालटीनें येथें बंदोवस्त केलेला नाही. खालीं जमिनीचा चित्रविचित्र रंगाच्या सोंगळ्यांचा पट असून त्यावर कांहीं घरांत लहान मोठे, तांबडे, पिवळे, काळे, हिरवे असे डोंबर आहेत. तांबडी माती असलेले तांबूस दिसतात, वाळलेले गवत असलेले पिवळे दिसतात, वणवा लागून डोंगर जळल्यास काळा दिसतो, व जंगल असलेले हिरवे दिसतात. याच खोऱ्यांतून सावित्री नदी उत्पन्न झाली आहे. त्या नदीचे पात्र जलशुष्कच दिसते. पण तिची वाकडी तिकडी गती व तिच्या काठचीं गांवे मनुष्याचे चित्त आकर्षण करतात. एकंदर देखावा पाहण्यासारखा आहे. पण अशीं वर्णनें मागील भागांत बरीच आल्यामुळे येथे जाग आडवीत नाही. महाबळेश्वराचे पार्वतीबरोबर खेळण्याचे हे ऋडांगण आहे. ह्या पार्वतीला गंगेच्या ऐवजीं येथे श्रीसावित्री वाकड्यातिकड्या गतीनें खेळांती व्हावपेच सुचवून श्रीभोळ्या शंकराला फसवीत आहेत. !

येथे महागाईचे मान भयंकर आहे. ह्यणजे येथील सर्व सामान नहराहून ह्यणजे हवा खाण्याच्या महाबळेश्वराहून आणावे लागत असल्यामुळे महाबळेश्वरापेक्षां येथे फार महाग विकावे लागते. रोजच्या साध्या जेवणास महाबळेश्वरास एक वेळचे आठ आणे घेतात, तर येथे बारा आणे घेतात. आणि ते यात्रेकरूनासून घेतातच. सबब देव ब्राह्मण करणारांनीं आपली शक्ति पाहून नीच चौकशी करून खर्च करावा. भलत्याच नादीं लागू नये. हवा खाण्याच्या महाबळेश्वरास एक ब्राह्मणाची खाणावळ आहे व जवळ राममंदीर आहे, तेथे राहण्यास जागा मिळते. क्षेत्र महाबळेश्वरास पंज्यांकडून सर्व व्यवस्था होते.

हें क्षेत्र महाबळेश्वर असल्यामुळे याचे थोडेसे पौराणिक महात्म्य सांगतो. या महात्म्याचा उद्देश यात्रेकरूंनीं येथे येऊन भाविकपणानें दर्शन घ्यावे हाच आहे. याशिवाय हल्लींची इंग्रजी वर्णनें व हीं सारखींच. धार्मिक गोष्टी सांगून भाविकांची श्रद्धा बसावी हाच त्या वर्णनांचा उद्देश आहे.

पौराणिक माहिती

ब्रह्मा, विष्णु, महेश यांनीं अनादिकाळीं ह्या सहाद्रि शिखरावर येऊन मानवी सृष्टि उत्पन्न करण्याकरितां मोठी तपश्चर्या केली. नंतर विश्व निर्माण

झाले. हे वर्षान ठिकठिकाणांप्रमाणेच आहे. याचा अर्थ येथे प्राणी व मनुष्ये
 यांची वस्ती प्रयत्नाने करविली असा दिसतो. तपःसांगतेकरितां ब्रह्मदेवाने
 ब्रह्म ब्रह्मारण्यांत यज्ञ केला. पुण्याहवाचनाच्यावेळीं ब्रह्मदेवाची मोठी स्त्री
 सावित्री वेळेवर आली नाही. ती नष्टापद्धा करण्यांत गुंग झाली होती. मुहूर्त
 झाला लागला ह्मणून ब्रह्मदेवाने आपली दुसरी पत्नी गायत्री हिच्या सान्निध्याने
 यज्ञ करण्यास सुरवात केली, इतक्यांत सावित्री नटून थटून आली. पण तिच्या-
 यज्ञाचून यज्ञास आरंभ झाला आहे असे तिने पाहून तिची निराशा झाली.
 तेव्हां तिने जमलेल्या सर्व देवांस व विशेषतः पुढारी अशा हरिहरांस तुझीं
 बापुढे येथून जलरूपाने संचार कराल असा शाप दिला. यामुळे विष्णु, कृष्णा
 नदी झाले, शिव वेण्या नदी व ब्रह्मा ककुत्सती ह्मणजे कोयना नदी झाले. सर्व
 देवांनीही सावित्रीला तुम्ही जलरूप होऊन अधोगतीला जाशील असा शाप
 दिला. तेव्हां सावित्री तेथून कड्यावरून उढी टाकून जलरूपाने कोकणांत वाहात
 घाऊन समुद्रास मिळाली. हिच्या कांठी समुद्रापर्यंत वारा शिवलिंगे आहेत.
 त्यांपैकी शेवटले समुद्राजवळील श्रीहरिहरेश्वराचे क्षेत्र फार प्रसिद्ध आहे. या
 ठिकाणी हा यज्ञाची समाप्ती झाली ह्मणून येथे शुक्रतीर्थात सर्वांनी अवभृत्
 स्नान करून यज्ञाची सांगता केली. ह्मणजे यांचे दर्शनास हा डोंगर प्रताप-
 वडाच्या रस्त्याने उतरावा लागतो. या योगाने ही सृष्टिशोभा विशेष दिसावी
 हाच त्याचा हेतु दिसतो. हा यज्ञ राक्षसशाही घालवून मनुष्य वस्तीकरितां
 घाललेला आहे असे येथील स्थानिक दैत्य महाबळ व अतीबळ यांस समज-
 तांच त्यांनी यास विघ्न केले. परंतु विष्णूंनी अतिबळाचा नाश केला. महाब-
 लाचा पराभव होईना, सबव आदिमायेस प्रसन्न करून त्यास हतवीर्य केले.
 यंतर त्यास मुक्ति दिली व राक्षसशाहीचे येथून उच्चाटण करून हा प्रांत
 ह्मणजे कृष्णाकांठ सर्व मानवांच्या ह्मणजे आर्यांच्या वस्तीस खुला करून दिला.
 महाबळाने व अतिबळाने शेवटीं त्रिगुणात्मक देवाची-आदिमायेची व शंकराची
 स्तुति केली, तेव्हां त्यांनी त्यांचे इच्छेप्रमाणे त्यांस वर दिला. तो वर असा की,
 माझे नांव आपण घेऊन येथे वास करावा ह्मणजे ही भूमि मूळची माझी आहे
 असे माझे नांव अजरामर राहिल. तेव्हां शंकर महाबळेश्वर व अतिबळेश्वर असे
 नांव घेऊन त्या लिंगामध्ये प्रविष्ट झाले.
 त्यांची दोन्ही जुनीं देवळे येथे आहेत तीं पहावीं. आपले नांव अजरामर

राहावे अशा प्राचीन काळापासून सर्वत्रांची इच्छा दिसते. येथील कृष्णा, वेण्या व कोयना ह्या अनुक्रमे विष्णु, शिव व ब्रह्मदेव या स्वरूपी सावित्रीच्या शापामुळे झाल्या आहेत. यांपैकी विष्णुरूपी कृष्णा व शिवरूपी वेण्या यांचा संगम श्रीक्षेत्र माहुली येथे झाला आहे. व याच नद्यांचा पुढे कऱ्हाड क्षेत्री ब्रह्मदेवरूपी कोयना नदीचा प्रीतिसंगम झाला आहे. हरिहर एक रूप झाले व मला वेगळा टाकला की काय ? असा ब्रह्मदेवास संशय आला. परंतु अखेर हरिहररूपी झालेली ही कृष्णा, कोयनेला ह्मणजे ब्रह्मदेवाला भेटायला आली, तेव्हां ब्रह्मदेवाला अत्यानंद झाला. कृष्णा कोयनांचा संगम अत्यंत प्रेमाने झाला आहे. ह्मणजे ह्या नद्या अगदी समोरासमोर येऊन कडकडून भेटतात. त्यामुळे या ठिकाणी यांचे पाणी फार मोठ्याने उसळते. यास प्रीतिसंगम ह्मणतात. असा संगम क्वचित दृष्टीस पडतो. याचे वर्णन कऱ्हाड क्षेत्री आले आहेच. सावित्रीच्या शापाबद्दल देवांनी उःशाप मागितला तेव्हां तिने उःशाप दिला की, श्रीविष्णूला म्हणजे कृष्णा नदीला इतर नद्या मिळाल्या म्हणजे सर्वजण मुक्त होतील. त्याप्रमाणे त्या मिळून देव मूळ स्वरूपाप्रत गेले. पुढे सावित्री मुक्त होणे राहिली होती तिच्याकरिता तिच्या मुखाजवळ हरिहर देव पर्वतात्मकरूपाने जाऊन त्यांनी तिचाही उद्धार केला. अशा रीतीने या भांडणाचा शेवट गोड झाला ! अलीकडील भौगोलिक वर्णनापेक्षां हे वर्णन धार्मिक गोष्टींमुळे गोड लागते व स्मरणांत राहते हाच पुराणांचा उद्देश आहे. हे शिक्षण हल्लीपेक्षां सुद्धां कितीतरी उत्तम आहे ! स्वराज्य असते तर भूगोल हा विषय असा धार्मिक रीतीने शिकविला गेला असता. कदाचित् अशांच पुस्तके इयत्तेच्या शिक्षणक्रमांत चालू केली गेली असती. कारण याने धर्म, राजकारण, व्यवहार व भूगोल यांचे स्वाभाविक ज्ञान होतें. आतां राष्ट्रीय शाळांनी हा क्रम घ्यावा.

ह्या वर्णनावरून हे क्षेत्र आर्यांनी वस्तीस योग्य केले व भागीरथी, गोदावरी, यांप्रमाणे या कृष्णेचाही उगम मानवी कर्तृत्वापैकीच आहे असे स्पष्ट दिसते. कृष्णा महात्म्यामध्ये ह्या सर्व संगमांची सुरस वर्णने आहेत ती वाचून यात्रेकरूंनी आपला भाविकपणा वाढवावा व मन पवित्र करावे. यानंतर मी

जेजुरी

येथे गेलो. हे गांव स्टेशनपासून जवळच आहे. गांवाशेजारी टेकडीवर मार्तंड

मल्हारीचें मोठें देवालय आहे. गांवापासून टेकडीवर जाण्यास चांगल्या प्रशस्त पायऱ्या आहेत. टेकडी फार उंच नाही. टेकडीवर गेलें म्हणजे देवालय लागतें. देवळाच्या गाभान्यांत शके १३०७ मध्ये लिहिलेला शिलालेख आहे. हें होळकर घराण्याचें कुलदैवत आहे मल्हारराव होळकरानें ह्या देवळाचा तट बांधिला. त्यांत गाभारा मोठा प्रशस्त आहे. त्यांत शंकराची पिंडी व पुढें फार मोठें कासव असून, पिंडी व कासव दोन्ही पितळेच्या पत्र्यानें मढाविलेली आहेत. शिवलिंगाचे मार्गे म्हाळसाकांताची मूर्ति आहे; यालाच खंडोबा असें म्हणतात हा शंकराचा अवतार आहे. या बाजूला घाटावर मणिमल्लारी असुरांची वस्ती होती. व त्यांपासून आर्यांना फार त्रास होऊं लागला होता म्हणून त्यांनीं शंकराची प्रार्थना केल्यावरून शंकर पार्वतीनें मल्लारीम्हाळसारूपानें अवतार घेऊन घोड्यावर बसून त्यांनीं त्यांचें निर्मूलन करून आर्यांच्या वस्तीस जागा खुली करून दिली. या उपकाराबद्दल या प्रांताचे ब्राम्हण (देशस्थ) मुद्दां कृतज्ञपणें या देवाचे आभारी आहेत. बहुतेक देशस्थांचें हें कुलदैवत आहे. कोकण परशुरामानें खुलं करून दिलें, म्हणून सर्व कोकणस्थांचे दैवत परशुराम व सर्व देश खंडोबानें खुला करून दिला म्हणून सर्व देशस्थांचे कुलदैवत खंडोबा झालें आहे. खंडोबानें दैत्यांना मारिलें, म्हणजे विशिष्ट माणसांशींच झगडा दिला. पण परशुरामानें सृष्टीशीं झगडा देऊन समुद्र मार्गे फिरविला. अशा प्रकारें दोन्ही जाती आपआपल्या कुलदेवतांसंबंधानें पूर्ण अभिमानी आहेत. पण देवासंबंधी हा त्यांचा अभिमान व्यर्थ आहे. कोकणस्थांपक्षां देशस्थांचे देवतोत्सव जास्त प्रमाणांत आहेत. लग्न कारण झालें असतां कोकणस्थांचे इंवीचें बोढण भरतात व देशस्थांत गोंधळ घालतात. शिवाय वार्षिक नैवेद्य ही असतातच. खंडोबाचे पौष व चैत्र महिन्यांत मोठे उत्सव होतात. त्यांनिमित्त येथे मोठी यात्रा जमते. शिवाय नवीन लग्नसमारंभ झाल्यानंतर पुष्कळ देशस्थांत ओहरयात्रा करण्याचा संप्रदाय आहे. ओहरयात्रा म्हणजे नव्या नवरा नवरीला देवाला भेटवून त्यांकडून त्याची पूजा करावयाची असते मल्हारीनें घोड्यावर बसून विजय संपादन केला त्या घोड्याचें स्मारक एक घोडा देवळामध्ये आहे. त्याचेंही दर्शन व स्पर्श यात्रेकरू भक्तिभावानें घेतात. या देवळापासून दीड मैलावर कडेपठार नांवाचें गिरीशिखर असून त्या ठिकाणीं म्हाळसाकांताचें मुख्य ठिकाण आहे. हे शिखर चढण्यास थोडें अवघड

आहे. अशी आख्यायिका संगतात की, देवाची वारी करणाऱ्या एका भक्ताच्या भक्तीसाठी या मूळ ठिकाणचे दैवत खाली आले. ह्या देवस्थानाचे स्वर्चास बरेच उत्पन्न आहे व यात्रेकरूंकडूनही बरेच होते. या सर्वांची व्यवस्था पंचमार्फत चालते. गांवच्या पश्चिमेस मोठा तलाव आहे. त्याचे पाणी गांवांत पिण्यास आणतात.

गावे प्रांतांत जसा नायकिर्णीचा बाजार आहे, त्याचसारखा येथे ब्राह्मणे-त्तरांत वाध्या मुरळ्यांचा आहे. वाध्या मुरळ्या ह्यणजे देवाला वाहिलेली स्त्री-पुरुषे ! इकडे असा नवस करण्याची चाल आहे की, देवा माझे अमुक एक कार्य होऊं दे किंवा मूल होऊं दे, मी आपला मुलगा किंवा मुलगी तुला वाहीन. याचा अर्थ हा आपमतलबीपणा की आपल्या सुखाकरिता त्या मुलांच्या संसाराचे वाटोळे करावयाचे !! कारण अशा वाहिलेल्या स्त्री-पुरुषांनी लग्न करितां कामा नये, संसारी होतां कामा नये. त्यानें देवाच्या भजनपूजनांत यांच्या-करितां सर्व आयुष्य घालविलें पाहिजे. पण मनांत इच्छा नसतां देवाच्या भक्तीची सक्ति कां ? शिवाय ही सक्ति सृष्टिनियमाच्या व मनाच्या विरुद्ध असल्यामुळे तिचा कांहींही उपयोग होत नाहीं. व त्याचे पर्यवसान व्यभिचारांत होते ! एकदां मुरळी ह्यणून ठरली ह्यणजे तिची इच्छा लग्न करण्याची असली तरी तिच्याशीं लग्न करणें, ह्यणजे मोठें पाप आहे. कारण ती देवीची बायको झाली ! देव तिचा नवरा. मग देवाची बायको आपण कशी करावी ! पण लग्न न करण्यापेक्षा पूर्णपणें अव्याहत व्यभिचार होणें तरी बरें का ? पण हा लौकिकाचार पडला. मुंबई सरकारनें याबद्दल कायदाही केला आहे की, यापुढें देवाला अशी मुलें वाहून वाध्यामुरळ्या करूं नये. पण लोकांची प्रवृत्ति पडली ती एकदम बंद कशी होणार ? वन्नाआड जग नागवेंच आहे, पण त्याचा असा परिपाठ होणें योग्य नाहीं. या स्त्रीपुरुषांचा उदरनिर्वाह यात्रेकरूंपासून भिक्षा घेऊन चालतो. व यात्रेकरूही सरळ व सढळ हातानें त्यांना मदत करतात साधूप्रमाणें व्याघ्रचर्म धारण करणारे ह्यणून यांस वाध्या ह्यणण्याचा सांप्रदाय पडला. या यात्रेसंबंधानें सर्व धार्मिक कृत्ये उपाध्यामार्फत होतात. येथूनच पांच कोसांवर अष्ट विनायकां-पैकीं मुख्य गणनायक व गजमुख, या मुख्य गणपतीचे स्थान आहे. देऊळ उंच-थव्यावर आहे. वर जाण्यास चांगल्या पायऱ्या आहेत. जेजुरीपासून सडक नाहीं. आतां झाली आहे असें ह्यणतात, पायऱ्यांशीं आरंभीं उंदीर आहे व पुढें नंदी

आहे. या नदीची हकीगत अशी:—येथून पांच कोसांवर असलेल्या भुलेश्वर शंकरा-
पुढे स्थापण्यासाठी हा नदी घेऊन जात होते. परंतु येथे येतांच मला या ठिकाणी
मोरेश्वरापुढेच बसवा असे त्या नदीने स्वप्नांत सांगितल्यावरून त्याची येथे
स्थापना केली आहे. गांवांत ब्राह्मण वस्ती आहे. गांवाचे घराणे प्रसिद्ध आहे.
गांवांत अन्नछत्र आहे. या प्रसिद्ध गणपतीवरून या गांवाला सुद्धा

मोरेश्वर ऊर्फ मोरगांव

ज्ञानतात. गांवाजवळ जातांना कऱ्हा नदी लागते. देऊळ माठे प्रशस्त असून दर
माहिण्याच्या चतुर्थीचे ह्यणजे संकष्टीचे व विनायकीचे उत्साह मोठ्या प्रमाणांत
होतात. दोन्ही चतुर्थीचे उत्साह बहुतेक सर्व अष्टविनायकांचे ठिकाणी होतात.

या देवाची पौराणिक कथा अशी आहे:—ब्रह्मदेवाला सिद्धी देण्याकरिता
गणपतीने ह्या मयूर क्षेत्रांत मयूरेश्वर अवतार घेतला. कमलासूर दैत्यांनी
युद्ध करून ब्रह्मकमंडळू नदीच्या तीरी गणपतीनी विश्रांति घेतली. व गणेश
भक्तांना तारण्याकरितां कमंडळू नदीमध्ये ह्यणजे कऱ्हा नदीमध्ये गणेश तीर्थाची
स्थापना केली. या कमंडळू ऊर्फ कऱ्हा नदीची उत्पत्ति अशी:—कमलासूर
दैत्याला त्याच्या इच्छेप्रमाणे स्वानंद मुक्ति दिल्यावर सर्व देवांनी ब्रह्मदेवाला
पुढे करून श्रीगणेशाचे अर्चन केले. त्यासमयीं सर्व देवांनी आपआपल्यापरिं
आनंदाने आणलेली अनंत तीर्थे ब्रह्मदेवाने आपल्या कमंडळूत घातली. व पूजे-
करितां बसले असतां श्रीचा पाय कमंडळूला लागून तो सांडला तेव्हां ब्रह्मदेव
तो भरू लागले. तेव्हां देवाने सांगितले कीं, हें महातीर्थ जगत् उद्धाराकरितां
असेच वाहू दे. आजपासून इजला करजा ऊर्फ कऱ्हा नदी ह्यणतील (करजा पाप-
नाशिनी अशी प्रसिद्धी आहे). ह्या कऱ्हा नदीत पाणी क्वचित असते. या ठिकाणी
गणपतीला आवडणारा रुईमांदार मिळतो. गणपतीचे वाहन मोर कसे झाले व
मयूरेश्वर नांव कसे झाले त्याची हकीगत अशी

पार्वतीनी तप केल्यावरून विनायकाने तिचा पुत्र होण्याचे कबूल केले व तो
गुणेश या नांवाने तिचा मुलगा झाला. कश्यप ऋषींच्या बायका कद्रू आणि
विनता यांचे भांडण झाले. त्यामुळे कद्रूचे मुलमे काद्रव ह्यणजे सर्प यांनीं गरूडा-
दिके विनतेच्या पुत्रांना बंदीत घातले, तेव्हां विनता रडू लागली. कश्यप मुनि
ह्यणाले तूं रडू नको. तुला आणखी एक मुलगा होईल व तो गरूडादिकांना मुक्त

करलि. नंतर विनवा एक विशाल अंडे असवळी. तो तें फार जपून बाळगीत
 भसे. आठ वर्षांचा गुणेश खेळत हिंडत होता. त्यानें तें अंडें फोडलें. त्यांतून
 महाबलिष्ठ मोर निघाला व गुणेशाची लढू लागला. गुणेशानीं त्याचा पराभव
 केला, इतक्यांत विनवा तेंथें आली. तिनें झालेला प्रकार पाहिला व झणाली
 कश्यप मुनीनें मलय सांगितलें होतें कीं, जो हें अंडें फोडील त्याचा हा मुलगा
 सेवक होईल. गुणेश झणाला बरें. गुणेश मोराला झणाला, तुझा पराक्रम पाहून
 मी खुष झालों, तूं वर माग. मोर झणाला, तुझ्या नांवाआधीं माझे नांव येईल
 असें तूं नांव धारण कर. तेव्हां गुणेशानें मयुरेश हें नांव घेतलें, अशी मयुरेश
 राची आख्यायिका आहे. मोरानें सर्पांचा पराभव करून विनतेचे गरूड वगैरे
 मुलगे मुक्त केले.

त्याचवेळीं कमलासूर नांवाचा दैत्य फार बलिष्ठ होऊन त्यानें गोत्राझणांना
 भतोनात उपद्रव दिला. श्रीशंकरांची आज्ञा घेऊन मयुरेशानें कमलासुरावर चाल
 केली, परन्तु कमलासुर पराभूत होईना. इवकेंच जव्हें, तर त्याच्या रक्ताच्या थेंबा
 गणिक नवीन कमलासूर उत्पन्न होऊं लागले, तेव्हां मयुरेश्वर चिंतित पडले. अशा
 समयीं सिद्धी बुद्धी त्यांच्यापुढें आल्या व झणाल्या आह्मी तुझ्या बाजूनें लढतो,
 परंतु आधीं आह्माला कांहीं खावयाला दे. बुद्धिवान गणेश झणाला रक्तापासून
 उत्पन्न होणारे कमलासूर खा. त्यांनीं तसें केलें. त्याबरोबर मोरेश्वराला कमला-
 सूर ताबडतोब मारतां आला. भीमा नदीचे दक्षिणेस व कृष्णा नदीच्या उत्तरेस
 हल्लीं जेथें मोरगांव ठिकाण आहे, तेथें कमलासूर पडला. तेव्हां सर्व देवांना व
 ऋषींना आनंद होऊन ते मोरेश्वराला झणाले, आतां तूं याच ठिकाणीं कायम
 रहा व भक्तांचीं संकटें अशींच दूर कर. मोरेश्वरांनीं तथास्तु झणून आपण येथें
 राहिले. त्याला प्रथम मयुरेशपुर नांव होतें. त्याचाच हल्लीं मोरगांव हा अपभ्रंश
 झाला आहे. अशी येथील स्थानाची उत्पत्ति आहे. येथें माघी व श्रावणी चतु-
 र्थीला गणेशभक्तांचे मोठे मेळे जमतात व थाटाचा उत्साह होतो.

माहुरास आईची क्रिया दत्तांनीं सांगितल्याप्रणें केल्यावर याच मोरेश्वर
 क्षेत्रांत त्यांनीं सांगितल्यावरून श्रीपरशुरामानें क्षत्रियवधार्थ आपणांस यश यावें,
 मातापितरांचे मनोरथ पूर्ण करण्याचें सामर्थ्य यावें झणून या ठिकाणीं मोरेश्वराची
 स्थापना करून आराधना केली. तेव्हां मोरेश्वर प्रसन्न होऊन त्यांनीं आपल्या

हातांतील अस्त्रद्वणजे परशु खाला देऊन, यांनीं तूं अजिंक्य होशील यावर कोणाचेंही शस्त्र चालणार नाही, असा आशीर्वाद दिला य ते गुप्त झाले. त्याचें स्मारक द्वणून ही मूर्ती परशुरामानें येंथे स्वहस्ते स्थापन केली. यामुळे परशुराम अवतारी झाले. येथील देवकृत्ये पंथ्यामार्फत (पुजाऱ्यामार्फत) होतात. यानंतर पुण्यास येण्यापूर्वी भाटघरचें धरण अवश्य पहावें. हें भोर संस्थानांत भाटघर येथें निरा नदीस बांधून एक प्रचंड तलाव केला आहे. त्याची उंची १९० फूट आहे व लांबी एक मैल आहे. यांत २४०० कोटी घनफूट पाणी राहते ! जगांत हें सर्वांत मोठें आहे. याचें क्षेत्रफळ १५ चौरस मैल आहे. याचेपासून दोन कालवे निघतात व त्यानें दोन लक्ष एकर जमीन भिजते. या धरणाचें बांधकाम, रचना, विस्तीर्णपणा, मजबुती वगैरे गोष्टींमुळे हें फारच प्रेक्षणीय झालें आहे. व्हाइसरायसुद्धां हें पाहण्यास येतात. वेळुळचीं लेणीं, ताजमहाल, गेरसण्याचा धबधबा, हिमालय, व भाटघरचें धरण हीं हिंदुस्थानांतील दृश्ये जगांत अप्रतीम आहेत. हें पाहून नंतर मी पुण्यास आलों व तेथून भोंवतालची सर्व क्षेत्रे पाहिलीं. त्याचें वर्णन खाली लिहिल्याप्रमाणे:—

प्रथम इतिहास प्रसिद्ध पुण्याजवळील

सिंहगड किल्ला

पाहण्यास गेलों. हा सह्याद्रीच्या रांगेंत आहे. या पलीकडेही पश्चिमेस सह्याद्रीची एक रांग असून ती पलीकडे कोंकण आहे.

पुण्यापासून सडकेनें बारा मैल गेल्यावर गडाचा पायथा लागतो. उन्हाळे दिवसांत येथें जाण्यास भाड्याच्या मोटारी नेहमीं मिळतात. वाटेनें विठ्ठलवाडे, खडकवासलें व डोणजे हे गांव लागतात. डोणजे गांवापुढें सडक थेट सिंहगडच्या पायथ्याशीं जाते. येथपर्यंत मोटारी जातात व यापुढें चढाव लागतो. सिंहगडची उंची ४३०० फूट द्वणजे सुमारें एक मैल आहे. पायथ्याशीं वस्ती नाही. एक आंब्याचें झाड आहे. आसपास कांहीं कुणव्यांचीं घरे आहेत, त्यास डोणज्याचा वाडा द्वणतात. वर चढण्यास पहाडी लोकलफंडी सडक आहे. ती अरुंद व बऱ्याच चढावाची असल्यामुळे डोली खुर्च्याशिवाय कोणतेंही वाहन जात नाही. डोल्या खुरच्या पायथ्याशीं मिळतात. लोक तयारच असतात. ही डोंगर सडक सुमारें तीन मैलांची आहे. येथे वर गेलें म्हणजे जिकडे तिकडे पाण्याची

हाकीं सदैव भरलेलीं असल्याचें दिसून येतें. हल्लीं ह्या किल्याचा उपयोग हवें
 साण्याकरितां फार करतात. याची उंची ४३१६ फूट. म्हणजे महाबळेश्वरापेक्षा
 बढीचशें २५० फुटांनीं कमी आहे, तरी येथील हवापाणी अती उत्तम असल्या-
 मुळें भीमंत लोकांनीं येथे राहण्याकरितां बंगले बांधले आहेत. त्यांना वर मोटा-
 रीसुद्धां जातां यावें, म्हणून मोटारी जाण्यास योग्य अशा रस्त्याची, तयारी
 बाल्ली आहे. हा रस्ता बहुधा लवकरच तयार होईल. ही सडक झाल्यावर
 बहुधा येथली वस्ती वाढेल. येथे कसलेंही दुकान नाहीं, यामुळें सर्व सामान
 खालून आणावें लागतें. खडकवासलें हा गांव जरा मोठा असल्यामुळें तेथे कांहीं
 दुकानें आहेत. किल्यावर धर्मशाळेंत पुजाऱ्यांकडून ढाळ, तांदूळ वगैरे सिधा व
 भांडें कुंडें मिळतें. पण हा उतारूचा हक नव्हे, सवड आहे.

हल्लीं येथील ऐतिहासिक इमारतींपैकीं राजाराम महाराजांची छत्री मात्र अद्याप
 सुस्थितींत आहे. सातारचे महाराजांकडून या छत्रीस वर्षासन असल्यामुळें या
 छत्रावर जी शंकराची पिंडी आहे, तिची पूजा, अर्चा व नैवेद्य याकरितां एक
 ब्राम्हण व एक मराठा असे दान पुजारी येथे रात्रंदेवस सहकुटुंब असतात.
 त्यांना राहण्याकरितां येथे एक धर्मशाळा मातारच्या संस्थानांतून बांधून दिलेली
 आहे. त्यांतच बहुधा आला गेला उतगतीं. राजाराम महाराजांचे समाधीचे
 उत्साहाचे वेळीं ह्या छत्रीची रंगरिपेअर करितात व ब्राम्हणभोजनही होतें. या
 छत्रीवर अद्यापही कधीं कधीं बाबोबाची स्वारी येत असल्यामुळें रात्रीं निवा-
 द्याच्या जाग्याची महती मोठी आहे. खालची नवी व जुनी सडक जेथे मिळतें,
 तेथे पुराणवस्तु-संरक्षण कायद्याचे नियमांची डिस्ट्रिक्ट मॅजिस्ट्रेटच्या सहीची
 पाटी लाविलेली आहे. पण वर सरकारनें जुन्याचें नवें काय दुरुस्त केलें, हें पाहूं.
 लागल्यास क्वचितच पत्ता लागतो !

मी पुण्याहून संध्याकाळीं पांच वाजतां मोटारीनें निघालों. जाण्यायेण्याचें
 रिटर्न टिकिट घेतल्यास भाडें थोडें कमी पडतें. अर्थात हें टिकिट दुसऱ्या दिव-
 सापर्यंत चालतें, म्हणून मी तसेंच घेतलें होतें. खडकवासल्याजवळ मुळामुठेंचें
 धरण लागतें. याच्या काठानेंच सिंहगडला सडक गेली आहे, यामुळें तलावाची
 शोभा अनायासें पाहावयास मिळते. धरणाच्या बंदोबस्तास व कालव्यांत निय-
 मित पाणी सोडण्यास इंजनीअरींग खात्याचें जवळ ऑफीस आहे. तळ्याच्या

भोवतालची शोभा प्राहात असतां सहा वाजण्याचे सुमारास आमची मोठ्ठर पायथ्याशी आली. अजून एक तास सवा तास दिवस राहिला होता, म्हणून मी लगेच डोंगर चढण्यास सुरवात केली. हे दिवस मे महिन्याचे असल्यामुळे मनुष्यांप्रमाणेच कांहीं किडी सडकेवर हवा खाण्यास येतात. त्यांत फुरसे म्हणून एक लहान जात आहे, ती धुळीत वसलेली असते, यामुळे तें तशा स्थितीत ओळखू येत नाही. एकदां एका उतारूचा पाय त्यावर पडून वेळीच उपाय न झाल्यामुळे तो प्राणास मुकला, असें मला पुण्यास समजले होते. म्हणून मी पाहून नीट जरा जपून चाललो होतो, इतक्यांत तसें एक लहान फुरसे धुळीत लपलेले माझ्या दृष्टीस पडले. आम्हाला पाहिल्याबरोबर ते तेंथेच दगडाच्या खवदडीत लपून राहिले. जनावरें मनुष्यास भितात व मनुष्यही जनावरास भितो; दोघांची दृष्टादृष्ट झाली तर किंवा एकानें दुसऱ्यास पाहिले तर तीं एकमेकांच्या थान्याससुद्धां उभी राहात नाहींत. कदाचित् एकानें दुसऱ्यास पाहिले तरी तो दुसऱ्यापासून दूर सरतो. पण दोघांचें लक्ष भलतांकडे असतां त्यांच्या जाण्याच्या गतीनें जर एकमेकांस चुकून ढका लागला तर मात्र त्याचा परिणाम वाईट होतो. मी त्याचे नादीं न लागतां पुढें गेलों. दीड दाने मैल गेल्यावर एका बाजूला सुमारे तीन चार खोपटांची वस्ती लागली. ही वस्ती बरोबर रस्त्याचे मध्यावर आहे असें म्हणतात. यापुढें बराच चढाव आहे यामुळे रस्ता वळणावळणांनीं गेला आहे. यापुढें जात असतां एक बाई व तिची मुलगी डोक्यावर भरलेला हंडा घेऊन वरून येतांना मी त्यांस पाहिले. मी त्यांस विचारिले हंड्यांत काय आहे ? तर पाणी आहे. हें कोठून कोठे चालले ? तर गडावरील देवटाक्याचें हें पाणी आम्हांस पिण्यास न्यावे लागते. हें किंवा खालील धरणाचें पाणी याशिवाय आमच्या मधल्या वस्तीला उन्हाळ्यांत पाणी नाही. खालून भरून वर हंडा आणण्यापेक्षां वरून भरलेला हंडा खाली नेणें सोपें म्हणून आम्ही गडावरून पाणी आणतो. शिवाय धरणाच्या पेक्षां हें पाणी अती उत्तम आहे. मग अशा विनपाण्याच्या ठिकाणीं तुम्ही वस्ती कां केली ? वगैरे प्रश्न विचारणार ती तिच्या डोक्यावर ओझे असल्यामुळे ती सहज खाली निघून गेली. वर गेल्यावर किल्याचा दरवाजा लागला. तेथे खडकांत एक कपार आहे. त्यांतही एक विहीर आहे पण त्यांत पाणी नाही. वर गेल्यावर एका उंच ठिकाणीं उभे राहून एकदां खालची शोभा पाहिली.

संध्याकाळ झाल्यामुळे विशेष शोभा दिसली नाही. वर वारा फार. धर्मशाळेचा शोध करतां मागे सांगितलेली पुजाऱ्याची इमारत दिसली. त्यांनीं आह्मांस हांक मारून आमचे यथाकाल स्वागत केले. ही धर्मशाळा नाही, पण आल्या गेल्यास आह्मी येथे उतरून देतो असे ते झणाले. ओसाड धर्मशाळेपेक्षां वस्तीचे व बंदोबस्ताचे घर मिळाले, यामुळे विशेष आनंद झाला. जागा निवान्याची, जवळ पाण्याचे टाके, यामुळे माझी सर्व सोय झाली. मी तेथे हातपाय धुऊन संध्या करून जवळच असलेल्या राजाराम महाराजांच्या छत्रविराल शिवदर्शन घेऊन घरी आलों. रात्र झाल्यामुळे गडाखालचे पुण्याचे खडकीचे विजेचे दिवे झळकू लागले व त्यांची विलक्षण शोभा दिसली. येथे ब्राह्मण पुजारी आहे तो जरा अर्धवट होता, पण मराठा मोठा समंजस होता त्याची व माझी औपचारिक प्रश्नोत्तरे झाल्यावर शिष्टाचाराप्रमाणे तो झणाला, तुम्ही आलां फार आनंद झाला. आतां आपण निजून हंतरापांधराला हवे तर देतो. पण मज्जजवळ सर्व होतें. सकाळी उठल्यावर शौचविधी झाल्यावर मी तुम्हाला सर्व किल्ला त्याचे वर्णनासुद्धां दाखवून आणीन.

दुसरे दिवशीं मी पाहाटे उठलों, पण थंडी व वारा जास्त असल्यामुळे बाहेर पडवले नाही. चांगले उजाडल्यावर शौचविधी केलां. नंतर बराच वेळपर्यंत तो मराठा पुजारी उठला नव्हता. त्याची चौकशी करून त्याला उठविले. त्याचा शौचविधी झाला तो सात वाजले. आह्मी किल्ला पाहण्यास आरंभ केला. त्यांचा शौचविधी आटपेपर्यंत मी भोंवतालची सृष्टि शोभा पाहिली. सूर्य नुक ताच उगवून तो आपल्या कामांकरितां लागून लोकांनाही लागण्याची सूचना करित होता. त्याचे प्रभेनें सर्वच गुलाबी छटा किंवा कुंकुमाचे सडे जिकडेतिकडे पसरल्यामुळे सर्व सृष्टि सुवर्णमय वस्त्र पाधरलेली सुरम्य दिसली. उत्तरेकडे खडकवासल्याचे धरण सर्पाकार पसरून शेवटीं त्याची धरणाची वर मान केलेली अजस्र फडा दिसली. त्याचे शेंपूट ऊर्फ मूळचा उगम पार डोंगरांत अगदीं कृश होत गेलेला होता. आसपासचे डोंगर आपआपल्या डोक्यावर किल्याच्या लहान लहान गढी घेऊन गत वैभव दाखवित उभे होते. हा सिंहगड किल्ला सर्व बाजूंनीं अधांतरी तुटलेला असा विमानासारखा दिसत होता. सर्व डोंगर हालू नये झणून ते वाटांनीं व सडकांनीं अगदीं गच्च बांधून टाकलेले होते ! ही मजा पाहून हाते तो, तो मराठा पुजारी आला व आह्मी दोघे दक्षिणेकडून किल्ला पाहण्यास सुरवात केली.

किल्यावर त्रिकडे तिकडे इमारतचि अवशेष, पडक्या भिती, विटा, घरांच्या
घोऱ्यांचे चौथरे दिसत होते. त्यांचीं नांवां तो संगत होता. येथें नगरखाना
होता, येथें तोफखाना, येथें दारूचीं कोठारें तशींच धान्याची कोठारें हीं सर्व
निरनिराळ्या ठिकाणचीं त्यानें दाखविलीं. पाणी सर्वच आहे. पण त्यांत देवटाक्याचे
पाणी मात्र फार उत्तम आहे; ह्मणजे रूपानें अगदीं स्फटिकाप्रमाणें व गुणानें
अत्यंत वरिष्ठ आहे. येथलें पाणी पुण्यास व खडकीस कांहीं श्रीमंत लोकांकडे
अद्याप रोज जातें असें ह्मणतात. इतकें तें पाणी हल्लींसुद्धां परिक्षेत श्रेष्ठ ठरलें
आहे. भाड्यांत भरून नेलेल्या पाण्याला ताज्या पाण्याची सर कशी येणार ? तें
तेथूनच प्यालें पाहिजे. उत्तम हवा व हें पाणी यामुळें शिवाजीचें डोंगरी सैन्य
नेहमीं उत्साही असे. सर्व ठिकाणचें पाणी गार, काळेंभोर पाहतांच समाधान
होऊन तोंडांत घालतांच सर्ष इंद्रियांना संतोष होत असे. इतकें तें तेजस्वी व
तरतरात होतें. किल्यांत सर्वांत उंच जागीं किल्याचा मुख्य अधिकारी रजपुत
सरदार उदेभान याचा बंगला होता. दक्षिणेकडे कल्याण दरवाजा आहे. कल्याण
ह्मणजे कोकणांतील ठाणें जिल्ह्यांतील नव्हे. तर तेथें तळाजवळ कल्याण नांवाचें एक
लहानसें खेडें आहे तें. किल्यांत येण्याचा पूर्वीचा मुख्य दरवाजा हाच होता.
असें दिसतें. पुण्याची सडक झाल्यावर पुणें दरवाजास प्राधान्य आलें. कल्याण
दरवाजानें जन जनावरेंसुद्धां येणे सोपें आहे. किल्यावर धोड्यांची मोठी पागा
होती. तींत हजार दांड हजार घोडा सहज राहिल इतका ती मोठी आहे. हाच
रस्ता पुढें शिवापूर, कात्रज, भोर, भाटघरचें घरण व बनेश्वर येथें जातो.
याला जुना रस्ता ह्मणतात. हा थोडा लांब व कठीण आहे. आणि पुण्याहून
येणारास तो सोयीचा नसल्यामुळे हल्लीं बहुतेक बंदच आहे. हा पाहिल्यानंतर
आह्मी पश्चिमेकडे वळलों. तेंव्हां सह्याद्रीच्या पश्चिम रांगेंतील तोंरणा, रायगड,
वगैरे किल्ले दिसूं लागले. पुढें गेलों तीं तानाजी ज्या गडावरून चढून आला तो
गड दिसला. त्याचें मी नीट निरिक्षण केलें. सिंहगडावरून पावसाच्या पाण्यास
जाण्याला एका पन्हाला एक मोरी केली होती त्याच्या खोऱ्याच्या तोंडाला एक
प्रशस्त, रुंद व उंच बांधारा बांधला आहे आणि पाणी जाण्यास मार्गें सांगितलेली.
येथें तळाशीं एक मोरी ठेविली आहे. ह्या पन्हाचें पाणी वरून एका लहानशा
कड्यावरून खालीं जातें, तेथून शिडी लावून तानाजीचें सैन्य वर येऊन या
मोरीवाटे आंत आलें व तें या पन्हाचें खोऱ्यांत आल्यामुळे कोणाला दिसलें

नाहीं. शिवाय हा रस्ता विकट आहे. येथून मनुष्य येणे शक्य नाही अशी त्यावेळीं-
 ही सर्व लोकांची खात्री असल्यामुळे या बाजूला बंदोबस्त कमी होता. पण पुढे हे
 सैन्य घोरपड लावून एक जुटीने वर पठारावर येऊन हल्ला व कापाकापी
 करू लागले. त्याने प्रथम पहारेकरी कापले तेव्हा जिकडे तिकडे गवगवा झाला,
 त्यावेळीं उदेभानाचे भान जाऊन हा निर्वाणीचा समय पाहून त्याने आपल्या
 बायकांची केशरी करून (ठार मारून) तो तानाजीशी लढण्यास आला. लढतांना
 तानाजीला वार लागून जिथे त्याचा हात पडला तेथे त्या हाताचे स्मारक ह्मणून
 एका कोनज्यांत दगडी हात दाखविला आहे. हात तुटला तरी दुसऱ्या हाताने
 तान्हाजी लढत लढत पुढे लोक कापीतच चालला पुढे त्याचे शीर तुटले तरी
 त्याचे सर्व शरिरांत रणमदाचा संचार झाल्यामुळे त्याचे कबंधतच रणांत नाचत
 होते!! शेवटी एका हाकेवर ते पडले!!! तेथे त्याची समाधी पुढे शिवाजीने बांधून
 त्यावर एक ढाल तलवार घेऊन युद्धाचे विरासन घातलेल्या वीराचे चित्र दाखविले
 आहे, ते दगडी आहे. येथेच हल्लीची मंडळी तान्हाजीची पुण्यतिथी साजरी
 करितात. तानाजी पडला ते ठिकाण उदेभानाच्या बंगल्याजवळ आहे इतका तो
 लढत लढत तेथे गेला होता!!! उदेभान पडला तेथे त्याचेही थडगे आहे. तानाजी
 पडल्यामुळे त्याचे लोक पळू लागले व किल्याचे सैन्य वीरश्रीने त्यांचे पाठी लागले
 तेच तानाजीचा भाऊ सूर्याजी पुणे दरवाजाने त्यांचे पाठावर येऊन त्याने त्यांची
 कत्तल व दाणादाण केली व आपल्या पळणाऱ्या तानाजीच्या वीरांना धीर देऊन
 दोन्ही सैन्ये एक होऊन किल्ला सर केला ! हे वर्णन इतिहासांत आम्ही किती-
 वेळां तरी वाचले आहे; नव्हे पाठ करून परीक्षाही दिल्या आहेत. परंतु हे स्थान
 पाहून त्याचा जो ठसा मनांत उमटला आहे, तो मात्र कधी जाणार नाही.
 मुलांस किंवा इतिहास प्रेमी मनुष्यास पुष्कळ इतिहास वाचून जें ज्ञान होईल,
 त्याच्या शतपट अशी थोडोबहुत ऐतिहासिक स्थळे पाहून होईल.
 पण जेते जितांच्या ऐतिहासिक स्थळांचा नाश करतात किंवा कालांतरानीं तो
 होतोही आणि तसा झाला म्हणजे ऐतिहासिक स्फूर्ति होण्याचा संभवच राहत
 नाही. नाटक वाचणे व ते रंगभूमीवर प्रत्यक्ष प्रयोगरूपाने पाहाणे यांत जें अंतर
 आहे, तें इतिहास वाचणे व हीं स्थळे प्रत्यक्ष पाहणे यांत आहे. इतिहासांत
 अफझुलखानाचा वध, पानपत, वसईसारख्या ज्या प्रख्यात घनचक्र लढाया झाल्या
 त्यांसारखीच तान्हाजीची ही सिंहगडची स्वारी आहे. ही मराठ्यांच्या शौर्याची,

धाडसाची, व.रणझुंझारपणा दाखविणारी शतींची लढाई झाली. अशा लढायांची स्थानेसुद्धां खऱ्या महाराष्ट्रीयीयास आज हुरूप व तेज आणतील यांत शंका नाही.

या किल्याला पूर्वी कोंढाणे नांव होतें तें तानाजीच्या मरणानंतर त्याचें स्मारक असें सिंहगड नांव शिवाजीनें ठेविलें. यानंतर मी उत्तरेकडचे बाजूनें ह्मणजे खडकवासल्याचे बाजूनें धरणाचें खोरे पाहात पाहात मूळ ठिकाणीं आलों तों अकरा वाजले. कळवंतीण महाल, हवा खाण्याचीं ठिकाणे वगैरे दुसरीं ठिकाणे यांचे महत्त्व नसल्यामुळे त्याचें वर्णन देत नाहीं. नंतर घरीं येऊन जवळच्या टाक्यांतून स्नान करून येत होतें. तों पुजाऱ्यानें सांगितलें देवटाक्यांत गंगा आहे. अनायासें गंगेचें स्नान करा. इतकी देवटाक्या-विषयीं त्या मंडळीची अज्ञान-पूज्यबुद्धि आहे. त्याच्या ह्मणण्याप्रमाणें मी देवटाक्यावर स्नानसंध्या केली. त्यानें शरीर व मन पवित्रही झालें. हें टाकें खडकाच्या आंत कपारींत आडवें खोल गेलें आहे. तें एक पुरुष खोल असें खडकाच्या आच्छादनासुद्धां स्वयंसिद्ध बनलें आहे. ह्मणूनच त्याला मुख्यत्वे देवत्व आलें आहे. या टाक्याचें पाणी नेहमीं गार राहातें. लोक याची मनोभावानें पूजा करून त्याला सुवासीक फुलें वाहतात. मीही संध्यावंदन करून घरीं येत होतों तों सिंहगडची सफर करण्याकरितां निघाऱेली कांहीं तरुण मंडळी भेटली. ही हायस्कूल कॉलेजांतील मंडळी सर्व जातीची आठरा-वीस वर्षांची होती. ती ह्या धर्मशाळेचा शोध करीतच आली. त्यांची हकीकत हल्लींच्या तरुण मंडळींस बरीच बोधप्रद होईल ह्मणून मी देतो.

ह्या मंडळींत प्रवासाचा अनुभवी एकही नव्हता. फक्त तारुण्याच्या घमेंडींत कांहीं विचार न करितां त्यांनीं प्रवासास आरंभ केला होता. प्रत्येक मनुष्य आपलें फराळाचें व वाडविछाईतीचे गाठोडें पाठिशीं बांधून पायांत बूट हातांत काठी घेऊन सैनिक शिपायाप्रमाणें निघाला होता. ही मंडळी पुण्याहून पहाटेस पायीं निघाली. डोणज्यास येण्यास त्यांना अकरा वाजले. उन्ह झालें पण आश्रयास जागां नाहीं. पाणीसुद्धां नाहीं. तहान लागली, जीव अगदीं सोखावला. वैशाखाचें उन्ह अशा स्थितींत वर सिंहगड दिसत होता. जवळ आहे असें समजून ते चव्हें लागले! रस्ता चढावाचा व उन्ह मी ह्मणत होतें तहानेनें व श्रमानें प्राण अगदीं व्याकूळ झालेले, अशा स्थितींत कांहीं मंडळी मार्गे सांगितलेल्या मधल्या ठिकाणच्या झोंपल्यांच्या जागें आली व तेथें अगदीं नाउमेद होऊन

ते बसलेच !! पाणी प्यावयास मागूं लागले तरु पाणी नाही. कारण इतक्या मंडळीना पाणी कोण देणार ? मग मोठ्या मिनतवारीने एक आणा घेऊन एक तांब्याभर पाणी घराच्या मालकाने (कोळ्याने) दिले व दुसरा तांब्या रूपाया दिलात तरी मिळणार नाही असे त्यांनी बजावून सांगितले. तेव्हा मंडळीनी यथाप्रमाण ते अमृतमय पाणी घोटघोट पिऊन व डोळ्याला लावून त्यांचा निरुपाय होऊन ती मंडळी तेथून निघाली. पण यापुढे ओझे त्यांच्याने घेववेना, तेव्हा त्या वाडीतील एक मजूर करून ते बसत बसत वर आले व येथे येऊन पडलेच !!! थोडी विश्रांति घेतल्यावर फराळ करून पाणी प्यायल्यावर त्यांचा जीव ठिकाणावर आला, तो दोन वाजले ! पुढे ते एका झाडाखाली खडकाच्या कपारीत जेवावयाचे करू लागले. अनुभव कोणासच नाही. त्यांनी चूल मांडली ती अगदी गैरसोयीच्या ठिकाणी वाऱ्याचा विचार करून घातली नव्हती. एक तास झाला तरी पाण्यास आधण येईना. मग कढ कुठला ! कारण चोहोकडून गार वारा येऊन जाळ फांकतो व भांडे थंड होत जाते ! प्रत्येक मनुष्य चूल फुंकून फुंकून धूर व जाळ यांनी गुदमरून जाई. व तेथून निघून जाई, मग दुसरा येई, असे चालले होते ! ह्यांचा हा वेडेपणा पाहून मी पुढे झालो. भोंवताली कपडे बांधून वारा जरा आडवला-बंद केला-तेव्हा पंधरा मिनिटांत कड येऊन अर्ध्या तासांत भात झाला !! मग त्यांना घरांत बोलावून जेवावयास सांगितले. नाहीतर वाऱ्याच्या योगाने पानांत माती जाऊन एक घासही त्यांना खाववला नसता. घरून त्यांनी भाज्या चटण्या आणिल्या होत्या. श्रमामुळे थकवा फार आला होता. भूक पुष्कळ लागली होती. यामुळे त्यांचे यापुढे जेवण फार समाधानकारक होऊन थोडी विश्रांती घेतल्यावर ते तरुणच असल्यामुळे लगेच टवटवीत झाले !!

त्यांची अशी करुणास्पद स्थिति पाहून व ऐकून मला फार वाईट वाटले. मग मी त्यांना म्हटले, तुमचा कार्यक्रमच चुकला. मी मोटारीने संध्याकाळी आलो. तसे तुम्ही येऊन वस्ती केली पाहिजे होती. ते म्हणाले आम्हाला पायी प्रवास करावयाचा होता. मी ह्मटले तर तुम्ही दुपारी तीन वाजतां निघून खाली डोणजे येथे वस्तीस यावयास पाहिजे होते. व सकाळी येथे यावयाचे होते. आपल्या सर्व उड्या शरीर सामर्थ्यावर आहेत. आपले शरीर जर आपण नीट वापरले नाही-तन

दुरुस्ती ठेवली नाही—तर आपल्या हातून कांहीं होणार नाही. इष्ट ध्येयाकरितां शरीराचा त्याग करावयाची पाळी आली तरी कांहीं हरकत नाही. शरीर हें कधीतरी जावयाचें आहेच. पण तान्हाजी मालुसऱ्यासारखा त्याचा सदुपयोग तरी करावा, ह्मणजे त्याची अजरामर कीर्ति तरी होईल. व्यर्थ शरीर खर्च करणे किंवा त्याचा दुरुपयोग करणे, हें आत्मघातकीपणाचें लक्षण आहे. आत्मघात हा इहलोकीं व परलोकीं, तसेच पूर्वी व हल्लींसुद्धां निघ मानिला आहे. जो आत्मघाताचा प्रयत्न करील त्याला पिनलकोडांतसुद्धां शिक्षा सांगितली आहे. ह्मणून देहाचें शक्य तितकें रक्षण व पोषण करावें पण त्याचें व्यर्थ कौतुक करिते मात्र वसुं नये, तसेच त्याचा दुरुपयोगही करूं नये. तुझाला वाटेंत एक तांब्याभर पाणी मिळालें ह्मणून बरें झालें; नाही तर काय झालें असतें ? त्यानें एक आणा घेतला हा फार कमी घेतला. कारण त्यांना पाणी ह्या गडावरून उरापोटावरून खाली न्यावें लागतें. अशा स्थितींत तुम्हीसुद्धां एक आप्याला तांब्या दिला नसता. तेव्हां त्यांनींसुद्धां तें कबूल केलें. सारांश कोणतेंही कृत्य करतेवेळीं फार विचारपूर्वक त्याला आरंभ करावा, ह्मणजे तें युक्तीनें थोडक्यांत व उत्तम होतें. नाहीतर जीव घेतें, पण होत नाही. प्रवासाची तयारी कशी करावी, हें मी माझी तीर्थयात्रा भाग १ ला या पुस्तकांत तुमच्यासारख्या तरुण मनुष्यांकरितां मुद्दाम लिहिलें आहे. तें नीट वाचा, ह्मणजे तुमची अशी फजिती होणार नाही. त्यानें प्रवास सुखावह होऊन त्याची गोडी लागते. नाहीतर कोणत्या ह्या वेड्या हौसेच्या नांदीं लागून आद्वी आपला सुखांतला जीव दुःखांत घातला असें वाटूं लागतें. प्रवासाच्या ठिकाणची माहिती अनुभविकाकडून किंवा ग्रंथोक्त पाहून त्याचा नकाशा, वेळ, साधनें, तपश्चर्या यांची अनुकूलता मिळाल्यावांचून कितीही नेटाचें कार्य असलें तरी अविचारानें साहस करून आपला घात करूं नये. तान्हाजीला हा किल्ला सर करावयास मातोश्री जिजाबाईंनीं व धनी शिवाजी यानें निकडीचा हुकूम दिला होता. तरीपण त्यानें प्रथम भेद काढून शत्रूच्या मर्माची चौकशी करून वेळ ठरवून अचुक छाप घातला तरी त्याससुद्धां जिवानिशीं मुकावें लागलें. पण अशा रीतीनें प्रयत्न करून जीव गेला तरी बेहेत्तर आहे. पण त्यानेंसुद्धां अविचारानें साहस केलें नाही. तान्हाजीला हा निकडीचा हुकूम मिळाल्याची ऐतिहासिक दंतकथा अशी आहे.

शिवाजीला रायगडावर राज्याभिषेक करण्याची तयारी चालली होती, त्यावेळीं शिवाजी प्रतापगडावर होता. सिंहगड घेतल्याशिवाय राज्याभिषेक होणें बरोबर नाहीं, - असें - जिजाबाईंचे मनांत येऊन तिने शिवाजीस बोलावणें पाठविलें त्याप्रमाणें शिवाजी आला. तेव्हां जिजाई त्यास ह्मणाली, शिवबा! सिंहगड घेतल्याशिवाय तुझा राज्यारोहणाच्या समारंभाचें मला कौतुक वाटणार नाहीं ! शिवाजीनें तिला पुष्कळ विनवून सांगितलें कीं, ही गोष्ट माझ्या लक्षांत आहे व सिंहगड घेतल्याशिवाय मी राहणार नाहीं. पण आज ती गोष्ट होणें शक्य नाहीं. तेथील रजपूत सरदार फार भारी आहे, व ती मुळांच वळत नाहीं व किल्ल्याचा भेद निघत नाहीं. याला काय करूं ? तरी ती आपला हट्ट सोडीना. ती म्हणाली तुम्ही आतांच प्रयत्न करा, आतांच यश येईल ! शिवाजी तर मातृभक्त होता. तेव्हां त्यानें तान्हाजीला बोलावणें पाठविलें. त्यावेळीं त्याचे मुलाचे लग्नाची अक्षत निघाली होती. शिवाजीचें आमंत्रण पोहोचलें कीं, असशील तसा निघून ये. तेव्हां लग्नाची कामगिरी दुसऱ्यावर टाकून तो तीरासारखा धांवत आला. तेव्हां जिजाबाईंनीं त्यास हा निरोप दिला व आपल्या गळ्यांतली मोत्यांचा कंठा त्याच्या गळ्यांत घातला व आपली स्वतःची पालखी दिली. व यशस्वी झाल्यावर आणखी देईन असें सांगितलें. तो ह्मणाला आईसाहेब आपल्या आज्ञापेक्षां मला माझा जीव कधींच अधिक नाहीं. आपल्या आशीर्वादानें काम फत्ते करून येईन पण प्रसंग कठीण आहे. फासा उलटल्यास माझ्या मुलांचें रक्षण करावें. त्याबद्दल तिनें अभिवचन दिल्यावर तो तिच्या पायांवर डोकें ठेवून व शिवाजीची आज्ञा घेऊन निघाला व पालखीत गोंडा धरून बसूं लागला तो गोंडा तुटला पण उडी पालखीतच पडली. तेव्हां त्या अपशकुनानें त्याचें मन थोडें कचरलें, पण उडी पालखीतच पडली आहे. हें पाहून त्यानें आपला धीर सोडला नाहीं. प्रसंगार्थ त्यानें आपला धाकटा भाऊ सूर्यजी यास बरोबर घेऊन निवडक मावळे घेतले व किल्ल्याजवळ जाऊन हेटकरी घेतले किल्यांतला भेद काढण्याच्या प्रयत्नास तो लागला तो एक चौकादार भेटला. त्याला पहातांच तान्हाजीनें आपल्या गळ्यांतली जिजाईनें दिलेला बहुमोल हार त्याच्या गळ्यांत घातला व स्वराज्याचें तोरण बांधण्यास मदत कर, असें फार मोठ्या विनवणीनें सांगितलें तेव्हां त्यानें किल्ल्याचा भेद सांगितला. त्याप्रमाणें तान्हाजीनें आपल्या लोकांच्या दोन तुकड्या केल्या. एक

तुकडी सूर्याजीबरोबर देऊन पुणे दरवाज्यावरून हल्ला चढविण्यास सांगितलें व आपण पश्चिमेकडून हल्ला चढविला. त्या कड्यावर त्याची फार नांमांकित चढणारी यशवंती घोरपड होती तीसुद्धां चढेना. दोनदां ती परत आली, इतंका तो कठीण होता. पण आतां जर परत आलीस तर तुला कापून काढीन असे तान्हाजी तीस बोलल्यावर निरुपायानें तिनें शिडी लावली ! यापुढील ऐतिहासिक भाग सर्व प्रसिद्धच आहे व त्याचें दिग्दर्शन मार्गें आलें आहेच. त्यावेळीं माणसांप्रमाणें कर्तबगार जनावरांस मुद्धां यशापयशाची वेळ समजत असे. किल्ला सर झाल्याची होळी पाहून शिवाजीला व जिजाईला परमानंद झाला, पण त्यांत तान्हाजी पडल्याची वार्ता दुसरे दिवशीं ऐकून त्यांना महत् दुःख झालें. नंतर जिजाईनें तान्हाजीच्या मुलांचें कल्याण केलें हें सांगणें नकोच. पण सिंहगड घेतल्यावरच दुसऱ्या दिवशीं यथासांग राज्या-रोहण झालें हें विशेष आहे. सारांश

आत्मानं सततं रक्षेत । दारैरपि धनैरपि ॥

हें तत्व लक्षांत ठेवा, ह्मणजे तुमची तेजस्विता कायम राहून तुम्ही सर्वत्र यशस्वी व्हाल. हें तत्व ह्या यात्रेपासून ह्मणजे प्रवासापासून किंवा माझ्या उपदेशापासून शिकण्यासारखें आहे हें लक्षांत ठेवा. पाश्चात्यांच्या संगतीनें व भौक्तिक सुखानें शरिराचे चोचले करूं नयेत. तसें तें उगीच काट्यांवरही घालून नव्या वस्त्राप्रमाणें मुद्दाम फाडण्याचा प्रयत्न करूं नये; तर तें ध्येयाकरितांच खर्च करावे. कारण त्याच्याकरतांच त्याचें रक्षण करावयाचें आहे, वगैरे गोष्टी त्यांना पटल्या व आह्मी असें पुन्हां करणार नाहीं असें सांगून माझे संगतीचा त्यांना अशा रीतीनें लाभ झाल्याबद्दल त्यांनीं शिष्टाचाराप्रमाणें माझे आभार मानले. माझे पुस्तक अनुभवाचें आहे, तरी त्यांत कांहीं शंका आल्यास त्यांचें समाधान करण्याचें अभिवचन देऊन मी खाली उतरण्यास निघालों व त्यांस वजावून सांगितलें कीं आतां तुम्ही हा सर्व किल्ला या पुजाऱ्याचे संमतीनें आर्ता पहा आणि रात्रभर वास्ती करून पहाटेस निघा आतांच पाहून निघूं नका. हें त्यांनीं कबूल केल्यावरून मी खाली येण्यासा निघालो व ते आपल्या मार्गास लागले.

नंतर मी परत मोटारीनें पुण्यास आलों व दुसऱ्या दिवशीं पहाटेस पुण्याचे उत्तरेस

पाषाण

आहे तेथे जाण्यास निघालो. पुण्याहून गणेशखिडीच्या रस्त्याने गव्हर्नर साहेबांच्या बंगल्याच्या गेटावरून डावे बाजूकडे जी सडक जाते तीच थेट पाषाणास जाते. पाषाण वाटरवर्कसच्याकरितांच तेथपर्यंत ही सडक बांधलेली आहे. व तशा अर्थाची पाटी, रस्ता फुटल्याबरोबर तेथे लावली आहे. पुण्याहून लकडी पुलापासून हे ठिकाण सहा मैल लांब आहे.

मी पुण्याहून पाहाटेस फराळाचे घेऊन निघालो तो मजा पाहात पाहात आठ वाजतां वाटर टँकर आलो. इंद्राणीचे उगमाला येथे धरण बांधून नळाने त्याचे पाणी चार पांच उघड्या अशा प्रशस्त कुंडांत नेऊन शुद्ध करून ते एका खजिन्यांत नेले आहे. तेथून पाण्याचा पुरवठा गव्हर्नरसाहेबांचे बंगल्यांत व खडकीच्या युरोपियन कॅम्पमध्ये केला आहे हे पाणी केवळ युरोपियनाकरितांच जावयाचे असल्यामुळे त्याचेविषयी विशेष काळजी घेतली आहे. त्याकरितां येथे स्पेशल ऑफिसही नेमले आहे. शिवाय मूळ पाणही अति तेजस्वी असे शोधिले आहे.

येथे पांच टाकी आहेत, त्यांतील एक टाके नेहमी धुण्यास काढतात, टाके धुवावयाचे ह्मणजे त्यांतीस नुसता मळ काढून टाकावयाचा असे नाही. टाक्यांत फारसा मळ नसतोच. प्रत्येक टाके धुतांना त्याच्या भिंती चांगल्या घांसून धुतात. आंत रेंती असते, ती काढून नवी रेंती घालतात. मूळ तलावांतील पाणी कमी झाल्यास यंत्राने ह्मणून टाक्यांत सोडतात. याकरितां येथे एक इंजिन ठेविले आहे. सारांश युरोपियनाकरिता जे पाहिजे आहे, त्याला पैशाचा प्रतिबंध नाही. त्याकरितां हिंदुस्थानची तिजोरी अगदी हात जोडून उभी आहे. पण ह्या सर्व सोयी झाल्या तरी ते बांधून नेल्यामुळे त्यांत ताजेपणाची तेजस्विता येणे शक्य नाही. पण या ठिकाणी युरोपियनांना पाण्याची खरी परीक्षा आहे किंवा नाही हे स्पष्ट दिसते. त्यांनी खडकवासल्याचे पाणी घेतले नाही, इंद्राणीचे घेतले हे लक्षांत ठेवण्यासारखे आहे. इंद्राणी नदी अशी वर अडविल्यामुळे उन्हाळ्यांत धार्मिक विधीकरितां नदीत खाली पाणी राहत नाही त्याला राज्यकर्त्यांचा नाइलाज आहे ! हा खजिना गांवाच्या अगदी बाहेर आहे. गांव अगदी लहान आहे, तरी गांवांतलि लोकांनी इकडे पाहतां-

कामा नये. मग उपयोची गोष्ट बोलावयासच नको. या स्रजिन्यांतून जे पाणी झिरपून बाहेर पडते, ते मात्र इंद्राणीस मिळते. इंद्राणीचे कांठो गांवाजवळ एक अमृतेश्वराचें स्वयंभू स्थान आहे. पुण्यपावनी भूमी, आरोग्यदायक उदक, अखंड वाहणारा झरा हें पाहून येथें शिवलिंगाची स्थापना झाली. देऊळ उत्तम पाषाणी बांधिलेलें आहे. पण आतां हा झरा अडविल्यामुळें नदी अगदीं जलशून्य होऊन तिनें देवाचें तोंडही सुखविलें आहे ! आतां लोक फक्त शिवरात्रिस दर्शनास येतात. हा काल महिमा आहे ! आतां या पाण्याचा तेजस्वीपणा सांगावयाचा राहिला.

मी गेलों त्यावेळीं धरणाखाली थोडा पाण्याचा प्रवाह वोंहात होता. तेथे स्नान बंदन केलें व मग गांव व देवळें पाहावयास आलों तों अमृतेश्वराचीही हीच अवस्था दिसली. दुसरें एक गांवाजवळ शंकराचें स्थान पाहिलें. त्याच्या आवारांत एक बंद व उतरत्या पायऱ्यांची विहीर दिसली. तिचे तळास पाण्याचें कुंड सुमारें दोन हात व्यासाचें होतें व तें गुढघाभर खोल होतें त्या कुंडांतून सकाळपासून दुपारपर्यंत एकसारखे हंडे भरून पाणी नेत होते, पण त्या कुंडांतलें पाणी मुळीच खाली गेलें नाहीं हें मी प्रत्यक्ष पाहिलें ! लोक सांगतात पावसाळा आला तरी याचें पाणी फारसें वाढत नाहीं फारतर एक दोन विती वाढतें. जास्त आलें नदींत झिरपून जातें. तसेंच तीन वर्षे पाऊस मुळीच पडला नाहीं तरी ह्याचें पाणी आजपर्यंत कमी झालें नाहीं, मग याचा अंत कोण पाहणार ! आमच्या गांवावर हा इंद्राणी गंगेचा प्रसाद आहे. नंतर मीही त्या पाण्याची चव घेतली. ती रूपाप्रमाणें चांगली आहे असें दिसलें. नंतर मी तेथे शंकराचे देवळांत फराळ केला. भूक फार लागल्यामुळें, मी जास्त फराळाचें घेतलें होतें तरी तें संपलें. आतां संध्याकाळीं भूक लागणार नाहीं असें ठरविलें व पाणी पिऊन देवळांत विश्रांति घेतली. उठलों तो दोन वाजून गेले पण पुन्हां भुकेचा प्रादुर्भाव झाला ! तेव्हां त्या पाण्याचा प्रत्यक्ष श्रेष्ठ गुणही समजला.

कोणत्याही ठिकाणचें पाणी आरोग्यदायक आहे किंवा नाहीं, हें ठरविण्याचें दुसरें मुख्य साधन असें कीं, तें पाणी जे पीत असतील त्यांची, त्यांच्या मुलांची व जनावरांची प्रकृति कशी आहे ? भाजीपाला, झाड झाडोरा तेजस्वी आहे किंवा नाहीं, याचें निरीक्षण केलें पाहिजे. या संबधानें विचार करितां येथील सर्व

आयकामुलें सशक्त व तेजस्वी दिसलीं. पुरुष उन्हा ताऱ्हांत खपतात तरी तें त्यांना बाधत नाहीं. योग्यकाळीं बायका गरोदर राहून सुप्रजा निर्माण झालेली दिसली. गांवांत रोगराई बिलकूल नाहीं. जनावरेंही सकस होतीं. उन्हाळा अगदीं वैशाख महिना होता तरी गाईं ह्यशी पूर्ण दुधाळ होत्या. गांवाला दूध पुरून येथून निदान दहावीस हंडे दुधतरी पुण्यास विकावयास जातें असें मला जाता. येतां प्रत्यक्ष दृष्टीस पडलें. हें सर्व दूध कावडीवर जातें. या तेजस्वी दुधावरून मी ज्यांच्याकडे पुण्यास उतरलोंं होतीं त्यांना ह्याच दुधाचा उकाडा लावावयास सांगण्याचा संकल्प केला होता. पण त्यांच्याकडेच ह्यास असल्यामुळें तो बेत राहिला. येथे पुष्कळ अजारी लोक येऊन बरे होऊन जातात. असें येथील लोक ह्मणाले. व मीही तें ऐकिलें होतें ह्मणूनच मी या यात्रेला आलों. हा त्या इंद्राणी गंगेचा प्रसाद नाहीं असें कसें ह्मणावें? याप्रमाणें मी अनुभव पाहून संध्याकाळीं पुण्यास आलों. पुण्यास जाणारांनीं सधड असल्यास याचा अनुभव घ्यावा. पुण्याहून मी

रांजणगांव

येथे जाण्यास निघालों. रांजणगांवें दोन आहेत. एक केडगांव जवळ आहे. आणि दुसरें शिरूर ह्मणजे घोडनदीचे रस्त्यावर घोडनदीचे अलीकडे जवळच आहे. तेंच गणपतीचें स्थान आहे. याला गणपतीचें रांजणगांव असें ह्मणतात. ह्या गणपती अष्ट विनायकांपैकी आहे, ह्मणून येथे आलों.

पुणें स्टेशनवरून घोडनदीपर्यंत टपालाच्या मोटारी रोज सकाळीं जातात. व संध्याकाळीं घोडनदीहून दोन वाजतां निघून पांच वाजतां पुण्यास परत येतात. मी त्याचप्रमाणें सकाळीं नऊ वाजतां स्नान करून निघालों व अकरा वाजतां पोहोचलों. सडकेपासून देऊळ अगदीं जवळ आहे. गांव अगदीं खेडेगांव आहे. देऊळ मात्र चुनेगची व सुंदर कळसाचें आहे. मी गेलों तों देवाची मध्यान्हीची पूजा सुरू करण्याकरितां पुजारी तयार झाले होते. लगेच मी आपली गणपती अथर्वशीर्षाची एकादष्णी करावयास सांगितली. एकादष्णी चालली असतां मीही आवर्तन चालविलें होतें. पूजा झाल्यावर येथे श्रीगजाननास जो शमीचा हार महापूजेच्यावेळीं बांधतात तो फार प्रेक्षणीय असतो. त्याचें कौशल्य स्वरोखरी पाहण्यासारखें असतें. हा महापूजेच्या वेळीं दररोज

गुरवाकडून गुंफून मिळतो. येथील मूर्तीचे गणपती असं अष्टविनायकांपैकी नांव आहे. मी पुजान्यामार्फत देव ब्राह्मण करून परत मोटारीने पुण्यास आलो.

ह्या देवासंबंधाने पौराणिक कथा अशी आहे. गृत्समदाचा पुत्र त्रिपुरासुर याला मारण्याचे सामर्थ्य प्राप्त व्हावे म्हणून श्रीशंकराने ह्या ठिकाणी गणपतीची आराधना केली. व श्रीगणपती प्रसन्न झाल्यावर त्याची येथे स्थापना केली. या गणपतीपुढे उंदीर आहे. येथेही चिंचवडच्या देवाचे वंशज पुजारी आहेत. यांना सालाचे आठशे रुपये मिळतात. त्यांत ते देवाची पूजा, नैवेद्य व अन्नछत्र चालवितात. यावरून व्यक्त शक्ति किंवा प्रत्यक्ष परमेश्वराने घेतलेले व्यक्तरूप कितीही कर्तृत्ववान असले तरी त्याला आपल्यापेक्षां श्रेष्ठ अशा अदृश्य शक्तीचा आशीर्वाद घ्यावाच लागतो. मग ती शक्ति गणपती नांवाची असो किंवा वाटेल त्या नांवाची असो. येथे जी हल्ली दृश्यमूर्ति आहे, ती मुख्य नव्हे. तिच्याखाली तळघरांत एक लहान मूर्ति आहे. तिला दहा सोंडा व वीस हात आहेत व तिचे ध्यान अत्यंत रमणीय आहे असे पुजान्याने सांगितले. ती मला प्रत्यक्ष पाहणेस मिळाली नाही. ती कधीकाळी काढतात. मुसलमानांच्या भयाने पूर्वीचे लोक असे देव लपवीत असावे असे दिसते. शंकर या मूर्तीची पूजा ध्यान करित असतां त्रिपुरासुराच्या भयाने त्रासलेले देव ज्या गुहेत लपून बसलेले होते, ती गुहा जवळच आहे. ही पौराणिक गोष्टीची साक्ष म्हणून दाखवितात. या दहा सोंडेच्या व वीस हातांच्या गणपतीच्या ध्यानास महागणपतीचे ध्यान म्हणतात. यापैकी दहा हस्तांच्या गणपतीचे ध्यान पुढे लिहिल्याप्रमाणे आहे.

बीजा पूर, गदक्षुकार्मुकरुजा, चक्राब्ज पाशात्पल

ब्रीह्यग्र स्वविषाण, रत्नकलश, प्रोद्यत् करांभोरुहः

ध्येयो वल्लभया सपद्मकरया ऽऽश्लिष्टोज्ज्वलत् भूषया

विश्वोत्पत्ति, विपत्ति संस्थितिकरोऽविघ्नो विशिष्टार्थदः ॥१॥

शब्दार्थः—बीजापूर—महाळुंग. गदा—एक आयुध. इक्षुकार्मुक—उसांचे धनुष्य. रुजा—त्रिशूल. चक्र—विशिष्ट आयुध. अब्ज—कमळ. पाश—यमपाश. उत्पल—उमललेले. ब्रीह्यग्र—भाताचे कणीस. स्वविषाण—आपले दांत. रत्नकलश—अमृतकलश. करांभोरुह—हस्त (सोंड) रूपी कमळ. सपद्मकरया—कमळ हस्ती. ज्वलत्भूषया—तेजस्वीदागिन्याची. अविघ्न—विघ्नहर्ता. विशिष्टार्थदः—इच्छित पुरविणारा.

हे ध्यान विशिष्टार्थद-असामान्य कामना पुरविणारे आहे. वर लिहिल्या प्रमाणे दहा हातांत दहा अशीं आयुर्धे असून त्याच्या मांडीवर महालक्ष्मी अत्यंत तेजस्वी दागिने घालून बसली आहे. जगाची उत्पत्ति, स्थिति आणि नाश करणारे असे हे महागणपतीचे तेजस्वी ध्यान आहे. संकट प्रसंगी अगदीं विशिष्ट कार्या-शिवाय याचे असे ध्यान करूं नये असे सांगितले आहे. श्रीशंकरांनी मदनाला जाळला त्यावेळीं तो अनंग झाला, म्हणून रतीने अपार शोक करून शंकराला आळविले, तेव्हां त्यांनीं मदनाला व रतीला गणपतीचा षडाक्षरी मंत्र देऊन तप करण्यास सांगितले. त्याप्रमाणे रतीने व मदनाने नाशकास पंचवटति, तपोवनांत गणपतीचे ध्यान व तपःश्रिया केली. तेव्हां त्यांना हे दशभुजात्मक गणपतीचे दर्शन झाले. ह्यावेळीं गणपतीचे वाहन सिंह होते. या गणपतीच्या प्रसादाने मदनाचा पुन्हा प्रद्युम्न ह्या नांवाचा अवतार झाला व गणपती अदृश्य झाले. या गणपतीला महोत्कट असे नांव देऊन त्याची स्थापना मदनाने लोकहितार्थ याच तपोवनांत केली आहे. अशा प्रकारे आपल्या अवताराच्या जरूरीप्रमाणे गणपतीने दोन, चार, सहा, दहा, वीस असे हात व निरनिराळीं वाहने व रूपे धारण केली आहेत. जास्त हाताने त्या अवताराची तीव्रता मात्र वाढली आहे. अशा प्रकारचा प्रत्यक्ष दशभुज गणपतीची मूर्ति पेशवाईतील प्रसिद्ध कारभारी हरिपंततात्या फडके यांच्या पुण्याच्या वाड्यांत त्यांच्या वंशजाकडे मला पाहावयास मिळाली. तेही गणपत्यच होते.

या गणपतीचा प्रसाद घेतल्यावर एका पुजाऱ्याने माझा यात्रेचा उद्देश जाणून मला सांगितले कीं, तुम्ही इतके करितां तर त्यांत सर्व अष्टविनायकांचीं दर्शने अवश्य घ्या, आणि तीं तुम्हाला आतां अनायासे होतील व या गणपतीची साक्ष पटेल. नंतर त्याने प्रत्येक गणपतीला कसे कसे जावयाचे ते सर्व सांगितले व ते मला पटले. त्याप्रमाणे मी दुसऱ्या गणपतीच्या दर्शनास जाण्याचा विचार केला. त्यांच्या सांगण्याचा माझ्या मनावर एवढा परिणाम झाला कीं, त्यामुळे मला माझा कार्यक्रम बदलावा लागला. प्रत्यक्ष गणपतीच ह्या ब्राह्मणाचे रूप घेऊन माझी भक्ति पाहून बोलावणे करणेस आला होता असे मला वाटले. देवाच्यावर विश्वास ठेवला म्हणजे आपला कार्यक्रम चुकत असला तर अशी अदृश्य शक्ति मदत करते, ही गोष्ट माझे वारंवार नजरेस आली आहे. मी जर यावेळीं हा प्रयत्न केला नसता तर इकडील गणपतीचे दर्शन अंतरले असते. पण मी ह्या उपदेशाने

अल्होच प्रयत्नास लागलों व माझे कार्य झाले. मी संध्याकाळी पुण्यास येउन
दुसऱ्या दिवशींच

लेण्याद्री.

येथे जाण्याचा निश्चय केला.

सकाळी जुन्नरास जाणारी मेल मोटार स्टेशनवरून सात वाजतां सुटते. तीत
चसून पुण्याहून निघालों, तों जुन्नरास पोहोचलों. पुण्याहून जुन्नर पंचावन मेल
आहे. वाटेत खेड, मंचर वगैरे मोठे गांव लागतात. तसेंच भिमा, भामा या नद्या
लागतात. मोटार फार मोठी म्हणजे पाउणशें ऐशीं भाणसांची लारी होती, सडक
लहान, कांहीं रस्ते गांवच्या कोटाच्या लहानशा वेशींतून गेले आहेत. त्यांतून ही
अजस्र मोटार कोठेही न लागतां सुरक्षित न्यावयाची व वाटेत दुसरी मोटार आली
असतां तिला अशा लहान मार्गांतून मार्ग दावयाचा, हें मोठें कौशल्याचें काम
आहे. हें हांकणाराचें कौशल्य मला बरेंच ठिकाणीं दिसलें. असें होतां होतां
आमची मोटार बारा वाजतां जुन्नरास पोहोचली. नंतर एका गृहस्थानें सांगित-
लेल्या घरीं देवब्राम्हण करण्याच्या हेतूनें गेलों. कारण जुन्नर हें क्षेत्र नाहीं पण
ब्राम्हण वस्ती बरीच आहे. मी ज्या भिक्षुकाकडे उतरलों होतो त्याचें कुटुंब गत
झालें होतें. तशांत त्यावेळीं त्यांचीं जेवणेंही झालीं होती. तरी रीतीप्रमाणें त्यांनीं
माझ्या भोजनाची चौकशी केली. मी आपल्या यात्रेचा उद्देश त्यांना कळविला.
तेव्हां ते म्हणाले, तर तुम्ही भलत्याच ठिकाणीं आलांत. मला आतां बायको
नाहीं तेव्हां देवब्राम्हण माझे हातून होणें नाहीं. बरे आतां कांहीं हरकत नाहीं.
लेण्याद्रीचे पुजारी जवळच राहतात त्यांची तुमची भेट करून देतो म्हणजे सर्व
जुळेल. प्रथम भोजन करा. त्या ब्राह्मणाकडे जेवण करण्यास कोणीच नव्हतें,
पण त्यांचेकडे त्याच दिवशीं त्यांची एक नातेवाईक बाई आली होती. तिनें
त्यांवेळीं मीठ भात कां होंईना पण तो गोड बोलून चांगल्या रीतीनें करून वाढला
याबद्दल मी तिचे फार उपकार मानले. पण अंतर्यामी परमेश्वराचें स्तवन केलें. मी
कोण, त्या बाई कोण ? हे गृहस्थ कोण ? यांचा हा संबंध कोणी जुळविला ? तर
श्रीगणपतीनेंच. कारण मी स्वतःच्या कामाकरितां आलों नव्हतां. केवळ गणपतीचें
दर्शनाकरितां व पुजेकरितां निरपेक्ष बुद्धीनें आलों होतो. अर्थात ह्या जाण्याचा
परमेश्वरावर भार पडला व त्यानें हा सर्व व्यूह जुळून आणिला
असें मला वाटलें. घरांत अडचण व अवेळ असल्यामुळें त्या गृहस्थाकडे जेव-

णाचा व उतरण्याचासुद्धां मलां फार संकोच वाटला. ह्मणून मी जाऊं लागलों, पण त्यांनीं मला जाऊं दिलें नाहीं हा त्यांचा फार मोठा थोरपणा होय. त्यांच्या थोरपणाला मान देऊन मी तेथे निरुपायानें राहिलों.

जेवण होऊन बाहेर येतो, तो चार वाजले. बाहेर लेण्याद्रांचे पुजारी येऊन बसले होते. माझा यात्रेचा उद्देश व प्रवासाचा क्रम सांगितला. त्यानें सांगितलें कीं,

शिवनेरी किल्ला व शिवाई

यांचें दर्शन अती वेळ झाल्यामुळें यापुढें होणें कठीण आहे, उद्यां होईल. उद्यां लेण्याद्रिवर जावयाचें आहे आणि परवांचे दिवशीं राहण्यास वेळ नाहीं त्यामुळें ह्या इतिहास प्रसिद्ध पुण्यभूमीचें दर्शन घेतल्याशिवाय जाणें अवघड वाटलें. मग कसें करावें ! मजूर मिळना ह्मणून आमचे व्यवसाय बंधूंकडे (शाळा मास्तर यांजकडे) तपास केला. पण कोणीच कबूल होईना. तेही ह्मणाले, हल्लीं पांच वाजून गेले आहेत. आतां जाऊन येणें धोक्याचें आहे. धोका हिंम पशूंचा आहे काय ? तर नाहीं. तरीपण त्या निर्मानुष जागेंत अवेळीं जाणें बरें नाहीं, असें त्यांनीं सांगितलें; तेव्हां निराश झालों व घरीं परतलों. पण वाटेंत एक उत्सासी गृहस्थ भेटला, त्याला सहज विचारलें कीं, शिवनेरीस जाण्याला मजूर मिळेल काय ? तो म्हणाला या वेळीं गडी मिळणार नाहीं. पण गड्याची आवश्यकताच नाहीं. तुझी मनांत आणाल तर गडावर थेट जातां आलें नाहीं तरी मुख्य शिवाई देवीचें दर्शन तुझी करून खचीत याल. वेळ लावूं नका मी, सांगतो या रस्त्यानें जा, ह्मणजे थेट तुझी शिवाईचे देवळांत जाल. तेथें ब्राह्मणवस्ती आहे. तुझी खात्रीनें तेथें पोहोचालच पण परत येण्यासारखा वेळ नाहीं असें वाटल्यास तेथें वस्ती करा व सकाळीं इकडे परत या ह्मणजे झालें ! गडावर पडक्या भिताडांशिवाय पाहण्यासारखें आज दुसरें कांहीं नाहीं. शिवजन्माजी जागा कर्झनी कायद्याप्रमाणें दुरुस्त केलेली दाखवितात पण याशिवाय दुसरें कांहीं नाहीं. मुख्य दर्शन शिवाईचें; तें तुझांस झालें, ह्मणजे दुसरें कांहीं नाहीं. ह्मणून तुझी मार्चीवर गेलां नाहीं तरी चालेल. रायगडास शिवाजीच्या समाधीचें दर्शन घेण्यास ऐतिहासिक प्रेमी मोठ्या हौसेनें जातात. ह्मणून कुलाबा डिस्ट्रिक्ट लोकल बोर्डांनें तेथें धर्मशाळा बांधली आहे. तसेंच शिवजन्मस्थानाचें दर्शन घेण्यासही बरेच लांबलांबचे लोक येतात. सबब येथेही पुणें डिस्ट्रिक्ट लोकल बोर्डांकडून एक

धर्मशाळा व्हावी असा लोकांचा प्रयत्न आहे व तो लवकरच सिद्धीस जाईल असा अदमास आहे. वर पाण्याची लहान मोठी ५२ टाकी आहेत. पण आता दोन चार टाक्यांतच पाणी साधारण भरपूर असून बाकीची पडीत आहेत. सर्व टाक्यांत गंगा, जम्ना टाक्यांचे पाणी निर्मळ व स्वच्छ असून पिण्याच्या उपयोगाचे आहे. तेथेच धर्मशाळा बांधणे सोईचे होईल. कारण जन्मस्थानापासून ते दीड दोन फर्लांगा वरच आहे. या त्याच्या बोलण्याच्या योगाने मला उमेद आली व लगेच चालू लागलो. त्याने सांगितलेल्या रस्त्याने गावाबाहेर मी एक मैल गेलो व तेथून डोंगर चढण्यास सुरवात झाली. वर गेल्यावर देवळाचे शिखर व देऊळही दिसू लागले. देवळांतली मंडळी दिसू लागली. त्यांनी तेथूनच विचारिले, कोणीकडे चाललां? दर्शनास येतो असा जबाब दिला. त्यांनी वर येण्याचा रस्ता दाखविला, त्यामुळे त्या रस्त्याने अनायासे वर गेलो. रस्ता फार वळणावळणाचा होता तरी अर्ध्यातासांत मी वर गेलो.

देवीची प्रतिमा सुक्या अवयवांची असून ती महिशासुरमर्दिनीच्या पद्धतीची सायुध अशी आहे. उंची सुमारे दीड फुटीची असून ती सिंदुरचीचत आहे. ध्यान तेजस्वी व गंभीर आहे. ही मूर्ति पाहात मी कितीतरी वेळ उभा होतो. मनांत नाना प्रकारचे विचार येत होते. जिजाबाईने या देवीस नवस केल्यामुळे तिला शिवाजीसारखा पराक्रमी पुत्र झाला. शिवाजीला शिवाजी हें नांव याच देवीच्या नांवावरून ठेविले. शिवनेरी किल्यांत जन्मला ह्मणून नाही इतकेच नव्हे, तर खुद्द शिवनेरी किल्याला शिवनेरी हें नांवसुद्धा या शिवाई देवीच्या नांवावरूनच पडले. ह्मणजे प्राधान्य ह्या देवांचे, किल्याचे नव्हे. हिच्या प्रसादाने शिवाजी मोठा पराक्रमी होऊन राज्य मिळवून दिगंत कीर्ति मिळवून महाराष्ट्रावर, हिंदुधर्मावर व परंपरेने हिंदुस्थानावरसुद्धा अनंत उपकार करून गेला, तरी ही शिवाई जशीच्या तशीच आहे ! त्यावेळी ही देवी, शिवाई ह्मणजे कल्याण करणारी अशा अर्थाने जिजाबाईला पावली. मग आतां कां पावत नाही ? ती देवी व ही देवी निराळी आहे कीं काय ? तर नाही. तर याचे उत्तर येवढेच दिसते कीं, परमेश्वराससुद्धा अवतार घेण्यास काळ लागतो. वाटेल तेव्हां व वाटेल ते ईश्वराससुद्धा करतां येत नाही हें लक्षांत ठेवावे. याचे प्रत्यक्ष उदाहरण श्रीकृष्ण भगवंताचेच आहे. श्रीकृष्णांनी युद्धारंभी अर्जुनास जी गीता

सांगितली, त्यावेळीं तो गडबडीत असल्यामुळे युद्ध संपल्यानंतर अर्जुनाने तीच गीता आतां स्वस्थपणे कृष्णाकडून ऐकावी असा विचार करून कृष्णास ती गीता सांगण्यास विनंती केली, पण त्यास ती सांगतां आळी नाही. मी त्यांतले कांहीं थोडे सांगतो, असें ह्मणून त्यानें अनुगीता सांगितली. पण खरी गीता गेली ती गेली. यार्चे कारण भगवंतानींच स्पष्टपणे सांगितले कीं, मी त्यावेळीं पूर्ण योगी होतो. त्यावेळीं वाटेल तें करण्याचें माझे आंगीं सामर्थ्य होतें. कितीही कठीण व अवघड काम असतें तरी मी तें सिद्धीस त्यावेळीं नेलें असतें. यामुळे त्यावेळीं मला कसलीच अडचण भासली नाही. ह्मणून प्रसंगीं सर्व गोष्टींची युक्ति सुचून त्या समरंगणाचे प्रसंगांतून मीच मुक्त झालों असें नाही, तर माझ्या इच्छेप्रमाणें मी सर्व पांडवांनासुद्धां वाचविलें. त्यावेळीं माझे तोंडून जे शब्द निघाले त्यांची योग्यता असामान्य होती व ते शब्द आकाशवणीप्रमाणें अकृत्रिम होते. आतां कृत्रिमांत सौंदर्य नाही व सामर्थ्यही नाही. वेदांचे कर्ते माहीत असून वेद अपौरुषेय आहेत असें ह्मणतात तें याच धोरणानें होय. वगैरे अनुकूल काळाचें महत्व सर्वत्र महशूर आहे. यावरून कोणी काळालाही महत्व देतात.

अनुकूल काळ होतो तेव्हां बल बुद्धि तेज यश देतो ।

प्रतिकूल तांचे होउनि माघारें दत्त सर्वही नेतो ॥ १ ॥

हें सर्व खरें असलें तरी काळ अनुकूल आहे किंवा नाही हें तरी प्रयत्नाशिवाय कसें समजणार ? ह्मणून प्रयत्न केलाच पाहिजे. इतकेच नाही, तर जरूर पडल्यास परमेश्वरावर विश्वास ठेवून भगीरथ प्रयत्नही केलेच पाहिजेत. तसें नसतें तर कोळ्याचे प्रयत्नाचे कोणी गोडवे गाईले नसते. वगैरे विचार मनांत येत होते परंतु वेळ बराच झाला होता सूर्य अस्तास जाऊं लागून तो लवकर निघा असें सांगत होता तेव्हां सर्व विचार वाजूस सारून तिची मूर्ति ध्यानांत ठेवून विचार करीत करीत घरीं आलों तों आठ वाजले. पण शिवाईचें दर्शन झालें ह्मणून मनाला फार आनंद झाला.

दुसरे दिवशीं पहाटे उठून शौचविधी, मुखमार्जन करून मी लेण्याद्रीचे भटजींची वाट पहात बसलों. सूर्योदय झाला तरी भटजींचा उदय झाला नाही ! पहाटे निघून उजाडाला वर जावयाचें असा आदल्या दिवशीं संकेत

हाऊन त्यांप्रमाणें भटजी मला उठवावयास येणार होते. परंतु त्यांना अजून उजाडलेंच नव्हतें ! सबब मी त्यांचे घरीं गेलों. तेव्हां ते नुकतेच घाईघाईने गडावर जाण्याकरितां ह्मणून पहाटेस उठले होते !! आतां उशीर झाला आहे लेण्याद्री लांब असल्यामुळें त्यांचें दर्शन घेऊन किंवा होण्यासारखी असल्यास त्याची पूजा करून प्रसादाकरितां खालीं येऊं असें मी भटजीस सुचविलें. परंतु भटजी ह्मणाले, गडावर देवळांत माझी भांडीं आहेत तेथें दर चतुर्थीला आमचें ब्राह्मणभोजन होतें तेव्हां आपणास जेवण करण्यास अडचण पडणार नाही. सामानही तेथेंच आहे. निदान पिठलें भातास अडचण पडणार नाही. मी ह्मटलें ठीक आहे, तुझाला सोयीस येईल तसें करा. नंतर घरून वर जाण्याच्या तयारीनें पुन्हां भटजींकडे गेलों तों ते ह्मणाले, वर सामान सरलें आहे असें मुलानें मला आतांच सांगितलें आहे तेव्हां आपणांस सर्व सामान बरोबर घेऊन गेलें पाहिजे. तेव्हां आम्ही सामानाकरितां बाजारारांत गेलों. या दुकानांत चौकशी करून सामान घेतलों, दुकानांत चौकशी करून घे, असें भटजी सामान घेत होते व मी त्याचे पैसे देत होतो. पिठलें भात व नैवेद्याकरितां गूळ असा प्रथम बेत होता. पण ज्यापेक्षां इतक्या लांब तुम्ही यात्रेकरितां आलेत तेव्हां मोदक केल्याशिवाय प्रसाद घेणें योग्य नाही, मला मोदक करतां येतात ते मी करीन, असें भटजी ह्मणाले. मी ह्मटलें बरें आहे, माझी कांहीं हरकत नाही. त्याप्रमाणें त्यांनीं आणखी कणीक, गूळ, खोबरें वगैरे सर्व सामान घेतलें. वाटेंत येतांना एका वाडींत जाऊन भटजींनीं दुर्वा, फुलें, शमी घेतली. असें होतां होतां सर्व सामान घेण्यास दहा वाजले. आतां गडावर जावयाचें पण तेथें लांकडें नव्हतीं असें त्यांच्या मुलानें निघतांना सांगितलें होतें. तीं घेण्याकरितां आम्ही एका जंगली माणसाच्या घरीं गेलों. पण त्याचेजवळ लांकडें फोडललीं नव्हतीं. त्यांना तीं फोडून द्या असें सांगितलें तर ते ऐकेनात. ते म्हणाले आम्ही आतांच रानांतून आलों आहों, आतां आम्हीं कांहीं करणार नाहीं. तेव्हां हें विघ्नच आलें !! कारण लांकडाशिवाय कसें चालणार ? तेव्हां तेथें एक युक्ति योजिली. तेथें मी रावसाहेब बनलों व भटजींनीं बतावणी केली कीं, हे रावसाहेब आले आहेत, त्यांचे ब्राह्मण वर घालावयाचे आहेत, तुम्ही बऱ्या बोलांनीं लांकडें दिलीं तर ठीक; मी तुझाला भाऱ्याचे पैसे देईन. नाहीतर रावसाहेबांचे शिपाई येतील.

व सक्तीने त्यांना फुकट भारा घांवी लागेल व तो गडावर न्यावा लागेल, विचार पहा !! त्यांनी एकदां मजकडे पाहिले तेव्हां त त्यांना खरेही वाटले व ते भारा देण्यास कबूल झाले. अशा रीतीने हें नसते विघ्न नाहीसे होऊन लांकडे फोडून भारा गडावर तर खाना झाला ! लांकडे असंतोषाने दिल्यामुळे तीं बारीक फोडलेलीं नव्हतीं तशांत तीं लांकडे खैराचीं असल्यामुळे पेट घेण्यास फार कठीण पण तें कसेतरी कबूल करावें लागले. अज्ञान जातीला असें ठकविणे बरे नाही हें खरे, पण प्रसंग जाणून मला तसें करणे भाग पडले. मात्र गरिबाचे पोटावर पाय देऊं नयेत ह्मणजे त्याचे श्रम फुकट घेऊं नयेत. त्यांना त्यांच्या श्रमाचा मोबदला दिला होता तेव्हां परमेश्वर ठिकाणीं आम्ही दोषी नाहीं. आतां सक्ति केली पण प्रसंगार्थ तसें वागावें लागतें, नाहीं तर प्रवास सुखावह होणार नाही. इतकेच नव्हे तर तो प्रसंगीं झेपणारही नाही. असो, गडावर गेलों तो अकरा वाजले. उन्हे फार झाले. जरा विश्रांति घेतली. ठिकाण मात्र अती रम्य आहे. जवळ टाकी लावून खोदलेली विहीर आहे. तेथील जागा पाहून व श्रीगजाननाचे दर्शन घेऊन मनाचे समाधान झाले व श्रम परिहार झाला.

थोडी विश्रांति घेतल्यावर भटजी सामान व भांडीं काढण्यास त्यांचे खोलीचे दार उघडण्यास गेले, तीं किल्ली घरी राहिली असें त्यांस समजले ! आतां काय करावें ? हा मोठा विचार पडला. घरी पुन्हां जावें तर जाऊन येण्यास एक तास तरी जरूर लागेल. उन्हे मी ह्मणत होते तेव्हां विचारच पडला !! खोलीचे दार उघडल्याशिवाय पाणीसुद्धां मिळावयाचे नाहीं. कारण पोहरा त्यांतच होता. अशा अडचणीत पडलों इतक्यांत श्रीगजाननाचे कृपेनें एक मनुष्य आला व त्यानें दुसरीकडच्या फळ्या उचकटून खोली उघडून दिली व भटजीनें भांडीं तर काढलीं. तीं तरी सोयीचीं असावीं पण तशीं नव्हतीं. तीं फार मांठा ह्मणजे दहा दहा इसमांचे जेवण करण्या जोर्गी होतीं. लहान भांडीं नाहींतच असें ते शेवटीं ह्मणाले. मी ह्मटले ह्या भांड्यामध्ये वरण भात कसे शिजतील ? तुझाला काय ह्मणावें ? मी घडून लहान भांडीं व स्टोव्ह प्रवासाकरितां ह्मणून मुद्दाम घेतला होता. तो आणीत असतां तुम्ही मला घेऊं दिलात नाहीं. आणि भांडीं तेथे आहेत ह्मणून मला प्रतिबंध केलात व येथे भांडीं पाहातो तो अशो. तेव्हां आतां काय करावें ? तुझाला काय ? स्वयंपाक झाला ह्मणजे

झालेंना. डाळ अंगदीं उत्तम लवकर शिजणारी आणिली आहे. अगदीं पांच मिनिटांत शिजेल. मी झटलें ठीक आहे, चालूं वा, असें झणून मी स्नानास गेलों. धोतर धुवन वाळत घातलें व मी आपलें ब्रह्मकर्म करीत होतो. भटजीनेंही स्नान केलें, विस्तव पेटविला, व पूजा साहित्य तयार केलें. एका पातेल्यांत डाळ शिजत लावली व ते श्रीगजाननाचे पूजेस लागले. मधून मधून डाळ शिजली किंवा नाहीं हें झांकण उघडून ते वारंवार पाहात होते ! हें मी पहात होतो. माझे ब्रह्मकर्म आटपलें. दोन वाजले पण भटजींची अजून डाळ देखील शिजली नाही ! झणून मी सोंबळें नेसून पाहातो तो डाळ दाठरली. खालीं दगड गार लांकडें एक जात खैराचीं त्यांत लहान तुकडे नाहीत. यामुळें जाळ न होतां जिकळें तिकडे धूरच धूर झाला. शिवाय भटजी वारंवार झांकण काढून पाहात असल्यामुळें ती मुळींच शिजली नाही. इतका वेळ मन मी अगदीं शांत ठेवलें हात पण आतां भटजींचे नादीं लागल्यास आज जेवावयास मिळेल अशी आशा वाटली नाही. तेव्हां त्यांना निखून सांगणें भाग पडलें कीं, भटजी ! तुम्ही कांहीं तरी एक पत्करा. पूजा करा किंवा स्वयंपाक करा. तुम्ही स्वयंपाक करीत असल्यास मी तुमच्या समक्ष देवाची यथासांग पूजा करतां व दक्षणा तुम्हांस देतो. नाहीतर तुम्ही पूजा करा मी जेवायचें करितों. तेव्हां भटजीनें पूजा पत्करली व जेवायचें करणें त्यांनीं माझ्यावर टाकलें व तें मी अतां आनंदानें पत्करलें. कारण सर्वच गोष्टी उलट्या होत आल्या तर ही सुलटी कशी होईल ? पण मग मात्र दोघांचे काम सुरळीतपणें चाललें. त्या दिवशीं आझाला जेवणाला पांच वाजले पण श्रीगणपतीनें माझ्या हातून सक्तीनें मोदक करवून आपले पूजेची सांगता करून घेतली यामुळें समाधान झालें. आजपर्यंत सर्व यात्रा मी हिरण्यद्वारा केल्या झणजे स्वयंपाक व सांगतेबद्दल पैसै देत गेलों. पण ह्या गणपतीला ती गोष्ट कबूल झाली नाही. त्यानें माझ्याकडून सक्तीनें स्वयंपाकच नव्हे तर मोदकही करवून घेतले. दुसऱ्या कोणाच्या हातचें त्यांस आवडेना असंच दिसलें ! तसें नसतें तर असा मांड मांडून शेवटीं निकरावर गोष्टच त्यानें आणली नसती. मला ह्या भटजींचा स्वभाव पूर्वाच कळता तर मी नुसतें दर्शन घेऊन खालीं ब्राह्मणभोजन केलें असतें. पण तो नैवद्य देवाला आवडला नसता. हाच आवडला असे ह्यावरून स्पष्ट दिसतें ! यात्रेचें कर्तृत्व देवाला दिलें झणजे व.टेंत कशा अडचणी आल्या तरी त्याबद्दल राग न येतां प्रभूकृपेनें ' ही देवाची

करणे आहे, ' असे समजून समाधान होते हेंच विशेष आहे. नाना प्रकारच्या मनुष्यांचे स्वभावं समजावे ह्मणूनच हा सारनामक अलंकाराचा अनुभव मुद्दाम दिला आहे.

जेवण झाल्यावर थोडी विश्रांति घेऊन आम्ही घरी येण्यास निघालो. अन्न जास्त केले होते यामुळे तेथे लोकलबोर्डाचे काम करणारे मजूर, ज्यांनी युक्तीने खोली उघडून दिली व लांकडे फोडण्यास मदत केली त्या सर्वास हा प्रसाद मिळाला व यामुळे विश्वकुटुंबी गणपतीची खरी सांगता झाली.

ह्या गिरिजात्मक गणपतीच्या अवताराची पौराणिक कथा अशी आहे:- गंडकी नदीवर गंडकी नगरचा एक राजा होता. त्याला सिंधूदैत्य नांवाचा मुलगा झाला. हा राजाचा मुलगा होता, तरी दैत्यासारखे आचरण करी, दैत्यमंडळीशी स्नेह करी, ह्मणून त्यास दैत्य ह्मणू लागले. दैत्यगुरू शुक्राचार्यांनी सूर्याचा मंत्र त्याला दिला. तो जपल्याने त्यास सूर्य प्रसन्न झाला व त्याने एक दिव्य खड्ग दिले. यामुळे त्याने सर्व त्रैलोक्य जिंकले व सर्व देव धर्दाट धातले. देवांचे अग्रभाग तोच घेऊं लागला. व गोत्राम्हणास त्रास देऊं लागला. यामुळे सर्व देवांनी त्रासून माघ वद्य ४ चतुर्थीला उपोषण केले व गणेशाचे आराधन केले. त्याने तो प्रसन्न झाला व पार्वतीच्या घरी मी अवतीर्ण होतो व तुमचा त्रास नाहोंसा करतो, तुम्हीं सर्वांनी माझी अशी स्तुति करीत असावे जसा वर देऊन श्रीगजानन गुप्त झाले.

इकडे पार्वती महादेवाला विचारू लागली की, आपणास पुत्र नाही तेव्हां ज्या गणेशाची आपण उपासना करतां तो गजानन माझा मुलगा कसा होईल, हें मला सांगा. नंतर शंकरांनी पार्वतीस ॐकाराचा मंत्र दिला. व पार्थिवाचे विधान सांगितले. त्याप्रमाणे ती आपल्या सख्यांसह लेण्याद्रीवर येऊन बसली. तेथे तिने मृणमय मूर्तीची स्थापना करून तपश्चर्या केली. व त्यास पुत्र भावाने आळवू लागली त्याप्रमाणे भाद्रपद शुद्ध ४ थीच्या दिवशी मध्यान्यसमयी ती पार्थिव मूर्ती सचेतन होऊन तिने पुढे देवकार्य केले. प्रथम गणपती युद्धास जाईना. तेव्हां त्याला जाण्याकरितां देवांनी युक्ती केली ती अशी?—ब्रह्मदेवाने ऋद्धी, सिद्धी अशा दोन सुंदर कन्या निर्माण केल्या व त्यांचा पण लाविला की, जो सिंधू दैत्याला मारील त्याला ह्या द्यावयाच्या. तेव्हां गणपतींनी त्याला

मारुन त्या कन्या प्रणांत जिंकल्या याप्रमाणे भाद्रपद शुद्ध ४ र्थिला गणपतीचा यथे जन्म झाला त्याचे हे दृश्य स्मारक आहे. विनायक आपला पुत्र व्हावा ह्यासाठी पार्वतीने ज्या गुहेत तप केले व विनायक प्रकट झाल्यावर त्याची स्थापनाही तिने जेथे केली त्या मूळ गुहेचे द्वार डोंगराच्या दुसऱ्या बाजूस आहे ह्यणतात पण तेथे आंत जाऊन पार्वतीने स्थापिलेल्या गणपतीचे दर्शन घेता येत नाही. नाना फडणवीसांनी आंत जाऊन दर्शन घेण्याची खटपट केली होती, परंतु कांहीं दैविक साक्षात्कारामुळे त्यांना आपला बेत रहीत करावा लागला असे सांगतात. ही गुहा हल्ली जी गणपतीची जागा आहे. तिच्या दुसऱ्या बाजूस पाठीमागे भयंकर कड्याच्या ठिकाणी असावी असे सांगतात. ह्यावरून लेण्याद्रीस गणपतीचे पाठीचे दर्शन होते असे ह्यणण्याचा प्रघात आहे. मूळ गणपतीचे दर्शन होत नाही. ह्यणून ह्या सर्व डोंगरालाच गणपती मानून त्याची पूजा करू लागले आहेत. बौधांचे प्राबल्य कमी झाल्यावर कोणी सत्पुरुषाने त्या मूर्तीच्या सुमाराने या लेण्यांत दगडी भितीवर विनायकाची प्रतिमा खोदवली, तोच हल्लीचा गणपती आहे. तेव्हां पासून ह्याची पूजा सुरू झाली. त्यालाच पुढे गिरि-जात्मक गणपती ह्यणू लागले.

याप्रमाणे या यात्रेचे पौराणिक महत्व आहे. नंतर श्रीगजाननाने गिरिजेला आपले विश्वरूप दाखविले. व सर्व करता करविता मीच आहे. व माझीच जगांत अनंतरूपे आहेत. असे त्याने तिला आपले विराट स्वरूप नेत्रांत दाखविले. ह्यणून ह्या गणपतीचे नेत्र इनर गणपतीपेक्षा फार मोठे आहेत. ह्यणजे मारुती एवढे फार मोठे व तेजस्वी आहेत. असे तेथील पुजारी ह्यणाले. गणपतीची दृष्टी अगदी लहान असते. कोणी मनुष्य लहान डोळ्याचा असला ह्यणजे त्याला गजनेत्री ह्यणतात.

सामान्यतः गणपतीचे स्वरूप बेढब, त्याचे वाहान उंदीर व स्वर्ण मोदक वगैरे गोष्टी परधर्मीयांना थड्या वाटतात. आणि ज्या देवाचे शरीर त्याला स्वतःला देखील उचलत नाही. त्याच्या भजनाने व भक्तिभावाने तुझाला काय मिळेल असे ह्यणतात. परंतु गणपतीचे हे वर्णन ज्ञानदृष्टीने आहे, तेव्हा त्यादृष्टीने त्याचा विचार केला पाहिजे. गणपती ही ज्ञानदायक देवता आहे. सबब तिची भक्ती विशेषतः विद्यार्थ्यांने करावी. चतुर्थ्या कराव्या. ह्यणजे चतुर्थीचे दिवशी प्रहर रात्रपर्यंत उपास करून अभ्यास करावा. नंतर पारणे करून निजावे. मोळ्या

मनुष्यास-तिच्या भजनाने ज्ञान मिळेल. पण हे बाह्य स्वरूप ज्याबद्दल लोक इसतात, त्यांचा थोरांनी ज्ञानदृष्टीने विचार केल्यास तेही त्यांस समजण्यासारखे आहे. त्याचे थोडेसे दिग्दर्शन करतो. गणपती ही साम्राज्य देवता आहे. या दृष्टीने तिचे स्वरूपाचे वर्णन आहे. गणपतीचे पाय आंखूड पण फारच मजबूत असतात, तसे राज्याचे सैन्य किंवा मनुष्याचे सामर्थ्य हे विराट पुरुषाच्या पायाच्या ठिकाणी आहे. अर्थात हे सैन्य, लहान थोडे, बेताबाताचे पण सुट-सुटीत असून फार मोठे सामर्थ्यवान पाहिजे. त्यांना सर्व राज्याचा भार तोळण्याचे सामर्थ्य पाहिजे. शिवाजी महाराजांचे सैन्य असेच सुटसुटीत पण सामर्थ्यवान होते; झणूनच त्याने मोगलांच्या मोठ्या अफाट सैन्याशी टक्कर दिली व त्यास दाद दिली नाही. गणपतीचे पोट मोठे असते तसा राष्ट्राचा परिवार म्हणजे विस्तार फार मोठा असावा. तसेच मनुष्याचे पोट मोठे असावे, म्हणजे अन्तःकरण थोर असावे. गणपतीप्रमाणे राष्ट्राची किंवा मनुष्याची दृष्टि सूक्ष्म असावी, म्हणजे त्याचे दृष्टीपासून लपून कांहीं राहू नये. कान मोठे असावे म्हणजे ते लोक किंवा राष्ट्र बहुश्रुत असावे. राज्यांत गुप्त हेरांचे जाळे पसरलेले असावे. गजाननाचे कान नेहमी फडफडत असतात. त्याप्रमाणे यांचा संचार सर्व पृथ्वी-भर चौकशी करण्याकरितां अव्याहत असावा. गजाननाचे मस्तक फार मोठे आहे, म्हणजे राष्ट्राच्या पुरुषांचे विचार फार मोठे असावेत. गजाननाचे तोंड अदृश्य आहे, त्याप्रमाणे कर्त्या पुरुषांची किंवा राष्ट्राची खाद्य किंवा झडप घालण्याची वस्तू किंवा हेतु अदृश्य असावा. गणपतीचे दांत बाह्यात्कारी मोठे आहेत, म्हणजे राष्ट्राचा किंवा पुरुषांचा दरारा मोठा असावा. गणपतीचे वाहन उंदीर आहे, तसे सर्व राष्ट्रांचे किंवा कर्तृत्ववान पुरुषांचे साधन अगडबंब नसून दृश्य स्वरूपाने अगदी लहान असावे. त्याचा कोणाला पत्ताच नसावा. गणपती हे नांवसुद्धा गणांचा पती म्हणजे सर्व संघशक्तीचे व विद्या, कल्पना, धोरण यांचे एकीकरण करणारी देवता असा आहे. याला चार हात आहेत व प्रसंगी ते दहाही होतात. (दशभुजात्मक गणपती पुराणांत प्रसिद्ध आहे. त्याचे ध्यान मार्ग वर्णन केले आहेच.) कोणी हे हात युगपरत्वे होते असे मानतात. म्हणजे कृतयुगांत दहा, त्रेतायुगांत सहा, याप्रमाणे द्वापारांत चार म्हटले तर कलिंगांत दोन येतात ! पण हल्ली कलियुग असून दोन हातांचा गणपती कोठेच मानण्यांत येत नाही. गोकर्णाचे यात्रेत मात्र दोन हातांचा गणपती दाखविला आहे, पण ते

गणपतीचे रूप नसून गोवाच्याच आहे. सहाभुजांचा गणपती रावबहादूर चिंता-
मणराव वैद्य यांनी पंजाबांत कांग्रा व्हालीमध्ये पाहिला. तेव्हां गणपतीचे भुज
कार्याच्या महत्वाप्रमाणेच त्या त्या अवतारी होत असत हेच म्हणणे सयुक्तिक
दिसते. त्याप्रमाणे राष्ट्राचे किंवा मनुष्याचे सामर्थ्य सर्व प्रकारचे असावे! व प्रसंगी
त्याची वाढ हवीतेवढी करता येण्यासारखी असावी. अशा दृष्टीने श्रीगणपतीचे
ध्यान करणाराला म्हणजे तत्व समजणाराला कर्तृत्व, ज्ञान, सामर्थ्य व सर्व
कार्यांत सिद्धि कशी प्राप्त होणार नाहीत? गणपतीच्या पूजनाची फलश्रुतीही
अशाच अर्थाची सांगितली आहे व अशाच अर्थाची त्याची बारा नावे आहेत.
ती म्हणवीत म्हणजे त्या गणपतीच्या ह्या गुणांचे स्मरण करावे व कोणत्याही
कार्यास लागावे. मनुष्याची मुख्य महत्वाची मोठी कार्ये खाली दिली आहेत.
त्यांचे आरंभो यांचे स्मरण करावे, म्हणजे विचार करावा म्हणजे ती निर्विघ्नपणे
पार पडतील.

विद्यारंभे विवाहेच प्रवेशे निर्गमे तथा ।

संग्रामे संकटेचैव विघ्नतस्य न जायते ।

सर्वदा सर्व कार्येषु नास्तितेषाममंगलम् ।

येषां हृदिस्थो भगवान् मंगलायतनम् हरिः ॥ १ ॥

बरील प्रकारच्या कोणत्याही कार्यामध्ये अशी दृष्टि ठेवून म्हणजे गण-
पतीचे पूजन करून म्हणजे त्याचे गुण लक्षांत ठेऊन जो वागेल व तयारी करील
त्याच्या कार्यांत ऋद्धि सिद्धि ह्या उभ्या आहेतच, व हा मंगल देणारा हरी
त्याचे सर्वदा मंगल करीलच.

पार्वती नग्न होऊन स्नानाला बसली असतां द्वार रक्षणाचे काम तिने
आपल्या मळापासून उत्पन्न केलेल्या गणपतीकडे दिले होते. शिवालासुद्धां त्याचा
प्रतिबंध सहन होईना, तेव्हां त्याने त्याचे गर्दन उडविले. तेव्हां पार्वतीला वाईट
वाटले व त्यास जिवंत करण्याचा तिने दृढ धरिला. पण त्याचे मस्तक कोठे
सांपडेना. सबब पशूंमध्ये मोठा सामर्थ्यवान व बुद्धिमान असा जो हत्ती त्याचे
ढोकें कापून त्यास लाविले. ते ताबडतोब बसले आणि हा गजपतीचा किंवा
गणपतीचा अवतार झाला. तेव्हांपासून तिची ज्ञान देवता म्हणून प्रसिद्धि
झाली. पार्वतीने द्वार रक्षणाकरितां याची योजना केली होती. हे काम त्याने.

अति उत्कृष्ट रीतीनें केलें. जिवाचीही पर्वा ठेविली नाही. तेव्हांपासून द्वार रक्षणाकरितां दरवाजावर गणपतीची स्थापना सुरू झाली. तसेंच प्रत्येक कार्या-रंभीं मंगल करण्याचें काम गणपतीकडे आलें. हल्लीं घराच्या व देवळाच्या कोणत्याही शुभ इमारतीच्या मुख्य दरवाजावर याची स्थापना होऊं लागली. हा प्रकार मुंडकटा गणेश येथें घडला. या यात्रेचें वर्णन (भाग १ ला) हिमालयाचे यात्रेत केदारेश्वराकडे जाणाऱ्या रस्त्याचे ठिकाणीं आलें आहे. ह्या गणपतीचें शिर नर्मदेत पडलें असें पुढें समजलें. त्या योगानें त्या ठिकाणीं जे तांबडे दगड झाले तेच नर्मदे गणपती आहेत. म्हणून गणपतीच्या धातू, पाषाण किंवा मृणमय मूर्तीपेक्षां नर्मद्या गणपतीचें श्रेष्ठत्व पूजेच्या दृष्टीनें मोठें मानिलें जातें. अशा प्रकारें गणपतीचे निरनिराळे कामाकरितां व प्रसंगाकरितां निरनिराळे अवतार झाले आहेत. गजाननाचें हें पौराणिक महत्त्व अर्थात व्यवहाराला सोडून नाही, धरूनच आहे. तसेंच सर्व देवतांची पूजा करतांना व्यवहारांत यश मिळावें, अडथळा येऊं नये एवढ्याकरितांही हें प्रथम गणपती पूजन आहे.

आतां येथें ही गणपतीची यात्रा उेवण्याचें कारण मुख्यतः हें एक लेणें आहे, व तें खरोखर पाहण्यासारखें आहे. यासारखी दुसरी लेणीही येथें पाहण्यासारखी आहेत, पण त्यांत हें आरंभीचें असावें असें वाटतें. हें लेणें म्हणजे एक फार विस्तृत अधात्री असा स्वयंसिद्ध एका दगडाचा सभामंडपच आहे. याची लांबी सत्तर ७० फूट व रुंदीही तेवढीच आहे. उंची सुमारे दहा बारा फूट आहे. भोंवतीं बसण्याकरितां दगडी खडकाच्या आंगचे ओटे आहेत व त्या सभोवार लहान लहान खोल्या राखल्या असून त्यांतसुद्धां दगडी ओटे आहेत. हें सर्व काम अगदीं एका दगडाचें आहे. खालीं जमीनसुद्धां याच दगडाची आहे. सांधा किंवा मध्यें खांब, धिरा वगैरे कोठेही नाही. याच लेण्यांत खडकांत हा गणपती कोरला आहे. छतावर हंड्या लावतां याव्या म्हणून आतां छताच्या दगडाला खोबणी करून त्यांत तारा बसवून आंत हंड्या लावितात. हा पूर्वीचा बौध्यांचा विहार असावा. भोंवतीं खोल्या आहेत. त्यांत जोग्यांनीं तपःश्रुत्या करीत बसावें व मध्य भागांत संमिती भरण्याची किंवा विचार विनिमय करण्याची जागा ठेवली असावी. संमितीचेवेळीं भोंवतालच्या जोग्यांनीं येऊन मध्यें विचार करीत बसावें असें दिसतें. ही जागा पाहून मनाला फारच समाधान झालें. जागा ऐसपैस, उजेड पुष्कळ. कोणत्याही

ऋतूमध्ये ही जागा अत्यंत सुखावह आहे. सर्व जागा दगडी असल्यामुळे ती नेहमी गार असते. पावसाळ्यांत व हिवाळ्यांत ही बेताची उबदार असते. जागेची रीपेअर जन्मांत कधी करावयास नको. जागा टेकडीवर उंच ठिकाणी असल्यामुळे जरा बाहेर येतांच सर्व ठिकाणची सृष्टिशोभा व भोंवतालचा विस्तीर्ण प्रदेश पाहून मनाला फार समाधान वाटते. येथे दगडांत एक आंगची विहीर खोदली आहे. तिला नेहमी पाणी असते व ते उत्तम असते. सारांश, ही जागा जुन्या पद्धतीप्रमाणे तपःश्रय्येकरिता किंवा नव्या पद्धतीप्रमाणे हवा खाण्याकरिता, कांहीं दिवस येऊन राहण्याकरिता सुद्धा अति उत्तम आहे. रपेटी-करिता सर्व डोंगरावर हिडावे म्हणजे झाले. एकदां खालून वर सामान नेऊन ठेवावे म्हणजे झाले. ह्या जागेत एक मात्र दोष आहे. तो हा की, येथे धूर झाल्यास तो बाहेर जाण्यास मार्ग नसल्यामुळे आंत कोंडतो व जिकडे तिकडे काळे होते. ह्यामुळे ही जागा स्वयंपाक करण्यास अगदी नालायक आहे. येथे स्वयंपाक करावयाचा असल्यास तो स्टोवर करावा. पण याशेवाय हिला रंग-विली, निदान सफती दिली तरी बहुमोल आहे यांत शंका नाही. त्यांत क्षणोक्षणी श्रीमोरयाचे दर्शन होते हे विशेष आहे. बौद्धांची या प्रांतातून उचल-बांगडी झाल्यावर येथील जागेची रमणीयता पाहून आचार्यांनी किंवा एका सिद्धाने येथे गणपतीची स्थापना केली असावी.

आतां विशिष्ट ठिकाणी विशेष देवतेची स्थापना कां करितात, याविषयी मला असे वाटते की, एकदां जागा उत्तम ठरली म्हणजे भोंवतालची परिस्थिती पाहून म्हणजे त्या प्रांतातील लोकांचा ज्या देवतेविषयी आदर किंवा उपयुक्तता असेल तिचीच तेथे स्थापना करितात. म्हणजे त्याच्या योगाने त्या जागेचा व देवतेचा आदर राहून त्यांचे चांगले संरक्षण होते. यावरून प्राचीन काळापासून येथे गणपती उपासक असावे. रामदास स्वामींनी सुद्धा सर्व ठिकाणी मारुतीची स्थापना केली, ती बलवर्धनाकरिता केली. रामदास स्वामींचा संचार ब्राम्हणापेक्षा इतर जातींमध्ये फार होता. त्यांची संघशक्ति मिळविण्याकरिता त्यांनी ठिकाण ठिकाण मारुतीची स्थापना केली. ज्या ठिकाणी ब्राह्मणांची वस्ती त्यांस वाटली तेथे त्यांनी आपले आराध्य दैवत श्रीरामचंद्र यांची स्थापना केली. त्याप्रमाणे जुन्नर हे जोतिषांचे स्थान असल्यामुळे येथे गणपतीची स्थापना झाली असावी.

या ठिकाणी मला तिसऱ्या भागांत वर्णिलेल्या पक्षितीर्थावर ज्याप्रमाणे पक्षी पाहण्यास मिळाले त्याप्रमाणे अगदी हुबेहूब एक पक्षी मला आढळला. यावरून हे पहाडांत राहणारे पक्षी असावेत असे दिसते. पण यांची दुर्मिळता खरी. या गणपतीने नुकतेच वैशाख शुद्ध एकादशी शके १८४६ रोजी कवच टाकिले. ते दाढ फूट जाडीचे होते. यावरून ते निदान पांचशे वर्षांचे तरी असावे असा अजमास आहे. हे कवच टाकल्यामुळे मूळ गणपतीच्या मूर्तीचे आतां दर्शन होऊ लागले आहे. तेही विन्मुख तोंडाचे म्हणजे पाठीकडचे होते. श्रीगणपती, मारुती व देवी या शिंदूर चर्चित देवतांची मूळ दर्शने ह्या शेंदुराच्या कवचा-मुळे अदृश्य असतात.

यानंतर आम्ही खाली उतरलो तो बरीच संध्याकाळ झाली. गावांतील सर्व देवळांत दर्शनास जाण्याची भटजींची रीत होती त्याप्रमाणे ते देवळांत जात होते. मीही त्यांचे मागून गेल्यामुळे मला जुन्नरांतील सर्व देवतांची अनायासे दर्शने झाली व त्या देवळांची स्थिती समजली. नंतर भटजी घरी जाऊ लागले ह्मणून शिष्टाचाराप्रमाणे आभार प्रदर्शक उभयतांचे नमस्कार चमत्कार झाले.

अशा प्रकारच्या भिक्षुकांशी तंटाच व्हावयाचा कारण, बोलण्यांत व करण्यांत मुळीच मेळ नाही ! आवडत्या कामांत अडचणी फार असल्यास कामास सुरुवात होण्याचा संभवच नसतो. ह्मणून धूर्त मनुष्य आपमतलबाकरितां त्या अडचणीचे दिग्दर्शन करितच नाही. सर्व कांहीं यथास्थित आहे, हे अत्यंत उपयुक्त व फायदेशीर असून सहज होण्याजोगे आहे असे सांगून कार्याला सुरुवात झाल्यावर त्यांचे एकेक नवे नवे पिळू बाहेर निघते व अखेर त्या धूर्ताच्या ह्या अचरटपणाचा तिरस्कार व वीट येतो. पण मग आरंभलेले कार्य मध्येच टाकिते येत नाही. कारण, त्यांत आरंभ करणाराचे अतोनात नुकसान होते. ह्या भटजींनाच हंसाला नको. सरकारच्या बँकेच्या कामाचा व त्याच्या धोरणाचा अनुभव जगापुढे आहेच !! ह्या भटजींनी तीर्थप्रसाद घरी करण्याचे कां नाकारिले याचे कारण त्यांनी येतांना सांगितले की, आतां मला बायको नाही. घरांत वितुष्ट आहे. ते तुझाला सांगून काय उपयोग ? सांगितल्यास तुझी दुसरेकेडे जाल किंवा कांहीं करणार नाही. ह्मणून हा बेत केला !! ही भिक्षुक मंडळी आपल्या क्षुल्लक स्वार्थासुद्धां यात्रेकरूला किती त्रास देण्याला

तयार असतात याचें स्पष्ट दिग्दर्शन व्हावें ह्मणून हें स्पष्टपणें लिहिलें आहे.-
शेवटीं भटजीनां स्पष्ट बजावलें कीं ह्या तुमच्या वृत्तीनें तुमची अपकीर्ति होऊन
तुमच्या हेतूचा नास होईल. माझे भांडण झालें नाहीं ह्मणून याची कसोटी
पहाण्याची इच्छा करूं नका.

घरीं आलों तीं आठ वाजले. यानंतर दुसरे दिवशीं मी जुन्नरास सुडाचे
कागद कसे करतात तें पाहण्यास गेलों. येथें कारखाने मोठ्या
प्रमाणांत नसतात. एकाच घरांत एकाच मनुष्याच्या मालकीचा हा रोजगार
असतो. स्विट्सर्लंड, जर्मनीप्रमाणें ह्या ठिकाणीं हा एक घरघुती धंदा आहे.
येथील एका कारखान्यांत कागद करण्याची कृति पाहिली तीं अशी आहे:—
प्रथम फाटक्या तुटक्या चिंध्या पाण्यांत भिजत घालून जवळ नदी आहे तींत
त्या साफ धुतात. नंतर त्यांत रासायनिक द्रव्य घालून उकळून त्या सर्व पुन्हा
धुऊन कुटून त्यांचा पांढरा स्वच्छ लोण्यासारसा लगदा करून त्याचे गोळे,
करितात. नंतर एका चुनेगच्ची पक्या कुंडांत त्यापैकीं एक किंवा अनेक गोळे
जसा कागद जाड किंवा पातळ करावयाचा असेल त्याप्रमाणें ते विरवून व
जरूर तो रंग घालून त्याचें चांगलें घुसळण करून ताक करतात. नंतर कागद
काढणारा मनुष्य एक बांबूच्या खड्याची विणलेला एक चाळण घेऊन येतो. ही
चाळण तीन फूट लांब व अडीच फूट रुंद असते. ही करण्यांत मात्र फार
कौशल्य आहे. जपानां चिकाचे पडदे असतात त्याच्या अष्टमांशाइतका हिचा
खडा असतो. हे सर्व खडे एका अतीशय बारीक दोरीनें किंवा सुतानें अगदीं
जवळ जवळ जोडून हा पडदा तयार केला असतो. याचे खडे इतके जवळ
जवळ असतात कीं, त्यावर सोडलेल्या त्या ताकांतून फक्त पाणी खाली पडतें.
व वर सारवा मात्र राहतो. नंतर हा पडदा एका लाकडाच्या चौकटींत
पक्का गच्च बसवितात. अशा बनविलेल्या चौकटिसि दहा रुपये पडतात. ही
चौकट येथील कारागिरीच करून देतात. यानंतर कागद काढण्यांत येतो. तो
असा:—ही चौकट पाण्यांत एकदां किंवा दोनदां बुडवून बेताचा साखा धरून
वर काढतात. ह्मणजे तिच्यावर साखा, साखा बसतो व पाणी निथळून जाई-
पर्यंत तो तसाच अडकवून ठेवितात. साखा कमी आल्यास चाळण पुन्हां बुडवि-
तात. चौकट लाकडाची असल्यामुळें ती नेहमीं तरते. बुडत नाहीं. तिला मुद्दाम
बुडवावी लागते. अशा रीतीनें त्यावर साखा जमला ह्मणजे तो एका मोठ्या

पाटावर ती सारी चाळण उषडी करून काढून घेतात. अशा रीतीने त्या साख्यांची रास करितात. त्यांतून पाणी गळतच असते. असे हे कागद येथील कारागीर फार जल्द काढतात. चांगले कारागीर एका मिनिटांत चार पांच तरी काढितात. यांत साखा सारखा बसविण्याचें फार कौशल्य आहे. सर्वांत पातळ कागद काढणें फार कसबाचें आहे. पण त्यास किंमत जास्त द्यावी लागते व विलायती कागद त्या मानानें फार स्वस्त मिळतो. पण हा कागद जितका टिकाऊ असतो, तितका विलायती नसतो. येथील सर्व कामें हातानें करावीं लागतात व विलायतेत तीं यंत्रानें होतात. ह्मणून विलायती कागद वजनांवर विकतां येतो, व किंमतींत फायदेशीर पडतो. त्याची वजनावर किंमत ठेवितां येत तशी याची वजनावर ठेवितां येत नाहीं.

त्या ढिगाचें पाणी पाझरून गेल्यावर एकेक कागद काढून तो उतरत्या भिंतीवर उभा वाळत लावतात. तो येथे वाळला ह्मणजे पुन्हां उन्हात वाळवितात. ह्मणजे तो चांगला स्वच्छ पांढरा बनतो. नंतर दुसरे दिवशीं तो मऊ झाला ह्मणजे घोटणाऱ्या बाया असतात त्या ते सर्व कागद दगडाच्या घोटणीनें घोटून त्यास झिर्लाई देतात. अशानें कागद इस्तरी केल्याप्रमाणें पांढरा किंवा पाहिजे त्या रंगाचा घोटवि तयार होतो. नंतर त्याच्या चारी बाजू कापून रिमें बांधतात. सरकारी नकाशास, सुडाला व व्यापारी लोकांच्या वहाला बहुधा हेच कागद वापरतात. ह्यांतील कामें करणारे लोक निरनिराळे असतात. चिंध्या कुटून धुऊन लगदा करणारे वेगळे, कागद काढणारे वेगळे व ते घोटून त्यास सफाई करणारे वेगळे त्यांची मजुरीही वेगवेगळी असते. सर्वांत कागद काढणाराला मजुरी जास्त द्यावी लागते.

हे सर्व कारखाने मुसलमान लोकांचे आहेत. या जातीचा परदेशचा कागद पूर्वी येत नव्हता तेव्हां या कारखान्यांची भरभराट होती. पण आतां यापेक्षां सरस असा विलायती कागद येऊं लागून व स्वस्तही मिळूं लागला यामुळें हे कारखाने बसत चालले आहेत. पूर्वी ह्या गांवीं असे वसि पंचवसि कारखाने होते. आतां चार पांचच राहिले आहेत व तेही डबघाईसच आले आहेत. हिंदुस्थानाच्या सर्व कलांचा असा नाश होत आहे, त्याप्रमाणें हिचाही होईल असे वाटते. कालांतरानें हे कारागिरही नाहींसे झाल्यामुळें ही सर्व कला आपलेकडून नाहींशी होईल हें फार वाईट आहे. स्वदेशी हुन्नर कलांनीं व त्यांच्या पुरस्कृत्यांनीं याकडे लक्ष द्यावें.

या ठिकाणी एका देवळांत मला एका साधूचें दर्शन झालें. त्याची कीर्ति मुख्यतः त्यास बऱ्याच सिद्धी साधल्या आहेत, याविषयी आहे. नदीमध्ये कितीही पाणी असलें किंवा कितीही वेग आला तरी ते वरून चालत जातात, असें लोक सांगतात. मनोभावानें त्यास नमस्कार करून नंतर मी जुन्नरापासून तीन कोसावर

ओझर

हणून गांव आहे तेथें जाण्याचें ठरविलें. हें अष्टविनायकांपैकीं विघ्नेश्वर गणपतीचें स्थान आहे. अष्टविनायकांच्या स्थानांत ओझरचें स्थान विशेष रम्य आहे. येथील देऊळ व भोंवतालचें काम उत्तम आहे. चिंचवडच्या देवाचे वंशज येथें पुजारी आहेत. त्यांना ह्या देवस्थानानिमित्त दोन हजारांचें उत्पन्न आहे. या ठिकाणीं श्रीगजाननांनीं विघ्ननायक राक्षसाचा पराभव केला, हणून येथल्या गणपतीला विघ्नेश्वर हें नांव प्राप्त झालें. तेथें जाण्याकरितां गाडी केवढ्याला मिळेल हणून, मी उतरलों होतो तेथें हणजे जुन्नरास तपास केला. कोणी हणजे तीन रुपये घेतील, कोणी हणजे चार घेतील ! वगैरे वाटेल तसें सांगत. स्वतः गाडीवाला काय, जास्त पैसे सांगणारच. पण कबूल करणाऱ्यानें देशकाल वर्तमान पाहून ठरविलें पाहिजे. शेवटीं मी गाड्यांच्या अड्यावर जाऊन तपास केला. तेव्हां रुपाया दीड रुपायाला गाडी मिळेल असें समजलें. आणि ते तीन कोसांचे हणजे जाऊन येऊन सहा कोसांचे हिशोबाला सरासरी योग्य आहे असें वाटलें. रस्ता सडकेचा नाही. कोणीतरी सोबतीकरतां गाडी घ्यावयाचा, त्यापेक्षां गाडी करणें बरें हणून गाडी केली. शिवाय मजूर केला तरी तो बारा आणे रुपाया मागणारच. त्यापेक्षां हें बरें हणून गाडी केली व ती जरूर लागल्यास परतीच्या दोलीची केली होती.

मी गाडीकरून सकाळीं दहा वाजतां निघालों. त्या दिवशीं संकष्टी चतुर्थी असल्यामुळें उपासच होता. गाडीवान व त्याची गाडी चांगली होती. बारा वाजतां जाऊन मी तेथें पोहोचलों. तेथें पोहोचल्यावर उपाध्येवोवास विचारिलें कीं, गाडीवानास ठेऊन घेऊं किंवा जाऊं देऊं. कारण चतुर्थीचें पारणें रात्रों बकरा वाजतां सुटणार यापुढें निघणें बरें नाही. तेव्हां ते हणाले, गाडी जाऊं द्या, उद्यां जुन्नरचा बाजार आहे. येथून पुष्कळ गाड्या जातील त्यापैकीं

कोणाच्याही गाडीत तुमची सोय फारच सवडीने करतां येईल. तेव्हां या गाडी-
वानास एक वेळचे ठरलेले पैसे देऊन रजां दिली.

नंतर प्रथम मी श्रीविघ्नेश्वराचे दर्शनास गेलों. दर्शन रम्य आहे. उपाध्ये-
बुवांच्या एकादण्या चालल्याच होत्या. त्यांत मीही एक सांगितली. देऊळ
दगडी असून भोवतालीं प्रशस्त फरसबंदीचें पटांगण आहे व त्यासभोवतीं
किल्ल्यासारखा फारच उंच व भव्य कोट आहे. व त्याचें आंत उतरण्याला
चांगल्या जागा राखिल्या आहेत. देवळाखालीं जवळच एक लहान नदी वाहात
असल्यामुळे चांगली सोय झाली आहे नदीला गांवच्या बाजूने घाट आहेत.
नदी लहान खरी पण तिला नेहमीं थोडेबहुत वाहतें पाणी असतें गांव लहानच
आहे व त्या गांवांत मोठें घर काय तें इनामदाराचेंच आहे. हे ब्राह्मण असून गण-
पती संस्थानचे अधिकारी आहेत. हें चिंचवडच्या देवांचे वंशज आहेत. उपाध्ये-
बुवा व हे यांशिवाय ब्राह्मणांचें घर मुख्यतः नाही. मीही नदीवर स्नान करून
एकादष्णी करूं लागलों.

अशा विशिष्ट ठिकाणच्या देवस्थानांमध्ये हा विशिष्ट गुण दिसतो कीं येथें
येऊन दर्शन घेतल्यानें किंवा त्याचा सहवास केल्यानें मनाला एक प्रकारचें
विशेष समाधान होतें. एकादष्णी करण्याचा तरी हाच हेतु दिसतो कीं, निदान
संसारिक किंवा व्यवहारीक कृत्ये दोन घटका तरी थांबवून अशा ठिकाणीं देवा-
सन्निध त्याचे गुणवर्णनपर मंत्र ऐकत वास्तव्य घडावें. पण लोक काय
बस्ताद. हा सर्व विधी उपाध्यायमार्फत हिरण्यद्वारा उरकतात ! आणि
उपाध्ये देवावर पाण्याची धार ठेवून देवापासून बरेच लांब तो
दिसणार नाही इतक्या अंतरावर मंत्र ह्मणत बसतात. मग देवावर
धार पडते आहे किंवा नाही हें पाहातो कोण ? सगळाच बाजार ! यामुळे
इष्ट हेतु जावा तसा सिद्धीस जात नाही. मी जरी उपाध्येबुवांना एकादष्णी
करावयास सांगतो तरी स्वतंत्रपणें स्वतः पद्धतशीर मी ती त्यांचेबरोबर करतो.
निदान मी तेथें ती चालेपर्यंत बसतो. उपाध्यायाला सांगण्याचें कारण त्यास आपले
हातून कांहींतरी मिळावें व त्यांच्या चालीरीती कळाव्या यापेक्षा दुसरा नाही.
ब्राह्मणद्वारा पूजा करावी असें सांगण्यांत तरी हाच हेतु आहे. ब्राह्मणास आपले-
पासून कांहीं पैसे मिळावे व त्यानें ब्राह्मणाचें रक्षण करावें. ह्मणून ब्राह्मणाचें हें
उदरनिर्वाहाचें साधन केलें आहे. त्यांचा जर त्यावर निर्वाह होणार नाही तर ते

हा धंदा करणार नाहीत व त्यामुळे वेदसंस्कारांचा व धर्मकर्मांचा लोप होऊन जाईल. पण असे जरी असले तरी स्वतः एकादशी केल्याचे पुण्य विशेष आहे. आपणांस येत नसेल तर उपाध्येबुवा करीत असतील ती पाहात तरी देवासन्निध बसावे. खुद्द अभिषेकपात्र यजमानाने आपले हातांत घ्यावे असे शास्त्रवचन आहे. ह्यणजे श्रीच्या दर्शनाचा व सान्निध्याचा लाभ होऊन त्याचे पुण्य मिळेल, तसे हिरण्यद्वाराने मिळणार नाही मी संध्याकाळपर्यंत सुमारे दोन तास देवळांतच होतो. बाहेर कडक उन्हा पडले होते. पण देऊळ दगडी असल्यामुळे आंत फारच गरम होते धूपदीप बर्चन चालू असल्यामुळे त्याचे सुवासिक परिमाणु श्वासोश्वासाबरोबर नाकांत जातात यामुळे पूजा करण्यास सांगण्याचा उद्देश सिद्धीस जातो. नाहीतर लोक एकादशी करण्यास सांगतात, उपाध्येबुवा त्यांस तीर्थ व अंगारा देतात की झाले काम ! ही शुद्ध कवाईत आहे. अशाने कोणासही फायदा होत नाही. पण सर्व ठिकाणी हे असेच आहे ! देवाजवळ धूपदीप लावतात, सुंदर सुवासिक फुले कशी तरी वाहतात व आपण फार लांब जाऊन बसतात किंवा घरी जातात अशाने त्यांना कांही फायदा होत नाही. कोणचीही धार्मिक वस्तु किंवा विधी मनुष्याच्या उपयोगाकरिता असतो. पण ती देवाला देऊन घ्यावी यांत सुखाचा दाता देव आहे ही जागृति रहावी हाच मुख्य उद्देश आहे. देव त्या वस्तूचा निःशेष उपभोग घेतो व तो निसत्व होते असा अर्थ कोठेच नाही. त्या वस्तूचा उपयोग मनुष्यांनी घेतला पाहिजे. पण तो देवाच्या प्रसादद्वारा ह्यणजे पूजेच्या रूपानेच घ्यावा हाच उद्देश आहे. तो उपभोग जर घेतला नाही तर एवढा खटाटोप कशाला केला ? देवाला त्या वस्तु वाहिल्याने त्यांचा उपयोग कुटुंबांतोळ सर्व मंडळीस होतो. एका मनुष्याजवळ असल्यास त्याच्या सहवासाने ती वस्तु बिघडते व निरूपयोगी होते. ह्यणून गंधपुष्पे धूपदीप देवालाच अर्पण करावी. व सर्वांनी तेथे देवाची स्तुति-स्तोत्रे किंवा आरत्या ह्यणत बसून उपभोग घ्यावा, प्रौढ मन होण्याचे हे एक साधन आहे देव खात नाही अथवा पीत नाही हे सर्वांना माहित आहे तरी असे करण्याचे कारण दुसरे काय असणार ?

एकादशी संपल्यावर मी इकडेतिकडे फिरून देऊळ, गांव व नदी व तिच्या भोवतालची शोभा पाहिली. नदी लहानच अगदी ओढेवजा आहे. पाणीही अगदी उथळ आहे. घाटही लहानच बेताचा आहे, यामुळे तेथे सकाळी

च संध्याकाळी स्नानसंध्या करीत बसण्याचो मजा वाटली. संध्याकाळी पुन्हा गणपतीची पूजा सुरू झाली. रात्री सांगता झाली. सांगतेला बरीच मंडळी आली होती. ही सांगता देवळांत झाली नाही. उपाध्येबुवाचे घरी झाली. बहुतेक अष्ट-विनायकांचे ठिकाणी संकष्टी चतुर्थीचा प्रसाद देवळांत असतो. मग येथे कां नाही? अशाबद्दल लोकांचा विचारूनसुद्धां नीटसे उत्तर मिळाले नाही. ही कारभा-च्यांची इच्छा असें ह्मणतात. कोणी जागा सोयीची नाही. ब्राह्मण मंडळी नाही अशीं कारणे सांगतात. पण तीं पटण्यासारखीं नव्हतीं.

मला परत नेण्याकरितां गाडी पाहाटेस निघणार होती, ह्मणून पांच वाजतां उठून नदीवर स्नानसंध्या उरकून घेतली. सकाळीं उजाडले, दिवस पुष्कळ वर आला तरी गाडीचा पत्ता नाही. तपास करतां गाडी अजून गेली नाही, तो गाडीवान लवकर येईल असें समजले. नंतर गाडीवान आला. तेव्हां उपाध्येबुवांनीं मला सांगितले याचा कांहीं गाडीचा धंदा नाही, मोहवतीखातर हा नेत आहे. याला दस्तुरी पडेल, सबब तुम्हीं जें येतांना दिलें त्यापेक्षां दोन आणे याला जास्त द्या. मी ह्मटले हे काय? आणि त्यांत मग मोहवत कसली? मला स्वल्पांत गाडी देणार होतां ती हीच का? शेवटीं गाडी पाहिली तीही विचित्रच. ती वरपर्यंत धान्याच्या गोणांनीं भरलेली होती. रस्ता वाईट, वर छप्पर नाही, बैलांना वेसणी नाहीत, अशा गाडीवर उंटाप्रमाणें मला आपल्या भरलेल्या पाकिटासुद्धां तोल संभाळून बसावें लागले! हें कसे काय निभतें याची मला शंका होतीच, ह्मणून प्रत्येक उताराचे वेळीं मी खालीं उतरतो ह्मणून ह्मणत असें. परंतु गाडीवान ह्मणाला दादा घाबरूं नका, हे बैल नेहमीच्या परिचयाच्या रस्त्याचे आहेत, असें ह्मणून दोन तीन साधारण उतरणी गेल्या. शेवटीं एक ओढ्याचा कठीण उतार आला त्यावेळीं मी उतरूं लागलों पण गाडीवानानें गाडी उभी न करितां बैल हांकले आणि वळणाच्या उतारावर तिचें एक चाक झाडाच्या मुळावर चढून गाडी उलटी झाली, मी खालीं पडलों, पाकीट माझ्यावर पडलें, आणि तें फाटून आंतोल सामान अस्ताव्यस्त चोर्ही-कडे पसरलें!! त्याच्या गोणीही खालीं पडून त्या फुटल्या. धान्याचा नाश झाला. बैल उधळले. थोडक्यांत चुकले नाहीतर त्या गोणी माझ्याच अंगावर पडल्या असत्या; पण तसें झालें नाही हा परमेश्वरी प्रसादच समजावयाचा किंवा दुःखांत सुखच समजावयाचें दुसरें काय? मी पडल्यावर गाडीवालानें

बैल थांबवून प्रथम गाडी उभी केली व मजजवळ मला उठविण्याकरितां आला. तो मनांत फार ओशाळला. मी त्याची पक्की खरडपट्टी काढली कीं आह्मी प्रवासांत गाडी कशाकरितां करतो? आमच्या जिवाला इजा अगर त्रास होऊं नये ह्मणून. नाहींतर एवढी तीन कोस जमीन आमच्यानें चालवत नाहीं इतके आह्मी पांगळे आहों काय? पण तुझ्या गाडींत बसण्यानें मात्र मला पांगळेपणा आला. माझ्या मनांत त्याच्या गाडीवर पुन्हां बसावयाचेंच नव्हतें. पण पडल्यामुळे ढोपा दुखावला होता, शिवाय सामानाकरितां ह्मणून मी पुन्हां गाडींत बसलों. माझ्या पाकिटाच्या सामानाचीं आफरातफर होऊं नये ह्मणून तें मी एका घोतरांत बांधून घेतलें. दुसऱ्यावर विश्वास धरला, विशेषतः क्षेत्रस्थ उपाध्ये व देवाचे भक्त यांच्यावर विश्वास ठेवला ह्मणजे नेहमीं असा प्रसंग येतो. हें लोकांना समजावें ह्मणून अशा प्रकारचे प्रसंग मी आपल्या वर्णनांत देत असतो. उपाध्येवुवा काय व गाडीवाले काय त्यांना आपमतलबाशिवाय दुसरें कांहों दिसत नाहीं. मग याकरितां यजमानाचें किती नुकसान झालें किंवा आपली अपकीर्ति पसरली तरी त्यांना त्याची लाज वाटत नाहीं. यजमानाजवळून पाठवणी झाली आहे, आतां तो मेला तरी हरकत नाहीं, ही त्यांची नीच वृत्ति सुधारली पाहिजे. उपाध्यानें यजमानाचें असें अनिष्ट चितितल्यावर त्याला पैसे मिळाले असले तरी ते यशालाभास कसे येणार? ही त्यांची सुधारणा व्हावी व यात्रेकरूंनीं सावध राहावें, ह्मणूनच असे उल्लेख ठिकाठिकाणीं केले आहेत. असो. या गणपतीचें नांव विघ्नेश्वर, त्याप्रमाणें यानें विघ्न आणून त्याचें निवारणही केलें व आपला प्रत्यक्ष प्रभाव दाखविला. नंतर मी सकाळीं दहा वाजतां जुन्नरास अड्यावर आलों, तीं पुण्यास जाण्याकरितां मोटार तयार होतीच. तींत वसून चार वाजतां पुण्यास आलों. लगेच पांच वाजतां लोणी स्टेशनवर जाणेंकरितां गाडी तयार होती तींत वसून

थेऊर

येथें गेलों. त्या दिवशीं सर्व दिवसभर उपास काढून रात्री आठ वाजतां भोजन मिळालें ! प्रवासामध्यें असें निरूपायानें होतें.

लोणी स्टेशनपासून थेऊर सुमारे पांच मैल लांब आहे. स्टेशनपासून सोलापूर सडकेनें दोन मैल सोलापूरकडल्या मार्गानें गेल्यावर डावीकडे दुसरी सडक

रेलवेलाईन उलटून पलीकडे गेली आहे. तेथून पुढे थेऊर तीन मैल आहे. स्टेशनवर व यथेसुद्धां गाडीचा तपास केला पण गाडी मिळेना व मजूरही मिळेना. गांवढे गांवामध्ये हीच अडचण असते, झणून बोजा घेऊन लोकांस विचारीत विचारीत चाललो होतो इतक्यांत एक गाडी त्याच मार्गाने जाणारी दिसली. गाडीवानाला थेऊरास येतोस का झणून विचारलें. मी परका मनुष्य आहे असें पाहून त्यानें भाडें दीड रुपाया सांगितलें ! न करत्याचा वार शनवार झणतात त्यासारखेंच हें. पण त्याच गाडीत एक पुण्याचा मनुष्य होता, त्यानें सांगितलें सहा आणे द्या आणि बसा. मी कबूल केलें. पण गाडीवान झणाला, माझी गाडी थेट थेऊरपर्यंत जाणार नाही. आमचे घराकडे वाट फुटते तेथें मी जाईन. तेथून थेऊर एका हाकेवर आहे. इतकें जवळ असल्यास चालेल असें मी झटलें व गाडीत बसलों. त्याचें ठिकाण आल्यावर त्यानें उतरण्यास सांगितलें व मला रस्ता दाखवून दिला व गांव दाखविला झणून मी त्यास पैसे दिले. पण त्यानें दाखविलें तें थेऊर गांव नसून तेथून थेऊर गांव दीड दोन मैल लांब आहे असें समजलें ! संध्याकालची वेळ, काळोखी रात्र, अनोळखी रस्ता, सडक नाही. वाटेंत कोणी भेटत नाही. तेव्हां कोठें दिवा दिसला झणजे रस्त्याची चौकशी करावी. रस्ता फुटल्यापासून सडक नाही. अशा रीतीनें कसातरी लोकलफंडी रस्त्यानें मी रात्री आठ वाजतां थेऊरास पोहोचलों !! फार त्रास झाला. झणजे गाडीवाल्यानें एक दीड मैलाचे सहा आणे घेऊन मला असें फसवलें. तेव्हां आतां कोणावर विश्वास असा ठेवावयाचा नाही असें ठरविलें. असा विश्वास कोणीही ठेवीत नाही, पण अडचणीत सांपडल्यामुळें असें कधीं कधीं करावें लागतें एवढेंच !

मी थेऊरास पोहोचलों त्यावेळीं देवाचा चौघडा संपून आरती व मंत्रपुष्पही संपलें होतें. अनायासें देवाचे दर्शनाचे वेळीं गेलों होतो. यथासांग दर्शन व तीर्थप्रसाद मिळाला. देवाची मूर्ती सुमारे दीड दोन फूट सिंदूरचर्चित बसलेली अशी साधी पण तेजस्वी व दर्शनीय आहे. नंतर मी एका पंज्याकडे झणजे उपाध्याकडे गेलों. तेथें रात्री नऊ वाजतां भोजन झालें. उपाध्ये-बोवास यात्रेचा उद्देश सांगून त्यास एकादष्णी करण्यास सांगून त्यांनीं दिलेल्या जागीं निजलों व दुसरें दिवशीं गांव पाहिला.

थेऊर गांवामध्ये हल्ली थोडी ब्राह्मण वस्ती आहे. थोरल्या माधवराव पेशव्यांचे हे आराध्य दैवत होते. त्यांनी आपला देह येथे श्रीचरणी ठेविला. देऊळ दगडी असून सभामंडप लांकडी आहे व त्यांत संस्थानच्या कचेरीच्या जागा आहेत. देवळाभोवती ओऱ्या व सोपे आहेत, त्यांपैकी ज्या सोप्यांत श्रीमंतांचा अंत झाला तो सोपा लोकांनी दाखविला. पेशवे या गावां कधी कधी राहत असत. त्याकरिता या ठिकाणी पेशव्यांनी एक लहान वाडाही बांधला होता, तो आतां नामशेष झाला आहे. त्यावर इमारत नाहीच पण त्याच्या जोत्याची जागा दाखवितात. ती गणपतीच्या देवळाजवळच आहे. हरिपंत फडक्यांच्या बहादुरीबद्दल पेशव्यांनी त्यांना वंशपरंपरेने चौघडा बक्षीस दिला होता. तो चौघडा त्यांनी न घेता तो आपल्या उपास्य देवास दिला असे तेथले पुजारी ह्मणतात आणि त्यामुळे त्यांचे नांव चिरकाल राहिले. आपल्या वंशजाकडे त्यांनी तो ठेविला असता तर अनेक राजकारणांमुळे तो राहिला नसता. पण तो या देवस्थानाकडे कायमच राहिला. कारण देवाला शत्रु कोणी नाही. या चौघड्यावर ११ माणसे असून त्याबद्दल सरकारांतून वर्षाचे आठशे रुपये मिळतात. या देवळांत एक मोठी घंटा आहे ती पेशव्यांनी पोर्तुगीज लोकांपासून घेतली असे ह्मणतात. देवळापासून नदीपर्यंत एक लहान फरसबंदीची सडक बांधलेली आहे. नदी गावाबाहेर सुमारे दोन फर्लांग अंतरावर आहे. नदीवर प्रशस्त घाट बांधले असून त्यांत श्रीमंतांचे ज्या घाटावर दहन झाले व जेथे त्यांची स्त्री प्रसिद्ध रमाबाईसाहेब पेशवे ह्यांनी त्यांचेबरोबर सहगमन केले त्या ठिकाणी त्या सतीचे वृंदावन आहे. ही ऐतिहासिक गोष्ट ह्मणून विशेष प्रसिद्ध आहे. रावसाहेब माधवराव पेशवे यांची प्रकृति चांगली चालत नसल्यामुळे त्यांचा ओढा राजकारणांपेक्षा देवाधर्माकडे विशेष लागत असे. प्रसिद्ध निस्पृह न्यायाधीश रामशास्त्री प्रभुण यांनी त्यांची एकदा या कामी कानउघाडणी केलेली इतिहासप्रसिद्ध आहेच. परंतु प्रकृतीच्या अस्वस्थतेमुळे तिचा व्हावा तसा उपयोग झाला नाही. यापुढील पेशव्यांचे लक्ष राजकारणाकडे कमी होऊन देवधर्म, विलास व चैन यांकडे जास्त लागले, हे त्यांच्या शत्रूंना कळले. हे पेशवाईच्या नाशाला जी अनेक कारणे झाली त्यांपैकी एक आहे. आणि ह्या गोष्टीचा दुसऱ्या बाजीरावाच्या कारकीर्दीत कळस झाला ! राजकारण मूर्ख व अगदी नालायक मनुष्यांच्या हातांत गेले. प्रसिद्ध मुत्सद्दी नाना

फडणवीस व बापू गोखले यांसारखे थोर मोहरे इरेस पडून नाहीसे झाले. हे पाहून त्यावेळच्या राजकारणी सरदार लोकांनी मूळ दौलतीचे संरक्षण न करितां आपल्या पोटाकडे लक्ष दिले. यामुळे इतिहासांत मराठेशाहीस कायमचा कलंक लागून दौलतीचा नाश झाला. असाच प्रसंग संभाजीच्यावेळीं कलुशा ब्राह्मणामुळे आला होता, पण त्यावेळीं सरदारांना मुख्य दौलतीचा अभिमान होता. त्यामुळे त्यांनीं औरंगजेबासारख्या कडव्या मुसलमानाससुद्धां जर्जर करून पैगंबरवासी केले. मनुष्याचा स्वार्थ व द्वेष प्रसंगीं किती नाश करील याचा नेम नसतो. ते सरदार ज्या वृक्षाच्या आश्रयास राहिले होते तो वृक्षच आपल्या मतलबाकरितां त्यांनीं पाडण्याचा प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष तरी प्रयत्न केलाच आणि आतां त्यांचे वंशज विचार करित बसले आहेत !!!

हा प्रदेश मुळामुठा नदीच्या योगानें समृद्ध झाला आहे. याशिवाय येथील स्वाभाविक सृष्टिसौंदर्य दिसले नाही. मग काय कारणानें येथे देवस्थानाची स्थापना झाली असेल तें समजत नाही. कदाचित् त्यावेळीं कांहीं विशेष कारण घडले असेल. येथे नदीचा घाट मात्र रम्य आहे. या थेऊरला जी नदी आहे तिला बारमाही पाणी असतें. या डोहाला कदंबतीर्थ किंवा चिंतामणी तीर्थ ह्मणतात. इंद्रानें अहिल्येशीं केलेल्या व्यभिचाराच्या दोष व शाप निवृत्त्यर्थ त्यानें विनायकाला येथेच प्रसन्न करून घेतले व आपले इंद्रपद पुन्हा मिळविले. हल्लींची चिंतामणीची प्रतिमा इंद्रानें स्थापन केली आहे किंवा वरेण्यपुत्र विष्णूने स्थापन केली आहे, हे निश्चित नाही. इंद्रानें स्थापल्याबद्दल गणेश पुराणांत उल्लेख आहे. चिंचवडच्या मोरया गोसाव्यांना येथेच सिद्धी प्राप्त झाली. त्यांनीं ज्या ठिकाणी अनुष्ठान केले, तेथे चौथरा बांधिला आहे. विनायक त्यांचेपुढे व्याघ्ररूपानें आला. त्याच्या स्मारकाचा एक दगड तेथे असून त्याला वाघ ह्मणतात.

येथील उत्सवाची व अन्नसत्राची व्यवस्था चिंचवड संस्थानांतून चालते. येथील चौघडा पेशव्यांकडून आहे व हरिपंत फडक्यानीं दिलेला चौघडा सिद्धटेकला आहे, असेही कांहीं ह्मणतात. जुने थेऊर नदी लगत होते; हल्लीं तेथे कांहीं घरांचे चौथरे व कांहीं देवळेही आहेत, पण तेथे वस्ती नाही. नवे थेऊर चिंतामणीचे देवळाभोवतीं आहे.

परत स्टेशनवर येतांना मी गाडी न करितां उपाध्येबुवांनीं मला एक

बोझ्याकरितां मोलकरीण पाहून दिली होती. तिनें जवळच्या वाटेनें मला स्टेशनवर लौकर आणलें, कारण तिला स्टेशनवरून लौकर परत आपल्या घरीं यावयाचें होतें. यामुळें तिचा जलदांचा लकडा मोठा होता. ही बाई मराठ्याची असून मोठी सात्विक दिसली. आम्ही प्रामाणिकपणें आपली उपजीविका करतो, यामुळें आमच्या घरांत नेहमीं शांति व समाधान आहे, असें ती ह्मणाली. दारूचा प्रभाव तुमच्या घरांत आहेना, असें मी तिला सहज विचारिलें. तेव्हां ती रागावून ह्मणाली, छे ! आमचेकडे दारूचें नांव काढतां कशाला ? विडीचासुद्धां संबंध नाहीं. आणखी जास्त काय सांगू ? मी ह्मटलें, तूं सुद्धां तशीच आहेस काय ? तर अभिमानाने ती हो असें ह्मणाली. तूं माहेरीं गेलीस ह्मणजे काय होते. ? तर मी आपला हा नियम माहेरींसुद्धां मोडीत नाहीं असें ती ह्मणाली. बरें तुमचेकडे पाहुणे आले किंवा तुमच्या जातीच्या जमातीमध्ये तुम्हीं गेलां ह्मणजे काय होतें ? अशी मी तिची बरीच छाननी केली. पण तिनें एकच जबाब दिला व तो अगदीं एकनिष्ठेचा दिसला. तिचा व तिच्या नवऱ्याचा आपल्या गांवच्या ह्मणजे थोरच्या चिंतामणी मोरयाच्यावर फारच मोठा विश्वास आहे. अशा प्रकारच्या शुद्धांतःकरणाच्या व सत्वगुणविशिष्ट मंडळीला शूद्र कसें ह्मणावें ? पूर्वं संस्कारानें त्यांना शूद्र योनी आली एवढेंच. बाकी ते खरे ब्राह्मण आहेत. रामदास, तुकारामाबद्दल असेंच ह्मणाले.

जयाची वदे पूर्ण वेदांत वाणी ।

ह्मणावें कसें हो त्यालागीं वाणी ।

आणि हेंच खरें आहे. मला जातांना सहवास लवाढाचा मिळाला तर परत येतांना सात्विक वृत्तीचा मिळाला, हेंच ईश्वरानें येथील समाजाचें वैशिष्ट्य दाखविलें. नंतर मी

केडगांव

येथें जाण्यास निघालों. केडगांव येथें स्वधर्म व विधर्म यांचा मोठा झगडा चालला आहे असें ह्मणण्यास हरकत नाही. प्रसिद्ध पंडिता रमाबाई या खिस्ती होऊन आपल्या स्वदेशी मंडळीस कुन्हाडीच्या दांड्याप्रमाणें काळ होऊन बाटः विण्याचा त्यांनीं येथें आखाढा घातला आहे. व त्यामुळें हिची विद्वत्ता आमच्या

नाशाला कारणीभूत झाली आहे. हा तिचा आखाडा अगदी स्टेशनवर आहे. पण पुढे पांच सहा मैलांवर अलीकडील प्रसिद्ध साधु नारायणमहाराज यांचा संस्थानी आश्रम आहे. येथे हा आश्रम जागता असल्यामुळे रमाबाईंच्या खिस्ती कोंडवाड्याचा फार बंदोबस्त आहे. आंत येण्यास कोणास परवानगी नाही. तसेच आंतल्या माणसासही बाहेर जाण्याची परवानगी नाही. आपल्या कळपांत मंडळींनी यावे ह्मणून बायबलांतील कांहीं उपदेशपर वाक्ये तिच्या कोटाबाहेर ठळक अक्षरांनी लिहिलेली आहेत. ख्रिश्च्यन लोकांना आमच्या समाजांत देवळापुढे हिंदुधर्माची टर उडविण्याचा अधिकार आहे. पण आम्ही त्याचा नुसता प्रतिकार केल्यास मॅजिस्ट्रेटकडून सूचना होतात किंवा शिक्षा होते. पण आम्ही ख्रिश्च्यन समाजांत जाऊन त्या धर्माचा उणेपणा दाखविला तर आमचेवर त्यांचेकडून हल्ला होतो व त्याबद्दल मॅजिस्ट्रेटपुढे तक्रार केल्यास तुम्ही आपल्या समाजांत उपदेश करा. त्यांच्या समाजांत कशाकरितां गेलांत ? त्यांनीं तुम्हाला मारलें तें बरोबरच झालें, असें नेहमीं सांगण्यांत येतें ! पर, राष्ट्राचे हे सुखसोहाळे परराष्ट्र असेपर्यंत असेच भोगावे लागणार !

नारायण महाराजांचा आश्रम स्टेशनपासून सहा मैलांवर आहे. थेट आश्रमापर्यंत सडक नाही. शेवटीं एक मैल शेततऱ्हेन जावे लागते, पण आतां मोटारी स्टेशनपासून थेट दत्त मंदिरापर्यंत जातात. हे अलीकडील काळांतील एक प्रसिद्ध साधु असून त्यांची शिष्यशाखा फार श्रीमंत आहे. कित्येक राजेरजवाड्यांनीं सुद्धां त्यांना गुरु केले आहे. महाराजांनीं त्यांस चमत्कार करून दाखवून त्यांच्या ऐहिक दुःखांचें परिमार्जन केले असल्यामुळे किंवा करीत असल्यामुळे त्यांची त्यांच्यावर विशेष श्रद्धा आहे. याशिवाय अलीकडच्या काळीं साधूवर श्रद्धा बसणें शक्य नाही.

नारायण महाराजांचे बाह्य स्वरूप केवळ राजयोग्याप्रमाणें एखाद्या वैभवशाली श्रीमंताप्रमाणें किंवा राजाप्रमाणें आहे. त्यांना स्त्री व कुटुंबपरिवार मात्र नाही. त्याशिवाय बाकी सर्व सुखसोहाळे त्यांस आवडतात. व यामुळे त्यांचे भक्त त्यांस ते मनोभावानें अर्पण करतात. हे साधू अजून मध्यम वयाचे असून त्या ठिकाणच्या ब्राह्मण ब्राह्मणेतर लोकांसही ते पूज्य आहेत. पुष्कळ भाविक लोक अरिष्ट नाशार्थ किंवा शांत्यर्थ किंवा इष्ट कामना सिद्ध्यर्थ त्यांचे दर्शनास

जातात व श्रीचा आशीर्वाद होईपर्यंत राहून मनारेथ पूर्ण झाल्यावर परत जातात. स्टेशनपासून चार मैल सडक आहे. पुढे तीन मैल शेतांतून रस्ता आहे, सडक नाही. पण ती करण्याचा तयारी चालली आहे. सडक सोडल्यानंतर संस्थानची मंदिरे व इमारती दिसू लागतात. मी सकाळी स्टेशनवरून बेटावर ह्मणजे या साधूंच्या आश्रमास जाण्यास निघालो, तो रस्ता विचारति विचारति दहा वाजतां तेथे पोहोचलो. महाराजांचे दर्शन झाले नाही. ते कोठे भक्तजनांचे आग्रहावरून संचारार्थ गेले होते, सबब त्यांनी स्थापलेल्या दत्त दर्शनार्थ गेलो. पण पाहारे-कन्याने स्नान केल्याशिवाय दर्शन होत नाही ह्मणून सांगितले, ह्मणून स्नान करण्याच्या तजविजीस लागलो. माझ्या रीतोप्रमाणे धूळभेट झाली नाही. परमेश्वरी इच्छा ! प्रथम संस्थानामध्ये बिन्हाडाची व्यवस्था लावली.

येथील व्यवस्था फार उत्तम आहे असे ऐकिले होते, ती पाहण्याकरितांच मुद्दाम मी येथे आलो. वार्का महाराजांचे दर्शन मला मार्गेच झालेले होते. ही साधूची मठी नसून श्रीमंताचा व राजेरजवाड्यांचा राजवाडाच आहे, असे मला वाटले. या संस्थानाकरितां निदान नऊ दहा एकर जमीन तरी अडलेली असेल ! या सर्व जमिनीला तारांचे मजवूत कंपाऊंड आहे. आंत निरनिराळे कामांकरितां निरनिराळ्या पण पक्क्या इमारती आहेत. एक चौसोपी मोठी धर्मशाळा, ज्यांत हजार दोन हजार मंडळींचा समावेश होईल एवढी मोठी आहे. तिचे एका भागांत संस्थानचे ऑफिस आहे. ऑफिसावर देखरेख व कमजास्त संबधाने अखेरचा निकाल देणे खुद्द महाराजांचे हातीं आहे. त्याशिवाय नोकरा-चाकरांवर देखरेख महाराजांचे चुलतभाऊ, पुतणे, वगैरे नातलगांची आहे. सोपे बाहेरच्या बाजूने बंद असून आंतले बाजूने उघडे आहेत. मधल्या चौकांत रात्री एक कंदील लावला ह्मणजे सर्व मौप्यांत धर्मशाळेभर उजेड पडतो. ह्या धर्मशाळेच्या एका भागांत भोजनाची व्यवस्था आहे. आंत मोठमोठी भोजनपात्रे, पाण्याचे हाँद व चुलीकरितां मोठमोठे हाळ किंवा चर खणले आहेत. जेवावयाचेवेळीं ही सर्व दालनें पाने मांडण्याकरितां रिकामी होतात. जागा पुरली नाही तर मधल्या चौकांतही पाने मांडितात. मोठ्या यात्रेच्यावेळीं सुद्धां ब्राह्मण-ब्राह्मणेतारांचे भाग निरनिराळे करतात. वर्णव्यवस्थेचा यथे चांगला बंदोबस्त आहे व तशा जिकडे तिकडे पाह्या मारलेल्या आहेत. व त्यांवर ती कशाकरितां आहे तें लिहून त्याखाली " आज्ञा " असा शब्द लिहिलेला असतो.

यात्रेकरुंनीं प्रथम ऑफिसमध्ये यावें. त्याला जी जागा नेमून देतील तेथे त्यांनीं राहावें. कोणालाही तीन दिवस राहण्याला परवानगी आहे. या-शिवाय कोणी कांहीं उद्देशानें आला असल्यास त्यानें तशी महाराजांची परवा-नगी घेऊन ते सांगतील तितके दिवस खुशाल राहावें. कोणी कांहीं अनुग्रहा-करितां येतात. कोणी विकलांग झालेले, आपले सर्व ऐहिक उपाय करून थक-ल्यावर केवळ ईश्वरी प्रसादाकरितां किंवा सद्गुरु प्रसादाकरितां आलेले असतात. त्यांना श्रीचा प्रसाद मिळेपर्यंत राहण्याची मुभा असते. मी गेलों त्यावेळीं असा एक सुशिक्षित मनुष्य रेल्वेमध्ये दोनशें रुपयांचा नोकर होता. त्याचे डोळ्यास कमी दिसू लागले ह्मणून त्यानें ऐहिक कौषधोपचारांची सुरवात केली, तों त्याचे डोळेच गेले ! सर्व उपाय थकले. मिरजेस डॉक्टराकडे जाऊन पाहिलें. शवटीं डॉक्टरांनीं सांगितलें हे आतां सुधारणार नाहीत. जवळचे पैसे गेले. नोकराही अर्थात गेलीच. तेव्हां एका भक्तानें त्यास येथे येण्यास सांगितलें त्यावरून ते येथे दोन वर्षे सुश्रुषेकरितां व प्रसादाकरितां येऊन राहिले. त्यांनीं आपली व्यवस्था करणेकरितां आपली वायको बरोबर आणली होती. तेथे राहिल्यानें कांहीं गुण आला आहे काय, ह्मणून मी त्यांस विचारिलें, तेव्हां त्यांनीं होय ह्मणून सांगितलें. औषध काय तर कांहीं नाही. पंक्तीला दोन वेळां जेवावें आणि महाराजांचें नामस्मरण करित राहावें. त्यांच्या वाड्यांत भजन, पूजन, पुराण, कथा, कीर्तन होत असतें तेव्हा त्यांत बसून तें ऐकावें !

येथील जेवणाचा बेत अगदीं साधा असतो, ह्मणजे भात, ज्वारीची भाकरी आणि कांहींतरी पातळ आमटी. आमटीमध्ये डाळ, मीठ, तिखट अगदीं बेताचें असतें ती आंबट गोड वगैरे रसवर्ज्य अशी अगदीं पातळ साधी असते. या तीन वस्तू मात्र विपूल असून थोडा कण्यांचा भात प्रसादाकरितां ह्मणून खावा लागतो. ह्या प्रासादिक वस्तूकरितां तांदूळ, जोंधळे, डाळ यांच्या पोत्यांच्या ठिक्याच्या ठिक्या धर्मशाळेत कोठारांत लागलेल्या असतात. लाकडे व त्यांचे ओंडे यांच्या राशी तर पर्वतप्राय आहेत. तसेंच पत्रावळीचे पुडेही पोटमाळ्या-बर खचून भरलेले आढळले. हे पत्रावळीचे पुडे दर सालांत किती लागतात असें मी एका पंचास विचारिलें. तर आगगाडीच्या मालाचे चाळीस टनांचे नऊ डबे लागतात असें ते ह्मणाले ! एवढ्या पत्रावळीं कोठून आणतात, ह्मणून विचारिलें तर ह्या गोव्याहून येतात असें ते ह्मणाले. येथे येणारा कोणताही माल

विकृत घेतला जात नाही ! भक्तजनांकडून त्यांचा पाहिजे तेवढा पुरवठा होत जातो असे ह्मणतात. या पत्रावळीवरून येथील अन्नसंतर्पणाची व यात्रेची कल्पना येईल.

महाराज संस्थानांत असले ह्मणजे त्यांच्या दर्शनास बरीच मंडळी येत असते. चातुर्मास सुरू झाला ह्मणजे महाराज बाहेर कोठे कितीही महत्वाचे किंवा कोणीही भक्ताने आग्रहाने बोलाविले तरी आपले संस्थानची मर्यादा उल्लंघून गांवांतसुद्धा जात नाहीत. ह्यावेळीं बरीच मंडळी दर्शनास व इष्ट कामना सिध्यर्थ येतात. येथे यात्रा व उत्सव असतात, त्यावेळीं हजारों यात्रा जमते. त्यावेळीं बसायलासुद्धा जागा मिळत नाही इतका समुदाय जमतो, त्यावेळची भोजनपात्रे, मोठमोठ्या कढ्या, भात करण्याचे बत्ते वगैरे मोठ्या कणग्याएवढाले आहेत. अन्नाच्या राशींच्या राशी पडलेल्या असतात. त्यावेळीं असा समारंभ सकाळीं नऊपासून रात्रीं नऊ वाजेपर्यंत चाललेला असतो असे ह्मणतात. ह्मणून अशा प्रकारच्या एका समारंभाचे थोडे वर्णन करूं, ह्मणजे त्यावरून इतरांची कल्पना होईल.

हा समारंभ नुकताच ज्येष्ठ शुद्ध १ शके १८५० तारीख २० मे १९२८ रविवार रोजी करण्याचे महाराजांनी ठरविले होते. रूद्र ह्मणणारे कमी मिळत असल्यामुळे हा अतिरूद्राचा अभिषेक एका दिवसांत व एका बैठकीस सहसा होत नाही. परंतु तो एका बैठकीतच करून टाकण्याचा महाराजांचा संकल्प झाल्यामुळे रूद्र ह्मणणारे १३३१ ब्राह्मण जमवावे लागले. याकरितां ऋग्वेदी व आपस्तंभ शास्त्रेचे गृहस्थ व भिक्षुक ब्राह्मणांस केसरी वर्तमानपत्रांत आमंत्रण दिले होते. पण त्यांची विशेष सोय केल्याशिवाय इतके ब्राह्मण केडगांवीं एका बाजूला मिळणे शक्य नाही. तशांत हल्लीं धर्मग्लानी फार झाली आहे, तेव्हां एवढा शिकलेला ब्राह्मणसमुदाय मिळणे दुरापस्तच आहे, असे पुण्यांतील सुशिक्षित व पुढारी मंडळीने आपल्या अनुभवाने महाराजांस सांगितले होते. त्यांना वाटले, आझी जसे डोक्याने चालतो व तसे चालण्याचा उपदेश करितो त्याप्रमाणे सर्व जग फिरत आहे ! पण तो त्यांचा समज चुकीचा ठरला. अगदी १३३१ नाही, तरी १२०० चे वर मंडळी मिळाली. आणि जाहिरात एकदांने आठवडे अगोदर दिली असती तर यापेक्षाही जास्त मंडळी जमण्याचा संभव

होता असे लोक झणाले. हे ब्राह्मण केवळ पुण्यांतील नसून, ठाणे, पुणे आणि कुलाबा जिल्ह्यांतील कांहीं गांवचे आले होते. नारायण महाराजांचे अनायासे दर्शन होईल, आणि हे कृत्य निष्काम असून जाण्यायेण्याची विशेष सोय आहे, असा समारंभ कधी पाहावयाला सहसा मिळणार नाही झणून पुष्कळ मंडळी जमली होती. त्यामुळे महाराजांच्या कृपेने हा समारंभ उत्तम रीतीने पार पडला. मी ही यात्रा पूर्वी केली होती. हा अपूर्व योग आहे असे पाहून त्याकरितां मुद्दाम पुण्यास येऊन या समुदायांत सामिल झालों होतो. त्याची संक्षिप्त हकीकत अशी:—

रुद्र येणारे जे भिक्षुक किंवा गृहस्थ ब्राह्मण या समारंभाला येतील त्यांना पुण्यास पास द्यावयाचे ठरले होते. त्या पासाच्या पाठीमागे या समारंभाचा कार्यक्रम लिहिला असून त्याप्रमाणे मंडळींनी तयारीत असावे अशी सूचना दिली होती. समारंभाच्या आदल्या दिवशी शनिवार तारीख १९ रोजी सर्व मंडळींनी शनिवारवाड्याच्या दिल्ली दरवाज्यापाशी मोटार स्टँडवर संध्याकाळी ७ वाजेपर्यंत आपले सोवळे भांडे व पास घेऊन यावे. पास नेहमी जवळ ठेवावा व विचारतील तेव्हां दाखवावा. पुण्यापासून भांबुर्जा स्टेशनपर्यंत मोटार, भांबुर्जापासून केडगांवपर्यंत रेलवे स्पेशल आणि केडगांवापासून बेटापर्यंत पुन्हां मोटार. त्याचप्रमाणे परत येण्याचीही व्यवस्था केली आहे, असे पासाच्या कार्यक्रमांमध्ये लिहिलेले होते. त्याप्रमाणे पुण्यास मोटार स्टँडवर शनिवारी संध्याकाळी ७ वाजेपर्यंत फारशी मंडळी जमली नाही. पण पुढे १०।१५ मिनिटांतच ते सर्व पटांगण अगदी गच्च भरून गेले ! प्रत्येकाचे खाकेंत सोवळे भांडे असलेले असे लहानापासून थोरापर्यंत सर्व ब्राह्मण जिकडे तिकडे दिसू लागले. चारपांच मोटारी प्रत्येकींत पंधरा वीस माणसे भरून शनिवारवाड्यापासून भांबुर्जाचे स्टेशनपर्यंत ही मंडळी घेऊन एकसारख्या धांवत होत्या. दोन दोन मिनिटांत मोटार येई व लगेच भरून धांवत जाई. असा एकसारखा प्रकार दोन तासपर्यंत सारखा चालला होता. मोटार आली की आंत बसणाऱ्यांची चेंगराचेंगरी होई. यामुळे वृद्ध माणसे व लहान मुले यांना गर्दी सरल्यावर जावे लागले !

अशा रीतीने भांबुर्जा स्टेशनवर सर्व मंडळी गेली तेव्हां १०।१२ मोठ्या बोगी थर्डक्लास डब्यांची स्पेशल गाडी उभी होती. तीत प्रत्येकाचा पास पाहून

मंडळी भरावयाची होती, पण गर्दीमुळे तसा निर्वंध राहिला नाही. शेवटीं सर्वां मंडळी गाडींत बसल्यावर तिकिटें तपासतात त्याप्रमाणें पास तपासले व जे पासशिवाय सांपडले त्यांपैकीं ज्यांना पासाची मंडळी वसून बसण्याजोगी जागा होती त्यांजवळून डबल भाडें घेऊन त्यांना बसूं दिलें. पण पासाचा एकही इसम शिल्लक ठेविला नाही. ज्यांना जागा सांपडली नाही. त्यांना अर्थात खाली उतरावें लागलें. पण आपली व्यवस्था याच मंडळींत व्हावी ह्मणून पुष्कळ प्रेक्षक या समुदायामध्ये मिळाले होते. अशा रीतीनें तपासणी झाल्यावर रेलवेच्या अधिकाऱ्यांनीं गाडी तपासली. त्यांनीं प्रत्येक डब्यात डब्याच्या मानानें मंडळी बसली आहे कीं नाहीं हें पाहिलें नाही. पण एकंदर किती मंडळी आहे एवढेंच मोजून पाहिलें. याचें कारण स्पेशलवाल्यांनीं ठरावापेक्षां गाडींत जास्त मनुष्ये भरून कंपनीचें नुकसान केलें आहे कीं काय ? पण तसें कांहीं नव्हतें. याप्रमाणें सर्वांची तपासणी झाल्यावर गाडी सुटली. पेशवाईंत गाडी झाली असती तर ब्राह्मणाकरितां ती अशीच निराळी सोंवळी झाली असती ! निदान ब्राह्मणाकरितां निराळे डबे तरी केले असते, असें कांहीं लोक ह्मणाले. कोणी ह्मणाले, ही सगळी ब्राह्मणांची स्पेशल भरली आहे, कुलपें ठोकून सगळ्यांना लढाईवर न्या ! असा परोपरीचा विनोद चालला होता. असें होतां होतां स्पेशल केडगांवला रात्री ११।। ला आली. मंडळी उतरल्यावर पुन्हां मोटारींची जा, ये जारीनें सुरू झाली. पंधरा वीस पॅसेंजरची एक एक मोटार अशा आठ मोटारी तयार ठेविल्या होत्या. रात्र अंधारी, रस्ता वाईट व अशा धांगडधिंग्यामुळे त्यांपैकीं एक दोन खिळखिळ्या होऊन बिघडल्या व यामुळे सर्व मंडळी येण्यास सकाळचे आठ वाजले !

मंडळी उत्तर रात्रीं ह्मणजे २।। चे पुढें येऊ लागल्यामुळे त्यांच्या शौचविधीची व स्नानाची तयारी ठेविली होती. शौचविधी मुखमार्जनाकरितां बाहेर सर्व पटांगण मोकळें होतें व एक प्रशस्त हौद भरून ठेविला होता. त्यानंतर मुख्य विहिरीकडे स्नानाची सोय करून ठेविली होती. ज्यांना थंड पाण्याचें स्नान करावयाचें होतें त्यांच्याकरितां एक मनुष्य तयार होता. तो जवळच्या मोठ्या भरलेल्या काहिळींतून लहानसें बकेट भरून येणारे मनुष्याचे अगांवर ओतीत होता व त्याच काहिळींत एक मनुष्य नळानें विहिरीतील पाणी पंपानें खेंचीत होता. ज्याचें स्नान होई तो बाहेर पडे व दुसरी मंडळी येई. ऊन पाण्यानें

स्नान करणारांना एकाच दावणीत बांधलेली १५।२० बकेटे विहिरीच्या फरशां-
सभोवती ठेविली होती व तीं उन्ह पाण्याने भरलेली होती व रिकामी झालेली
पुन्हां भरत होती. अशा रीतीने थंड पाणी व उन्ह पाणी स्नानाकरितां मुबलक
मिळण्याची सोय केली होती. रिकाम्या झालेल्या बकेटांत थंड पाणी ओतणारे
एक दोन असामी होते, त्याच्या योगाने जो तो आपले धोतर धुऊन घेई. अशा
व्यवस्थेमुळे कोणालाही रहाटावर जाऊन पाणी काढण्याचा प्रसंग आला नाही.
स्नान करून शुद्ध झालेल्या मनुष्याला संध्येकरितां स्वच्छ पाणी मिळण्याची
अशीच व्यवस्था केली होती. बकेटे एकाच दावणीत बांधण्याचे कारण तीं हरवूं
नयेत, काम सुरळीत चालवें, सर्वांची सोय बिनचूक व बिनतक्रार व्हावी
हेंच आहे. व त्याप्रमाणे ती झाली.

स्नान करून आलेले ब्राह्मण धर्मशाळेत येऊन आपआपले ब्राह्मकर्म व देव-
तार्चन करीत होते. त्यांचीं धोतरें वाळत घालण्याकरितां धर्मशाळेत जिकडे
तिकडे उंच तारा मारल्या होत्या व कपडे वाळत घालण्याकरितां काठ्या व
स्टुले होती. आपले सामान व कपडे याचे प्रत्येकाने गाठोडे बांधून त्यावर
आपल्या नांवची चिठी बांधून ते नियमित ठिकाणी ठेवावे अशी योजना केली
होती. अशा चिठ्या देण्याकरितां एक मनुष्य नेमला होता व त्या सामानाचे
रक्षण करण्याकरितांही एक स्वतंत्र मनुष्य ठेविला होता. या सर्व आवारांत
ब्राह्मण मंडळी सुखरूपपणे अगदीं जेवून बाहेर जाईपर्यंत कोणालाही येण्याची
सक्त मनाई होती. या व्यवस्थेमुळे कोणाची कपड्यालत्याची किंवा कसलीही
अफरातफर न होतां सर्व व्यवस्था उत्तम झाली.

ब्रह्मकर्म आटोपल्यावर उजाडतांच कांहीं मंडळी त्या संस्थानची व्यवस्था
पाहण्याकरितां निघाली. कांहीं नारायण महाराजांचे दर्शनास निघालीं, कांहीं
दत्ताचे दर्शनास निघाली, पण तीं दोन्ही कपाटे बंद होती. नारायण महाराजांचे
तपःश्रवण चालले होते व देवाची पूर्व पूजा चालली होती. एवढा मोठा ब्राह्मण-
समुदाय निरनिराळ्या रंगाचीं उंची वस्त्रे नेसलेला व शालजोडी वगैरे पांघरलेला,
कांहींनीं भस्माचे पट्टे ओढलेले आहेत, कांहींच्या किंचित शेंड्या तर कांहींच्या
दीर्घ शेंड्या व कांहींनीं तर माथेरान राखलेले ! त्याप्रमाणे कांहीं मुलांना मिशा
आल्या नव्हत्या, कांहींनीं किंचित राखल्या होत्या, कांहींनीं अर्ध्या कापलेल्या

च कांहींनीं साफ कापलेल्या व कांहींनीं तर भरघोस कळे राखले होते. कांहींच्या ढोळ्यास आरशा होत्या. अशा प्रकारचा अलीकडील पद्धतीचा भरघोस समुदाय सुर्योदय झाल्यावर सर्वांच्या दृष्टीस पडला व सर्वांना साश्चर्य कौतुक वाटले !

कांहीं वेळाने नारायण महाराजांचा दरवाजा उघडला व मंडळीनें सद्भावाने त्यांचें दर्शन व वंदन करून कांहीं वेळ त्यांच्या सहवासांत घालविला. नंतर महाराजांसुद्धां सर्व मंडळी दत्त मंदिराकडे निघाली. तेथे देवाच्या सभामंडपापुढें मोठा प्रशस्त मांडव घालून त्यांत जिकडे तिकडे दर्भासनें ठेविलीं होतीं. व दरवाज्यावर एक महामहोपाध्याय उभे होते. एकेक ब्राह्मण त्यांच्या समोर दरवाज्यांतून येत होता. त्याला रुद्र येतो किंवा नाही याची ते परिक्षा करीत होते. हे शास्त्री रुद्रांतील कोणत्यातरी ऋचेचा आरंभ करून किंवा मधूनच आरंभ करून त्या पुढचें त्या ब्राह्मणास ह्यणावयास सांगत. तें जर त्यानें बिनचूक व स्वरशुद्ध झटले तर तो पास झाला व नंतर त्यास त्या रमण्यांतील आसनावर बसण्यास सांगत असत. ज्यांना रुद्र पाठ येत नव्हता ते आह्मी पोथीवरून ह्यणून दाखवितों असें ह्यणत. पण तें तरी स्वरशुद्ध असून त्याला गुरुमुखाचा योग्य संस्कार घडला आहे किंवा नाही ह्यणून पोथी उघडून वाटेल तेथून ह्यणावयास सांगत व त्याचा स्वरशुद्ध उच्चार होत आहे कीं नाही हें पाहात व त्यास बजावित कीं ह्यणतेवेळीं पोथीकडे नीट पाहून ह्यणा, चूक झाली तर त्याचें पातक तुझाला लागेल !

अशा रीतीनें ब्राह्मणत्वाची खरी कसोटी पाहिल्यामुळे हल्लींच्या काळची ब्राह्मणांत घुसलेली कृत्रिम मंडळी त्यांत येऊं शकली नाही. सर्व मंडळी स्वासनीं येऊन बसण्यास नऊ वाजले. या मंडळीपैकीं ज्यांना रुद्र उत्तम वाखाणण्यासारखा येत होता, अशी पांच पन्नास भिक्षुक मंडळी निवडून काढून त्यांपैकीं दोघे दोघे ठिकठिकाणीं उभे केले होते. नंतर मुख्य आचार्यांनीं ब्राह्मणांची प्रार्थना केली कीं, सर्वांनीं सर्व जगाच्या कल्याणाकरितां ही उभी असलेली मंडळी श्रातां रुद्र ह्यणण्यास सुरवात करतील त्यांत आपला सूर मिळवावा. कोणीही ह्यणण्यांत कसूर करूं नये. फार मोठ्यानें किंवा फार लहान्यानें ह्यणूं नये. सर्वांचा एक सूर व्हावा अशी महाराजांची आज्ञा आहे. महाराजही त्या ठिकाणीं देवळांत उभे होते व हें ऐकत होते. त्याप्रमाणें एकसुरानें प्रथम न्यासा-

सुद्धां आरंभ होऊन सुरवात झाली. एक नमक होऊन चमकाचा एक अनुवाक होईपर्यंत उभी राहिलेली मंडळी मोठ्याने ह्मणत. पुढे दुसऱ्या अनुवाकाला ती जाऊन दुसरी येई व पुन्हा सुरवात होई. प्रत्येक मनुष्य पद्धतशीर रीतीने ह्मणत आहे कीं नाही, हें मुख्य शास्त्री चौहोकडे हिंडून लक्षपूर्वक पाहात असत व ह्या सर्वांवर महाराजांची नजर होती. दत्ताच्या पुजाऱ्याचा दत्तावर अभिषेक चालला होता. अशा रीतीने सर्वांची एक एकादणी झाली ह्मणजे जितके ब्राह्मण तेथें जमले होते तितक्या एकादण्या झाल्या हें उघड आहे.

अभिषेक संपूर्ण झाल्यानंतर तिकडे दत्ताची पुढची पूजा सुरू झाली. व इकडे ब्राह्मणांची पूजा सुरू झाली. हा वेदघोष पाहण्याकरितां व ऐकण्याकरितां कोटासभोवती भाविक स्त्री-पुरुषांचा मोठा समाज जमला होता व तो उन्हातान सहन करित अगदीं अखेरपर्यंत तसा होता हें आश्चर्य आहे. त्यांना कंटाळा आला नाही. ही भाविकपणाची कमाल आहे. तेथें या ब्रह्मवंदाचे निरनिराळ्या वेळचे फोटो घेणारे फोटो घेत होते. सिनेमा कंपनीचा चित्रपटही तयार होत होता. अशा रीतीने प्रत्येकास हा प्रसंग केवळ धार्मिक भावनेनें चित्ताकर्षक वाटला. ह्या मंडळींत कोणी धार्मिक भाटे, वाणी, आले होते. त्यांनीं सर्व ब्रह्मवंदास कोणी हार घातले, कोणी उत्तम पेढे, वांटले. नारायण महाराजांनीं स्वतः प्रत्येकाला एक एक प्रसादाचा आंबा दिला. पुष्कळांनीं सर्व ब्राह्मणांस मनोभावानें प्रदक्षिणा घातली व वंदन केलें. अशा रीतीने सर्वांची संभावना झाली ती ११॥ वाजले. पुढें या रमण्यांतून एक एक ब्राह्मण बाहेर सोडीत होते. दारवाजाजवळ नारायण महाराज रुपयांचें मोठें ताट भरून बसले होते. त्या दक्षणेची पूजा तुळशीपत्रानें वगैरे झाली होती. जे जे ब्राह्मण बाहेर जात त्यांस नारायण महाराज एक एक रुपया दक्षणा देत होते.

सर्व मंडळी पुन्हा धर्मशाळेत गेली तीं तेथें भोजनसमारंभाची तयारी होतीच. त्यावेळीं रुद्र ह्मणणारे ब्रह्मणासच बसण्याची परवानगी होती तरी एकावेळीं बारा-शेंवर पान झालें ! बाकीची मंडळी मागून बसली. बेत जिलबीचा केला होता भोजनदक्षणाही महाराजांनीं चार चार आणे दिली. यथासांग भोजन झाल्यावर मंडळी स्टेशनवर नेण्याकरितां पुन्हां मोटारी तयार होत्याच. त्यांनीं मंडळी जसजशी आली तसतशी रात्रीं दहा वाजेपर्यंत स्टेशनावर पोहोचती केली व स्पेशलमध्ये बसून ती सुटण्यास रात्रीं पाऊण वाजला ! ही स्पेशल भांबुड्याला

रात्रीं दोन वाजतां आली. अवेळ झाल्यामुळे मोठारींची वाट न पाहतां जो तो आपआपल्या मार्गाला लागला. तिकडे ब्राह्मणभोजन झाल्यावर रात्रीं आठ वाजेपर्यंत पंक्तीवर पंक्ती चालल्या होत्या. असा हा अपूर्व समारंभ व त्याची व्यवस्था, टापटीप हीं पाहण्यासारखीं होतीं. हा सर्व महाराजांचा प्रसाद आहे व ही त्यांच्या साधुत्वाची साक्ष आहे, असें सर्व लोकांनीं मानलें व ती सर्वांना पटली.

पाश्चात्यांच्या बुद्धिभेदानें आमच्याकडील सुशिक्षितांचा बुद्धिभ्रंश होऊन आतां समाजांत ब्राह्मणांचें कांहीं महत्त्व राहिलें नाहीं, असा समज झाला आहे. याला कारण कांहीं अशीं समाज व कांहीं अशीं ब्राह्मणही आहेत. असें जरी आहे तरी हल्लींच्या साधुवर्गानें देव ब्राह्मणाची योग्यता अद्यापसुद्धां कमी मानली नाहीं.

जरी झाला ब्राह्मण भ्रष्ट । तरी तिहीं लोकीं श्रेष्ठ ॥१॥

या तुकारामाच्या उक्तीप्रमाणें हल्लींचे खरें साधुसुद्धां सद्भावानें त्यांना अद्याप मान देतात व त्या सद्भावार्थें फळ त्यांना मिळतेंही. तुकारामाच्या या उक्तीचा खरा अर्थ त्या त्या काळामध्यें ब्राह्मणांचें श्रेष्ठत्व व सन्मान आजपर्यंत अबाधित राहिला खरा. मात्र भिन्न काळांतील ब्राह्मणांची तुलना करितां कामा नये. तशी ती कोणाही देवादिकांचीसुद्धां जमत नाहीं मग ब्राह्मणांची तरी कशी जमेल ? असो. साधूंच्या आशीर्वादानें जगाचें कल्याण होतें पण तें त्यांचें साधुत्व कायम राहण्यास त्यांना तरी देव ब्राह्मणांची अशी जनीं जनार्दन या सद्भावानें पूजा करावीच लागते. साधू निर्लेप असल्यामुळे जगाकडून त्याला जें द्रव्य मिळतें तें ह्या कार्पाच खर्च करून त्यांना आपलें तेज राखावें लागतें. गंगेत स्नान केल्यानें सर्व जगाचें पाप नाहीसे होतें, पण त्या योगानें गंगा दूषित होते. ती तिची शुद्धी किंवा पवित्रता साधू तींत स्नान करतील तेव्हांच होते, असा व्यवहार, अनुभव व शास्त्रवचनही आहे. तोच नियम साधूंनाही लागू आहे. साधू हे गंगेप्रमाणेंच आहेत. जगाचा पातकाचा पैसा ते आपल्या उपभोगाकरितां लावतील तर त्यांचें साधुत्व नष्ट होण्याला मुळींच वेळ लागणार नाहीं. पण ते जर तो परोपकाराकरितां व धर्माचरणाकरितां लावतील तर त्यांची तेजस्विता कमी न होतां ती उत्तरोत्तर वाढेल. भिक्षुकी, वैद्यकी, सामुद्रिक व ज्योतिषांच्याही अशीच गत आहे. प्रवृत्तीप्रमाणें कांहींतरी त्यांची निवृत्ति नसेल तर ती

कर्म त्यांना बाधक झाल्याशिवाय खचित राहणार नाहीत. प्रत्येक संस्काराची निवृत्ति कशी करावी ह्याबद्दल शास्त्रवचन आहे. त्याप्रमाणे केल्यास घेतलेले दान घेणारास बाधक होत नाही.

परान्नं दशगायित्र्यः श्राद्धे दशगुणं जपेत

गर्भाधाने सहस्रं तु अथुतं प्रेतभोजनम् ॥

नुसर्ते परान्न (संस्काराशिवाय) घेतल्यास नित्यकर्मापेक्षां दहा गायत्री तरी जप केलाच पाहिजे. श्राद्धाचा क्षण घेतल्यास शंभर गायत्री जपाव्या. गर्भाधानाबद्दल एक हजार आणि और्ध्वदेहिकाबद्दल दहा हजार गायत्री जपल्या पाहिजेत. त्याचप्रमाणे सर्व प्रवृत्तींचा विचार केला आहे त्याप्रमाणे केले पाहिजे. दान घेण्याचा अधिकार ब्राह्मणांचाच आहे, इतरांचा नाही. पण त्यांनासुद्धा ते केवळ ब्राह्मण झणून घेतां येत नाही. हल्लीं भिक्षुकीच्या पैशांत यश नाही असें झणतात, याचें कारण हेंच आहे. ते निवृत्तीकरितां दानधर्म किंवा ब्रह्माचरणही करीत नाहीत. उदरनिर्वाहाकरितां किंवा प्रपंचाकरितां जे भिक्षा मागतात त्यांना ह्याप्रमाणे केलेच पाहिजे. परमेश्वराचें नामस्मरण करून केवळ परमार्थाकरितां जे भिक्षा मागतात, त्यांनीं घेतल्या दानाबद्दल त्यांना दोष नसतो. जेवण ओकून न पडतां पचलें तरच अन्नदानाचें पुण्य मिळतें; तसेंच दिलेले दान घेणारास पचलें तरच तें देणारास व घेणारास तारक होतें, नाहीतर दोघांसही मारक होतें याचें कारण हेंच. नारायण महाराजांचें अगदीं असें आहे. त्यांना जें मिळतें तेंच ते त्याला प्रसाद झणून परत करतात. पण परत करतां येण्यासारखें नसलें तर ते त्याचा परोपकाराकरितां असा उपयोग करतात. मात्र तो अगदीं व्यवस्थित असतो. झणजे त्यांना पैसा मिळाला तर तो कशा कामीं खर्च करावयाचा याचा ते विचार करून खर्च करितात. हवा त्याला हवा तसा देऊन टाकीत नाहीत किंवा खर्चही करीत नाहीत. ते त्याचा उपभोग घेतात असे सामान्य लोकांस वाटतें खरें, पण ते स्वतः अंतःकरणानें सर्व सुखोपभोगांपासून अगदीं अलिप्त आहेत. झणूनच त्यांच्या हातून अशीं धार्मिक परोपकाराचीं व अन्नसंतर्पणाचीं कामें होतात. अशीं कामें राजे किंवा असे साधू ह्यांशिवाय कोणालाही करितां येणार नाहीत. राजाला खर्चाची कदर किंवा हिशोब तरी बाळगावा लागतो पण साधूना पैशाची कांहीं परवा वाटत नाही ! हाच त्यांचा

माहिमा आहे. कनक कांतेविषयी किंवा इंद्रिय सुखावरून मन काढल्याशिवाय साधुत्वाचा अनुभव येत नाही.

भृंगार कांता द्वय कातरा. या । केल्या विधीने नर कातराया ॥

जो सांपडेना नर कातरा या । तो योग्य होतो नरका तराया ॥

कनक व कांता ह्या दोन कातरी ब्रह्मदेवाने मनुष्याला कातरण्याकरितां जगामध्ये उत्पन्न केल्या आहेत. जो मनुष्य ह्या कातरीत सांपडत नाही तोच हा भवसिंधु तरण्यास योग्य होतो. यांत आणखी स्तुति, कीर्ति किंवा महत्वाकांक्षा ह्याही आणखी कातरी घातल्या असत्या तर फार बरे होते. कारण कनक कांतेच्या आमिषाने जसा मनुष्य फसतो तसा तो स्तुतीने व महत्वाकांक्षेसही भुलतो किंवा तिच्या नादाने फसतो. संसाराच्या गाढ्याचीं कनक व कांता हीं दोन चाकें आहेत. तीं जर नसतील तर ह्या जगांत व्यवहारच चालणार नाही हें खरें आहे, पण त्यांत अडकूं नये असें. साधु सांगतात. अडकला कीं तो कापला गेलाच इतक्या त्या तीक्ष्ण आहेत. त्यांत अडकावयाचें ह्मणजे त्यांच्या नादीं लागून आपलें कर्तव्यकर्म विसरावयाचें किंवा टाकावयाचें. अथवा अन्यायाने त्या मिळविण्याचा किंवा उपभोगिण्याचा प्रयत्न करावयाचा व त्याकरितां धशीस लागून वाटेल तशीं बेहोषपणाने कृत्ये करावयाचीं हें वर्ज्य करावें. न्यायाने ह्या वस्तू मिळवून त्यांचा उपभोग घेणे हेंच संसाराचें रहस्य आहे. अशीच साधूंची स्पष्टोक्ति आहे. संसार करून जाण्यास किंवा तरून जाण्यास हाच जिना किंवा होडी अवश्य आहे, पण तो जिना किंवा होडी फुटकी नसावी; नाहीतर तीच त्याच्या नाशाला कारणीभूत होतात. गृहस्थ व साधू हे दोघेही या नियमाला अपवाद नाहीत. साधू, संन्याशी किंवा कोणीही स्वार्थ सोडून केवळ परमार्थाकरितां कोणतेही कृत्य करितील तर ते उभयतांना सुखावह व अत्यंत पुण्यकारक आहे. तो प्रसादच आहे, ह्मणूनच परान्न वर्ज्य केलेले सुद्धां या प्रसादाला मुद्दाम आले होते. अशा रीतीने ह्या समारंभाने सर्वास आनंद झाला.

याशिवाय या संस्थानचे कायमचे सेवेकरी आहेत त्यांना राहण्याकरितां कायमच्या खोल्या करून दिल्या आहेत. अशी सेवेकरी मंडळी पन्नास साठ तरी आहेत. यांपैकी शिपाई गडी यांना मात्र पगार आहे. बाकीच्या मंडळींना पगार वगैरे काहीं नाही. त्यांनीं फक्त पंक्तीस दोन वेळां जेवून राहावे. याप्रमाणे मंडळी राहिली आहे. या मंडळींत काहीं मंडळी सहकुटुंबही आलेली आहे. त्यांच्या

मुलांकरितां व गांवांतील लोकांकरितां आवारांत एक लोकलबोर्डानें शाळा दिली आहे. गांव अगदीं लहान आहे. तसेंच या संस्थेकरितां पोष्ट ऑफिसानेंही सोय केली आहे. ह्मणजे हें संस्थान चांगल्या एका गांवाएवढें मोठें आहे. या संस्थानाशिवाय गांवची अशीं पांच सहा झोंपडी आहेत. सेवेकऱ्यांचीं पुढील-प्रमाणें खातीं आहेत. दत्ताचे त्रिकाळ पुजारी, आवाराचें झाडलोट करणारे व नारायण महाराजांचे आश्रमांत रात्रंदिवस नामस्मरण करणारे ब्राह्मण, तसेंच स्वयंपाकाचे आचारी व ऑफीसचें काम करणारी मंडळी वगैरे. यथे स्नानाकरितां एक मोठी ह्मणजे पन्नास फूट व्यासाची चांगली बांधीव विहीर आहे. तिला मुबलक पाणी आहे. त्या विहिरीला लोखंडी राहाट पुष्कळ आहेत शिवाय बागेकरितां माटही चालते. बागेमध्ये केळीं, नारळ, व इतर फळफळावळ, यांचीं झाडे असून, भाजी व फुलझाडांचा भरणा विशेष आहे. फुलझाडे निरनिराळ्या ऋतूंत फुलें उत्पन्न होणारीं अशीं लाविलीं आहेत. या योगानें संस्थानाला भाजीपाला, व पत्रपुष्पांचा तोटा पडत नाही. प्रत्येक राहाटाला दोरीच्या ऐवजीं लोखंडी साखळ्या लाविल्या आहेत. पुरुषांकरितां राहाट निराळे, बायकांकरितां निराळे, शूद्राकरितां निराळे व ब्राह्मणेतराकरितां निराळे अशी त्यांची व्यवस्था आहे. ऊन पाण्याकरितां एक मोठी भट्टी आहे. तींत कृत्रिम तऱ्हेनें तें तापते ह्मणजे आगगाडीच्या बंबांतून पुष्कळ उष्ण नळ्या नेल्यामुळें पाणी हवेतेवढें व फारच जलद तापते, त्याचप्रमाणें याही भट्टीची सोय आहे. इच्छा असेल त्याला उन्ह पाणी मिळते. ही भट्टी चालविण्याकरितां एक स्वतंत्र मनुष्य आहे, तो तें देतो. स्नानाकरितां निरनिराळ्या जागा आहेत. पुरुषांकरितां निराळ्या, बायकांकरितां निरनिराळ्या अशा बंदोबस्ताच्या जागा असून शूद्राकरितांसुद्धां निराळ्या जागा आहेत. स्वयंपाकाकरितां संस्थानचे आचारी पाणके आहेत. शिवाय कांहीं सेवेकरी बायका पुरुषही मदतीला येतात.

याशिवाय नारायण महाराजांचे मठांत नामसप्ताह चातुर्मास रात्रंदिवस चालू असतो. इतर दिवशीं महाराजांचे इच्छेप्रमाणें होत असतो व त्याकरितां ब्राह्मण मंडळी अगदीं निराळी असते. या ब्राह्मणांची जागा नारायण महाराज बसतात तथे आहे. नारायण महाराज झोंपाळ्यावर तथेच एका बाजूस बसतात. हा झोंपाळा बेताचाच लहान असून त्याच्या कड्या पितळेच्या आहेत. त्या नेहमीं इतक्या स्वच्छ असतात कीं, त्या सोन्याच्या आहेत असा भास होतो. ह्या

पूर्ण खिळवल्या नसून सुट्या होण्यासारख्या आहेत. कड्या लहान लहान असल्यामुळे झोंपाळ्याची उंची हवी तितकी कमीजास्त करितां येते. दुसरे बाजूस त्यांची मोठी तसवीर मांडून व भोंवतालीं मोठमोठ्या फुलझाडांच्या कुड्या ठेवून मध्ये दोन ब्राह्मण सोंवळ्यानें बसतात. त्यांचा

श्रीनारायण । जयनारायण । जयजय नारायण । नारायण ॥

असा नामघोष सतत चालला असतो. हा नाममंत्र किंवा असाच दुसरा महाराज सांगतील तो मंत्र आळीपाळीनें दोन ब्राह्मण सावकाश ह्मणत असतात. जवळ एक मोठें थोरलें घड्याळ आहे. प्रत्येक जोडीनें एक एक तास काम करावयाचें असतें. अर्थात् तें अगदीं खड्या व तालसुरांत करावें लागतें. पुढचा तास आला कीं, दुसरी जोडी तयार असते. तिला बोलावणारे निराळे आहेत. कोणी कोणत्या तासाला यावें, कोणी बोलवावे याचें वेळापत्रक देवळांत एका फळीवर लावलें आहे. हें सर्व काम ठरलेल्या पद्धतीनें चाललें आहे कीं नाहीं याचेवर देखरेख करणारा मनुष्य आहे. महाराज असोत वा नसोत हा नामघोष रात्र-दिवस त्या ठिकाणीं अखंड चाललेला असतो. याशिवाय ठिकठिकाणीं प्रत्येक भक्त आपल्यापुढें नारायण महाराजांची लहान मोठी तसवीर ठेऊन त्यांची अशीच नामघोषाची जपमाळ चाललेली असते. महाराज चातुर्मास्यानंतर जे जे भक्तजन बोलावतील त्यांजकडे जातात. लग्नकार्यांत सुद्धां जातात. मात्र त्यांच्या लवाजम्याची जे व्यवस्था ठेवतील त्यांचेकडे जातात. गरीबाकडे जाण्याची सोय नाहीं ! यांचा छात्रवर्ग श्रीमंत, सधन, राज घराण्यांतला आहे, त्यांजकडे हे जातात. यांचा लवाजमा शंकराचार्यांच्या सारखा आहे. नेहमीं हे रेलवेच्या फर्ऱ्हास रिझर्व डब्यांतून प्रवास करतात. छात्रवर्गाकडे त्यांस राजभोग मिळतात व ते आनंदानें त्याचा स्वीकार करतात. घरीं आश्रमांतही त्यांची हांच रीत आहे. हे पाहुणे ह्मणून गेले ह्मणजे त्यांचे स्वागत श्रीमंती थाटाचें होतें. तसेंच त्यांचेकडेही श्रीमंत राजेरजवाडे आले तर त्यांचेही स्वागत महाराजांकडून त्यांच्या वैभवास योग्य असेंच होतें. विश्वामित्र वसिष्ठांच्या आश्रमांत गेला असतां वशिष्ठानें कामधेनूच्या सहाय्यानें त्याचें जसें ससैन्य राजवैभवाचे थाटाचें स्वागत केलें तसेंच येथें त्यांचे होतें. त्या ठिकाणीं कामधेनू होती, येथें महाराजांच्या तपःश्रयेंनें हे होतें ! प्रत्येक श्रीमंतास त्याच्या दर्जाप्रमाणें जागा, बंगले व सेवक वर्ग यांची तरतूद येथें आहे.

खुद्द नारायण महाराजांचे आश्रमाचें काम फारच सुरेख आहे. सर्व आश्रम सुंदर दगडांचा असा दुमजली आहे. जिकडेतिकडे आरासपान खुर्च्या, मेजें, पलंग, गाद्या, गिरद्या, हंड्या, झुबरे, दिवेबत्ती यांची चैन आहे. हा सर्व ऐषआराम दुसऱ्या मजल्यावर आहे. मोठमोठे विलोरी आरसे, हंड्या, झुबरे, यांची तरतूद आहे आंत जिकडे तिकडे लहान मोठी निरनिराळ्या रंग रूपाचीं घड्याळें लाविलीं आहेत. तळ मजल्यावर मागे सांगितलेला नामसप्ताह सुरू असतो व ती जागा पवित्र राखण्यांत येते. नारायण महाराजांचें दर्शन अगदीं लंगोटा लावल्या पासून राजाविलासी श्रीमंती थाटापर्यंत पाहिजे त्या पेहरवांत जसचसा भक्त येईल त्याप्रमाणें होतें. नारायण महाराजांची राहाणी मात्र अगदीं शुचिर्भूत, विरक्त व स्वधर्माप्रमाणें आहे.

सर्व संस्थानावर देखरेख ठेवण्याकरितां त्यांनीं आपली योग्य आप्त मंडळी आणली आहे. रोज ब्राह्मणभोजनाचें उदक हेच सोडतात व दक्षणा देऊन प्रार्थना करतात. भोजन प्रसंगीं बायका पुरुष निरनिराळ्या पंक्तींत पण एकाच ठिकाणीं बसतात. क्वचित त्यांच्या पंक्ती निरनिराळ्या असतात. कदाचित एकच पंगत असली तर तींत बायका पुरुष निरनिराळे बसतात, ह्मणजे थोडे अंतर ठेवून बसतात. भोजनाची वेळ झाली ह्मणजे जेवावयास चला, असें आमंत्रण होतें. भोजनास भाकरी, भात, आमटी मात्र पाहिजे तेवढी व पाहिजे तितके वेळ मिळते. मागाहून भात मिळतो, पण ताक वगैरे गोरस नसतें. फक्त प्रथम थोडी अन्नशुद्धि मिळते. एकंदर वैभवाला हें कदन्न अगदीं विसंगत आहे, पण तेंच बरोबर आहे असें वाटतें. कारण तें जर चांगलें असतें तर पुष्कळ भोजनभाऊ तेंथें जमले असते. हें अन्न येथील राहणाऱ्या मंडळींतही कोणास आवडत नाहीं. सबब जो तो आपआपल्या परी कोणी चटणी, भाजी निराळी करून आणितो. येथें आमटीकरिवां द्रोण मिळत नाहींत, ह्मणून पुष्कळ लोक आमटीकरितां वाटी बरोबर आणितात व बरोबर घेऊन जातात. आमटी वाढायला पाहिजे तितके वेळां येते, पण भाकरीचा तुकडा बुडवून खातां येत नाहीं. भाताप्रमाणें ती कुसकरून त्यावर आमटी घालून कालवून खावी लागते. सर्वांचें भोजन होईपर्यंत कोणीही उठतां कामा नये. सर्वांचें भोजन झाल्यावर

सदा सर्वदा योग तूझा घडाव ॥

तुझे कारणीं देह माझा पडावा ॥

उपेक्षूं नको गूणवंता अनंता ॥

श्रीनारायणा मागणें हेंचि आतां ॥१॥

हा रामदासी श्लोक शेवटचा चरण वृत्ताला जमत नाही तरी तसाच ओढून ताणून झणून सर्व मंडळी उठते. या श्लोकास आरंभ यजमानाकडून होतो व मग सर्व मंडळी त्यांत सूर मिळवून त्याचा शेवट करतात. नारायण महाराजांची जेवणाची व्यवस्था निराळी आहे. तरी तेसुद्धां हा कण्यांचा भात, आमटी व भाकरी यांचा प्रसाद घेतात. दत्तालाही याचाच नैवेद्य जातो. हें जेवण ज्याचे पचनीं पडेल त्याचेकडे रोग हुंकून कसा पाहील ? अर्थात अशा रीतीने राहिल्यानें सर्व रोग नाहीसे होऊन तो निरोगी होतो, हेंच खरें. पण हें सर्व महाराजांचे कृपेनें होत आहे, असें झणतात. आणि तें खरेंही आहे. कारण कोणी असें सांगितलें असतें तर तें रुचलें नसतें !

या संस्थानांतील इमारती सर्व नव्या अगदीं इंजनीअरिंग पुंनप्रमाणें शाश्वत टिकतील अशा चुनेगची दगडी आहेत. मागें धर्मशाळेचें वर्णन केलें आहेच. श्रीदत्तमंदिराचें काम चुनेगची दगडी असून पूर्वपरंपरेला अनुसरून त्यावर व आंत छतावर रंगीत सुंदर देवादिकांची व दश अवतार यांची चित्रे चुन्याचीच रंगीत केली आहेत. श्रीदत्तात्रेयाची मूर्ति लहान पण फारच सुबक असून ती उंच स्थानीं आहे. गाभाऱ्यांत पुजाऱ्याशिवाय कोणासही जाण्यास परवानगी नाही. सभा मंडपाच्या थोड्या भागांत एक लाकडी कठडा केला आहे. सर्वांनीं दर्शन घेणें तें. कठड्यापासून घ्यावें पण तेंही स्नानसंध्या करून शुचिभूत होऊन घ्यावें लागतें. देवळाभोवतीं बरेंच आवार आहे. देवळाभोवतीं थोडी फरसबंदी आहे व त्याभोवतीं मोठें आवार आहे व त्यांत आंब्यांचीं कलमें औदुंबर वगैरे सुबक झाडे आहेत. सर्व आवाराभोवतीं मोठा उंच कोट आहे. आवारांत एका ठिकाणीं औदुंबराचा एक लहानसा वृक्ष आहे व त्याखालीं पादुका आहेत. ज्याला देवाची प्रत्यक्ष पूजा करण्याची इच्छा असेल त्यानें त्या पादुकांची यथासांग पूजा करून औदुंबरासुद्धां त्याला प्रदक्षणा घालाव्या. प्रदक्षणेला फरशी केली आहे. देवळाच्या आवारांत स्नान केल्याशिवाय कोणीच जावयाचें नाही, हें मागें सांगितलें आहेच. पण अशा शुद्ध स्थितीत गेल्यावरसुद्धां कोठें थुंकावयाचें किंवा नाक शिकरावयाचेंही नाही ! मग लघवीची गोष्ट कशाळा ! इतकी ही जागा स्वच्छ व पवित्र राखलेली आहे. देवाला सकाळ संध्या-

क्लाळ गुलाब, चमेली, मोगरा, तुळशी वगैरे ऋतुमानाप्रमाणे फुलणाऱ्या फुलांच्या माळा, दागदागिने व कपडालता चढवतात, ह्यून त्याचें केव्हांही दर्शन रम्यच असतें. व जिकडे तिकडे घमघमाट सुटतो. सभामंडपांत एक मोठें घड्याळ असून त्याच्या तासाप्रमाणे बाहेर चौकीदार ठोके मारतात. घड्याळें जिकडे तिकडे आहेत, तोटा मुळीच नाही.

या पुढची प्रेक्षणीय इमारत ह्यणजे नारायण महाराजांची. हिचें थोडें वर्णन मागें आलें आहेच. ही इमारत फारच प्रेक्षणीय आहे. निदान आजपर्यंत कोणत्याही साधूला अशी मिळाली नसेल. ही इमारत फार मोठी नाही पण दुमजली असून तिचीं दारें, कड्याकोयंडे, सुंदर पितळी-अगदीं चालू सुधारलेल्या पद्धतीचीं अगदीं चक्र आहेत. जिकडे तिकडे आरासपान (दगडी संगमरवरी निरनिराळ्या रंगाचें) केलें आहे. हंड्या, झुंबरें, लाविलेलीं असून काचेच्या तावदानाच्या निरनिराळ्या रंगाचे मोठमोठे तुकडे बसवून सुंदर नक्षीच्या खिडक्या केल्या आहेत. सभोंवारं देवादिकांच्या तसबिरी असून रामराज्याभिषेक, रामाचा लग्नसोहळा व सारंभ वगैरे धार्मिक प्रसंगाच्या भव्य तसबिरी व चित्रें आहेत. खुद्द नारायण महाराज जेथें बसतात तेथें वर निवृत्ति, ज्ञानदेव, सोपान व मुक्ताबाई हीं भिंतीवर बसून त्यांची व चांगदेवाची भेट झाल्याचें चित्र भिंतीवर काढलें आहे, तें फारच प्रेक्षणीय आहे. त्या चित्रावरून त्यांचे मनोधर्म चांगले दृष्टोत्तरीस येतात. ज्ञानेश्वर महाराजांचा सात्विक, शांत व गंभीर चेहेरा व इतरांचे सत्त्वरज गुणधर्माप्रमाणे कमजास्त उच्छ्रंखळ झालेले चेहेरे व वैराग्यपरवृत्ति काढणाराची तारीफ करण्यासारखी आहे. आंतले सामानही इमारतीप्रमाणे व महाराजांच्या योग्यतेप्रमाणे सुरेख आहे. वरच्या मजल्यावर निरनिराळ्या प्रकारच्या खुर्च्या, टेबलें, मोठमोठे आरसे, निरनिराळ्या प्रकारचे दिवे, गादीनें मढाविलेलीं निरनिराळ्या प्रकारची कोचें असून आंत सुंदर भांडी व सर्व सामान अगदीं स्वच्छ व नीटनेटके आहे. खालच्या मजल्यावर देवपूजेचें व धार्मिक विधीचें सामान आहे. प्रेक्षकांना किंवा भक्तांना दर्शन घेण्याकरितां किंवा बसण्यास चांगली जागा आहे. जिकडेतिकडे बिल्लोरी आरसे व घड्याळें आहेत. मागले बाजूस नारायण महाराजांच्या स्वयंपाकाची व्यवस्था असून एके भागांत एका खोलींत महाराजांना निजण्याची जागा केली आहे. निजण्याकरितां पलंग, गाद्या, गिरद्या, आरसे, दिवे, खुर्च्या, टेबलें, घड्याळें संगत-

वार मांडलेली आहेत. स्वयंपाकं घराचे जवळ स्वतंत्र विहीर व तीवर दोन तीन राहाट आहेत. विहिरीच्या सभोवार बोकलावर सुंदर फुलझाडांच्या कुंड्या आहेत. त्या फुलांचे परोपरीचे सुवास खिडकी उघडी टाकली ह्मणजे निजण्याच्या खोलीमध्ये येत असतात ! खरोखर ही इमारत साधूला शोभण्यासारखी नसून राजाला शोभण्यासारखी आहे. साधूला न शोभण्यासारखी ह्मटले आहे याचे कारण साधू इहलोकच्या वैभवाची परवा करीत नाहीत, इतकेच नव्हे तर ते मिळाले असता त्याचा त्याग करतात. पण तसे ह्या नारायण महाराजांचे नाही. हे नेहमीं आतून तापसवृत्तीने राहून स्त्रीसुखाशिवाय इहलोकच्या सर्व सुखांत निमग्न असतात. हीच त्यांची तपश्चर्या आहे. या घरांत नारायण महाराजांशिवाय दुसरे दैवत नाही. नारायण महाराज नसतां माडीवर जाण्यास कोणासही परवानगी नाही. या बंगल्याशिवाय दुसऱ्या लहान लहान इमारतीः येणाऱ्या जाणाऱ्या राजे लोकांच्या व श्रीमंतांच्या स्वागतार्थ ज्यांनीं त्यांनीं आपल्या खर्चाने व आवडीने बांधिल्या आहेत. तरी त्यांची योग्यता यापेक्षा पुष्कळच कमी आहे. बाकी त्या श्रीमंतांच्या झोपड्याच आहेत !

आतां नारायण महाराजांसंबंधाने लौकिक रीतीने चार शब्द लिहून ही यात्रा पुरी करूं. वस्तुतः साधूंची चरित्रे अगम्य असतात व त्यांच्या दृश्यावरून त्यांची चरित्रे ठरवावीं लागतात. तसाच हा प्रयत्न आहे. नारायण महाराज मूळचे बागलकोट तालुक्यातील शिंदगी गांवचे. लहानपणीं आईबाप निवर्तल्यावर असहाय स्थितींत ते पुष्कळ गांवे हिंडले. अखेर पुणे जिल्ह्यापैकीं बोपगांवास ते आले असतां त्र्यंबकराव कुळकर्णी नामक एका तपस्वी नवरा बायकोला (जोड्याला) ते एका औदुंबराच्या झाडाखाली ह्याच बेटांत सांपडले. तीं उभयतां पुत्राकरितां आषक झालीं होती, तेव्हां त्यांनीं यांचेच पुत्राप्रमाणें पालनपोषण केलें व महाराजांनींही त्यांना वडील व मातोश्रीप्रमाणें मानलें. महाराजांना आईबाप नसून सख्खें असें कोणीही नव्हतें, ह्मणून अनाथाप्रमाणें हें पोरकें पोर औदुंबराखालीं तपःश्चर्या करीत बसलें होतें. एखाद्याला विद्येचे स्वयंभू किंवा जन्मांतरांचे ज्ञान असतें व पुढें शिकण्याचें निमित्त मात्र होतें. त्याप्रमाणें त्यांना तपःश्चर्येचें स्वाभाविक ज्ञान असून ते या परिस्थितीनें धुवाप्रमाणें उदयास आले असें वाटतें. हे महाराज त्या जोडप्याला ज्यावेळीं सांपडले, त्यावेळीं त्यांचे वय चार पांच वर्षांचे होतें. त्या जोडप्याला कांहीं साक्षात्कार

झाल्यावरून त्यांना हा मुलगा मिळाला, पुढे या महाराजांचे तप संपूर्ण होऊन त्यांना कांहीं सिद्धीही प्राप्त झाल्या होत्या. हे पूर्वी ह्या बेटांतच नदीचे कांठी औदुबराचे झाडाखाली असत. यांचेजवळ गुराखी लोक बोलत बसत असत त्यावेळीं हे कधीं कधीं आपला प्रसाद झणून मुलांना दगडाचे चार खडे देत. ते खडे हातांत घेतल्यावर खडीसाखरेचे होत ! अशा रीतीने सिद्धिद्वारा हे पुढे लौकिकांत येऊं लागले. यांच्या मानलेल्या घरीं हे आईजवळ दळणास बसले असतां यांच्या दळण्याच्या योगाने पीठ वाजवीपेक्षां जास्त होत असे ! फार काय, जात्यांत धान्य न घालतां नुसतें दळूं लागलें तरी खालीं पीठ पडे ! ! बायकांच्या कहाण्यांत सांगितल्याप्रमाणें यांच्याकडे अशा प्रकारें धनधान्याची समृद्धि होत असे. त्याच्या जोरावर हे आल्यागेऱ्याला जेऊं घालूं लागले. यांच्या तपःश्रयेंनें कांहीं नियमीत मंडळीचा केलेला स्वयंपाक कितीही जास्त मंडळी आली तरी त्यांना पुरेसा होई ! ! ! एकदां समाराधनेमध्ये तूप सरलें असतां, महाराजांच्या सांगण्यावरून पाण्याच्या डब्यांतील पाणी वाढलें तर तें-सुद्धां तूप झाऱें ! त्यांच्या हल्लींच्या आश्रमांतील विहिरीस, ती बांधिली तेव्हां फारसें पाणी नव्हते, पण पुढे याच्या प्रसादानें तिला विपुल पाणी झालें. शिवाय आधुनिक कालांतील लोकांस थक करून टाकणारी गोष्ट झणजे, महाराज मद्रास मेलमध्ये फर्स्टक्लासांतून जात असतां केडगांवला मद्रासमेल थांबावयाची नसतां ती स्टेशन आल्याबरोबर थांबली ! तेव्हां गाडानें गाडी कां थांबली झणून इंजिनड्रायव्हरला विचारलें तर तो झणाला, कां थांबली हें मला पण समजत नाही ! ! इंजिन विघडलें असें वाटतें. शेवटीं महाराज उतरल्यावर गाडी पुन्हा सहज चालूं लागली. तेव्हां सर्वांना महदाश्चर्य वाटलें ! ! ! पुढे ही गोष्ट कंपनीचे वरिष्ठ अधिकाऱ्यांस समजल्यावर महाराज गाडींत असल्यास केडगांवास कोण-तीही गाडी थांबवीत जावी, असा कंपनीनें ठराव केला. ही गोष्ट त्यावेळीं धोंड स्टेशनवर जे टिकिट कलेक्टर (मोरो अनंत ब्रह्मे) होते त्यांच्या सांगण्यावरून मुद्दाम लिहिली आहे. ज्ञानेश्वर महाराजांनीं चांगदेव भेटीस आले असतां आत्मसाक्षात्कारानें भित चालविली त्या गोष्टींत व ह्या गोष्टींत तत्वदृष्टीनें काय फरक ? कांहीं नाही. दोघांनीं जड सृष्टीवरच अधिकार चालविले आहेत. अशा चमत्कारामुळे त्यांचा लौकिक वाढला. व त्यांचेभोंवतीं भाविकांची गर्दी जमूं लागली. व ज्याच्या त्याच्या भावनेप्रमाणें त्यांचें फळही त्यांस येऊं लागलें.

त्यांच्या दर्शनास जे लोक येतात व त्यांचे पुढे जे ठेवतात तेच ते त्याला प्रसाद ह्मणून परत करतात. कोणी नारळ, फळे, कोणी दिडकी, चवली, रुपया, साव्हरिन् दिला तर तोही परत होतो. कोणी हें नाणें आपल्याजवळ ठेवावें असा आग्रह केला तरी तो परत होतो. हे जेथें जातात तेथें लोक त्यांचें भजन करतात. भजन झाल्यावर हे आपल्या करंगळींतून किंवा माळेंतून गंगा काढतात किंवा असा कांहीं चमत्कार करतात. कांहीं संसारी लोक आपल्यावरच्या संकटाच्या निवारणार्थ त्यांना प्रश्न विचारितात. त्यांच्या प्रतिकारार्थ हे उपाय सुचवितात. हे उपाय केवळ धार्मिक असतात. ह्मणजे औदुंबराला प्रदक्षिणा घाला, त्राम्हण जेवूं घाला, तुळशीला प्रदक्षिणा घाला, गुरुचरित्राचें पारायण करा, वगैरे ज्याला च्याला ते स्वतः करतां येण्यासारखे असतात असेच ते सांगतात. सद्भावनेनें कोणाला त्यानें गुण येतो. अंजनी नांवाच्या मुंबईच्या एका वारंगनेचा आवाज एकाएकीं बसला. अर्थात ती निरुपयोगी झाली. परंतु नारायण महाराजांचे प्रसादानें तिचा तो आवाज पूर्वस्थितीवर आला, ह्मणून तिची बुद्धि याचे ठिकाणीं स्थिर झाली. तिनें आपलें घर नारायणमहाराजांच्या मार्गे जवळच बांधलें आहे. असे पुष्कळांना गुण येत आले व येत आहेत. तसेंच ऐहिक उपाय करून थकल्यावर रोगी येथें येऊन राहतात किंवा आपत्ति टाळण्याकरितां प्रयत्न करून थकल्यावर यांच्या प्रसादकरितां लहान थोर मंडळी येथें येते व बहुधा कृतकार्य होऊन परत जाते. यांपैकीं कांहीं मंडळांना तुझी येथें सेवा करीत राहा, असेही ते सांगतात. तो त्याप्रमाणें राहिल्यास कृतकार्य होऊनही जातो. हे महाराज कोणाजवळ कांहीं मागत नाहींत पण कोणी कृतकार्य होऊन देऊंच लागला तर परोपकार बुद्धीनें ते त्याचा संग्रह करतात व मार्गे सांगिल्याप्रमाणें त्याचा विनियोग करितात. काहीं असले तरी इहलोकींच्या कनककांतेविषयीं हे निरपेक्ष असून परोपकारार्थ देह झिजविणारे आहेत. यांच्या हातून जितकें अन्नसंतर्पण व नामसंकीर्तन झालें आहे व होत आहे इतकें आजपर्यंत कोणत्याही साधूच्या हातून झालें नाहीं व पुढेंही होणें कठीण दिसते. कारण दानधर्माकडे लोकांचे लक्ष यापुढें कमीच होईल. हें त्यांच्या अंगीं असामान्य पुण्य आहे. ह्यानींच हें संस्थान स्थापन केलें आहे. अर्थात हें जिवंत आहे. ह्मणजे ह्यांची देखरेख प्रत्यक्ष असल्यामुळे त्याची व्यवस्था अगदीं रेखल्याप्रमाणें आहे. ही महाराजांच्या चातुर्याची साक्ष आहे ही व्यवस्था

स्यांच्या गैरहजेरीतसुद्धां पाहावयास मिळते. आणखी काय पाहिजे ! मेलेल्या संस्थानचे लोक अनुत्साही, भाड्याचे व केवळ आपमतलबी असतात. तसा प्रकार अजून येथे नाही. जिवंत व मेलेलें संस्थान ह्यांमधला हा फरक येथे स्वच्छपणे पाहणेस मिळतो. तो एकवार यात्रेकरुंनीं जरूर पाहून जावा, अशी शिफारस आहे. या संस्थानांत वस्तूची देवघेव प्रत्यक्ष पैशाने होत नाही, यामुळे चोराचिल्ल्यांचा उपद्रव नाही.

नारायण महाराजांचें स्वरूप शामवर्ण व राहणी गृहस्थाश्रम पद्धतीची असून आज ते (१९२८) मध्यम ह्यगजे सुमारे ४० वर्षे वयाचे आहेत. शरीरयष्टी व नजर तेजस्वी आहे.

यानंतर मी दौडवरून बोरीब्वेल स्टेशनवर उतरून

सिद्धटेक

येथे येण्यास निघालों. स्टेशनवर रात्रीं आलों होतो. स्टेशनवर तपास करतां येथून सिद्धटेकला जाण्याला गाड्या मिळतात पण भाडें फार घेतात, येथून सिद्धटेक तीन कोस आहे, गाडीभाडें रुपाया दीड रुपाया घेतील, उद्यां पहाटे तपास करा, असें स्टेशन मास्तरांनीं सांगितलें. त्याप्रमाणें पहाटे उठून मी जवळच्या गांवीं तपास करून पाहिला. लोक भाडें जास्त सांगू लागले पण एके ठिकाणीं जाण्यायेण्याची गाडी दीड रुपायांस मिळाली. पहाटे निघालों तो दहा वाजतां सिद्धटेकला पोहोचलों. हें भिमेच्या कांठीं आहे. गांवाजवळ नदीचे पात्र फारच विस्तृत आहे. पण त्यांत नांवाला पाणी वाहात होतें.

प्रथम मी श्रीसिद्धिविनायकाचे दर्शनास गेलों. देऊळ दगडी उत्तम बांधले आहे. दर्शनानंतर उपाध्येबुवांचा तपास केला. ते बाहेर शेतावर गेले होते, ते कांहीं वेळाने आले. त्यांना एकादग्गी व देवत्राह्मण करण्याची व्यवस्था सांगितली ती त्यांनीं कबूल केली. हें सिद्धिविनायकाचें स्थान आहे. सिद्धी कोणास नको ? सर्वास पाहिजे, ह्यगून बहुतेक महाराष्ट्रीय संस्थानिकांचे पूजा नैवेद्य व नंदादीपं येथे असतात. ह्या नैवेद्यानें पुजाऱ्यांचे व त्यांच्या घरच्या मंडळींचे सकाळ संव्याकाळ पोट भरते. घरांत जेवण क्वचितच होतें. माझे देवत्राह्मणाकरितां आजच त्यांचे घरो अन्न शिजावयाचें होतें. या गृहस्थाचे घरो वृद्ध आई, बायकां, दोन मुलें असून इतक्यांचे दोन वेळचे पोटाळा मिळतें. चार पांच नैवेद्यानेंच इतके काम होतें इतके सक्रम नैवेद्य येथे असतात. त्याकरितां त्या संस्थानिकांनीं येथे आह्मणें, कारकून व आंचारी ठेविले आहेत. माझी पूजा, नैवेद्य यथासांग झाल्या-

वर त्यांच्या नैवेद्यापैकी मला त्यांनी कांहीं पदार्थ वाढले, तेही उत्तम लागले. कांहीं लोकांनी पुजाऱ्याबरोबरच नैवेद्याचा उक्ता ठराव केला आहे. नैवेद्य नुसते वरणभाताचे नसून रोज मोदक, पोळी, लाडू, यांचेही कांहीं असतात.

गणपतीचे पोट मोठे पाहिजे, पण ह्या गणपतीचे अतिशय लहान आहे. डोकें मात्र त्या मानानें मोठें आहे. कार्यसिद्धीला मोठ्या पोटापेक्षां मोठ्या डोक्याची-पोक्त विचाराचीच-आवश्यकता असते. डोकें वाजवीपेक्षां मोठें करितां येत नाही; सबब याचें पोटच लहान केलें आहे असें दिसते.

सिद्धटेकची पौराणिक कथा अशी आहे—विष्णू निद्रिस्त असतां त्याच्या दोन्हीं कानांतील मळापासून मधु आणि कैटभ या नांवाचे दैत्य प्रगट होऊन सर्वत्र पीडा करूं लागले. विष्णू जागा झाल्यावर त्यांच्याशीं पांच हजार वर्षे लढला. तरी ते मेले नाहींत, तेव्हां विष्णूंनीं श्रीशंकराला गायनानें तृप्त केलें. व मधु कैटभाच्या नाशाचा उपाय विचारिला. शंकर ह्मणाले, तूं विनायकाची पूजा केल्याशिवाय युद्धाला प्रवृत्त झालास ह्मणून तुला जय मिळाला नाहीं. आतां तूं ॐ या एकाक्षरी मंत्रानें विनायकाची आराधना कर. याप्रमाणें शंभर वर्षे झाल्यावर विनायक प्रसन्न होऊन उभा राहिला व पाहिजे तो वर माग असें ह्मणाला. विष्णू, मधु कैटभ राक्षस मारण्याचें सामर्थ्य दे असें ह्मणाला. विनायक तथास्तु ह्मणून अंतर्धान पावले. आपणाला सिद्धि झाली ह्मणून या ठिकाणीं विष्णूनें विनायकाची स्थापना केली, व त्यालाच सिद्धिक्षेत्र ह्मणूं लागले. नंतर विष्णूनें मधु कैटभाशीं पुन्हां मल्ल युद्ध आरंभिलें. परंतु बराच काळपर्यंत मधु कैटभांचा पराभव झाला नाहीं. तेव्हां विष्णूनें विनायकाचें स्मरण केलें. तेव्हां त्याला युक्ति सुचली आणि तो मधु कैटभांना ह्मणाला, तुमचें सामर्थ्य पाहून मी तृप्त झालों आहे, तर वर मागा. ते ह्मणाले, आम्ही तुझ्यापेक्षां जास्त पराक्रमी आहों. तुलाच हवा असेल तर आमचेपार्शीं माग. विष्णू ह्मणाला ठीक आहे. तुम्ही माझ्या हातून मरावें असा मला वर द्या. अशा रीतीनें गणपतीच्या वरप्रसादानें फसून चुकून ठीक आहे असें ह्मणाले. मग विचारांत पडले. पण मग उपयोग काय ? मग ते ह्मणाले, सर्व सोडूं पण सत्य सोडणार नाहीं. यासाठीं तुला कबूल केल्याप्रमाणें वर दिला. आम्ही तुझ्या हातून मरण्यास तयार आहों. तुझ्या हातून मेल्यानें आमचें कल्याण होईल. असें बालितांच जिकडे तिकडे पाणी दिसले. तेव्हां त्यांनीं विनति केली कीं,

ज्या ठिकाणी पाणी नसेल त्या ठिकाणी आह्लांस नेऊन मार. यावरून विष्णूने त्यांची शिरे तेथे असलेल्या उंचवट्याच्या टेकडीवर तोडली. तेथेच हे देऊळ बांधले आहे.

हे क्षेत्र भीमेच्या कांठी आहे. ह्या ठिकाणी नदीचे पात्र रुंद आहे. पाणी बारमहा थोडेसे असते. नदीला हरिपंत फडके यांनी लहानसा घाट बांधिला आहे. देऊळ अहिल्याबाईने बांधिले आहे. सभामंडप गोपाळराव मैराळ यांनी बांधिला. पेशव्यांनी नंदादीप दिला. हरिपंत फडक्यांनी चौघडा दिला. हरिपंताची शिवंदी व जरिपटक्याचे निशाण, येथूनच मोहिबीवर निघे. येथे विष्णूने तप केले, विनायक प्रगट झाले व विष्णूने यज्ञ केला ही सगळी ठिकाणे श्रद्धालूने अवश्य पहावी.

या यात्रेनंतर मी पुण्याहून

चिंचवड

येथे आलो. गांव स्टेशनपासून दीड मैलावर आहे. गांवात मोरया गोसावी हे २५० वर्षांपूर्वी होऊन गेले, यांची समाधी आहे. त्यांचे आराध्य दैवत मोरया हे होते. मोरया गोसाव्यांनी जिवंत समाधी घेतली. हे मोरगांवीं जन्मले होते व त्यांनी येथे येऊन तपःश्रया केली. हे दर चतुर्थीला मोरगांवीं चालत जात असत. पुढे हे वयोवृद्ध झाल्यावर यांचा भाव पाहून गणपतीचा साक्षात्कार होऊन त्यांनी, यापुढे माझ्या दर्शनास तुम्ही येऊ नये. मीच तुमच्या भक्तीकरितां येतो असे सांगून ते जवळच्या पवना नदीत स्नान करीत असतां मोरयाचे नामस्मरण करून त्यांनी बुडी मारली, तो त्यांच्या हातांमध्ये सुमारे एक वितीची एक गणपतीची मूर्ति आली. हीच त्यांची प्रासादिक मूर्ति होय. ही आपल्या वाड्यांत ठेवून तिच्या पूजा अर्चेमध्ये ते निमग्न असत. त्यांच्या भक्तीने गणपती प्रसन्न झाले. पण यांच्यापुढे यांचा वंश नाही. कारण त्यांनी अद्याप लग्नच केले नाही. हे गणपतीला न आवडून ते त्यांच्या स्वप्नांत गेले व त्यांना साक्षात्कार होऊन निरुपायाने त्यांनी आपल्या वयाच्या अठ्याण्णाव्या वर्षी लग्न केले ! त्याकाळच्या प्रमाणे अर्थात त्यांना मोठ्यांत मोठी अशी दहा वर्षांची बायको मिळाली असावी. तरीसुद्धां गणपतीच्या प्रसादाने त्यांचा वंशविस्तार मोठा झाला. ते सवाशेच्या वर वर्षे जगले असे ह्मणतात. आपल्या तपःसामर्थ्याने ते अखेरपर्यंत तरुणच राहिले. यांनी मुसलमान बादशहासुद्धां ईश्वरी

साक्षात्कार करून दाखविले होते. समाधीच्या सनावरून औरंगजेब बादशहा असावा, विजापूरचा बादशहा असावा असे वाटते. ह्या बादशहांनी त्यांना मोठे उत्पन्न करून दिले होते, परंतु त्यांनी ते नाकारले. पुढे त्यांच्या नातवांनी ते अति आग्रहावरून घेतले. ते साठ हजार रुपयांचे आहे. याबद्दल गांव तोडून दिले आहेत. हे उत्पन्न मोगल, मराठे व इंग्रज या तीन सरकारांकडून अद्याप अव्याहत चालू आहे. यापैकी निम्मे उत्पन्न त्यांच्या वंशजास मिळते. व निम्मे देवस्थानाकडे खर्च करावे, असा शाहू महाराजांनी निकाल करून दिला होता. त्यास अनुसरून ह्या संस्थानचा कज्जा हायकोर्टात चालला असता हायकोर्टानेही तसाच निकाल दिला आहे. हल्ली गांवचे धारे व उत्पन्नही नवीन जमावंदीप्रमाणे वाढून हे संस्थान एक लाखाचे झाले आहे. त्याच्या निम्मेपैकी तीस हजारच देवकार्याच्या उत्साहाकरिता खर्च करावे व बाकी राहिल ते आपत् प्रसंगाकरिता रक्षण करावे, अशी व्यवस्था केल्यामुळे सर्व पैशांचा खर्च न होता देवळाची डागडुर्जा व देवस्थानाच्या सामानसुमानाची चांगली व्यवस्था राखता येते व नवेही घेता येते. या संस्थानांतूनच थेऊर, ओझर, लेण्याद्री, मोरगांव, रांजणगांव या गांवच्या अष्टविनायकाची व्यवस्था होते.

यांच्या वंशजांना देव असे ह्मणतात. हल्ली ही हक्कदार मंडळी दोनशांच्यावर झाली आहे व वाडाही भव्य मजबूत बांधला असून तो हंड्याझुंबरे व तसबिरी ह्यांनी उत्तम श्रृंगारला आहे व त्यांत मार्गे सांगितलेली प्रासादिक गणपतीची स्थापना केली आहे. सर्व संस्थानची देखरेख पंचामार्फत होते. त्यांत देव मंडळीपैकी एक पंच असतो. देव मंडळीमध्ये भांडण झाल्यामुळे ही व्यवस्था आता सरकारमार्फत होते. येथून भाद्रपद शुद्ध चतुर्थीला पालखी मोरगांवास जाते व घोड्यावर माघ शुद्ध चतुर्थीला जाते. मार्गशीर्ष शुद्ध चतुर्थीपासून षष्ठीपर्यंत चिंचवडास मोरया गोसाव्यांच्या समाधीचा मोठा उत्सव होतो. उत्सवांत कथा कीर्तन, पुराण व शास्त्री, वैदिक, भिक्षुक, वगैरे यांच्या हजेऱ्या होतात. उत्साह दोन्ही ठिकाणी ह्मणजे समाधीच्या ठिकाणी व वाड्यांतही होतो समाधीच्या ठिकाणी श्रृंगणपतीची मंगलमूर्ति स्थापन केली आहे. व वाड्यांत प्रासादिक मार्गे सांगितलेल्या चल मूर्तीची स्थापना करून तीवर वस्त्र, अलंकार, भूषण घालून उत्सव फार थाटाचा करितात. उत्सवांत सकाळपासून रात्री आठ दहा वाजेपर्यंत एकसारखे कार्यक्रम आंखलेले असतात. मार्गशीर्ष वद्य ४

चतुर्थीला रात्री भोजन होतें. पंचमीला दिवसा अकरा बारावाजतां व षष्ठीला मुक्तद्वार सहस्र भोजन होतें. तें सकाळपासून रात्री दहा वाजेपर्यंत चालतें. त्या दिवशीं पांच सहा हजार पात्र होतें. भोजनाकरितां येथें दोन फार प्रशस्त मंडप घातलेले असतात. भोजनाची व्यवस्था समाधीजवळ पवना नदीचे कांठें करितात. ह्या समाधीच्या आंत एक शिला लेख आहे, त्यावरून ती इ. स. १६५९ ह्या वर्षी बांधली असें दिसतें येथील भोजन समारंभ प्रेक्षणीय असतात. त्याचें थोडें दिग्दर्शन करूं.

दोन मांडव दोन हजार मंडळी जेवाला बसतील इतके मोठे असतात. एका मांडवांत बायका व एका मांडवांत पुरुष बसतात. या यात्रेला जितके पुरुष येतात तितक्याच सुमारे बायका येतात. बायकांत सवाष्णी, सकेशा, विधवा, मुली वगैरे नानाप्रकारच्या येतात. विधवास कोणत्याही मंगलप्रसंगी जातां येत नाहीं. ह्मणून त्या ह्या मंगलप्रसंगी प्रसादाकरितां अवश्य येतात. या समारंभाकरितां मांडव, दिवाबत्ती, सामान, आचारी, पाणके, यांचीं कंत्राटें दिलेलीं असतात. मांडवाकरितां पांचशें रुपयांचें, आचऱ्याकरितां पावणे-तीनतिनशेंचीं अशीं कंत्राटें दिलेलीं असतात ! आचारी सुमारे तिस चाळीस लागतात. दोन दिवस तूपसाखर, पोळी व षष्ठीला बुंदीचा एक एक लाडू, वरण, भात, भाजी व सार इतके पदार्थ असतात. आचारी वाढीत नाहीत. त्याकरितां अनाथ विद्यार्थीगृहाचे संस्थेपैकीं पन्नास साठ विद्यार्थी आणितात किंवा पुष्कळ स्वयंसेवक येतात. त्या दिवसांत त्या घाटावर पवना नदीवर फार कडक बंदीबस्त ठेवतात. ह्मणजे पाणी पिण्याची जागा निराळी ठेवतात. त्यांत लोकांना पायसुद्धां बुडवूं देत नाहीत. दुसरी स्नानाची व धुण्याची वगैरे जागा निरनिराळ्या ठेविल्या असतात. या गांवाला ह्या नदीचा वेढा असल्यामुळे या सर्व सोयी करितां आल्या आहेत. येथें भोजनपात्रें व स्वयंपाकाची तयारी पाहण्यासारखीं असते. खंडोगणती अन्न जेथें तयार होते, तेथें व्यवस्था कशी असते हें येथें पाहण्यास मिळतें. स्वयंपाकाचा मांडव असतो, त्यांत चूलीऐवजीं मोठमोठे चर असून ते छाताभर खोल असतात. आंत मोठमोठे ओंढे पेटत असतात. भाताचे मणामणाचे बत्ते, वरण भाज्यांचीं पंचपात्रें, पोळ्या-करितां तव्याऐवजीं मोठमोठे जाड लोखंडी पत्रे ठेवतात. खंडोगणती तांदूळ टोपल्यांनीं नदीवर धुतात व ते जाजमावर पसरतात. तांदूळ धुतात त्यावेळीं सर्व नदी पांढरीच.

होऊन जाते ! भाज्यांचे ढीग असतात. पोळ्यांची कणीक कितीएक लोक हाता-
पायांनी नाचून तिंबवीत असतात. भाताच्या राशी पडलेल्या असतात. हे अन्न
मोठ्या परतीत किंवा भाज्यांत घालून ती भांडी छोट्या गाड्यावर ठेवून समा-
राधनेकडे वाहून नेतात. पातळ भाजी, आमटी वाढण्यास बकेटें असतात.
इतकें अन्न तयार होतें तरी तें कधीं विघडत नाही. अमृततुल्य लागतें. हाच
त्या साधुपुरुषाचा अद्याप महिमा आहे असें ते आचारीसुद्धां सांगतात. यांत
आमचें कर्तृत्व नाही. षष्ठीला महाराजांची पुण्यतिथी होते. तिला पंचवीस तीस
विद्वान ब्राह्मण सांगून त्यांना पंचपक्वानी भोजन घालतात व दोन दोन रुपये
दक्षणा देतात. हा एकंदर थाटमाट फारच अवलोकनीय असतो. आळंदीस
नृसिंहसरस्वतीचा उत्साहही अशाच थाटांचा होतो. तेही वर्णन करण्यासारखें
आहे. त्याचा एक संग्रह होईल पण बरेच लोकांच्या नजरेखालून गेलेले असल्या-
मुळे व येथे थोडेबहुत वर्णन केल्यामुळे पुन्हा तें करून जागा अडवीत नाही.
एकंदरीत ही यात्रा पुण्याच्या रस्त्यावर असल्यामुळे यात्रेकरूंनी अवश्य पहावी.

मोरया गोसाव्याच्या वंशजांपैकी, त्यांच्यासुद्धां सात पिढ्यांपर्यंत त्यांचे जे
पुण्यपुरुष दहन झाले त्यांच्या दहनभूमीतून गणपतीची शिळा निघत आली.
ती त्यांच्या त्यांच्या दहनभूमीवर स्थापन केली आहे. अशा सात समाधी
मोरया गोसाव्यांच्या समाधीजवळच आहेत. यापुढे हे गणपती निघण्याचें बंद
झाले, याचें कारण असें सांगतात कीं आपले वंशज मोरया गोसावी काय करीत
आहेत, तें पहाण्याचें त्यांच्या एका सुनेनें मनांत आणून त्यांच्या समाधीचे द्वार
उघडून आंत प्रवेश केला, त्यायोगें त्यांचा समाधी भंग होऊन त्यांनीं तिला
शाप दिला व तुझा निर्वेश होईल असें सांगितले. तेव्हांपासून हे गणपती येई-
नासे झाले. हा उत्साह आज सुमारे, चारशें वर्षे अव्याहत चालू आहे. व
त्याविषयीं जुने, नवे, सुधारक, दुर्धारक, यांची पूज्यबुद्धि आहे व ते श्रीमंत
गरीब, असले तरी तेथील वरणभाताच्या प्रसादास अवश्य येऊन भक्ति-
भावानें दर्शन प्रसाद घेऊन जातात. हाच ह्या देवाचा जागृत महिमा आहे.
त्याशिवाय अलीकडच्या काळांत इतक्या सर्वांची पूज्यबुद्धि होणें शक्य नाही.
या चार दिवसांच्या उत्साहामध्ये सर्व वेळ. याच कार्याकडे खर्च केला तरी
कितीतरी पाहण्यासारखें असतें. स्नान करून आठ वाजतां वाज्यांत बसावे तों
रात्री दहा वाजतां जावे. करमणूक होऊन मन चांगलें तेंहीन होतें व कौटुंबिक

दुःखाचा परिहार होतो. प्रत्येक भाविकानें ही यात्रा अवश्य पहावी असा या शुण्यपुरुषाचा महिमा आहे. चिंचवडहून निघण्यापूर्वी मुळशीपेठ्याचें टाटाचें धरणही पाहून यावें. यानंतर मी

आळंदी

ला गेलों. हिला देवाची आळंदी ह्मणतात हिला पूर्वी अलकावती ह्मणत असत. ही इंद्राणीचे कांठी आहे. येथे श्रीज्ञानेश्वरांची समाधी आहे. देऊळ ३०० वर्षा-पूर्वी बांधिलेलें असून वेळोवेळीं राजेरजवाड्यांनीं त्यांत सुधारणा केली आहे. देवळाचें आवार फार मोठें आहे. मध्यभागांत श्रीज्ञानेश्वर महाराजांची दगडी समाधी आहे. शेजारीं त्यांचेमागें त्यांचें आराध्य दैवत जें विठोवा-रखमाई यांच्या मूर्ती आहेत. श्रीज्ञानेश्वराची पालखी दर आषाढीला पंढरपुरास जाते, म्हणून आषाढी एकादशीचा उत्साह पंढरपुरास होतो. व कार्तिकीला देव पंढरपुराहून आळंदीला भक्तांच्या परतभेटीला येतात. असा भक्तांचा अपार महिमा व सोहळा आहे. वारकरी संप्रदायांत ही भावना दृढ आहे. ज्ञानेश्वराचे प्रासादिक ग्रंथ अमृतानुभव, पांसणी व ज्ञानेश्वरी यांचा महाराष्ट्रांत मोठा लौकिक आहे. येथे कार्तिकीचा सोहोळा फार मोठा होतो. यात्रा लाख दिडलाख येते. त्यावेळीं माणशां तीन चार आणे म्युनिसिपालीचा कर असतो.

याशिवाय गांवांतील प्रेक्षणीय स्थळें, गोपाळपुण्यांतील नरसिंहसरस्वतीचां मठ व त्यांचें देवालय सिद्धेश्वराचें स्थान व पुंडलिकाचें देऊळ हीं आहेत. तसेंच चांगदेव महाराजांचा गर्व नाहीसा करण्याकरितां ज्ञानेश्वरांनीं भित चालविली तीही इथें दाखवितात. ती पूर्वीचीच भित आहे असं नाहीं. तिचे स्मरणार्थ आतां त्या जागें लोकांनीं चुनेगची दगडी फरसबंदीची भित बांधिली आहे व त्यावर निवृत्ति, ज्ञानदेव, सोपान आणि मुक्ताबाई अशा चार मूर्ती बसविल्या आहेत. चांगदेव मोठे योगी होते व योगसामर्थ्यानें ते चौदाशें वर्षे जगले अशी प्रसिद्धी आहे. त्यांनीं ज्ञानेश्वर महाराजांची आपल्यापेक्षां जास्त प्रख्याति ऐकिली ती त्यांना सहन न होऊन त्यांचा समाचार घेण्याकरितां त्या स्वारीनें गोरखनाथासारखें कानफाड्याचें सोंग घेतलें, आणि वाघावर बसून हातीं सर्पाचा चाबूक घेऊन स्वारी आली. हें आपलें भयंकर रूप पाहून त्यांनीं पुढें अगोदर श्रीज्ञानेश्वराकडे आपला शिष्य पाठविला कीं, चांगदेव महाराज तुमचे भेटीस अशा रूपानें येत आहेत, काय तुमचा प्रभाव असेल तो दाखवा, नाहीतर शरण या, व त्यांचे चेले व्हा !!

ज्ञानेश्वरांस हा त्याचा गर्व समजला. त्यावेळीं हीं भावंडे सकाळीं उन खात एका भिंतीच्या मातऱ्या ओढ्यावर बसलीं होती. हा निरोप पोहोचतांच श्रीज्ञानेश्वरांनीं भितसि आज्ञा केली कीं, हे भिंती ! महासाधु चांगदेव तुझ्या भेटीस येत आहेत, तर तूं त्यांच्या सन्मानार्थ आह्वाला घेऊन पुढें चल ! काय करते बिचारी. आपला उद्धार व्हावा ह्मणून तीसुद्धां चालूं लागली ! ! हें चांगदेवांनीं पाहून गर्वहानि होऊन त्यांनीं श्रीज्ञानेश्वरांस साष्टांग नमस्कार घातला व शेवटीं त्यांसच शरण गेले. शरण जाण्याचें कारण श्रीचांगदेवांस आपल्या तपाचा अधिकार सर्व प्राणिमात्रावर अव्याहत चालतो असें दाखविण्याचा होता. त्याचें उत्तर श्रीज्ञानदेवांनीं भित चालवून दिलें. ह्मणजे प्राणिमात्रावर ह्मणजे सजीवावर अधिकार चालविणें सोपें आहे, परंतु निर्जिवावरसुद्धां तसाच अधिकार चालवून त्यांचेकडून सजीवाप्रमाणें कार्य करून घेणें हेंही मला अशक्य नाहीं. तात्पर्य, ह्या सिद्धी आहेत. सिद्धी मनुष्याला आत्मज्ञानापासून दूर नेतात. सबब हे असले लोकांना फसवून आत्मप्रतिष्ठा करण्याचे प्रकार सोडून देऊन तूं आत्ममार्गाला लाग, ह्मणजे मुक्त होशील हा ज्ञानेश्वराचा हेतु होता. त्याप्रमाणें उपदेश घेऊन श्रीचांगदेव महाराज आत्मज्ञानी होऊन मुक्त झाले. मुक्ताबाईनें ह्यांना आत्मज्ञानाचा उपदेश केला अशी प्रसिद्धी आहे. श्रीज्ञानेश्वर महाराजांचे चमत्कार असेच जगाविख्यात असल्यामुळें त्यांचे वर्णन केलें नाहीं. हे सर्व साधू आत्मज्ञानी हांते. तरी आपली मृत्यु कोठें आहे व केव्हां आहे हें त्यांसही फारसें आगाऊं समजलें नाहीं. ह्यामुळें निवृत्तीची समाधी त्रिंबकेश्वरास, सोपानाची सासवडडास श्रीज्ञानेश्वरांची आळंदीस याप्रमाणें त्यांस ठिकाणें मिळालीं. सारांश, मनुष्य योगी, ज्ञानी व ध्यानस्थ झाला किंवा पूर्ण ईश्वरनिष्ठ झाला तरी ईश्वरी नेमोत्तर उर्फ त्याचें कर्तृत्व त्यास कळत नाहीं. कांहीं थोडें कळतें एवढेंच ज्ञानेश्वरांचे देवळाजवळ ज्ञानेश्वरांनीं आपला वाळलेला सोटा पुरलेला होता ! त्याचाच त्यांनीं पुढें वृक्ष बनविला आहे. याला अजानवृक्ष ह्मणतात. याची वाळलेली पानें प्रसाद ह्मणून लोक घेतात. हीं पानें कोणत्या झाडाचीं आहेत हें ओळखतां येत नाहींत ह्मणून यास अजानवृक्ष ह्मणतात.

येथें असलेलें रनसिंहसरस्वतीचें स्थान हें अवार्चनि आहे. गुरुचरित्रांतील नृसिंहसरस्वती निराळे. ते हे नव्हत. यांच्या समाधीकालाला सुमारें तीस चाळीस वर्षेच झालीं असावीत. धुळ्यास यांचा बरेच दिवस वास होता ह्मणून

घुळें व आळंदी येथे त्यांचे थाटाचे उत्सव होत असतात. हेही दत्ताचे अवतार होते. यांची पुण्यतिथी पौष शुद्ध पौर्णिमेला फार थोटांची होते. त्यावेळीं सुद्धां चिंचवडप्रमाणे मुक्तद्वार ब्राह्मणभोजन होतें. हजारों पान होतें. पण व्यवस्था चिंचवडपेक्षां उत्तम असते असें ह्मणतात. सर्व. सद्गुरूंचा व त्यांच्या उत्साहांचा कार्यक्रम बहुधा एकसारखाच असल्यामुळे त्यांचे फक्त दिग्दर्शन मात्र केलें आहे. विशेष वर्णन करून जागा अडविली नाही. आतां ज्ञानेश्वर महाराजांच्या अवतारासंबंधानें सदाशिव कवीचा एक अभंग सांगून ही यात्रा पुरी करतो.

अभंग.

विष्णु मूर्ती हा अवतार । धरिला भूमीवर ।
 कीर्ती फांकली महिवर । केला जगदोद्वार ।
 भाविकावर धेनू पान्हवली । ज्ञानराज महाराज ॥
 तुकाराम ज्ञानेश्वर माऊली । ज्ञानराज महाराज ।
 जयजय ज्ञानेश्वर माऊली । ज्ञानराज महाराज ॥ धृ. ॥
 चांगदेव महायोगी विख्यात । त्रेमें गर्व डुल्लत ।
 स्वारि व्याघ्रावर हातिं सर्पाते । पुढें पाठवि शिष्याते ।
 देखुनि निर्जिव भिंती चालविली । ज्ञानराजमहाराज ॥ २ ॥
 निवृत्ति त्र्यंबकीं समाधिस्त । सोपान सासवडांत ।
 मुख्य ज्ञानेश्वर आळंदींत । सन्निध पंढरिनाथ ।
 मुक्ताबाई ब्रह्मीं मिळाली । ज्ञानराजमहाराज ॥ ३ ॥
 बाविस झालीया संवत्सर । समाप्त हा अवतार ।
 निरंतर पाठीशीं जगदीश्वर । कार्तिकि उत्सव थोर ।
 सदाशिव दास पाऊले वंदिलीं । ज्ञानराज महाराज ॥ ४ ॥

असें ज्ञानेश्वर महाराजांचें भजन करीत करीत मी मधले बाटेनें

देह

येथे गेलों. येथे तुकाराम महाराजांची समाधी आहे. हा गांवही इंद्राणीचे कांठी आहे. इंद्राणी येवूनच आळंदीकडे वहात गेली आहे. आळंदीपासून

मधल्या रस्त्यानें हें पांच मैल आहे. येथेही इंद्राणीचे कांठी विठोबाचे देवालय आहे. हें तुकारामाचे पूर्वज विश्वंभरबुवा यांनी बांधिलें यावरून विठोबा हें त्यांचें कुलदैवतच दिसतें. गांवांत एका देवळांत तुकारामाची मूर्ती उभी असून तिला तांबडें पागोटें घालतात. देहू गांवामध्ये तुकारामाचे वंशज आहेत. त्यांच्या घरापैकी ज्या खोलांत तुकारामाचा जन्म झाला तेथे आतां श्रीविठ्ठलाची मूर्ती बसविली आहे. त्यांचे वंशज शेलारवाडी स्टेशनावर यात्रा घेऊन जाण्याकरितां येतात. ब्राह्मण किंवा कोणीही यात्रेकरूला त्याच्या इच्छेप्रमाणें जागा, भांडेंकुंड देतात किंवा त्यांना कवूल असेल तर त्यांची जेवाची वगैरे व्यवस्था ते स्वतः करतात.

देहू गांवीं इंद्रायणीला मोठा डोह आहे. त्यांत मासे मारण्याचा प्रतिबंध आहे. या डोहंतिल मासेसुद्धां माणसांप्रमाणेंच यथाक्रम आळंदीची व देहूची यात्रा करतात. ह्यणजे भाद्रपद महिन्यांत आळंदीस जातात. तेथे उत्साव होईपर्यंत पंधरा दिवस राहतात व नंतर पुन्हां या डोहांत येतात, असें ह्यणतात ! भाद्रपद महिना आला, यात्रेचे दिवस आले, हें त्यांना कसें समजतें ? हा काय त्या पुण्य पुरुषाचा प्रभाव आहे, किंवा हवापाण्याचा गुणधर्म आहे ? पण ते कांहीं असो, त्यांच्या पश्चात प्राणिमात्रसुद्धां त्यांची मनोभावानें अशी पूजा करतात हेंच खरें. वस्तुतः त्यांना भूलोक सोडून दोन शतके होऊन गेली आहेत तरी ज्ञानरूपानें त्यांचा वास अद्याप येथे आहेच व त्यांचा हा महिमा आहे. नदीलां चांगले घाट आहेत. देखावा सुंदर व तपःश्रयेंला अगदीं लायक आहे. पण अशा प्रकारचे देखावे पुष्कळ पाहिले असल्यामुळे व त्यांचीं वर्णनें मागील भागांत बरेच वेळां आल्यामुळे पुन्हां येथे केले नाहीं. बाकी हें ठिकाण प्रसादयुक्त आहे. या माशांनासुद्धां हे तुकारामाचे परम भक्त असें समजून त्यांना यात्रेकरू चणेफुटाणे टाकतात. याच डोहांत तुकाराम स्नान करीत व याच डोहांत त्यांनीं आपले अभंग बुडविले होते पण ते पांडुरंगाच्या कृपेनें कोरडे निघाले. यात्रेकरू मनोभावानें येथे स्नान करतात. स्नान करतांना मासे त्यांना अगदीं खटून जातात. कांहीं भीत नाहीत. यामुळे मासा फार पोसला आहे. जसें कांहीं कालेयुग त्यांना माहितच नाही ! कलियुगांत हें धर्मराज्यच आहे, असें त्यांना वाटत. या नदीचे कांठी एक पिंपळाचे झाड आहे. तेथूनच तुकाराम सदेह वंकुठास गेले आहेत. ते फाल्गुन वद्य द्वितीयेला वंकुठास गेले त्या दिवशीं त्यांचा तेथे उत्सव करतात. त्यावेळीं ह्या पिंपळाचे पानसुद्धां हालत

नाहीं, इतकीं झाडेंसुद्धां त्यांच्याकरितां तपःश्रयां करितात. अशी समक्षा अद्यापर्यंत तेथे आहे व ती वृक्ष पाषाणाचे वंशजसुद्धां अद्याप पाळतात !! तेव्हां या सत्पुरुषाचे महिम्याला सीमा आहे काय? खरोखर ज्ञानेश्वर व तुकाराम हे मात्र खरे अद्वैतवादी झाले होते. प्राणिमात्राचे (जिवांचे) फार काय निर्जिवांत व आपले जिवांत त्यांनीं विन-कूल भेद ठेविला नाहीं. यामुळे सर्व प्राणिमात्रांची यांचेविषयीं अगदीं पूज्य बुद्धि अभेद भावना अद्यापर्यंत आहे. ह्मणून ते खरे अजातशत्रु व निर्भय झाले. इतकी समता त्यांचेमध्ये आली ह्मणूनच दगडाचा विठोबा त्यांचे हातून जेवू लागला व त्यांचे कीर्तनाचे वेळीं नाचू उडू लागला व त्यांचीं सर्व कामें शेण गोळ्यासुद्धां करूं लागला. या अपार सामर्थ्यामुळे तुकारामाचे अभंग अद्यापर्यंत अभंग राहिले आहेत, व वेदाप्रमाणें त्यांची मान्यता सर्व विद्वान, अविद्वान, स्वधर्मी व विधर्मी यांमध्ये अगदीं सारखीच मानितात. प्रस्तुत यांच्या यात्रा करण्यांत हेंच विशेष आहे कीं, यांच्या पुण्यभूमीच्या दर्शनानें मन एकदम पवित्र होऊन जातें. साधु समागमानें आपल्याप्रमाणेंच कांहीं वेळ ते त्या मनुष्यास करतात यांत शंका नाहीं. आपला भाव असेल त्याप्रमाणें आपली समजूत होते, हें खरें असलें तरी पण आपल्यांत व त्यांच्यांत जमीन अस्मानाचें अंतर आहे. तुकारामाचे अभंग व ज्ञानेश्वरांची ज्ञानेश्वरी (ज्ञानदेवी) यांची महति वारकरांसंप्रदायांत मोठी असेल यांत नवल नाहीं. पण भिन्नधर्मीय असे विद्वान युरोपियन लोकसुद्धां त्याच प्रेमानें हे अभंग गातात. व याप्रमाणें ख्रिस्ताचे अभंग रचावे, असें त्यांना वाटतें. रेव्हरंड टिळकांनीं असे ख्रिस्ताचे अभंग केलेही आहेत हें विशेष आहे. बाकी ह्यांत विशेष काय आहे? जी शक्ति प्राणिमात्रावर किंवा अचेतनावरसुद्धां अधिकार चालविते, ती माणसावर, तशांत विद्वानावर चालविणार नाहीं काय? त्याकाळीं सर्व लोकांनीं त्यांचा द्वेष केला पण त्यांनीं कोणाचा केला नाहीं. यामुळे यांचे शत्रूसुद्धां शरण येऊन ते यांस पूज्य मानीत आहेत. यामुळे तुकारामाच्या अभंगांचें कथापुराणांतही अगदीं वर्चस्व मानून ते शिरसा वंदनीय समजतात, व वेदश्रुतीप्रमाणें त्यांचा आधार मोठ्या भाक्तीभावानें देतात.

या नदीच्या पलीकडे जवळच भामनाथाचा डोंगर आहे. तेथे तुकाराम दगडाचा टाळ करून भजन करीत बसत असत तेथे जावें. आपल्यालाही

तसेच भजन करून तल्लिन व्हावे असे वाटते व तेथून जाऊंच नये अशी मनाची भावना होते. तुकारामाला कोणत्याही जातीत वैगुण्य दृष्टीस पडले की, त्याच्यावर त्यांचा ताशेरा आलाच ! मग ती जात श्रेष्ठ ब्राह्मण असो किंवा हलकी असो. पण याशिवाय बाकी भक्तिरसाच्या दृष्टीने ते आपणांस सर्वांचा दासच ह्मणवून घेत असत.

नम्र झाला भूतां । तेणें कोंडिलें अनंता ।

अशी त्यांची वागणूक असे. यामुळे त्यांचे अभंग कोठे कोठे परस्पर विरुद्ध असे आढळतात. कांहीं असले तरी तुकारामाचे अभंग प्रसादवाणी ह्मणून ह्मटले जातात. कवींनीही त्यांची तशीच महति वर्णिली आहे व यामुळे त्यांची वाणी अद्यापही अभंग आहे.

जातीकडे न बघतां वंदावा हा भला तुका वाणी ।

संतोषवी समस्तां ज्याची अमृताधिका मधुर वाणी ॥ १ ॥

जयाची वदे पूर्ण वेदांत वाणी ।

ह्मणावे कसे हो त्यालागीं वाणी ॥ १ ॥ मोरोपंत

देहू, आळंदी हीं गांवे अनुक्रमे शेलारवाडी व पुणे स्टेशनपासून जवळच आहेत. आळंदीला पुण्याहून मोटारीने सहज जातां येते. मुमुक्षूंनीं एकवार साधुसंतांच्या समागमानें पवित्र झालेलीं हीं स्थानें पाहून व इंद्रायणीचें स्नान करून आपल्या शरिरास व मनास पवित्र करून घ्यावे. नंतर मी शेलारवाडीवरून

तळेगांव दाभाडे

येथें आलों. येथें समर्थ विद्यालय व पैसाफंडाचा कांच कारखाना हीं पाहण्यासारखी आहेत. या समर्थ विद्यालयांत क्रांतिकारक विद्यार्थी तयार होतात. असा त्यावेळीं सरकारला संशय येऊन त्यांनीं तें बंद केले होते पण क्रांति होते ती प्रचलित साधनांनीं किंवा जेथला बंदोबस्त फार कडक आहे तेथून बहुधा होते नसून ज्यांत कांहीं अर्थ नाही अशा साधनांनीं व प्रसंगीं अशा लोकांकडून होते किंवा इतर कारणांनीं होते असा क्रांतीचा इतिहास सांगतो. अर्थात ह्या शाळेत कांहीं अर्थ नाही, अशी सरकारची समजूत त्यांच्या खात्रीच्या मनुष्याने घालून दिली व ती सरकारला पटली, तेव्हां नवीन समर्थ विद्यालय उघडण्यास सरकारने परवानगी दिली. तें हें नवीन समर्थ विद्यालय व तेथील व्यवस्था

पाहून यावे. देशाच्या उन्नतीकरितां चालू काळांत कशा प्रकारच्या शिक्षणाची आवश्यकता आहे, नव्या पिढीला कशा प्रकारचे शिक्षण द्यावे अशा प्रकारची तळमळ लागलेल्या पुरुषांपैकीं प्रो. विजापूरकर यांची ही कृति आहे. सुटीमुळे मला ही संस्था पाहातां आली नाही ! स्टेशनवरून कांचेचा कारखाना व गांव एक दीड मैल लांब आहे. रेलवेचे दुसरे बाजूस समर्थविद्यालय आहे. मी गेलों त्यावेळीं रजा असल्यामुळे कारखाना चालतांना मला प्रत्यक्ष दिसला नाहीं. पण त्याच्या चालकांनीं त्याचें साहित्य, मोठमोठ्या मुशी, कांच करण्यास लागणाऱ्या कच्या मालाच्या राशी दाखविल्या. त्यावरून ह्या अशा हलक्या मालापासून इतका सुंदर माल निघत असेल असें वाटतसुद्धां नाही ! हां केवळ कारखाना नाही. ही ह्या शिक्षणाची शाळाही आहे. येथे वसि विद्यार्थी नेहमीं शिक्षणाकरितां घेतलेले असतात. कांचेस लागणारी वाळू व गारगोटी येथे विवूल असल्यामुळे हां कारखाना येथे चालला आहे. या कारखान्याचे जे मॅनेजर आहेत त्यांच्या जवळ कारखान्याच्या स्वामित्वाचे पैसे याकरितां कमी मिळाले तरी चालतील पण निदान वीस मुलांना तरी मोफत शिक्षण दिलें पाहिजे, अशा अटीवरच त्यांस मदत केली जाते. त्याप्रमाणें येथे शिक्षण मिळत आहे. या कारखान्यांत चालकत्व पूर्वीं जपानी लोकांकडे होतें, ते आतां नाहींसें होत आले आहे. आपल्याकडेही तसें लोक निघत चालले आहेत. पण जगांत त्या त्या धंद्यांत ज्या नव्या नव्या सुधारणा होत आहेत त्या, परदेशचे लोक कांहीं तरी आपल्याकडे घेतल्याशिवाय समजणारच नाहींत. सबब तितक्यापुरते तरी ते लोक अत्रश्य घ्यावे. नाहींतर नवीन सुधारणा न होतां धंदे डबधारस येतील !

येथे उंची कांच तयार होत नाहीं. शिवाय हा धंदा जगांत सुधारत असल्यामुळे त्यांत धंद्याचे व मालाचे नवीन नवीन शोध लागत आहेत. त्या सर्वांचा समावेश ह्या लहानशा कारखान्यांत होण्यास फारच विलंब लागेल. तरी-पण निघालेल्या मालावरून अगदींच निराश होण्याचें कारण नाहीं. निघालेला माल हंड्या, ग्लासें, पेपर वेट्स, निरनिराळ्या रंगाच्या दिव्यांच्या कांचा, फ्लॉवर पॉट्स हीं सुबक निघत आहेत. यापुढे सूक्ष्मदर्शक यंत्रांच्या किंवा दुर्विणीच्या, चष्म्याच्या, घड्याळ्याच्या कांचा, विन सांध्याच्या बांगड्या, झुंबरे, गोळे, असा यांचा उतरत्या प्रमाणांत क्रम आहे. ह्या दृष्टीनें पाहिलें तर हा कारखाना केवळ प्रयोगावस्थेंतच आहे. ह्या कारखान्याचें धोरण पाहून आंगल्यांनीं स्वतंत्र व भव्य

कारखाना काढिला आहे, व बिल्लोरी कांचेचा व उंची बिनेसांध्याच्या बांग-
ड्यांचा कारखाना जवलपुरास होत आहे. असे लहास सहान उद्योगधंद्याचे।
कारखाने नवीन धर्तीचे निघत आहेत हे देशाचे भाग्य आहे. पण हे निरंतर
चालत नाहीत. कारखान्यांतलि पुढारी गेला ह्यणजे, तो डबघाईस येतो हा आप-
ल्यांत मोठा दोष आहे. यामुळेच व्यापारी घोरण आपणास नाही असे ह्यणणे
भाग आहे. हे गुजरार्थी लोकांपासून शिकण्यासारखे आहे. यानंतर मी

कालें

येथे कोरीव लेणी व रविवर्म्याच्या चित्रांचा कारखाना पाहण्यास गेलों. कालें
स्टेशनला हल्ली मळवली हे नांव मिळाले आहे. स्टेशनपासून तीन मैलांवर
उत्तरेकडील डोंगरांत ही लेणी आहेत. जाण्यास सडक आहे. यांत एकच लेणे
चांगले सुस्थितीमध्ये असून पाहण्यासारखे आहे. इतर व ह्या लेण्यांत थोडा
करक दिसला. इतर लेणी एका दगडाची दिसतात, पण झाला सांधे असून
चुन्याचे काम केलेले आहे असे वाटते. ह्यावरून हे अलीकडचे असावे ! पण शिल्प-
कलेच्या दृष्टीने ह्या कृत्रिम बांधकामाची योग्यता फार श्रेष्ठ आहे असे तज्ज्ञा
समजतात. येथील शिलालेखांवरून ही लेणी इ. स. पूर्वी ८० च्या सुमारास
कोरली असावी असे दिसते.

येथे एक मोठा सभामंडप आहे. त्याची रुंदी व उंची सारखी असून ती सुमारे
चाळीस पन्नास फूट आहे. लांबी याच्या दिढीने आहे. वर मोठी कमान आहे.
ती इतके दिवस राहिली आहे यावरून ती एका दगडाचीच असावी ! व मध्ये
फूट वूट झाल्यामुळे चुना बसविलेला आहे. आरंभी मोठमोठे जयविजय, हत्ती
ही दर्शनी चित्रे फार मोठी आहेत. अगदी पाठीमागे एक भरीव स्तूप आहे.
बुद्धाची मूर्ति कोठेही नाही. याच स्तूपामध्ये बुद्धाचा कांहीं अवशेष ठेवून त्यावर
हा बांधलेला असतो. हा कृत्रिम बांधलेला आहे, केवळ कोरलेला नाही असे
दिसते. याशिवाय दुसरी चार पांच लेणी आहेत. पण तिसऱ्या भागांत वेरुळ-
सारखा कोरीव लेण्यासंबंधाने विस्तृत लेख दिल्यामुळे व त्या दृष्टीने ही पाहण्या-
सारखी नसल्यामुळे त्यांचे वर्णन इतके विस्तृत केले नाही. बाकी ज्यांना सवड
असेल त्याने हे एकदां पाहून येण्यासारखे आहे. तसेच जवळ भाजेगांव आहे,
तेथील लेणी पाहून यावी. ही सर्वांत जुनी ह्यणजे इ. स. पूर्वी दुसऱ्या शतकां-

तील असावीं असें त्यांचें मत आहे. यावरून प्राचीन काळाचे कारागिरीचा नमुना कळेल.

हीं लेणीं पाहिल्यावर मी रविवर्मा प्रेस पाहण्याकरितां आलों. येथें रंगीत चित्रें निघतात. तीं भिन्न रंगांमध्ये अगदीं विनचूक कशीं निघतात याची कल्पना मला नव्हती. कारण शिल्लेवर निरनिराळे रंग वेळोवेळीं लावून चित्र छापून निघणें अशक्य होतें. मग चित्रें निरनिराळ्या रंगांचीं कशीं निघतात, ह्यांतलें इंगित मला येथें समजलें. चित्रांमध्ये जितके रंग असतील तितक्या रंगांत तें पुन्हां छापवें लागतें. मात्र चित्र अगदीं बरोबर ठेवावें लागतें, नाहींतर चित्र विघडतें. भलताच रंग भलतीकडेच जातो. त्यांत डोळे व कुंकू यांच्या चुका अक्षम्य असतात. चित्रें छापून निघाल्यावर त्यावर रोगण लावतात, ह्यणजे चित्र तयार झालें. हे मिश्र रंग कसे तयार करतात व ते कसे पक्के होतात ही क्रिया गुप्त राखिली जाते. हीं कामें फक्त दोन तीन युरोपियन मात्र करतात. रंगांचें मिश्रण कसे करावें, कसे उकळावें, आंच किती द्यावी हें ते कोणास दाखवत नाहींत. कारण हें कसब आहे. हिंदुस्थानांतील कसब युरोपियनांनीं त्यांना छळून छळून घेतलें व गुप्त राहिलेलें फ्रीट्रेडसारख्या खुल्या व्यापाराचीं तत्वे सांगून त्यांजपासून शिकून घेतलें, पण आतां तें सर्व विसरून जाऊन प्रत्येक गोष्टींत आतां प्रतिबंध घालून आपल्या सर्व विद्या त्यांनीं गुप्त ठेविल्या आहेत. ह्यणजे अथपासून इतीपर्यंत सर्वच लबाडी आहे. हा जीवनकलह आहे. आझी जगावें इतकेंच नव्हे तर चैनीनें दिवस काढावे व तुझी उपाशी राहून ब्रह्म-ज्ञानाच्या, तत्वज्ञानाच्या, नीतीच्या गोष्टी सांगून किंवा देवावर भरंवसा ठेवून हातपाय ताणून खुशाल मरावें, हाच नियम त्यांचे प्रत्येक कृत्यांत दिसतो ! दांडगाई करूं लागले कीं बंदूक आहेच !! आमच्या पुढाऱ्यांचा सुद्धां असाच वृद्ध नीतीचा उपदेश आहे !!! यानंतर

खंडाळें

येथें येऊन लोणावळ्याच्या मार्गानें टाटाचीं वीज उत्पन्न करण्याचीं भव्य तळीं व खालीं घाटांतून उतरून खोपवळीचा विजेचा कारखाना व त्याची अवाढव्य रचना हीं पाहून ध्यावीं. तेथून जवळच मी मग

महड

गांवीं आलों. महड हें अष्टविनायकांपैकीं वरद विनायक गणपतीचें स्थान आहे. खोपवलीपासून डोलवली स्टेशनावर यावें. तेथून तीन मैलांवर महड आहे. रस्ता सडकेचा नाही, पायवाट आहे. किंवा परस्पर खोपोलीवरून यावें. येंथें आल्यावर प्रथम देवाचे दर्शनास गेलों. एवढें मोठें अष्टविनायकाचें स्थान असून देऊळ मोठें नाही. गांव मध्यम वस्तीचा आहे. कांहीं देशस्थ ब्राह्मणांचीं घरे आहेत. ते उपाध्येपणाचें काम करितात. रीतीप्रमाणें भी देवब्राह्मण करण्यास उपाध्येबोवांपाशीं पैसे दिले व तीर्थप्रसाद घेतला.

महडच्या विनायकाची पौराणिक कथा अशी:— रुक्मांगद नांवाचा तरुण, सुंदर व पवित्र आचरणी राजा वनांत गेला असतां त्याला एक ऋषीचा आश्रम लागला. तेथें मुकुंदा नांवाची एक अति रूपवान ऋषिकन्या होती. ती रुक्मांगदाचें मोहक स्वरूप पाहून कामातुर झाली व तिनें त्यास आपली इच्छा पुरी करण्याविषयीं प्रार्थना केली. रुक्मांगदानें तिची या पापवासनेबद्दल निर्भत्सना केली व तो रागानें निघून गेला. मुकुंदा त्याच्या विरहानें तळमळत राहिली. हें पाहून इंद्र रुक्मांगदाचें रूप घेऊन तिचेपाशीं आला. इंद्रापासून मुकुंदेला एक पुत्र झाला, त्याचें नांव गृत्समद. हा फार तेजस्वी ब्राह्मण झाला. त्याला एका राजानें यज्ञाकरितां बोलाविलें. तेथें वसिष्ठादि महामुनी आले होते. तेथें वरिष्ठ मानाविषयीं गृत्समदाचा त्यांच्याबरोबर वाद झाला. ते ह्मणाले, तूं जार पुत्र आहेस, तूं आमच्याहून वरिष्ठ नाहीस. गृत्समदानें याबद्दल आपल्या आईस विचारिलें, माझा बाप कोण? तिनें सर्व हकिकत सांगितली व तुझा बाप रुक्मांगद राजा असें सांगितलें.

गृत्समदानें तें ऐकून आपल्या आईला शाप दिला. तिनेंही त्याला उलट शाप दिला कीं, मी तुझी आई असून मला तूं शाप दिलास त्यासाठीं तुला त्रैलोक्यपीडक असा पुत्र होईल. इतक्यांत आकाशवाणी झाली कीं, गृत्समदा, तुझा बाप इंद्र आहे. यामुळें तर गृत्समदाला फार वाईट वाटून तो पुष्पक वनांत बसून विनायकाची आराधना करूं लागला. हजारों वर्षे तप होतांच विनायक प्रसन्न होऊन पुढें उभा राहिला व ह्मणाला, वर माग. गृत्समद ह्मणाला, मी सर्वत्र प्रसिद्ध होऊन माझी श्रेष्ठता वाढेल, मला सर्वत्र अग्रमान

मिळेल असें कर व या पुष्पक वनांत राहून माझ्याप्रमाणे भक्तांच्या इच्छा पुऱ्या कर. विनायक ह्मणाला, “गणानां त्वा” या मंत्राने तूं माझे अनुष्ठान केलेस यासाठी आजपासून तूच मंत्राचा द्रष्टा ऋषी होशील. आजपासून माझ्या ह्या मंत्राच्या अगोदर तुझे नांव घेतील तरच वैदिक कार्ये सिद्धीस जातील. ह्मणून “गणानां त्वा” या मंत्राच्या पूर्वी गृत्समदाचे नांव घ्यावे लागते. या वनाला कृतयुगीं पुष्पक वन, त्रेतायुगीं मणिपूर, द्वापारीं भानक व कलीयुगीं भद्रक ह्मणतील. हल्लीं येथे लहानसें जंगल आहे. या ठिकाणीं स्नान व दान केल्यास भक्तांच्या सर्व इच्छा पूर्ण होतील व श्रीशंकराशिवाय सर्व देवांना जिकणारा पराक्रमी असा तुला मुलगा होईल. असें ह्मणून विनायक अंतर्धान पावले. गृत्समदाने त्या ठिकाणीं विनायकाची मूर्ति स्थापन करून त्याला वरदविनायक असें नांव दिलें. सांप्रत ह्या स्थानाला अनुक्रमे भद्रक-मढक-किंवा मढ असें ह्मणूं लागले आहेत. मढ येथील हल्लींच्या देवळांतील प्रतिमा तेथील तळ्यांत सांपडली. ती ज्या दगडी देव्हान्यांत होती ती देव्हारा देवळाजवळच ठेविला आहे. देवाला सरकारांतून पूजा व नंदादीपावद्दल अठरा रुपये मिळतात !

ह्या ठिकाणीं दोन उत्सव होतात. पहिला भाद्रपद शुद्ध प्रतिपदेपासून पंचमीपर्यंत व दुसरा माघ शुद्ध प्रतिपदेपासून पंचमीपर्यंत. हें दैवत कांहीं लोकांचे कुठ्ठदैवत असल्यामुळे त्यांची येथे पूजा अर्चा सदैव चालते. याशिवाय प्रत्येक संकष्ट चतुर्थीस अभिषेक पूजा, व संव्याकाळीं ब्राह्मणभोजन यथाशक्ती पक्वान्न करून निरनिराळ्या भक्तांचे चालले असते. वर्षाच्या बारा महिन्यांच्या संकष्ट चतुर्थीं निरनिराळ्या भक्त मंडळींनीं वांटून घेतल्या आहेत. त्याप्रमाणे उत्साव होतात. या ठिकाणीं अष्ट विनायकांची संपूर्ण माहिती संपली. चिंतामणि विजयांत सांगितल्याप्रमाणे मढच्या गणपतीनें कोणत्या दानवानाला मारून ऋषींचे रक्षण केले तें समजले नाही.

अष्ट विनायकांच्या यात्रा यांची, बारा जोतिलिंगे, चार धाम, याप्रमाणे महायात्रांत गणना होत नाही. ह्यामुळे उत्तर हिंदुस्थानांतील व दक्षिणेकडील यात्रेकरूही प्रायः या यात्रा करीत नाहीत. पण प्रत्येक मंगलप्रसंगीं गणनायकांचे आवाहन निदान स्मरण तरी कार्य निर्विघ्न होण्याकरितां करावे लागते असा आर्यांचा सांप्रदाय आहे. मग त्याच्या यात्रा कां करीत नाहीत हें समजत

नाहीं. अष्ट विनायकांचीं स्थानें फक्त महाराष्ट्रांत आहेत आणि तींही पुणे प्रांतांत म्हणजे त्याच्या आसपास आहेत, यावरून या यात्रा पेशव्यांनीं निर्माण केल्या असें कांहीं लोक म्हणतात पण ही त्यांची चूक आहे. नुकतेच लेण्याद्रिचें कवच पडलें, तें दीड फूट जाडीचें होतें. तो गणपती निदान पांचशें वर्षांच्या पूर्वीचा तरी असावा, असा विद्वानांनीं अदमास केला आहे. याचप्रमाणें सर्व गणपतींची माहिती समजते. आतां प्रत्येक प्रकारच्या यात्रा सर्व हिंदुस्थानांत पसरल्या आहेत, तशा ह्या नाहींत. ह्यणून उत्तर हिंदुस्थानांत गणपतीचें महत्व नाहीं व गणेशचतुर्थीचा सणही करीत नाहींत. तेव्हां हें दैवत महाराष्ट्रीयींचेंच असें सांप्रदायिक दिसतें.

अष्ट विनायकांची संक्षिप्त माहिती चिंतामणिविजय ग्रंथांतील अध्याय त्रेचाळीसमध्ये पुढील ओव्यांत दिली आहे.

निर्गुण सगुण प्रणवाकृती । एक असे हा गणपती ।
रक्षावया भक्तांप्रती । अष्टस्थानीं प्रगटला ॥ १४८ ॥
मयूर क्षेत्रीं उद्धरिला कमलासुर । सिद्धटेकी हरीनें तप
केलें घोर । बल्लाळ भक्ताचा केला उद्धार । मुरुड क्षेत्रीं
प्रगटोनी ॥ १४९ ॥

महड क्षेत्रीं विनायक । प्रगटोनियां भक्तपालक ।
दुष्ट दानव वंधोनी सकळिक । मुनी द्विजांशीं रक्षिलें ॥ १५० ॥
विधीनें तप करितां स्थावर । भुवनीं प्रगटला चिंतामणी ।
भ्रांती गेली निरसोनी । स्वसामर्थ्यांशीं लाधला ॥ १५१ ॥
लेण्याद्री दिव्य पर्वती । पार्वत्यात्मज झाला श्रीगणपती ॥
दानव मर्दोनी पापमती । रक्षण केलें नगजेचें ॥ १५२ ॥
ओझर क्षेत्रीं विघ्नहर । प्रगट झाला सर्वेश्वर ।
भक्तांचीं संकटें केलीं दूर । समूळ विघ्न वारोनी ॥ १५३ ॥
रांजणगांवीं श्रीगणपती । प्रगट झाली श्रीब्रह्ममूर्ती ।
आश्वासूनी सुरांप्रती । स्थापिलें स्वपदीं सर्वांतें ॥ १५४ ॥

या भूवरी छपन्न विनायक । स्थाने असती पृथक् पृथक् ।
स्थान महिमा अलोलिक । मुक्तता होत दर्शनार्थी ॥१५५॥

याप्रमाणे ५६ विनायक व १०८ विनायकांची माहिती त्यांच अवतार-
चरित्रासुद्धा एका ठिकाणी चांगलीशी मुद्देसूद मिळाली नाही. कोणास ठाऊक
असल्यास कळवावी किंवा ग्रंथ कळवावा.

हीं अष्ट विनायकांचीं स्थाने मी पाहिली. पण त्या ठिकाणी सृष्टिसौंदर्य
किंवा विशेष पाहाण्यासारखी गोष्ट किंवा आख्यायिकाही प्रसिद्ध नाहीत. काहीं
असो, ह्या यात्रा एकदेशीय दिसल्या तरी पुढे आर्यांनी ह्याचें मंगलकार्यारंभी
विद्याप्राप्त्यर्थ व यशाकरितां आरंभीच स्तवन करण्याचें ठरविल्यामुळे आणि
महाराष्ट्रीयार्थें हें आराध्य दैवत असल्यामुळे आणि लोकमान्य टिळकांनीं संघ-
शक्तीकरितां ही राष्ट्रीयदेवता केल्यामुळे तिचे उत्साह सर्व महाराष्ट्रीयानीं
तरी अवश्य करावे.

यानंतर मी डोलवली स्टेशनावर येऊन कर्जतला आलों. कर्जतपासून
खोपवलीपर्यंत रेलवेचा फाटा नेण्यांत प्रथम ही रेलवे बैलगाडीच्या घाटानें
पुण्यास जावयाची होती. परंतु बैलगाडीप्रमाणें ती इतक्या चढावानें जाणें शक्य
नाहीं असें ठरून तो फाटा कर्जतपासून नेला व त्यामुळे कर्जत खोपवली ब्रॅच
बंद झाली. आतां खोपवलीवर टाटाच्या इलेक्ट्रिसिटीचें काम असल्यामुळे
त्यांच्या सामानाकरितां रोज एक गाडी कर्जतहून सुमारे दहा वाजतां निघून
खोपवलीस जाऊन तीच परत कर्जतला दोन वाजतां परत येते. या गाडीला
थर्डक्लासचा एक डबा लावतात. कर्जतपासून पळसदरी पुढें केळवली, डोलवली,
अशी नांवाला स्टेशन आहेत. स्टेशन बांधलेले नाही, चौकी नाही, सिग्नल
नाहीं. तेथें एक झाड आहे, त्या ठिकाणी ही गाडी उभी करतात. गाडींत
गाई असतो तो गाडींत बसल्यावर तिकिट देतो. हें तिकिट कर्जत किंवा
खोपवलीपर्यंतचेंच असतें. सारांश ही व्यवस्था ट्रामप्रमाणें आहे. टाटा
कंपनीपूर्वी ही लाईन फक्त उन्हाळीं चाले व पुढें पावसाळीं बंद राही. पण
आतां टाटाच्या कारखान्यामुळे नेहमीं चालते. यानंतर कर्जतवरून

भिमाशंकर

येथील यात्रा करण्यास मी निघालों. भीमाशंकर हें बारा ज्योतिर्लिंगांपैकीं एक.

लिंग आहे. कर्जतवरून खांडसपर्यंत लोकलफंडी सडक झाली आहे. नेरळहून सुद्धां रस्ता आहे पण सडक नाही. रस्ता फार वाईट आहे. कर्जतची सडकही त्याच पद्धतीची आहे, पण ती सडक आहे एवढेच ! नेरळपासून खांडस दहा कोस आहे व पुढे दोन तीन कोस घाट चढावा लागतो. खांडस येथे गाडीतून जाण्यापेक्षां यार्थी जाणे बरे ! पण एवढा रस्ता चालून गेल्यावर पुढे घाट चढावयास शक्ति राहात नाही, ह्मणून वाहनाचा आश्रय करावा लागतो. कर्जतहून खांडस सडकेनें एक दोन कोस नेरळपेक्षां जास्त लांब आहे. वर घाटावर चढण्यास डोल्याही मिळतात. खांडसाहून घाटांत पायवाटेची सडक केली आहे, पण ती लांबची आहे. जवळूनही रस्ता आहे पण तो फार विकट आहे. त्यांत करवती घाटाचा रस्ता तर फारच कठीण आहे. खांडसापासून सडकेनें सहा मैल बैल घाट चढावा लागतो. सबब आदल्या दिवशीं खांडसास येऊन पहाटेस घाट चढण्यास आरंभ करावा. मंडळी त्याचवेळीं निघते. त्यावेळीं निघाल्यास व फारसें कोठे वसले नाही तर मनुष्य आठ नऊ वाजतां भिमाशंकरला जाऊन पोहोचतो. भिमाशंकरला गेल्याशिवाय वाटेत मध्यें कोठेही पाणी नाही, ह्मणून उन्हा होण्याचे पूर्वी जावे लागते. हा त्रास चुकविण्याकरितां पुष्कळ लोक घाटावरून तळेगांव स्टेशनवरून भिमाशंकरास जातात. ही सडक थेट भिमाशंकरच्या देवळापर्यंत जाते. सडक चांगली, चढाव फारसा नाही, पण पल्ला फार लांबीचा आहे. ह्मणजे हाही प्रवास तसाच त्रासाचा आहे. महाशिवरात्रीच्यावेळीं ही यात्रा असते. त्यावेळीं नेरळ, कर्जत, खंडाळें, तळेगांव व पुणे येथून वाहनांची सोय असते. तळेगांवाहून त्यावेळी मोटारी मिळतात. कर्जत नेरळवरून बैलगाड्यां भिळतात पण त्या विनछपराच्या व बारदानी असतात.

भिमाशंकरच्या माथ्यावर गेल्यावर मनाला फारच समाधान होते. व आपण केलेल्या श्रमाचा मोबदला संतोषाच्यारूपानें तावडतोब मिळतो. भिमाशंकर हे सद्मालीचे एक उंच शिखर असल्यामुळे हवा फार आल्हादकारक आहे, यामुळे मन सुप्रसन्न असते. नेरळ किंवा कर्जतकडून वर चढून गेल्यावर प्रथमच एक देवीचे देऊळ लागते. ह्या देवीच्या दर्शनास बायका बहुधा प्रयम जात नाहीत. कारण हिचे दर्शन घेतल्यानें त्या अवेळीं सुद्धां अस्पृश्य होतात, अशी हिची प्रख्याति आहे. सबब सर्व यात्रा आटोपल्यावर बायका हिचे दर्शन घेऊन खाली उतरून लागतात. ह्मणजे घाटांत किंवा खांडसास कोठे तरी त्यांना

बसण्याचा प्रसंग येतो. मीही सहकुटुंब गेलों होतो. तेव्हां मलाही हा अनुभव आला, ह्मणून मुद्दाम ही गोष्ट लिहिली आहे. देवाचे दर्शनानंतर भिमा नदीचा जेथून खरा उगम आहे, ते कुंड दाखवितात. ते पावसाळी वाहाते, पण उन्हाळी कोरडेच असते. त्या ठिकाणी पंचायतनाची स्थापना केली आहे. तेथून प्रवाह निघतो, तो गोदावरीप्रमाणे बांधून नेला असून तो गुप्त रूपाने त्र्यंबकेश्वराच्या कुशावर्ताप्रमाणे देवळाजवळील मोठ्या कुंडांत उतरतो असे मानितात. या जवळच्या बांधीव दोन तीन कुंडांत मात्र पाणी बारा महिने असते तीच येथील तीर्थे आहेत. या तीर्थांत स्नान करून भिमाशंकराच्या पूजेचे फार महात्म्य आहे. यानंतर पुढे भिमाशंकराचे देवालय लागते. हे देऊळ नाना फडणवीसाने बांधले आहे असे ह्मणतात. हे देऊळ मूळ नानावटी नांवाचे कोणी गृहस्थ होते त्यांनी बांधिले होते नंतर नाना फडणीसांनी त्याचा जीर्णोद्धार केला. ह्याची पूजा गुरवाकडे आहे, त्यास पूजा नैवेद्य व नंदादीप वगैरे करितां ३५० रु. सरकारांतून मिळतात व शिंदेसरकारांतून अन्नसत्राकरितां कोडिलकर ह्या आडनावाचे ब्राह्मणास ६०० रुपये मिळतात. देऊळ लहानच आहे. सालुंका पिंडी वगैरे लहानच आहेत. येथे जाऊन दर्शन घेतले व क्षणभर देवळांत बसले ह्मणजे यात्रेचा उद्देश जो मनाचे समाधान ते येथे तत्काळ प्राप्त होते. मनुष्य कसाही गेलेला असो त्याचे समाधान येथे झालेच पाहिजे, असा येथील महिमा दिसतो. मी मे महिन्यांत गेलों होतो त्यावेळी मला तर फार मजा वाटली. देवाची धूळभट घेतल्यानंतर जवळ धर्मशाळा आहेत त्याठिकाणी उतरावे. वर एक दोन ब्राह्मणांची घरे आहेत व ते देवाचे पूजारीच आहेत. सडे गेल्यास त्यांच्याकडे देव ब्राह्मणाची सोय करावी.

त्रिपुरासुराचा नाश केल्यानंतर शंकरांनी ह्या पर्वतावर वास केला. त्रिपुरासुराचा नाश करण्यास शंकर प्रवृत्त झाले, त्यावेळी त्यांना राग आला. त्यामुळे त्यांच्या मस्तकांतून गंगेचा श्राव निघू लागला, तीच ही भिमानदी आहे. व येथील पर्वत हा शिवस्वरूपी आहे. त्रिपुरासुराचा नाश करण्याकरितां शंकरांनी या पर्वतचा रथ केला होता, ह्मणून याला रथाचल ह्मणतात. भिमाशंकराची पौराणिक कथा अशी आहे:—पूर्वी कुंभकर्णाचा मुलगा भीम आपल्या मातेसह येथे सह्य पर्वतावर असतां त्याने आपल्या पित्वास मारणाराचा सूड घेण्याच्या इराद्याने उग्र तप आरंभिले. त्यायोगाने एक

ज्वाळा उत्पन्न होऊन ती तिन्ही लोक जाळू लागली. तेव्हां सकळांच्या विनंती-
 वरून ब्रह्मदेवाने त्यास तुला अपारिमित बल प्राप्त होईल असा इच्छित वर दिला.
 तो मिळतांच तो दैत्य सेना जमवून सर्वत्रांस पिडा देऊं लागला. एकदां तर
 त्यांनीं विष्णूसही जर्जर केले. एके दिवशीं त्यानें तेथील प्रियधर्म राजास कैद
 केले. हा राजा परम शिवभक्त होता. तो पार्थिव पूजा करीत असतां त्याची
 निंदा करून दैत्य त्यास मारावयास धांवला त्यावेळीं शंकरांनीं त्या लिंगांत
 प्रकट होऊन हुंकार करतांच तो जळून भस्म झाला. त्या भस्मापैकी कांहीं
 त्यांचे (शंकरांचे) श्वासाने उडून इकडे तिकडे पडले तेंच हें येथील जंगल झाले.
 व त्यांत सकलदेवांचे विनंतीवरून शंकर भिमाशंकररूपाने येथे राहिले. ह्या
 पर्वताच्या आजूबाजूसही फार मोठे जंगल आहे. अर्थांत येथे क्रूर जनावरांची
 वस्ती आहे. त्यांनीं प्राण्यांची शिकार केल्यामुळे त्यांचे अवशिष्ट राहिलेले भाग
 शिंगे, खूर, हाडे, जिकडे तिकडे दृष्टीस पडतात. वाघाची पावले, त्याची लीद
 वगैरे दृष्टीस पडते. हा सर्व प्रयार पाहून अंगावर काटा येतो, व प्रत्यक्ष
 ह्या यमदूताचे दर्शन घडल्यास काय होईल असे मनांत येते. पण प्रत्यक्ष
 वाघाचे कोणास दर्शन होत नाही, मग मनुष्यास इजा कोठून होणार !

शिवरात्रीस लक्षावधी यात्रा जमते. सर्व डोंगर फुलून जातो. पण खांडसाहून
 वर येतांना किंवा खाली जातांना किंवा वर अरण्यांत कोणास कसलाही अपघात
 आजपर्यंत झाल्याचे एकही उदाहरण नाही. तसेच हा कठीण पर्वत अगदीं
 अशक्त व बोजड माणसे कशी चढून जातात हाही येथील तीर्थमहिमा किंवा
 भिमाशंकराचा साक्षात्कार आहे.

येथे सृष्टिसौंदर्य बहारीचे आहे. येथील वनश्रीच्या शोभेची निरनिराळी
 ठिकाणे पहावी म्हणून त्या त्या ठिकाणी देवस्थानांची योजना केली आहे.
 त्या सर्वांत नागफडीचा देखावा हा फार रौद्र व भयंकर आहे. नागफडी हा
 सह्याद्रीचा कडा तुटलेला एक लांबलचक प्रचंड नागफडीसारखा पर्वताचा भाग
 आहे. येथून खाली तुटलेला कडा अपरंपार खोल आहे. अर्थांत शेवटीं उभे
 राहून पाहण्याची सोय नसते. ह्मणून लोक हा देखावा निजून पडून नुसते
 डोकें पुढे करून पाहातात. घेरी येऊं नये ह्मणून पाठीमागे एकाने पाय धरावे
 लागतात. येथून कोकणची शोभा विमानांतून पाहिल्याप्रमाणे फार मजेची

दिसते. व आपण कोकणचा नकाशा पाहातो आहो, खाली निरनिराळे बाळ डोंगर, वांकड्या तिकड्या मार्गाने गेलेल्या नद्या, रेलवे रस्ते व त्यांची स्टेशने, घरे, गावे वगैरे यांची फारच मजा दिसते, व विमानांतून पाहिल्याचा प्रत्यक्ष अनुभव मिळतो ! हे किती वेळ पाहिले तरी पहावेसे वाटते, समाधान झणून होत नाही. हे देवस्थान करणेचा हेतु हा प्रदेश रमणीय तर खराच पण ह्या पर्वतावरून कोकणांतून घाटावर जाण्यास सोयीचा मार्ग आहे. कोकण व देश यांचे दळणवळण वाढविण्याची ही पूर्वीची साधने होती. आता रेलवे झाली झणून ह्याचे महत्व गेले, ती गाष्ट निराळी. पण रेलवे कांहीं जन्माची नाही ती नाहीशी होईल, पण हे देवस्थान व त्याचा रस्ता कायमच राहाणार झणून येथे देवस्थानची योजना केली आहे. कामरूप म्हणजे आसाम देशांत कामाक्षी देवीजवळ भिमाशंकराचे मुख्य स्थान असून तेच खरे ज्योतिर्लिंग असे कांहीं झणतात परंतु तेथे भिमानदी नाही सबब ते खरे नाही.

या शिखराची उंची चौताशे चौपन फूट ३४५४ झणजे समुद्रसपाटीपासून जवळ जवळ पाऊण मैल आहे. अर्थात येथील हवा थंड आहे. शिवरात्रीला तर फारच थंडी असते. पण यात्राच फार असल्यामुळे व जिकडे तिकडे चुली पेटल्यामुळे किंवा परमेश्वरी प्रसादामुळे थंडीपासून कोणास फारशी इजा होत नाही. हा गिरी प्रदेश पाहण्यात मे महिनाच उत्तम आहे. ह्या दिवसांत पाणी जरा खराब असते पण बाकी आराम असतो. येथून पुन्हा घाट उतरून खांडसास यावे व तेथून नेरळकडे येतांना मार्गाने थोडे वळून

वैजनाथ

येथे यावे. वैजनाथ हे शिवस्थान अद्यापपर्यंत जागृत आहे. येथे शंकरावर तेथील अकरा धारांच्या अभिषेकपात्राने रुद्रावर्तन किंवा पूरुषसूक्त आवर्तने सुरू केल्यास किंवा नुसती धार धरल्यास अद्याप येथे सिंहनाद निघतो, तो गुंऽऽ गुंऽऽ असा गोड, प्रेमळ व प्रसंगी निरनिराळ्या आवाजाचा असतो. दिवसाच्या निरनिराळ्या प्रहरीं तो आवाज जतिशय मंजूळ व मोहक वाटतो. हा आवाज प्रसंगविशेषी भिन्न स्वरामध्येही होतो. हा पूर्वी कोणी कसेही त्या अभिषेक पात्राने पाणी घातले असतां नित्य होत असे. परंतु त्या देवाला कोणी आग्रहाने एका बाईने विटाळ केल्यामुळे तो मध्ये बंद झाला होता, पुन्हा

त्याची शुद्धता केली तेव्हां तो सुरू झाला. पण आतां त्याचा जोर पूर्वीसारखा राहिला नाही व तो सर्व माणसांच्या अभिषेकानें होतो असेही नाही. हा सिंहनाद होण्यासाठीं कांहींनीं मुद्दाम पुष्कळ पाणी घालूनही प्रयत्न केला परंतु तो झाला नाही, ही लक्षांत ठेवण्यासारखी गोष्ट आहे. हा सिंहनाद शंकराच्या पिंडीवरच्या पाण्यानेच होतो असें नाही. त्यापुढें देवळांत मारुती आहे त्यावर अभिषेक पात्र धरिलें असतां सुद्धां कमजास्त प्रमाणानें सिंहनाद होतो. नदीवरून देवळांत येण्याच्या सर्वांत वरच्या पायरीवर धार धरल्यानेंही होतो. हे भिन्न-भिन्न स्वराचे असतात. तसेंच नदीच्या एका ठिकाणीं उभें राहिलें असतां तेथें प्रतिध्वनी फार स्पष्टपणें व सतत ऐकूं येतो.

हा सिंहनाद अनियमितपणें होतो आणि तो भिन्न स्वरांत होतो. तसेंच हा प्रतिध्वनी होतो याची हल्लींच्या प्रचलीत शास्त्रीय कारणांवरून मीमांसा लागत नाही, कारण देवळांत गाभाऱ्याला दगडी घुमट नाही व तेथें शब्द केला असतां त्याचा प्रतिध्वनी होत नाही. देऊळ अगदीं साधें विटा कौलांनीं बांधिल्लें आहे. मारुती तर अगदीं उघड्या जागेवर आहे. आणि पायऱ्या तर देवळाच्या पागाळ्या ठिकाणीं आहेत. तेव्हां कोणा शास्त्रज्ञाला याची उपपत्ति लावण्याची हौस किंवा अभिमान असेल तर त्यांनीं येथें येऊन ह्या देवकार्याची कारणमीमांसा किंवा संगती लावावी. नाहीतर हें देवकार्य आहेच ! साधे आणि देवभोळे लोक याला देवकार्य ह्मणतात व विद्वान सुशिक्षित लोक अशाना सृष्टिकार्यें म्हणतात, व त्याची उपपत्ति लावण्याचा प्रयत्न करितात. परंतु अशा जिज्ञासूनें येथें येऊन आपली इच्छा परिपूर्ण करून घ्यावी किंवा देवाचा महिमा तरी गात बसावें !!!

येथें दुसरा एक आणखी असाच चमत्कार होत होता परंतु तो आतां नाहीसा झाला आहे. हें देऊळ पेज नदीच्या कांठी आहे. ही नदी व देऊळ यांचे-जवळ एक नियमित जागा होती. तेथें वैशाखी पौर्णिमेस सकाळीं भात परून संध्याकाळीं कापून झोडून त्या भाताचा नैवेद्य संध्याकाळीं प्रदोष पूजेच्यावेळीं देवाला मिळत असे ! हल्लीं ती जागा अज्ञात आहे. कोणी ह्मणतात त्या जागेवर नदी आली आहे व आतां त्या ठिकाणीं कोणी साधून कुंड बांधलें आहे यामुळे ती वहिवाट बंद पडली. हल्लीं नदींत एक पाण्याचें कुंड आहे. हें हंडा बुडे इतकेंच

सुमारें लांब रुंद व खोल आहे, यांतलें पाणी कधीही कमी होत नाहीं. कितीही उपसा झाला तरी हंड्या भरून निघतो ! मग कसाही दुष्काल पडलेला असो. नदीला पाणी नसल्यामुळें ती अगदीं कोरडी पडली तरी कुंडांतलें पाणी कमी होत नाहीं ! कोणी ह्मणतात एकदां हत्ती लागला होता तरी त्यालासुद्धां तें पाणी हटलें नाहीं ! !

ह्या पुरातन गोष्टी ह्या वैजनाथाच्या आरतींत पूर्वीपासून गोंविलेल्या आहेत. ती आरती खालीं लिहिल्याप्रमाणें—

मस्तकीं ओंकार विराटरूप । सिंहनादें समयीं रघुवीरजप ।
 शेजारीं भैरव पातामळ एक । नंदी भृंगी दोन्ही नाचति सन्मुख ।
 जयदेव जयदेव जय वैजनाथा । पंचप्राण आरती स्वामीसमर्था ॥ १ ॥
 पेज गंगेच्या तीरीं धरिला रहिवास । राका साळी पीक वैशाख मास ।
 तूर्या उन्मनी आनंदें घांष । स्नानंदें भूवन प्रत्यक्ष कैलास ॥ २ ॥
 तेहेतीस कोटी देव येती दर्शन । सनक सनकादिक गीत गाति नाना ।
 नारद तुंबर नाचति कीर्तना । माधवसुत नारायण वंदीतो चरणा ॥ ३ ॥
 यांत सिंहनाद, राका, साळीपीक हें वर्णन मागें सांगितलेंच आहे. आतां वैशाखी पौर्णिमेला तें भात उत्सव होत नाहीं परंतु उत्साह होतातच.

येथें उत्साह खालीं लिहिल्याप्रमाणें तीन होतात.

- १ कार्तिक शुद्ध दशमीपासून वद्य प्रतिपदेपर्यंत सात दिवस फक्त रात्री कीर्तन व शेवटीं अन्नसंतर्पण होतें. पौर्णिमेला त्रिपूर लागतो. याबद्दल खर्चाकरितां सरकारी इनाम जमीन आहे व तिची व्यवस्था पंचामार्फत होति.
- २ माघ वद्य एकादशीपासून असावास्येपर्यंत पांच दिवस फक्त रात्री कीर्तन, शिवरात्रीला यात्रा येते व दुपारीं कीर्तन होतें. हा गांवकीचा उत्सव आहे.
- ३ वैशाख शुद्ध एकादशीपासून वद्य प्रतिपदेपर्यंत सहा दिवस रात्री कीर्तन. पौर्णिमेच्या दिवशीं त्रिपूर लागून पालखी निघते. दुसरे दिवशीं सकाळीं मैदानांत कुस्त्यांचा समारंभ होतो. दोनप्रहरीं समाराधना व रात्री तीर्थ-प्रसाद, लळीत बगैरे होतें. हाही गांवकीचाच उत्सव आहे.

येथे वामन हरी परांजपे या नांवाचे तेजस्वी ब्रह्मचारी होते. त्यांचा उत्साह माघ शुद्ध त्रयोदशीपासून पौर्णिमेपर्यंत तीन दिवस सकाळी नऊ ते अकरा उपनिषदें, भाष्ये वगैरे तात्विक पुराण चालतें. संध्याकाळी तीन ते पांच भजन, पुराण किंवा कीर्तन होतें. कीर्तन व पुराण जुनं पद्धतीचें असतें. ह्या तीनही दिवस दोन्ही वेळां बाहेर गांवच्या लोकांस भोजन मिळतें व शेवट दिवशीं सर्व पंचक्रोशीचें ब्राह्मणभोजन असतें. हा उत्साह सार्वजनिक वर्गणीनं व भिक्षेनें होतो. त्याचे व्यवस्थापक वेणगांवचे वैद्य आहेत. हे ब्रह्मचारी फारच चमत्कारिक रीतीनें समाविस्त झाले आहेत. त्यांना आपला काळ आला असें समजल्यावर एके दिवशीं संध्याकाळीं ते आपल्या शिष्यांम ह्मणाले मला आज गाडीत वसावेसें वाटत आहे. तत्काळ शिष्यानें गाडी जोडून आणली व तीत हे बसले. गाडी कोठें न्यावयाची? ह्मणून त्यानें त्यांस विचारिलें. वैल हाकला, जातील तिकडे जाऊं द्या, त्यांना प्रतिबंध करूं नका असें ते ह्मणाले. तों वैल नेमके स्मशानांतच गेले व तेथे उभे राहिले! तेथे हे उतरले. सर्व मंडळीस तेथे नदीवर स्नानसंध्या करण्यास त्यांनीं सांगितलें. संध्या झाल्यावर सर्व मंडळी जमल्यावर गप्पा सांगत असतां तेथे आपल्या शिष्याच्या मांडीवर डोकें ठेवून निजून ते हुकारे देत होते. कांहीं वेळानें हुकारा बंद झाला, ह्मणून मंडळींनीं हाक मारून पाहिलें तों कांहीं नाहीं. सर्व संपलें!! आपले मरणाचें स्थळ काळ इतक्या रीतीनें विनचूक समजणें व त्याला सृष्टिदेवतेकडून अनुमति मिळणें व त्याप्रमाणें मनाची तयारी ठेवणें हें खऱ्या तपश्चर्येशिवाय किंवा आत्मज्ञानाशिवाय होणार नाहीं. मनुष्यानें जन्मास येऊन जीं कांहीं ज्ञात किंवा अज्ञात बरीं वाईट कृत्ये केलीं असतील तों त्याला किंवा परमेश्वराच्या चित्रगुप्तांना माहीत असतात, त्यांची वजावाट होऊन त्याला अखेर काय शिक्षा किंवा बक्षीस मिळावयाचें तें मिळतें व त्याची बऱ्या वाईट रीतीनें अखेर होते असा सर्व धर्माचा सिद्धांत आहे. त्या दृष्टीनें इतक्या लायकीचें सरटिकिकेट तुकारामाशिवाय कोणासही मिळालें नाहीं. तुकारामाचा देह पापी माणसांनीं पाहिला नाहीं तसा यांचाही नाहीं. हेही दिव्य रथांतूनच गेले आणि ह्मणूनच त्यांचे एवढे भाविक-पणानें उत्साह होतात. ज्या पुण्याची फेड देवालासुद्धां जिवंतपणों करितां येत नाहीं त्याची फेड अशी श्राद्धरूपानें, कीर्तनें किंवा उत्साह रूपानें, तो करितो असें वाडतें.

ही यात्रा झाल्यावर जवळच भिवपुरी गांव आहे. तेथे तलाव व दत्तमंदीर पाहण्यासारखे आहे. पूर्वी रेल्वे नव्हती तेव्हां पुण्यास जाण्याचा याच कुसुर घाटांतून मार्ग होता. पण रेल्वे झाल्यामुळे तो आता वंद पडला, इतकेच नव्हे तर गांवही नाहीसा होत चालला आहे. हल्ली जवळच्या चिंचवली स्टेशनाला भिवपुरी रोड असे नांव दिले आहे व तेथे आता टाटावर्क चालले आहे. व एवढ्यावरूनच त्याचे नांव राहिले आहे. पण मूळची पांढरदेशाची वस्ती आता राहिली नाही.

हे पाहिल्यानंतर परत चिंचवली स्टेशनावरून किंवा परभारें नेरळ येथे यावे. व तेथून

माथेरान

येथे जाण्याकरिता छोटी गाडी आहे, तीत बसून माथेरानास जावे.

माथेरान हे हिलस्टेशन ऊर्फ हवा खाण्याचे ठिकाण आहे, तेव्हां याची स्वरी शोभा उज्हाळ्यांतच दिसेल एरवी दिसणार नाही. हवा खाण्याचे ठिकाणी श्रीमंतांची विलास मंदिरे व उपभोगांची ठिकाणे असतात, हणून त्यांचे विलास अशा ठिकाणी हल्लीच्या पद्धतीने कसे असतात, त्यांचेच ह्या यात्रेत मुख्यतः वर्णन करावयाचे आहे.

मुंबई इलाख्यांत पाहिल्या नंबरचे हवा खाण्याचे ठिकाण महाबलेश्वर व दुसऱ्या नंबरचे माथेरान आहे. महाबलेश्वरार्चा उंची समुद्र सपाटीपासून पंचे-चाळीसशें अष्टावन ४५५८ फूट हणजे सुमारे एक मैल आहे व माथेरानची २६७८ फूट हणजे सुमारे अर्धा मैल आहे. मुंबईपासून माथेरान नजीकच असल्यामुळे मध्यम स्थितीचे व थोडा वेळ रजा असलेले श्रीमंत लोक किंवा ऑफिसर महाबलेश्वरापेक्षां माथेरानास फार येतात. नेरळपासून माथेरान साध्या सडकेने सात मैल आहे. त्यापैकी चार मैल चढाव बराच अवघड आहे. ही चढावाची सडक सुमारे पंचेचाळीस अंशाच्या कोनाएवढी आहे असे हल्ले तरी चालेल ! पुढे एक मैल सपाट आहे. नेरळहून छोटी रेल्वे माथेरानपर्यंत गेली आहे. हिला स्टीम ट्रामवे हणतात. ही तेरा मैलांची आहे. ही रेल्वे पंच-वीसास एक याप्रमाणे सारख्या उंचीने वर गेली आहे. रेल्वे नेतांना या डोंगराची सीनसीनरी किंवा सृष्टिशोभा उत्तम राखिली आहे. यामुळे गाडी

वळणावळणांनीं जातांना रस्त्यांतील भिन्न भिन्न ठिकाणचीं दऱ्या खोऱ्यांची शोभा फारच बहारीची दिसते व आपण विमानांतूनच वर जातो आहो असे वाटते. ही गाडी आसपासच्या डोंगरांतलि वैचित्र्य दाखविण्याकरितां निरनिराळे देखावे, छोटेपूल व बोगदे यांमधून मुद्दाम नेली आहे, सबब जातांना तरी या गाडींतून जाऊन येतांना पायीं यावे, ह्मणजे दोन्ही रस्त्यांतील सृष्टिशोभा अनुभवास येईल.

माथेरान ही एक टेकडी नाही. दोन तीन स्वतंत्र समांतर लांबलचक टेकड्या असून त्या मध्यभागावर एकमेकींशीं जोडल्या गेल्या आहेत, त्यामुळे वर मोठे मैदान झाले असून पंचपाळ्याप्रमाणे त्यांचीं शेवटे दूरवर पसरलीं आहेत त्यामुळे यांचे हे पोंड किंवा टोके होऊन त्यापासून खालच्या खोऱ्यांची बाहारीची शोभा दिसते. हीं शेवटे उतरत उतरत जमिनपिर्यंत खालीं न येतां एकदम खालीं उतरलीं आहेत, यामुळे खोल दऱ्या, खोरीं, तुटलेले कडे, यांची भिन्न ठिकाणांहून भिन्न शोभा दिसते. तेथून पक्षी, ढग, आपले पायांखालीं तरंगतांना दिसतात. अर्थात् पाऊससुद्धां ढगांतून खालीं पडतांना दिसतो. माथेरानच्या टेकड्या तांबड्या दगडमातीच्या आहेत यामुळे सर्व सडका कुंकुमभंडित दिसतात व त्यांवरून चालणारांचे कपडेहि कुंकुममयच होतात.

सर्व माथेरानभर सुमारे तीस चाळीस फुट उंचीचीं जंगली झाडे पसरलेली आहेत. व हे सृष्टिसौंदर्य कायम राखण्याविषयी कडक कायदा केला आहे. झाडाची जिवंत फांदी जो कोणी तोडील त्याला कडक शिक्षा ठेविली आहे. जे झाड आपोआप मरेल किंवा वाऱ्यानें पडेल त्याचीं लांकडे जंगलखात्याकडून तोडून त्याचा डेपो उघडला आहे व त्या डेपोंतूनच जाळण्याकरितां सर्वांनीं लांकडे नेलीं पाहिजेत, असा कायदा आहे. कधीं काळीं सर्पणाचा तोटा आला तर खालून नेरळहून कातकरी किंवा जंगली लोकांकडून त्यांच्या मोळ्या वर नेववितात, पण वरील जिवंत जंगल तोडित नाहीत ! यामुळे सडकेशिवाय पाऊलभर जागासुद्धां माथेरानास सुटी नाही, इतके जंगल जिकडे तिकडे पसरले आहे. उन्हाळीं भर दुपारीं सुद्धां माथेरानास रस्त्यांतून हिंडतांना उन्हाचा त्रास होत नाही. सदां सर्वकाळ कोठेही बसले तरी आपण एका मोठ्या सावलीच्या बंगी-च्यांत बसलो आहो असा भास होतो. त्या झाडीमध्ये इमारती लांकडाचीं झाडे किंवा फुलांची फळांची किंवा गगनचुंबित वृक्ष नाहीत. केवळ रानटी झाडे आहेत.

मात्र ती अगदी दाट व सारख्या उंचीची आहेत. ह्मणून वरून पाहाणाराला हा एक अपूर्व हिरवा गालिच्याच पसरला आहे, असे वाटते. इतकी झाडे असून सामान्यतः कोणत्याही झाडाला कोणत्याही काळीं फुलें फळें विशेष येत नाहीत हे एक आश्चर्यच आहे. क्वचित याला थोडे अपवाद आहेत पण ते जमेत धरण्यासारखे नाहीत. तसेच कोणताही ऋतु असला तरी झाडांची पावे खरडून ती खरंद्यासारखी होत नाहीत. हिवाळ्यांत कडक थंडी पडली ह्मणजे झाडांचीं दाने खरडतात. पण तेथे कोणत्याही झाडाचा खराटा होत नाही. हा येथील हवेचा विशेष परिणाम आहे. असे होण्याचे कारण येथील हवा सर्व प्राणिमात्र व वनस्पती यांना सर्व ऋतूंतही सारखीच मानवते असे दिसते. उष्ण प्रदेशांत वर्षाचे सहा ऋतु दिसतात; समशीतोष्ण प्रदेशांत तीन व शीत प्रदेशांत दोनच ऋतु दिसतात. तोच प्रकार माथेरानास आहे.

माथेरानास उन्हाळ्यांत सीतोपचार केले असतां ते बाधत नाहीत तसेच कडक थंडीत उष्णोपचार केले तरी बाधत नाहीत. हिवाळ्यांत खालची थंडी जशी विषारी असते व ताप येतो तशी वरची विषारी नसते. केवळ शुद्ध थंडी असते. यामुळे केवळ थंडीपासून संरक्षण करण्यापुरते वपडे असले ह्मणजे झाले. तेथे मलेरिया नसतो, अर्थात कोणताही रोग नाही. कारण मलेरियापासूनच बहुतेक सर्व रोग होतात. यामुळे आजारी मनुष्यास सुद्धां ही हवा फार मानवते, ह्यामुळे श्रीमंत, व्यापारी, राजेरजवाडे, मोठमोठे ऑफिसर, केवळ विश्रांतीकरितां व मनःस्वास्थ्याकरितां चार दिवस येथे येऊन राहतात. ही हवा समशीतोष्ण असल्यामुळे कोणत्याही ऋतूसंबंधानें येथे त्रास होत नाही. ह्मणजे उन्हाळ्यांत उन्हाळा किंवा हिवाळ्यांत हिवाळा फारसा त्रासदायक होत नाही. पावसाळ्यांत पृथ्वीवर सर्वत्र ठिकाणी हवा सारखीच असते, ह्मणून पावसाळ्यांत माथेरानीं कोणी येत नाही. येथे पाऊसही फार ह्मणजे दोनशें अडिचशें इंचावर पडतो, तरी हवेपासून त्रास होत नाही. मन नेहमीं प्रसन्न असते व जास्त श्रम केले, तरी थकवा येत नाही. इतकेच नव्हे येथे जास्त मेहनत केली नाही तर मात्र मनुष्यास शैथिल्य येईल. निदान इकडे तिकडे गाडींत बसून फिरलेच पाहिजे. यामुळे ज्यांना जास्त कर्तृत्वाची जरूरी आहे ते सर्व लोक येथे येतात. आमच्या पूर्वजांना सुद्धां सृष्टीच्या घडामोडीचा व ईश्वरविषयक अतींद्रिय

गोष्टींचा मानसिक विचार करावा लागत असल्यामुळे त्यांनीं सुद्धां जंगलांत डोंगरावर आसमंतांत राहणें परकरलें. या हवेच्या फरकामुळे हल्लीं हें ठिकाण श्रीमंतांचे राहणीचें झालें आहे. श्रीमंतांना जिवाच्या सुखाकरितां पैशाची परवा नाही, ह्यामुळे मुख्यतः हें ठिकाण महागाईचें झालें आहे. मध्यम स्थितीतील गरिबांना येथें राहण्याचा उपाय नाही. श्रीमंत लोक चैनीकरितां असे पैसे उधळतात त्यापेक्षां त्यांनीं गरिबांस मदत केली तर काय हरकत आहे? असें गरिबांचें ह्मणणें आहे. पण तें साफ चूक आहे. कारण गरिबांचा ज्यांच्यावर चरितार्थ चालतो असे उद्योगधंदे व व्यापार श्रीमंतांच्या बुद्धिमत्तेवर, कर्तृत्वावर व त्यांच्या श्रीमंतीवर अवलंबून असतात. त्यांची बुद्धि जशी तीव्र राहिल, त्याप्रमाणें त्यांची भरभराट होऊन गरिबांस काम मिळून त्यांचें उपजीवन होईल. बुद्धि तीव्र राहण्याला पोषक हवा पाहिजे, शरीर स्वास्थ्य पाहिजे, याकरितां त्यांना अशा ठिकाणीं यावें लागतें. त्यांना येण्याकरितां त्यांच्या दर्जाप्रमाणें विलासाच्या जागा, बंगले करावे लागतात. त्याशिवाय त्यांचें मनरंजन होऊन बुद्धि व्यवहारक्षम होणार नाही. ह्मणून श्रीमंत लोक किंवा शहाणे अतिशय विचारी किंवा राजरेजवाडे, केवळ चैनीकरितां किंवा विलासाकरितां विनाकारण पैसे उधळतात हें ह्मणणें खोटें आहे. श्रीमंतानें केवळ आपल्याकरितां पैसे उधळले तरी कोणत्याही रूपाने परदेशांत जाणाऱ्या पैशापेक्षां ते पुष्कळपटीनें बरे आहेत. ताटांतून वाटींत सांडलें काय किंवा वाटींतून ताटांत सांडलें काय एकच. गरिवाकडून पैसा श्रीमंताकडे जातो, तसा श्रीमंताकडून चैनीकरितां कां होईना पण गरिवाकडे तो आला पाहिजे. त्याशिवाय देशाचें पोषण होणार नाही. पण परदेशच्या व्यापारानें पैसा तिकडे जाऊन परदेशचें पोषण होतें ही गोष्ट गरिबांनीं पूर्ण लक्षांत ठेविली पाहिजे. राजे लोक काय किंवा श्रीमंत लोक काय यांना पैसा खरोखरच गरिबांकडून मिळतो. त्यांत राजा हक्कानें घेतो व त्यांचे चैनीकरितां तो परदेशांत जातो. अर्थात् त्यानें परदेशचें पोषण होतें. परदेशची सुधारणा पाहून त्याप्रमाणें तो आपल्या राज्यांत करील तर तो रयतेचा फायदाच आहे. पण श्रीमंत व्यापारी गरिबांना त्यांच्या प्रापंचिक जिनसांच्या रूपानें मदत करून गरिबांकरितां देशांत कारखाने काढतो व सर्व बाजूनें बऱ्या वाईट काळीं त्यांचें पोषण करितो. कर्तृत्ववान श्रीमंत चैनी निघाला तर त्याचे योगानें देश भरभराटीस येतो व देशांत त्याचे चैनीकरितां

कां होईना, कलाकौशल्य वाढतें. गुणी लोकांना आश्रय मिळून त्यांची वाढ होते. मुसलमानी राजांनीं येथेंच राज्य केल्यामुळे त्यांच्या चैनीनें देशाला हीन स्थिति आली नाही. पण आतां चैनीच्या वस्तु वापरल्या कीं, पैसा परदेशात जातो, हें त्या वस्तूची चैन करणाऱ्यानें लक्षांत ठेविलें पाहिजे. ज्या श्रीमंत लोकांना किंवा व्यापाऱ्यांना आपला उद्योगधंदा सोडून अशा चैनीच्या किंवा विभ्रातीच्या ठिकाणीं राहण्याची सवड हांत नाही त्यांचा निरुपाय होऊन बुद्धीही चालेनाशी झाली व आजारी पडूं लागले ह्मणजे ते येथे येतात. कांहीं दिवस राहून ताबडतोब परत जातात. त्यांना व्यापारामुळे राहण्यास सवडच नसते. पण तेवढ्याकरितां त्यांनीं येथे किती तरी उत्तम वैभवशाली बंगले बांधले आहेत ! खरोखर माथेरानचा प्रत्येक बंगला पाहण्यासारखा आहे.

माथेरानची वस्ती एके ठिकाणीं नाही. एकेक बंगला एकेक फर्लागावर किंवा त्यापेक्षां जास्त अंतरावर आहे ! जुळलेली किंवा एकत्र वस्ती फक्त बाजारांत आहे. बाजारापासून माकंटपर्यंत ह्मणजे सुमारे एक फर्लाग दोन्ही बाजूंची सुमारे पन्नास घरे मात्र जवळजवळ आहेत, बाकी सर्व वस्ती पांगलेली आहे. असे बंगले येथे सुमारे पाचशेंच्या पेक्षां जास्त आहेत ! हे बंगले बहुधा बोहरी, मुसलमान, पारशी यांचे आहेत. एक दोन युरोपियनांचे आहेत. हे बंगले मालकांनै स्वतः आपल्याला राहण्याकरितां बांधिले आहेत. पण माऊक नसेल तेव्हां हे बंगले भाड्यानेंही देतात. यांचे भाडे हंगामावर असतें. आक्टोंबरपासून जूनपर्यंत मोसम असतो. त्यांत एप्रील, मे व जून या महिन्यांत माथेरान पूर्ण भरलेलें असतें. या महिन्यांत चांगल्या बंगल्याचें भाडे महिना हजार किंवा दीड हजार रुपयेपर्यंत सुद्धां असतें ! या भरमसाट खर्चासुळे माथेरानास लोक फार दिवस मुक्काम करीत नाहींत. ह्मणजे माथेरान हें राजेरजवाड्याससुद्धां महाग जातें. इतके लक्षाधीश येथे येतात ! या बंगल्यांत टाटा, कासममिठा वगैरेंचे पांच सात बंगल खरोखरीच प्रेक्षणीय आहेत. बंगल्यावर कोणी नसून बंगला रिकामा असेल तर त्याचें रक्षण करणारा, जवळ भोंवतालच्या बागेच्या रक्षणाकरितां बागेत माळी ठेवलेला असतो. त्यास कांहीं चार सहा आणे दिले ह्मणजे तो हा बंगला उघडून दाखवितो. ह्या माळ्याला बंगल्याच्या भोंवतालच्या बागेचें काम दिलें असतें.

बागेंत पाश्चात्य व पौरस्त्य जातीच्या पुष्पवटिका, लतापल्लवांचे कुंज, रंगीत पानांची झाडे व कुंब्या असून शिवाय त्यांची निरनिराळी रचना केलेली असते. कुंब्याही चिनीमातीच्या निरनिराळ्या रंगाच्या, नक्षीच्या व भिन्न स्वरूपाच्या असतात. मे महिन्यांत ज्यांना सुंदर फुले येतील व त्यावेळीं जीं टवटवीत होतील अशीं नाना प्रकारचीं तेरड्यांचीं व इतर विलायती झाडे मुद्दाम डिसेंबरमध्ये दरवर्षी लावितात. पूर्वी येथे पाण्याचे दुर्भिक्ष होते, तरि अतीशय खर्च करून ह्या नाना प्रकारच्या पुष्पवटिका तयार करीत असत. येथे माथेरानला जिवंत पाणी नाही. एका खोल्याला बांध घालून एक कृत्रिम तळें केले आहे, त्यांतून मुख्यतः पाणी आणावे लागते अर्थात ते फार महाग विकते. एका पखालीला ह्यणजे सुमारे आठ हांब्यांना चार आणे किंवा लांब अंतर असल्यास मोसमाचे वेळीं आठ आणेसुद्धां पडतात. पण इतके महाग पाणी घेऊन ते अशा वागा करितात. त्यांचा विलास काय सांगावा ? हल्लीं माथेरानास पाण्याचे नळ झाले आहेत, तेव्हां आतां माथेरानची शोभा अवर्णनीय होईल.

बंगल्यांतील सुखसोयी व रमणीयता फारच अवर्णनीय असते. बागेंत नाना प्रकारचीं कारंजीं असतात. बंगल्यांतील जमीनसुद्धां आरासपानाची असून आंत भिंतीला मोठमोठे बिल्लोरी आरसे, बिल्लोरी काम, ततविरी, पुतळे आपापल्या आवडीप्रमाणें ठेविले असतात. फार काय, कांहीं ठिकाणची जमीनसुद्धां नाना प्रकारचे रंगीत खडे वसवून रमणीय केलेली असते ! अशा जमिनीवरून जोड्यांनी किंवा बुटांनीं पाय ठेवणारास काय, पण नुसता पाय ठेवणारासुद्धां अवघड घाटते ! बाहेरचे खांब लांबडी असतात पण त्यांनासुद्धां कांचेचे रंगीत गिलीट धसते. त्याप्रमाणें वरील छत हंब्याझुंबरांनीं शृंगारलेले असून छतावरील व भिंतीवरील नक्षीकामेही खरोखर पाहण्यासारखीं असतात. सर्व वस्तु सोने, चांदी व रत्ने यांची कृत्रिम शोभा देऊन सुशोभित केलेल्या असतात. भिंतींवर पुरूष हीड पुरूष बिल्लोरी आरसे, हरणे, वाघ वगैरे जनांविरांचीं तांडे व प्रख्यात स्त्रीपुरुषांचे पुतळे व कांहीं ठिकाणीं शृंगारिक पुतळेही ठेविलेले असतात. त्यांत करमगुक्तीकरितां युरोपियन वायकांचीं निरनिराळ्या प्रसंगाचे नंग पुतळे व चित्रे सुद्धां ठेविलेलीं असतात ! ठिकठिकाणीं वाटोळीं, चौकोनी छाकडी किंवा दगडी टेबले व त्यांवर फ्लॉवर पॉटस ह्यणजे पुष्पपात्रे ठेविलेलीं असतात. भोंवतालीं नाना प्रकारच्या खुर्च्या असतात. कित्येक खुर्च्या निर-

निराळ्या प्रकारांनी जोडण्यांना वसण्यासारख्या, झुलत्या, फोटो काढून घेण्या-सारख्या किंवा समोरासमोर तोंडे दिसण्यासारख्या अशा असतात. त्याप्रमाणे आराम खुर्च्या (इझी चेअर) असून भिंतीशी कायमचे प्रशस्त बांक असतात. बांकांवर व खुर्च्यांवर रेलवेंतील फर्स्ट क्लासाप्रमाणे उंच व मऊ गाद्या असतात. टेबलावर नाना प्रकारच्या दिवेवत्या व सुबक पेपरवेट्स व चित्रे असतात. खिडक्याही दुहेरी असतात. एक झांकण निरनिराळ्या रंगीत काचांचे व दुसरे बंद करण्याचे असे असते. कांहींना बाहेरचा प्रकाश मात्र आंत यावा परंतु आंत काय चालले आहे ते दिसू नये अशा प्रकारच्या कांचा असतात. तिसऱ्या किंवा चवथ्या मजल्यावर प्रशस्त गच्च्या असतात व शेवटी आगाशी असून प्रत्येक मजल्यावर प्रशस्त गॅलेन्या किंवा सज्जे असतात. प्रत्येक कामाकरिता निरनिराळ्या जागा असतात. जुन्या राजवाड्यांत जशी स्नानगृहे, सुखशयनगृहे, आभरणगृहे, विलास गृहे, भेटण्याच्या जागा वगैरे असतात, त्याप्रमाणे येथेही असतात. हे सामान्यतः दिवाखान्याचे वर्णन झाले. सुखशय्यागृहे, आभरणगृहे व विलासगृहे यांचे वर्णन देतां येत नाही. शिवाय ही केवळ कादंबरी नाही. मुखमार्जन व स्नानगृहांत जरूरीप्रमाणे ऊन थंड पाण्याचे नळ, निरनिराळ्या प्रकारचे साबू, प्रशस्त आरसे, टॉवेल व नळाखाली कायमच्या कुंड्या ठेविलेल्या असतात. या कुंड्यांना मधोमध भोक असून ते एका खिटीने बंद करतात. यामुळे ही कुंडी हवी तेव्हां वरील नळाने भरतां येते व खिटी काढली ह्मणजे ते पाणी निघून जाऊन कुंडी अगदी स्वच्छ होते. पाण्याचा एक थेंबही तीत राहात नाही. ह्या कुंड्या सर्व चिनीमातीच्या निरनिराळ्या रंगाच्या सुबक असतात. शौचशुद्धी व मुखमार्जन यांचीं गृहेसुद्धां फारच प्रेक्षणीय असतात. त्या ठिकाणी शौचशुद्धी करण्यासुद्धां सामान्य मनुष्यास लाज वाटेल ! तीं गृहे ऊर्फ संडासही निरनिराळ्या प्रकारचे व इकडून तिकडे हालवण्यासारखे सुद्धां असतात. सृष्टिक्रमाप्रमाणे सर्व मनुष्यांच्या शरीराची आंतील सर्व रचना सारखीच असावयाची व मनुष्यांनी निरनिराळे बरे धाईट उत्तम भक्ष्य खाल्ले तरी सर्वांचा परिणाम एकच व्हावयाचा ! पण अभिमानाने मनुष्य या नाशवंत तनूचे कितीतरी कौतुक करतो व त्यांत भिन्नता मानितो, याचे हे दृश्य स्वरूप आहे. इतके करूनसुद्धां श्रीमंताचे मन रममाण होत नाही ते नाहीच !! सारांश मनाचा संतोष कदाचित् कातकऱ्याच्या झोपडीतही सांपडेल, पण तो श्रीमंताच्या अगर अशा पेषआरामाच्या बंग-

ल्यांतही सांपडणार नाही. मग त्याची एवढी प्रतिष्ठा कशाला? ही साधूंची उक्ति चिंतनीय आहे. पण सुखलोलुप मनुष्यास ती कशी पटेल? हें खरें आहे. पण त्यामुळे संतोषाची साधनें प्रकृतिभावाप्रमाणे भिन्नभिन्न असणे स्वाभाविक आहे. त्याप्रमाणें हें आहे. हे साधारण वंगल्यांचें वर्णन झालें. पण विशिष्ट बंगले खरोखर विशिष्टपणाकरितां प्रसिद्धच आहेत. त्यांचें वर्णन देतां येत नाही पण तेथें जाणारानें ते जरूर पाहावे ह्मणजे गरीब व श्रीमंत यांमधील कृत्रिम अंतर समजेल.

माथेरान पूर्णपणें भरलें ह्मणजे ज्याचा बंगला त्याला पाहिजे असतो, कांहीं बंगले निव्वळ भाड्याकरितांही केलेले असतात पण असे थोडे. सबब दुसऱ्या उपरी उताऱूंच्या सोयीकरितां मोठमोठीं हॉटेले केलीं आहेत. या हॉटेलांत राहण्याची, जेवणाखाण्याची व ऐपआरामाची सर्व प्रकारची सोय केलेली असते. राहण्याच्या घरांत सर्व प्रकारच्या जरूरीच्या वस्तु, अंथरुण, पांघरुण, भांडीकुंडी असून तेनातीकरितां हारकाम्याही दिलेला असतो. याशिवाय प्रत्येक हॉटेलांत माथेरान पाहण्यास कोठें जावयाचें असल्यास घोडा, गाडी, वाडानें, व मजूर यांची तरतूद केलेली असते. हे मजूर माथेरानास कोठें फिरावयास जावयाचें असेल तेथे विनचूक नेऊन नियमित वेळांत परत आणितात. माथेरानचें वर्णन इंग्रजींत केलेलीं पुस्तके आहेत. त्या पुस्तकांच्या व नकाशाच्या आधारानें ज्याची जिकडे जाण्याची इच्छा असेल त्यांनीं तिकडे जावें. सदर बुकांत कोठें काय पाहाण्यासारखें आहे हें सांगितलेलें असतें व सर्व प्रकारची माहिती दिलेली असते. पुस्तकाची किंमत रुपाया दीड रुपाया असून तीं सर्व हॉटेलांत व बाजारांत विकत मिळतात. सर्व हॉटेलांत रग्बी हॉटेलचा नंबर पहिला आहे. पण त्या हॉटेलांत युरोपियनांशिवाय कोणाला घेत नाहींत. तसें निव्वळ हिंदूकरितां महालक्ष्मी हॉटेल आहे. तेथें ब्राह्मणापासून सर्व हिंदूंची राहण्याची, जेवणखाण्याची, व कपड्यालत्याचा सोय केलेली असते. माथेरानला येणारानें पैशाकडे पाहिलें नाही ह्मणजे त्याची सर्व प्रकारची सोय धार्मिक दृष्टीशिवाय अगदीं त्याच्या इच्छेप्रमाणें होते !!!

माथेरानला शारीरिक श्रम आवश्य करावे लागतात, त्याशिवाय चैन पडत नाही. तेथें कितीही श्रम केले तरी बाधत नाहींत व त्यानें नन प्रसन्न

होतें. याकरितां पुष्कळ लोक पार्थी रपेटाकरितां जातात, कोणी घोड्यावर बसून जातात व कोणी रिक्षांमधून फिरतात. रिक्षा ह्मणजे एका माणसाला बसण्यापुरती गाडी असते. ही दोन चार्का असून चाकाला रबरी धावा बसविलेल्या असतात. हिला ओढण्यास व लोटण्यास माणसें लावितात. जनावरांच्या गाड्या येंथें बंद आहेत. ह्या गाडीला एक मनुष्य पुढें ओढतो व दाकीचीं दोन मनुष्ये मागून लोटतात. उतरणीवरून गाडी घसरून अपघात होऊं नये ह्मणून दोन्हीं बाजूंस ब्रेक असतात व ते वर बसणाऱ्या मनुष्याच्या ताब्यात असतात. त्यांनो ब्रेक दाबल्यास गाडी कोणत्याही स्थितींत हालत नाही. माथेरानच्या सडका अरुंद, आणि चढण उतरणीच्या असून डोंगरावर आहेत यामुळे जनावर बुजलें किंवा त्यानें वेगानें जाऊन हुशी घेतली तर अपघात होण्याचा संभव असल्यामुळे जनावरांच्या गाड्या वर फिरवण्याची सक्त मनाई आहे. मालाची गाडी असली तरी ती माणसांनींच ओढून नेली पाहिजे असा कडक कायदा आहे. तसेंच या सडकांवरून मोटार किंवा सायकलसुद्धां चाळविण्याची याच कारणांकरितां मनाई आहे. या सडकांना वांकरणे असल्यामुळे घोड्यावर बसणारानें घोडा तुफान सोडतां कामा नये, अशा ठिकठिकाणीं पाट्या मारिल्या आहेत. माथेरानास रिक्षा गाडींत बसणारांनीं आपला तोंड सांभाळून बसलें पाहिजे. अशा गाड्या सुरक्षीत ठेवण्यावद्दल मालक जबाबदार आहेत. शिवाय पोलिसांचासुद्धां पहारा असतो. गाडी जरा ढिली झाली तर त्याचा परवाना ताबडतोब रद्द होतो.

याशिवाय शारीरिक श्रमाच्या सोयीकरितां जाती जातीचे तालीमखाने आहेत. युरोपियन जिमखाना, पारशी जिमखाना, माहांमेडन व हिंदू जिमखाना असे निरनिराळे जिमखाने आहेत. त्यांत ज्या त्या जातीच्या वर्गणीदारांचा मात्र समावेश होतो. वर्गणीदारांशिवाय कोणासही आंत येऊं देत नाहींत. प्रत्येक जिमखान्यामध्ये ज्याच्या त्याच्या आवडीच्या खेळांची सोय केलेली असते. याशिवाय माथेरान येथें एक मोठें ओलिंपिया या नांवाचें क्रीडांगण आहे. तसेंच केवळ मुलांकरितांसुद्धां निराळें क्रीडांगण आहे. तेथें लहान मुलाकरितां लांकडी घोडे, झोपाळे, पाळणे, टांगलेले आहेत. त्यांत मोठाल्यास बसण्यास हरकत नाहीं पण त्यांनीं झोपाळ्यावर मात्र बसतां कामा नये. कारण अशानें ते मोडतील. मोठ्या क्रीडांगणांत संध्याकाळी बरीच मंडळी खेळखेळण्या-

करितां व मजा पाहण्याकरितां जातात. या क्रीडांगणाभोवतीं तीस चाळीस फूट रुंदीचा व सुमारे एक मैल लांबीचा रस्ता आहे, त्यांत घोड्यांच्या व माणसांच्या पळण्याच्या शर्यती लागतात. जवळ एक हॉटेल आहे, त्यांत खाद्य-पेयांची रेलचेल आहे. येथे श्रम करावे व जरूर लागल्यास हॉटेलांत खाऊन पिऊन विश्रांति घ्यावी. अशी मजा आहे !

माथेरानचा मोसम जून पंधराला खलास होतो. त्याच्या आधी १५ दिवस माथेरानास येऊन कोणी किती शक्ति कमावली याचे प्रदर्शनाकरितां या क्रीडांगणावर सार्वजनिक शर्यती होतात व त्यांत जो जिंकील त्यांस बक्षिसें देतात. हे बक्षीस खेळाच्या व मनुष्याच्या ऐपतीप्रमाणें असतें. त्यांत घोड्यांच्या शर्यतीला जास्त असतें अगदीं लहान पांच वर्षांच्या मुलांपासून साठ वर्षांच्या व्हाताऱ्यापर्यंत जात किंवा धर्म मनामध्ये न आणतां त्यांस या शर्यतींत भाग घेतां येतो. मुलगे, मुली, बायका, पुरुष यांचें समान वय, शक्ति व स्त्री पुरुष भेद पाहून चढाओढीनें पळण्याच्या व खेळण्याच्या शर्यती लागतात. त्यांत जातीचा कांहीं संबंध नाही. मुसलमान, पार्शॉ, ख्रिस्ती, युरोपियन हिंदू, ब्राह्मणसुद्धां यांचीं समान दर्जाचीं व समान वयाचीं मुलें माणसें असलीं ह्मणजे झालें. समान दर्जाचीं ह्मणजे साधारण समान शरीरस्थितीची असें समजावें. श्रीमंत गरीब हा भेद नाही. हा शर्यती आठ दहा दिवस होतात. शेवटीं एका थोर मनुष्याकडून बक्षिस समारंभ होतो, तो पाहण्याकरितां स्त्री पुरुषांचा व मुलांचा फार मोठा समुदाय जमतो व फार मजा वाटते. ही येथील मोठी जत्राच आहे. याशिवाय अखेरच्या महिन्यांत ह्मणजे मे महिन्यांत येथे निरनिराळ्या ठिकाणीं संध्याकाळीं उत्तम नामांकित बँडचे वादन चालू असतें. हे सुमारे दीड दोन तास होतें. जे बँड वाजविणारे नामांकित ह्मणून ठरले असतील, त्यांनाच बोलावण्यांत येतें. आज बँड कोठें व किती वाजतां सुरू होणार आहे, ह्याजबदल म्युनिसिपालटीकडून मुख्य मुख्य रस्त्यावर जाहिराती लागतात. त्याप्रमाणें तेथे स्त्रीपुरुषांचा समुदाय येतो. व्यवस्था म्युनिसिपालटीमार्फत असत. तेथे वाकें, खुर्च्या, म्युनिसिपालटीमार्फत नेल्या असतात. कोणी आपल्या खासगीही नेऊन ठेवितात. हा बँड मोठा ह्मणजे सोळा माणसांचा असून आज कोणत्या गीतांचें वादन होणार आहे, याचा कार्यक्रम अगोदर प्रसिद्ध होत असतो. पण तीं गीतें युरोपियन संगितांपैकीं असल्यामुळे

आपणांस त्यांत गोडी लागत नाही. या ठिकाणी बँडवाल्यांनी प्रवीणता किंवा शाबासकी मिळविली असता, यावेळीं येथे मोठमोठे लोक येत असल्यामुळे त्यांची कीर्ती जिकडे तिकडे पसरते. व त्यांस मोठमोठ्या घरचीं व राजेरजवाड्यांच्या दरबारचीं आमंत्रणें येतात. यामुळे बँडवाले अगदीं काळजीपूर्वक काम करितात. प्रत्येकाच्या पुढें तें गीत त्या यंत्रावर कसें वाजवावयाचें याबद्दलचा कागद समोर त्यांचेपुढें धरलेला असतो. हा बँड ह्या माहिण्याचे पांच सहाशें रुपये देऊन आणलेला असतो. या शिवाय त्यांच्या जाण्यायेण्याचा व भोजनाचा खर्च देतात. शर्यतींच्या व खेळांच्या वक्षिसांचे पैसे असेच हजारों रुपये जमतात. हे सर्व पैसे बंगलेवाले व्यापारी यांच्या वर्गणीनें जमतात. त्यांत सरकारचा किंवा म्युनिसिपालटीचा कांहींएक संबंध नाही. मात्र ही व्यवस्था म्युनिसिपालीटी मार्फत होत.

माथेरानास पाण्याची मोठी गैरसोय होती. पण आतां रग्बी हॉटेलजवळ विहीर खणली असून तिला थोडें पाणी लागलें आहे. तें पाणी बंबांनीं हपसून वर एक खजिना केला आहे त्यांत सोडलेलें आहे. व त्या खजिन्यांतून सर्व माथेरानभर पाण्याचे नळ चालू केले आहेत. त्या विहिरीनें पाण्याचा पुरवठा न झाल्यास मार्गे सांगितलेला चालोटी तलावाचा बांध आणखी हवा तितका वाढवून त्याचें पाणी इंजिननें त्या खजिन्यांत नेलें आहे. रग्बी हॉटेल सर्व माथेरानांत उंच ठिकाणीं असल्यामुळे ती योजना सिद्धीस गेली असून माथेरानचें पाण्याचें दुर्भिक्ष गेलें आहे असें ह्मणतात. सर्व माथेरानास पाण्याचा भरपूर पुरवठा एका चालोटी तलावापासूनच हातो. हा तलाव ह्मणजे खरा नसून कृत्रिम आहे. दोन टेकड्यांमधून एक ओहोळ वाहात येत होता, तो पुढें पन्नास साठ फूट उंच बांध घालून अडवून त्याचा हा तलाव केला आहे. याशिवाय दुसरे ठिकाणीं पाण्याचे झरे व असे लहान कृत्रिम तलाव आहेत. पण अखेरपर्यंत त्यांचें पाणी पुरत नाही, याचें मात्र पुरतें. दुसरें एक असेच कृत्रिम तळें आहे. पण तें लहान आहे. ह्या दोन्हीं तळ्यांचें पाणी पिण्यापासून इमारती, कारखाने व बागा करण्यास जातें. ह्या तलावांचा बदांबेस्त फार कडक आहे. तेथे तलावांत कोणी बोटही बुडविता कामा नये. खालीं ज्या कामाकरितां जो नळ ठेविला आहे त्याच कामाकडे त्याचा उपयोग झाला पाहिजे. यांचें पाझरलेलें पाणी खालीं मोठमोठ्या कुंड्या आहेत, त्यांत जातें. तेथे परीट लोक आपलें काम करितात.

यांतून झिरपून गेलेले पाणी येथील बागाइतास जाते. येथे सर्व प्रकारच्या मुख्यतः कोबी, अलकोल अशा देशी व विदेशी भाज्या करितात. येथील भाजीलाहि विशेष चव असते.

याशिवाय ठिकठिकाणी डोंगरांत स्वच्छ पाण्याचे झरे लागले आहेत, पण ते जसजसा उन्हाळा येईल तसतसे आटत जातात. पाणी असेपर्यंत प्रत्येक झऱ्याचा वंदोवस्त चांगला असतो. ह्मणजे झऱ्याजवळ एक टांकी करून त्यांत झऱ्याचे पाणी सांठवून ठेवितात व वाहेर लोकांना नेण्याकरितां तोऱ्या ठेवितात व त्यावर शिपायांचा वंदोवस्त असतो. नळावर भांडी घांसू किंवा कोणत्याही प्रकारची घाण करू देत नाहीत. सर्व झऱ्यांत मॅलेट्रिप्रग ह्या झऱ्याचे पाणी फारच उत्तम आहे. व ते विमूळही आहे. पण येथे पखाली भरून देत नाहीत. डोकीवरून पाहिजे त्यांनी न्यावे. ह्या झऱ्याचे एका हंड्यास नेणावळ चार आणे येतात. जवळच्या रग्गी हाटेलांत सर्व युरोपियन वस्ती असल्यामुळे येथे सर्व ह्याच पाण्याचा उपयोग करितात. कारण येथे पैशाचा प्रश्नच नसतो. वाकी माथेरानाचे सुख घेणाराने पैशाकडे फारसे लक्ष देतां कामा नये. आपली शक्ती किंवा वजन, शारिरिक व बौद्धिक तरतरी किती वाढली याचा तपास केला ह्मणजे झाले. औषधे घेऊन प्रकृति सुधारत नाहीशी झाली ह्मणजे लोक हवा खाण्याकरितां माथेरानास येतात व बरे होऊन जातात. ज्यांना आपल्याला शरीरापेक्षां पैशाची योग्यता जास्त असेल त्यांनीं माथेरानीं येऊं नये! माथेरानचा परिणाम आपल्या शरिरावर होण्यास निदान पंधरा दिवस तरी तेथे राहिले पाहिजे. पंधरा दिवसांत प्रकृतीत फरक समजतो. हवेचा परिणाम मुख्यतः मुलांवर फार लवकर होतो, यामुळे युरोपियन व श्रीमंत लोक आपलीं बायकामुळे या ठिकाणीं मुद्दाम पाठवितात. बाळपणचे त्यांचे आयुष्य असे पहाडी हवेत पोसले गेले ह्मणजे त्याचा फायदा मोठेपणीं मिळता.

माथेरानचा डोंगर हा एक डोंगर नसून तीन समांतर डोंगर मध्यभागीं एका डोंगराने जोडून झालेला आहे. आणि प्रत्येकाचीं शेवटे लांबवर पसरून त्यांचा पंचपाळ्यान्नाखा आकार झाला आहे. त्या प्रत्येक टोंकाला इंग्रजींत पॉइन्ट ह्मणतात असे भाग सांगितले आहे. असे पॉइन्ट येथे पंचवीस तीस आहेत. ह्या पॉइन्टवन्न समुद्रापासून सह्यद्रीपर्यंतच्या निरनिराळ्या ठिकाणची सभोवतालची सृष्टिशोभा फारच चांगली दिसते. गांवे अगदीं लहान दिसतात. नद्यांची नाग-

मोडीं पात्रें. पश्चिमेकडे समुद्रोदकाच्या राशी व त्याचे फांटे जमिनीवर पसरून झालेल्या खाड्या यांचा एक पट होऊन त्यांवर लाहान मोठे डोंगर सोंग्याप्रमाणे ठविलेले दिसतात. जमिनीवरील शेते पटावरील घरांप्रमाणे दिसतात. सारांश आपण विमानांतून निरनिराळ्या सृष्टीचा देखावा पाहात आहों असे वाटते. हा नकाशा खुशाल त्या पॉइन्टवर ठेविलेल्या खुर्चीवर किंवा वाकावर बसून डोळे भरून विशेषतः सकाळीं किंवा संध्याकाळीं पाहतां येतो. माथेरानच्या मध्यभागी फार दाट झाडी असल्यामुळे हवा कोंडट वाटते, परंतु ह्या पॉइन्टवर हवा अगदीं मोकळी असते. अशा मोकळ्या हवेवर जावे अशी प्रत्येकाला इच्छा होतेच, यामुळे सर्व लोक सकाळ संध्याकाळ ह्या पॉइन्टवर फिरण्यास जातांना दिसतात. कोणी घोड्यावर बसून जातात, कोणी रिक्षामध्ये जातात, पण बरीच मंडळी चालत जातात. प्रत्येक पॉइन्टवर म्युनिसिपालटीचे एक दोन वाक बसण्याकरितां ठेविलेले आहेत. त्यांवर बसून मोकळ्या हवेचा व सृष्टिशोभेचा अनुभव घेतां येतो. या पॉइन्टवरून निरनिराळ्या ऋतूंत निरनिराळी सृष्टिशोभा दिसते. अगदीं पावसाळ्यांत येथे फारशी वस्ती नसते तरीसुद्धां या पॉइन्टवर आल्यास खालच्या व वरच्या मेघांची इकडे तिकडे अधातरीं फिरण्याची धांदल, पावसांच्या सर्शांचा देखावा, वजांचा कडकडाट, नद्यांच्या पाण्याचे तांबडे लाल व मोठे लोट हे सर्व देखावे अगदीं आपल्या खालीं, वर, सभोवती अगदीं स्पष्ट दिसतात. पण त्यावळीं येथे वारा जास्त असल्यामुळे हे सुख पाहणे जरा भयानक आहे. हा चमत्कृतिजनक देखावा माथेरानखालून क्वचित् दृष्टीस पडतो. प्रत्येक पॉइन्टची शोभा निरनिराळी आहेच. पण त्यांत मॉंट वॅरी, पानोरमा, लुशिया, डेंजर, चौक, वन् ट्रीपॉइन्ट, मलंगड पॉइन्ट यांची शोभा विशेष आहे. वन् ट्री पॉइन्ट ह्याजें एका अगदीं सुट्या टेकडीवर एकच झाड आहे, तेथे जाणे अमळ अवघड आहे. लुशिया पॉइन्टवरून व या पॉइन्टवरून पश्चिमेकडील प्रबळ किल्ला दिसतो. याच वाजूला नेताजी पालकराची गुहा आहे. महाराष्ट्राच्या आंगगांत शिवाजी महाराजांना तानाजी मालुसऱ्यासारखीं जीं नर रत्ने सांपडलीं त्यापैकींच नेताजीपालकर हा होता. याची कामगिरी इतिहास प्रसिद्ध आहे. हा कर्जतजवळ किरवलीचा राहणारा. तेथील जागृत जोगेश्वरीने त्यास तूं शिवाजीं राजाला जाऊन मीळ ह्याजें योन्यतेस पावशील असा दृष्टांत दिला. यामुळे तो चौक माथेरान प्रबळची खोरीं सोडून शिवाजीला भेटला. शिवाजीला मनुष्याची परीक्षा होतीच.

त्याने पाहिल्याबरोबर त्याला सैन्यांत घेतला व त्याचा शिवाजीला या प्रांताची माहिती देण्यालाहि पुढे फार उपयोग झाला. किरिवलीच्या जोगेश्वरीच्या देवळांत अद्याप सुद्धा सर्प किंवा विषारी प्राणी चावलेला आणून ठेवल्यास कांहींएक औषधावाचून तो बरा होतो. मी गेलों त्यावेळीं असाच एका १५ वर्षे वयाचा चांभाराचा मुलगा वाहेर आवारांत खोपटें बांधून राहिला होता तोही औषधावाचून बरा होत आला होता. जनावर चावल्याबरोबर त्यास कांहींएक उपचार न करतां घरींसुद्धां न जातां या देवळांत आणून ठेवल्यास गुण लवकर येतो. मी घरीं जाऊन आल्यामुळे मला ११।१२ दिवस लागले असें तो ह्मणाला. मी अस्पृश्य असल्यामुळे देवाच्या आवारांत झोंपडे करून राहिलों आहे स्पृश्य लोक देवाजवळ सभामंडपांत राहतात. अशी या देवाची अद्याप समक्षा आहे. तसेंच मनोरमा पोईन्टवरून पेप किल्ला दिसतो तोही पहावा. येथून दोनी बाजूंची शोभा अत्यंत मनोहर दिसते. प्रत्येक रस्त्यावर रस्त्याच्या नांवच्या सुंदर पाट्या इंग्रजींत मारिल्या आहेत. मुख्य रस्त्यावर ह्मणजे रेलवे स्टेशनपासून म्युनिसिपालटी ऑफीसपर्यंत म्युनिसिपालटीचे दिवे आहेत. इतर ठिकाणीं नाहींत.

माथेरानास कॅथोलिक चर्च, प्रॉटेस्टंट चर्च हीं दोन ख्रिस्ती लोकांची देवळे आहेत. पारशांचे दफन करण्याचें एक बगीच्याचें ठिकाण आहे. मुसलमान व हिंदू यांच्या दफन करण्याच्या व जाळण्याच्या जागा नेमून दिल्या आहेत. त्यांत वरिष्ठ व कनिष्ठ असे भाग ठेविले आहेत. त्यांच्या जवळच एक महाव्याधिष्टांकरितां किंवा देवीसारखा स्पर्शजन्य रोग झाल्यास त्यास ठेवण्याकरितां स्वतंत्र घर आहे. हिंदुलोकांकरितां शंकराचें व रामाचें अशीं दोन देवळे मुंबईच्या हिंदूनां-भाट्यांनीं बांधिलीं आहेत. त्यांत रामाचें देऊळ अगदीं बाजारांत स्टेशनजवळच आहे. दोन्ही देवळांत पुजारी दक्षिणी ब्राह्मण आहेत, सबब प्रत्येक हिंदूस तेथें क्षणभर विश्रांतीला व घोंटभर पाणी मिळण्याची सवड आहे. माथेरानास धर्मशाळा नाहीं, ही मोठी गैरसोय आहे. मुसलमानांची एक मशीद आहे. हीं सर्व देवळे अलीकडेसच बांधिलेलीं आहेत. पण सर्वांत जुना असा येथें एक देव आहे, त्याचें नांव पिशनाथ हें आहे. हा चार्लोटीलेक ह्मणून पाण्याचा जो मोठा पुरवठ्याचा तलाव आहे ह्मणून मार्गे सांगितलें, त्याचे दक्षिण बाजूस जवळच आहे. हा देव जंगलांत उघड्या जागेवर आहे. त्याचें देऊळ नाहीं. देऊळ बांधू नये असाच त्याचा

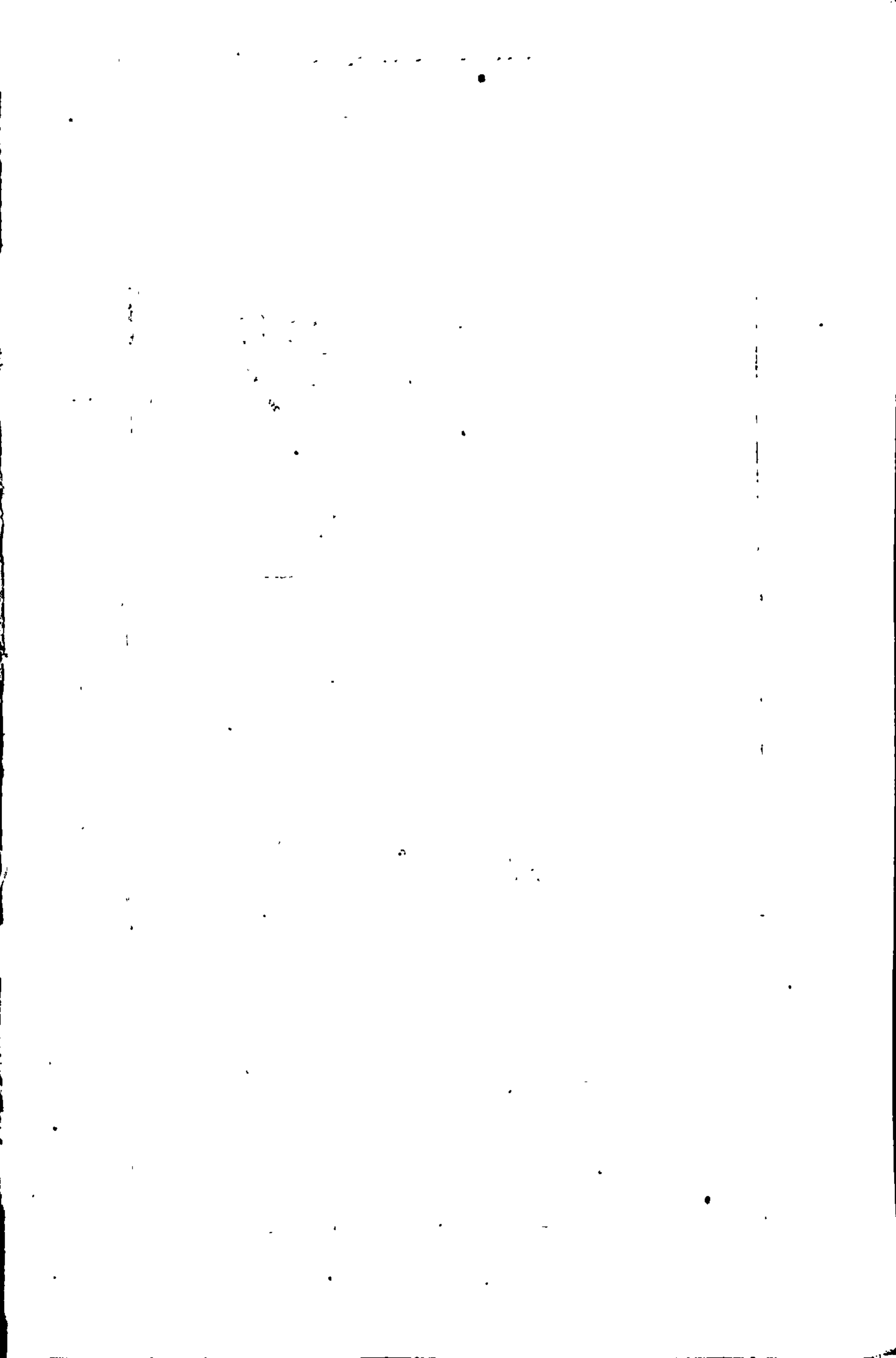
साक्षात्कार आहे. अथवा कोणास बांधावयाचें असेल तर त्यांनं एका रात्रीत एका झाडाचें व एकव्यामं बांधलें पाहिजे ! ह्मणजे जवळजवळ हें होणें अशक्यच आहे. या देवावर माथेरानच्या सर्व मंडळींची फार भक्ति आहे. हें शंकराचें स्थान मानतात, पण त्याला शेंदूर लावतात. देवाचा साक्षात्कार ह्मणजे तो नवसाला पावणें. त्याप्रमाणें हा बरेच लोकांच्या नवसाला आजपर्यंत पावला आहे व अद्याप पावत आहे असें वाटतें. कारण, ज्याचें कार्य होईल तो ह्या देवाजवळ झाडाला आपल्या ऐतरीप्रमाणें घंटा टांगतो, अशा घंटा आजपर्यंत बऱ्याच टांगलेल्या आहेत व अजून नेहमी टांगिल्या जात आहेत. यावरून हें दैवत अद्यापपर्यंत जागृत आहे असें दिसतें. हा देव प्रसिद्धीला कसा आला याची पुढीलप्रमाणें हकीकत सांगतात. माथेरानास पूर्वी ह्मणजे अलीकडचें हवा खाण्याचें ठिकाण होण्यापूर्वी तेथें एक धनगरवाडा होता. त्यांतील एक गाय सकाळ संध्या-काळ दुधाचा पाना चोरून ह्या देवाजवळ येऊन पान्हा सोडून त्याला दुधाचा अभिषेक करी. गाय कोठें जरी चरावयास सोडली तरी ती नित्यनेमानें डोळा चुकवून येथें येत असे. अगदीं विरुद्ध बाजूला ढोरें नेलीं तरी ठरलेल्या वेळीं ती इकडे येई. अर्थात् ही दररोज नित्य नेमानें इकडे कोठें जाते ह्मणून गौळी चौकशी करूं लागले व त्यांनीं तिजवर पाळत ठेवली तेव्हां हा प्रकार त्यांना समजला. व तेव्हांपासून लोक त्या देवाला भजू लागले. देवही रीतीप्रमाणें त्यांच्या भक्तीप्रमाणें पावूं लागला.

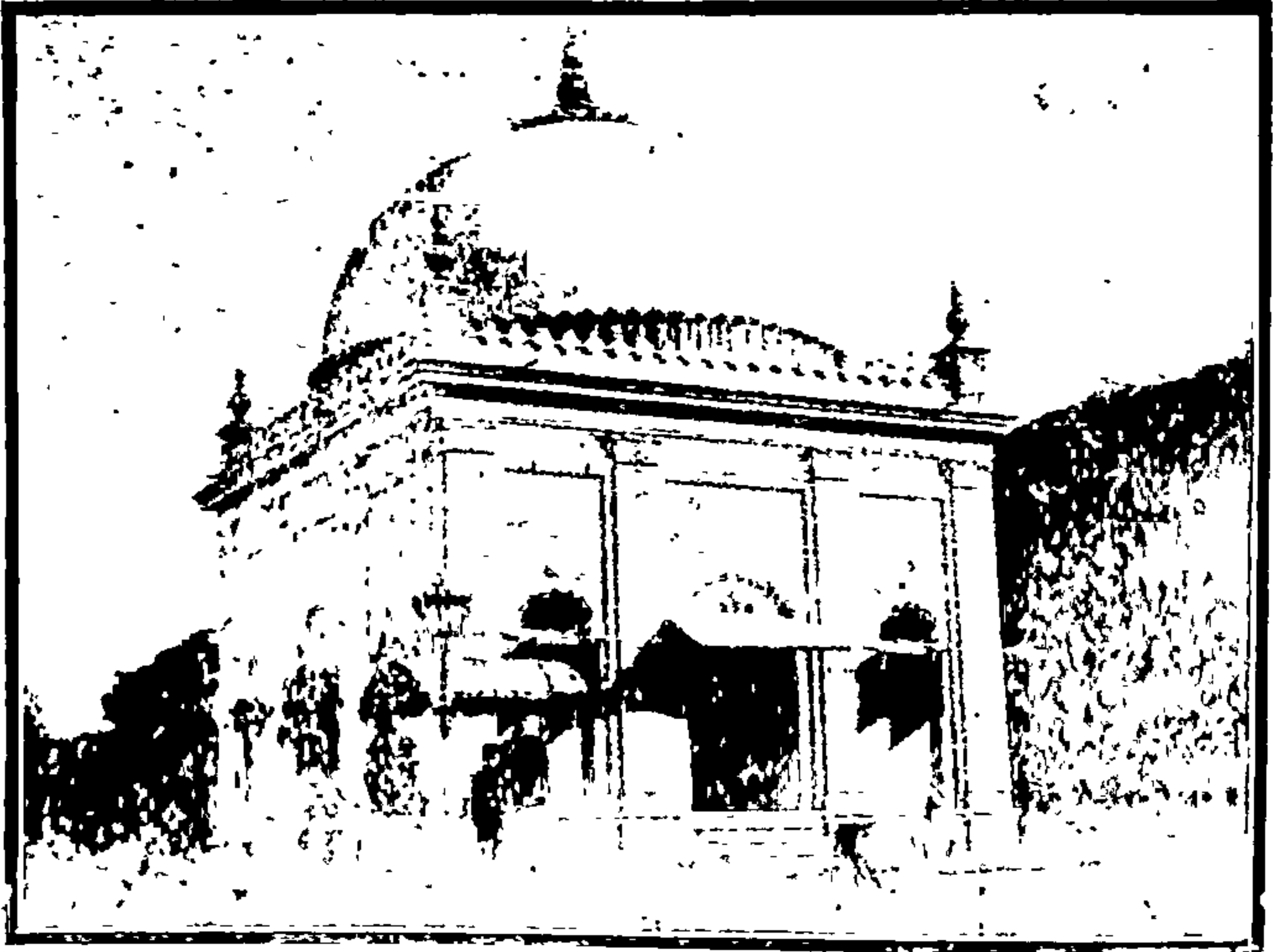
माथेरानास एक स्वतंत्र गव्हर्नमेन्ट म्युनिसिपालिटी आहे. ही म्युनिसिपालिटी मुंबईप्रमाणें श्रीमंत मनुष्यांची आहे. तिला पैशाचा तोटा नाही. हिचे ऑफिस व त्यालगत चांगला दवाखाना, शाळा, पोलिस ऑफीस, एक मोठें पोष्ट ऑफीस व तार ऑफीस व चांगलें मार्केट बांधलें आहे. त्यांत दर रविवारी सकाळीं मोठा बाजार भरतो. त्या बाजाराकरितां आसपासच्या गांवांचा भाजीपाला, धान्य वगैरे विक्रावयास येतें. बाजार सकाळपासून दुपारीं दोन वाजेपर्यंत चालतो, पुढें नाही. या बाजाराकरितां माथेरान रेलवेची स्पेशल ट्रेन नेरळहून निघून माथेरानास उजाडतांना येते व दुपारीं दोन वाजतां परत जाते. येथील सर्व सरकारी व म्युनिसिपालिटीची ऑफिसें दगडी चांगली सुंदर बांधिली आहेत. माथेरानच्या मुख्य अधिकाऱ्याला सुपरिन्टेंडंट ह्मणतात. हा लेफ्टेनंट कर्नल व सिव्हिल सर्जन असतो. त्याला दुसऱ्या वर्गाच्या मॅजिस्ट्रेटचा अधिकार असतो.

दुसऱ्यावर्गाच्या मॅजिस्ट्रेटप्रमाणें याच्या हातीं सरकारी कचेरी आहे. याला मॅजिस्ट्रेटचें दवाखान्याचें व म्युनिसिपल प्रेसिडेन्टचेंही काम करावें लागतें. हें हवा खाण्याचें ठिकाण असल्यामुळें याचा अधिकार-येथील कडक बंदोबस्ताकरितां-मोठा ठेविला आहे. त्याला एखाद्याची वर्तणूक गैरशिस्त आढळल्यास त्यास ताबडतोब माथेरानच्या खाली हो, असें ह्मणण्याचा अधिकार आहे, व त्यावर अपील नाहीं; यामुळें याचा वचक मोठा आहे. तसेंच यामुळें येथें चोरांचें बंड अगदीं नाहीं. सर्व वस्तु रात्री अपरात्री बाहेर पडल्या तरी फारशी धास्ती नसते.

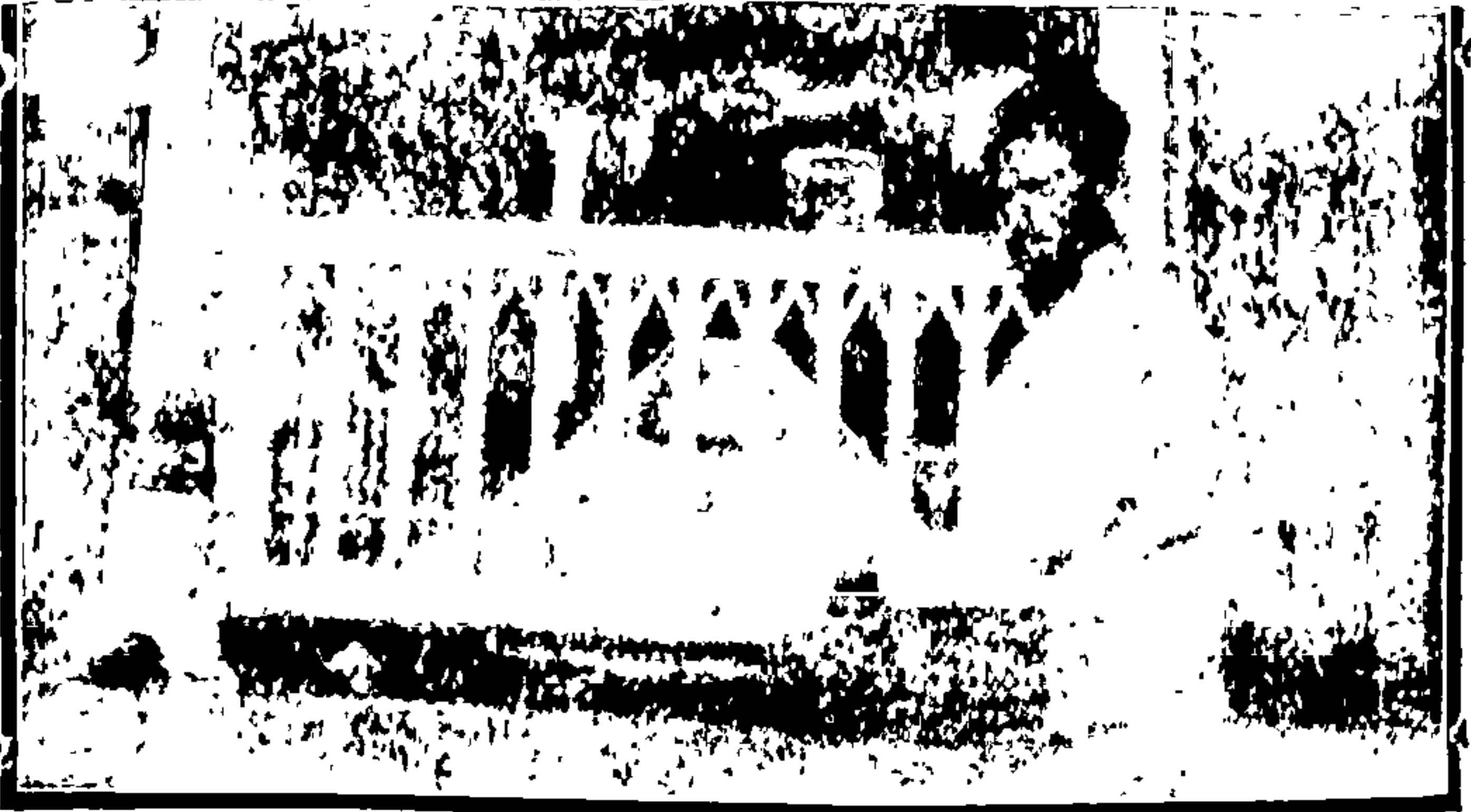
येथील पारशांचें स्मशान निराळें आहे. पारशांचें स्मशान ह्मणजे एक विहीर असते पण तसें येथें नाहीं. येथें मृतांचें दफन करतात व त्यावर मुसलमान किंवा ख्रिश्चनाप्रमाणें थडगीं बांधून त्यावर त्यांचे नांवाचा दगड बसवितात. त्यांनीं या ठिकाणीं सुंदर फुलांची बाग केली आहे. माथेरानला पूर्वी पाण्याचा तोटा तेव्हां बाग करणें कठीण; सबब ह्या पार्शी मंडळीनें उंचावर एक मोठा रेलवेसारखा पाण्याचा लोखंडी खजिना बांधला आहे. तो चाळीस फूट लांब चाळीस फूट रुंद व पांच फूट उंच आहे. पावसाच्या पाण्यानें तो भरतो व त्याचें पाणी नळानें आणून त्यावर ही बाग चालविली आहे. येथें बसण्यास ठिकठिकाणीं बांक आहेत. येथें रात्री कंदील लावतात. असें पार्शीचें हें शांतिनिकेतन केवळ आनंदभुवन आहे. पारशांच्या स्मशानांत ह्मणजे त्यांचे विहिरीकडे (सायलेंट टावरवर) कोणासही जाऊं देत नाहींत व नियमित पारशांशिवाय पारशीही जात नाहींत. पण ह्या आनंदभुवनांत सर्वास जाण्याची मोकळीक आहे.

माथेरान हें श्रीमंतांचें आहे, गरिबांचें नाहीं. मी महाबळेश्वर पाहिलें आहे, परंतु त्यापेक्षां माथेरानची ठेवण व व्यवस्था मला विशेष आवडली ह्मणून या जातीचें महाबळेश्वराचें विशेष वर्णन न देतां माथेरानचें दिलें आहे. ही यात्रा संपवून पुन्हां नेरळवर पायीं यावें ह्मणजे घाटाची दुसरी शोभा दृष्टीस पडेल, नंतर नेरळवरून वांगणी स्टेशनवर यावें. तेथून तीनचार मैलांवर पश्चिमेस डोंगरांत स्वयंसिद्ध असे दोन बोगदे अगदीं आरपार आहेत. व तसाच आणखी एक मलंगडांच्या डोंगरांत आहे. हेही पाहून येण्यासारखे आहेत. हे स्वयंभू कसे झाले याची कल्पना होत नाहीं. याच्या दोन्ही बाजूकडेस अगदीं तुटलेले कडे

बाहेरील देखावा.

आंतील देखावा.

ह्या दरग्याचे वर बालेकिल्ल्याला जाण्याचा मार्ग फार अवघड आहे वर डोंगरावर जीं एकावर एक भिंताडे दिसतात त्यांचे साध्याचे कपा- रीतून जावें लागतें खालीं अपरंपार खोल आहे. वर मैदान असून खडकांत सुळंग लावून खोदलेले सात हौदे आहेत व एका बाजूला किल्ल्याचीं भिंताडे आहेत उंबराच्या झाडाशिवाय दुसरीं कसलींही झाडे नाहींत वरून सृष्टि शोभा व सभोवार दृष्टी फार लांबवर पोचते यावर बाबा (साधु) घोड्यावर बसून जात असत हल्लींही बायका लहान मुलांना घेऊनसुद्धां जातांना दृष्टीस पडतात. पण हा दैवयोगाचा प्रश्न आहे खात्रीचा नाही. मनोधैर्यांचा सुटसुटीत मनुष्य जाऊ शकेल. मी गेलों होतो.

आहेत. खाली पहावत नाही. कल्याणचे अलीकडे अंबरनाथ स्टेशनपासून एक मैलावर पश्चिमेस अंबरनाथचे शिवस्थान फार प्राचीन असे बौद्ध धर्माच्या वेळचे पाहण्यासारखे आहे. हे देऊळ वेरुळाजवळील घृष्णेश्वर देवळासारखे लेण्याचे आहे. याचा घुमट पडला आहे. आंत पिंडी आहे पण साळुंका नाही. येथे महाशिवरात्रीस यात्रा भरते. पुष्कळ युरोपियन प्रवासी ह्या देवळाचे फोटो काढून घेतात, इतके ते काम सुबक आहे. अंबरनाथास हल्ली मोठमोठे कारखाने व गिरण्या सुरू झाल्या आहेत. त्यांत आगपेट्यांची व रासायनिक द्रव्याची अशा दोन गिरण्या मुख्य आहेत. आतां अंबरनाथ हा मुंबईचा भागच केला आहे. यानंतर कल्याणास यावे व तेथून

मलंगड

येथे जावे. बाबा मलंग या नांवाचा मुसलमान साधू होऊन गेला त्याचे हे स्थान आहे. भिन्न धर्मियांनासुद्धां पूज्य अशा ज्या यात्रा आहेत त्यापैकी ही एक आहे. या साधूचे थडगे ह्या डोंगरावर आहे. अगदी वर जाण्यास वाट फार बिकट आहे. याशिवाय जवळचे डोंगरास एक स्वतंत्र सुळका आहे. त्यावर कोणास जातां येत नाही. हा डोंगर कल्याणच्या दक्षिणेस कल्याणपासून दहा मैलांवर आहे. ह्या साधूची राहाणी फारच स्वच्छ होती. हा जातीचा मलंगपंथी मुसलमान साधू होता खरा, परंतु मुसलमानी संस्कृति त्याला आवडत नसे. तो आचाराने ब्राह्मणाप्रमाणे वागे. हा साधू पैगंबरवासी झाल्यावरसुद्धां त्याच्या थडग्याला मुसलमानाने स्पर्श केलेला त्याला चालत नाही ! अजूनसुद्धां त्याची पूजाअर्चा ब्राह्मणाकडून होते, इतका तो सोंवळा आहे ! या साधूची महती मुसलमानांत फार आहे. त्याच्या दर्शनास हिंदु-स्थानांतून लांबलांबचे मुसलमान येतातच, पण काबूल, कंदहार वगैरे परदेशा-कडून सुद्धां येतात. या साधूच्या थडग्याची पूजा केल्याने त्याच्या पुजारी ब्राह्मणाचे ब्राह्मणत्व जात नाही, कारण ती वेदोक्त विधीने होत नाही. तसेच त्या साधूचे मुसलमानत्वही जात नाही. प्रसिद्ध साईमहाराजांचेही असेच होते. पण कांहीं विद्वान ब्राह्मणसुद्धां साईमहाराजांची वेदोक्त विधीने पूजा अगदी मशिदीत जाऊनसुद्धां करीत व मंत्रपुष्प वहात ! पण हे गैर आहे. आतां साई-महाराज समाधिस्त झाले आहेत; परंतु ते जिवंत होते तेव्हां त्यांचा असा

प्रकार होत असे. साधु हा निर्लेप आहे. त्यास जात धर्म नाही. द्वणजे त्याचे मनास त्याचा स्पर्श नाही, ही गोष्ट कबूल आहे. पण त्याचा देह मात्र तसा नाही. त्याचे बाह्य स्वरूप त्या धर्माप्रमाणेच असते. देहधर्माप्रमाणे व स्थानाप्रमाणे तो ज्या धर्मात उत्पन्न झाला असेल किंवा दैवयोगाने त्याला जो देह मिळाला असेल व तो जेथे असेल त्या स्थानाप्रमाणे त्याचे जन्मापासून आतांपर्यंत किंबहुना अंत झाल्यावरसुद्धा त्याच्या देहाचे तो ज्या धर्माचा राहिला असेल त्याप्रमाणेच सर्व विधी केले पाहिजेत व तसे हातातही. त्या देहाला नांवही त्याच्या धर्माचेच द्यावे लागते. त्याला पूज्यभावाने कां होईना पण अन्य धर्मियांचे विधी करणे गैर आहे. अशा योगाने त्या विधींची व त्या साधूंचीही थडा केल्यासारखी होते. सर्व विधींचा अर्थ जरी एकच आहे तरी यथाविधी पूजा न करितां अन्य विधीने केल्यास त्याने इष्टाच्या ऐवजी अनिष्ट उत्पन्न होते. बाबा मलंगाची पूजा ब्राह्मणाकडून फक्त स्वच्छतेकरितां होते. वेदोक्त विधीने होत नाही. गाईची पूजा करून नैवेद्य दाखवावयाचा असेल तर तो श्रीखंड-पुरीचा किंवा साखरभाताचा काय कामाचा? तो शोभेकरितां असला तरी तिच्या प्रेमाच्या खाण्याचे दृष्टीने त्याचा काय उपयोग? ओला कोंवळा चारा, ताजा कोंडा, पेंड यांचाच तो तिला दाखविला पाहिजे. कारण होंच तिचीं पकाने आहेत. वस्तुतः मनुष्यामध्ये जी ज्ञानशक्ति, योगसामर्थ्य व त्यांच्यामुळे उत्पन्न झालेले किंवा त्यांच्यामुळे त्यास आलेले देवत्व हीं पूज्य आहेत. शरीर पूज्य नाही. शरिराचा व त्यांचा कांहींएक संबंध नाही. कारण विशिष्ट प्रकारचा बुद्धिमान विशिष्ट स्वरूपाचा असतो असे मुळीच नाही. उलट ज्ञानी मनुष्य बहुधा कुरूप व अजागळच दिसतो. त्याच्या ज्ञानाची पूजा खरोखर ज्ञानानेच केली पाहिजे. द्वणूत खरे ज्ञानी ह्या बाह्योपाधींचा तिरस्कार करितात. रामदास व ब्रह्मद्वस्वामी यांचे दृष्टीने राजधानीत व राजसोहाळ्यांत राहिले नाहींत. ज्ञान्यांची नजरानजर झाल्याबरोबर त्यांच्या ज्ञानाची त्यांना मनोमय साक्ष पटते. पण अज्ञानांना ही ज्ञान दृष्टि नसल्यामुळे निरुपायाने व भक्तीच्या अतिरेकाने ते त्यांच्या पार्थिवाची द्वणजे शरिराची पूजा करितात व त्यांत आनंद मानितात, हे त्यांच्या दृष्टीने ठीक आहे. आणि तसेच जे गुरु असतात. ते त्याने संतोषही पावतात व आपल्या कृपेची किंवा सामर्थ्याची त्यांना त्याबद्दल देणगीही देतात. दोघेही तसलेच !!!

मलंगडच्या पिराजवळील सर्व उत्पन्न त्याच्या ब्राह्मण पुजाऱ्यास मिळते. अर्थात पुजाऱ्यास, त्याचे दर्शनास आलेल्या मुसलमानास किंवा फकिरास खिचडी, सिधा वगैरे द्यावा लागतो. ह्याचा उरूसही हिंदु पंचांगाप्रमाणे माघ शुद्ध पौर्णिमेसच भरतो, मुसलमान कालगणनेप्रमाणे भरत नाही. कल्याणच्या पिराचाही असाच वैशाखी पौर्णिमेलाच भरतो.

सुमारे ७०० सातशे वर्षापूर्वी मलंगड येथे नळ नांवाचा हिंदु राजा राज्य करित होता. त्यावेळां अरबस्थानांतून हाजी अब्दुर्रहमान नांवाचे एक मुसलमान अवलीया येऊन ते इकडील ऋषीप्रमाणे ह्या मलंगडच्या एका भागावर राहू लागले. राजाने त्यांच्या साधुत्वाची अनेक प्रकारे परीक्षा करून ते जेव्हां राजाच्या कसोटीस उतरले तेव्हां त्यांस हजरत बाबा मलंग असें ह्मणू लागले. गडावर कबरीं शेजारीं त्यांच्या पत्नीचीही कबर आहे. हा किल्ला मराठ्यांच्या ताब्यांत असतां इंग्रजांनीं तो जिंकून घेतला, परंतु तेथे इंग्रज दोनच वर्षे होते. पुढे त्यांनीं तो सोडला. तो हजरत बाबा मलंग या साधूच्या दैवी सामर्थ्यामुळे इंग्रजांना सोडावा लागला अशी समजूत होऊन पेशव्यांनीं त्या साधूच्या कबरीवर घालण्यास एक बहुमूल्य चादर पाठविली ती कल्याणचे काशीनाथपंत केतकर यांनीं त्याचेवर घातली. तेव्हांपासून कबरीची सर्व व्यवस्था सदर केतकरांचे वंशजाकडेसच चालू आहे. आपल्या पिराला हिंदू पुजारी, त्यांत ब्राह्मण कशाळा पाहिजे ? अशी लाट कांहीं दिवसांपूर्वी हिंदू मुसलमानांच्या भांडणाच्या आरंभी उत्पन्न झाली होती. परंतु त्या साधूचा मुसलमान पुढाऱ्यांस साक्षात्कार झाला कीं, असें करूं नका, मला तुमच्या हातचें पाणी चालणार नाही. तुझी हद्दनें केल्यास माझा तुमच्यावर कोप होईल. तेव्हां त्यांची समजूत होऊन पूर्वीप्रमाणे सर्व व्यवस्था आजपर्यंत बिनबाभोट चालली आहे. येथील पूजा ब्राह्मण करतात खरी, पण ती मुसलमानी धर्माच्या उच्चारप्रमाणे होते. हिंदूंच्या पद्धतीनें सोवळें नेसून किंवा वेदोक्त विधीनें होत नाही. असाच ब्राह्मण पुजारी कर्नाटकांत धारवाड जिल्ह्यांत यमनूर येथे एक प्रख्यात पिराचें ठाणें आहे त्याचा आहे. तें ठिकाण मूळचें हिंदूंचें असून मुसलमानांच्या चढत्या काळांत तें वाटळें असावें असें ह्मणतात. अशा रीतीनें त्याला पिराचें स्वरूप आलें तरी त्या देवाविषयीं हिंदूंची भावना कमी झाली नाही. हा मलंगडचा डोंगर या प्रांतामध्ये फार उंच आहे. दर्यांत जाणारे मछिमर कोळी ह्मणतात कीं, समुद्रांत गेल्यावर

बाझाला किनारा दिसत नाही पण मलंगड दिसतो. इतके आग्नी दर्यात लांब जातो पण मलंगड दिसेनासा झाला ह्मणजे आग्नी पुढे जात नाही. यानंतर पुन्हां कल्याणास येऊन नाशिक लायनीने अडगांव स्टेशनवर उतरून तेथून तानसा वॉटर नांवाचा प्रसिद्ध तलाव पाहून यावे. या तलावाचे पाणी मुंबईला जाऊन मुंबई पोसली जाते. जगांतील प्रख्यात तलावांपैकी हा एक आहे. जवळ शहापूर, माहुली, एक किल्ला व कोरीव लेणी आहेत ती पाहून घ्यावी.

ह्याप्रमाणे या भागांतीस सर्व यात्रा बहुतेक संपूर्ण झाल्या. आतां शेवटीं नारायण सरोवरांत स्नान करून व सोमनाथाचे दर्शन घेऊन आपली यात्रा पुरी करूं. प्रथम

नारायण सरोवर

याची यात्रा करण्याकरितां ह्मणून मी मुंबईस आलों, व बोंबे स्टीम नॅव्हिगेशन कंपनीचे कराची बाजूचे वेळा-पत्रक मागविलें. त्यावरून समजलें कीं, कराची बाजूला आठवड्यांतून दोनदां बोटी जातात आणि त्या प्रिन्सेस डोकवरून सुटतात. त्यांस एक फास्ट सेलिंगची ह्मणजे जलद चालणारी व दुसरी स्लो सेलिंगची ह्मणजे सावकाश चालणारी अशा दोन बोटी जातात. स्लो सेलिंगची अर्थात सर्व बंदरे करीत जाते, व फास्ट सेलिंगची मुख्य मुख्य बंदरे घेत जाते. दोघींचे भाडे सारखेंच असते. याशिवाय ब्रिटिश इंडिया स्टीम नॅव्हिगेशन कंपनीची ह्मणजे जीतून टपाल जाते ती आणि दुसऱ्या आणखी एक दोन कंपन्याच्या बोटी कराची बाजूकडे जाणाऱ्या आहेत, असें समजलें. मी बोंबे स्टीम नॅव्हिगेशन कंपनीच्या फास्ट सेलिंगच्या बोटीने जाण्याचे ठरविलें. ती बोट बुधवारी सकाळीं दहा वाजतां प्रिन्सेस डोकवरून एल् शेडमधून निघावयाची होती. दिवस एप्रिल महिन्याचे आरंभीचे होते तरी जरा वारा जास्त सुटल्याबरोबर बोट निघण्याचा नियम नाही, अशी दौंडी पिटली व तशी पाटी लागली. पण अखेरीस वादळ हाण्याचा संभव नाही असें सरकारमार्फत प्रसिद्ध झालें व त्याप्रमाणें पुन्हां बोट निघण्याची दौंडी पिटली व व्यापारी लोकांस बोटीवर माल चढविण्यास परवानगी दिली. त्याप्रमाणें व्यापाऱ्यांचा माल गोदीत येऊन दाखल झाला. तो सकाळपासून चढविण्यास सुरवात झाली तो अकरा वाजेपर्यंत चढत होता. यापुढे उतारुंची तिकिटें मिळालीं !

बोट खचित निघणार ह्मणून पुन्हा बोर्ड लागला होता ह्मणून उतारु दहा वाजतां आले होते व आणखीही येत होते. आधीं बोट निघणार नाहीं असें प्रसिद्ध झाल्यामुळे बरीच आलेली मंडळी परत गेली, ती पुन्हां परत आली नाहीं. कारण बोट जरी निघणार असली तरी वेळ धोक्याची आहे असें समजून जे परत गेले, ते आलेच नाहींत ! यामुळे बोटाला भरपूर माणसेंच नव्हतीं. बोट निघणार किंवा नाहीं हा गोंधळ बराच वेळ चालला होता. कोणी निघणार ह्मणे, कोणी निघणार नाहीं ह्मणे. ऑफिसांतील कारकून व शिपायास विचारावें तेही तसेंच ह्मणत. तेव्हां याचा पत्ता कसा लागणार ? धक्याला पुष्कळ बोटी लागलेल्या असतात व त्या मालासुद्धां भरलेल्या असतात. त्यांत आपली बोट कोणती हें कसें समजावें ? तेव्हां तेथल्या एका गेटवरील हवालदारानें सांगितलें कीं, तिकिट ऑफिसाजवळ जा. तुझाला इंग्रजी येत आहेच; तेथें पाटी लावली आहे ती वाचा ह्मणजे सर्व कळेल. त्याप्रमाणें गेलों व पाहिलें तों तेथें आजच्या तारखेचा बोर्ड लागला होता. त्यावर कोणत्या धक्यावर कोणती बोट, (तिचें नाव) कोणीकडे जाणारी, किती वाजतां निघणार, मध्यें कोठें कोठें थांबणार, कॅप्टन कोण, वजन किती, पॅसेंजर किती घेणार, वगैरे सर्व तपशील लिहिलेला होता. त्याप्रमाणें त्या धक्यावर जाऊन पाहिलें तों त्या नांवाची बोट धक्याला लागून तींत यारीनें माल भरित होते. पॅसेंजर मात्र माल भरीपर्यंत घेत नव्हते. मी त्यांस विचारिलें तेव्हां ही बोट कराचीस जावयाची आहे असें ते ह्मणाले. तेव्हां खरी माहिती मिळाला ह्मणून धीर आला.

मी प्रथम रेलवेंतून मशीद बंदर या स्टेशनावर उतरल्यावर बोजा नेण्याकरितां एक हमालीण पाहिली. ती ह्मणाली मला कराचीच्या बोटीचा धक्का माहीत आहे, मी तुझास विनचूक पोहाचवीन. मला कोकणांत जावयाचें नाहीं. कराचीस जावयाचें आहे असें बजाविलें तरी ती तसेंच ह्मणाली. अखेर बोजा देऊन तिजबरोबर गेलों तेव्हां तिनें अखेरीस कोकणच्या धक्यावर ह्मणजे अलेक्झांड्रा डॉकवर नेलें ! कराचीच्या किंवा मंगलोर लायनीच्या बोटी प्रिन्सेस डॉकवरून सुटतात तेव्हां तूं चुकलीस, प्रिन्सेस डॉकवर चल ह्मणून सांगितलें. पण तिनें बोजा टाकला व ती चालती झाली. तेव्हां आतां मला दुसरी गोदी माहीत नाहीं, मला दुसरीं कामे आहेत, तुमचें एवढेंच काम नाहीं, मग मजुरी देणार नाहीं ती देऊं नका असें ह्मणाली व चालती झाली. वाटेत दुसरा मजूर

मिळना. एक मजूर झणाला स्याया घेईन ! झणजे सर्वच घोटाळा ! ! शेवटीं पार्कट खाकेंत मारून पोलिसला विचारीत विचारीत प्रिन्सेस डॉकवर गेलों. याकरितां आपला बोजा उचलण्याची व तो निदान एक मैल तरी नेण्याची आपल्यास ताकद पाहिजे, नाहतिर अशी फजीती व्हावयाची ! प्रिन्सेस डॉक मला माहीत नव्हती झणून हा घोटाळा झाला. ही मशीद बंदराच्या पूर्वेस अगदीं जवळच आहे.

मी कच्छ मांडवीचे तिकीट घेऊन अकरा वाजतां बोटीवर चढलों. कच्छ हें संस्थान आहे, आणि त्याचे बंदरीं झणजे मांडवी बंदरीं बोट जावयाची होती. सबब तिचे तिकीटही निराळें हिरवें तांबडें असें होतें. ब्रिटिश हद्दींतील तिकीट तांबडेंच असतें. असें करण्याचें कारण ह्या तिकीटाचा हिरवा भाग संस्थानी मंडळी घेते व अर्धाभाग कंपनीचे नोकर घेतात. ह्या तिकीटांवरून संस्थानांत कोणत्या ठिकाणाहून किती मंडळी आली त्याचा हिशोब समजतो व कष्टमच्या तपासणीचा हिशोब लागतो.

ही बोट लांबच्या प्रवासाची आहे. एकेक दिवस किनाऱ्याचें दर्शन होत नाही. सबब धक्यावर नाना प्रकारचीं फळे, ऊंस, उलटी येऊं नये झणून औषधें, गरम दूध, चहा वगैरे तयार असतात. शिवाय बोट चालूं होईपर्यंत तीं बोटीवरही विक्रावयास येतात. तीं जरूर घ्यावीं. त्यांचा फार उपयोग होतो. या-शिवाय पुष्कळ लोक आपले बरोबर पाणी भरलेल्या कळशा त्यांचीं तोंडें बांधून घेतात, झणजे बोटींतील पाणी पिण्याचा प्रसंग त्यांना फारसा येत नाही. बाकी बोटीवर गोडें पाणी स्नान करण्यास सुद्धां बहुतेक मिळतें. तरी स्वतःच्या पाण्याची स्वच्छतेच्या दृष्टीनें महती मोठी आहे हें उघड आहे. या तयारीकरितां मी डिकाचे लाडू व साबुदाण्यांचा चिवडा, सुंठ कुटून साखर, तूप घालून तयार करून घेतली होती. याशिवाय सुपारी, लवंग, वेलची वगैरे साहित्याहि घेतलें होतें. पण याशिवाय पोहे वगैरे धान्यवजा पदार्थ घ्यावे.

सर्व तयारी झाली. धक्यावरील विक्रीकरितां आलेले लोक परत गेले. बोटीला लावलेली शिडी काढली व बोट बरोबर बारा वाजतां धक्यावरून सुटली. तिचे पहिलें बंदर द्वारका हें होतें. अर्थात तें बरेच लांब होतें. बोट सुटल्यावर ती मुंबईला वळसा घालून गुजराथेकडे जाते. यामुळे मुंबईचा सर्व देखावा लाईट हाऊस, कुलाब्याची दांडी, राजाबाई टॉवर, ताजमहाल हॉटेल,

बंदरांतील निरनिराळ्या बोटींचा देखावा हे पाहण्यांत सुमारे दोन तास गेले. नंतर वांद्रे, वसईचा देखावा पाहिल्यावर बोटीने किनारा सोडला व ती अखंड समुद्रांतून जाऊं लागली. त्याबरोबर खाली पाणी व वर आकाश अशी स्थिति झाली. वादळाच्या कल्पनेमुळे या बोटीचे सर्वच टाईम-टेबल चुकले होते. ही जलद चालणारी बोट असतां अगदीं सावकाश चालत होती. तरी तिचा वेग ताशीं दहा बारा मैल होताच. कोकणच्या बोटीच्या दुप्पट मोठी ही बोट असते. बोटींत स्थिरस्थावर झाल्यावर बोटीची रचना, आंतील लोकांची ओळख करण्यांत संध्याकाळपर्यंत वेळ गेला. या बोटीला दोनच क्लास होते. ए. अप्पर क्लास व दुसरा लोअर क्लास. अप्पर क्लासांत बसावयास बाके होती पण लोअर क्लासांत नव्हती. कोकणच्या बोटींतलil थर्ड क्लास व सेकंड क्लास यांमध्ये जसा विशेष फरक असतो, तसा या दोन क्लासांत नसतो. कोकणच्या बोटींत थर्ड क्लासांत जरा मोठी लाट आली की पाणी आंत येते तसें या बोटींत येत नाही तसेंच ही बोट मोठी असल्यामुळे फारशी डोलतही नाही, आणि जरी डोलली तरी समुद्राचे पाणी फार खाली असते त्यामुळे बोटीवर लाट येण्याचा बिलकूल संभध नसतो.

ह्या बोटीवर फळफळावळ व मेवाभिठाईचे दुकान नव्हते. हीवर केबिनची सोय होती. अप्पर क्लासचे जो तिकीट काढील त्यावर केबिनचा चार्ज दहा रुपये जास्त होता. ह्या केबिनमध्ये रेलवे फर्स्टक्लासप्रमाणे सर्व सोई असतात. केबिनचे तिकीट काढल्यावर पैसेजरजवळ पैशाचे पाकीट असले ह्मणजे झाले. त्याच्या सर्व सोयी कंपनीकडून होतात. अंथरूण, पांघरूण, खाणेपिणे, टिफीण याची सोय कंपनीकडून होते. मात्र त्यावद्दल निराळे पैसे द्यावे लागतात. कांहीं कंपन्यांत तर केबिनच्या तिकिटांतच हे पैसे वसूल केलेले असतात यामुळे अप्पर क्लासभाज्यापेक्षां जसजसे अंतर लांब असेल त्याप्रमाणे बॉर्डिंगचा चार्ज त्यांत आकारलेला असतो. हे तिकिट काढले ह्मणजे तुझी कांहीं खा किंवा खाऊं नका. रीतीप्रमाणे कंपनीचे जेवणाचे व फराळाचे आमंत्रण दररोज येत जाईल व तुझी खाल्ले नाही तरी त्यावद्दल पैसे परत मिळणार नाहीत. या बोटीवर दोन प्रकारचे खाणे ठेवलेले असते. मांसाहारी लोकांकरितां एक व शाकाहारी लोकांकरितां एक. शाकाहारी लोकांकरितां गुजराथी, मारवाडी किंवा कोणता तरी ब्राह्मण स्वयंपाकी ठेवलेला असतो. व मांसाहारकरितां मुसलमान किंवा ख्रिस्तीही ठेवलेला

असतो. ज्याला जें खाणें पाहिजे असेल तें त्यांनीं तसें लिहून घ्यावें ह्मणजे त्या-
प्रमाणें त्यांची सोय होते. केबिनशिवाय बाकीच्या क्लासांची सोय ज्याची त्यांनीं
करून घ्यावी. त्यांनीं कंपनीच्या दुकानदाराकडे कांहीं मिळाल्यास घ्यावें पण
त्याबद्दल कंपनी जबाबदार नाही. पण केबिनच्या लोकांकरितां मात्र कंपनी जबा-
बदार आहे.

एका केबिनमध्ये (खोलीमध्ये) चार माणसांची बहुधा सोय असते.
फॅमिली केबिनही मिळते. तिच्यामध्ये एका कुटुंबातील मनुष्येच राहतात. पण
अशीं माणसें निदान चार तरी असावीं लागतात, किंवा कमी असल्यास चार
माणसांचा चार्ज भरावा लागतो, असा कंपनीचा नियम आहे. पण केबिन-
रिकाम्या असल्या ह्मणजे कुटुंबवत्सल मनुष्याची कंपनी होतां होईतों गैरसोय
करीत नाही. त्याला एक दोन माणसांकरितां सुद्धां स्वतंत्र केबिन मिळते. तसेंच
कुलानि पॅसेंजरही त्याच केबिनमध्ये मला जागा द्या असा आग्रह धरीत नाहींत.
फॅमिली केबिनमध्ये दुसऱ्या कोणाचाही प्रवेश होत नाही. ती रिझर्व असते.

सर्व केबिनकरितां ह्मणजे पंचवीस तीस उतारूंकरितां एक केबिनबॉय
ठेविलेला असतो. हा बहुधा हिंदु असतो. निदान हिंदूकरितां हिंदू व ख्रिस्ती
मुसलमानाकरितां त्यांच्यापैकींच एकादा ठेविलेला असतो. त्यांचें काम केबिनच्या
उतारूनें हाक मारिली असतां जाणें, त्याला वाटेल ती वस्तु आणून
देणें, सांगेल त्यास बोलावून आणणें, खोली नेहमीं स्वच्छ ठेवणें वगैरे
गडी चाकर मनुष्याप्रमाणें त्यांचें काम असतें. तो बोटीवरील सर्व माहिती देतो.
ह्याचे विरुद्ध केबिनच्या पॅसेंजरची कॅप्टनकडे तक्रार हातां कामां नये. ह्या सर्व
केबिनच्या पॅसेंजरांना एके ठिकाणीं बसण्याकरितां एक स्वतंत्र ड्राइंग रूम ह्मणजे
दिवाणखाना असतो. त्यांत कोचे, टेबलें, वर्तमानपत्रें दिवे वगैरे लायब्ररीप्रमाणें
थाट असतो. शिवाय बोटीसंबंधानें माहिती देण्याकरितां एक मनुष्य असतो.
बोटीचीं टर्म टेबलें, जाण्यायेण्याचे मार्ग, प्रत्येक बोटीनें करावयाचीं बंदरे,
तसेंच चालू बोटीचें नांव, कॅप्टनचें नांव, खलाशी व ऑफिसर्स किती, अप्पर
क्लासचे पॅसेंजर किती घ्यावयाचे, लोअर क्लासचें किती घ्यावयाचे, आंत ओझे
किती घ्यावयाचें त्यांत लगेज किती, गुड्स किती, यांची माहिती लागलेली
असते. तसेंच बोटीवरील सर्व सामान, इंजिन व यंत्रसामग्री दुरुस्त आहे, अशा-

बहल गव्हर्नमेन्ट इंजिनिअरांचें सर्टिफिकिट असतें. याशिवाय या बोटीनें कोठ-
पासून कोठपर्यंत फेऱ्या कराव्या, फेअरसीझन ह्मणजे स्वच्छ हवेचा काळ कोणता
व फाउल सीझन ह्मणजे वादळी हवेचा काळ कोणता, तसेंच ते किती दिवस
असतात, त्यांच्या तारखा दिलेल्या असतात, आणि हें सर्टिफिकेट किती दिवस
चालेल, हेंही सांगितलें असतें. यापुढें बोट पुन्हां तपासून पुढील मुदतीची सर्टि-
फिकिटें पुन्हां घ्यावीं लागतात. या परवान्यावर स्थानिक सरकारची (गव्हर्नरची)
सही लागते. या दिवाणखान्यांत लोअर क्लासच्या उताळूंना येण्याची मनाई
असते. ह्या केबिनवाल्यांची स्नानाची सोय, संडास, पाणी, वगैरे अगदीं पृथक
असतें. पृथक असतें ह्मणजे प्रत्येकाची वेगळी असते अशी नाहीं. तेंथे सर्व
अपर क्लासची मंडळी यावयाची. लोअर क्लासची नाहीं.

बोटीवरील प्रत्येक ऑफिसराची सोय निराळी असते. त्यांचा उताळूंचा
संबंध नसतो. इंजिनीअर, डॉक्टर, कप्तान यांचीं ऑफिसें स्वतंत्र असतात. जो
तो आपल्या कामाचा जबाबदार असतो. प्रत्येकाची सहा किंवा आठ तासांची
ड्यूटी असते. ड्यूटीवर असतांना प्रत्येकानें आपले कायदेशीर फुल ड्रेसनें हजर
असलें पाहिजे. यांत इतरांचे ड्रेस फारसे निराळे नसतात, पण इंजन ड्रायव्हरचा
ड्रेस मात्र गंमतीचा असतो. ह्मणजे त्याचा कोट व विजार हीं एकत्र शिवलेलीं
असतात व तीं बहुतेक अंगाबरोबर असतात, घोळका नसतो. याचें कारण इंजि-
नमध्ये सर्व चाकें व यंत्ररचना गिरणीप्रमाणें अगदीं जवळजवळ फिरत अस-
तात; त्यांत कपड्यांचें एक टोंक सांपडलें ह्मणजे मोठा अनर्थ व्हावयाचा! या
कपड्याशिवाय दुसरा कोणताही कपडा ते वापरीत नाहींत. कॅप्टनचे खोलीमध्ये
होकायंत्र, व हिंदी महासागरापैकी, प्रत्येक समुद्राचे नकाशे, त्यांचे काठचीं बंदरे,
त्यांच्या भोंवतालच्या स्थानिक खुणा, दिवे, निशाणें, तसेंच त्याच्या रस्त्यांतील
दर्याची खोली, भाटी बंटे दाखविणारे असे नकाशे, खलाशी लोकांकरितांच मुद्दाम
तयार केलेले फारच सुरेख व पूर्ण माहितीनें भरलेले असतात. ह्या नकाशा-
शिवाय अज्ञात समुद्रांत बोट निघाल्यापासून एका दिशेनें किती मैल चालत
आली, हें दाखविण्याचें एक यंत्र असतें. रेलवे रस्त्यावर मैल मांडलेले असतात व
मध्ये स्टेशनें असतात, गाडी मध्येच कोठें उभी केली असतां आपण कोठें आहों
हें समजतें. तसें ह्या यंत्रांचे द्वारे अखंड समुद्रांत आपली बोट कोठें आहे,
हें निश्चयानें समजतें. ह्या मैल मोजण्याच्या यंत्राची माहिती मार्गें दिली आहेच.

इंजिनरूममध्ये व बॉयलर हलणजे आगीच्या जागेत कोणालाच जाऊं देत नाहीत. त्यांत अशिक्षित मनुष्याला तर मुळीच जाऊं देत नाहीत. आंत पाहण्यासारखी मोठी मजा असते. बोटीच्या सर्वांत पुढें व उंचावर बोट मार्गदर्शक मनुष्य हातांत दुर्बीण घेऊन बसलेला असतो. तो बोट कशी चालवावयाची याबद्दल वेळोवेळीं विजेच्या घंटांच्या साधनानें खालच्या इंजन ड्रायव्हरला सूचना करतो. त्याप्रमाणें ड्रायव्हर बोट चालवितो. त्याचे योगें बोट पुढें मार्गें दोन्ही बाजूला वरील मनुष्याच्या इच्छेप्रमाणें पंख्याच्या जोरानें चालते. हे पंखे जरूरीप्रमाणें लहान मोठे व निराळ्या ठिकाणीं असतात व ते फिरण्यास त्याच-प्रमाणें वाफेची शक्ति लाविलेली असते. बोटींतील सर्व कामें मुख्यतः वाफेच्या शक्तीनें होतात. बोटीचा माल चढविण्या उतरविण्यास याच्या असतात. त्याप्रमाणें त्या यांच्यानीं माल गलबतांत येऊन पडतो व गलबतांतून बोटींतील गोदामांत जाऊन पडतो. हें कसें होतें हें पाहण्याची मोठी मजा असते. प्रत्येक गोदामाजवळ एक यारी असते. कोठें आरडा नाही, ओरडा नाही. एवढी मोठी राक्षसी कामें पण अगदीं बिनचूक यंत्राप्रमाणें होतात. बोटीचे सुकाणू वरच्या मनुष्याच्या हातीं असतें. त्याप्रमाणें फिरवून बोट त्याला हवीतशी वळवितां येते. बोट तुफानांत सांपडून क्वचित् कोठें भडकली आणि गोडें पाणी सरलें तर खाऱ्या पाण्याची वाफ करून ती थंड करून गोडें पाणी करण्याचेंही एक यंत्र असतें. बोट चालविण्याचा मुख्य पंखा व तो फिरविण्याचा दांडा कधीं कधीं सहा इंच व्यासाचाही असतो ! आणि त्या मानानें त्याचा पाणी कापण्याचा पंखा असतो. हा दांडा दोन तीन यंत्रांचे सहाय्यानें गरगरा फिरून पंख्यानें पाणी तोडतो व एवढी मोठी बोट पुढें ढकलली जाते. पंख्याचा एवढा जोर आहे कीं, बोट वारा व लाटा यांच्या तडाक्यांत सांपडली तरी त्यास न जुमानतां ती इच्छिल्या ठिकाणीं हळानें नेली जाते. वारा व तुफान याचा जोर समुद्राच्या पाण्याच्यावर चालतो. आंत चालत नाही ! आणि पंखा पाण्याच्या आंत फिरत असतो. यामुळे तो वरच्या प्रतिबंधाला मुळीच जुमानीत नाही !!

याशिवाय बोटीवर रात्रीं विजेचे दिवे लावावे लागतात. तें विजेचें यंत्र सूर्यास्त झाला, हलणजेसुरु करतात. त्या योगानें जिकडे तिकडे दिवे लागतात. दिवे वर्षणजन्य विजेच्या योगानें लागतात. व ठोके रसायनजन्य विद्युत्तेनें पडतात.

इतका बंदोबस्त असतो तरी हें पाण्याचें घोडें केव्हां दगा देईल याचा नेम नाही, ह्मणून प्रत्येक बोटीवर चार किंवा जास्त लाईफ बोटी ठेविलेल्या असतात. तसेंच लाईफ जाकिटें, कडीं, हीं सर्व ठिकाणीं ठेविलेलीं असतात. प्रत्येक वस्तूवर त्या त्या बोटीचें नांव असतें. नांव नाही अशी एकही वस्तु मिळावयाची नाही. एवढी कडी व संरक्षणाची व्यवस्था ठेवण्याचें कारण हेंच कीं, बोटीला क्वचित् अपघात होऊन बोट बुडाल्यास किंवा बुडण्याचा प्रसंग आल्यास लाईफ बोटींत बसून शक्य तितकीं माणसें सुरक्षित निघावीं. प्रत्येक कब्जानें व जाकीटानें एक एक मनुष्याचें-रक्षण होतें. तरी पण पाण्यांत याच्या योगानें फार वेळ मनुष्य तरूं शकत नाही. कारण ही वेळ बहुधा तुफानाची असते. ज्या तुफानांत मोठ्या बोटीचें चाललें नाही, ह्मणून तिची अशी व्यवस्था झाली तेथें लहान बोटी, व लहान कडीं, जाकिटें यांचें काय चालणार ? पण हा अपायाला उपाय आहे एवढेंच. न जाणो थोडक्या वेळांत दुसऱ्या बोटीची मदत आली किंवा किनारा जवळच असला तर तिचा कांहीं थोडासा उपयोग होतो. पण मनुष्य बिन पोहणारा किंवा बिन धैर्याचा असला, तर ह्या साधन सामुग्रींतमुद्धां बुडून जाईल-कारण तुफान झालें ह्मणजे एक एक लाट पर्वतप्राय उचलून कोसळते. तेथें मनुष्याचा काय पाड ? याचकरितां प्रथम समुद्र प्रवासाची तपःश्र्चर्या कशी करावी, हें मार्गें मुद्दाम सांगितलें आहे. हा तरी एक अपायाला उपाय ह्मणूनच आहे. तिचा अशा वेळीं बराच उपाय होईल. पण याशिवाय दुसरा उपायच नाही. हां कडी व जाकिटें कशीं वापरावयाचीं याची बोटीवरील अधिकारी माहिती देतात.

ह्या इंजिन रूमशिवाय दुसरी एक बॉयलर रूम असते. त्यांत बोट लहान मोठी असेल त्याप्रमाणें एक ते चार बॉयलर किंवा फारच मोठी असल्यास अशा दोन किंवा तीन बॉयलर रूम असतात व तितके धुराचे बंब असतात. हा प्रत्येक बॉयलर आपल्या मोठ्या आगगाडीच्या चौपट मोठा असतो आणि असे चार बॉयलर आमच्या बोटींत होते. सर्व बॉयलरांत पाणी व कोळसे घालून वाफ नेहमीं ठराविक शक्तीची तयार ठेवावी लागते. वाफेची शक्ति मोजण्याचें एकेक यंत्र प्रत्येक बॉयलरवर असतें. बोटीच्या खालच्या बाजूस दोन्ही भागाला कोळसा, पाणी, याशिवाय दुसरें कांहीं नसतें. ह्या बॉयलर रूममध्ये भयंकर आग जळत असते. तीस शुद्ध हवेचा पुरवठा वरून मोठमोठ्या नळांनीं होत असतो. ह्या नळांचीं तोंडे वर फार मोठीं असून जिकडून वारा वाहील तिकडे त्यांचीं

तोडें वळवितात. बोट सुरु झाली ह्यणजे. वारा पुढूनच वाहातो सबब, हीं तोंडें पुढेंच करून ठेवितात. यामुळें त्यांत जोरानें वारा भरला जातो व तो खालीं जातो. इतका वाऱ्याचा पुरवठा होतो, तरी कोळसा घालणारे खलाशी घामानें नेहमी डबडबलेलेच असतात. ह्या खलाशांचें काम इंजनांत कोळसा घालून आग चालू ठेवावयाची व वाफेचा जोर कायम ठेवावयाचा ह्यणजे आग, पाणी, वाफ यांकडे लक्ष देऊन बाकीच्या वेळांत इंजनमधील राख काढून समुद्रांत फेकून देणें चाललेलें असतें. ही राख लोखंडी दांड्यानें वेळोवेळीं काढली नाही तर विस्तव जोरानें पेटत नाही. त्या सर्व बॉयलरांचे वाफेचे नळ इंजनरूममध्ये आणून ते डायव्हरचे ताब्यांत दिलेले असतात. डायव्हरचे ताब्यांत प्रत्येकाकडून गेलेली वाफ किती शक्तीची आहे हें मोजण्याचेंसुद्धां प्रत्येक नळाला यंत्र असतें. या वाफेच्या शक्तीची योजना डायव्हर कप्तानाच्या सुचनेप्रमाणें ती निरनिराळ्या यंत्रांत सोडून तीं यंत्रें चालवितो व त्यायोगें बोट चालून योजलेलीं सर्व कामें होतात. बॉयलरमध्ये पाणी किती राहिलें आहे, हें दाखविण्याकरितां कांचेच्या नळ्या असतात. कितीही उष्णतेनें त्या फुटत नाहीत. त्यावरून पाणी कमी असल्याचें आढळल्यास बंडाच्या जोरानें तें घालतात.

या बोटीमध्ये कळी, काठेवाडी व सिंधी लोक अचून बोटीनें द्वारकेस जाणारे कांहीं महाराष्ट्रीय यात्रेकरू व गोसावीही होते. आतां थेट द्वारकेपर्यंत रेलवेही झाली आहे, व ती बोटीनें प्रवास न करणारास सोयीची आहे. फक्त बेट द्वारकेला पडावांचून जावेंच लागतें. पण तें अंतर फारसें नाही. त्या बोटींत मलाच कायतें नारायण सरोवरास जावयाचें होतें. त्या बाजूचा कोणी यात्रेकरू आहे काय ह्यणून तपास करूं लागलों, पण कोणी मिळाला नाही. कारण त्या यात्रेची ही वेळ नव्हती. आमची बोट टाईमटेबलाप्रमाणें सकाळीं द्वारकेस जाणार होती. पण वादळाच्या धास्तीनें सावकाश चालून तिला दीव बेटाचा किनारा मात्र सकाळीं दिसूं लागला, इतकी ती उशिरां गेली व संध्याकाळीं द्वारकेस गेली ! बोट अवेळीं गेली असतां बंदरांत घेण्याची गुजराथ सरकारची मनाई आहे. सबब रात्रभर बोट दर्यांत नांगर टाकून उभी होती. मुंबईस कुलाबा दांडीचा दिवा जसा थांबून सुरु होतो, तसा द्वारकेच्या लाईट हाऊसचा दिवा होता. तो एकदम मोठा होई नंतर लहान होतां होतां अगदीं नाहीसा होई. पुन्हां सुरु

होई व अशी त्याची काजव्याप्रमाणे रात्रभर चमक चालली होती. पहाट झाल्यावर बोटीची शिटी होऊन गेली, त्याबरोबर वंदरांतून उतारू घेऊन मचवे निघाले व लोक बोटीवर आले. द्वारकेस जाणारे वेळगांवकडील यात्रेकरू होते. त्यांचा आमचा बोटीत बराच परिचय झाला होता. त्यांत एक अल्पवयी पंचवीस तीस वर्षांचे गृहस्थ बी. ए. एल्. एल्. बी वकील होते. मेची कोर्टाला सुटी असल्यामुळे ते यात्रेला निघाले होते. पण ही यात्रा करून पुढे हिमालयाची सुद्धा त्यांस करावयाची होती. त्यांत जमल्यास गंगोत्री जमनोत्रीचीही करावयाची आहे असें ते झणाले. ते झणाले, हिमालयाचे यात्रेसंबंधाने जितकी पुस्तके उपलब्ध झाली आहेत तितकी मी वाचली आहेत. तुमचे चित्रमय जगतांतील लेखही वाचले आहेत. ते असें नुसते बोलत, पण तशी त्यांच्या हातून कृति होत नव्हती. हिमालयाचे यात्रेला ज्येष्ठ महिना पाहिजे. चैत्र महिना काय उपयोग ? ते झणाले, मला दिल्ली, आग्रा, अजमीर करून जावयाचें आहे. आणि परत केव्हां यावयाचें ? तर जूनमध्ये कोठें सुरू होण्याचे वेळीं. झणजे सर्वच काळ गैरसोयीचा होता. मी झटले, हिमालयाच्या यात्रेची अशी घाई करूं नका. तुमचे अजून वय गेलें नाहीं, तुम्ही मुलांवाळांचे धनी आहां. एखादेवेळीं कोणाच्या नारीं लागून फसाल, अविचार करूं नका. माझे हिमालयाच्या यात्रेचें पुस्तक लवकरच प्रसिद्ध होईल तें नाट वाचून विचार करून मग जा. असें त्यांना ते द्वारकेच्या मचव्यांत उतरल्यावर सुद्धां बजाविलें होतें. ते बरे झणाले. त्यांची यात्रा संपल्यावर त्यांचें पत्र मला यावयाचें असें ठरलें होतें, पण तें मात्र आलें नाहीं !

द्वारकेचे यात्रेकरू गेश्यावर निव्वळ कछी व सिंधी लोक बोटीत राहिले. त्यांत मलाच, दक्षिणी मनुष्यास असा पाहिल्यावर जो तो मजकडे पाहूं लागला व हंसूं लागला कीं, हे पुण्याचे तात्या आमचे कच्छांत किंवा सिंध प्रांतांत कोठें चालले ? यांना आमची भाषा पण समजणार नाहीं ! तेव्हां त्यांना मी नारायण सरोवराचे यात्रेस जात आहे असें सांगितलें. तेव्हां ते झणाले, ही यात्रा कार्तिकी पौर्णिमेला भरते. यावेळीं तुझाला तेंथे जाणारा कोणी भेटणार नाहीं. कछ मांडवी पासून हें सरोवर सुमारे चार कोस लांब आहे असें मी एका गोसाव्याच्या तोंडून ऐकिलें होतें. एका ग्रंथांतही तसेंच लिहिलेलें वाचलें होतें. पण मुंबईकडचे बोटीवरिल कछी लोक हणूं लागले कीं तें मांडवीपासून निदान चाळीस कोसापेक्षां जास्त आहे, कमी खात्रीनें नाहीं ! मी आपली सामुग्री चार कोसांच्या

अंतराची घेतली होती. तेव्हां ही यात्रा आतां राहिली असें वाटलें. बोटीवर एक पारशी वृद्ध गृहस्थ इंजिनीअर होते. त्यांचा स्वभाव त्यांच्या जातीप्रमाणें यष्टेखोर असल्यामुळे त्यांनीं तर माझी टरच उडविली. ते झणाले, अहो तात्या! यात्रावित्रा एकीकडे राहतील. परदेश, परमूलख, परभाषा समजणार नाहीं. जाऊन व्यर्थ पस्ताव्यांत पडाल, त्यापेक्षां द्वारकेची यात्रा करून परत फिरा झणजे झालें. एकदा तसेंच करावें असें मनांत आलें. पण त्या मंडळींत मांडवीच्या एका देवस्थानचा पुजारी एक व्यापारी होता. त्यानें मला धीर दिला व झणाला, तुम्ही घाबरूं नका. तुम्ही आणलेल्या पैशांत तुमची ही यात्रा नक्की होईल. असें त्यानें मला सांगितलें व पुढें कसें करावें तें त्यानें सांगितलें. मांडवी बंदरांत उतरल्यावर मी तुमची सर्व व्यवस्था लावून देतो असेंही तो झणाला. त्याप्रमाणें द्वारकेस न उतरतां मनाचा धीर करून मी मांडवीकडे तर निघालोंच !

बोटींत स्नान केल्याशिवाय राहण्याचा मला हाच प्रसंग येणार होता. आमचे बेळगांवचे कानडी यात्रेकरूंमध्ये एक वल्लभाचार्य संप्रदायाचे वैष्णव गृहस्थ होते व एक बाई होती. त्यांनीं ह्या दीड दिवसपर्यंत तोंडसुद्धां हालवले नाहीं. मी बोटीवर नळाच्या गोड्या पाण्यानें स्नान करून देवाचें नामस्मरण करून अगदीं स्वतंत्र जागीं जाऊन बरोबर घेतलेल्या वस्तूंचा फराळ केला. त्या बाईला मात्र ओढून पुरेसें झालें व प्राण कासावीस झाला. तेव्हां तिला मी सांगितलें, बाई स्नान करा व मी हीं फळे देतो तीं खा, झणजे तुम्हाला बरें वाटेळ. प्रथम ती कांहीं ऐकेना पण मागे सांगितलेल्या आमच्या वकिलांनीं तिची कानडींत समजूत घातली, तेव्हां तिनें स्नान केलें व संत्री, सफरचंद व डार्लिंब खाल्यावर तिला जरा हुशारी आली. असे कांहीं लोक आग्रही असतात व विनाकारण आपण संकटांत पडून लोकांनाही पाडतात. त्यांचें झणणें असें कीं काय होईल ? फार झालें तर जीव जाईल. गेला तरी कांहीं हरकत नाहीं. हें बाळणें ठीक आहे आणि अशा रीतीनें अक्लेश जीव गेला तर खरोखरच कांहीं वाईट नाही. पण जीव न जातां व्यर्थ आपल्याला व दुसऱ्याला यातना भोगाव्या लागतात हेंच वाईट.

असो. द्वारकेची मंडळी गेली व मग बोट बहुतेक रिकामीच झाली. नंतर मांडवी बंदरासंबंधानें व पुढें जाण्याचा रस्ता कसा आहे, सरोवर कसे आहे,

तेथें कोण राहतात, वस्ती कशी आहे, वगैरे हकीकत मी त्या पुजाऱ्याला विचारूं लागलों. त्याच्या बोलण्यांत आणखी नाण्याचा प्रश्न निघाला. ब्रिटिश नाणीं तिकडे चालत नाहींत. कोडी झणून सुमारें आठ आणे वजनाचें शुद्ध चांदीचें नाणें त्या राजाचें आहे. हें नाणें नीटस नाहीं. आपले कडील पूर्वी शिवराई, ढवू, मोहोरा वगैरे ज्याप्रमाणें असत त्याप्रमाणें हें जाड असून त्यावर उर्दू लिपीचीं अक्षरें आहेत. याच नाण्याचें पांच कोडी झणून दोन रुपयांपे जास्त वजनाचें शुद्ध चांदीचें नाणें आहे व तें मात्र रुपयासारखें पातळ पत्र्याचें व नीटस आहे. पण ह्या पांच कोडीच्या नाण्यानें मोजदाद चालत नाहीं; कोडीच्या नाण्यानें हिशोब व व्यवहार चालतो. या नाण्याखालचें ढवू पैशा-एवढें दोन दिडक्यांच्या नाण्याएवढें व त्यापेक्षां थोडें मोठें असें तांब्याचेंही नाणें आहे. हीं तीनच नाणीं ह्या संस्थानामध्यें चालतात. ब्रिटिश नाण्यापेक्षां निजामाचें नाणें कमी किंमतीचें. पण कच्छचें हें नाणें जास्त किंमतीचें आहे. चांदीचा भाव बदलतो त्याप्रमाणें त्याची देवघेव होते. साधारणपणें रुपयाला दीड कोडीपासून दोन कोडी भाव असतो. हा भाव जास्त असण्याचें कारण तें नाणें शुद्ध चांदीचें आहे हें आहेच, पण नाण्याची दुर्मिळता हेंही एक कृत्रिम साधन आहे. सर्व कच्छच्या राज्यांत हें नाणें चालतें, पण बोटीवर व ब्रिटिश पोष्टांत मात्र ब्रिटिश नाणेंच चालत. त्याचप्रमाणें पोष्ट व टेलिग्राफ यांजवर अधिकार ब्रिटिश गव्हर्नमेंटचाच आहे. मनीऑर्डरो करणें झाल्यास किंवा कार्ड तिकीटें घेणें वगैरे पोस्टाचा कोणताही व्यवहार करणें झाल्यास त्या गोष्टी ब्रिटिश नाण्यांतच कराव्या लागतात व पैसा देतांना तो ब्रिटिश नाण्यांतच देतात. नाण्याच्या वटावाची सराफीचीं दुकानें ठिकठिकाणीं असतात. कछामध्यें सिंधप्रमाणें पाऊस कमी पडतो, यामुळें त्यांत पाण्याचा दुष्काळच असतो. सर्व प्रदेश वाळूचा असून पाणी नाहीं. जें थोडें कोठें असतें तेंही मचूळ असतें. अशा गोष्टी बोलतां चालतां दुपारीं दोन वाजण्याचे सुमारास आमची बोट मांडवी बंदरांत आली. पडाव आले व आम्ही बंदरावर उतरलों.

कछ हें संस्थान स्वतंत्र आहे. पण ब्रिटिशांचें तें मांडलीक आहे. तरी ब्रिटिश मुलखांतून आलेल्या प्रत्येक मनुष्याची व त्यांनीं आणलेल्या चीजवस्तूंची येथे तपासणी होते. प्रथम आलेल्या मनुष्यांची डॉक्टरकडून शारीरिक तपासणी करितात. त्यांत कोणी स्पर्शजन्य-प्लेगचा किंवा दुसऱ्या सांथीचा रोगी आढळल्यास त्यास कारंटाईनमध्ये ठेवतात. जो मनुष्य पास केला जातो त्याच्या

हातावर छाप देतात. अशा रीतीने शारीरिक तपासणी झाल्यावर आलेल्या मनुष्याची माहिती विचारून टिपून ठेवितात. त्यांत नांव, गांव, जात, वय, धंदा येण्याचे कारण, किती दिवस राहणे होणार वगैरे चौकशा होतात. वस्तुतः ह्या चौकशा लबाड मनुष्य पकडण्याकरितां व कोणत्या प्रांतांतील व कोणत्या जातीची पैरवी आपले राज्यांत आहे हें समजण्याकरितां असतात. यापैकी लबाड यांच्या बारशाला जेविलेले असतात. ते आपला कसलाच थांग लागू देत नाहीत ! ह्या माहितीने संस्थानचा कोठे व कसला संबंध आहे हेंही कळते. हा विधि झाला ह्मणजे प्रत्येक मनुष्याचा बोजा पूर्णपणे तपासला जातो. त्यांत जकातीचा माल आणला असला तर त्याची चौपून जकात घेतात. संस्थानची मंडळी आपआपली पातडी (लांबड्या वहा) व दौतलेखण्या घेऊन बसटले असतात. अशा रीतीने सर्वांच्या सामानाची तपासणी व जकात वसूल झाली ह्मणजे गांवांतिल गाडीवाले, टांगेवाले, उंटवाले असं निरानिराळे वाहनवाले उतारुंना नेण्याकरितां आलेले असतात. पेढीवाले व्यापारी मालाकरितां व आप्तस्नेहा बायका मुलें यांच्या भेटीकरितां आले असतात. केवळ यात्रेकरितां व अनोळखी असा मी एकटाच दक्षिणी असल्यामुळे माझेभोवतीं बरीच मंडळी जमली ! नाशकिच्या भटांप्रमाणे प्रत्येक जण मला विचारी, तुझाला कोठे जावयाचें ? आमच्या पुजाऱ्याने सांगितले होते कीं, कोणासही रुकार देऊं नका, मी तुमची सर्व व्यवस्था लावीन. त्याप्रमाणे मी कोणास कसलाच रुकार दिला नाही, पण तपास मात्र चालविला होता !

येथील गाड्या मारवाडांतिल वाळूतून जाणाऱ्या गाड्यांप्रमाणेच लहान व कंबरभर उंचीच्या लहान चाकच्या होत्या. ह्या गाड्यांना बैल मात्र मोठे व मजबूत लावतात. ते त्या गाड्यांना शोभतसुद्धां नाहीत. अस बैल लावण्याचे कारण वाळूतून गाडी ओढणे याशिवाय अशक्य झाले असते. या गाडीवानांत एक दलाल होता. तो ह्मणाला, माझ्यामार्फत तुझी गाडी किंवा उंट केलात तर तुझाला स्वस्त पडेल. दगा फटक्याची भीति राहाणार नाही. भाड्याचे काय ? तर उंटावर जाऊन येण्यास पंधरा सोळा कोडी लागतील व गाडीला भाडे वीस बऱ्वीस कोडी लागतील. उंटावरून गेल्यास वेळ कमी लागून पसाही कमी लागेल पण उंटाचा प्रवास फार दगदगीचा आहे. एकतर भर उन्हांतून जावे लागते, उन्ह वारा यांचा बंदोबस्त नाही, उंटावर बसले असतांना मनुष्य एकसारखा व उंटाच्या चालीने जोराने मार्गेपुढे हलत असतो ह्यामुळे

कंवर मोडून जाते. मला वेळ नव्हता व पैसिही कमी होते सबब आपण उंटावरचे शहाणे व्हावे असें एकदां मनांत आले ! पण आमच्या व्यापाऱ्याने तसें करूं दिलें नाहीं. तुझाला तो प्रवास झेपणार नाहीं, असें तो ह्मणाला. नंतर मी जाऊन येऊन वीस कोडीला गाडी ठरविली असतां यांनीं तीस कोडीला जाऊन येऊन ठरविली ! मी त्याला ह्मटलें, मला वीस कोडीला गाडी मिळते आणि तुझी तीस कोडीला कवूल करतां याचा अर्थ काय ? तेव्हां तो ह्मणाला, पल्ला लांब आहे. निदान चार दिवस जावयाला व चार दिवस यावयाला लागतील. बैल व माणूस यांचें खाणें व मजुरी एवढ्याला इतके पाहिजेतच. मी पाहिलेला मनुष्य माझ्या खात्रीचा आहे. तो तुझाला निर्धास्त नेईल व आणून पोहचवील. दुसरे लोक वीस कोडीचा ठराव करतील व रस्त्यांमध्ये गोंधळ घालतील. हा गाडीवान माझे परिचयाचा आहे. दग्याफटक्याबद्दल मी जबाबदार आहे. तुझी अपरिचित व नवखे आहां, तेव्हां हा नाद सोडा. तेव्हां त्याचा सल्ला मी ऐकिला व एकोणतीस कोडीला अखेरीस गाडी ठरविली !

मला ही सगळी लबाडी दिसली. कांहींतरी त्यांचा आपसांतील दलालीचा प्रकार असावा असें स्पष्ट दिसलें. कारण ह्याच मनुष्याने पूर्वी बावीस कोडीला गाडी मजबरोबर ठरविलेली होती व तोच आतां एकोणतीस कोडी मागतो तेव्हां ती स्पष्ट लबाडी आहे असें मी त्या व्यापाऱ्यास सांगितलें. तेव्हां तो ह्मणाला, एवढ्यांत गाडी मिळणें शक्य नाहीं व पुढें तो घोटाळा घालील. माझ्यावर विश्वास ठेवा, तेव्हां मी आपला हेका सोडला. आमचें जुळलें असें पाहिल्यावर तो उंटावाला दलाल आला आणि ह्मणाला, माझी दलाली द्या. मी ह्मणालों, तूं दलाली काय केलीस व आझाला काय जुळवून दिलेंस ? कांहीं नाहीं. मग तुला कसलें द्यावयाचें ! तेव्हां आमचा व्यापारी ह्मणाला, द्या त्याला दोन आणे. हा येथील रिवाज आहे. ह्मणजे सगळेच उजळमाथ्याचे ठक !!! मीही विशेष आग्रह न धरितां निरुपायानें दोन आणे दिले !

गाडींत दुसरा कोणी घेऊं नये, गाडीला छप्पर व वुरखा पाहिजे, बैल व गाडीवाला यांच्या खाण्यापिण्याचा किंवा कसलाही खर्च आपणाकडे नाहीं. प्रथम पांच कोडी द्याव्या, नंतर आणखी पांच त्यानें मागितल्यास वाटेंत कोठें तरी द्याव्या व येथें आल्यावर बाकीच्या द्याव्या असा त्या व्यापाऱ्यासमक्ष तोडी

करार झाला. लेखी नाही. व्यापाऱ्यांनीं सुद्धां लेखाची जरूर नाही असें सांगितलें. लेख घेऊन तरी काय उपयोग होणार होता ! दिलेला लेख कितपत खरा आहे, त्यांचीं नांवें गांवें तरी खरी आहेत कीं नाहीत वगैरे सर्व गोष्टींची फारशी वाच्यता न करितां मी तें सर्व कवूल केलें ! गाडीवाल्यानें सुद्धां कवूल केलें कीं, मी तुझाला फुलासारखा नेऊन आणीन. आपण आनंदानें जाऊं व येऊं, कांहीं काळजी करूं नका. वगैरे सर्व विधि यथास्थित झाले. पण मला हे सर्व सोहाळे माहीत होते. मी त्यावेळीं कांहीं बोललों नाहीं. त्यानें आपली गाडी व बैल दाखविले. गाड्या अगदीं वाईट असतात, त्यांना साठी मुळींच नसते. कशीतरी चार लांकडे बांधिलेलीं असतात व नवारीनें तीं कशीतरी विणलेलीं असतात ! त्यांत भोसका पडून मध्ये पाकीटसुद्धां पडून जाईल मग जोड्यासारख्या लहान वस्तूची सोय कशाला पाहिजे ! गाडीचे बैल हत्तीसारखे व चाकें अगदीं ढोपराएवढ्या व्यासाचीं असतात. आसांवरलि पेटिही मोठी नाही ह्यामुळे गाडीची साठी अगदीं उतरती असते. तींत धड बसतां सुद्धां येत नाही. तिचें बैलाकडील टोक उंच व दुसरेकडचें टोक बहुतेक जमिनीस लागलेलें असतें. इकडे गोषाची चाल असल्यामुळे गाडीभोंवतीं बुरखा मात्र चांगला असतो. अशी बुरख्याची गाडी असेल तीच घ्यावी ह्मणजे उन्ह, थंडी, वारा यांपासून संरक्षण होऊन प्रवास सुखावह होतो.

याप्रमाणें ठराव झाला. आमच्या व्यापाऱ्यानें प्रथम मजजवळून वीस रुपयांच्या नोटा घेऊन त्याच्या कोडी करून मला दिल्या. त्या त्यावेळच्या भावानें बत्तीस आल्या आणि, इतक्यांत तुझी जाऊन याल असें तो ह्मणला. कदाचित् लागल्यास एक दोनरुपये मोडा असें ह्मणाला. असा ठराव होऊन गाडीवाला जेवायला गेला व त्यानें संध्याकाळीं निघावयाचें असें ठरविलें. मीही तेथल्या एका भिशींत (खाणावळींत) उतरून स्नानसंध्या, भोजन उरकून घेतलें तों पांच वाजले. लगेच गाडीवाला आला व निघावयाचें ना असें ह्मणाला. मी ह्मटलें, ठीक आहे, निघावयाचें. तेव्हां त्यानें बैलाची व आपली दाणा वैरणीची सोय करून घेतली व आम्ही संध्याकाळीं सूर्यास्ताच्या सुमारास निघालों.

बोटीतून आम्ही मांडवी बंदर पाहिलें, तों तेथें कांहीं नसून जिकडे तिकडे पांढऱ्या वाळूचे ढीगच ढीग दृष्टीस पडलें. हे ढीग एवढे मोठे होते कीं, त्यांत कांहीं इमारती गडप झाल्या होत्या व कांहीं अर्धवट गडप झाल्या होत्या. तेव्हां

म्हा काय चमत्कार आहे? ह्यगून तपास केला. तर ह्या कच्छ प्रांतांत डोंगर, पर्वत नाहींत. अर्थात अरण्य नाहीं व नदी नाहीं. सर्व प्रदेश वाळुकामय आहे. एकदां वारा सुटला ह्यणजे वाळू भुरभुर वाहात जाते. तिला थोडा जरी प्रतिबंध झाला, मग तो घराचा कां हाईना, तेथें तिचा ढीग जमत जातो. इतका कों त्याला ती इमारत अगदीं थोड्या वेळांत बुडवून टाकितां येते! व मनुष्यांवर प्राण-संकट ओढवतें !! यावरून सहारा वाळवंटांत वाळूचीं वादळें कशां उत्पन्न होत असतील आणि ठिकाठिकाणीं एकाएकीं पर्वतप्राय वाळूचे ढीग कसे उत्पन्न होत असतील याची कल्पना आली! आतां सहारा वाळवंट अपरंपार मोठें आहे. त्यावरून वाहणाऱ्या वाऱ्याला प्रतिबंध मुळींच नसतो, पण वारेंच परस्पर विरुद्ध वाहून त्यांचे भोंवरे उत्पन्न होऊन त्यायोगें वाळूचेही भोंवरे कणभ्याप्रमाणें नाचत असतात व वादळ बंद होतांच त्यांचे ढीग जेथच्या तेथेंच कायम राहातात. ह्यगून अशा ठिकाणीं उंटावरून जावें लागतें. पार्यां जाण्याचा उपाय नसतो. पण असे उंटाचे काफलेसुद्धां या भोंवऱ्यांत कधीं कधीं गडप होतात! पाण्याच्या समुद्राप्रमाणेंच हा वाळूचा समुद्र आहे. कसल्याही वादळाचे परिणाम दोहोंकडे असेच अनिष्ट होतात.

या मांडवी बंदरांत कछ सरकारचीं कस्टम, पब्लिक वर्कस, (इंजिनीअरिंग) वगैरे ऑफिसें आहेत. अगदीं बंदरांत प्रथम किल्लेवजा घर आहे. त्या किल्ल्यावर मुंबईसारखा थांबून सुरू होणारा लाईटहाऊस आहे व वर कछ सरकारचें निशाण आहे. कछ हें पहिल्या प्रतीचें संस्थान असल्यामुळें त्यास स्वतंत्रपणें नाणें पाडण्याचे वगैरे बरेच स्वतंत्र रीतीचे हक्क आहेत. बंदरावर निरनिराळ्या दोन तीन बोट कंपन्यांच्या एजंटांचीं तिकिट ऑफिसें आहेत. पुढें देशी, इंग्रजी शाळः, पोष्ट ऑफिस, तार ऑफिस व मोठमोठ्या व्यापाऱ्यांचीं दुकानें ऊर्फ पेढ्या आहेत. या मांडवी बंदराशिवाय मांडवी शहर अगदीं स्वतंत्र आहे व तें यापासून नजीकच आहे. त्या सभोंवतीं फार मोठा ताडाएवढा उंच कोट आहे. ह्यामुळें या गांवचें वाळूपासून रक्षण झालें आहे. गांव मोठा व लोक संपत्तीमान आहेत. भिकार घर मला एकही दिसलें नाहीं. सर्व तीन तीन चार चार मजलीं घरें चुनेगची पक्कीं पहिल्या पद्धतीचीं मजबूत बांधिलीं आहेत. गांवची रचना मात्र अगदीं जुन्या पद्धतीची आहे. ह्यणजे घरांची मांडणी व्यवस्थेशीर नाहीं. वाटेल त्यानें वाटेल तशीं घरें बांधिलीं आहेत. मोठे रस्ते मुळींच नाहींत. काशीसारख्या जिकडे तिकडे

गल्या आहेत. गांवांत सर्व प्रकारचे कारखाने, मोठमोठ्या पेढ्या, व सराफीचीं दुकाने आहेत. गुजराथी व कछी लोक व्यापारांत मुरलेले, तेव्हां जिकडे तिकडे दुकानेच दुकाने आहेत. पण एकंदरीत गांव घाणेरडा असून संडासाची सोय कोठेही नाही. सर्वानीं, वायकामुलांनीं सुद्धां वेळीं अवेळीं गळीकुचीला जरा आडोशाचे जागीं शौचास वसावे. ढोरें मोकळीं असतातच, तेव्हां जागा पुन्हां स्वच्छ होतेच ! संडासांच्या घाणीपेक्षां ही एक प्रकारची स्वच्छताच आहे. आतां मर्यादा अमर्यादा हा एक देशरिवाजाचा प्रश्न आहे आतां नवीन वस्ती कोटाबाहेर झाली आहे व होत आहे. ती मात्र प्रशस्त होत आहे. तेथें सर्व प्रकारचीं वाहनें गाड्या, घोडे, बैल, उंट गैरे गांवाबाहेर असतात. गांवांत रस्ते अरुंद ह्मणून वाहनें नेण्याची सोय नाही.

रोजचा भाजीपाल्याचा बाजारही गांवच्या कोटाबाहेर भरतो. अजूनपर्यंत कोट सर्व प्रकारें सुरक्षित आहे. त्याच्या वेशीही सुरक्षित आहेत. जमीन रेताड ह्मणून एवढ्या मोठ्या उंच कोटाचा पायातरी किती खोल खणला असेल याची कल्पना करवत नाही ! निदान अर्धा ताडतरी खोल असावा, असा अजमास आहे !! वाळूमुळें हें खणणें सुद्धां जोखमाचेंच आहे. कारण ती एकसारखी कोसळते !!! कोटाबाहेर वस्ती चांगली आहे. पण त्यांना हें वाळूचें मात्र संकट अनिवार्य आहे. येथील इंजिनीअर लोकांना हें मोठें दररोजचें कामच आहे. त्यांनीं नेहमीं रस्त्यावरील वाळू ओढून काढीत असावे. या कृत्यामुळें रस्त्याच्या दोहों बाजूस वाळूचे ढीग पडलेले असतात. असें केलें नाही तर हे रस्ते केव्हां वुजून जातील याचा नेम नाही. प्रथम सांगितलेलें वर्णन कोटाबाहेरचेंच आहे. येथील गाड्या अगदीं वाईट. गाडी लहान, जमीन वाळूची, यामुळें तींत फार ओझे भरतां येत नाही. थोडे ओझे भरलें तरी तें ओढण्याकरितां बैल फार मोठे पुष्ट लावावे लागतात. येथे उंटाचीही मी एक गाडी पाहिली ! तिचें चाक मात्र छातीभर उंच होतें व माल बराच भरला होता.

आह्मी प्रवासास निघालों. गाडीवान रजपूत तरुण वयाचा होता. त्याला हिंदुस्थानी थोडेंबहुत येत होतें. त्याची जन्मभाषा कछी होती. आमची गाडी गांवांतून जात असतां त्यानें मांडवी शहरची व बंदरची सर्व प्रकारची स्थानिक माहिती सांगण्यास सुरवात केली. हें देऊळ आहे, ही इमारत अशाकरितां आहे, ही धर्मशाळा आहे वगैरे सांगतां सांगतां हें घर एका नाटक शाळेचें

(वेश्येचें) आहे असें ह्मणाला. बाई फार उत्तम देखणी व निदोष आहे. तुझाला जावयाचें आहे काय ? असें त्यानें विचारिलें ! मी ह्मणालों, तूं मूर्ख आहेस. मी यात्रेस निघालों कीं अशीं कामें करावयास निघालों ! मी कांहीं व्यापारी नाहीं. तेव्हां तो ह्मणाला, तुझी सर्व प्रकारच्या चौकशा व्यापाऱ्यापेक्षांसुद्धां जास्त प्रकारच्या करतां; अर्थात् तुझी सर्व प्रकारची चव घेणारे आहां ह्मणून हें मी ह्मणालों. राग येऊं देऊं नका ! मी तुमच्यासारख्या मनुष्याला वाईट स्थळ कधीं सांगणार नाहीं. स्थळ पाहण्यासारखें आहे. निदान पाहून तरी या. वगैरे बोलला !! तुझाला जावयाचें नसल्यास मला पैसे द्या, मी जातो असेही तो ह्मणाला. मी झटलें तुला जावयाचें असेल तर तूं जा. पण तुझी बरोबर चला. कशाला ? तेथील देखावा पहा तर खरा ! असें तो ह्मणाला. मला हें कांहीं नको, तुझ्या पैशापैकीं तुला कांहीं खर्च करावयाचे असतील तर कर, असें मी सांगितलें. तो ह्मणाला, नाहीं. तुझी मला खुशीनें बक्षीस द्या ! तेव्हां मी ह्मणालों, मी एवढा शहाणा नाहीं. तेव्हां तो उगचि वसून आमची गाडी चालू लागली !!

पुढें तपास करतां ह्या रजपूत लोकांचीं लग्नें करण्यास पैसा फार लागतो, मुलीला फार पैसे भरावे लागतात, यामुळे दोन चार भाऊ असले तर एखाद्याचें लग्न होतें. मुली फार मोठ्या वीस वीस वर्षांच्या करतात. पण नियमित पैसे मिळाल्याशिवाय देतच नाहीत. यामुळे ज्यांना आपलें लग्न होणेचा संभवच नाही, असें लोक, त्यांना जी मजुरी मिळते त्यापैकीं आपलेकडील लोक जसे दाखत पैसा उडवितात तसे हे लोक या कामांत उडवितात असें समजलें. त्याला अनुसरून हें त्याचें बोलणें होतें ! कदाचित् हा त्या बाईचा दलाल किंवा कुंटण नसेष्ट कशावरून ? सारांश, यात्रेकरूला किती जपलें पाहिजे हें यावरून ध्यानांत येईल. तो यात्रेकरू दिसला ह्मणजे लोक कसकसे फसवूं पाहातात याचे दिग्दर्शनार्थ हें लिहिलें आहे. रतिभात समजण्याकरितां ह्मणून कदाचित् तेथें गेल्यावर काय अनर्थ झाला असता, कोणी सांगावें ? बोलून चालून परदेश व परराज्य, पण अशा रीतीनें मां त्याचा पूर्ण निषेध केला तेव्हां आमची गाडी पुढें चालू लागली.

भोंवतालचा प्रदेश अगदीं वैराण दिसला. ज्या ठिकाणीं पाणी त्या ठिकाणीं मात्र बागबगीचा दृष्टीस पडे. पिण्याच्या पाण्याच्या विहिरींचा बंदोबस्त फार चांगला ठेवितात, कारण इकडे पाण्याचें दुर्भिक्ष. मी गेलों त्याच्या आधीं पंधरा

दिवस थोडा पाऊस पडला होता ह्मणून बरें, नाहीतर या यात्रेंत या दिवसांत पिण्याचें पाणी कोणाकडचें घ्यावें लागलें असतें हें सांगतां येत नाहीं ! जमीन वाळवंट तर खरी परंतु चांगली पिकाऊ आहे. थोडा पाऊस पडला कीं, पीक उत्तम व विपुल येतें. हें संस्थान असल्यामुळ ज्यावेळीं पीक येतें, त्याचवेळीं धारा भरावयाचा व तो उत्पन्नाच्या कांहीं हिशाप्रमाणें द्यावयाचा. पीक उत्पन्न झालें नाहीं, तर धारा नाहीं. धारा पिकांतच घेण्याचा ठराव आहे. ही जुन्या काळची रीत अद्याप येंथें चालू आहे. शेतकीचें उत्पन्न कमी ह्मणून लोकांस पोटापाण्याकरितां मुंबई पाहावी लागते. आतां सकरचे मोठें धरण झाल्यामुळें त्याचा एक कालवा कछमध्ये येऊन सुबत्ता होण्याचा संभव दिसत आहे.

ह्या वाजूला ब्राह्मण कमी. क्षत्रिय, लमाणें, कुणबी व मुसलमान लोक जास्त. येथील मुसलमान आणि क्षत्रिय यांचा संबंध होता. अकबर बादशहाच्या वेळीं हिंदु आणि मुसलमान ह्यांच्या शरीरसंबंधाची जी चाल पूर्वी होती तिचा अवशेष अद्यापर्यंत येथें राहिला होता. अगदीं अलिकडे दहा वीस वर्षे हा संबंध बंद झाला असें समजतें. ह्यांत हिंदूंच्या मुली मात्र मुसलमानांस दिल्याच्या गोष्टी ऐकू येतात. खुद्द कछच्या रावाच्या राजघराण्याचा शरीरसंबंध जामनगरच्या नबाबाच्या घराण्याशीं झाला होता असें ह्मणतात ! पण मुसलमानांच्या मुली हिंदूंनीं केल्याचा इकडे दाखला मिळत नाहीं; यामुळें रजपूत वाटले नाहींत. मुसलमानांकडे दिलेली मुलगी माहेरी आली ह्मणजे काय करितां ? ह्मणून मी गाडीवानाला विचारिलें, तर तो आपलें जेवावयाचें निराळें करते असें ह्मणाला. कांहीं जातींत रोटी व्यवहारास मोकळीक असते, पण बेटी व्यवहारास नसते. पण येथें बेटी व्यवहार चालतो, पण रोटी व्यवहार चालत नाहीं, असा उलटा प्रकार आहे ! हल्लीं हिंदू लोक मुसलमानाला मुली देत नाहींत. हल्लींच्या येथील राजानेंसुद्धां असा कडक निर्वध केला आहे कीं, जो जहागीरदार हिंदु ह्मणविणार नाहीं त्याची जहागीर जप्त केली जाईल ! येथील बहुतेक हिंदु लोक राम व रहीम (पीर) या उभयतांस भजतात, ह्मणजे दोन्हीकडचे आचार पाळतात. आतां हिंदु संघटनाची लाट उसळल्यामुळें हा प्रकारही कमी होत चालला आहे.

इंग्रजो राज्य होण्यापूर्वी येथें मारामान्या, खून, एकमेकांवर स्वाभ्या-हल्ले फार होत असत; पण हल्लीं सरकारचा बंदोबस्त फार झाला आहे. जिकडे तिकडे

न्तार, पोष्ट, पोलीस यांचा बंदोबस्त होऊन गुन्हेगाराचा तपास होऊन ताबड-
तोब शिक्षा होते. प्रत्येक गांवाशेजारी लाकडाच्या घोडेस्वाराच्या मूर्ती व त्यावर
शेंदूर लावलेला असे. मी विचारिले हा देव कोण ? तेव्हां गाडीवानाने सांगितले
को, हे ह्या गांवचे वीर या ठिकाणी लढाईत पडले त्यांच्या स्मारकांची ही
थडगी आहेत. आतां मारामाच्या होत नाहीत. वार नाहीसे झाले, अर्थात वैर
थंडावले ! तेव्हां आतां स्मारकेही संपली !! सर्व क्षत्रिय नामशेष झाले !!!
त्यांची हत्यारेसुद्धां गजली व वीरत्व जाऊन त्यांच्या कपाळी शेतकी व मजुरी
ह्यांचे काबाडकष्ट आले ! शेती पावसाच्या हाती, त्याची कृपा इकडे नाही व्हाणून
सगळ्यांनाच दास्यत्व आले !!

वाटेत एक बडा गांव लागला. तो शहरवजा होता. त्या गांवच्या राजाचे
अनायासे दर्शन झाले. अशा प्रकारचे गांवचे राजे कछाच्या राजाचे मांडलीक
असत. भूजच्या राज्यावर जे संकट येईल तेव्हां ह्या मंडळींनी त्यास ससैन्य
आपल्या पदरच्या खर्चासुद्धां मदत करावी, याशिवाय हे राजे आपल्या प्रांतांत
स्वतंत्र असत. जसे तालुक्यांत मामलेदार तसेच हे राजे ! पण हे राजे व ते
नोकर, व्हाणजे यांचे राज्य वंशपरंपरेने चालावयाचे, तसा नोकरांच्या वंशाचा
नोकरांवर हक्क नाही. त्यावेळी अशा राजाला खूनसुद्धां करण्याचा अधिकार असे!
आतां हा प्रकार बंद झाला आहे. खुद्द भूजच्या राजालासुद्धां खून करण्याचा
अधिकार नाही. त्याने फार झाले तर न्यायासनासमोर आणून त्यास फांशीची
शिक्षा द्यावी त्याबद्दल वरिष्ठ सरकार विचारणार नाही. पण खून केला की, पोलि-
टिकल एजंटचा ससेमिरा आलाच !

अशा स्थानिक राजाचा राजवाडा मी मुद्दाम पाहिला. तो अगदी मोड-
कळीस आला होता. जो भाग पडे त्याची दुरुस्ती होत नसे. लाकडी किंवा दगडी
भाग पडला व्हाणजे त्यांतली वस्ती दुसरीकडे जाई ! राजेसाहेबांचे दर्शन झाले.
राजेसाहेबांची दाढी मिशा पोक्त व चेहेरा भव्य होता. ते माडीवर फाटक्या
गोधड्या पाघरून बसले होते ! जवळ मोठी थोरली धुनी पेटली होती व सभो-
वती मंडळी बसून गांजा, अफिणीचा हुक्का ओढण्याचा समारंभ चालला होता !
राजेसाहेब वयाने उतार वयाचे व्हाणजे साठीपलीकडचे होते. त्यांचा अधिकार
पोक्त आतां त्यांच्या केशांवर मात्र राहिला होता ! कुटुंबावरसुद्धां नाही ! केस व

मिशा मात्र चित्रांत दाखविलेल्या राजाप्रमाणें कल्लेदार व ढबदार दिसल्या. त्यांना फाटकीं तुटकीं फडकीं बांधून कल्ल्यांना व मिशांना वळण देणें चाललें होतें. गांजा व चरस ह्यांना पौष्टिक खावयास पाहिजे; परंतु आतां पौष्टिकपणा गेला, हुक्का मात्र कायम राहिला. ह्मणजे काप गेलें आणि भोकें राहिलें !! मी ज्याचेबरोबर राजदर्शनास गेलों होतो त्यानें माझी व राजेसाहेबांची ओळख करून दिली. तेव्हां मी त्यांच्या पोषाखाकडे पाहून जरा सलगीनें त्यांस विचारिलें तुम्हां राजे आणि तुमचें वैभव फाटक्या गोधड्यांपर्यंत कां आलें ? तेव्हां ते हंसले माझ्याबरोबर जो मनुष्य आला होता त्यानें सांगितलें ह्या वाड्यांत जितकीं शें दिडशें कुटुंबे होती त्या सर्वांचा निर्वाह ह्या राजाश्रयावरच होता. यांचें उत्पन्न चांगलें होतें, पण गांजा आफिणीनें सर्वांचा धूर झाला ! सर्व सावकारांच्या घरांत गेलें. सावकारांनीं फिर्यादी मांडल्या तेव्हां त्यांची जहागिरी कछ सरकारनें जप्त केली. आतां कछ सरकारकडून त्यांच्या फक्त पोटाला मिळतें. तें राजेच्या दानशें कोडी ह्मणजे सुमारे दोनशें रुपये मिळतात. परंतु तेवढ्यांत त्यांचें कसें तरी जेवण व हुक्का पाणी मात्र होतें ! यावरून एकदां खर्चाची व व्यसनाची चकट लागली ह्मणजे मग ती कमी होत नाही ह्मणतात तेंच खरें. शिवाय खानदानीचा मनुष्य व हलका मनुष्य कोणत्याही परिस्थितींत आपल्या आश्रितांना टाकीत नाही, तसे ते आश्रितही त्यांना सोडीत नव्हते. पण हल्लींचा प्रकार अगदीं निराळा झाला. स्वतःचीं बायका मुलेंसुद्धां लोक टाकीत आहेत व तींही त्यांना सोडीत आहेत. हा कालमहिमा आहे ! हा राजा वयातीत आहे. त्याचें सर्व वैभव गेलें आहे तरी त्याचा चेहेरा खानदानी मनुष्यासारखा मोठा रुबाबदार दिसतो. त्याचें पूर्वी कोणास नखसुद्धां दिसत नसे. पण त्यानें आतां कोणास हाक मारिली तर कोणी हुंकूनसुद्धां पहात नाही. काय हें राजवैभव ! राजाला दिलेल्या पोटगीतून काटकसर काढून आफिण, चंडोल वगैरे तीव्र मादकपदार्थ भोंवतालीं सर्व मंडळीं जमून ओढण्याची त्यांची संवय अद्याप गेली नाही. लोकांकडून राजेसाहेब घ्या गुडगुडी !! एवढाच ह्मणण्याचा मान त्यांस राहिला आहे.

ह्याच ठिकाणीं एका मोडक्या पेट्यांत मला चिलखतें दृष्टीस पडलीं. बाकी सर्व ठिकाणीं बडुका, तरवारी, भाले तसेंच राजदाड्याच्या कोटाभोवतीं तोफा वगैरे हत्यारें दृष्टीस पडलीं, पण ती जिवंत नसून मेलेलीं होती. जणूं काय तीं

आपल्या राजाचेंच अनुकरण करीत होतीं ! जुनीं चिलखतें कशी असत हें मीं-
 येथें प्रत्यक्ष पाहिलें. अशीं हजार मनुष्यांना पुरेशीं चिलखतें, ह्या वाड्यांत होतीं.
 तसेंच शिरस्त्राणें, नासिका त्राणें बाहूरक्षणें वगैरे सर्व पाहिलीं. एवढें लोखंडीं
 ओझे शरिरावर बाळगून शंभर शंभर कोस मजल मारून अन्नपाण्यावांचून आठ-
 बारा दिवस लढाई मारणाऱ्या पूर्वजांचे सामर्थ्य कोठें, आणि आतां पागोव्याचें
 ओझे डोक्याला सहन होत नाहीं ह्मणून टोपी घालणारी त्यांची प्रजा कोठें !!!
 त्यांचेच हें वंशज असतील असें कोणाला सांगितलें तर तें खरेंही वाटणार नाहीं !

चिलखत हें लोखंडी चपट्या कड्या मिळून केलेलें असतें. ह्या कड्यांचीं हीं
 चिलखतें कोठें व कोणीं केलीं असें मी त्यांस विचारिलें. तेव्हां अशीं चिलखतें
 करणारे लोहार ह्या आपल्या शहरांत हल्लीं लोहार आहेत त्यांचेच पूर्वज होते,
 असें त्यांनीं सांगितलें. लोखंड कोठलें ! तर येथलेंच. यावरून पूर्वी विशेष यंत्र-
 रचना नसतां ज्यांनीं इतकी कुशलता दाखविली त्यांचे कसबाची धन्यच ह्मटली
 पाहिजे. आतां अशीं हत्यारें येथें करितां येतील काय ? तर नाहीं. ह्मणजे तों
 काळच गेला ! असें ह्मटलें पाहिजे. अर्थांत त्या राजवाड्यांतसुद्धां हे राजे राह-
 ण्यास लायक नाहीत हेंच खरें. असें तेथील सर्व प्रकारचें दुर्दैवी वैभव पाहून
 मनाला फार वाईट वाटलें. पण या दुर्दैवीपणाबद्दल त्यांच्या मनांत खंतीच!
 लवलेशही नव्हता. खुशाल घ्या गुडगुडी घ्या गुडगुडी अशी धुंदी चालली होती.
 हा हुक्का जसा वाकडा तसेंच त्यानें आपल्या संगतीस असणारांचें सर्वतोपरी
 वांकडें केलें आहे, तरी त्याला हे सोडीत नाहीत ! अर्थांत त्यांच्या नीच कृतींचीं
 फळें भोगण्याकरितांच परमेश्वरानें त्यांना ही दशा आणली, असेंच ह्मटलें
 पाहिजे. भिकार्याला मदत करूं नये, परमेश्वराचे आपण गुन्हेगार होतीं असें
 कांहीं विद्वानांचें विशेषतः पाश्चात्यांचें ह्मणणें आहे, तेंच खरें असें वाटू लागतें
 अशा मनुष्यांना मदत केल्यानें आळसाला व निरुद्योगाला उत्तेजन दिल्या-
 सारखें होतें. त्यांच्या गुन्हांकरितां परमेश्वरानें ही शिक्षा दिली आहे. तिच्या
 आड आपण आलों असतां परमेश्वराचा आपणावरही कोपच होईल असें ह्मणतात
 तेंच खरें. असो. राजेसाहेबांस आह्मी रीतीप्रमाणें नमस्कार केला व त्यांच्या
 दर्जास शोमणार नाहीं अशा प्रकारचें आपल्या तोंडून कांहीं शब्द निघाले
 असल्यास त्याबद्दल क्षमा असावी, असें ह्मणून त्यांची क्षमा मागून आह्मी
 राजवाड्याच्या खालीं आलों !

कछ हा प्रांत अगदी मैदान आहे. समुद्रासारखीच जमीन आकाशाला लागल्यासारखी दिसते. हें मैदान एकदां तापलें ह्मणजे मृगजळ दिसूं लागतें. खरें मृगजळ मी आजपर्यंत कधीही पाहिलें नव्हतें, तें ह्या ठिकाणीं प्रत्यक्ष दिसलें. हें मृगजळ आहे असें मलासुद्धां वाटलें नाहीं. खाडीचा एक फाटा इकडे आल्यामुळे त्याच्या लाटा उसळत आहेत असा मला खराच भास झाला, ह्मणून मी गाडीवाल्यास विचारिलें हें येंथे पाणी कोठलें? नकाशावरून येंथे समुद्राचा किंवा कसलाही पाण्याचा संबंध नाहीं. तेव्हां तो ह्मणाला, हें पाणी नव्हे मृगजळ आहे. मी नीट निरखून पाहूं लागलों तो वाऱ्यामुळें पाण्याच्या लाटा उसळत आहेत, त्यावर सूर्यकिरणें पडल्यामुळें तें चकाकत आहे, आंत बेटें दिसत आहेत, आंतल्या झाडांचीं त्यांत प्रतिबिंबें उलटीं दिसत आहेत, वगैरे प्रकार प्रत्यक्ष पाहून पाणी नाहीं अशी माझी खात्री होईना. अखेर जेंथे पाणी आहे असें वाटत होतें, तेथें कांहीं वेळानें आमची गाडी गेली आणि पाहातां तों तेथें पाण्याचा एक थेंबही नाहीं! ओहोटीमुळें पाणी गेले असेल असें ह्मणावें तर पाण्याच्या ओलाव्याचा तेथें स्पर्शही दिसेना! तेव्हां हें मृगजळ खरें अशी माझी खात्री झाली! ह्या प्रांतांत उन्हाळा होत होता त्यापेक्षां कितीतरी कडक उन्हाळा मी पाहिला आहे पण मला मृगजळ कोठेंही दृष्टीस पडलें नाहीं. खरोखर हा सृष्टिचमत्कार पाहण्यासारखा असतो. ज्याच्या नशिबीं असेल त्यालाच तो दिसतो. विलक्षण मोठें वाळूचें मैदान असल्याशिवाय हें दिसत नाहीं. येंथे कडक उन्हाळा होतो, पण तो तसा भासत नाहीं. कारण जसजसा उन्हाळा होऊं लागतो तस- तसा त्याबरोबर आरबी समुद्रांतून थंड व जोराचा वारा सुटूं लागतो. व तो मृगजळ दिसण्याला मदत करतो. आपल्याकडे जवळ डोंगर तापला ह्मणजे उन्हाळा कडक भासतो, पण त्या योगानें असें मृगजळ दिसत नाहीं. येंथे सारखें मैदान असल्यामुळें हवेच्या थराच्या सारख्या लाटा निघतात, ह्मणून हा चमत्कार दिसतो. त्यांत आरबी समुद्राच्या वाऱ्यानें त्या सारख्या हालत अस- तात व त्यामुळें पाण्याचें सादृश्य स्पष्टपणें दिसतें.

इकडे उन्हाळा कडक खरा पण तो प्राणिमात्राला मुळींच बाधत नाहीं. दुभतीं जनावरेंसुद्धां दूध चांगलीं देतात. येथील लोकांनाही हा उन्हाळा त्रास- दायक वाटत नाहीं. कोठेंही वैशाख महिना ह्मणजे कडक उन्हाचे दिवस, आठ वाजले ह्मणजे कडक उन्हा भासूं लागतें. अकरा वाजल्यापासून तीन चार वाजे-

पर्यंत कोणालाही बाहेर पडवत नाही. गाडीची जनावरेंसुद्धां हाकीत नाहीत. जो तो सावलीच्या आश्रयाने स्वस्थ असतो. पण ह्या ठिकाणी ह्यावेळींसुद्धां गाडी हांकतात व जनावरें खुशीने चालतात ! व गाडिवान गाडीच्या घुराणीवर उन्हांत खुशाल निजून राहतात. त्यांना वरच्या उन्हाच्या तापावद्दल कांहींच वाटत नाही ! तसेंच अशा वेळीं एखादे सावलीचे झाड सांपडल्यास कोणासही सावलीचा आश्रय करून बसावेसे वाटेल पण येथील लोक व जनावरें अशा वेळीं देखील खालची वाळू तापली असतां व जवळ झाडाची सावली असतां तिकडे न जातां खुशाल तप्त वाळूमध्ये कडक उन्हांत बसतात व जनावरें रवंथ करीत असतात. इतकेच नाही तर मनुष्यांसुद्धां सावलीत निजण्यापेक्षां उन्हांत निजणे बरे वाटते ! ह्मणजे येथील उन्ह त्यांस बाधत नाही. याचे मुख्य कारण सवय ही आहे व असे भाहे तरी त्याचा शरिरावर परिणाम व्हावयाचा तो होतोच. ह्मणजे सर्व लोक काळे ठिक्कर पडलेले असतात. तसेंच येथे पाण्याचे दुर्भिक्ष असल्यामुळे मारवाडाप्रमाणे येथे स्नान करण्याची व कपडा धुण्याची आवश्यकताच नाही ! वाळू पांढरी असल्यामुळे कपडे काळे होत नाहीत, पांढरेच राहतात हे त्यांतल्या त्यांत विशेष आहे. दुसरें येथे इतका कडक उन्हाळा होतो तरी घाम येत नाही ह्मणून कपड्यांची फारशी खराबी होत नाही.

कधी पोषाख ह्मणजे एक सैल विजार, अंगांत एक कंबरेपर्यंत आडबंदी व डोक्यास पागोटेंवजा फेटा. तो कधी पद्धतीप्रमाणे बांधलेला असतो. कपडे खादीच्या कापडासारखे जाड कापडाचे असतात. बायकांचा पोषाख ह्मणजे खाली जाड कापडाचा परकर, अंगांत कांचोळी (पाठीमागे बंद बांधावयाची चोळी) व एक पदर घेण्याकरितां ओढणी इतकाच असतो.

मांडवी बंदरापासून दहा बारा मैलपर्यंत थोडे थोडे पाणी सांपडते, परंतु पुढे पाण्याचे दुर्भिक्ष आहे. ज्या ठिकाणी पाण्याची विहीर आहे, त्या ठिकाणी चार चार पांच पांच कोसांवरील जनावरें केवळ दिवसांतून एकदां पाणी पिण्याकरितां येतात. ह्या कछ प्रांतांत नद्या आहेत पण त्याही खान्या ! प्रत्यक्ष खारी नदी कोठे दृष्टीस पडत नाही. पण ती येथे दृष्टीस पडते. ह्या नद्यांचे उगम डोंगरांतून नाहीत. कारण डोंगरच नाहीत मग गोड्या नद्या कोठल्या ? ह्या नद्या उत्तरेकडील रणांतून उत्पन्न होऊन दक्षिणेकडे समुद्रास मिळाल्या आहेत. ह्या नद्या

-समुद्रास मोठ्या भरत्या येतात - त्यावेळीं किंवा पावसाळीं सुरू होतात. जसजसे नारायण सरोवर जवळ येत चालले, तसतसे पाणी नाही. नारायण सरोवरा-यासून दहा कोसांचे आसपास पाणी मुळीच नाही. सर्वत्र गांव पसरले आहेत, घरे चुनेगची चांगली आहेत, व्यापार दुकाने आहेत, पण पाण्याची बोंब आहे. प्रवाशांला पाणी मिळावे ह्मणून कित्येक गांवांत सावकारांनी ठिकठिकाणी मोठ्या प्रयत्नाने पाणी मिळवून रांजण भरून ठेवलेले असतात, ही एक मोठी समा-धानाची गोष्ट आहे.

आमच्या गाडीवानाच्या मोठ्या भावाचे एका मुलीशी लग्न जमले होते. लग्न जमले ह्मणण्यापेक्षा जमविले होतेच खरे. कारण इकडे लग्न पैशाचे आहे. त्या मुलीचा गांव आमच्या प्रवासाच्या मार्गावरच होता. त्याच्या जवळच एक मोठे शहर होते. पण त्या शहरांत वस्ती करावयाची टाकून आमचा गाडीवान त्या खेड्यांतच वस्तीला गेला. याचे कारण मग असे समजले की, हा गाडीच त्या घरच्या बाईच्या मालकीची होती. ह्या प्रांतांत बायकांना विशेष प्राधान्य असते. त्यांत नवरे थोडे अर्धवट असले ह्मणजे मगतर त्यांचे चांगलेच फावते. सर्व पैसा व कर्तृत्व त्यांचेजवळच असते. ही गाडी त्या बाईची होती व तिने ह्याला नोकरीवर ठेविला होता. मला सर्व पैसे हिलाच द्यावे लागले. येथे येईपर्यंत चार दिवसांची गड्याने आपली व बैलांची खावटी घेतली होती ती येथे आल्यावर सरली. येथे आल्यावर गाडीची पुन्हां मरामत केली, बैलांना विश्रांती मिळाली व ताजे दमाने आह्मी पुन्हां निघालो. येथे गाड्यांना वारंवार तेल लावावे लागत नाही. आंसाला नव्या नवारीचे तुकडे गुंडाळून त्यावर चांगले डांबर चोपडून ठेवतात ह्मणजे निदान चार पांच दिवस तरी तेल लावावे लागत नाही.

हे लोक क्षत्रिय आहेत. यांचा आचार विचार चांगला आहे. यात्रेकरूला राहण्यास त्यांच्याजवळ स्वतंत्र जागा असते. त्यांचेकडे कोणी जेवावयास कवूल असल्यास ते जेवायला घालतात. आपल्या पवित्रपणाबद्दल त्यांना भरंवसा आहे. ती बाई झणाली आमचेकडे काशीचे ब्राह्मणही जेवतात, मग तुम्हांला जेवायला काय हरकत आहे ! पण माझ्याजवळ स्टोव्ह होताच मी त्यांच्या नादीं लागलों नाहीं. ब्राह्मण त्यांचेकडे जेवतील असे नाही. पण कोणी मी ब्राह्मण आहे असे सांगून

जेवलेही असतील. पण ते खरे नाही. स्वतंत्र जेवण करण्याची इच्छा असल्यास ते सिधा देतात. भांडी कुंडी, जमीन वगैरे स्वच्छता चांगली असते व माणसेही सुस्थभावाची असतात. पण त्यांचे सर्व लक्ष पैशाकडे ! जो जास्त पैसा देईल त्याची व्यवस्था ते उत्तम ठेवतील, नाहीतर कांहीं ठेवणार नाहीत. ज्या दिवशी मी पैसे दिले त्या दिवशी मला साजूक तूप, कणीक, वगैरे पदार्थ मिळाले पण दुसऱ्या दिवशी लगेच सर्व सरलें ! ! मी त्याजवळून फुकट घेत होतो असे नाही, पण जितके पैसे मजजवळून मिळावे अशी त्यांची अपेक्षा होती, तितके त्या गाडीबद्दल मिळाले नाहीत यामुळे त्यांचा लगेच सर्व माल सरला ! पैशाचा लोभ मोठा कठीण आहे, याला कोण पुरे पडणार ? माझे जवळून जितके पैसे निघावयाचे तेवढे निघाल्यावर गाडीवानाने गाडीचा बुरखा काढून घेऊन गाडी उघडी केली आणि ह्मणाल, आतां बसा गाडीवर ! मी ह्मणालो, हें रे काय ? गाडीच्या साठीला तर आधार नाही, वर शाकारणी नाही, मग बसू कसा ? तर लोक जसे बसतात तसे बसा ! मंडपीचा तुमचा आमचा करार नाही. मग इतके दिवस कशी ठेवलीस ? तर ती माझी खुषी होती. आतां मंडपी हवी असेल तर पांच कोडी जास्त पडतील. कारण आम्ही ही भाड्याने आणली आहे, तिचे भाडे आम्ही कोठून द्यावे ! ह्मणजे कोठून तरी पैसे उकळावयाचे दुसरे कांहीं नाही. पण मी मंडपीशिवाय बसत नाही असे सांगितले व रागावलो तेव्हां त्यांनी मंडपी बांधली. यावेळी मात्र मंडपी त्याची झाली !

मंडपीचे काम झाल्यावर नारायण सरोवरावर प्रत्येक गाडीमागे दीड कोडी सरकारचा कर आहे, तो द्या असें तो ह्मणाला. परंतु तो देण्याचेही मी नाकारिले कारण कर गाडीवर आहे तो गाडीवाल्याने भरावा. पण तुम्ही गाडी केली ह्मणून तुम्ही द्या. पण भाड्याचा करार. झाला तेव्हां जाऊन परत येईपर्यंत एकूणतीस कोडीचा ठराव आहे, स्याप्रमाणे पैसे मिळतील जास्त मिळणार नाहीत असें मी सांगितले, व पैसे दिले नाहीत तेव्हां तेथेही निरुपाय झाला. यापुढे कोणा गाडीवाल्याशी ठराव करतांना जकात धरून भाडे असा ठराव करावा. ह्मणजे पुढे अशी तक्रार होणार नाही. थोड्याशा पैशाकरितां घासाघोस घालू नये हें खरे, पण घासाघोस घालण्याची मजूरवर्गांस संवयच पडून गेल्यामुळे तसें करणे भाग पडते. नाहीतर किती लोकांस पैसा पुरे पडणार ! मधून मधून गाडीवान विडीला पैसे द्या, आगपटीला द्या, चहाला द्या असे तेव्हां जेव्हां पैसे मागून घेतच

असे. तेव्हां काय करावे? पैशाच्या कामी फार सावध असावे, वारंवार ते काढू नयेत व किती आहेत यांचा कोणास थांग लागू देऊ नये वगैरे सावधगिरीच्या गोष्टी ठिकठिकाणी सांगितल्याच आहेत.

येथील लोकांस मराठी भाषा येते नाही. तरी ह्या प्रांताचा मुख्यत्वेकरून मुंबईशी व्यापारसंबंध असल्यामुळे मुंबईस जाऊन आलेल्या वायका पुरुषांना मराठी हें येतेंच. त्यांना दक्षिणी लोकांची राहाणी माहिती असल्यामुळे प्रापंचिक अडचणी त्यांच्या पुढे नेल्यास ते त्या प्रामाणिकपणे सोडवितात. यामुळे मला भाषेची फारशी अडचण पडली नाही.

या रस्त्यांत मला मोर, मुंगुस फार दृष्टीस पडले. वालुकामय प्रदेशांतच हे उत्पन्न होतात असें दिसतें. येथील सरकारची मोर मारण्यास सक्त मनाई आहे. याशिवाय वाटेंत जातांना मला जंगली उंटांचा व पालीव उंटांचा असें दोन्हीं प्रकारच्या उंटाचे तांडे दृष्टीस पडले. जंगली उंटांबरोबर लहान लहान पोरंपासून मोठ्यापर्यंत कित्येक एक मदारीचे व कित्येक दोन मदारीचे असें सर्व प्रकारचे उंट प्रत्येक तांड्यांत मला दृष्टीस पडत व ती एक प्रकारची मौज वाटे ! जणू काय मजप्रमाण हे यात्रेकरूही आपले अन्नपाण्याचे स्वयमेव गाठोडे आपल्या पाठविर घेऊन ह्या वैराण मुलुखाची यात्रा करीत आहेत !! उंटाच्या मदारींत मुख्यतः पाण्याचा सांठा असतो, यामुळे तो कित्येक दिवस पाण्यावाचून राहतो. तसाच अगदीं प्रसंग आल्यावर उंट मारून त्याचा पाण्याचा कोथळा फोडून पाणी पिऊन जगल्याचीं येथे वर्णने ऐकिलीं. तसेंच मृगजळानें हरीण फसतात तसे उंट फसत नाहीत तर जेथे खरे पाणी असेल त्याच बाजूस पाण्याची तहान त्यास लागते तेव्हां तो जातो. उंटाला पाण्याचा वास फार लांबून येतो असें ह्मणतात ! अशा रीतीने मजा पाहात पाहात मी नारायण सरोवरास आलों.

नारायण सरोवर ह्मणजे फार विस्तृत, सुंदर व रमणीय असें सरोवर असेल असें मला प्रथम वाटलें होतें, पण तसें कांहीं नाही. आह्मी येथे पोहोचलों तेव्हां रात्र होती. त्यावेळीं आमची गाडी नारायण सरोवरांतूनच चालली होती. सरोवरांतून गाडी कशी चालली ? त्याचा अर्थ बहुतेक सरोवर कोरडे ठणठणीत पडलें होतें. सरोवर चांगले पायऱ्यांचे बांधलेले होतें. पण उपयोग काय ! पाण्याशिवाय त्याला शोभा कसली ? त्याच्या एका बाजूला मात्र पाणी राहिलें होतें व ते तेथे

सुमारें एक पुरुष खोल होतें. आंत चांगल्या विहिरी बांधलेल्या आहेत. त्या विहिरीचें पाणी पिण्यास घेतात व बाकीचें बाहेरचें पाणी कपडे धुण्याचे वगैरे कामास उपयोगी पडतें.

हें सरोवर कृत्रिम दिसतें. ह्यणजे जमिनीवरून समुद्रांत जाणारें पाणी एका बाजूनें मजवूत व लांब रुंद बांध घालून तें अडविल्लें आहे, यामुळे हें लहानसें तळें झालें आहे. भोवतालीं बहुतेक समुद्र आहे व मध्यें खडक लागला यामुळे हें करतां आलें. या बांधापलीकडे लगेच समुद्र आहे. हा समुद्राचा फांटा सिंधू नदीच्या नारा कालव्याची खाडी आहे. सर्व जमीन वाळवंट आहे. या सरोवराच्या कांठावर वस्ती असून लहान मोठीं घरे आहेत. याचे कांठीं एक मोठें नारायणाचें मंदीर व विष्णु मंदीर अशीं दोन मंदिरे आहेत. मंदिरांचा थाटमाट साधारण बरा आहे. आह्वास येण्यास रात्र झाल्यामुळे आह्मीं एका धर्मशाळेंत उतरलों होतो.

या प्रांतामध्ये धर्मशाळा मात्र उत्तम असतात. अशा धर्मशाळा मला दुसऱ्या कोणत्याही प्रांतांत दृष्टीस पडल्या नाहींत. कांहीं ठिकाणच्या धर्मशाळा इतक्या उत्तम आहेत कीं, त्यांना धर्मशाळा हें नांवसुद्धां शोभत नाहीं. अगदीं श्रीमंतापासून गरीबापर्यंत त्या धर्मशाळेंत राहाण्याची त्यांची सोय केलेली असते. ह्यणजे गरीबास उघडी जागा, श्रीमंतास जेवण्याकरितां निराळी, राहण्याकरितां निराळी व निजण्याकरितां निराळी, अशा निरनिराळ्या खोल्या असतात. ह्या धर्मशाळा अगदीं बंदोबस्ताच्या असून प्रत्येकानें आपलें कुलूप स्वतंत्रपणें लावण्यासारख्या असतात. शिवाय भोंवतीं मोठा उंच कोट असतो. कोटाचा दिंडी दरवाजा एकदां लावला ह्यणजे पूर्ण बंदोबस्त झाला. ह्या धर्मशाळा सुरक्षित रहाव्या, उतारूला योग्यतेप्रमाणें त्याच्या जागा मिळावी व इमारत सुरक्षित राहावी, ह्यणून त्याच्यावर देखरेख करण्यासाठीं एक शिपाई किंवा रखवालदार ठेविलेला असतो त्याच्याजवळ लहान मोठी भांडींही देण्याजोगीं असतात. हीं भांडीं त्याच्या स्वतःचीं नसून धर्मशाळेच्या मालकाचीं असावीं असें वाटतें, कारण एवढीं मोठीं भांडीं गाडण्या मडक्यांत स्वयंपाक करणाऱ्या रखवालदारास कशीं मिळावीं? पण त्या भांड्यांवर तो हक्क सांगून त्याबद्दल प्रवाशाजवळून एक दोन आणे भांड्यांबद्दल उकळत्याशिवाय राहात नाहीं ! पण उतारू आपल्या सोयीकडे पाहून त्याला ते देण्याला काकूं करीतही नाहीं.

ह्या धर्मशाळा सरकारी नसून, मुंबईहून पैसे मिळवून गेलेल्या मोठमोठ्या घनाढ्य भाव्यांनीच आपल्या आप्त्याच्या, मृताच्या स्मरणार्थ बांधलेल्या असतात. मृतासंबंधाने और्ध्वदेहिकाकरितां जास्त पैसे व्यर्थ खर्च करण्यापेक्षां असें त्यांचें स्मारक करणें हें फार पुण्यप्रद खरें आणि ह्याला धर्मशाळाचा सुद्धा आधार आहेच. मृतासंबंधाने अन्नसत्रें, पाणपोया घालणें किंवा अनाथाला दान धर्म करणें हा अगदीं श्रेष्ठ प्रतीचा धर्म समजला असला तरी अशा प्रकारच्या धर्मशाळा बांधून सर्व उतारूंचे क्लेश कमी करणें ही कांहीं सामान्य गोष्ट नव्हे. ह्या धर्मशाळा बहुधा पाण्याजवळ बांधिलेल्या असतात. ह्या चांगल्या चुनेगची, व्हाईटवॉश केलेल्या, जिकडे तिकडे फरशा केलेल्या अशा वसून वरतीं छप्परही मंगलोरि कौलांचें मजबूत केलेलें असतें. अशा ह्या सुंदर इमारती असतात.

नारायण सरोवर हा एक गांव आहे. गांवांतिल घरांवरून व देवळाचे स्थितीवरून तो गांव पूर्वी चांगल्या स्थितीत असावा असें वाटतें. यथे व्यापारी माल कोठून येतो असें मी विचारिलें. कारण मी ज्या रस्त्यानें आलों, त्या रस्त्यानें माल येणें शक्य नव्हतें. कारण अगोदर गाड्या अगदीं वाईट, गाडीचा आंस झणजे तो लहानशा पहारी एवढा असतो; शिवाय जिकडे तिकडे पुळण, गाडी एकदां पुळणीत रुतली झणजे ती निघण्याची पंचाईत ! सारांश मांडवी बंदरांतून माल जाणें अशक्य. तेव्हां त्यांनीं सांगितलें, या ठिकाणीं माल कराची बंदरांतून येतो. कराचीहून मोठ्या होड्यांतून व मचव्यांतून जवळच्या लखपत बंदरीं माल येतो व तेथून येथे येतो. लखपत हें मोठें बंदर आहे. हें बंदर चातुर्मास बंद असतें. तें येथून दोन तीस कोसांवर आहे.

दुसरे दिवशीं उजाडल्यावर एका पंज्याकडे गेलों. या पंज्याचा आचार व स्वच्छता फार चांगल्या प्रकारची होती. राहणी गुजराथी ब्राह्मणासारखी होती, पण तो आपणांस कोंकणस्थ झणवी. कदाचित् मी यावे झणून तो झणाला असेल !! आह्मी इकडे आलों यामुळे आमची राहाणी अशी झाली असें त्यांचें झणणें पडलें. घरीं आलों तो बायकांचा पेहेराव गुजराथणीप्रमाणें होता. पण त्यांना मराठी चांगलें येत होतें. त्यांचीं नांवेही गुजराथी होती तरी भाषेची तन्हा व शुद्ध आचार पाहून मी त्यांचेकडे उतरलों. या ठिकाणीं एक चाल मात्र मला निराळी दिसली. येथील बायका सुवासिनी असल्या तरी दुःखी कष्टी असल्या (त्यांचा आसष्ट मेला असतां अशींच्याबस्थेंत) झणजे

तितक्या दिवसपर्यंत कुंकू लावीत नाहीत. यात्रेशिवाय, गांवांत उद्योगधंदा कांहीं नाही. पण येथे यात्रा मोठी येत असावी, व त्या वार्षिक यात्रेवर या मंडळीचे पोट भरत असावे असे दिसले. येथे पंध्यास गौर द्वाणतात.

येथील यात्रेत पंचतीर्थी स्नान कोटेश्वर महादेवाचे दर्शन व पूजन व नारायणाचे दर्शन व त्याची पूजा ही मुख्य आहेत. ही पंचतीर्थे समुद्र कांठी होती. पण आतां समुद्र वाढल्यामुळे भरतीचे वेळी ती बुडतात व त्यांचे पाणी आतां गोड्याच्या ऐवजी खारे झाले आहे. ह्या पंचतीर्थांचा घेर सुमारे दोन मैलांचा आहे. मी सकाळीं पहांटेस नारायण सरोवराचे संकल्प युक्त यथासांग स्नान करून नारायणाचे दर्शन घेऊन पंचतीर्थांचे दर्शन वंदनास निघालो. प्रत्येक ठिकाणी उपाध्येवुवा कोठे स्नान करा, कोठे नमस्कार करा, कोठे वाळूंत लोळा, कोठे क्षणभर निजून राहा, कोठे तर्पण करा, असे तीर्थयोजनेप्रमाणे विधी सांगतच असत. मी आपल्याजवळ एक पंचा ठेविला होता व त्याप्रमाणे करीत असे. स्नानाचेवेळी तो नेसावा, स्नान झाल्यावर सोडून टाकावा. प्रत्येक ठिकाणी तर्पण व दक्षणा द्यावी लागत असे. मला ही पंचतीर्थी केवळ पैशाकरितांच दिसली. एका ठिकाणी मात्र कसरतीची वेळ होती त्या ठिकाणी एका शिवस्थानी खालची जमीन व वरची खडकाची कपार यांचेमध्ये सुमारे वीत दीड वीत इतकेच अंतर होते, त्यांतून निजून गेले पाहिजे असे हातें. असे केल्याने काय होते ? तर सर्पापासून भय होत नाही ! वगैरे कोठे कांहीं, कोठे कांहीं अशा फलश्रुति सांगत असत. कारण त्याशिवाय अशा बिकट व त्रासदायक यात्रा कोणीही करणार नाही. पण मी या सर्व यात्रा कितीही कठाण असल्या तरी करीत असे. यांचा उद्देश कांहींही असला किंवा फलश्रुति कशीही असली तरी प्रत्यक्ष काटकपणा यावा हेच त्याचे रहस्य. याकरितां हे करण्यांत कंटाळू नये. या पंचतीर्थांत कोटेश्वर महादेवाचे स्थान मात्र दर्शनीय आहे व तेच मुख्य आहे. आमची यात्रा व दानधर्म यथाविधी झाल्यावर व यात्रा संपूर्ण झाल्यावर आम्हां धर्मशाळेतून जाऊ लागलो असतां तेथील नोकराने आम्हाला अडविले. कां, तर रात्रभर तुम्ही व तुमचे बैल येथे राहिले, आम्हाला त्रास झाला सबब चार आणे भाडे द्या, धर्मशाळा बांधणाराने त्या धर्मार्थ बांधिल्या आहेत. तरी चोरावर मोर असाच जिकडे तिकडे प्रकार होतो, तरीपण त्यास उपाय नाही.

त्यांनीं आणखी असें सांगितलें कीं, येथे तुझी जेवाच केलें नाहीं, सबब चार आणेच द्या. जेवाचें केलें असल्यास जास्त कर द्यावा लागतो. अशी अडवणूक करितात. येथील राजाचासुद्धां यात्रेकरूंवर कर आहे. असं हे यात्रेचे सक्तीचे कांहीं दानधर्म असतात !

ही यात्रा संपून पुढें कराचीस जावें असें मनांत आलें. कराचीच्या पुढें

अंगलाई

नांवाची गोसाव्याची देवी आहे. ती कराचीपासून शंभर कोस लांब बलुचिस्थानाकडे आहे. सर्व वालुकामय प्रदेश आहे. वाटेंत पाण्याची फारच टंचाई, मुक्कामाचे ठिकाणीं मात्र पाणी मिळतें. ही यात्रा करून यावयास निदान कमीत कमी एक महिना लागतो. ह्या एका महिन्यांत स्नान, ऋपडे धुणें वगैरे कांहीं नाहीं अशी ही अमंगल यात्रा आहे. उंटावरून प्रवास करावा लागतो. या यात्रेला फक्त गोसावीच जातात. सबब मी ही यात्रा केली नाहीं. या यात्रेची माहिती एका कराचीच्या ब्राह्मणानें मला खुलासेवार सांगितली. त्यांत त्यानें ही यात्रा आपली नव्हे असें स्पष्ट सांगितलें. आमचे गाडींत दुसरे कोणास घ्यावयाचें नाहीं, असा आमचा ठराव होता पण हे गृहस्थ गाडीवाल्याचे उपाध्ये, सुशिक्षित व आचार संपन्न ब्राह्मण पाहून मी त्याचे सांगण्यावरून त्यास गाडींत बसूं दिलें.

द्विमालयाच्या यात्रेमुळें थंडीचा काटकपणा अनुभवास येतो तसा ह्या यात्रेमुळें सहारासारख्या उष्ण प्रदेशाचा अनुभव येतो. आणि तो तसा यावा याकरितांच ही यात्रा आहे. एकदां ही यात्रा करावी असें वाटे. पण येथून गलबतें कराचीस जाण्यास दहा दिवस लागतात. कारण वारा व भरती उलटी असते. येण्यास एक वेळ पुरते. ह्मणजे जाणेंच असेल तर मांडवीवरून बोटीनेच कराचीस गेलें ह्मणजे हें त्रासाचें जाणें कांहीं अंशीं टळतें. पण असें करण्यास मला वेळ नव्हता, व पैसाही नव्हता ज्याला जाणें असेल त्यानें प्रथम कराचीस जाऊन नंतर नारायण सरोवरास यावें व नारायण सरोवरावरून मांडवीस यावें. पण नारायण सरोवरावरून मांडवीस येण्यास गाडी क्वचित मिळते. ही जरी अडचण आहे.

आमच्या गाडींत गाडीवानाचा उपाध्या घेतला होता. हा गौड ब्राह्मण होता. याला सिंधी, बलुची व कछी भाषा येत होत्या. कोकणांतील

शेणवी ऊर्फ गौड, सारस्वत, ब्राह्मण आणि आह्मी एकच, असे त्यांनी मला सांगितले. त्यामुळे त्यांच्या पुढाऱ्यांत आतां पुन्हां सोयरीक संबंध होऊं लागला आहे. महाराष्ट्रांतील कायस्थ व बंगाल्यांतील कायस्थ एकच असा अलीकडे शोध लागला आहे, त्याप्रमाणेच हा नवीन शोध आहे. हा ब्राह्मण वृत्त्यंशी होता व त्याची वृत्ती कळामध्ये या वाजूला होती. तो आपल्या यजमानाकडे भिक्षुकीला जात होता. त्याचा आचार, वस्त्रप्रावरण बऱ्या स्थितीत होती इतर वृत्त्यंशांप्रमाणे हा अशिक्षित नव्हता, चांगला सुशिक्षित होता. त्याला इंग्रजी मराठी, गुजराथी, येत नव्हतं तसे हिंदुस्थानी पण येत नव्हतं. पण साधारण संस्कृत येत होतं. यामुळे या प्रवासांत आह्मांस एकमेकापासून बरीच करमणूक झाली. एकमेकांचे देशगिवाज, धर्मसमजुती, प्राचीन व अर्वाचीन व्यवस्था, राज्यकारभारांत फरक वगैरे त्यांचे व आमचे बोलणे चालले होते. त्यांनीं कराची येथील आपली गृहस्थिती सांगितली, त्यावरून त्याची बायको मेली होती, मूलबाळ नव्हतं. त्यांचे वय सुमारे तीस पंस्तिशीचे असवे. येथे मुलीला फार पैसे पडतात. हजारों रुपये द्यावे लागतात. यामुळे हयातीत कदाचित एकदांच लग्न होण्याचा संभव असतो आणि तोही दुर्दैवाने गेला ह्मणजे पुरुषाचा जन्म विधवेप्रमाणेच कर्तृत्वशून्य व अत्यंत निराशने जातो असे त्यांच्या ह्मण्यांत आले. मन संसारप्रपंचात वाहून दुसरीकडे लावितां येत नाही काय ? त्यावर त्याने उत्तर दिले कीं ज्या पापसे फार क्वचित. मन ज्यांनीं आपल्या ताब्यांत ठेविले आहे अशा विनयिच मन याची गोष्ट अगदीं निराळी. तो संसारांत असला काय व नसला काय मारलाच मुक्त आहे. खोटे आत्मसंयमन करून ह्मणजे आत्मसंयमनाचा वधाणा करून जनतेला फसविणारीच मंडळी फार. ज्यांना संसार नको असला तरी ज्यांना संसार चालविण्याचे ज्ञान नसतं किंवा सामर्थ्य नसतं त्यांच्याच मज्यांत संसाराचे लटांबर पडतं, व याच्या उलट ज्यांना संसार पाहिजे असतो, कर्तृत्वाची घमेंड असते त्यांचा संसार चालत नाही किंवा त्यांच्याच मज्यांत प्रयत्न केला तर सर्व प्रयत्न व्यर्थ जाऊन अखेर आपल्याच हातोंत अशी ईश्वराची अगाध लीला आहे ! ती सर्व आपल्या हातांत आहे, असे तो ह्मणाला पण त्यावर मी ह्मणाला, जणू पापविनात संसार नसला तरी आपल्या भाऊबंदांचा आपण कां करूं नसतां किंवा जे तसे नसला तरी सार्वजनिक हिताच्या

दृष्टीने कांहींच विचार कां करूं नये ! गीतेचा कर्मयोगाचा सिद्धांत तुमच्या मनास पटला नाही असें वाटते. त्यावर तो ह्मणाला, अशा प्रकारच्या गोष्टी अगोदर समजत नसतात, कदाचित् समजल्या तर उमजत नसतात, आणि उमजल्या तरी स्वतःवर प्रसंग आला ह्मणजे मनुष्य त्याचा विपरीत अर्थ करून ते टाळण्याकरितां मनाचें समाधान करून घेतो ! ही गोष्ट सुशिक्षित व अशिक्षितांना सारखीच लागू आहे. इतकेंच नव्हेतर अशिक्षित मनुष्य एक वेळ मनोनिग्रह करील पण सुशिक्षितास मनोनिग्रह करणें बहुतेक कठीण आहे !! आपलेकडील जहाल व मवाळ यांच्यामध्ये फरक हाच आहे. सरकारपासून होणाऱ्या आपत्तीचा त्रास सरकारचे गोडवे गाऊन सरकारला वळवून तो चुकविण्याचा एक प्रयत्न करतो व दुसरा आग्रहानें माझें ह्मणणें खरें आहे असें दांडगाईनें सांगून करावयास पाहातो. पण सरकार असें खमंग आहे कीं तें जहालांच्या दांडगाईला भीत नाही किंवा मवाळांच्या रडण्याला किंवा भिकेलाही भीक घालीत नाही. हें सर्व ठीक आहे. पण ह्या दोन वृत्तीपैकी, जहाल वृत्तीमुळे मनुष्य ओजस्वी व कर्तृत्ववान राहतो व मवाळ वृत्तीनें मनुष्य रड्या बनतो एवढेंच ! ह्मणून मवाळ वृत्ती टाकून जहालवृत्ती सर्वांनीं स्वीकारल्यास अंगांत करारीपणा तरी येईल व तिचा कर्घातरी जय होईल. जहालवृत्तींत कर्तृत्व दाखविण्यास जशी सवड असते तशी मवाळ वृत्तींत नसते. ह्मणून कर्तृत्ववान मनुष्यानें आपलें कर्तृत्व आपल्या उपयोगी पडण्यासारखें नसलें तरी त्यानें आपलें मन विश्वकुटुंबी करून शक्त्यनुसार परंपकार करावा व आपल्या जीविताचें व कर्तृत्वाचें सार्थक करावें, पण कर्तृत्व ऊर्फ सामर्थ्य फुकट दवडूं नये, असें मला वाटते. पुरुष जन्म कर्तृत्वाकरितां आहे, रडण्याकरितां नाही, हाच कर्मयोगाचा सिद्धांत आहे. अशा प्रकारच्या त्याच्या व माझ्या पुष्कळ गोष्टी होऊन मोठी करमणूक झाली. वेळ व रस्ता केव्हां निघून गेला. भोंवतालीं काय आहे हें मला मुळींच समजलें नाही. बाकी गाडी वारंवार धक्के देऊन आह्मांला उताऱ्या पाताणे करून जागृत करीत होतीच ! पण नावडतीचें मीठ आळणी याप्रमाणें आह्मी तिकडे मुळींच लक्ष दिलें नाही !! येथील गाड्यांचीं चाकें लहान व बैल मोठे हत्तीसारखे यामुळे बसावयाची साठी नेहमीं उतरती असावयाची. यामुळे जरा धक्का लागला कीं, मनुष्य पडण्याची पाळी येई. पण मनुष्याचें मन रमलें ह्मणजे असेंच आहे. अखेर त्याचे गांवची वाट फुटण्याची वेळ आली व तो

जाऊं लागला. जातांना त्यानें मोठ्या कळकळीनें आपला पत्ता देऊन सांगितले कीं, मी कराचीस राहातो. कराची शहर पाहण्यासारखें आहे. धात्री मांसाहारी आहे, तरी तुमची व्यवस्था निराळी करूं. येथून पंजाब, लाहोर, पेशावर व काश्मीर येथें जातां येतें. हाही प्रदेश पाहण्यासारखा आहे. या योगानें तुमच्या-सारख्या बहुश्रुत मनुष्याला अतिशय आनंद वाटेल व आपल्या ज्ञानामध्यें भर-पडेल. सबब येण्यास चुकूं नका, मी वाट पाहात बसतो. वगैरे प्रेमाचा निरोप देऊन ते निघून गेले.

परत येण्यास पुन्हां चार दिवस लागले. ज्या गांवांतून गेलों त्याच गांवच्या रस्त्यावरून परत यावें लागल्यामुळें पुन्हां लिहिण्यासारखें कांहीं नाहीं. मांडवीपासून नारायण सरोवरापर्यंत चाळीस गांव आहेत. त्यांत अगदीं भिकारी असें गांव मला कोठेंही दृष्टीस पडलें नाहीं, सर्व लोक खाऊन पिऊन सुखी आहेत. पाऊस पडला नाहीं तर कळामध्यें उद्योग करण्यासारखा कांहीं एक नाहीं. पण सर्व लोक मुंबईस येऊन या स्थितीला पोहोंचले आहेत. हें महाराष्ट्रियांना लक्ष देण्या-सारखें आहे. 'काय करावें उद्योग नाहीं' असें ह्मणणारास हें गुजराथीमंडळ व्यापाऱ्याच्या दृष्टीनें गुरुस्थानीं आहे. आतां व्यापार हा महाराष्ट्रियांच्या आंग-वळणीं पडण्यास त्यांच्या स्वभावप्रकृतीला विरुद्ध आहे. तरी देशकालाप्रमाणें वर्तन जसें ते करित आहेत त्याप्रमाणें त्यांनीं हीही कला हातीं घ्यावी. नारायण सरोवरची यात्रा ही अत्यंत प्राचीन आहे. बिंदु सरोवर हें सांख्यशास्त्राचे प्रवर्तक कपिल महामुनीपासून आहे. पंपा राम अवतारीं प्रसिद्ध झालें. त्यापूर्वीपासून तें क्षेत्र ह्मणून प्रसिद्ध होतेंच. पुष्कर अज राजापासून किंवा ब्रह्मदेवापासून आणि मानस आर्यांच्या मूळ स्वर्गांतलि वस्तीपासून प्रसिद्ध आहे. तसेंच नारायणसरो-वर हें ज्यावेळीं कच्छ, रण व थरपारकर हे वाळुकामय प्रदेश पाण्यांत (समु-द्रांत) होते त्यावेळेपासून प्रख्यात असावें. हल्लीं हें समुद्राचे कांठीं आहेच व त्या भोंवतींही वाळवंटें आहेत. ह्या समुद्रांमध्ये हें गोडे पाण्याचें ठिकाण आहे. हा चमत्कार दाखविण्याकरितां ही यात्रा झाली असावी व यावर आलेल्या सप्त समुद्रांत गोडे पाण्यांत राहणाऱ्या शेषावर येथे नारायणाची योजना झाली असावी. पूर्वीं येथे जलमय होतें व मध्ये हें बेटासारखें होतें असें दिसतें, व हा यात्रेपासून खात्रीचा शोध मिळण्यासारखा आहे.

परत आल्यावर मांडवीचे पोष्ट मास्तर हें महाराष्ट्र ब्राह्मण होते त्यांचे

आग्रह केव्यावरून मी त्यांचेकडे उतरलों. बोट ज्या दिवशीं परत मुंबईस जाण्यास येईल असें ठरलें होतें, त्यादिवशीं ती यावयाची नाहीं असें समजलें. येथें निरानिराळ्या बोट कंपन्यांची ऑफिसें आहेत. त्यांत ज्या कंपनीची बोट यावयाची असेल त्या कंपनीची जाहिरात एक दिवस अगोदर लागते. त्यांना कराचीहून किंवा द्वारकेहून बोट सुटली ह्मणजे तार येते. त्याप्रमाणें हे इकडे आपल्या ऑफिसांत जाहिराती लावतात. जाहिरातींत कोणत्या कंपनीची, कोणती बोट, कधीं, किती वाजतां येणार व कधीं, किती वाजतां सुटणार, मध्यें कोणती बंदरें करणार व त्यांचें भाडें काय यांचा खुलासा असतो. आमची बोट येण्यास उशीर होता सबब एक दिवस झाला मांडवींत राहावें लागलें. व त्यामुळें मांडवी शहर पाहातां आलें. शहरामध्यें वस्ती अगदीं गच्च आहे. घरे बहुतेक दुमजली तिमजली आहेत. मोठे रस्ते मुळींच नाहींत. सभोवार ताडभर उंचीचा कोट असून त्याला पांच सहा दरवाजे आहेत. सर्व शहर व्यापार उदीम यांनीं गजबजलेलें असतें. मुख्यतः येथें सोन्यारुप्याचें व जरतारीचें काम चांगलें होतें. यापुढें जास्त वस्ती वाढली ती कोटापासून बंदरापर्यंत वसलेली आहे. ही वस्ती मात्र चांगली प्रशस्त आहे. रस्ते मोठे असून हवा खेळती आहे. संडास बांधलेले आहेत. पण पाणी खारट मचूळ आहे वगैरे वर्णन मार्गें आलें आहेच. येथें एका गुजराथी ब्राह्मणाची खाणावळ आहे. हा जामनगरचा राहणारा होता. बोटीच्या जाण्यायेण्याच्या वेळीं कोणास भिशीमध्ये ह्मणजे (खाणावळींत) यावयाचें आहे कीं काय असतो तपास करितच असतो. पुष्कळ गोष्टींचा विचार करितां केवळ धर्मशाळेंत उतरण्यापेक्षां खाणावळींतच उतरणें बरें असें वाटतें. कारण एकतर या बाजूला गोडें पाणी नाहीं. राहावयाला जागा, सिधासर्पण लांब गावांत मिळतें, सबब याच्या खाणावळींतच उतरावें हें उत्तम. याच्याकडे उतरल्यानें स्नानाची, कपडे धुण्याची, भोजनाची सर्व सोय होते व आपलें सामान बंदोबस्तांत राहतें. खाणावळींतील भोजनाचा रिवाज ह्मणजे मुगाची खिचडी असते. ही स्वच्छ डाळीची नसते व आंत मसालाही नसतो. नुसते डाळ तांदूळ पातळसें उकडलेले असतात. ह्याशिवाय बाजरीची भाकर असते. एक भाजी, चटणी, लोणचें व थोडें ताक असतें. एकंदर अडचणीला ही सोयीची जागा आहे णव्हेंच.

मी येतांना पोष्टमास्तरकडे उतरलों असल्यामुळे माझी सर्व प्रकारची चांगली सोय झाली, हें सांगणें नकोच. त्यांच्या येथें जगा फार प्रशस्त व ऐस-पैस होती. त्यांच्या येथें उतरल्यामुळे या प्रदेशाची मला विशेष माहिती कळली. तुमचीं धार्मिक कृत्ये येथें कशीं होतात, श्राद्धपक्षाची व्यवस्था कशी होते, ब्राह्मण कोठें मिळतात, वगैरे प्रश्न मी त्यांस विचारिले. त्यांनीं सांगितलें कीं, येथेही आपल्यासारखे विद्वान ब्राह्मण आहेत. त्यांस बोलावून आह्मी धार्मिक कृत्ये करितों. यांचा आचार जरा निराळा आहे, तरी ते मांसाहारी नाहींत. महाराष्ट्राच्या दृष्टीनें मुख्य दोष पाण्याचा, पण तो या बाजूला पाण्याची कमताई असल्यामुळे किंवा कोणत्याही कारणानें ह्मणा, पाण्याला दोष नाहीं असें समजतात. ह्मणजे महाराष्ट्रीयानांच्या दृष्टीनें हे सगळेंच निराळें होतें. हे लोक आपलेकडे जेवत नाहींत, पक्की रसई तेवढी खातात. पक्की रसई ह्मणजे तळलेले भाजलेले पदार्थ खातात. पुरी लाडू, जिलब्या, ज्याला आपण पक्वान्न ह्मणतो ते ते पदार्थ हे खातात. भात भाज्या खात नाहींत. अज्ञानपणाच्या देशरिवाजानें या गोष्टी अद्याप राहिल्या आहेत. दुसऱ्या दिवशीं बोट दहा वाजतां आली आणि मी तेथून निघालों. परदेशांत स्वदेशींचा मनुष्य भेटल्यामुळे एक प्रकारचा विलक्षण आनंद कसा होतो त्याचा येथें मला प्रत्यय आला. त्या मंडळींना मी घरच्या सारखाच वाटलों व त्यांनीं माझा पाहुणचार करून मोठ्या सन्मानानें मला निरोप दिला !

मला येथून सोमनाथास जावयाचें होतें. सोमनाथाला वेरावळ बंदर आहे. तेथें ही बोट थांबतें किंवा नाहीं तो तपास केला, तेव्हां थांबते असें समजलें. पण मध्यें उतारल्यास भाड्याचा आकार विलक्षण जास्त पडतो. रेलवेचेंसुद्धां कांहींसें असेंच आहे. एकदम तिकिटापेक्षां मध्यें मध्यें उतरत गेल्यानें पैसे थोडे जास्त पडतात. पण त्यापेक्षां या बाबतींत बोटीचा फारच गोंधळ आहे. दिवस अखेरचे असल्यामुळे बोटी नियमांत वेळीं सुटत नाहींत. शिवाय ह्या बोटी मुख्यतः मालाच्या असल्यामुळे जेयें माल फार असेल, तेथेंच त्या बंदर करितात, केवळ उतारुंकरितां करित नाहींत. टाईमटेबलाप्रमाणें ही बोट द्वारकेस लागणार होती व तेथें एक दिवस मुक्काम करून दुसरे दिवशीं निघावयाची होती, परंतु ती द्वारकेस लागलीच नाहीं ! एकदम वेरावळ बंदरास गेली. ह्या बाजूकडे उतारुंकरितां कंपनीचे मचवे नसून खासगी आहेत. ते बोटीच्या

वेळीं माणसें आणतात व नेतात, पण त्याबद्दल माणसांकडून विलक्षण पैसे उपटतात. कांहीं सामान नसलें तरी आठ आणे खुशाल घेतात ! कोंकण सिस्टिम-प्रमाणें कंपनीची येंथें व्यवस्था होईल तर बरें होईल. कारण उतारूंपासून कंपनी जास्त पैसे घेते; मग मचवे कां नकोत ? पण धन्याचा धनी कोण ? असो. मी एकदाचा बोटींत बसलों व बोट चालूं लागली. मी ज्या बोटीनें इकडे आलों तीच ही बोट असून ती कराचीहून फिरली होती.

बोटींत बसल्यावर ओळखीचा किंवा देशसदृश सुद्धां मनुष्य नसल्यामुळें या लांबच्या यात्रेपासून व्यवहारिक फायदा काय, याचा विचार करूं लागलों. हा मरु देश आहे. यांतील सृष्ट-चमत्कार मेघ, धुकें, पर्जन्य, वारा, मृगजळ तसेंच डोंगर, पर्वत आपल्यापेक्षां निराळे आहेत. येथील हवा नजीक समुद्र असल्यामुळें इतर वाळवंटांपेक्षां फारच निराळी आहे. इतर वाळवंटांत नेहमीं उष्ण वारे सुटतात, पण येथें समुद्र जवळ असून तो दक्षिणेकडे असल्यामुळें तिकडून जसजसें हें वाळवंट तापेल तसतसे जोराचे थंड वारे सुटतात, यामुळें हवा फार पथ्यकारक असते. यांत मलेरियाचा मुळींच अंश नसतो. शिवाय ही हवा उष्ण असून येथें नेहमीं खारा वारा सुटतो. यामुळें उष्णतेचे विकार येथें मुळींच बाधत नाहींत व हवा फारच आरोग्यदायक आहे. इतकी की, क्षयाच्या विकाराचे रोगी येथील नुसत्या हवेनें बरे होतात. मी आलों त्यावेळीं अशा आजाराचे कांहीं श्रीमंत मनुष्य येथें हवा पालटण्याकरितां मुद्दाम आले होते. येथील माणसें, विशेषतः बायका जनावरें हीं अगदीं निरोगी व तुंद असतात. खुशाल भर वारा वाजतांसुद्धां उन्हांत चैत्र वैशाखांतसुद्धां हिंडत असतात व त्यांस त्याबद्दल कांहीं बाधा होत नाहीं. खारट पाणी किंवा मचूळ पाणी पचण्यास जड असतें असें म्हणतात, पण ती बाधा येथें मुळींच होत नाहीं. येथें गोडें पाणी नाहींच झटलें तरी चालेल ! कारण कछरण हा केवळ वाळूचा प्रदेश आहे. त्यांत निदान तीन चार पुरुष तरी खडक नाहों. दर्याच्या पाण्याचा अंश असल्यामुळें व पाऊस फार पडत नसल्यामुळें पाणी नेहमीं खारें व मचूळ असतें. पण हें पाणी जनावरेंसुद्धां खुशाल पितात. शिवाय हें पाणी किती जरी गाळून घेतलें तरी त्यांतली रेंती नाहींशी होत नाहींच. रेंती नाहींशी न होण्याचें कारण धुलीकणासारखे रेंतीचे कण हवेमध्ये नेहमीं तरंगत असतात ! क्षणभर जरा भाडें उघडें राहिलें कीं त्यांत ते येऊन पडतात व

मनुष्याचे पोटांत जातात. हिमालयांतील नेपाळचे यात्रेत सुद्धां अशीच रती आहे, पण तिच्या योगाने बाधा होते तशी या रतीच्या योगाने होत नाही. हे ह्या हवेमध्ये विशेष आहे.

या यात्रेत मी समुद्र किनाऱ्याच्या वाळूतून चाळीस कोस लांबीचा प्रदेश फिरून आलों, पण त्यांत दवाखाना कोठेहि दिसला नाही किंवा वायका, मुलें, पुरुष कोणीही अशक्त किंवा रोडकीं दिसलीं नाहींत. लोक गरीब आहेत ह्मणून ह्मणावें तर तसेही नाहीं. सर्वांचीं घरे चुनेगची आहेत. यावरून इकडे रोगराईचें मान कमी हेंच खरें. येथील हवा उष्ण आहे, पण त्यामुळे झाडें पानें करपत नाहींत व मनुष्यांना जनावरांना पाण्याचा सोख लागावा, सर्व अंतर्गम शुष्क व्हावें, नेहमीं थंड पाणी किंवा सोडा आईसची जरूरी लागावी पण ती येथे मुळीच लागत नाहीं. येथे मोठमोठ्या हॉटेलांतसुद्धां बर्फ मिळावयाचा नाहीं. मनुष्यांनासुद्धां फार तहान लागत नाहीं, हे मी स्वतः अनुभविलें आहे. जनावरांनासुद्धां एक वेळ दुपारीं १२ बारा वाजतां पाणी पाजलें ह्मणजे पुन्हां एक दिवसपर्यंत पाणी पाजावें लागत नाहीं. उंटांना तर त्यांच्या वयाप्रमाणें तीन चार दिवस पाणी मिळालें नाहीं तरी चालतें असें ह्मणतात. याचें कारण ही हवाच असावी, कारण ह्या हवेतच ते जगतात. वाळवंटांत अशी हवा असण्याचें कारण असें दिसतें कीं, येथे पाऊस फार कमी, वर्षातून सारा चार पांच दिवसच क्वचित पडतो. त्यामुळे वर्षातील उष्णता किंवा थंडी यांचा संकोच किंवा विकास फारसा होत नाहीं व नेहमीं हवा सारखी असते. विषम हवा आजारी मनुष्यास बाधते. पण येथे विषम हवाच उत्पन्न होत नाहीं यामुळे ही हवा आजान्यास फार पथ्यकर असते. हा हवेचा अनुभव ह्या प्रांतांमध्ये हिंडल्याशिवाय कळणार नाहीं. ही यात्रा बंदराजवळ असती तर लोके बंदरावरून लवकर परत गेले असते आणि यात्रेचें महत्व कळलें नसतें. सबब ही यात्रा बंदरापासून थोडी थोडकी नाहीं, चाळीस कोस लांब ठेविली आहे. ह्मणजे निदान चार दिवस जाण्यास व चार दिवस येण्यास मिळून आठ दिवस लागून हवेचा अनुभव कळेल.

याप्रमाणें मला याचा चागला अनुभव आला व फायदाही झाला. इतर यात्रेमध्ये माझी प्रकृति खालावत असे, पण येथे खाण्यापिण्यास चांगलें न मिळतां प्रकृति उत्तम राहिली. मलेरियाचे किंवा उष्णतेचे विकार मुळीच झाले नाहींत,

हा या यात्रेचा परिणाम आहे असें मी समजतो. मलासुद्धां सिंहगड, महाबळेश्वर, माथेरान यापेक्षां ही हवा उत्तम वाटली व येथे आणखी कांहीं दिवस तरी रहावे असें वाटले. ज्याला अनुकूलता असेल त्यानें येथे बायका मुलांसह राहून अनुभव घ्यावा. येथे या प्रांतांत अलीकडच्या काळच्या सुधारणा नाहींत, यामुळे मन रममाण होणार नाहीं. शिवाय जाणेयेणेचीं चांगलीं साधनें नाहींत. बोटी आहेत, पण त्या अनियमित आहेत व कधीं कधीं वादळामुळे बंदही असतात. पण शहरी हवेमुळे किंवा अतीशय दगदगीनें ज्यांची प्रकृति खराब झाली असेल, ज्यांना असाध्य क्षयरोग झाला असेल अशांनीं मांडवी बंदरांतच राहावे, फार आंत जाऊं नये. ह्या अत्यंत मोकळ्या हवेचा त्यांच्या प्रकृतींत आठ दिवसांनीं बदल झालेला वाटेल. येथे मोठे पोष्ट ऑफिस व तार ऑफिस असल्यामुळे त्यांच्या व्यवहारांत अडचण पडणार नाहीं. शिवाय या यात्रेचा उद्देश ह्या मरु देशांत आसपास वीस मैलांत गोडें पाणी नसून तें येथे अगदीं समुद्रकांठीं आहे. हाही एक चमत्कारच आहे. दर्याचे सात्रिध्य असून व दर्यांत खडक नसून नुसत्या वाळूत हें आहे हें विशेष आहे. खुद्द समुद्रांतसुद्धां गोडें पाणी आढळतें, पण तेथे खडक असतो तसें येथे नाहीं. हा अगदीं दर्याचा किनारा आहे व सिंधू नदीचा व समुद्राचा संगम आहे ह्मणून या तीर्थाला विशेषत्व प्राप्त झालें आहे, आणि हें कळाचें टोक असल्यामुळे येथल्या हवेशीं वादळाचा संबंध असला पाहिजे, तसा हो दिसतोही. येथे बंदरांत बोटीवरून सुटलेले मचवे अनियमित वाऱ्यानें बुडून अनर्थही झाले आहेत पण बहुधा वादळ होत नाहीं ह्मणून पाऊसही पडत नाहीं, हा मोठा चमत्कार आहे. ह्या उष्ण हवेचा एक मात्र परिणाम सर्व लोकांवर घडतो तो हा कीं, येथील लोक काळे आहेत. सप्त समुद्राचे पोटांमध्ये या सरोवरावर श्रीविष्णू येथे तपःश्रयां करीत राहिले ह्मणून तेही काळे झाले असावे असें दिसते! बायका उन्हांत हिंडत नाहींत ह्मणून त्या काळ्या नसतात. चांगल्या सशक्त, बांधेसूद शरिराच्या व गोंडस राहातात, ह्मणून लक्ष्मीही तशीच सुंदर राहिली! तसेंच हिमालयावर बर्फांत शिव राहिले, ह्मणून ते पांढरे कर्पूरगौर झाले! असें स्थानमहात्म्याशीं वर्ण सादर्य असते असें दोघांनीं दाखविलें आहे. हिमालयाचे अगदीं विरुद्ध येथे परिस्थिति आहे. हवा पाण्याचा कडकपणा येथे मुळींच नाहीं. यामुळे येथे सौम्य देवतेची स्थापना झाली असावी, आणि लोकही यामुळे सौम्य आहेत पण मतलब सोडणारे नाहींत!

अशा रीतीने ही यात्रा मला सुखावह झाली व पैसे खर्च झाल्याचे कांहीं वाटले नाही. यानंतर मी

सोरटी सोमनाथ

येथे जाण्याकरितां निघालों. हे वारा ज्योतिर्लिंगापैकीं एक आहे. ज्योतिर्लिंगांपैकीं हे एवढेच एक राहिले होते. त्याची यात्रा करून दर्शनानें मन पवित्र करून आपली सर्व यात्रा संपवूं ह्मणजे झालें.

याची पौराणिक कथा अशी आहे:—पूर्वी ब्रह्मदेवाचा शानसपुत्र दक्षप्रजापति यानें आपल्या साठ मुलींपैकीं सत्तावीस सोम राजाला ह्मणजे चंद्राला दिल्या. त्यांपैकीं फक्त रोहिणीवरच तो जास्त प्रेम ठेवूं लागला. अन्नमुद्धां चंद्र प्रत्येक फेरीला रोहिणीजवळून जितका जातो तितका दुमच्या नक्षत्रांजवळून जात नाही ! हे इतर मुलींस सहन न होऊन त्यांनीं त्रावदल आपले पित्याजवळ गाऱ्हाणें केले. तेव्हां दक्षानें चंद्रास सर्व जर्णीवर सारखें प्रेम करणेविषयी उपदेश केला. पण त्यानें तो ऐकिला नाही. तेव्हां, तूं क्षयीं होशील असा त्याला शाप दिला त्याबरोबर चंद्रास क्षय रोगानें ग्रसिलें. त्यानें ह्यावदल पुष्कळ उपाय केले पण ते निष्फळ झाले. अखेरीस तो ब्रह्मदेवास शरण गेला. त्याने त्यास तूं सौराष्ट्र देशांत प्रभास क्षेत्रीं शिवलिंग स्थापन करून त्याचें ध्यान कर ह्मणजे शिव प्रसन्न होऊन तूं शापमुक्त होशील असं सांगितलें. त्याप्रमाणे चंद्रानें सहा महिने तपःश्रयां करितांच त्यास प्रत्यक्ष शंकरानें दर्शन देऊन सांगितलें कीं, जरी दक्षाचा शाप नष्ट होण्यासरखा नाही तरी माझ्या कृपेनें तूं महिन्यांतून कांहीं दिवस चांगला व कांहीं दिवस ह्या रोगानें युक्त असा होत जाशील असा वर मिळतांच चंद्रानें हर्षयुक्त होऊन आपण स्थापिलेल्या लिंगांत पूर्णांशानें राहण्यावदल शंकरास प्रार्थना केली. ती शंकरांनीं मान्य करून आपण त्या लिंगांत अंतर्धान पावले.

या पौराणिक कथेचा सारांशसुद्धां ह्या हवेवर क्षयीं बरे होतात असें अनादि सिद्ध आहे, त्याप्रमाणें हल्लीं अनुभवही येत आहे. क्षयीं लोम कळ काठेवाडांत येऊन बरे होऊन जाऊं लागले आहेत. क्षयीं मनुष्याने सिंहगड, महाबळेश्वर, लोणावळें, वगैरे हवेच्या ठिकाणीं जाण्यापेक्षां येथेंच येऊन राहावें, हे त्याच्या फायद्याचें आहे.

सोमनाथ हें जसे पुराणप्रसिद्ध आहे तसेच इतिहासांतही फार प्रसिद्ध आहे. हिंदुस्थानच्या इतिहासांत ज्या घनघोर लढाया झाल्या त्यांपैकीच सुलतान महंमुदानें सोरटी सोमनाथावर शेवटची स्वारी करून येशून अपार संपत्ती नेली. सोरटी सोमनाथ हें सर्व रजपुतांचें मुख्य दैवत होतें. ज्यानें त्यानें विजय मिळवून चढाओढीनें ह्याला द्रव्य व बहुमोल वस्तु नजर केल्या होत्या. त्यामुळे अनंत काळापासून ही संपत्ति एकत्र झाली होती. या ठिकाणीं आसपासच्या राजेरजवाड्यांनीं श्रीशंकराला लक्ष्मीच्या सहवासांत ठेविलें, पण मूळचाच जो कफळक व संपत्तीनें मोह न पावणारा त्याला हें कसे रुचणार ! राजेरजवाड्यांना ही संपत्ति नको होती, त्यांना ती व्यापार धंद्यास लावतां आली नाहीं ह्मणून त्यांनीं देवाला दिली. देव ह्मणतो, मी कफळक, मला काय करावयाची ! माझ्या आशिर्वादानें तुझाला ती मिळाली व ती तुझी मलाच परत केलीत ह्मणून ज्याला हवी होती त्याला मी ती दिली !! शंकर ह्मणतात, माझ्या आशिर्वादानें भक्त पाहिजे तर श्रीमंत होतील, पण त्या संपत्तीचा मला दिमाख नको. ह्मणून या संपत्तीला त्रासून सर्वस्वाचा त्याग करून ही स्वारी पळून गेली !! व मग सर्व संपत्ति मुसलमानांनीं नेली किंवा त्याला दिली ह्मणजे फिरून तो इकडे यावयास नको. याचें तारपर्य, दानधर्म झाला तरी एके ठिकाणीं असा करूं नये. अशानें त्यावर अशीं अरिष्टें येतात. संपत्तीचे अनिष्ट परिणाम, चैन, दुर्व्यसन, मिजास व आपसांतली भांडणे, यांनीं आपले लोक बिघडून गेले आहेत. त्यांची सुधारणा व्हावी ह्मणूनच महादेवानें हें केलें असेंच ह्मणावें लागतें. संपत्तीचे नादांत तुझी राहिल्यामुळे व तिकडे तुमचें मन गर्क झाल्यामुळे तुमचें सामर्थ्य जात चाललें आहे. जागे व्हा, हें ह्या महंमुदानें त्यांना एकदां नाहीं सतरा वेळीं स्वान्या करून दाखविलें आहे. या स्वान्यांनीं महंमुदानें ह्या ठिकाणची संपत्तीच नेली इतकेच नाहीं तर या ठिकाणचें लोकही बाटवून येथील बहुतेक जनता मुसलमान केली आहे ! अशी सर्व बाजूंनीं प्रसिद्ध अशी यात्रा करावयाची राहिली होती, ती जातां जातां करण्याचा निश्चय करून मी वेरावळ बंदरीं उतरलों.

येथेंही कंपनीचे मचवे नव्हते. मजजवळ फार ओझें नव्हतें, तरी मचवे-वाल्यानें आठ आणे भाडें सांगितलें ! अर्ध्या फर्लांग अंतरावर एवढें भाडें बरोबर नाहीं. बोटीवरील तिकीट मास्तरांनींही याला चार आणे द्या असें सांगितलें तरी तो ऐकेना. उलट मास्तरासच त्यानें कचकावलें. आर्झी कंपनीचे

नाकिर नाहीं असें ह्मणून तो चालता झाला ! तेव्हां मास्तरानें सांगितलें, तुम्ही मालाच्या पडावावर बसून जा. पण तोही पडाववाला ह्मणाला, हा पडाव मालाचा आहे, माणसांचा नाहीं. मी त्यांत माणूस घेणार नाहीं ! सर्वांचें एकच मत तेव्हां निरुपायानें दुसऱ्या मचवेवाल्यास आठ आणे भाडें देऊन जावें लागलें. व्यर्थ एक तास वेळ मात्र फुकट गेला ! मचवेवाले मात्र फार हुशार असतात. मचवे, पुरुष दांड पुरुष उंचीवरून पाण्यांत भरतीचे लाटेनें बोटीजवळ नाचत असतात, आणि बोटीची उंची पाण्यापासून सुमारें दहा बारा फूट असते. बोट हालत नसते, पण मचवेवाल्यांचा जीव मात्र ठिकाणावर नसतो. बोटीवरून उतरण्यास कंपनीचे चांगले जिने असतात, पण या बोटीवर चांगलीशी शिडीसुद्धां नव्हती, कशीतरी दोरीची होती. कधीं कधीं नुसती दोरीच लावितात !! शिडी किंवा जिना लाविला ह्मणजे तो अगदीं मचव्यापर्यंत जाऊन पोहोचतो. श्रेष्ठ दर्जाचे पॅसेंजर नसले ह्मणजे बहुधा जिना लावीत नाहीत. ते ह्मणतात, मचव्याचे आदळण्यानें कदाचित् आमचा जिना मोडेल ! पण जिने हे माणसांचे सुखाकरितां केलेले असतात, नुसते त्यांचें रक्षण करण्याकरितां नसतात. परंतु मागाहून तक्रार करून त्याचा काय उपयोग ? शिड्या किंवा जिने हवेतसे खालींवर होतात व त्या योगानें उतारणांची मोठी सोय होते.

अशा भयंकर प्रसंगांतसुद्धां मचवेवाले टोळधाडीप्रमाणें बोटीवर मचवा लागतांच एकदम बोटीवर उड्या घालतात व प्रवाशाच्या टूका, पेठ्या, बोचकीं, किती जरी मोठीं असलीं तरी खांद्यावर घेऊन भराभर उतरतात. जो तो आपल्या मचव्यांत जास्त पॅसेंजर घेऊन पैसे मिळविण्याची धडपड करतो. धन्य आहे त्यांची ! स्टेशनवरील टांग्याप्रमाणेंच हा धांगडधिगा असतो. ज्यानें हा देखावा कधींच पाहिला नाही त्याचें धावेंच दणाणेल. उतारूंना नुसते उतरण्याचीच पंचाईत. मग खलाशी हाताला धरून कसें तरी उतरून मचव्यांत त्यांना एकदां गाठांब्यासारखें फेंकून देतात ! तरी ह्यापेक्षां अशा भयंकर प्रसंगां मचव्याच्या डोलकाठीवर चढून तेथून आडव्या शिडाच्या काठीवर चढून उपडे पडून दोन्ही हातांनीं व पायांनीं मोठें जाड लोंबत असलेलें शीड गुंडाळून चटकन बांधणाराची शिताफी फारच अवर्णनीय आहे ! सामान्य मनुष्यतर तोंडांत बोटच घालून आश्चर्यचकीत होतो. मचवा लाटांनीं जोरानें हालत असतो, त्यापेक्षां डोलकाठी जास्त हालत असते, शीड वाऱ्यानें फडकत असते, बारा

जोरानें पाण्याला, होडीला व माणसाला लोटीत असतो. तरी अशा संकटसमयीं न गडबडतां व न घाबरतां मन स्वस्थ ठेवून आपलें नियमित काम करणाराची योग्यता मोठमोठ्या योग्यांपेक्षांसुद्धां खर्चीत अधिक आहे असें स्पष्ट ह्मणावें लागतें !! अशा खलाशांना ब्रिटिश लोक अजाणते व अशिक्षित ह्मणोत पण त्यांच्यांतसुद्धां इतके धाडशी लोक कोठें दिसत नाहींत. असो. हीच बोट एक दिवस त्या बंदरांत माल चढविण्याउतरण्याकरितां मुकाम करून दुसरे दिवशीं त्याचवेळीं नक्की निघणार होती, अशी कप्तानांना विचारून खात्री करून घेतली होती. येथून सोरटी सोमनाथ जवळच ह्मणजे दोन मैलांवर आहे. तेथून एक दिवसांत देवकार्य करून घात यावें, असें मी ठरविलें. कारण ही बोट चुकली तर पुन्हां पांच सहा दिवस दुसरी बोट मिळणार नव्हती. पण यामुळें गिरनार पर्वत, तेथील दत्तस्थान व जैनांचीं लेणीं हीं पहावयाचीं राहिलीं. बाकी आतां बोट चुकली असती तरी हरकत नव्हती. वेरावळपासून रेल्वे होती पण रेल्वेनें विनाकारण वेळ व पैसा जास्त खर्च होतो व मला घाई होती ह्मणून मी याच बोटीनें मुंबईस यावयाचें ठरविलें.

मचव्यांतून मी धक्यावर उतरलों. लगेच कस्टमचे लोक आले. वेरावळ बंदर हें जुनागडच्या नवाबाच्या ताब्यांत आहे, ह्मणजे परराष्ट्रच आहे. ह्मणून सामानाची तपासणी, शारिरीक तपासणी होऊन शिवाय दरमाणशीं आठ आणे कर द्यावा लागतो. हा कर एकदां देऊन चालत नाहीं, जातांनासुद्धां द्यावा लागतो. काय जुलूम हा ! नुसत्या राज्यांत येऊन जाण्याबद्दल हा विशेष कर आहे. बोटींतून येण्यास दुसरे मचवेवाल्यास चार आणे द्यावयाचे ठरविले होते. ते चार आणे व कर आठ आणे मिळून बारा आणे द्यावयाचे, पण मजजवळ सुटे पैसे नव्हते ह्मणून मी एक रुपाया दिला व चार आणे परत मागितले. तर मचवेवाल्यांनीं ठीक आहे असें ह्मणून रुपाया खिशांत टाकला व त्यानें कराची पावती आणून देऊन तो निघून गेला. कारकुनाजवळ तक्रार केली तर कारकून ह्मणाला बरोबर आहे. बोटींतून येण्यास मचवेवाल्याचा आठ आणेच दर आहे !! काय करतां ! परदेश आणि अडाणी व आडदांड मुसलमानांशीं प्रसंग !! हा सुटे पैसे न ठेवल्याचा दंड आला !!! हे सर्व विधी झाल्यावर मी बंदरा-बाहेर आलों. रेल्वे अगदीं बंदरापर्यंत आली आहे. पण ही व्यवस्था फक्त

मालाकरितां आहे. माणसांचें स्टेशन येथून दोन फर्लागावर आहे. येथून मालाची ने आण करण्याकरितां रेलवेचीं येथें गुड्स ऑफिसें आहेत. येथून सोमनाथ दोन मैल आहे तेथें जाण्यास घोड्याची ट्रामही होती पण मध्यें रस्त्याची दुरुस्ती चालल्यामुळें मध्यें मध्यें उतरावें लागे. ह्या ट्रामनें गेलें तर भाडें माणशीं एका आणा पण ही ट्राम गांवाबाहेर पोहोचविते, इच्छिल्या ठिकाणीं पोहोचवित नाहीं. मला गांवची माहिती नसल्यामुळें नारायण सरोवरावरून मी उतरलों होतो. तेथून सोमनाथास उतरण्याकरितां एका गृहस्थावर मी चिठी आणली होती. मग ट्रामला एक आणा देऊन तेथून मजूर केला तरी तो चार आणे घेणार, शिवाय तुटके सडकेचे मध्यें मध्यें खाडे आहेतच त्यांतून ओझें घेऊन गेलें पाहिजेच. त्यापेक्षां एक टांगा केला त्यानें माणशीं आठ आणे घेतले पण तो मार्ग मी पसंत करून मी इच्छिल्या ठिकाणीं विनतकार जाऊन पोहोचलों. ती वेळ सूर्यास्ताची होती.

घरांतले मालक पर ठिकाणीं भिक्षुकीला गेले होते. तरी त्यांच्या घरच्या बायकांनीं माझी व्यवस्था केली. तेथून सोमनाथाचें देवालय गांवाबाहेर दोन फर्लाग होतें. मी संध्याकाळीं पांच वाजतां तेथें पोहोचलों होतो. तरी घरच्या वृद्धबाईं ह्मणाल्या, सोमनाथाचें दर्शन व प्रभास तीर्थांत स्नान करावयाचें असल्यास मजबरोबर चला. अनायासें सोमवार प्रदोषाची वेळ असून त्या दिवशीं प्रदोषही होता. सबब मी फारसा विचार न करितां निघालों.

देवळाजवळ येऊन देवळाचे आवारांत शिरलों. तेथें सोमनाथाच्या पुजाच्याची पार्टी दृष्टीस पडली. त्याच्या नांवावरून तो दक्षिणी ब्राह्मण होता असें पाहून मी त्याच्या घरांत शिरलों. घरांत शिरतांच एक वयोवृद्ध गृहस्थ देवाची पूजा अर्चा करीत मोठ्या थाटानें बसले होते. त्यांच्या जटा व दाढी वाढून त्या पूर्ण पिकल्याही होत्या. मी आंत जाऊन त्यांस नमस्कार केला व पार्टीवरच्या नांवाचे गृहस्थ आपणच काय ? ह्मणून विचारलें. तेव्हां ते गृहस्थ ह्मणाले, या घराचा मालक मी नाही, तुम्ही ह्मणतां ते गृहस्थ देवळांत शंकराची प्रदोष पूजा करावयास गेले आहेत; मी एक यात्रिकरू आहे. नंतर मी देवळांत गलों. देऊळ अगदीं लहान व बांत सरासरी लहान पिंडी होती व बाहेर जवळ एक दोन असामी बसलेले होते. सोमनाथ महादेवाचें हेंच स्थान काय ? असा मी

बोथील लोकांस प्रश्न केला. तेव्हां त्यानीं सांगितलें कीं, हें मुख्य स्थान नव्हे. मुख्य स्थान खालीं भुयारांत आहे. मुसलमानांच्या हल्ल्यांच्या बचावाकरितां इकडील बाजूची शिवालये हीं अशींच भुयारांत ठेवून नुसत्या देखाव्याकरितां वर लिंगाची अशी स्थापना केलेली असते. कदाचित् मुसलमानांचा सोटा फिरलाच तर त्याचेवरच फिरावा. म्हणजे मुसलमानांची समजूत होऊन हिंदूंच्या देवस्थानांचेही रक्षण होईल. उज्जनीचा महाकाळेश्वर आणि आंबळ्या नागनाथ हीं दोन शिवस्थानेही अशींच भुयारांत आहेत. मी भुयारांत गेलों तेव्हां शंकराची प्रदोषपूजा आटोपून आरती चालली होती. भिक्षूक, यात्रेकरू वगैरेची अगदीं गदीं होती. साळुंका दोन हात उंचीची गंडकी शिळेची अगदीं गुळगुळीत तेजस्वी होती. तिला सर्वांनीं आपआपल्या परीं वाटेळ तेथे आडवें गंध लावून व फुलें वाहून पूजा केली होती. देवाला काय, भक्त जेथे जेथे इच्छा करील तेथे त्याचे तोंड आहेच ! आरत्यांच्या घोषामुळे सर्व भक्तांची एकताज्ञता झाली होती असें दिसलें. अशावेळीं देवदर्शन झालें हें मी महत्-भाग्य समजतां. मंत्रपुष्प झाल्यावर रीतीप्रमाणें तीर्थप्रसाद वाटला व पुजारी बोवा घरीं आले. यात्रेकरू मंडळी मारवाड, गुजराथ, व बंगाल प्रांताची दृष्टीस पडली. दक्षिणी, कर्नाटकी किंवा तेलंगी मंडळी दृष्टीस पडली नाहीं. पुजाऱ्यानें आह्वास येथेच उतरण्यास सांगितलें. अर्थात् माझी इष्ट ती सोय झाल्यामुळे मी आपलें पाकीट त्या गुजराथी बाईला इकडे पाठवून देण्यास सांगितलें. तिनें कबूल करून तें पाठवूनही दिलें. बोटींत मी स्नान करीत असें, त्याप्रमाणें सकाळीं केले हें तें तरी अशा पावन क्षेत्रीं येऊन स्नानाशिवाय अमंगल राहणें योग्य नाहीं असें समजून मी येथून जवळच ह्मणजे पाऊण मैलावर प्रभास गंगा आहे तेथे स्नानास गेलों. जशी कुरुक्षेत्र ही भारतीयांची रणभूमि आहे तशीच सोमनाथपट्टण उर्फ प्रभासपट्टण हीही यादवांची रणभूमीच आहे. कुरुक्षेत्र व प्रभासपट्टण यांत एवढाच फरक कीं, कुरुक्षेत्र व पानिपत येथे एकमेकांच्या शत्रूंचीं डोकीं फुटलीं व प्रभासपट्टण येथे आपसांतील मंडळींचीं डोकीं फुटलीं ! प्रसिद्ध आपसांतील यादवी ह्मणतात ती ह्याच प्रभासपट्टणीं झाली. स्नानास रात्र झाली होती, ह्मणून तेथील रमणीय देखावा दिसला नाहीं. दुसरे दिवशीं सकाळीं पुन्हां येथे आलों तेव्हां येथूनची सर्व शोभा दिसली.

न्या वाळवंटावर यादवी माजून यदुकुळाचा संहार झाला, तें हें वाळवंट पाहून

व त्या वेळच्या देखाव्याचें स्मरण होऊन मन उद्विग्न झालें. तो काल निघून गेला, पण तो समुद्र, ती नदी, तें वाळवंट व त्या लव्हाळ्याच्या गवताचे वंशज अद्याप शिल्लक आहेत. त्या सर्वभक्षक काळाला अद्याप या ठिकाणी किती भक्ष्य मिळणार आहे हें कोणाला ठाऊक ? सर्व यादव येथें कालवश झाले हें पाहून बळिराम तेथून जरा लांब ठिकाणी जाऊन समाधिस्थ झाले. त्यावेळीं त्यांचे तोंडांतून निघालेला प्राणरूपी शेष (सर्प) किंवा संकर्षण ह्याच समुद्रांत शिरून पाताळी गेला. श्रीकृष्ण हे नारायण स्वरूपी व बळिराम हे शेष स्वरूपी होते व ते भूभार हरण करण्याकरितांच आले होते. त्याप्रमाणें त्यांनी तो करून अवतार समाप्ती. येथें केली. श्रीकृष्णानें जेथें देह ठेविला तें ठिकाण भटकुंड ह्या नांवानें येथें प्रसिद्ध आहे. तें ह्या ठिकाणापासून जरा लांब आहे. “ ज्याचा मृत्यु ज्या ठायीं । तो तेथें जाय आपुल्या पायीं ” अशी ह्मण आहे, ती येथेंही लागू पडते. श्रीकृष्ण हे क्षत्रिय होते. क्षत्रियास मरण शस्त्राघातानेंच आलें पाहिजे, तरच तो मुक्त होतो पण कृष्णावर शस्त्र कोण चालविणार ? आणि जरी चालविलें तरी त्याच्या सुदर्शनापुढें व योगसामर्थ्यापुढें त्याचा काय पाड लागणार ? पण ईश्वरी सूत्र असलें ह्मणजे

“ दैवो दुर्बलतां गते तृणमपि प्रायेण वज्रायते ”

असें ह्मणतात तेंच खरें होतें. वेळ आली ह्मणजे ठेंच लागून देखील प्राण जातो. गवतसुद्धां वज्राप्रमाणें मारक होतें. फार काय ज्याला आपण जीवन (पाणी) ह्मणून ह्मणतो, त्याचा ठसका लागूनसुद्धां प्राण जातो ! हें आपण नेहमीं पाहतो. अवतार समाप्तीची वेळ आली आहे, हें जेव्हां श्रीकृष्णाला समजलें तेव्हांच त्यानें बलरामासुद्धां सर्व यादव प्रभासतीर्थीं नेले तेथें ऋषी-शापानें सर्वांचा अंत झाला, हें त्यांनीं पाहिलें. आतां तोच शाप आपुली आहुती घेण्याची वाट पाहात आहे असें जेव्हां त्यांनीं पाहिलें तेव्हां त्यांनीं त्याचा अनादर केला नाहीं. पण त्यांचेजवळ दिव्य अस्त्रें व ईश्वरी दिव्य शक्ति असेपर्यंत त्यांच्यावर कालाचा अंमल चालला नाहीं. व्यवहारांतसुद्धां हीच रीत आहे. मनुष्य सरकारी नोकर असतां त्यानें गुन्हा केला तर त्याजवळ सरकारी काम असेपर्यंत त्याला सरकारी पोलीसांससुद्धां पकडतां येत नाहीं. पोलीसांस पकडावयाचें असल्यास प्रथम त्याच्या वरिष्ठ ऑफिसरास सांगून त्यासकडून

सरकारी काम काढावे लागते. त्याचप्रमाणे दिव्य अस्त्रांवर यमराजाची सत्ता नाही. ती सत्ता फक्त सामान्य देहावर आहे. सबब इष्टकार्य झाल्याबरोबर देह, कालवश करण्याकरितां श्रीकृष्णाने आपले शंकचक्र सुदर्शनादि चतुरायुधे व अक्षय्य वनमाला यांचा त्याग केला. तेव्हां ती शक्ति व आयुधे यांचे तेज स्वर्गांत गेले. ही सोडण्याच्यापूर्वी श्रीकृष्णाने अर्जुनास बोलावून त्यालाही दिलेली आपली दिव्य शक्ति त्याच्यापाशी पाणी मागून ते आपल्या तोंडांत घालण्यास सांगितले, व त्यायोगे त्याची ती दिव्य शक्ति काढून घेतली. याप्रमाणे आपल्या पश्यात आपल्या नांवावर कोणीही वाटेल तसे आचरत अत्याचार करून सृष्टिक्रमाचा बिघाड करू नये असे केले. इतके झाल्यावर श्रीकृष्णाचा देह प्राकृत मनुष्याप्रमाणे राहिला. तेव्हां यःकश्चित् व्याधाच्या बाणाने तो कालवश झाला ! कृष्णावतार संपूर्ण झाल्यावर अर्जुनाची सुद्धां हीच स्थिती आली.

तऽएवामि बाणा स्तदपि हरलब्धं धनुरिदं ॥

सएवाहं पार्थः प्रमथित सुराराति निचयः

इमास्तास्ता गोप्यो हरिचरण चित्तैक शरणाः

हियंते गोपालैर्विधिरपि बलीयान्नतुनरः ॥ १ ॥

असे अर्जुन खेदपूर्वक म्हणतो—अरे ! तेच ना हे माझे बाण ! तेच ना हे शिवापासून प्राप्त झालेले गांडिव धनुष्य ! ! तोच ना हा मी प्रत्यक्ष अर्जुन की, ज्याने दानवासुद्धां सर्वांचा संहार केला ! आणि ही सर्व जुनी सामग्री असतां, तसेच कृष्णाच्या पायांशी ज्यांचा एकभाव अशा त्या महापुण्यवान गोपी या वनचरांनी-गुराख्यांनी मला कस्पटाप्रमाणे मानून माझ्या समक्ष चोरून न्याव्या काय ? आणि मला त्याचा प्रतिबंध करितां येऊं नये ! तस्मात् दैव दुर्बल झाले असतां मनुष्यांचा आपल्या पौरुषाविषयी अभिमान सारा खोटा पडतो हेच खरे ! अर्जुनाची दिव्य शक्ति गेल्यावर त्याचे नेहमीचे कृष्णस्मरण गेले व त्या ठिकाणी प्राकृत मनुष्याप्रमाणे त्याला दैवाचा प्रभाव दिसू लागला ! आपल्या देहाला कालस्पर्श डाव्या पायाच्या आंगठ्याला होणार आहे, हे श्रीकृष्णाला आत्मज्ञानाने व योगसामर्थ्याने पूर्वीच समजले होते. सबब त्याने भारतीयुद्धासध्ये

लढण्याचा भाग घेतला नाही. कारण न जाणो, चुकून बाण जर त्या ठिकाणी लागला तर देह कालवश होईल व अवतार कृत्य तसेच राहिल ! सबब त्याने कोणाशीच युद्ध केले नाही. तरी संसर्गाने बाण अंगाला लागणारच. पण प्रत्यक्ष बाण मारणे निराळे व चुकून लागणे निराळे. पण चुकून सुद्धा लागू नये म्हणून युद्धसमयी फक्त युक्ती सांगण्याकरिता, युद्ध निरीक्षण तर प्रत्यक्ष केले पाहिजे म्हणून त्याने सारथ्याचे काम पतकरले होते. यामुळे त्याचे पाय खाली निर्धास्त राहिले व त्याचा रथ त्याला युद्धाच्या महत्वाच्या प्रत्येक माण्याच्या जागी ताबडतोब नेता आला व त्यामुळे तो यशस्वी झाला.

कृष्णाचे मरण त्याच्या डाव्या पायाच्या आंगठ्यांत आहे, हे फक्त अभिमन्यूला माहित होते. दुसऱ्या कोणास नव्हते. सुभद्रा अभिमन्यूचे वेळी गर्भार असतां कृष्ण व सुभद्रा यांच्या रात्री निजण्याच्या वेळी सहज भावी भारताच्या म्हणजे लढाईच्या गोष्टी चालल्या होत्या. कृष्ण गोष्टी सांगत होते व सुभद्रा होकार देत होती. अशा रीतीने गोष्ट युद्धाच्या ऐन रंगाची म्हणजे चक्रव्युहाची चालली असतां सुभद्रेला झोप लागली व गोष्टीचा हुकारा निराळा आला तेव्हां कृष्ण घाबरला. त्याला वाटले आपली ही गुप्त गोष्ट कोणी ऐकिली कीं काय नकळे कारण हा हुकारा सुभद्रेचा नाही. असे पाहून कृष्णाने युद्धाची गोष्ट तशी ठेवून आंतल्या प्राण्यास विचारिले, तूं कोण आहेस ? तेव्हां मी तुझा शत्रू आहे असे त्याने सांगितले ! तर माझे मरण कशांत आहे तें सांग ! असे कृष्णाने विचारिले. तेव्हां त्याने तुझ्या डाव्या पायाच्या आंगठ्यांत आहे असे सांगितले. तेव्हां श्रीकृष्ण घाबरले व त्यांनी तो लहान असतांच भारतीय चक्रव्युहांत अडकवून व अर्जुनास स्यमंत पंचकांत गुंतवून त्यांस कौरवांकडून मारविले. कारण रात्री निजतांना चक्रव्युहांत जाण्याचा मार्ग मात्र त्याला समजला होता. चक्रव्युहांतून कसे निघावे हे कृष्णाने सांगितले नसल्यामुळे प्रसंगी तो गडबडून मेला ! यावेळी अर्जुनाकडून त्याचे संरक्षण होऊं नये म्हणून त्याला घेऊन आपण स्यमंतक पंचकाकडे गेला. अशा रीतीने त्याला दिव्यशक्तीची मदत न झाल्यामुळे तो मेला. तात्पर्य, या युद्धांत कृष्णाला सुद्धा फार सावधगिरीने वागावे लागले. हा अस्तनीतला अग्नी जर पेटता तर सर्व अवतारकृत्य फुकट गेले असते.

ज्या ठिकाणीं श्रीकृष्णाचा देह कालवश झाला त्या ठिकाणीं हल्लीं त्याची मूर्ति किंवा देऊळ बांधलें नाहीं, तर पुण्यपुरुषाप्रमाणें केवळ त्याच्या पादुका ठेविल्या आहेत. म्हणजे त्यांचें देवत्व जाऊन मनुष्यत्वदर्शक खूण ठेविली आहे हें विशेष आहे. आपण जी पूजा करितों ती देहाची किंवा दगडाची नसून त्याच्या दर्शनानें आपले मनांत जें तेज किंवा भावना उत्पन्न झाली असते, त्याची असते. आपण श्रीकृष्णाचें देऊळ बांधितों त्यावेळीं दिव्य आयुधासुद्धां त्याचें दर्शन होतें, नुसतें दर्शन होतें नाहीं. मनुष्याला आपल्या देहाकडून जसजशीं विकट कार्ये करावयाचीं असतील तसतशीं त्याचें रक्षण करण्याकरितां मनुष्यानें आपल्या तपःश्रयेंनें व सामर्थ्यानें दैवी शक्तीचीं चिलखतें त्यावर घातलीं पाहिजेत. अशा चिलखताशिवाय देहाचें रक्षण होणार नाहीं. हीं चिलखतें तपःश्रयेंनें प्राप्त होतात. हीं तपःश्रयां कोणाची पूर्व जन्मीची असते, कोणाची या जन्मीची असते. महत्कार्ये करण्याकरितां पूर्वजन्मीची तपःश्रयां श्रेष्ठ असावी लागते. म्हणजे त्याप्रमाणें जन्म होऊन तेजस्वी शरीराची व मनाची प्राप्ती होते. व तींत ह्या जन्मीची भर टाकावी लागते. श्रीकृष्णानें अशीच तपःश्रयां केल्यामुळे ऋषींकडून, अग्नींकडून व शंकरांकडून हीं दिव्य आयुधें व दिव्य शक्ति त्याला प्राप्त झाली होती ! ह्मणून ती शेवटपर्यंत टिकली, नाहींतर या दिव्यांतून पार पडणें कठीण होतें. ही तपःश्रयां कोणी आपल्या आराध्य देवतेची, किंवा इष्टकार्य देवतेची एक निष्ठेनें आराधना करून सिद्धी होईपर्यंत त्यास मिळवावी लागते. पुंडालिकानें पितरांची आराधना करून परमेश्वरावरसुद्धां अधिकार चालविला होता. सावित्रीनें पतीची आराधना करून प्रत्यक्ष मृत्युलाही (यमालाही) जिंकिलें. मनुष्य जागा—सावध असेल तर आलेल्या प्रसंगांतून त्यास कसें तरी प्रयत्नानें कदाचित् पार पडतां येईल, पण आकस्मित प्रसंग येतात त्यांचें निवारण पूर्वपुण्याशिवाय होतच नाहीं.

वने जने शत्रु जलाग्निमध्ये
महार्णवे पर्वत संकटे वा
सुप्तं प्रमत्तम् विषम स्थिति वां
रक्षन्ति पुण्यानि पुरा कृतानि

मनुष्य एकाएकी घोर अण्यांत क्रूर श्वापदांच्या तडाक्यांत सांपडला असतां, अकस्मात् शत्रूंनीं त्याला गराडा दिला असतां, अकस्मात् घराला आग लागली असतां, पर्वतावर, पाण्यांत, भयंकर संकटकाळीं, निद्रावश झाला असतां बुद्धिभ्रंश झाला असतां, किंवा यापेक्षां भयंकर अडचणींत संरक्षणास अशक्य अशा स्थितींत सांपडला असतां, त्याचें रक्षण त्याच्या पूर्वपुण्याईनेंच होतें. दुसरे कशानें होणें शक्य नाहीं.

आरंभिलेल्या कार्यापुरती तपःश्रया केली असल्यास कार्य सिद्धीस जात. मध्येच तपःश्रया संपली तर कार्याचा विघाड होऊन तपःश्रया फुकट जाते. तपःश्रया जास्त झाल्यास कार्यसिद्धि होऊन राहिलेली पुढे उपयोगी पडते किंवा तिनें कार्याचें सुख अनुभवितां येतें. कार्य करीत असतां थोडाबहुत धन्याय द्या व्हावयाचाच, आणि त्यामुळे निरपराधी लोकांस इजा व्हावयाचीच त्याचे शापापासून रक्षण करण्याकरितां या तपःश्रयेचा चांगला उपयोग होतो. इल्लींच्या मंडळीमध्ये ह्या तपःश्रयेचा पूर्ण अभाव असल्यामुळे त्यांचे करण्यास, बोलण्यास किंवा विद्वत्तेस तेज येत नाहीं.

मनुष्याचा वाईट स्थिती येण्याला बुद्धिभ्रंश व्हावा लागतो, मग ती बुद्धि कोणत्याही ऐश्वर्यानें जावो. त्याप्रमाणें श्रीकृष्णाच्या आश्रयामुळे सर्व यादव कुळ उन्मत्त झाले होते. मनुष्य उन्मत्त झाला ह्मणजे तो प्रथम गुरुजनांची, देवधर्माची निंदा व थट्टा करूं लागतो. त्याप्रमाणें यादवांनीं आपल्यापैकीं श्रीकृष्णाच्या सांब नांवाच्या मुलाला गर्भारीचें सोंग देऊन त्यांनीं या क्षेत्रीं ध्यानस्त बसलेल्या ऋषींची थट्टा करण्याकरितां त्याला पुढें करून प्रश्न विचारिला कीं, मुनी महाराज, या मुलीला मुलगा होईल किंवा मुलगी होईल ? ऋषींनीं अंतर्ज्ञानानें जाणले कीं, हे यादव श्रीकृष्णाच्या आश्रयामुळे उन्मत्त होऊन आपल्या सारख्यांची थट्टा करूं लागले आहेत. यांची रग उतरलीच पाहिजे असें ह्मणून त्यांना राग येऊन त्यांनीं त्यांना शाप दिला कीं, याला जें होईल त्यानें तुमच्या कुळाचा नाश होईल ! तेव्हां सर्व यादव घाबरले व त्यांनीं त्याचे पोटाशीं लोखंडाचा तुकडा बांधला होता तो काढला व यापासून आपणाला इजा होऊं नये ह्मणून तो पाण्यामध्ये उगाळून घासून घासून पाण्यांत त्याचा नायनाट केला ! बाकी राहिलेला तुकडा जो उगाळतां येईना तो तसाच फेंकून दिला. याच्या घासण्यानें जो लोखंडाचा अंश पाण्यांत पडला होता. त्याचे हे लव्हाळे

बनले. लव्हाळे हें नांव सुद्धां लोहावळे ह्यणजे लोखंडाच्या अंशाचे किंवा लोखंडाचे बनलेले, अशा अर्थानेच त्यांना मिळाले आहे. पुढे हें वर्तमान श्रीकृष्णास समजले. तेव्हां त्यानें अवतार कृत्य संपूर्ण व्हावयाची वेळ आली आहे, असें पाहून त्या शापावद्दल ऋषींचे आभारच मानिले. ह्यणजे श्रीकृष्ण उन्मत्त झाले नव्हते, अज्ञानी यादव मात्र उन्मत्त झाले होते. ती संहाराची वेळ आली तेव्हां सर्व यादव येथे आले व दारू प्याले आणि त्यांनीं ते लव्हाळे उपटून एकमेकांना मारिले व त्यामुळे ते मेले ! त्या लव्हांना तितक्या पुरतें ऋषीशापानें वज्रत्व प्राप्त झालें होतें. आणि तें तसें प्राचीन काळापासून होतही आलें आहे. हिरण्य कश्यपूची उक्तीही पुढे दिली आहे.

यत्राऽकुंठित दंति दंत मुसलान्या चूर्णितान्याह्वे
धारा यत्र पिनाकर्पाणि परशोराकुंठिता वक्षसि
तन्मेतावदुरो नृसिंह कर्जै—व्यादीयते सांप्रतं
दैवो दुर्बल तागते तृणमपि प्रायेण वज्रायते ॥१॥

माझे शरीर इतकें वज्रदेही होतें कों, त्यावर मारलेले मोठमोठे हत्तींचे सुळे मोडले. शंकराच्या परशूची धार बसली इतकेंच नव्हे तर देवांचीं सर्व आयुधें बोथट झालीं. तें माझे वज्रदेही शरीर यःकश्चित नृसिंहाच्या नखांनीं विदारलें जात आहे. यावरून दैव दुर्बल झालें असतां (आपली सदी सरली असतां) गवतालासुद्धां वज्रत्व येतें असें ह्यणतात तें खरेंच. असें झालें असतांना त्याचा प्रतिकार करून कांहीं उपयोग होत नाही. नारदांनीं रावणालासुद्धां त्याचा अंतकाळ प्राप्त झाला असतां असेंच सांगितलें आहे.

गतःस कालो यत्रासन् देवा सेवानुवर्तिनः ।

दशानन दशाम् पश्य तरंति दशदोऽभसा ॥

हे रावणा, तूं देवांना बंदीत घातलें होतेंस तो तुझा वैभवाचा काळ गेला. आतां तुझा काळ फिरला आहे. हे पहा दगडसुद्धां पाण्यांत तरताहेत (राम दगडाचा सेतु बांधून येत आहे.) तेव्हां सावध हो !

त्या प्रभासाच्या खाडीमध्ये आतां क्वचित लव्हाळे आहेत पण ते त्यांचेच वंशज आहेत. हे लव्हाळे ह्यणजे कांहीं निराळ्या प्रकारचे आहेत असें नाही.

नेहमीं दृष्टीस पडतात तसेंच लहान मोठे आहेत व त्यांची जाडीही तशीच आहे. कदाचित् समुद्र मार्गे हटल्यामुळे खाऱ्या पाण्याने त्यांची ही स्थिति झाली असेल. अशा रीतीने सर्व यादवांचा संहार झाला. यादवांनी जो लोखंडाचा तुकडा घासून नदीत टाकिला होता तो फार चकाकत असल्यामुळे एका माशाने तो गिळला. त्याला एका धीवराने पकडले. त्याने तो मासा कापला तेव्हां त्याच्या पोटांतून तो लोखंडाचा तुकडा निघाला. ते तेजस्वी व उंची लोखंड पाहून त्याने आपल्या बाणास लाविले व तोच बाण श्रीकृष्ण निजधामाच्या वेळी पायावर पाय ठेवून या अशाश्वत जगाचा विचार करित पडले बसतां त्या व्याधाला तों हारणाचीं शिंगे आहेत असे वाटून त्याने तोच बाण सोडला, तो श्रीकृष्णाच्या नेमका डाव्या पायाच्या आंगठ्यामध्ये मर्गस्थानी लागला. तेव्हां श्रीकृष्ण व्यथित होऊन सामान्य मनुष्याप्रमाणे ओरडले तेव्हां व्याध धाऊन येऊन त्यांनी श्रीकृष्णाचे पाय धरले, व त्याची क्षमा मागितली. परंतु ईश्वरी नेमोत्तरच असे होते, अशी त्याची उलट समजूत करून त्यावर श्रीकृष्णाने कृपा केली. रामअवतारांतला हा वाली होता. त्याने अशा प्रकारचा देवाचासुद्धां सूड उगविला. ह्यणजे वेड्यावांकड्या केलेल्या गोष्टीचा परिणाम जरी त्यावेळीं बाधला नाही तरी कालांतराने बाधतोच. रामाने सुर्यावाच्या नादाने व कपटाने त्याला मारले होते याबद्दल वालीने हा सुडाचा शाप दिला होता. असो. श्रीकृष्णाच्या इच्छेप्रमाणे व क्षत्रिय धर्माप्रमाणे श्रीकृष्णाचा देह शस्त्राघाताने कालवश झाला. अशा रीतीने ऋषिशापाने सर्व यादवांचा अंत ह्या क्षेत्रीं झाला.

या क्षेत्रांत दुसरीं देवळे, धर्मशाळा होत्या त्यांचा नाश मुसलमानांनीं केला त्यांचे अवशेष मात्र जिकडे तिकडे दिसतात. त्यांत हल्लीं एका उंचवड्यावर एक कनकादित्याचे (सूर्याचे) देऊळ मात्र थोडे सुस्थितीत आहे. भी आंत गेलो तेव्हा भोंवतीं सूर्याच्या दिशा फाकतात, त्याप्रमाणे भितीवर सूर्यनारायणाचे चित्र रंगवून मध्ये श्रीनारायणाची शंखचक्रगदायुक्त मूर्ति बसविली होती. अशीं देवळे येथे बारा होती असें ह्यणतात व त्यांपैकींच एक मूर्ति कोकणांत आडिवऱ्याजवळ कनकारेत्य येथे एका भक्ताने नेली असें ह्यणतात. त्याचे वर्णन याच भागांत आडिवऱ्याचे यात्रेत केले आहे. पण या दोन्ही मूर्तीत फारसे साम्य दिसत नाही.

श्रीकृष्ण निजधामास जेथें गेले तें भटकुंड, वेरावळ बंदर व प्रभासपट्टण यांचेमध्ये सडकेपासून जरा बाजूला आहे. त्या ठिकाणी आतां अरण्य वगैरें कांहीं नाहीं. श्रीकृष्णाचें देऊळ नसून तेथें फक्त त्याच्या पादुका आहेत, असें मार्गें लिहिलें आहेच. ह्यणजे त्यावेळीं सुद्धां त्याला प्रत्यक्ष देवाचा मान मिळाला नाहीं. ह्या ठिकाणीच काय पण कुरुक्षेत्रांत सुद्धां जेथें प्रत्यक्ष श्रीकृष्णांनीं गीता सांगितली, तेथें सुद्धां श्रीकृष्णाचें देवालय नाहीं. त्याकाळीं एखाद्याचें हल्लीप्रमाणें देवालय स्थापून स्मारक करणें असेल तेव्हां तेथें तें देवालय शंकराचेंच बांधीत असत. कुरुक्षेत्रांत जें शंकराचें स्थान आहे, त्यास स्थानेश्वर ह्यणतात आणि येथें त्यास सोमनाथ ह्यणतात. पण हें तार्थि कृष्णावतारापूर्वीचेंच आहे, याबद्दल मार्गें चंद्राची कथा आली आहे. कृष्ण अवतार येथें संपूर्ण झाल्यामुळे त्याला आतां विशेषत्व आलें आहे एवढेंच. श्रीकृष्णाला परमेश्वराचा पूर्ण अवतार ह्यणतात. ह्यणजे मनुष्यच ह्यणतात, प्रत्यक्ष परमेश्वर ह्यणत नाहीं हें लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे. यावरून असा बोध होतो कीं, मनुष्यांनीं आपली शक्ति, युक्ति व सामर्थ्य वाढविलें तर तें परमेश्वराच्या कर्तृत्वाजवळजवळ पोहोचतें. याचाच अर्थ 'नर करणी करे तो नरका नारायण होय' हा आहे. हा काळ यज्ञप्रधान होता, तो संपून पुढें बौद्धकाल सुरू होऊन भागवत धर्माचा प्रसार झाला, तेव्हां हिंसात्मक यज्ञ बंद होऊन याच विभूर्तीचीं देवळें बांधू लागले.

ही भूमि पानपतप्रमाणें रुधिरप्रिय आहे. हिनें प्रथम यादवांचें रक्तप्राशन केलें. नंतर गिजनीच्या महंमुदाचे वेळीं हिला अशीच आहुती मिळाली व हें क्षेत्र तेव्हांपासून मुसलमानांकडे गेलें. तें अद्याप जामनगरच्या नवाबाकडेच आहे. मुंबईत हिंदु मुसलमानांचा १८९३ सालीं मोहरम-मध्ये दंगा झाला. त्यानंतर येथेंही ह्याच जागीं हिंदू मुसलमानांची मोठी मारामारी झाली, यात्रेकरूंची सुद्धां डोकीं फुटलीं ! या दंग्याचा प्रादुर्भाव महाराष्ट्रांत रत्नागिरी, भिवडी, विजापूर येथेंही झाला होता पण त्याचें पीक तेथें रुजलें नाहीं. तो दंगा शमल्यास आतां बरीच वर्षे झालीं. अशी ही संहारक देवता शंकर आहे, ह्यणून अशा युद्धभूमीच्या ठिकाणी सुद्धां शंकराचीच स्थापना करीत. मराठे सुद्धां लढाईच्या हल्यांत हरहर महादेव असें ह्यणून हल्ला चढवीत व यशस्वी होत असत.

ही जागा तीर्थाची करण्यांत आर्यांचा हेतु या जागेच्या स्थानिक महत्वा-

कडे गेला असला पाहिजे. वेरावळ हें द्वारकेप्रमाणे काठेवाडचें एक टोंक आहे. हें अगदीं समुद्र किनाऱ्यावर असल्यामुळे या हवेचा वादळाशी संबंध आहे. शिवाय समुद्राकडून शत्रूचा सामना आल्यास त्यास तोंड देण्याची तयारी ठेविली पाहिजे ह्मणून येथे लोकांचा जमाव जमला. पाहिजे, या जागेचा अभिमान सर्वास राहिला पाहिजे. सबब येथे महाक्षेत्र बनविले. ह्मणजे बाराही महिने येथे लोक जमावे व प्रसंग विशेषी त्यांचा उपयोग व्हावा असाही त्यांत राजकीय हेतु असावा. तो हेतु सोडला तरी हें वाळूचें मैदान असल्यामुळे येथील खारी हवा फारच प्रशंसनीय आहे. समुद्राकडून दक्षिण बाजूने जो हवा येते तिला कोठेही प्रतिबंध नसल्यामुळे हिंदीमहासागरातील निर्दोष हवेचा पुरवठा येथे होतो. यामुळे क्षयासारखे हद्दी रोगसुद्धां येथे बरे होतात. व अशा रीतीने ते बरे झाले ह्मणजे परमेश्वर प्रसादाने ते बरे झाले असें ह्मणतात आणि यांत कांहीं वावगे नाही. अशी ठिकाणे परमेश्वर प्रसादानेच उत्पन्न झाली आहेत. सुशिक्षित मनुष्य हा मान सृष्टीकडे देतो, त्याचा देवावर विश्वास बसत नाही. अशिक्षिताचा बसतो, यामुळे येथे देवतेची स्थापना झाली आहे. सारांश धार्मिक विधीने वागल्याने अकल्पित कल्याण असें होतें.

सोमनाथाचे आवार साधारण मोठेच दिसले पण देऊळ अगदीं लहान दिसले. यावरून हें इतिहासप्रसिद्ध देवालय नसावे असें वाटले. ह्मणून चौकशी केली, तर तें हें देऊळ नाही असेंच ठरले. जुन्या देवळाचा आतां चौथरा मात्र शिल्लक राहिला आहे. तो तेथून जरा लांब आहे तो तेथील लोक दाखवितात. हा चांगला प्रशस्त, मोठा व सुंदर आहे. काशीविश्वेश्वराप्रमाणे ह्या देवाची प्रार्थना भक्तांने केली तेव्हां त्यानें मी हल्लीं विद्यमान असलेल्या स्वयंभू स्थानांतच यापुढे प्रगट झालों आहे, सबब त्याचीच तुम्ही पूजाअर्चा केली ह्मणजे ती मला पोहोचेल, असा दृष्टांत दिला. तेव्हांपासून मूळ सोमनाथाची पूजा करावयाची ती आतां याच देवाची करतात.

वेरावळ बंदर श्रीमंत लोकांचें आहे. बंदरावर अगदीं मुंबई शहरासारखी घरेदारें व वस्ती आहे. पांच पांच सात सात मजली मोठमोठ्या धनत्तर इमारती आहेत आणि त्याही अगदीं एकाला एक लागलेल्या, सुंदर व भव्य आहेत. बंदरही नेहमीं मोठमोठीं गलबतें, होड्या व मचवे यांनीं अगदीं गच्च

मरलेले असते. येथे मुंबईप्रमाणे बोटी मात्र दिसल्या नाहीत, रेलवे स्टेशनावर उतारुंची गर्दी व बंदरावर मालाचीही व्यतीच असते. आतां मुंबई इतकी येथे नाही, तरी मुंबई बंदरासारखाच मला येथे भास झाला. शहरांत जाऊन शहर पाहण्यास जावयाचे होते पण तितका वेळ नव्हता. बोटीचा वेळ झाला होता. ब्रणून आह्मी बोटीचीं तिकिटें काढून पडावांत बसलों. जातांनासुद्धां माणशीं आठ आणे कर दिला. पडावाबद्दल असेच पैसे खलाशास द्यावे लागतात. माझ्याबरोबर एक श्रीमंत गृहस्थ होते. त्यांना समुद्राचा अनुभव नव्हता. मचव्याचे जोरानें खालीं वर होणें, धसक्यासरशा लाटा पडावांत येणें अशा दंगलींत बोटीवर चढणें याचा भयंकरपणा पाहून त्यांचें धाबें दणाणलें. त्यांच्याजवळून खलाशानें पुष्कळ पैसे उपटले, तरी मजजवळ आणखी तो मागत होताच. कारण त्यांचे हातांतच माझे सामानाचें पाकीट होतें. पण दोघां मिळून हे पैसे दिले आहेत, असें त्यांजकडून त्यांस सांगून त्यांना घालविलें. नंतर मी आपले फाळणीचे पैसे श्रीमंतास परत दिले. ते श्रीमंत होते व जिवापुढें त्यांस पैशाची पर्वा नव्हती हें खरें, पण त्यांना बोटीचा अनुभव नसल्यामुळें हा नेहमींचा सुखसोहळा त्यांस विशेष भयंकर वाटला ! हे गारोब्यासारखेंच झालें ! या प्रवासांत गिरनारचें दत्तमंदीर व त्या वरचीं जैन मंदिरें पाहणें राहिलीं. ज्याला सवड असेल त्यांनीं तीं अवश्य पहावीं.

मी ज्या पुजाऱ्यांकडे उतरलों होतो, तेथे मागे सांगितलेले श्रीमंत यात्रेकरू ते हेच. त्यांची माहिना मिळकत तीन चारशें रुपये होती. त्याची गृहणी इह लोक सोडून गेली होती. तेव्हांपासून त्यांनीं दाढी भिशा व जटा वाढविल्या होत्या. व त्या दाढी भिशांनीं वयवरतें आपला रंगही यजमानाप्रमाणेंच पांढरा व तेजस्वी केला होता. यजमानही वृद्ध पण श्रीमंतीस योग्य असे तेजस्वी होते. डोळे धारे होते यामुळें त्यांत विशेष भव्यपणा आला होता. त्यांचे मुलगे सुशिक्षित होऊन आपआपल्या उद्योगास लागले होते. व हे आतां संसाराचे साक्षीभूत होऊन राहिले होते. यामुळें यांची धर्मावर विशेष निष्ठा होती. हे शाक्त होते. हे यात्रेला जरी गेले तरी त्यांचें देवतार्जन मोठें होतें. तीं सांगशीभर सुंदर चांदीचीं उपकरणीं, गंध, पुष्प, अक्षता, नेहमीं जवळ बाळगलेलीं सुगंधी फुलें व पत्री इत्यादि साहित्य भक्तेबाज असून श्रेष्ठ पितांबरांचें किंवा कदाचें सोवळें, रुद्राक्षमाळा, वगैरे बाह्य थाटमाट फार प्रेक्षणीय व मनमोहक होता. पण

पाण्याला बाट नाही, पाणी पाक आहे असा त्यांचा महाराष्ट्रीय विरुद्ध समज होता, याचे मला आश्चर्य वाटले ! पाणी जर सर्वांना शुद्ध करते तर ते अपवित्र कसे ? असा त्यांचा उत्तर हिंदुस्थानाप्रमाणे समज होता. त्यावर त्यांचे व माझे पुष्कळ बोलणे झाले. पाणी हे स्वतः शुद्ध आहे व दुसऱ्याचा दोष काढून टाकणारे आहे, ह्मणजे मलापह आहे, ही गोष्ट सर्वांना कवूळ आहे. पण याच करितां अगदीं थोड्या संसर्गाने ते ताबडतोब विघडते, व शुद्धीच्या दृष्टींनीं अस्पृश्य होते !! पांढरा कपडा जसजसा जास्त शुभ्र असेल तसतसा त्याला डाग लवकर पडतो, तसेच पाण्याला शुद्ध स्पर्श किंवा घाणीचा स्पर्श झाला किंवा नुसता संसर्ग झाला असतांना त्याच्या मल घेण्याच्या धर्माप्रमाणे ते लवकर विघडते, अर्थात अपवित्र होते. पाण्याला प्रत्यक्ष स्पर्श केला नाही तरी अपवित्र ठिकाणीं ठेविले किंवा त्याच्या संगती राहिले तरीसुद्धां त्यांत अपवित्रपणा येतो. त्याचा सुवास किंवा कुवास त्याला ताबडतोब लागतो. सबब ज्या पवित्र मनुष्याला आपणांस अशुद्ध पदार्थाचा स्पर्श होऊं नये किंवा वारेंही लागू नये अशी इच्छा असेल त्यानें अशुद्ध स्पर्श झालेल्या पाण्याला शिवू नये हेंच उत्तम.

कोणी ह्मणेल त्यांनीं हातपाय स्वच्छ धुऊन आणल्यावर काय हरकत आहे, तर हरकत मानणाराला आहेच. कारण आपले शरीर ह्मणजे धातूचे भांडे नव्हे. प्रतिक्षणां त्यांतून मल, व दुर्गंधी वायूचे विसर्जन होत असते. अर्थात पाण्यासारख्या शीघ्र ग्राहक पदार्थांत तो सद्गुण किंवा दुर्गुण लवकर उतरतो. सबब निर्मळ राहणाऱ्या मनुष्याला ते दूषणीयच आहे. याच दृष्टीनें एकाच मनुष्यानें स्नान करून आणलेले, पारोशाने आणलेले व शौच शुद्धीपूर्वी आणलेले पाणी यांतही फरक मानण्यांत येतोच व तो रास्तही आहे. एका मनुष्याची ही अवस्था मग भिन्न संसर्गी मनुष्याची गोष्ट निराळी असलीच पाहिजे. स्पर्शास्पर्शासंबंधाने अलीकडे जो वाद माजला आहे, त्यांचे कारण परकियांच्या सहवासाने आमचे जुने सोवळ्या ओवळ्याचे धोरणच आमचे आत्मांस समजेनासे झाले आहे. आत्मीं ते पूर्ण विसरून गेलो आहो इतकेच नव्हे तर आमचे पुढारी अस्पृश्यता हे हिंदुधर्माला लांछन आहे, असा उपदेश करू लागले आहेत ! पण ज्यांनीं अस्पृश्यता प्रथम काढली ते यांच्यापेक्षां कितीतरी पटीनें शहाणे विचारी होते. कांहीं झाले तरी शूद्र व अतिशूद्र हे विराट पुरुषाचा एक अवयव असल्यामुळे व्यवहारानुसार त्यांची, योजना विराट पुरुषाचे पायाच्या ठिकाणीं

कल्याणमुळे समाजाला त्याची. फार जरूर आहे यांत शंका नाही. कारण पायांत सामर्थ्य नसेल तर पंगूसमाज नुसतें काय करणार ? पायदळ नसेल तर सेना काय लढणार, हें त्यांना समजत नव्हतें. असें नाही. त्यांनी त्याचा कधीही अन्वेष केला नाही. व तेही आपल्या स्थितीला कधी कंटाळले नव्हते. पण परक्यांच्या चिथावणीने पोट व अवयव यांच्या गोष्टीप्रमाणें त्यांना चढवून आपल्या समांजरूपी शरीराचा नाश मांडला आहे. शुद्धतेची जरूर असते. तेव्हां पाय व हात वारंवार अशुद्ध होत असल्यामुळे ते एकसारखे धुऊन पुसून स्वच्छ ठेवण्याची रीत पडली. गुह्येद्रियेही त्याच्या घाणीच्या सहवासामुळे तीं सर्व शरीरापासून वस्त्राआड करून अस्पृश्य ठेविलीं जातातच व त्या दृष्टीनें मलमूत्र उत्सर्गचे व मृत पशूंचे व्यवहार करणारे आरोग्याच्या दृष्टीनें समाजांनै व धर्मानै अस्पृश्य मानिले यांत गैर काय आहे ? व त्यांचा काय द्वेष केला ? घाणीचा व्यवहार करणाराला घाणीच्या पदार्थांचें महत्त्व वाटत नाही. एकाच बऱ्या वाईट स्थितींत राहाणाराला ती स्थिति आंगवळणी पडून त्याच्या आरोग्याला अपायकारक होत नाही. पण शुद्ध व सुगंधी पदार्थांच्या संगतींत राहाणाराला ती घाण अत्यंत वाईट असून त्याच्या मेंदूस अपाय करणारी आहे. याचें विवरण जास्त करावयास नको. आपल्याच मलमूत्राचा हात जर इंद्रिय श्रेष्ठ डोळ्याला लागला तर तेसुद्धां बिघडतात, मग गोमुत्रानें त्याची शुद्धि करावी लागते. याच दृष्टीनें समाजाच्या आरोग्याच्या दृष्टीनें त्यांनीं तसतशी अस्पृश्यता ठेविली होती. स्पर्शास्पर्शाचा विचार मुख्यतः ब्राह्मणच करीत असत. पण अस्पृश्यतेची गोष्ट अगदी गैर आहे, असें पाश्चात्य आदाला शिकवितात व आमचे पुढारी माना डोलवितात. पण तेच युरोपियन आमच्याशीं परंपरेनें अस्पृश्यता कां राखतात ! व प्लेगसारख्या सार्थांच्या दिवसांत तर नेटिवाशीं भाषणही करण्याची त्यांची तयारी कां नसते ? मग स्पर्शाची गोष्ट कशाला ? नेटिवाच्या आंगचा वारासुद्धां आदाला अपवित्र करील, ह्मणजे नुसत्या वाऱ्याबद्दलसुद्धां त्याच्या आंगचे जंतु आपल्याकडे येतील व आपल्याला दूषित करतील असा त्यांचा हल्लीं समज आहे. यांत आणि अति शुद्धाची सावलीसुद्धां घेऊं नये असें प्राचीनांनीं कांहीं प्रसंगाकरितां ठरविलेलें होतें त्यांत काय फरक ? आह्मी हल्लीं अस्पृश्याशीं जो संबंध ठेवीत आहों तितकाही पाश्चात्य आमचेपाशीं ठेवीत नाहीत. यापेक्षां दुसरें गैर काय आहे ? याच्या बुद्धाशीं त्यांचा आमच्याशीं जितका द्वेष आहे

चितिका आमचा अस्पृश्यांशीं खचीत नाही. तसेच ते जे अस्पृश्यतेला बाह्यात्कारी कारण दाखवितात ते जंतु शास्त्रही आहेच, आणि याच तत्वावर आमची अस्पृश्यता उत्पन्न झाली आहे व ती हल्लींच्या शास्त्र दृष्टीनेही सशास्त्र आहे.

ह्या अस्पृश्यतेसंबंधाने थोडक्यांत समजुती करितां एक गोष्ट सांगितली ह्याणजे खात्री होईल. हात, पाय, तोंड व गुह्येद्रिये हीं आपलींच असतात, पण शुद्धतेसंबंधाने दोन्ही हात अगदीं स्वच्छ धुतले तरी उजव्या हाताने वाढलेला पदार्थ व डावे हाताने वाढलेला पदार्थ यांत फरक कां मानावा ? सर्व अवयव अगदीं उंची सावू लावून धुतले असले तरी नाकांत, तोंडांत बोट घालून तेच बोट खाण्याच्या पदार्थास लाविले तर कोणासही (पाश्चयात्यांसही) खपाव-वयाचे नाही. मग खाकेंतून किंवा गुह्येद्रियांतून किंवा पार्श्व भागांतून स्पर्श केले-ल्याची गोष्ट तर बोलावयासच नको. शुद्धतेच्या करितांच मुख्यत्वे गुह्येद्रियांचे वस्त्राने नियमन करण्याची व तीं वस्त्रे नेहमीं धुण्याची वृत्तिवाट पडली असावी. ह्याणजे तीं इंद्रिये मूळ भागापासून नेहमीं अस्पृश्य राहावीं हाच त्याचा उद्देश आहे. निरंतर मलमूत्र विसर्जन हांच त्यांचीं कामे असल्यामुळे ते भाग अस्पृश्य ठेवले आहेत. मग त्याची कितीही शुद्धता झाली तरी त्याने त्यांचे अस्पृश्यत्व नाहीसे होतें नाही, असे सर्व मानतात.

अपानंमृत्सहस्रेण धौतंचास्यं कथं भवेत ॥

बृहती हजारों वेळां माती लावून किंवा सावू लावून हवी तशा पद्धतीने तिची शुद्धता केली तरी तिला तोंडाची पवित्रतां कशी येईल ? वस्तुतः तोंड व बृहती हीं दोन्ही शरीर कार्य करणारीं द्वारेच आहेत. मग असा भेद कां ? याचे जे उत्तर तेच अस्पृश्यतेचे आहे. अस्पृश्यतेमुळे जातिद्वेष उत्पन्न होतो हे ह्याणजे अगदीं खोटे आहे. अस्पृश्यतेसंबंधाने ठिकठिकाणीं बराच उहापोह केल्यामुळे हे पुराण आतां पुरे करितो. बाकी ही पाश्चयात्यांची भेदनीति किंवा आमच्या समाजांत फूट पाडण्याची युक्ती आहे. पण ती आमच्या अस्पृश्य मंडळीस समजत नाही व आमच्या शहाण्यांस त्यांची समजूत घालतां येत नाही व त्यांचीही होत नाही त्याला काय करावे ? मार्गे स्वराज्यामध्ये ही अस्पृश्यता यापेक्षा तीव्र होती नाही तरी आमचा कोणता व्यवहार अडला होता व कोण कोणाशीं द्वेष करित होता ? पाश्चयात्यांची इच्छा हिंदू पुढाऱ्यांची बुद्धि राज्यकारणांतून निघून आपसांत वैर

करण्यांत जावी व त्यांनी आपणाकडे न्यायमागण्यास यावे, ह्मणजे आपणाला स्वस्थ बसून राज्यकारभार करण्यास बरे सांपडेल. हा त्यांचा लबाडीचा कावा आज फार दिवसांपासून चालला आहे. तरी तो आपल्या लोकांस अद्याप समजत नाही याचें आश्चर्य वाटतें. तुम्ही ख्रिस्ती व्हा ह्मणजे तुम्हाला राज्य मिळेल, विधवांचीं लग्ने करा, प्रौढ विवाह करा, ह्मणजे आयुष्य व शक्ति वाढेल वगैरे हजारों सुधारणा त्यांनी आपल्यापुढें ठेविल्या आहेत. परंतु यापासून सुपरिणाम होण्याऐवजीं दुष्परिणाम मात्र भोगावे लागत आहेत. आपल्या समाजाची घडी विसकटावी हेंच त्यांचें ध्येय आहे. हें धोरण समजणारा लोकमान्यासारखा सर्व हिंदुस्थानांत एकच पुरुष जन्मला. लोकमान्यांनीं सर्वांचें आपसांतील वैर नाहीसें करून सर्वांना राजकारणाकडेच वळविलें. आणि स्वराज्य आल्यावर ह्या सगळ्या गोष्टी आपोआप सुधारतील, त्याशिवाय कशाच्यानेही त्या सुधारणार नाहीत असें सांगून त्यांची समजूत करून सर्वांचीं मनें राजकारणाकडे वळविली. ते गेल्यावर खरें राजकारण मार्गें पडून ही जातीभेदाचीं भुतें पुन्हां नाचूं लागलीं, हें आमचें दुर्दैव आहे ! वगैरे आमच्या पुष्कळ गोष्टी बोटोंत चालल्या होत्या. त्यामुळें वेळ केव्हां निघून गेला हें आम्हांस समजलें नाहीं. शेवटीं वोटोंवर रात्रीचे बारा वाजले तेव्हां आम्ही निजावयास गेलों.

दुसरे दिवशीं सुप्रभातीं ठाणें जिल्ह्याचा किनारा दिसूं लागला. वसई, वांद्रें, मुंबई, हीं अनुक्रमें दिसूं लागली व आमची वोट धक्यावर लागून आम्ही उतरलों तों सकाळचे दहा वाजले होते. आजचा दिवस आमचेकडे राहून उद्यां जा, असा त्या श्रीमंतांनीं पुष्कळ आग्रह केला पण मला वेळ नव्हता, ह्मणून त्यांचे आभार मानून मी गाडीचा रस्ता धरला व घरीं आलों. या ठिकाणीं माझ्या यात्रेचीं बारा ज्योतिर्लिंगे संपूर्ण झालीं. यांच्या स्थानांची पौराणिक कथा अशी आहे कीं, देवदानवांना अमृत वाटण्याचे वेळीं श्री विष्णूनें जगन्मोहिनीचें रूप घेतलें होतें तें रूप पहाण्याची श्रीशंकरांना इच्छा झाली. तें रूप पाहून शंकर मदनांतक असत इतके मोहित झाले कीं ते तिच्यामार्गें नागडेच धावूं लागले ! धावतांना तें रूप हस्तगत झालें असें पाहून ज्या ज्या ठिकाणीं त्यांचें वीर्यस्खलन पावलें तीं हीं ठिकाणे आहेत. शेवटीं विष्णूनें आपलें मूळ रूप दाखविलें त्यावेळीं शंकर लज्जित झाले ! या नंतर मी सवडीनें मांवदें करून यथा विधी यात्रा संपूर्ण करून ती ईश्वरार्पण केली. त्या मांवद्याचा हा पुस्तक रूपा प्रसाद महाराष्ट्रीयाना देता आहे तो त्यांना यशस्वी करी.

उपसंहार.

भाग १ ला.

हा भाग शेवटचा आहे. सबब हा उपसंहार सर्व भागांभिकून ह्यणजे सर्व तीर्थयात्रांचा आहे. पहिल्या भागाची प्रस्तावना ही या सर्व ग्रंथमालेची प्रस्तावना व हा ह्या ग्रंथमालेचा उपसंहार आहे. ह्यणजे पहिल्या भागापासून चवथ्या भागापर्यंत सर्व ग्रंथ एक आहे. अशा दृष्टीने प्रस्तावना व उपसंहार हीं लिहिलीं आहेत, ह्यणून यापूर्वी ती प्रस्तावना जरूर वाचावी, प्रत्येक भागाची प्रस्तावना व उपसंहार हीं त्या त्या भागाला अनुलक्षून आहेतच, आणि त्या दृष्टीने प्रत्येक भाग स्वतंत्रच आहे.

पृथ्वीवर मनुष्य प्राणी उत्पन्न झाला तो मुख्यतः उष्ण कटिबंधांत किंवा त्याच्या आसपास जमिनीवरच उत्पन्न झाला असला पाहिजे. कारण प्राणिमात्राच्या उत्पत्तीला उष्णता हीच कारण आहे. बर्फमय प्रदेशांत कांहींच उत्पन्न होत नाहीं. मनुष्य उष्ण प्रदेशांत उत्पन्न झाल्यावर त्यांची प्रगति पूर्व आणि पश्चिम अशा उष्ण प्रदेशांतच प्रथम झाली. नंतर तो नवीन शोधाकरितां उत्तर व दक्षिण ध्रुवापर्यंत गेला असला पाहिजे किंवा त्यास तेथें जाणें कांहीं कारणानें भाग पडलें असलें पाहिजे. कारण उत्तर ध्रुवाकडे व दक्षिण ध्रुवाकडे प्राचीन वस्ती होती असा हल्लीं पुरावा मिळतो. ह्यापैकीं विचार करून पाहतां सुखाचा उष्ण प्रदेश सोडून थंडांचे हाल सोसण्यास हौसेनें कोणीही गेले असतील असें वाटत नाहीं. पण उत्तर ध्रुवावर व दक्षिण ध्रुवाकडेसुद्धां मनुष्य वस्ती व इतर प्राण्यांची वस्ती होती, असें आतां इतिहासावरून व भूमिगत अवशेषावरूनसुद्धां सिद्ध झालें आहे. सैबेरियाचे उत्तरेस उत्तर महासागराच्या प्रदेशांत हत्तीसारख्या अगदीं निराळ्या व उष्ण प्रदेशांतील प्राण्यांचे अवशेष (सांगाडे) बर्फांत पुरलेले सांपडले आहेत त्यावरून त्या काळीं ती हवा प्राणिमात्राला हितकर होती असें दिसते. उत्तर ध्रुवाकडील वस्तीचा पुरावा वेदांवरून व दक्षिण ध्रुवाकडील वस्तीचा पुरावा दक्षिण अमेरिकेंतील पेरू व पाटागोनिया येथे सांपडलेल्या अवशेषांवरून व श्रेष्ठ प्रती-

च्या वापकासाजून सिल्लो, तेथे इमारतीचे वापकासाचे अवशेष फार सुद्धे सांपडले आहेत ! गेल्या साली (१९२९) एका महाराष्ट्रीयाने जर्मनीतून उत्तर-ध्रुवाकडील ' स्पीत्सवर्गेन ' बेटाकडे सफर केली. त्या बाजूकडील व लिथोनिया प्रांतांतील रशियन लोक मृतार्थ भाताचे पिंड अर्पण करितात. त्यांचे बरेंच शब्द विशिष्टः संख्यावाचक शब्द, विभक्तीचीं रूपे व प्रत्यय यांत संस्कृताशी बरेंच साम्य आहे तसें दुसऱ्या कोणतेही भाषेशीं नाही. त्याची बोलण्याची धाटणी हिंदुस्थानांतील वेदपाठकाप्रमाणे आहे असें जर्मन प्रोफेसर ह्मणतात. आणखी आर्यसंस्कृतीचा काय पुरावा पाहिजे ?

उष्ण कटिबंधांत ईजिप्त समरकंद, मेसापोटेमिया, सिंध, पंजाब व पाटणा वगैरे ठिकाणीं जमिनीचे उत्खनन केले आहे. त्यावरून इसवी सनापूर्वी आठ हजार वर्षांच्या काळीं ह्मणजे वेदांच्या फार पूर्वी हल्लीचे ईजिप्त, तुर्कस्थान, सीरिया, समरकंद, इराण, हिंदुस्थान व त्यांचे आसपास मनुष्यांनीं गजबजलेलीं अशीं मोठमोठीं साम्राज्ये होतीं, असा पुरावा आतां मिळाला आहे. हल्लीं पेकीन (चीन) येथील एका टेकडीवर एक मनुष्याचा दांत सांपडला असून तो दहा लाख वर्षांपूर्वीचा असावा असा शास्त्रज्ञांचा अंदाज आहे !! या दातांवरून सुद्धां मानवी वस्तीला प्रथम प्रारंभ मध्य आशियांतल्या मैदानांतच, मुख्यतः मागील ठिकाणींच झाला असावा, असा विद्वानांचा तर्क आहे. त्याचप्रमाणे अमेरिकेंतील युनायटेड स्टेट्सच्या कॅटकी संस्थानांत पृथ्वीच्या पोटांत एक मेमाथ नांवाची फार मोठी गुहा सांपडली आहे तिची रुंदी १० कोस असून पृथ्वीच्या पोटांत ती किती लांब गेली असेल याचा पत्ता धाडसी लोकांस सुद्धां लागत नाही ! मोठा तीव्र उजेड येऊन गेले तर हीत मोडक्या घरांची चकचकीत दालने व देवळांचे घुमट दिसतात. अशा कांहीं गुहांत नद्या सरोवरेही आढळतात. यावरून भू-पृष्ठा-वरील सुधारलेल्या जगाचे हे अवशेष गडप झाले असले पाहिजेत. ह्या पृथ्वीच्या घडामोडीवरून भूगर्भ व भूस्तर शास्त्रावरून पृथ्वीवर मनुष्य प्राण्याची उत्पत्ती होऊन निदान तीन कोटी तरी वर्षे झालीं असावीं असा विद्वानांचा शोध आहे. त्यानंतर पृथ्वीच्या भ्रमणाने व भूकंपाने ह्याचे स्थित्यंतर होऊन तो प्रदेश असाच जमीन व पाणी यांत गडप होऊन तेथे समुद्र व रेती येऊन त्याचे अगदीं निराळें रूपांतर झाले व तो प्रदेश मनुष्य वस्तीस अयोग्य झाला असावा. हल्लींही भूकंपाची रेपा ह्याच मार्गावरून गेली आहे ह्यावरून हे स्पष्ट दिसते.

गोवांचें मैदान व हिमालय ह्यांवर शिंपा, कवड्या, वगैरे समुद्राचे अवशेष सांपडले आहेत तसेंच त्याच प्रदेशांमध्ये मिठाचे ढोंगरही सांपडतात. ह्यावरून हा प्रदेश समुद्रतळीं केव्हांतरी असावा असे स्पष्ट दिसते. उष्ण कटिबंधांत त्यावेळीं पुष्कळ जमीन असून उत्तरेकडील गोबी व रशियाकडे पाणी (समुद्र) असला पाहिजे आणि त्याचेच अवशेष हल्लींचे कास्पियन, काळा, आरल व भूमध्यसमुद्र हे असणे पाहिजेत. आफ्रिका, अरबस्तान, हिंदुस्थान, जावा, सुमात्रा तें थेट चिनापर्यंत पूर्वी एकत्र असावीत. नंतर त्यांत समुद्र शिरला व गोबी वगैरे प्रदेश उघडे झाले असावेत.

अशा रीतीने हा प्रदेश मनुष्य वस्तीस अयोग्य झाल्यामुळे कांहीं मनुष्य संघ वर उत्तर ध्रुवाकडे वस्तीस गेला व कांहीं दक्षिणेकडील वेटांत गेला असला पाहिजे. उत्तरेस गेले त्यांचा थंडीमुळे गौर वर्ण झाला व त्यांना मनुष्य मानिले व दक्षिणेकडे गेले त्यांचा उष्ण प्रदेशच कायम राहिला असल्यामुळे ते काळेकुट्ट होऊन ओबडधोबड झाले व त्यांस राक्षस ह्मणूं लागले. द्राविडी लोकांनी वेद व आर्यसंस्कृती उत्तम राखली असल्यामुळे ते आर्यांचे आधींचे भाउवंद असले पाहिजे हे उघड आहे. आतां हे अनार्य प्रांतांत राहिल्यामुळे त्यांच्या सहवासाने त्यांचा रंग व भाषा बदलली एवढेंच. या द्रविडांच्या संगतीने रावणकुंभकर्णादि अनार्य दैत्यराक्षसांना हिंदुधर्माचे वेदाचे, व आर्यसंस्कृतीचे ज्ञान झालें असावे पुढें ऋडक थंडीमुळे ध्रुव प्रदेश अयोग्य व हा प्रदेश ह्मणजे पृथ्वीचा उष्ण कटिबंध वस्तीस योग्य झाल्यावर किंवा त्यास आपल्या पितृ देशाचे स्मरण झाल्यामुळे उत्तरेकडील लोक दक्षिणेकडे व दक्षिणेकडील लोक उत्तरेकडे येऊं लागले. तेव्हां त्यांच्या पुन्हा गाठी पडल्या, व ओळख गेल्यामुळे उत्तरेकडच्यांस देव व दक्षिणेकडच्यांस दानव किंवा दैत्य ह्मणूं लागले असावे. देव व दानव हे एकाच कश्यप ऋषीची (मानव जातीची) प्रजा असे आमच्या पुराणांत ह्मटले आहे, याचाही अर्थ हाच दिसतो. ह्या दैत्यांना अजूनसुद्धां 'पूर्व देव' ह्मणजे पूर्वीचे देव अशी संज्ञा आहे.

शुक्रशिष्यादिति सुता पूर्वदेवाः सुरद्विषः

असा अमर आहे. पुढें ते देवांचा द्वेष करूं लागले. ह्मणून ते निंद्य झाले व त्यांची नांवे देवांनीं निंदावाचक केलीं.

कास्पियन समुद्र हें नांव ह्या कश्यप ऋषीच्या आश्रमापासूनच पडलें असावे.

यावरून मूळ मनुष्य कुळ येथे किंवा याच्या आसपासच उत्पन्न झाले असले पाहिजे व तसा आधारही मिळतो. पूर्व गोलाधाचा नकाशा हातांत घेतला तर कास्पियन समुद्र व काकेशस पर्वत हीच मध्यावर दिसतात. बायबलांत सांगितलेले नोवाचे गलबत त्याच काकेशस पर्वताला लागले. तेथूनच प्राचीन धनाढ्य साम्राज्ये बाबिलन, निनवी, मिसर, कार्थेज, ग्रीस, रोम, इराण, समकंद, कंदहार, श्रीनगर, ळासा, हिंदुस्थान, पेकीन, आफ्रिका, अमेरिका व रशियांतील मास्को येथे झाली व तेथूनच मनुष्य कूळ पसरले असा सर्व विद्वानांचा भूमिगत शोधावरून सर्व धर्माच्या माहितीवरून व इतिहासावरून तर्क आहे व तोच खरा दिसतो. त्या- शिवाय तेथे मोठमोठी साम्राज्ये होणे शक्य नाही. मास्को, अमेरिका, जावा, मिसर येथे शिवाल्याचे अवशेष सांपडले आहेत. देव व दैत्य ह्यांसच पुढे पौराणिक किंवा ऐतिहासिक काळांत आर्य व अनार्य अशी नावे प्राप्त झाली आहेत. आर्यांचे उत्तरेकडून दक्षिणेकडच्या आगमनासंबंधाने माझी तीर्थयात्रा भाग २ रा यांत खुलासा केला आहे. ते उत्तरेस कसे गेले, याचा खुलासा येथे हा केला आहे. अशा रीतीने उत्तरेकडचे आर्य आपल्या पितृ लोकांस ह्यणजे वाडवाडिलांचे देशास दक्षिणेस आले ह्यणून दक्षिणेस पितृ दिशा ह्यणतात व उत्तरेस देवदिशा ह्यणतात. ह्या भागांतलि हरेश्वराच्या यात्रावर्णनांत एक विष्णुपद तेथे मृत्युलोकांत, एक पितृगयंत ह्यणजे स्वर्गांत, व एक अरबस्तानांतील मकेंत आहे असे लिहिले आहे. यावरून एवढा सर्व प्रदेश बली दैत्याच्या राज्याचा हाता त्यापासून वामनाने ह्यणजे आर्यश्रेष्ठाने आपल्या सामर्थ्याने, प्रेमाने किंवा सख्यत्वाने ही त्रिपाद भूमी घेऊन त्याला पाताळांत ह्यणजे आफ्रिकेत किंवा दक्षिणमहासागरांतील बेटांत पाठवून त्याचे द्वारशी ह्यणजे मिसर देशांतील कायरो येथे राहून हा सर्व प्रदेश आर्यांच्या प्रगतीस खुला करून दिला अशी वामन अवताराची ह्यणजे आर्यांच्या प्रगतीची दिशा दिसते.

अति प्राचीनकाळीं जग सुधारले होते पण त्यांच्यांत लेखनकला नव्हती. तिचा आरंभ चित्रलिपीपासून झाला. नंतर निरनिराळ्या वर्णमाला निघून हलींच्या लिपी झाल्या आहेत. तुर्कस्थानांत मेसापोटोमियामध्ये जे अवशेष सापडले आहेत त्यावरून व सुमेरी संस्कृतीवरून, तसेच हलींच्या चिनी जपानी चित्रलिपीवरून ह्या गोष्टी सिद्ध झाल्या आहेत. त्यानंतर हिंदुस्थानांत येणाऱ्या आर्यांनी अत्यंत शहाणपणाने आपले उच्चार किंवा ध्वनी लिहिण्याची कला

काढली व तिची पूर्णता झाल्यावर त्यांना तिबेटांतल्या आपल्या पूर्वीच्या वसा-
हतीचे साम्राज्याच्या वैभवाचे स्मरण होऊन त्यांनी आपणांस ठाऊक अस-
लेल्या किंवा ऐकिलेल्या व त्याप्रमाणे परंपरेने पाठकेलेल्या प्राचीन गोष्टी, दंत-
कथा किंवा ज्ञान यांच्या आठवणी प्रथम लिहून काढिल्या. तोच हा आजचा
वेद होय. वेदाला श्रुति ह्मणतात याचे कारण हेंच आहे. नंतर त्यांत घालण्या-
सारख्या दुसऱ्या कांहीं गोष्टी उत्तरध्रुवाकडील सृष्टितत्वांच्या व घडामोडींच्या
आठवल्या. अर्थात् त्यांचे स्मरण झाले ह्मणून त्या गोष्टीस स्मृति असे ह्मणून
त्याही त्याचवेळच्या असल्यामुळे वेदांत घातल्या. अशा रीतीने वेदाचा विस्तार
झाला. अर्थात् वेद हा प्राचीन प्रळयाच्या पूर्वीच्या साम्राज्याचा किंवा मनुष्य-
वस्तीचा इतिहासच आहे, ह्मणून ह्यांत आतां नवीन कोणी कधी बदल करूं नये असे
ठरले. पण याचे पठण मात्र चालू ठेवावे ह्मणजे आर्यांचा मूळ इतिहासाचे स्मरण
राहील. वेदांत श्रेष्ठ समाज रचना, कौटुंबिक पद्धति याचा स्पष्ट उल्लेख आहे,
इतकेच नव्हे तर चातुर्वर्ण्याची माहितीसुद्धा त्यांत आहे, असे पुरुषसूक्तावरून
स्पष्ट दिसते. तसेच गाई, अग्नी, सोने, रूपे, तांबे व धनधान्य ह्यांचे उल्लेख व
त्यांचे उपयोग सांगितले आहेत ह्यावरून त्यांनी ऐकिलेल्या किंवा स्मरण करून
लिहिलेल्या गोष्टी समृद्ध राजाच्या किंवा अत्यंत सुधारलेल्या देशाच्या असल्याच
पाहिजेत. भारतीय युद्धाप्रमाणे वेदांतील दाशराज्ञ युद्धाचेही महत्त्व मोठेच आहे.

मनुष्याची देवाविषयी प्रथम कल्पना झाली तिला कारण सृष्टिकार्येच होत.
सृष्टिकार्यांनी ह्मणजे भूकंप (अग्नि) जल (वरूण) पाऊस (इंद्र) यांच्या
अतिरेकांने व अनियमितपणाने मनुष्याचे अतोनात नुकसान होत असा त्यांना वारं-
वार अनुभव आला. (असा प्रकार हल्ली जपानांत उत्तर व दक्षिण ध्रुव भूमीवरसुद्धा
दृष्टोत्पत्तीस येत आहे.) ह्मणून त्यांच्या शमनार्थ त्यांनी त्यांची प्रतिके करून त्यांच्या
पूजेला आरंभ केला. कारण त्यांची प्रत्यक्ष पूजा होणे शक्य नाहो. वेदांत अग्नि, वरूण
व इंद्र ह्यांचीच मुख्यतः स्तुती आहे, ह्यांचे कारण हेंच. त्यांच्या संतोषाकरितां
त्यांनी यज्ञ सुरू केले, व अशाने सृष्टितत्वांचा संतोष होऊन त्यांची अनर्थ परंपरा
ते दक्षिणेकडे आल्यावर टळली व ती यज्ञामुळे टळते असा त्यांचा समज झाला.
ह्मणून ऋग्वेदानंतर यजुर्वेद हा यज्ञाकरितांच झाला. अशा रीतीने पंचमहाभूतांची
शांती झाल्यावर लोक उद्योगधंद्याला लागले व त्यांच्या उत्तेजनार्थ किंवा त्या त्या
धंद्यांत यश येण्याकरितां मागील अनुभवावरून त्या त्या देवतेची धंद्याच्या

दृष्टीने प्रतिकें करून यश येण्याकरितां त्यांची प्रार्थना व पूजा सुरू झाली. त्यामुळे निरनिराळीं दैवते उत्पन्न झालीं. ह्या देवांचा आकार त्या त्या धंद्याच्याप्रमाणें व लोकांच्या सोयीस पडेल असा मानिला. प्रथम त्या धंद्यांच्या साधनांची ते पूजा करूं लागले. नंतर वृक्षपाषाणादि अचेतन सृष्टीवरून मत्स्य, कूर्म, सर्प, गाय या पशु सृष्टीवरून, गजानन, नृसिंह, तुंबुरु सारख्या मिश्र सृष्टीकडून देवत्व जाऊन आतां ते पूर्णपणें मनुष्याकाराकडे आले आहे. अशा रीतीनें त्यांची मनुष्यांसारखी कांहीं प्रतिमा करून तींत ते दैवत जागृत आहे, असें मानून तिची पूजा करूं लागले. अजूनसुद्धां तो प्रकार सुरू आहे. व्यापारी आपल्या तराजूची किंवा शिलकेच्या पेटीची किंवा कीर्द खतावणीची पूजा करून शिवाय कोनाड्यांतील बालाजीची व लक्ष्मीच्या तसविरीचीही करतो. विद्यार्थी पाटी पुस्तकाची व पोथ्यांची पूजा करून पुन्हां सरस्वतीच्या तसविरीचीही करतो. कारण त्याशिवाय पूजकाच्या मनाचें समाधान होत नाहीं. देव मनुष्यासारखा असावा ह्मणजे त्याची आत्मभावानें पूजा करणें सोईचें पडतें, असा मनुष्य मात्राचा स्वभाव आहे. तोच प्रकार पुढें सर्व देवांचा झाला. शंकरालासुद्धां आपले मूळचें पिंडीचें रूप टाळून भक्ताकरितां मनुष्यरूप घ्यावें लागलें. त्याचा खुलासा दुसऱ्या भागानध्यें आरंभीच केला. तोच प्रकार अद्यापही रूढ आहे. ह्मणजे बुद्धि व यश पाहिजे असेल तर गणपतीची सेवा करावी. बलवर्धनार्थ किंवा शक्तीकरितां हनुमानाची सेवा करावी वगैरे. त्या त्या देवतेची उपासनाही त्याच धोरणानें चालू असतात. पैकीं सर्वांत पाहिला धंदा शेतीचा व त्याचीं आयुधें नांगर, बैल, जमीन अर्थात त्याचें दैवतही नांगरासारखें लिंगाकार केलें आहे व त्याचें वाहान बैल मानिलें आहे. पुढें या नांगरास बैलाएवजीं रेंडे, घोडे किंवादुसरो जनावरें लावूं लागले किंवा शेंतीकरितां जनावरें बाळगावीं लावलीं ह्मणून यास पशुपति नांव मिळालें. पुढें नवीन धंदे निघून जरी नवीं दैवते झालीं तरी हा मुख्य पोट्याचा धंदा असल्यामुळे त्याला महादेव ह्मणूं लागले. यजुर्वेदामध्यें जें रूद्रसूक्त आहे ते या देवाच्या पूजेकरितांच आहे. त्यांत त्याची निरनिराळी प्रार्थना करून त्यांत घरदार शेत खटला व घनधान्याचीच मुख्यतः मागणी केली आहे. त्याचा नमुना खाली देतो.

क्षितिश्चमे कूपवाश्चमे श्लचमे क्षुच्चमे व्रीहयश्चमे
 यवाश्चमे माषाश्चमे तिलाश्चमे मुद्गाश्चमे खल्वाश्चमे
 गोधूमाश्चमे मसुराश्चमे प्रियंगवाश्चमे णवच्चमे
 श्यामाकाश्चमे नीवाराश्चमे ॥४॥ इत्यादि. रुद्र सूक्त चमकाध्याय

अशाप्रकारें शेत खटला धरगुती जनावरें व धनधान्यें वगैरे कुटुंबाच्या सुख-
 सोयीच्या वस्तु यांचीच मागणी केली आहे. पुढें या वैदिक कवनांच्या आधा-
 रावर महिम्नासारखीं पौराणिक कवनें सुद्धां झालीं. त्यांचें वर्णन दुसऱ्या भागात
 केलें आहे. त्यांतसुद्धां हाच अर्थ आहे व तो तेथें स्पष्ट केला आहे.

सारांश, देवतांचीं जीं अनेक प्रतिकें व मूर्ति झाल्या, त्या मूळ मनुष्य
 स्वभावाला अनुसरून व त्याच्या अपेक्षेप्रमाणें झाल्या. व त्या दृष्टीनें तशी
 त्यांची आवश्यकताही आहे. कारण अनेक रोगाला एकाच औषधीनें गुण कसा
 येईल? सोनारी शिक्षण सोनाराकडेच मिळेल. एकच हत्यार सर्व
 ठिकाणीं कसें चालेल? एकाच युक्तीनें सर्व कामें कशीं होतील?
 प्रत्येक ठिकाणीं अकल व शहाणपणा यांची योजना निरनिराळी असलीच पाहिजे.
 एकच अन्न पण त्याचे निरनिराळे शक्य तितके जास्त प्रकार करून उपभोग
 घेणें हेंच व्यवहारीक दृष्टीनें फार उपयुक्त आहे. सारांश, जसजसा ज्याचा व्यव-
 हार किंवा पसारा जास्त तसतशीं त्याचीं साधनें जास्त लागणारच. तोच न्याय
 निरनिराळ्या प्रतिकांचा ऊर्फ देवतांच्या मूर्तींचा आहे. आपल्या वैदिक धर्माच.
 प्रसार पूर्वीं सर्व जगभर होता ह्मणून त्याचीं प्रतिकें जास्त झालीं एवढेंच. यांत
 गैर काय आहे? अशा रीतीनें हिंदुधर्मांत निरनिराळीं देवते व त्यांच्या निर-
 निराळ्या यात्रा झाल्या आणि त्या मनुष्याच्या मनोधर्मास पोषक नाहींत असें
 कोण ह्मणेल? शिवाय त्यांत मनुष्याच्या कल्पनेची उत्क्रांती कसकशी होत गेली
 हेंही संगतवार सांपडतें हें विशेष आहे. अशा रीतीनं हिंदुधर्माचा इतिहास
 पृथ्वीवरच्या भिन्न भिन्न स्थळावरून व अगदीं भिन्न भिन्न काळीं निर्माण झाल्या-
 मुळें देशकाल वर्तमानाप्रमाणें 'शास्त्राद्रुढीर्बलीयसी' या तत्वानें त्यांत भिन्न
 भिन्न ऋषींची त्या स्थळ काळाला अनुसरून भिन्न भिन्न मते पडलीं आणि त्या
 दृष्टीनें तीं योग्यच होतीं. हल्लींही तोच प्रकार आहे. उत्तर हिंदुस्थानांत कडक थंडी-

मुळें कुजण्याची क्रिया कमी झणून पाण्याला वाट नाही. सोंवळें ओवळें स्पृश्या-
स्पृश्य विचार कमी. पण दक्षिणेकडे त्याच्या विरुद्ध रूढी आहे व ती त्या स्थानास
योग्यच आहेत. झणून कोणतीही पडलेली रूढी ती कां पडली याचा नीट
विचार केल्याशिवाय टाकू नये.

ह्या चारी भागांच्या यात्रा वर्णनावरून हिंदु धर्माच्या यात्रा ह्या पाश्चात्य
लोकांनी किंवा सुधारकांनी किंवा विधर्मी द्वेष्यांनी ठरविल्याप्रमाणें ह्या केवळ
थोतांड किंवा लुच्चे लोकांचे किंवा वाटमान्यांचे अडे, धार्मिक भावनानें लुबड-
णाच्या ठकांचा बाजार, अंधपरंपरा चालू ठेवण्याची साधनें, भोळ्या बापड्यांवर
लुच्च्या लोकांनी आपल्या अकलेनें तयार केलेलीं जाळीं, किंवा उजळ ठकांचा
बाजार, असें नसून त्या धर्म आणि व्यवहार यांची सांगड घालून मनुष्य व्यवह-
हारक्षम करण्याकरितांच मुद्दाम बनविलेल्या आहेत, असें स्पष्ट दिसते. प्रत्येकानें
आपआपल्या धर्माच्या पायावर व्यवहार केल्यास तो व्यवहार इहपर लोकीं
लाभप्रद होतो, झणजे धर्माची व्यवहाराला मदत होते. धर्माची उत्पात्ते व्यव-
हार सुखकर करण्याकरितांच आहे. व्यवहारांतील महत्वाचीं प्रमेये धर्मानें जशीं
अबालवृद्ध स्त्री-पुरुषांच्या मनावर ठसतात, तशीं तीं कोणत्याही कायद्यानें किंवा
नीतिपाठानेंही ठसणार नाहीत. धर्माची व देवाची भीति बाळगून केलेला व्यव-
हार कधीही अपेशी होणार नाही. हल्लींची मंडळी देवधर्माला झुगारून केवळ
कायद्याच्या भीतिनें व्यवहार करतात यामुळें त्यांचे व्यवहार अपेशी होऊन
त्यांची सर्व बाजूनें अधोगती होते. झणून यात्रा पद्धतशीर केल्यास त्या इह पर-
लोकीं कल्याणदायक खचित होतात, असें ह्यावरून स्पष्ट दिसेल. आतां कांहीं
मनुष्यांना कांहीं यात्रांचे परिणाम विपरीत झाले असें वाटेल पण तसें कोण-
त्याही कार्याचें होतेंच. त्यांत दोष कार्याचा नसून तें पद्धतशीर केलें जात नाही
झणूनच तें अनर्थावह होतें असें शहाणे झणतात. त्याचप्रमाणें अविचारानें
केलेल्या यात्रांचा परिणाम होतो आणि अशा प्रकारच्या ठेंचा लागून वाईट परि-
णाम होऊं नये झणूनच हा एवढा प्रयत्न केला आहे. आतां ज्याची व्यवहाराच्या
पलीकडे दृष्टि गेली आहे, अशा साधु पुरुषांना किंवा तत्ववेद्यांना, त्यांना व्यव-
हारच नसल्यामुळें एकच देव आहे किंवा तोही नाही असें झटले तरी चालेल.
हें कसें, याचें वर्णन पुढें क्रमानें दुसऱ्या भागांत येतच आहे.

भाग २ रा.

या चारी भागांमिळून हिंदुस्थानांतील सर्व लहान मोठ्या, पौराणिक, ऐतिहासिक व सृष्टिचमत्काराच्या वगैरे यात्रांची माहिती आली आहे. आतां कोणी ह्मणतील सर्व भरत खंडांतील यात्रा एवढ्याच कशा असतील ? तर मुख्य मुख्य यात्रांचें वर्णन यांत आलें आहेच. याशिवाय दुसऱ्या लहानसान यात्रा सर्वत्र असणारच आणि त्या कधीच संपणार नाहींत ! तरीपण त्यांची वर्णने या यात्रांत वर्णन केलेल्या त्यासारख्या यात्रापेक्षां निराळीं असण्याचा संभव फारसा नाहीं, निदान पुष्कळ कमी आहे, ह्मणून या चारी पुस्तकांच्या यात्रांनीं यात्रांचा मूळ हेतु सफळ होण्यास कांहींच अडचण पडणार नाहीं. ह्यापुढें अशा यात्रांची वर्णने देऊन चर्वित चर्वण करण्यांत अर्थ नाहीं व तें कोणासही आवडणार नाहीं, सबब तें दिलें नाहीं. परमेश्वर कृपेनें ह्या यात्रा मजकूरून झाल्या व त्यांची माहिती पुस्तक रूपानें लोकांस देतां आली ह्याबद्दल मी परमेश्वराचे फार आभार मानितों. परमेश्वर कृपेवाचून ह्या दोन्ही गोष्टी माझ्या हातून होण्यासारख्या नव्हत्या, पण त्यानें ह्या मजकूरून करविल्या हा त्याचाच प्रसाद आहे.

या यात्रांच्या योगानें आपणांस हिंदुस्थानचे निरनिराळे प्रांत पाहण्यास सांपडले. निरनिराळ्या हवा पाण्याचे व लोकांच्या चाली रीतींचे गुणधर्म समजले. ठिकठिकाणचीं सृष्टकार्ये व सृष्टिचमत्कार दिसले. त्यांतील कांहींचो कारणे अद्यापर्यंतही अतर्क्य आहेत. कांहीं अगम्य साक्षात्कार दिसले. कोठें हल्लींच्या मानवी शक्तीच्या पलीकडचीं कामे पूर्वींच्या मनुष्यांनींच केलेली आहेत असें दिसलें. त्याचे अवशेषाच्या माहितीवरून त्यांची कल्पना आली. सृष्टि सौंदर्याच्या मनोहर शोभा पाहण्यास मिळाल्या. हिमालयाची विशेष माहिती व महति कळली. आर्यांची प्रगति कशी झाली व त्यांच्या दैवतांची उत्पत्ती कशी झाली असावी, पूर्वजांचे यात्रा करण्याचे उद्देश व त्या त्या ठिकाणीं विशिष्ट दैवते स्थापण्याचे हेतूंचें थोडेंबहुत दिग्दर्शन झालें. कांहीं यात्रांचे उद्देश मोठमोठी प्रदर्शनें करून व्यापार वृद्धि व्हावी, कठीण प्रदेशाचे मार्ग समजून तीं आश्रयस्थाने व्हावीं, तसेंच आपल्या पूर्वजांनीं कोठेंकोठें कसकसे पराक्रम करून कीर्ति करून ठेवली हें समजलें. निरनिराळ्या देवतांच्या मूर्ती दृष्टीस पडल्या. त्या मनमोहक

नसल्या तरी त्याजाविषयीं भक्तांची अलोट भावना दृष्टीस पडली. भक्तांच्या भक्तीचें व आत्मभाव प्रकट करण्याचे त्यांचे मार्ग समजले. एवढी ओढ घेऊन व त्रास सोसून भक्त येथेंच कां येतात, त्यांत त्यांचें ऐहिक व पारलौकिक हित कसें साधतें हेही ठिकठिकाणीं सांगितलें आहे. निरनिराळ्या साधुसंतांचीं दर्शनें झालीं. ते आपल्यासारखेच मनुष्य असून त्यांनीं ह्या जगांत केवढा अधिकार संपादन केला आहे ! परोपकारार्थ व राष्ट्राकरितां त्यांनीं देह किती झिजविले, व त्या योगानें त्यांनीं लोकांना कायमचें कसें ऋणी करून ठेविलें आहे, हें समजलें. जुन्या साधुप्रमाणें हेही या जगाला थक करून दाखविणारे चमत्कार करितात. चांगदेवाप्रमाणें वाघाचा घोडा व सर्पाचा चातूक करून दाखवितात. प्रत्यक्ष भित चाळविली नाही तरी चालती गाडी बंद करितात. नृत मनुष्ये मात्र उठविल्याचें दिसत नाही तरी त्यांचे चमत्कार वाखाणण्यासारखे आहेत. ही त्यांची पूर्व जन्माची पुण्याई तर खरीच पण ह्या जन्माची तपश्चर्याही त्यांची मोठीच असते. याशिवाय रामकृष्णासारख्या अवतारी विभूतींचें सामर्थ्य व थोरपणा समजला. तसेंच सत्कृत्य करितांना अडचणी कशा येतात, व त्या मनुष्यांना नाउमेद कशा करितात, लबाड लोक कांहीं गुण संपादन न करितां चैनीकरितां किंवा केवळ पोटाची खळगी भरण्याकरितां किंवा आपल्या इष्टांचें पोषण करण्याकरितां वाटमारेपणा करून किती नीचपणा प्रगट करितात, त्यांच्या सांगापासून कसें सावध राहिलें पाहिजे इत्यादि गोष्टी समजून व अनुभव घेऊन मन प्रगल्भ झालें. अशा प्रकारें नानाप्रकारचे दोषेक व मानसीक प्रसंग घेऊन शरीर व मन कठीण व जोमदार बनलें आहे हा यात्रांचा मुख्य व दृश्य फायदा झाला आहे.

हा एक प्रकारचा विचार झाला, व त्या योगानें ऐहिक हित साधलें. आतां यात्राचा तात्त्विक दृष्टीनें किंवा पारलौकिक दृष्टीनें विचार केला पाहिजे. कारण नुसतें भटकत तरी किती राहावयाचें ? तत्वावांचून नुसत्या कार्याला महत्व नसतें. शिवाय कोणत्याही गोष्टीचा एका बाजूनें विचार करून समजत नाही, सर्व बाजूंनीं अनुभव घ्यावा लागतो तेव्हां कांहीं थोडें समजतें. निदान त्याच दिशा तरी समजते. कांहीं अध्यां हळकंडानें पिवळे होऊं पाहतात, व एकदम तत्वमासि या तत्वाशीं गांठ घालतात ! अशानें त्यांस तत्व कसें मिळेल ? तत्व काय वाटेवर पडलें आहे ? “ चणे खावे लोखंडाचे, तेव्हां मन ब्रह्मपदि नाचे. ”

अशी त्याची फार विकट वाट आहे. वर जावयाचे ते पायन्यापायन्यांनीच गळे पाहिजे. एकदम आकाशांत उडी मारणाराला काहीं न मिळतां तो तोंडघशी पडून कायमचा नाउमेद मात्र होतो. पेरारें तसें उगवतें हें तत्व खरें आहे, पण सडीक तांदूळ किंवा पकानें पाहिजेत ह्मणून तींच जमिनींत लावून त्यांना पाणी घालून त्याचीं फळे घेण्याची इच्छा करूं लागला तर पढत मूर्खाप्रमाणें त्याचें हंसूं होईल. ह्मणून आरंभीं भातच लाविलें पाहिजे. ह्मणजे त्याचे तांदूळ होऊन पकानें दृष्टीस पडतील. हें समजण्याला अनुभवच पाहिजे. ह्मणून पारमार्थिक विचार करतांना प्रथम इहलोकचिं शरीर व मन यांचे शुद्धी करितां ह्मणजे ती तेजस्वी व कार्यक्षम करण्याकरितां ह्या यात्रा झाल्याच पाहिजेत. ह्मणून साधु, संत, बैरागी, तापसी व आत्मज्ञांनीं यांनीं प्रथम याच यात्रा पासून आरंभ केला आहे व त्यांना ज्ञान झालें तरी वासना पुन्हा विवडूं नये ह्मणून ते या यात्रा अखेर पर्यंत सोडीत नाहींत. सबब या यात्रांचें वर्णन केलें आहे. आतां पारमार्थिक अशा दुसऱ्या यात्रांचें दिग्दर्शन करूं. दिग्दर्शन ह्मणण्याचें कारण त्या यात्रांची सर्व प्रकारची माहिती देण्याची साधनें अगदीं निरनिराळीं आहेत. शिवाय तो मार्ग ग्रंथोक्त नाहीं, गुरु परंपरेचा आहे. पण तो मार्ग सर्वांना उक्त नाहीं व तो सांगण्याचा आपला उद्देशही नाहीं. सबब त्या मार्गाकडे बोट दाखवून आपण मोकळें होऊं ज्याचें सामर्थ्य असेल ते त्या मार्गाला लागतील.

मनुष्याच्या मनांत आपल्या देवाच्या स्वरूपाविषयी कल्पना असते, त्या कल्पनेप्रमाणें जेथें स्वरूप दिसेल तेथें त्याची देवत्वाविषयी भावना उत्पन्न होते. हेंच त्या देवतेचें खरें ध्यानावाहन आहे. मग पुढें त्याची स्थापना मंत्रांनीं होवो किंवा भावनेनें होवो, ती मूर्ति किंवा तें स्वरूप त्यास पूज्य वाटतें. अशा रीतीनें त्या मूर्तीची मनोभावनेनें नाना वस्त्रालंकारांनीं व फलपत्रपुष्पांनीं पूजा केली ह्मणजे ते उपचार ध्यानांतल्या मूर्तीवर केल्यासारखे भासतात व त्यामुळे मन प्रसन्न होते. नंतर रोज सकाळ संध्याकाळ पूजा केल्यानें त्याची जागृति होते व त्यांच्या संगतीनें मन व वासना पवित्र राहतात. अशा रीतीनें मूर्तिपूजा किंवा उत्सव मनोभावानें करित गेल्यानें, नंतर कदाचित ती मूर्ति फुटली किंवा नाहींशी झाली तरी मनांतली तिजविषयीची भावना नाहींशी होत नाहीं; पुन्हा जेव्हां ती देखावा कोठें दृष्टीस पडेल तेथें तें समाधान व्यक्त होतें. आरशांत

तोंड दिसते आणि तोंडावर जे उपचार करावे ते आरशांतल्या तोंडावर दिसतात व संतोष होतो. पण आरसा फुटला तरी तोंड फुटत नाही तर नवा आरसा तोंडापुढे धरतांच पुन्हा पूर्वीचे समाधान मात्र होते. स्त्रीपुत्रांबरोबर केलेले प्रेमाचे विलास ते कदाचित नाहीसे झाले तरी त्यांचे स्मरण मुळीच जात नाही. प्रसंग येतांच त्याची जागृति होते व हेंच मूर्तिपूजेचे रहस्य आहे. यामुळे बाहेरची मूर्ति फुटली किंवा तिचा नाश झाला तरी देवत्वाची भावना मुळीच कमी न होता ती दुसऱ्या मूर्तीच्या रूपाने दृश्य होऊन वाढते.

बाहेरची दृश्य मूर्ति नाशवंत आहे ह्मणून सुज्ञ मानसपूजाच श्रेष्ठ मानतात. कारण त्या पुजेला हवे तेवढे मानसिक श्रेष्ठ उपचार करितां येतात व मनरंजन होते. पण तसे होण्याला त्याने पूर्वी कधी तरी प्रत्यक्ष अशा थाटाची पूजाच पहावी लागते, त्याशिवाय त्याला ती कल्पना उत्पन्न होत नाही. ह्मणून प्रथम प्रतिमा पूजाच श्रेष्ठ मानली आहे. यापेक्षां ज्ञानी मनुष्य मानसपूजासुद्धां न करितां केवळ आत्मानंदांत निमग्न असतात. पण अशाने एकद्व्याच्याच मनाचे समाधान होते. त्या तपःश्रय्येने त्याचा दर्जा, कर्तृत्व, व सामर्थ्य हीं वाढतात. पण मूर्ति पूजेने अनेकांची धार्मिक व मानसिक संघशक्ति किंवा सामर्थ्य वाढते. एका कुटुंबांत असे सामर्थ्य वाढावे ह्मणून प्रत्येक हिंदूचे घरांत देवघर असते. आणि त्याची रोज सकाळसंध्याकाळ पूजा करावी असे ठरविले आहे. या पूजांचा व व्रतकैवल्यांचा संकल्पही अस्माकं सकल कुटुंबानां क्षेमस्थैर्य इ. असाच आहे हे विसरतां कामा नये. गांवची शक्ति वाढावी ह्मणून गावदेवांचीं देवळे बांधतात व त्यांचे सार्वजनिक उत्सव मोठ्या थाटाने करितात. याचप्रमाणे प्रांतिक लोकांच्या एकीकरणाकरितां तशा यात्रांचे उत्साह करितात व देशाच्या किंवा राष्ट्राच्या धार्मिक उन्नति व अभिमान किंवा संघशक्तीकरितां किंवा आपलेपणा उरपन्न करण्याकरितां सोईच्या विशेष ठिकाणी देवता, क्षेत्रे व तीर्थे निर्माण करून त्यांच्या यात्रांचे उत्साह व कुंभमेळ्यासारखे मंडळांचे मेळ्याचे जमाव नियमित वेळीं करून ठेविले आहेत. हल्लींच्या राष्ट्रीय सभा, प्रदर्शने ह्याच तत्वावर असतात. संघशक्तीची सर्वांना, मनुष्यमात्रांनासुद्धां जरूर आहे. ह्मणून मनुष्य कितीही ज्ञानी किंवा सामर्थ्यवान झाला तरी त्याला समुदायांत मिळालेच पाहिजे व तसे खरे ज्ञानी असतात ते या समाजांत मिळतातच. ह्मणून ज्ञानी मनुष्याने सर्वसंग

परित्याग करून संन्यास घेतला तरी होतां होईतों त्यानें यात्रा केल्याच पाहिजेत, इतकेंच नव्हे तर त्यानें कोठेही तीन दिवसांवर राहूं नये असा त्यांस मुद्दाम निर्बंध घातला आहे. ह्मणून लो. टिळकांनीं गीतेचें हेंच रहस्य सांगितलें कीं मनुष्य ज्ञानी असला तरी त्यानें लोकसंग्रहाकरितां तरी कर्म केलेंच पाहिजे. ह्मणजे तीं कर्म ह्या निरनिराळ्या यात्राच आहेत. ज्ञानप्राप्तीपेक्षां भक्तिमार्गाची योजना जास्त मानली आहे याचें कारण हेंच कीं तो सर्वांना अनुकरणीय असून त्यानें संघशक्ती वाढते. ह्मणूनच या यात्रांचा एवढा उद्दोह केला आहे. केवळ ज्ञानानें सिद्धि, आचार, सामर्थ्य, मोक्ष किंवा साधुत्व ज्यांना प्राप्त करून घ्यावयाचें असेल किंवा अतींद्रिय वादाचे प्रश्न सोडवावयाचे असतील अशा अत्यंत तीव्र बुद्धिमान मनुष्यांना त्यांच्या बुद्धीची रग किंवा सामर्थ्य जिरविण्याकरितां तो मार्ग मोकळा आहेच. पण असे असामान्य बुद्धीचे लोक कितीसे निघणार? अर्थात् सर्वमान्य असा भक्तियोगाचा राजमार्गच बरू आहे. ज्यांनीं त्यांनीं स्वसामर्थ्यानें व हिंमतीनें पुढें जावें, ह्मणून हे दोन मार्ग स्पष्टपणें सांगितले आहेत. ज्ञानी मनुष्याला ज्ञान झालें तरी भक्तीचें प्रेम किंवा जिव्हाळा अगदीं और आहे. बाप तान्ह्या मुलाजवळ बोंबडें बोलतो व त्याचे प्रेमानें मुके घेतो. त्याचे ते वेडेचार आहेत हें त्याला व लोकांनाही समजतें, पण त्या तशा बोलण्यांत जें प्रेम आहे, तें त्याशीं व्याकरणशुद्ध व सरळ बोलण्यांमध्ये केव्हांही नाही. हें कोणीही सांगेल. तोच हुबेहूब प्रकार ज्ञानाचा व भक्तीचा आहे. यामुळें शंकराचार्यासारखे ज्ञानीसुद्धां त्यांना लहर आली ह्मणजे प्रेमाकरितां भक्तिमार्गांत उतरतातच. (शंकराचार्यांची भक्तिमार्गाची स्तोत्रे प्रसिद्धच आहेत.) सारांश, ब्रह्मतत्व श्रेष्ठ किंवा जिव्हाळ्याचें प्रेम श्रेष्ठ याचा निर्णय एकदेशीयच होईल किंवा दोहोंपासून एकच कार्य होईल व होतेंही. सारांश तान्हें मूल, मध्यम वयाचें मूल व थोर मुलगा ह्यांच्याशीं आईबापांची जी वर्तणूक असते तोच थेट प्रकार भक्ति, ज्ञान व वैराग्य यांचा आहे. तिन्ही अवस्थांत बापाचें मुलाविषयीं जसें जिव्हाळ्याचें प्रेम असतें पण तें दाखविण्याचे प्रकार मुलाच्या वयपरखें निरनिराळे दिसतात, तसेंच परमेश्वराविषयीं मनांत अत्यंत सुख्य असल्याशिवाय भक्तिज्ञान वैराग्याचे बाह्योपचार अगदीं फुकट आहेत. बाजारी प्रेम व खरें प्रेम हें जसें अगदीं निराळें तसें हें आहे. या सर्वांचा इत्यर्थ हा कीं देवाविषयीं अत्यंत प्रेम दाखविण्याचे भक्ति ज्ञान व वैराग्य हे मार्ग आहेत. ज्याला जसें साधेल त्यानें त्या मार्गानें जावें.

भक्ति, ज्ञान आणि वैराग्य ह्या मोक्ष साधनांच्या तीन पायऱ्या आहेत. मुमुक्षु मनुष्याने प्रथम भक्त झाले पाहिजे. नंतर ईश्वर प्रसादाने त्याला ज्ञान प्राप्त होते. नंतर तो कैवल्य पदाला जातो. भक्तीशिवाय एकदम ज्ञान, किंवा वैराग्य प्राप्त होत नाही. कोणालाही नोकर ठेवावयाचा असला तर तो त्याची अशाचरीतीने तीन प्रकारची परीक्षा करितो. मनुष्य प्रथम आला ह्मणजे त्याचा आपल्यावर विश्वास आहे किंवा नाही हे पाहावयाचे, तो विश्वासू ठरला ह्मणजे त्याला आपला व्यवहार सांगावयाचा ह्मणजे ज्ञान सांगावयाचे आणि तो व्यवहार दक्ष झाला ह्मणजे त्याच्या ताव्यांत खुशाल तिजोरीच्या किल्ल्या द्यावयाच्या व त्याच्याशी अभेदपणाने वागणूक करावयाची ह्मणजे त्याला पूर्णपणे मुक्ती द्यावयाची ! राजकारणांत सुद्धा हाच सिद्धांत आहे. यामुळे राजा आपल्या खासगी कारभारांत आपल्या जातीचेच लोक घेतो. हाच सिद्धांत मोक्ष मार्गालाही लागू आहे. यथा पिंडे तथा ब्रह्मांडे अशी अणूपासून ब्रह्मांडापर्यंत सर्वत्र एकच सूचना आहे. नाट लक्षपूर्वक जो पाहील त्याला ती कळेल. हेंच सृष्टीच्या घडामोडीचे चातुर्य आहे. हें समजणे हेंच खरे ज्ञान आहे. इतर ज्ञाने या ज्ञानाच्या पोटी आहेत.

भक्ति यांत भज् धातूचा अर्थ सेवा करणे अर्थात भक्तीमध्ने सेवसेवक भाव आहे. ह्मणजे प्रथम परमेश्वराचे किंवा आराध्य दैवतेचे अधिष्ठान केले पाहिजे. ह्मणजे प्रथम द्वैताची उपासना करावी लागते. ज्ञान यांत धातु ज्ञा जाणणे. आपण व्यवहारांत ज्यांस ज्ञान ह्मणतो ते हें ज्ञान नव्हे, त्या सर्व ज्ञानांना व्यवहारज्ञान असे ह्मणतात. व्यवहार करणाला ती सर्व किंवा यथाशक्ती तरी आली पाहिजेत. ती येतील त्याप्रमाणे मनुष्य व्यवहार चतुर होईल. पण व्यवहारच जर नाशवंत आहे तर त्याच्या अंगभूत असणारी सर्व ज्ञानेही नाशवंतच आहेत. ह्मणजे ही जितकी सुखाला कारणीभूत होतात तितकी दुःखाला कारणीभूत आहेत. ह्मणून आमच्या पूर्वजांनी ह्या भौतिक ज्ञानाचा विचार केला नाही ह्याबद्दल अलीकडील मंडळी त्यांस दूषण देत होती. पण त्याची चूक त्यांस आता थोडी थोडी समजू लागली आहे. जीं शास्त्रे त्यांच्या सुखाला कारणीभूत झाली तीच त्यांच्या दुःखाला कारणीभूत होत आहेत, हें गेल्या महायुद्धावरून त्यांना समजू लागले आहे. या ज्ञानाच्या योगाने प्राणघातक शस्त्रां वायूवास्त्रे अग्निअस्त्रे, व

विद्युत भस्त्रे निर्माण झाली आहेत व होत आहेत. बुद्धिमान पुरुषांचा कल या शास्त्रांकडे लागल्यामुळे त्यांनी प्रथम पृथ्वीवरील जंगल व नंतर हिंसक प्राण्यांचा नाश केला, नंतर मनुष्य भक्षक राक्षसांचा नाश केला आणि आता सर्व मानव जातीचा सत्वर नाश कसा होईल याच्या तजविजीस ते लागले आहेत. याचा शेवट कधीतरी भारतीय युद्धासारखे युद्ध होऊन सर्व पृथ्वीवरील मनुष्यांचा नाश होईल. ह्मणजे सुधारणांचा कळस होईल ! हे आमच्या पूर्वज ऋषींना पूर्ण माहित होते. ह्मणून ते या नाहीं लागले नाहींत एवढेच. भौतिक ज्ञानाने मनुष्य जातीची उन्नति, सुधारणा किंवा सुखवृद्धि झाली नाहीं काय ? असा भौतिक ज्ञान्यांचा जाहीर सवाल आहे. त्यास नाहीं असा स्पष्ट जवाब ज्ञानी लोकांचा आहे. कारण पदार्थांचा नाश होत नसतो तर त्यांचे रूपांतर मात्र होते असा पदार्थ विज्ञान शास्त्राचा सिद्धांत आहे तसाच सुखदुःखे समान आहेत असा परमार्थ वाद्यांचाही सिद्धांतच आहे. भौतिक ज्ञानाने मनुष्याचे जितके पट सुख वाढले आहे त्याचेपेक्षा जास्त प्रमाणात त्याचे दुःख वाढून त्याचे आयुष्य क्षीण व निर्जीव झाले आहे. जितके भोग वाढे त्याचेपेक्षा त्याचे रोग जास्त वाढले आहेत व आयुष्य जास्त क्षणभंगुर होत चालले आहे सुधारणेने पंचपक्वान्नांनी भरलेले ताट पुढे आणून ठेवले खरे परंतु त्या पक्वान्नां वारंवार सेवन केल्यामुळे जिभेची चवच गेली. कोणताही पदार्थ तिळा गोड लागत नाहींसा झाला. त्यापेक्षा पूर्वीचा शिळ्या भाकरीचाच चवचा होता खरा पण जिभेवरच अमृत असल्याने त्याचा अमृतरस होऊन शरीराला चव राहिले. हीच गोष्ट सर्व ज्ञानेंद्रियांची व कर्मेंद्रियांची झाली. त्यांच्याकडून अल्प विषयसेवन करवल्यामुळे ती अगदी निर्जीव बनत चालली. यामुळे त्यांनी केवळ केलेल्या अमृताची माती होऊन त्याने शरीराची माती मात्र केली. ह्या गोष्टी सुविद्वितांनासुद्धा नाकारतां येण्यासारख्या नाहींत. कारण जे अज्ञानी किंवा पातुळ जे भौतिक सुखांत अद्यापपर्यंत फारसे पडले नाहींत ते अद्यापपर्यंत ह्या पुरुषांचा अनुभव घेताना दृष्टीस पडतात. सबब पूर्वजांनी शाश्वत ज्ञानाचा विचार करून त्याचा कळस केला व मनुष्यांची इतिकर्तव्यता किंवा जन्माचे सार्थक करवावयाचे आहे, हे निश्चित करून टाकिले आहे. त्यांनी मनुष्याच्या आयुष्याचे चार भाग किंवा भाग करून टाकिले आहेत. ब्रह्मचर्य, गृहस्थाश्रम, वानप्रस्थ व संन्यास. एकंदर तात्विक दृष्टीने ही सोपान परंपरा अति उत्कृष्ट आहे, अशी आतां पाश्चात्य विचारी मनुष्यांची

सुद्धां खात्री होत चालली आहे. याबद्दल माझी तीर्थयात्रा भाग १ पान ४७ यांत सर व्हालेंटिन चिरोल यांचा उतारा दिला आहे तो अवश्य वाचावा. थोडक्यांत सांगावयाचें ह्यणजे अलीकडचीं शास्त्रें हीं रानटी लोकांप्रमाणेंच अहंकार वाढविणारीं, महत्वाकांक्षी व तामसी आहेत. व जुनीं शास्त्रें सात्विक पायावर रचल्यामुळें तीं मनुष्य जातीचें खरें कल्याण करणारीं आहेत. याचा प्रत्यय प्रत्येक मनुष्याला येतो. नवीन सुधारणेप्रमाणें खाद्य पेयांची चंगळ, किंवा मनसोक्त वागणूक केल्यामुळें मनुष्य शक्तिहीन, बुद्धिहीन व अल्पायुषि होऊन त्यांची संततीही निकस होत चालली आहे. पण जुन्याप्रमाणें आत्मसंयमन करून तापस आचरण ठेविल्यास मनुष्य सशक्त, दीर्घायुषि व महावीर्यवान निपजतो. जुना मार्ग ह्यणजे पहाटे उठणें, थंड पाण्याचें स्नान, संध्या, ईश्वरोपासना, अष्टोत्ररशें नमस्कार वगैरे आहे. नवा कार्यक्रम सर्वास ठाऊक आहेच. निजून उठण्याचा आरंभ आठ वाजल्यापासून असतो, आणि लगेच नऊ वाजतां पोटाच्या कामाचा आरंभ ह्यणजे नोकरीचा असतो ! ह्यणजे एक तासामध्यें शौच शुद्धीपासून पोट भरण्याची व्यवस्था कशी तरी करावी हें सर्वास ठाऊक आहेच ! असो. त्याचा उहापोह करण्याचें हें ठिकाण नाही. आपल्याला फक्त याचें दिग्दर्शन करून ज्ञानी मनुष्याच्या यात्राचें वर्णन करावयाचें आहे. तें आतां करूं. ह्या सर्व लिहिण्याचा हेतु अलीकडील सर्व भौक्तिक शास्त्रांचा चालू परिस्थितीतसुद्धां त्याग करावा असें नसून त्यांचा अगदीं जरूर प्रसंगीं मात्र उपयोग करावा, पण इल्लींच्या मंडळीप्रमाणें त्यांत पोहत राहून आपला नाश करूं नये हेंच आहे.

सर्व जग ॐकारापासून उत्पन्न झालें आहे. आणि त्यांतच त्याची स्थिति व लय होतो, असा परब्रह्माचा सिद्धांत आहे. ॐकारांत अ, ऊ आणि म असे तीन वर्ण आहेत. तोंड उघडतें किंवा उघडावयाचें असतें, कांहींतरी उच्चार करावयाचा असला ह्यणजे प्रथम तो अ चा होतो. मग भाषा कोणतीही असो. ह्यणजे शब्द ब्रह्माचें आदिकारण तरी अ आहे हें उघड आहे. ऊ या अक्षराच्या उच्चारानें त्याच तोंडाला विशिष्ट प्रकारचा आकार येतो. हा जगाचा विस्तार ऊर्फ मध्य आहे. शेवटीं म ह्मणजे तोंड बंद होतें. हाच जगाचा अंत, विनाश किंवा प्रलय आहे. आतां ह्या उच्चारानें मूळ स्वरूप अर्थात् अचा उच्चार होण्याच्या पूर्वीची स्थिति असली पाहिजे. ह्यणजे तो उच्चार करण्याचें

मनांत योगें हें, अदृश्य, काल्पनिक व इंद्रियागोचर आहे. पण तें नाहीं असें मात्र झणतां येत नाहीं. कारण त्यावां पुन अच्या उच्चारार्थें कार्य घडत नाहीं. कार्य दिसतें पण कारण दिसत नाहीं, तरी तें नाहीं असें झणतां येत नाहीं. झणून कार्याच्या प्रतिकाराची किंवा तें सफल किंवा निष्फल करण्याची व्यवस्था त्याच्या कारणाच्या मीमांसेशिवाय पुरी होते नाहीं. झाडाचें मूळ नाहींसें केल्याशिवाय विस्तार कितीवेळां जरी तोडून भाजून नाहींसा केला तरी तो अनुकूल काळ येतांच पुन्हां जोरानें फुटल्याखेरीज राहात नाहीं. हाच नियम पिंड ब्रह्मांडालाही लागू आहे, आणि त्यांतच परब्रह्म, परलोक, पुनर्जन्म, सृष्टीची उत्पत्ती, स्थिति, लय किंवा घडामोडीचें कार्य, याची उपपत्ती आहे. सारांश सृष्टीच्या प्रत्येक घडामोडीला आधार परब्रह्माचा आहे, असें यावरून स्पष्ट दिसतें. झणून या परब्रह्माचा विचार केल्याशिवाय सृष्टीची उपपत्ती लागत नाहीं. हा विचार बुद्धिवर्चस्वाशिवाय करितां यावयाचा नाहीं. जशा ज्याची बुद्धि तीव्र असेल, तसतशी त्याला ही कारणमीमांसा कलेल. निर्बुद्ध मनुष्य याला थोतांड समजतो, हा त्याच्या बुद्धीचा दुबळेपणा आहे. ह्या अज्ञात तत्वाविषयी किंवा परमेश्वराच्या शोधाविषयी, आजपर्यंत पुष्कळ बुद्धिवानांनी आपली शिकस्त केली आहे. पण तें मनुष्याच्या इंद्रियागम्य किंवा बुद्धि कुंठित करणारें आहे, असा सर्वांनीं निर्णय दिला आहे. पण त्याच्या आरंभीच्या व शेवटच्या बुद्धिगम्य पायरीचा शोध लावण्याचा मान आमच्या पूर्वज ऋषींसच मिळाला आहे. ऋषींनीं लावून दिलेले परब्रह्माचे शोध अलीकडच्या अत्यंत बुद्धिमानाला सुद्धां अगम्य वाटतात. पण ते खोटे किंवा अविश्वसनीय, असें त्यांच्या बुद्धीलाही वाटत नाहींत, हाच ऋषींच्या बुद्धिवैभवाचा पुरावा आहे.

ह्या विश्वपरंपरेच्या शेवटच्या किंवा शेवटच्या जवळच्या पायरीवर आपण हल्लीं आहों किंवा जग आहे असें दिसतें. तसेंच पहिली पायरी आह्यांला दिसत नाहींशी झाली आहे. कोणी झणतात कीं, ती नाहीं, कोणी झणतो ती मोडली असेल. पण ज्ञानी झणतात आपल्या दृष्टीतील सर्व पायऱ्या आपणांस सुखरूपपणें दिसतात. पुढें दृष्टि बंद होते. तुटलेलें किंवा संपलेलें असें दिसत नाहीं. यावरून त्या नाहींत असें कसें झणावें ? आपणांस दिसत नाहीं, हा आपल्या दृष्टीचा भ्रम आहे किंवा आपल्या दृष्टीला अगोचर आहे असें फार तर झणावें पण नाहीं हें झणणें चूक आहे. आपण खालीं खालीं न उतरतां तत्वदृष्टीनें वर वर

चढत गेलों तर जास्त जास्त पायन्यादिसूं लागतात, पण तुटलेले कोठेंच दिसत नाही. झणून ज्यांच्यांत सामर्थ्य असेल त्यांनीं वर जाण्याचा प्रयत्न करावा व आपल्या बुद्धीचें पारणें फेडावें. मनुष्याच्या कार्य करण्याच्या मर्यादेपलीकडे नियमबाह्य अघटित कृत्ये होऊं लागलीं, त्याचें प्रयत्न निष्फळ झाले झणजे तो अज्ञात कारणांचा शोध करूं लागतो हेंच झातात्विक यात्रांचें मूळ रहस्य आहे. व हें रहस्य शोधण्याकरितां वर गेलें पाहिजे हाच या यात्रांचा हिमालय आहे व तो दृश्य हिमालयापेक्षां फारच विकट आहे. हा हिमालय चढून गेल्याशिवाय नारायणाचें स्वरूप दिसावयाचें नाही. ह्या नारायणाला जाईपर्यंत मध्यें गंगायमुनेप्रमाणें देहांतील कुंडलीनी, सुषुम्ना वगैरे नाड्या लागतात त्या तरून जाणें फार भयंकर आहे. त्याला सद्गुरूचाच आश्रय केला पाहिजे. अशासारखीं पुस्तकें कांहीं उपयोगी पडावयाचीं नाहीत.

हें वर कसें जावें, या यात्रांची तपःश्रम्यां कशी करावी, याचें दिग्दर्शन मात्र करावयाचें आहे. कारण हा आपला विषय नाही. सर्व जातीच्या यात्रांची परिपूर्णता करण्याकरितां हें सांगावयाचें आहे झणजे या दृश्य यात्रांच्या योगानें ज्यांचें समाधान झालें नाही अशा महाबुद्धिवानास त्यांच्या बुद्धीलाही अगम्य पण तत्वदर्शी यात्रांचा दरवाजा खुला करून देणें भाग आहे. ह्या केलेल्या यात्राच जर इतक्या कठीण आहेत, तर त्या यात्र्या पुढच्या आहेत. ज्यांचें सामर्थ्य असेल त्यानें ह्या करून पुढें जावें, नाहीतर हंसें होईल. ह्या बाह्य स्वरूपाच्या यात्रा आहेत. भक्तिवानांचें यांपासून समाधान होईलच. यांच्या योगानें आपणास जड सृष्टीचें किंवा व्यवहारीक ज्ञान होतें. परंतु या ज्ञान यात्रांनीं अदृश्य परमेश्वराचें किंवा आदि चैतन्याचें दर्शन होतें. ज्ञानानंतर वैराग्य. वैराग्य झणजे विरक्ति; सर्वस्वाचा त्याग नव्हे. विरक्ति यांत रंजु धातूचा अर्थ रमणें असा आहे. मन विशिष्ट प्रकारें झणजे इहलोकच्या सुखाहून निराळ्या प्रकारच्या शाश्वत सुखांत निरंतर रममाण होणें हिच विरक्ती.

मन रामीं रंगलें । अवर्धे मनचि राम जाहालें ॥

अशी वृत्ति भक्तिमार्गानें होते किंवा ज्ञानमार्गानेही होते. पण भक्तिमार्गांतला राम व ज्ञानमार्गांतला राम निराळा असतो. भक्तिमार्गाच्या यात्रांनीं मनुष्यास इह परलोकच्या सुखांचा अनुभव घेतां येतो, झणून गृहस्थाश्रमी मनुष्याला

झाच वर्णन केलेल्या यात्रा उत्तम आहेत. पण ज्ञानमार्गी इहलोकचीं सुखे नाश-
वंत झणून तुच्छ मानतात. इहलोकचें सुख भोगण्याचें साधन, मुख्यतः शरीर
किंवा देह पण हे देहातीत असतात. गृहस्थाश्रमी मनुष्याचें मन, इंद्रियांचे द्वारे
बाह्य सृष्टीच्या सुखाचा अनुभव घेऊन रममाण होतें. पण ज्ञानी मनुष्याचें मन
इंद्रियांत प्रवेश न करितां ब्रह्मरसाचा अस्वाद घेत नेहमी आत्मानंदांत निमग्न
असतें. यामुळें ज्ञानी मनुष्याचीं इंद्रियजन्य कृत्ये वेडगळपणाचीं भासतात. ज्ञानी
मनुष्यानें कांहीं केले तरी त्याला पातक नाही असें झणतात, त्याचा अर्थ हाच
आहे. अज्ञानी बालक व तो सारखाच. कारण दोषांनाही इहलोकच्या सुखाची
चाड नसते. त्यांच्या पुढें इहलोकचीं सुखे ठेविल्यास त्यांना तीं अज्ञानासमान
वाटतात. त्यांच्यांत स्त्री-पुरुष हा भेदच नसतो !

मनः कृतं कृतमन्ये । न शरीरं कृतं कृतम्
येनैवालिंगिता कांता । तेनैवालिंगिता सुता ॥१॥

कोणतीही कृत्य मनापासून झालें झणजे त्यानें मन रममाण झालें तरच तें केले
असें होतें. नुसतें केलेलें दिसलें तरी तें खरें नाही. तरुण पुरुष आपल्या मुलीला
व बायकोला दोषांनाही निरनिराळ्या भावनेनें एकाच मांडीवर घेऊन दोषांनाही
आलिंगन देऊन प्रेमानें मुके घेतो. पण प्रत्येक वेळीं उद्देश भिन्न असल्यामुळें कार्ये
निराळीं होतात ! अशावेळीं, नुसते भिन्न संशय घेणेंसुद्धां अश्लाघ्य किंवा हास्या-
स्पद आहे. तोच न्याय ज्ञानी मनुष्यास लागू आहे. अशावेळीं ज्ञानी मनुष्यावर
इहलोकच्या सुखाचा आरोप केला किंवा ते त्याच्या हातून क्वचित
संगतीनें घडले असले तरी ते नाकबूल करीत नाहीत. त्यांना
त्याबद्दल पाहिजे ती शिक्षा केली तरी ते आनंदानें भोगतात. त्याबद्दल त्यांना
कांहीं वाईटही वाटत नाही. त्यांच्या दृष्टीनें हा गुन्हाच नव्हे. “ आंधळ्याचा
हात उपस्थानावर ” ह्या झणीप्रमाणें ओढाळ इंद्रियें मनाच्या परवानगीशिवाय
आपल्या विषयांकडे धांवलीं पण त्यांत त्यांना त्याची काय चव समजली ?
आजारी किंवा वैज्या मनुष्याला कोणतीही सुखे मिळालीं तरी त्याची चव
नसते. तद्वत ज्ञानी मनुष्याला इंद्रियजन्य सुखाची व दुःखाची चाडच नसते.
झणजे तीं सुखदुःखे त्याच्या शरिराला व मनाला बंधनकारक होत नाहीत.
आतां कांहीं असलें तरी व्यवहार दृष्टीनें तो गुन्हा आहे, सबब त्याला शिक्षा
केली पाहिजे तर ते झणतात करा ! शिक्षा शरिरानें गुन्हा केला झणून त्याला

होईल आझीलां काय त्याचें ? आझी देहातीत आहों. आझाला शरीर सुखें भोगतां येत नाहींत तशीं दुःखेही भोगतां येत नाहींत ! याबद्दल रामदास स्वामींचेंच प्रख्यात उदाहरण घेऊं.

रामदास स्वामी प्रवास करीत असतां वाटेंत त्यांच्या शिष्यांस अतीशय तहान व भूक लागली, ह्मणून त्यांनीं आपल्या शिष्यांस नजीकच्या उसाच्या शेतांतून ऊस आणण्यास सांगितलें; त्याप्रमाणें शिष्यांनीं ते आणले व ते सर्वांनीं खाल्ले. पुढें ही गोष्ट शेतकऱ्यांस कळली व तो तपास करीत धांवत आला, व त्यानें ते ऊस घेऊन एका उसाच्या काठीनें रामदासांच्या पाठीवर चांगले वळ येईपर्यंत दणके लगावून तो राहिलेले ऊस घेऊन गेला ! पुढें ही गोष्ट शिवाजी महाराजांस कळली. तेव्हां त्यांनीं त्या शेतकऱ्यास बांधून आणून स्वामीपुढें उभे केलें. व यास काय शिक्षा देऊं ती आज्ञा मागितली. स्वामी ह्मणाले, त्याची अशी अप्रतिष्ठा करूं नका. त्याचें काम त्यानें चोख केलें आहे, त्याबद्दल त्याला एक गांव वक्षीस द्या ! शिवाजी महाराजांनीं स्वामींच्या आग्रहावरून निरुपायानें त्यास एक गांव वक्षीस दिला ! तुकारामबोवांचा मंबाजीबोवानें असाच छळ केला. त्याची गोष्ट अशीच प्रख्यात आहे. तसेंच एका विधवेचें पोट फुगल्याबद्दल तिच्यावर खटला झाला. तेव्हां काकुळतिस येऊन ती तुकारामास ह्मणाली, मी तुमचें नांव सांगितलें तर मला शिक्षा होणार नाहीं, तर सांगू कां महाराज ! तुकारामबोवा ह्मणाले, माझे नांव घेण्यानें तुझे क्लेश नाहींसे होत असले तर खुशाल नाव घे !! चोख्या मेळ्याच्या जन्माची हकीकतही अशीच आहे. एका चांभारणीनें पोट फुगवून एकनाथाचें नांव घेतल्यामुळें त्यांचेवर खटला झाला. न्यायाधिशानें नाथांस विचारिलें तेव्हां नाथ ह्मणाले, मला काय विचारितां ? त्या गर्भासच विचारा. तर तो कसा बोलेल ? असें न्यायाधिशानें विचारिलें. तेव्हां स्वामी ह्मणाले, विचारून पहा, ह्मणजे तो आपल्या बापाचें नांव सांगेल. न्यायाधिशानें विचारतांच गर्भानें हूँकार देऊन उत्तर दिलें !!! स्वामींनीं तो उत्पन्न झाल्यावर आपला शिष्य केला. त्याची आई व जात त्यास मागत असतां तो त्यांस दिला नाहीं. त्याच्यावर गर्भांत असतांच त्यांची कृपा झाली, ह्मणून तो पुढें महा भगवतभक्त चोखा मेळा या नांवानें प्रसिद्ध झाला. सत महात्म्यामध्ये देवानें याच्याकरितां मेल्लीं ढोरेंसुद्धां ओढलीं व त्याला मदत केली असा उल्लेख आहे ! सारांश आत्मज्ञानी मनुष्याचें लक्ष इहलोकच्या

सुखाकडे मुळींच नसतें. तीं सुखें ऊर्फ सिद्धी त्याच्या पाठीस लागतात पण तो त्यांना अगदीं तुच्छ मानितो. त्याच्या स्वाभाविक बोलण्यानें कांहीं चमत्कार झाला तर सामान्य मनुष्याला त्याचें फार आश्चर्य वाटतें. त्यांचा शब्द हा खरा भगवत्प्रसाद आहे असें तो समजतो.

हें ज्ञान मिळविण्याकरितां इंद्रियें प्रथम आत्मसंयमनानें आवरून ह्यणजे इंद्रियें जिकून मन त्यांवरून काढून अंतर्मुख करून तें स्थिर, कल्यास त्यास सृष्टीच्या घडामोडीचे फार विलक्षण चमत्कार दिसू लागतात. अतींद्रिय ज्ञान मिळून त्याचा सर्व प्राणिमात्रांवर अधिकार चालतो. सर्व जीवसृष्टीपैकीं पाहिजे तो प्राणी कीडमुंगीपासून सिंह, वाघ, सर्प वगैरे भयंकर प्राणी त्याच्याशीं निर्वैर होतात. व्यवहारांत दोघांचें मन मिळालें तर विलक्षण प्रेम उत्पन्न होतें व ते एकमेकाकरितां जीव देतात, मग अशा प्रकारें जगदात्म्याची जाणीव झाल्यावर भेद किंवा द्वेष, वैर कोठें व कोणाशीं उरतच नाही. अशाप्रकारें प्राणिमात्रांवरच अधिकार चालतो असें नाही, तर जड सृष्टीवर व पंच महाभूतांपासून सृष्टीच्या उत्पत्ति स्थितीवरही त्यांची सत्ता चालते !!! ह्यणूनच जीवो ब्रह्मैव केवलः ह्यणजे जीवाला ब्रह्मत्वाला पोंचतां येतें किंवा जीवो ब्रह्मैव नापरः असें ह्यणतात. शंकराचार्यांचें अद्वैत ह्यणतात तें हेंच. त्यांच्या तोंडून जें निघतें तें इहलोकांत अशक्य व असंभाव्य असलें तरी तें प्रत्यक्ष घडून येतें ! अमृत विष होतें, विष्टेला अमृतत्व येतें ! ज्ञानेश्वरांनीं रेड्याकडून वेद ह्यगविले, भित चालविली ! तसेंच नामदेवांनीं दगडाचे देव नाचाविले. अशा प्रकारें सावुसंतांनीं वाझेला मुळें दिलीं, मेलेलीं माणसें उठवलीं, अलोट ऐश्वर्य दिलें किंवा नाहोंस केळें. इच्छागमन व परकाया प्रवेश हींही करून दाखविलीं. हातांत गवत किंवा पेंढा घेऊन जाळून दाखविला, अग्नींत उड्या टाकून अग्नी शीतळ केला. अशा गोष्टी त्यांना खेळासारख्या वाटतात. सारांश आत्मज्ञानी मनुष्याला अशक्य कांहीं नाही. मात्र त्याच्या मनांत ईश्वरी प्रेरणा होऊन त्याचा स्वच्छंदानें उच्चार होऊन त्याचा प्रसाद मिळाला पाहिजे. त्यांचा स्वयंप्रेरणेनें उच्चार हाच वर किंवा शाप आहे. पूर्वीचे ऋषी आत्मज्ञानी होते, अर्थात त्यांचा वर किंवा शाप खरा होई. तोच प्रकार रामदास तुकारामांनीं कलियुगांतसुद्धां प्रत्यक्ष करून दाखविला. ह्यणजे श्रेष्ठत्व आत्मज्ञानाचें आहे, व्यक्तीचें नव्हे. ह्या सिद्धी असल्यामुळे, त्यांच्या नादानें तें ज्ञान नष्ट होतें व मग ह्या सिद्धीही नाहीशा होतात. ह्यणून ज्ञानी

वांचा उपयोग अगदी प्रसंग आल्याशिवाय करीत नाहीत. शापानें जसा पुण्यक्षय होतो तसा वर देण्यानेही होतो.

साधूला देवापेक्षां श्रेष्ठत्व येण्याचें कारण त्यानें अशा रीतीनें देव ह्यणजे (आत्मा) जिंकिला असतो हेंच खरें. भौक्तिक ज्ञानानें आपले डोळे दिपून जातात पण त्या ज्ञानाच्या वरचें हें ज्ञान आहे. पण हें मिळणें दुरापास्त आहे, निदान हुकमी तरी नाही. भौक्तिक हें कृतीनें साध्य आहे. पण हें परमेश्वर कृपेनेंच साध्य आहे. भौक्तिकांत आपलेपणा राखितां येतो, पण यांत तो प्रथमच सोडून मन विश्वकुटुंबी व निर्विकल्प करून तें ईश्वरपरायण करावें लागतें. आत्मज्ञानाची या पुढची पायरी ह्यणजे तो विश्वज्ञानी होतो. असा विश्वज्ञानी अवतारी पुरुष आजपर्यंत मनुष्यप्राण्यांत श्रीकृष्ण मात्र झाला व ह्यणूनच त्याला पूर्ण अवतार ह्यणतात. भारती युद्धामध्ये त्यानें अनंत चमत्कार करून दाखविले आणि ते हातांत शस्त्र न घेतां केवळ इच्छामात्रेनें व योग सामर्थ्यानें करून दाखविलें. जयद्रथ वधाचे वेळीं सूर्य अस्त करून त्याचा पुन्हां उदय करून दाखविला. अग्नि, पाणी हवें तयें उत्पन्न केलें. आपल्या इच्छेनें हवें तें करून दाखविलें. सारांश मनुष्य जसजसा मनोजय करील तसतसा त्याचा अधिकार विश्वापर्यंत ह्यणजे परब्रम्हापर्यंत जाऊन पोहोचेल, हें कृष्णावतारानें सिद्ध करून दाखविलें आहे. यापुढें काय होईल हें कोणी सांगावें ! ह्या दैवी संपत्तीचा अंत कसा लागेल ? दैवी संपत्ती ही चढावाची व असुरी संपत्ती उताराची आहे. असुरी संपत्तीनें मृगजळाप्रमाणें तात्कालिक सुखाचा भास होतो, पण तो क्षणभरही टिकत नाही. पण दैवी संपत्तीनें अक्षय्य सुख मिळतें. ही दैवी संपत्ती मुख्यतः अन्य जन्मीच्या पुण्याई-शिवाय मिळत नाही. जसजसी ज्याची पुण्याई असेल तसतसा त्याला गुरू भेटून त्याला त्याप्रमाणें ज्ञान प्राप्त होतें.

अहंकारो धियं ब्रूते मा सुप्तं प्रतिबोधय ।

उदिते परमानंदे नत्वं नाहं नवैजगत् ।

मनुष्याचा अहंकार किंवा अभिमान हा बुद्धीला ह्यणतो, हे बुद्धे, आत्मज्ञानजन्य जो परमानंद त्यास जागा करूं नको. तो जागा झाला कीं, माझे इहलोकीचें नाटक संपलेंच समज. पण मग तुला तरी कोण विचारील व जगाची तरी कसली परवा आहे ! सारांश इहलोकीचीं सुखें अभिमानोत्पन्न आहेत. ह्यणून ह्या अभि-

मानाला ज्ञाते राक्षस, रावण किंवा सर्वस्वाचा नाश करून आपला पगडा किंवा अधिकार चालविणारा केवळ मांग चांडाळ समजून त्याचा संचार झाल्यास सचैल स्नान करितात. ह्मणजे ज्ञान दृष्टीला अहंकार अगदी वज्र आहे. कोणतेही ब्रह्म-कर्म करितेवेळीं 'सर्वेषामविरोधेन ब्रह्मकर्म समारभे' असा प्रथम संकल्पच करावा लागतो. कोणाशीही विरोध न करितां मी ह्या कर्माला आरंभ करितों. रागद्वेषादि मनोविकारांचा व्यवहाराला फार उपयोग आहे. पण मन त्यांच्या नादीं लागून बहकते हें वाईट आहे ह्मणून त्यांच्या नादीं लागूं नये एवढेंच.

या आत्मज्ञानाचा एखादा वळसा जर भक्तीत नसेल तर बुद्धिविहित कार्ये जशीं फिकीं पडतात तशी ती भक्ति फिकी पडते. हरिदास, पुराणीक, लेखक, वक्ते यांच्यांत ती विशेष असावी लागते. त्याशिवाय त्यांचें तेज समाजावर पडणार नाही. दैव अनुकूल नसेल तर कार्यास यश येत नाही. ह्मणून दैवाची पूजा प्रथम करून ज्ञानाचा प्रसाद मिळवावा लागतो. नाहीतर परमात्म्याच्या पूजेची फलश्रुती न मिळतां दगडाच्या पूजेची मिळेल !!! सर्व साधुसंतांनीं प्रथम कर्ममार्गाचा अवलंब करून अखेर ज्ञानमार्गाकडेच बोट दाखविलें आहे. ज्ञानसूर्याच्या प्रकाशांत केलेलें कार्य यशस्वी होतें व, अज्ञानांधकारांत केलेलें नाश पावून व्यर्थ शीण मात्र होतो.

ज्ञानावीणे जे जे कळा । ते ते जाणावी अवकळा ।

याचा अर्थ तोच आहे. बाह्य भक्तीला अंतःप्रेमाचा उमाळा नसेल तर तें चार्चितचर्चण किंवा सर्व कर्म भारवाहक होतें. आतां साधुसंत बाह्य भक्ति करीत होते व मोठमोठ्या देवांच्या वाऱ्या करीत होते, तरी त्यांच्या अंतरात्म्या-मध्ये स्वरा देव कोणता होता व त्याच्याविषयीं त्यांचा कळवळा किंवा प्रेम कसें होतें यांच्याविषयीं त्यांनींच लिहून ठेविलेले कांहीं अभंग किंवा पद्ये सांगून हा लेख संपवूं. प्रथम तुकारामाचाच अनुभव लिहितों कारण त्यांच्याबद्दल सर्वांचीच पूज्य बुद्धि आहे.

अभंग

पंढरीस कुणि तरि जारे । विठूला' पहारे ॥ पंढरीस ध्रु० ॥
 औट हातावरि विठोबा उभा । जशी सुनीळाची शोभा ।
 तो हा गगनाचा गाभा । सोऽहं तो रे ॥ पंढरीस ॥ १ ॥

विठोबा उभा ना बैसला । जिकडे तिकडे कोंदाटला ।
 अवघा चिदानंद भरियेला । ज्याचा तोरे ॥ पंढरीस ॥२॥
 हातीं घेऊनि सद्गुरु चिठी । उघडा ज्ञानाची निजपेटी ।
 स्थूल सूक्ष्म कारणापाठी ॥ तूर्यां पहरि ॥ पंढ० ॥३॥
 घेउनि तूर्येचा अनुभव । अंतःकरण शोधित जा सत्वर ।
 मी कोण कोठिला आहे । विचारूनि घेरे ॥ पं० ॥४॥
 दुर्बुद्धी ते दूर करा । सांडुनी अविद्येचा थारा ।
 तुका ह्यणे देह तंबोरा । हातीं ध्यारे ॥ पं० ॥५॥

यांत तुकाराम ज्या पंढरीस जाण्याविषयी उपदेश करितात ती पंढरी
 हल्लींचे पंढरपूर शहर हें खचित नव्हे. देह हीच पंढरी. तसेच तेथला पांडुरंग
 देव ह्यणजे अंतरात्मा हेंच खरें. ह्या अंतरात्म्याचा त्यांना ध्यास लागून सर्व-
 सामान्य साधुसंतांकरितां ते बाह्य पंढरीची वारी प्रथम सोपी ह्यणून करण्या-
 करितां देह तंबोरा घेऊन हिंडत होते. या अभंगांत तुकारामानें, बाहेरच्या
 पंढरीस पुष्कळ जातील पण ह्या पंढरीस जाऊन तेथील विठोबाचें दर्शन कुणितरी,
 ध्यारे असा कळकळीचा उपदेश केला आहे त्याचें रहस्य हेंच आहे. सारांश
 बाह्य कर्मांना अंतःकरणाचा आधार नसला तर तीं सवती सावत्राप्रमाणें फिकों
 पडतात हेंच त्यांचें सांगणें आहे एवढेंच. आतां जनार्दन स्वामी काय ह्यणतात
 तें ऐका.

काया ही पंढरी । आत्मा हा विठ्ठल । नांदतो केवळ । पांडुरंग ॥१॥
 भावभक्ति भीमा । उदक तें वाहे । बरवा शोभताहे । पांडुरंग ॥२॥
 दया क्षमा शांती । हेंचि वाळवंट । भिळालासे थाट । वैष्णवांचा ॥३॥
 ज्ञान ध्यान पूजा । विवेक आनंद । हाचि वेणू नांद । शोभतसे ॥४॥
 दश इंद्रियांचा । एक मेळा केला । ऐसा गोपाळकाला । होत असे ॥५॥
 देहीं देखिली पंढरी जनीं वनीं । एका जनार्दनी । वारी केली ॥६॥

देवाच्या द्दारी उभा क्षणभरी । तेणे मुक्ति चारी साधियेल्या ॥१॥
 हे देवद्वार ह्यणजे ज्ञानदेवाचे दार आणि ज्ञानदेव ह्यणजे आत्मा हाच देव;
 इतर गांव देव नव्हे. या देवाच्या द्वाराजवळ उभे राहिले किंवा नुसते दर्शन
 घेऊन विचार केला, चित्त क्षणभर स्थिर केले तर त्याला चारी मुक्तीची तरी
 काय आवश्यकता आहे ! मुक्ती ह्या नियमित सुख देणाऱ्या आहेत. अखंड सुख
 त्यांच्याने मिळत नाही.

या ज्ञानी लोकांच्या काशी, गंगा, यमुना, सरस्वती, प्रयाग वगैरे यात्रा
 अगदी निराळ्या आहेत. काशी यांत कास् धातूचा अर्थ प्रकाशने असा आहे.
 ह्यणून ईश्वरी तेजाचे ध्यान करणे हीच काशी व त्यात राहाणाऱ्या प्रकाशाचा
 कंद हाच विश्वनाथ. याच्या ध्यानानेच मुक्ति मिळते. “ काश्यां मरणान् मुक्तेः ”
 असे ह्यणतात, ती ह्या बाह्य काशीत मेल्याने येत नाही ! ती आत्मज्ञानाने आहे.
 इडा पिंगला ह्यणजे नाकांतील दोन श्वासधारा यांनाच गंगा, यमुना ह्यणतात.
 व मधली सुषुम्ना ती सरस्वती. यांच्या संगती मन नेणे ह्यणजेच त्यांचे
 प्रयागांत स्नान करणे आहे. ह्या ब्रह्मरंध्रीं मन गेल्यावर ते मुक्तच आहेत. त्याच-
 प्रमाणे ह्या ज्ञानी माणसांचीं व्रते कैवल्येही अगदी भिन्न आहेत. त्यांची एका-
 दशी करणे ह्यणजे आपण फराळ करतो ती नव्हे. पंच ज्ञानेंद्रिये, पंच कर्मे-
 द्रिये व अकरावे मन हीं विचाराच्या योगाने अंतर्मुख करणे ही एकादशी. एका-
 दशीला कांहीं खात नाहीत उपवास करितात. याचा अर्थ ह्या इंद्रियांना बाह्य
 विषय ध्यावयाचे नाहीत. ह्यणजे तिकडे मन रमवावयाचेच नाही. उपवास
 यांत उप ह्यणजे जवळ व वास ह्यणजे राहणे. ब्रह्मपदीं मन निश्चळ राहणे हाच
 खरा उपवास आहे. तसेच खरे निरशन, निराहार किंवा निर्जल याचा अर्थ
 निर ह्यणजे नाही अशन ह्यणजे खाणे, निरशन ह्यणजे न खाणे असा अर्थ
 नाही. तुझी जे वाटेल ते खा, प्या किंवा खाऊ नका. निरशन ह्यणजे इंद्रियांना
 बाह्य विषय किंवा त्यांचीं सुखे न देता तीं अंतर्मुख करणे. तसेच निराहार
 ह्यणजे इंद्रियांना स्वानंशशिवाय बाह्य खाणे घ्यावयाचे नाही. निर्जल ह्यणजे
 बाहेरच्या विषयांतून मन काढून ते जिंकणे. सारांश संसारातील प्रत्येक बाह्य
 कृत्याला अंतर्ज्ञानाचा किंवा विचाराचा आधार किंवा उगम नसेल तर ते
 यशालाभास येत नाही. देव अनुकूल नसेल तर काम निष्कळ होतं, हे सर्वांस

टाऊक आहे. दैव अनुकूल आहे किंवा नाही हे सांगण्याचें काम पूर्वी आत्म-
 शानी करीत असत. कोणत्याही कार्यारंभो शिवाजीमहाराज हे रामदास-
 भवानी देवी किंवा जिजाई मातोश्रींचा आशिर्वादरूपी प्रसाद घेत. पेशवे शाहू,
 महाराजांचा घेत. देवांचा किंवा वडिलांचा आशिर्वाद घेण्याची पूर्वीची चाल
 होती. यामुळे त्या कामांत ते यशस्वी होत. हल्लींसुद्धां लग्नकार्यांत किती जरी आधीं
 ठराविलें तरी शेवटीं जोशास पत्रिका दाखवून त्याचा आशिर्वाद घ्यावाच
 लागतो. आतां हुंडा, स्वरूप, ऐपत यांकडे लोक विशेष लक्ष देऊं लागले आहेत.
 टिपण, जोशाचा आशिर्वाद, हे खूळ समजूं लागले आहेत. अशा रीतीनें त्यांचें
 प्राधान्य गेलें. तसेंच हल्लींच्या लग्नपद्धतीनें लग्नाचें रहस्यही जात चाललें आहे.
 पूर्वीं ब्राह्मणांचें पोषण इतर जातींकडून होत असे, ह्मणून ब्राह्मण आत्मज्ञाना-
 करितां मोकळे होते. आतां ब्राह्मणाची कोणी परवाच करीत नाही, ह्मणून
 त्यांना आपल्या पोटाची काळजी घेणें भाग पडतें. पण त्यामुळे आत्मज्ञानाची
 दृष्टीच नष्ट झाली. हा सर्व जगाचा मोठा तोटा झाला. सरकारी कामांतसुद्धां
 बरिष्ठांची मंजुरी मिळाल्याशिवाय केलेलें कार्य रद्द होतें. त्यांची मजुरी किंवा
 पैसा मिळत नाही. तोच नियम ह्या पारमार्थिक दृष्टींतही आहे. याप्रमाणें ज्ञानी
 मनुष्याच्या व्रतकैवल्यांचा विचार हंसराज स्वामींनीं शिवगीतेवर प्राकृत टीका
 करून तींत खुलासेवार केला आहे. मुमुक्षु यांनीं ती अवश्य वाचावी व कांहीं
 हातीं लागल्यास पहावें. सारांश, ज्ञानी होऊं पाहणाऱ्यास बाह्य सृष्टीतील सुखाचा
 हळुहळू त्याग करावा लागतो. हा त्याग जसजसा जास्त होईल, अखेर शरी-
 राचासुद्धां त्याग होऊन मनुष्य देहातीत होईल तसतसें त्याला आत्मज्ञान प्राप्त
 होईल. शरीरत्याग करणें ह्मणजे मरणें नव्हे. कारण शरीर गेलें ह्मणजे काय
 राहिलें ? शरीर त्याग करणें याचा अर्थ इष्ट ध्येयाकरितां देहाभिमान सोडणें. हा
 देहाभिमान सोडण्यास खालीं ह्मणजे विषय सुखांत न उतरतां मार्गें सांगित्या-
 प्रमाणें वरवर जावें लागतें. इंद्रियें विषयपरांड्मुख करावीं लागतात. एखादा
 मनुष्य नादी असला आणि तो कांहीं नादाच्या भरांत असला ह्मणजे त्याचीं
 सगळीं इंद्रियें उघडीं असलीं तरी त्याला पुढचे पदार्थ दिसत नाहींत, ऐकूं येत
 नाहीं व डेंकून चावले तरी समजत नाहीं. फार काय शरिराच्या कोणत्याही
 भागावर निखारा ठेवला तरी तो त्याला समजत नाहीं. अशी जी मनाची
 तन्मयावस्था हांणें हाचि समाधी. शेवटीं ज्ञानी मनुष्याची वृत्ति गीतेंत सांगि-
 तल्याप्रमाणें होते.

या निशा सर्व भूतांना तस्यां जागृति संयमि ।

यस्यां जागृति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ॥

प्राणिमात्राची जी निशा ह्यणजे—रात्र असा अर्थ नव्हे—ते ज्या ब्रह्मपदाकडे मुळीच लक्ष देत नाहीत तेथे योगी जागा राहतो. व प्राणिमात्र ज्या इंद्रिय-सुखांत जागे राहून निमग्न होतात तेथे योगी निजतात, ह्यणजे मुळीच लक्ष देत नाहीत. अशी ज्ञानी मनुष्याची वृत्ति होते. मनुष्य असा ज्ञानी होण्यास मोक्षदायी अनुभविक गुरु भेटावा लागतो. गुरूवाचून केवळ पुस्तकावरून अष्टांग योगसाधन सशास्त्र करून मनोजय मिळविणे फार कठीण आहे. पुस्तकाने त्या मार्गाचे दिग्दर्शन मात्र होते. येणाऱ्या अडचणीचे निवारण होत नाही. पुस्तकावरून अष्टांग योगसाधनाला लागलेले लोक वेडे, भ्रमिष्ठ व कायमचे रोगी मात्र झाले आहेत. असा गुरु प्रारब्धांत असल्यास मिळेल पण त्यापूर्वी आपण ह्या मार्गास अधिकारी आहो किंवा नाही याची परीक्षा पुढील तपःश्रय्येने करावी.

चालू आचारविचाराने मनुष्य खालच्या पायरीवर कसकसा उतरत चालला आहे, याचा प्रथम विचार करू. मूल उपजले ह्यणजे त्याचा पहिला आहार श्वासोश्वास हा आहे. नंतर त्यास चिरटोळी घालून दुधाचा आहार सुरू होतो. ते वाढल्यानंतर दुधामध्ये अन्न मिळवून खिरीचा आहार सुरू होतो. अन्नाचा संबंध आल्यामुळे ते पचण्याकरिता पाणी प्यावे लागते. दूधभातानंतर ताकभात, मीठ, पापड, लोणचे, मेतकूट, भाज्या, चटण्या, कोशिंबिरी, पोळी-तुकडा, पकाने व शेवटो तळलेले पोळलेले पदार्थ—भजी, चिवडा, चहा, कॉफी व निरनिराळीं खाद्ये पये हे भिजाशीचे आहार सुरू होऊन त्यांच्यायोगाने इंद्रियांची तीव्रता नाहीशी होऊन मनुष्य केवळ भिजाशी, अभिमानी, गर्विष्ठ, लोभी असा होऊन त्याच्या अहंकाराची परमावधी होऊन “खाना, पीना और मजा मारना ” “ऋण कृत्वा धृतं पिब !! ” याव्यतिरिक्त जगांत दुसरे सुख किंवा कर्मच नाहीसे होऊन मनुष्य अधमतेच्या शेवटच्या पायरीला येऊन पोहोचतो. आता त्याला तोंड फिरवून वरच्या पायरीवर जावयाचे असल्यास याच उलट अनुक्रमानेच त्याने वर जावे. एकदम जातां कामा नये किंवा तसा अनुभव पाहातां कामा नये. ह्यणजे प्रथम भिजास सोडावी, पुढे रस सोडावे. असे करीत करीत शेवटी पाण्याच्या आहारावरून मनुष्याला वायूच्या आहारापर्यंत क्रमाने येतां येते.

त्याचप्रमाणें मुलाला जन्मतः वस्त्र नसतें पण पुढें तीं मिजासीनें वाढतां वाढतां वस्त्रानें सर्व अंग भरलें तरी त्यांचा वर्गधन होऊन तों ठेवण्यास मोठी टंकसुद्धां पुरत नाहीं. तेव्हां हेंही कर्मां करीत करीत केवळ लंगोटीवरून भस्मावरही येतां येतें. अशा रीतीनें आपल्या सामर्थ्यानुसार मनुष्य अन्नवस्त्राचा जसजसा त्याग करून जसजशा पायऱ्या आनंदानें व अक्लेश वर चढत जाईल तसतसें त्याचें अष्टांग योगसाधन होऊन त्याची बुद्धि, मन व इंद्रिये यांची तीव्रता वाढून ती अतींद्रिय वादाचे प्रश्न सोडविण्यास समर्थ होतील. मग त्यांना दिव्यदृष्टि येऊन त्यास निराळें जग दिसू लागेल व जगाची राहाटी माझ्याच इच्छेनें चालली आहे अशी त्याची खात्री होईल. एवढा तो अधिकारी होईल. ही तपःश्रार्या एकदम साधत नाहीं. पण दीर्घ प्रयत्नानें, आत्मसंयमनानें व निधिध्यासानें सिद्ध झाल्यावर परमेश्वर कृपेनें पुढील अष्टांग योगसाधनाकरितां गुरुही मिळतो. व त्यायोगें मनुष्य योगी बनून आत्मज्ञानी, ब्रह्मस्वरूपी किंवा जविन्मुक्त होतो. मनुष्य एकदां जीवन्मुक्त स्थितीला पोहोचला झणजे पुढें त्यांनीं कांहींही व्यवहार केले, तरी ते त्याला बाधक होत नाहीत. मात्र हें वर जाणें फार सावकाश व प्रयत्नपूर्वक करावें लागतें. एकदम बदल केल्यास नाश झाल्याशिवाय राहावयाचा नाही. सामर्थ्य एकदम उत्पन्न होत नाही हें नीट लक्षांत ठेवावें. घाईनेंच सर्व बिघडतें. अन्न पचल्यावर शेवटीं त्याचें अमृत उत्पन्न होतें पण पचलें नाही तर त्यानेंच रोग होतो. हा मार्ग अत्यंत अवघड असल्यामुळें हा चांगला साध्य होईपर्यंत जुना भक्तिमार्ग सोडून नये असें सद्गुरूंनीं मोठ्या प्रेमानें सांगितलें आहे. नाहीतर दोन्ही मार्ग जाऊन मनुष्य धर्मलंड व नास्तीक बनून अगदीं निरुपयोगी होईल.

पद

साधन तोंवरि सोडुं नये, हातीं जाँवरि मोक्ष नये ॥४॥
 अभ्यासानें ज्ञानाचा जंव चितीं मोडुं नये ॥१॥
 मार्गी रांधुनि अन्न न खातां मडकें फोडुं नये ॥२॥
 कुळाकडुनि जंव द्रव्य न आलें, कतवा फाडुं नये ॥३॥
 काम क्रोधां सांडावें परि विवेक दवडुं नये ॥४॥
 सद्गुरु सांगे कृष्णसुताला श्रद्धा मोडुं नये ॥५॥

ज्ञानमार्ग हातीं आला तरी सर्व जगाच्या हिताकरितां. भक्तिमार्गाचें आचरण कधीं सोडूं नये. मनुष्यानें दिगंबर दिक्षा घेतली तरी जगाच्या संतोषाकरितां त्यानें लंगोटी नेसलीच पाहिजे. आपल्या ज्ञानाच्या घमेंडीत जाऊन जगाकडून हंसें करून घेऊं नये. कांहीं असलें तरी आपलें बाह्याचरण जगद्वंद्वच असलें पाहिजे. असें जगद्गुरूचें ह्या मार्गानें जाणाराला आग्रहाचें सांगणें आहे, तें त्यांनीं ध्यानांत ठेवावें.

सर्व सामर्थ्यामध्ये योगसामर्थ्य श्रेष्ठ आहे. या योगसामर्थ्यामध्ये पूर्ण प्रवीणता श्रीकृष्णानें मात्र संपादन केली होती. त्यांनीं काडीचाही पराक्रम न करितां-हातांत शस्त्रही न घेतां-सर्व जग उलथून टाकणारें भारती युद्ध आपल्या योगसामर्थ्यानें जिंकिलें. ही गोष्ट पौराणिक झणून कोणाला खोटी वाटेल, पण नाना फडणवीसानेही केवळ बुद्धिसामर्थ्यानें व अधिकार धोरणानें झणजेच योगसामर्थ्यानें पेशव्यांचें किंवा मराठ्यांचें सर्व हिंदुस्थानावर वर्चस्व राखलें व मराठ्यांचा दरारा सर्व हिंदुस्थानावर ठेविला. ही गोष्ट ऐतिहासिक असल्यामुळे कोणालाही खोटी झणतां येणार नाही. शिवाजी महाराज व अलीकडील लोटिक यांचीं धोरणेंही अशींच अचूक असत.

योगः कर्मसु कौशलं

आकुंठित, श्रेष्ठ धोरणानें व कुशलतेनें कार्य शेवटास नेणें हेंच योगसामर्थ्य आहे. नाना फडणवीसाचे अखेरचे दिवस वाईट गेले. याचें कारण श्रीकृष्णाला अर्जुन मिळाला होता तसा नाना फडणवीसाला सवाईमाधवराव मिळाले होते तोंपर्यंत त्यांचें बुद्धिवर्चस्व चाललें. पुढें दुसरा बाजीराव आल्यावर केवळ द्वेषभावानें त्यानें त्याला काढूनच टाकलें व मारले तेव्हां निरुपाय झाला. ते गेल्यावर जें काय व्हावयाचें होतें तें झालें व तें त्यानें ठरविल्याप्रमाणेंच झालें. त्यावरून हा त्यांच्याच बुद्धीचा पराक्रम होता, असें निःसंशय सिद्ध मात्र झालें. झणूनच श्रीकृष्णानें अर्जुनास उपदेश केला कीं,

तस्मात् योगी भवाजुनं

पण मनुष्य असा ज्ञानी किंवा योगी होणें हें अत्यंत दुर्घट आहे. एकवार शिकंदरासारखें सार्वभौम राज्य मिळवितां येईल, पण दत्तासारखें ज्ञान किंवा श्रीकृष्णासारखे योगसामर्थ्य मिळणें फार दुर्घट आहे. त्यांत जनकासारखे व

श्रीकृष्णासारखें प्रवृत्ति निवृत्तीत कसलेले फारच काचित. त्यांना इहपरलोकेचीं दोन्ही प्रकारचीं सुखें अनुभवितां येत होतीं. त्यांत श्रीकृष्णानें तर कळसच केला. तो प्रवृत्ति निवृत्तीत केवळ पोहतच होता, झणूनच तो इहलोकच्या व परलोकच्या सुख इच्छणारांचा गुरु किंवा देव झाला होता. अर्जुन बुद्धिभेदानें कर्तव्यमूढ झाला असतां श्रीकृष्णानें अधिकारयुक्त वाणीनें त्यास सांगितलें कीं,

मन्मना भव मत्द्रक्तो मघाजी मां नमस्कुरु ।

मामैवेश्यसि युक्तैव मात्मानं मत्परायणः ॥ ३४ ॥

मी सांगतो त्याप्रमाणेंच वाग, दुसऱ्या कोणाचें ऐकून भ्रमिष्ट होऊं नको. माझ्यापेक्षां समर्थ या जगांत कोणीच नाहीं. मनुष्य जातीच्या उन्नतीची कृष्णावतार ही परमसीमा आहे. श्रीकृष्ण हे योगीराज होते. दृश्य-उत्पन्न झालेल्या किंवा पुढें होणाऱ्या गोष्टींचे पर्यावसान काय आहे आणि तें आपल्या उपयोगी कसें करून घ्यावें, हें त्यास योगज्ञानानें व आत्मज्ञानानें कळे व त्या धोरणांनीं ते वागत. ह्यामुळे त्यांची वागणूक कधीं कधीं लबाडीची, कपटी, धर्मबाह्य किंवा निंद्य दिसली तरी ती सर्वस्वी तारक होती. कारण वाकड्या मेढीला वाकडा दर काढलाच पाहिजे. त्याशिवाय ती बसत नाहीं. व उपयोगी होत नाहीं. सरळपणा व सद्धर्म हीं सज्जनाकरितां आहेत, लबाडाकरितां नाहींत. काव्याशिवाय काटा निघणार नाहीं. यांच धोरणानें त्यानें स्वतः पराक्रम केला व करविला व हें धर्मरहस्य जगाला खुलें करून दिलें. त्यापुढें त्यानें आत्त, गोत्र, स्वकीय वगैरे कांहीं पाहिलें नाहीं. हेंच त्यांचें आत्मज्ञान व कर्तृत्व होय. हें त्यांच्या वयाचे उत्तरवयांत तितके तेजस्वी राहिलें नाहीं, हें कृष्णानेंच अर्जुनाला अनुगीता सांगतांना कबूल केलें आहे. सारांश कार्याचें पर्यवसान कांहीं तरी ईश्वरी ज्ञानाशिवाय कळत नाहीं. आणि तें कळल्याशिवाय इहलोकच्या कृत्यांत खात्रीनें यश मिळण्याचा संभव कमी. श्रीकृष्णानें दैविक इच्छामात्रेन या गोष्टी केल्या; नाहीत झणजे एखाद्या देवाच्या किंवा गुरूच्या बळानें हें विलक्षण स्थित्यंतर घडवून आणलें नाहीं. तर सर्व गोष्टी योग्य व व्यवहाराला अनुसरून केल्या झणजे मनुष्याच्या प्रयत्नानें इतकें करितां येतें असें त्यानें दाखविलें. हा मनुष्यजातीच्या बुद्धीचा, कर्तृत्वाचा व व्यवहारयात्रांचा विजय आहे. ही तेजस्विता श्रीकृष्णाला पूर्व जन्मीच्या भाग्यानें किंवा ईश्वरी प्रेरणेनें तर आलीच, पण इह-

लोकींसुद्धां त्याला ती मिळविण्यास अगदीं खढतर तपःश्रया करावी लागली व प्रसंगीं अत्यंत अपमान सोसावा लागला. टाकांचे घाब खाल्याशिवाय देवकळा प्राप्त होत नाहीं झणतात तेच खरें. भृगुऋषींना तो शांतपणें निजला असतां त्यांच्या छातींत लाथ मारिली, दुर्वासानें त्याला व रुक्मिणीला गाढीला जोडून पराण्या मारिल्या, वगैरे त्यांच्या तपश्चर्येचे प्रकार पुराणांत वर्णन केलेले आहेतच. अशा दिव्यांत असेच लोक टिकतात. आतां व्यवहाराला आत्मज्ञानाचे सिद्धांत लावावयाचे नाहीत. व्यवहार हा शक्य तितका आत्मभात्र ठेवून जशास तसाच केला पाहिजे. तरच त्याचें नांव व्यवहार. साधू हे व्यवहारी नाहीत. कृष्णानें किंवा साधूनीं संसार करूं नका असें कधींही सांगितले नाहीं. तर तो योगसाधनापेक्षां सोपा असून ईश्वरनिर्मित सृष्टिस्थितिला अवश्य आहे. झणून सर्व धर्मीनीं व साधुसंतांनीं त्याचें प्रयत्न करून अवश्य रक्षण केले आहे. मात्र संसारी मनुष्यानें हा संसार भाडोत्री आहे (परमेश्वरार्थीन आहे) असें समजून त्यांत तितकेंच मन रमविलें पाहिजे. त्यावर मालकी हक्क सांगतां कामां नये, आतां मालकी हक्काशिवाय कोणतेही काम चांगले होत नाहीं असें कोणी झणतील तर त्याचें व्यवहारी उदाहरण असें आहे कीं नोकरानें सरकार कोठें नोकरी सांगेल तेथें ती अति उत्तम, मन लावून किफायतीचें धोरण ठेवून अगदीं आपल्या घरच्या कामाप्रमाणें केली तरच त्या नोकराची बढती होत जाते. पण त्यानें त्या नोकरावर किंवा त्या ठिकाणीं हक्क सांगतां कामा नये. हक्क सांगितला कीं त्यास नोकरावरून दूर होण्याची पाळां आलीच ! तसेंच परमेश्वरानें नेमून दिलेला संसार उत्तम करून दाखविलाच पाहिजे. पण त्याची मालकी परमेश्वराकडेच आहे, माझी नाहीं हें संसाराचें गूढ तत्व लक्षांत ठेविलें झणजे संसार कधींही कष्टमय होणार नाहीं. झणजे संसारांत त्याला वाटेल ती वस्तु तो देईल व पाहिजे ती तो नेईल कारण मालकी त्याची आहे. त्याबद्दल हर्षशोक करून परमेश्वरास नांवें ठेवतां कामा नये. त्या गोष्टी त्यानें तुमच्या परिक्षेकरितांच पाठविल्या असतात. हीहि एक तपश्चर्याच आहे. परमेश्वराची माया झणतात ती हीच.

सारांश मनुष्याची जसजशी तपःश्रया श्रेष्ठ होईल तसतसें त्याचें कर्तृत्व चाढेल. या तपःश्रयेच्या पायऱ्या जसजशा त्याच्यानें वर चढवतील तसतशा त्यानें चढाव्या व कर्तृत्ववान व्हावें, नाहतर सृष्टिक्रमाचा उतार हा आहेच ! मनुष्य स्वस्थ बसला व मिजासीच्या नाद लागला झणजे कालगतीनें तो

आपोआप सृष्टिनियमानें खालीं घसरत येतोच. त्याकरितां त्याला मुळींच श्रम करावे लागत नाहीत. हल्लीं आमचें कर्तृत्व धोरण, काटकपणा, सह-नशीलता, वगैरे सामर्थ्य पार निघून जात चाललें आहे. मिजास व आळस सर्वत्र बोकळत चाललीं आहेत. त्याला कांहीं तरी आळा घालावा व लोकांची प्रवृत्ति कर्तृत्वाकडे व्हावी ह्मणून या एकापेक्षां एक श्रेष्ठ यात्रा सांगितल्या आहेत. जसजसें ज्याचें सामर्थ्य असेल तसतशा त्यानें या पायऱ्या चढाव्या. त्यांतील आरंभीची पायरी या भारतीय यात्रांपासून ह्मणजे भक्तिमार्गापासूनच आहे. श्रीरामचंद्रानें मारुतीला अत्मज्ञानाचा उपदेश केला तेव्हां मारुतीनें त्या उपदेशाचें सार असें सांगितलें.

देहबुध्याः तु दासोऽहं । जिविबुध्या त्वदंशकः ।

तत्वबुध्या त्वमेवाऽहं । इति मे निश्चिता मतिः ॥

सर्व यात्रांचा हा निष्कर्ष आहे. ज्या मनुष्यांची देहबुद्धि जागृत आहे, ज्यांना देहाचें कौतुक करावयाचें आहे, हें माझें, तें माझें असा प्रपंच करावयाचा आहे, किंवा प्रथम मला व मग लोकाला अशी भावना ज्यांची असेल, त्यांनीं आपल्या यशाकरितां किंवा प्रपंच सुखरूप चालण्याकरितां ह्या चारी भागांत सांगितलेल्या पौराणिक यात्रा व अशाच दुसऱ्या व्यवहारिक यात्रा अवश्य केल्या पाहिजेत. पण आपल्या जिवाप्रमाणें सर्व प्राणिमात्रांचा जीव अशी खरी भावना ज्यांची झाली असेल त्यांनीं या प्रतीकांच्या यात्रा विशेष न करितां मानसपूजा कराव्या. पण जे तत्वाला पोहाविले आहेत, आपपर भाव जाऊन जें देहातीत झाले आहेत, त्यांनींच मागे सांगितलेल्या ज्ञानी लोकांच्या यात्रा कराव्या. त्यांना या देवांच्या दर्शनास जावें न लागतां जरूर पडेल तेव्हां ते देवच यांच्यापुढें हात जोडून उभे राहतात, असा त्यांचा अधिकार होतो ! मात्र कोणीही बुद्धिशाष्ठ्य करूं नये. ह्मणजे आपला अधिकार नसतां लोकांना फसविण्याकरितां अशा श्रेष्ठ यात्रांच्या भानगडींत पडूं नये. तसेंच अमुक यात्रा श्रेष्ठ व अमुक कनिष्ठ असा बुद्धिवादही कधींही कोणाशीं करूं नये. किंवा त्यांना त्याबद्दल हसूंही नये. कोणाचें मूल कसें जरी असलें तरी त्याला तें प्रिय असतें. त्याप्रमाणें परमेश्वराचे दरबारीं सर्वांचा अधिकार सारखाच आहे. भेद खालीं उतरणाराला आहे.

नद्या ओढे नाले मिळति समभावे जलधिला ।

असाधू वा साधू शरण रिघतां पावति तुला ॥

हाच परमेश्वराच्या घरचा न्याय आहे. नद्यां ओढे एकदां समुद्राला मिळाले ह्मणजे त्यांचो नांव जाऊन समुद्र होतो, ह्मणजे त्यांना समुद्र हें नांव येतें, तसेंच साधु असो वा असाधु असो, निर्मळ मनानें जे ईश्वराला शरण गेले तेच ईश्वराला पावतात ह्मणजे ईश्वररूप होतात. मग त्यांना दुसरें नांव राहात नाहीं. मुलाला खेळावेण्याकरितां वडील माणसास त्याचेबरोबर जसे बोंबडें बोलावें लागतें तसें ज्ञानी मनुष्यानें सुद्धां अज्ञानाचे समजुतीकरितां अज्ञानासारखेंच बोललें पाहिजे व आचरण केलें पाहिजे. भक्तकुली खोटी आहे, तसें नाटकही खोटे आहे. पण तें करून दाखविल्याशिवाय मनाचें समाधान होत नाहीं. तोच प्रकार भक्तिमार्गाचा व प्रपंचाचा आहे. प्रपंचसुद्धां खोटाच आहे कारण खरें पाहिलें असतां पशुपक्षांप्रमाणें कोणी कोणाचें नाहीं. समाज रक्षणाकरितां ही धार्मिक व व्यवहारिक बंधनें घालून प्रपंच केला आहे तरी पण तो कुशलतेनें चालवणें ह्यांतच तात्विक समाधान आहे. शंकराचार्यासारखे ज्ञानीसुद्धां प्रसंगी आपला आत्मभाव सोडून प्रेमानें परमेश्वराचे गुणानुवाद गातात व त्यांत तल्लीन होतात, मग इतरांची गोष्ट कशाला ? ज्ञान्याला सुद्धां देहधर्माकरितां ह्या यात्रा सांगितल्या आहेत व त्याप्रमाणें परमहंस संन्यासीसुद्धां एका ठिकाणीं न बसतां या देहयात्रा करीत हिंडत असतात. त्यांचें हिंडणें हेच देवदर्शन आहे.

यात्रांची प्रवृत्ति प्राचीन काळापासून आहे. आर्यांच्या प्रगतीला कारण यात्राच आहेत. रामचंद्रानें सर्व हिंदुस्थान पादाक्रांत करून प्रथम आपण यात्रा केल्या व लोकांना हा धडा घालून दिला. हल्लींच्या सभा व प्रदर्शनें हीं यात्रांचेच स्वरूप आहे. यात्रा कोणतीही असो. पण तिच्या योगानें मनुष्याची किंवा समाजाची कायिक, वाचीक किंवा मानसीक उन्नति होऊन तो कर्तृत्ववान झाला नाहीं तर त्याचा काय उपयोग ! पाश्चात्यांना अशा यात्रांमुळे कितीतरी पुण्य मिलत आहे आणि आपल्या यात्रांची फलश्रुति आपल्याला घातक होत आहे. रेलवेला व्यर्थ भाडें देऊन किंवा पंज्यांचें लागत असलेलें कर्ज देऊन कसेतरी मूर्तीचें दर्शन घेऊन फार तर क्षौर करून एखाद्या गंगेत बुडी मारून लोक येतात आणि येतांना कदाचित् काळज्यासारखे रोगही आणतात किंवा त्याला वळी पडतात ! ह्मणजे उन्नतीऐवजीं अवनति मात्र होते ! ती न व्हावी ह्मणून ही ग्रंथमाला लिहून प्रयत्न केला आहे. हा पहिल्या भागांत केलेला मुलासा शेवटीं करून ग्रंथाची बोलवण कथेप्रमाणें करितों.

हिंदु लोक मूळचे सत्वगुणी व पापभीरू आहेत. सत्व गुण हा मनुष्याच्या उन्नतीला व श्रेष्ठपणाला कारण आहे, ही गोष्ट निश्चयात्मक खरी आहे. पण सत्वगुणांचे रक्षण सत्वगुणांनै होत नाही. त्याला त्याकरितां रजोगुणाचा व तमोगुणाचा आश्रय करावाच लागतो. सौन्याचे रक्षण सौन्याचे पेटाने होत नाही, त्याला लोखंडाची मजबूत पेटाच लागते. स्वराज्य असतां हिंदुस्थान पूर्वा इतके सत्वगुणी होते की, त्याचे बोलणे, करणे व उदारता ही अत्यंत प्रसं-
सनीय होती असे 'हर्षोच' सुधारलेले जगही झणते. परंतु तमोगुणी लोकांनी त्याच्यावर स्वान्या करून त्याच्या ह्या गुणाचा नाश केला आहे व आणखीही चालविला आहे. तेव्हां त्या गुणांचे रक्षण करण्याकरितां अंतर्त्यामीं सत्वगुण ठेवून बाह्यात्कारी रजोगुण व तमोगुण आचारलाच पाहिजे आणि रजोगुण व तमो-
गुणाचे भोक्ते क्षत्रिय व वैश्य यांचा उद्धार केलाच पाहिजे. ते जागृत झाल्या-
शिवाय पूर्वीची स्थिति येणे शक्य नाही. सारांश देशांत जेव्हां शांतता असेल,
जो तो स्वधर्माप्रमाणे आचरण करीत असेल, तेव्हां श्रेयस व प्रेयसाकरितां
मोक्षधर्माची फार आवश्यकता आहे. पण जेव्हां अंधार्थुदी चालते, स्वकीय व
परकीय यांची धर्मछळाला सुरुवात होते, कोणाचा पायपास कोणाच्या
पायांत राहत नाही, तेव्हां गीतेत श्रीकृष्णांनी अर्जुनास उपदेश केल्याप्रमाणे
आपली तत्व दृष्टि बाजूस ठेवून आपले अस्तित्व राखण्याकरितां सर्वांनी क्षत्रिय-
बाणाच पतकरला पाहिजे, त्याशिवाय हा जीवनकलह सुटणार नाही.

भाज हिंदुस्थानाला कर्तृत्ववान, धाढ्या, काटक, खंवीर व कशाही
प्रसंगी न डगमगणारे अशा मनुष्यांची फार जरूर आहे. ती या पूजेने तो
विश्वात्मा पूर्ण करे व असे लोक निपजून आमचा देश, धर्म व संस्कृति यांचे रक्षण
करे, एवढेच त्यापार्शी मागणे मागून त्याच्याच प्रसादाने बनलेली ही ग्रंथमाला
त्याचेच चरणीं परम आदराने अर्पण करितो. नाही तर

काय म्यां पामरें । बोलार्थी उत्तरें ॥

परि त्या विश्वंभरें । बोलवीलें ॥

तसेच कोणतेही कार्य अखेर ब्रह्मार्पण केल्याशिवाय त्याची फलश्रुति होत नाही
व ते यशालाभाला येत नाही झणून आपणही सर्वांच्या हिताकरितां हे ब्रह्मार्प-
णाचे उदक सोडून आपल्या रघोगाला लागू.

ॐ तत्सत् ब्रह्मार्पणमस्तु.

माझी तीर्थयात्रा.

भाग-१. यांत हिमालयासुद्धां सर्व उत्तर हिंदुस्थानच्या पौराणिक यात्रांचें वर्णन आहे. सोबत हिमालयाच्या प्रवासाचा नकाशा आहे. परिशिष्टांत हिमालयांतील गंगोत्री जम्नोत्री केदार बदरी येथे जाण्याचे मार्गांवरील चढ्या उर्फ आश्रयस्थाने, त्यांमधील अंतरे व अडचणी यांचा खुलासा करून त्यांचें निवारण कसे करावे हें सांगितलें आहे. प्रवास सुखावह व ज्ञानदायक कसा होईल याचें स्वानुभवानें खुलासेवार वर्णन केले आहे. किंमत हिमालयाचे नकाशासह दोन रुपये. सुटा नकाशा चार आणे. व्ही. पी. २४७.

भाग-२. नेपाळांतील पशुपतिनाथांच्या यात्रेचें वर्णन. यांतही प्रवासाचा नकाशा दिला आहे. हा रक्सौल या शेवटच्या रेलवे स्टेशनापासून दिला आहे. आतां ही रेलवे नेपाळ हद्दीत पुढें २० मैल गेली आहे. यांत यात्रेचें वर्णन असून नेपाळांतील हवापाणी, लोकाचार, स्थानमहात्म्य, स्वतंत्र देशांतील सुखे व त्याचे शरिरावर व मनावर होणारे परिणाम यांचें चटकदार वर्णन असून ते मृतदेशाच्या परिस्थितीशीं ताडून दाखविले आहे. किंमत दाहा आणे. सुटा नकाशा दोन आणे. व्ही. पी. ४१५.

भाग-३. यांत धारापुरी नाशीकपासून रामेश्वर जगन्नाथपर्यंत सर्व यात्रांचें वर्णन आहे. हिंदुस्थानांतील सर्व रेलवेच्या प्रवासाचा नकाशा आहे, शेवटीं परिशिष्टांत भारतीय पौराणिक देश, पौराणिक, ऐतिहासिक, सृष्ट चमत्कारांचे देखावे, यांचें संक्षिप्त वर्णन असून त्यांचे जाण्याचे मार्गही चालू काळाला अनुसरून असे लिहिले आहेत. किंमत रु. २।; सुटा नकाशा ४४. व्ही. पी. २।। रु.

भाग-४. यांत समुद्र पर्यटण व महाराष्ट्र प्रवास याचें वर्णन आहे, महाराष्ट्राचा सोबत नकाशा आहे. महाराष्ट्रीयांस हा भाग मनापासून आवडेल. यांतील समुद्र पर्यटण व नारायण सरोवराचें वर्णन आश्चर्यचकीत करणारे आहे. ऐतिहासिक स्थळांचें वर्णन उत्तेजक व अभिमानास्पद असून सत्पुरुषांच्या महात्म्यानें मन पवित्र होईल. हवा खाण्याचे वर्णनानें सृष्टिसौंदर्यांत मनुष्यकृत सौंदर्य कसें खुलतें ह्याचा हृदयंगम मिलाफ वर्णन केला आहे. उपसंहार विशेष चिंतनीय आहे. किं. रु. २।। व्ही. पी. रु. ३ सुटा नकाशा ४४ चार आणे.

भाग-५. (लवकरच छापून तयार होईल) या मालेचा हा शेवटचा मणी आहे. सर्व यात्रांत लोकयात्रा किंवा कौटुंबिक यात्राच श्रेष्ठ आहे व तिच्या क वरील सर्व यात्रा आहेत. परमेश्वरानें हीच यात्रा करण्याकरितां मनुष्य जन्म दिले आहे ह्मणून आपलें कुटुंब व संतती ऐहिक व पारलौकिक सामर्थ्यानें कशी

सपन्न होईल, ही यात्रा कशानें सुखावह होऊन परमेश्वराचा प्रसाद मिळेल व तो देशाच्या उन्नतीला व स्वास्थ्याला कारणीभूत होईल, याचें ज्वलासेवार वर्णन यांत येईल. सर्व आवालवृद्ध स्त्री पुरुषांचें मनोरंजन करून ज्ञानदायक अशी ही माला सर्वांना कंठीं घालावी ह्यणजे तिच्या स्वादानें त्यांचें समाधान व मन तेजस्वी वनेल व जीवाचें सार्थक होईल. किंमत अजमास रु. २ व्ही. पी. रु. २॥.

वरील व्ही. पी. सुध्या नकाशाशिवाय आहेत. प्रवासाकरितां नकाशा जवळ चालगावा लागतो तो पहाण्याकरितां वारंवार पुस्तक उघडावें लोंगू नये ह्यणून सुटे नकाशे छापून विक्रीस ठेविले आहेत व त्यांचो किंमतही थोडोच ठेविली आहे सवव यात्रेकरुंनीं सुटे नकाशे अवश्य घ्यावे.

सर्व भाग सुध्या नकाशांसुद्धां एकदम घेतल्यास टपालखर्च माफ.

सर्व पुस्तके मी स्वतः यात्रा करून लिहिली आहेत. ह्यणून तीं आवाल वृद्ध स्त्रीपुरुषांस अत्यंत मनोरंजक असून ज्ञानदीपक झालीं आहेत यात्रेकरुंना तर तीं अत्यंत उपयोगी आहेत. यात्रा करण्यास जे असमर्थ असतील त्यांस हीं वाचून घरीं बसल्या यात्रेचें खरें पुण्य मिळेल व यात्राचें रहस्य समजेल. सर्व भाग मुंबई, बऱ्हाड व गायकवाड राज्य येथील शाळाखात्यांत वक्षिसे व लायब्रऱ्या यांकरितां मंजूर आहेत. दक्षिणा प्राईज ग्रंथोत्तेकज कमेटी, इंदूर यांनी त्यांस वक्षिसे देऊन पुष्कळ विद्वान व अविद्वान यांनी त्यांचा गौरव केला आहे. वाचनाची गोडी असणाऱ्या गृहस्थानें हीं पुस्तके विकत घेतल्यास त्यास आपले पैसे फुकट न जातां चांगले सत्कारणीं लागले आहेत अशी खात्री झाल्यावाचून राहणार नाही. पाहिजे तर कोठें तरी लायब्ररींत वाचून मग पुस्तके संग्रहीं ठेवण्यालायक आहेत किंवा नाहीत हें ठरवा व मग विकत घ्या.

पत्ता:—गोविंद हरी फडके, नेरळ जि. कुलाबा.

व्याकरणाचा वृक्ष (नकाशा)

याचे योगाने व्याकरणाच्या भाग प्रभागांचे ज्ञान बुकापेक्षां चांगले होते. याचे योगाने व्याकरण हा रुक्ष विषय मुख्यतः लहान मुलामुलींना फार सोपा व आनंददायक झाला आहे. किंमत तीन आणे.

गोविंद हरी फडके, नेरळ जि० कुलाबा.

REFBK-0004566

REFBK-0004566

